

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

منہاج الولایۃ فی شرح نہج البلاغہ

جلد دوم

تألیف

ملا عبد الباقی صوفی تبریزی

(ملقبہ دانشمند)

(درگذشتہ ۱۳۹۶ھ ق)

تحقیق و تصحیح

حبیب اللہ عظیمی

صوفی تبریزی، عبدالباقی، - ۱۰۳۹ ق. شارح.
 منهاج الولاية فی شرح نهج البلاغه / تألیف عبدالباقی صوفی تبریزی ملقب به دانشمند؛ تصحیح و تحقیق حبیب الله عظیمی - تهران: دفتر نشر میراث مکتوب، آینه میراث، ۱۳۷۸.
 ج ۲: نمونه - (میراث مکتوب؛ ۶۱: علوم و معارف اسلامی؛ ۱۶)
 ISBN 964-6781-17-9 (2 VOL. SET)
 ISBN 964-6781-19-5 (VOL. 2)
 فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا (فهرست نویسی پیش از انتشار).
 ص.ع. لاتینی شده: Mollā 'Abd al-Bāqī Ṣufī Tabrizī.
 Menhāj al-Valāya fī Ṣarḥ-e Nahj al-Balāgha.
 عربی.
 کتابنامه [۱۲۵۹] - ۱۲۶۱.
 ۱. علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت ۴۰ ق. نهج البلاغه - نقد و تفسیر ۲. علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت ۴۰ ق. - خطبه ها. الف. علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت ۴۰ ق. نهج البلاغه، شرح. ب. عظیمی، حبیب الله، ۱۳۴۱ - ، مصحح. ج. دفتر نشر میراث مکتوب. آینه میراث. د. عنوان. ه. عنوان: نهج البلاغه، شرح.
 ۲۹۷/۹۵۱۵ BP ۳۸ / ۰۲ ص ۹
 کتابخانه ملی ایران. ص ش / ن
 ۱۲۸۷ - ۷۸ م

منهاج الولاية فی شرح نهج البلاغه

جلد دوم

تألیف: ملا عبدالباقی صوفی تبریزی
 ملقب به دانشمند (درگذشته ۱۰۳۹ ه. ق.)

تصحیح و تحقیق: حبیب الله عظیمی

ناشر: آینه میراث

چاپ اول: ۱۳۷۸

تعداد: ۲۰۰۰ نسخه

شابک: ۹ - ۱۷ - ۶۷۸۱ - ۹۶۴ (دوره دو جلدی)

شابک: ۵ - ۱۹ - ۶۷۸۱ - ۹۶۴ (جلد ۲)

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

این اثر زیر نظر دفتر نشر میراث مکتوب و با حمایت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی انتشار یافته است.

همه حقوق متعلق به دفتر نشر میراث مکتوب و محفوظ است

نشانی دفتر نشر میراث مکتوب: تهران، ص. پ: ۵۶۹ - ۱۳۱۸۵، تلفن: ۳ - ۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۴۰۸۷۵۵

دریابی از فرهنگ پرنایه ایران اسلامی در سطح ملی خطی موجب می‌ند. این نخه ها، در حقیقت کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت نامۀ ایرانیان است. برعهده هرنسلی است که این میراث پراج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

بامنه کوششایی که در سالهای اخیر برای شناسایی ذخایر مکتوب این سرزمین و تحقیق و تبیع در آنها انجام گرفته و صد ها کتاب و رساله از ژئیند انثار یافته هنوز کارنا کرده بسیار است و هزاران کتاب و رساله خطی موجود در کتابخانه های اخل و خارج کشور شناسانده و منتشر شده است. بسیاری از متون نیز، اگرچه بارها به طبع رسیده، منطبق بر روش علمی نیست و به تحقیق و تبیح مجد نیاز دارد.

احیاء و نشر کتابها و رساله های خطی و طیفه ای است بر دوش محققان و مؤسسات فرهنگی. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی نیز در راستای اهداف فرهنگی خود مکرری را بنیاد نهاده است تا با حمایت از کوششهای متحان و متحان و با مشارکت ناشران، همی در نشر میراث مکتوب اشتبه باشد و مجموعه ای از ژئیند از متون و منابع تحقیق به جامعه فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

دفتري سربراہ مکتب

فهرست مطالب

٦٩٥	الباب الرابع: فى التقوى و صفات المتقين و شعار الأولياء و الصالحين
٦٩٧	خطبة ١١٤
٧٢٣	الباب الخامس: فى ظرائف الحكمة و لطائف الأمثال و الشيم و الأدب
٧٢٥	حكمت ٩١
٧٣٨	حكمت ٤٥٧
٧٤٣	حكمت ١٨٩
٧٤٤	حكمت ١١٣
٧٤٨	حكمت ٢٨٧
٧٦٢	خطبة ١٥٣
٧٧٥	حكمت ١٠٨
٨٠٥	حكمت ٢٤ و ٢٥٧
٨٠٩	حكمت ٤٢
٨١١	الباب السادس: فى الوصايا و النصائح الشافية و التذكير و الزواج البالغة
٨١٣	خطبة ٨٦
٨٢٣	خطبة ٢٠
٨٢٥	خطبة ٢١
٨٢٨	خطبة ١٩٩
٨٥٣	خطبة ١٤٠
٨٥٦	خطبة ١٤٩ و نامه ٢٣
٨٦١	الباب السابع: فى الإعراض عن الدنيا الفانية و الإقبال على الآخرة الباقية
٨٦٣	خطبة ١١١
٨٧٩	خطبة ١١٣
٨٨٥	خطبة ٩٩

خطبة ١٩١	٨٩٠
خطبة ٨٢	٨٩٢
خطبة ٢٨	٨٩٤
خطبة ١٩٦	٨٩٨
خطبة ١٧٣	٩٠١
خطبة ١٠٣	٩٠٤
الباب الثامن: فى مذمة الكبر و الفخر و توبيخ المتكبرين المتفاخرين	٩٢٣
حكمت ٤٥٤	٩٢٥
حكمت ٤٦	٩٢٧
خطبة ١٩٢	٩٣٨
خطبة ٢١٦	٩٦٩
الباب التاسع: فى مذمة الظلم و الظالمين و كل من خالف الهدى و الدين	٩٧٣
خطبة ٣	٩٧٥
الباب العاشر: فى قوانين العدالة و الحكم و السياسة المدنية	٩٨٧
الباب الحادى عشر: فى المعاد و أحوال الموت و القبر و أحوال الحشر و القيامة و دخول الجنة و النار	٩٨٩
خطبة ١٩٠	٩٩١
خطبة ١٨٣	١٠٠٥
خطبة ٨٥	١٠١٤
خطبة ١٦٥	١٠٢١
خطبة ١٠٩	١٠٢٤
خطبة ٢٢٦	١٠٣٨
خطبة ٨٣	١٠٤٢
خاتمة باب المعاد	١١٩٤
الباب الثانى عشر: فى الدعاء و بالدعاء ختم	١٢١٥
خطبة ٢١٥	١٢١٧
خطبة ٢٢٥	١٢١٩
خطبة ٧٨	١٢٢٠

خطبه ۲۲۷	۱۲۲۱
خطبه ۹۱	۱۲۲۲
خطبه ۱۱۵	۱۲۲۳
حکمت ۲۷۶	۱۲۲۶
تصویر نسخه‌های خطی	۱۲۲۷
فهرستها	۱۲۳۳
۱. فهرست روایات	۱۲۳۵
۲. فهرست کسان	۱۲۴۳
۳. فهرست جایها	۱۲۵۳
۴. فهرست کتابها	۱۲۵۵
۵. فهرست منابع و مآخذ	۱۲۵۹
۶. فهرست تفصیلی مطالب	۱۲۶۳

الباب الرابع^۱

من كتاب منهاج الولاية في نهج البلاغة

في التقوى و صفات المتّقين و شعار الاولياء و الصالحين
— وفيه اشارة الى حلّ مغلفات خطبة البيان —

۱. مباحث این باب فقط در نسخه «دا» موجود بود و در نسخه «مج» افتادگی دارد.

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:^١

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الْوَاصِلِ الْحَمْدَ بِالنَّعَمِ» حمد مر خدای رساننده حمد به نعمتها.
قال رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم -:^٢ «أَوَّلُ مَنْ يُدْعَى إِلَى الْجَنَّةِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْحَمَادُونَ الَّذِينَ يَحْمَدُونَ اللَّهَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ.»
«وَالنَّعَمَ بِالشُّكْرِ.» و رساننده نعمتها را به شكر.
و فى اخبار داود - صلوات الله على نبينا و عليه -:^٣ «إِلَهِي كَيْفَ أَشْكُرُ وَأَنَا لَا أَسْتَطِيعُ أَشْكُرُكَ إِلَّا بِنِعْمَةٍ ثَانِيَةٍ مِنْ نِعَمِكَ. فَأَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَيْهِ: إِذَا عَرَفْتَ هَذَا فَقَدْ شَكَرْتَنِي.»

و من كلام امير المؤمنين - عليه الصلوة والسلام -:^٤ «مَنْ شَكَرَ اللَّهَ - سَبَّحَانَهُ - وَجَبَ عَلَيْهِ شُكْرٌ ثَانٍ، إِذْ وَفَّقَهُ لِشُكْرِهِ وَهُوَ شُكْرُ الشُّكْرِ.»
فى الرسالة القشيرية:^٥ «شكر العبد على الحقيقة إنما هو نطق القلب^٦ و اقرار القلب بإنعام الرب؛ و الشكر ينقسم الى شكر باللسان، و هو اعترافه بالنعمة بنعت الاستكانة؛ و شكر بالبدن و الاركان، و هو الاتِّصاف بالوفاق و الخدمة؛ و شكر

١. نهج البلاغه، خطبة ١١٤

٢. بحار الأنوار، ج ٩٠، ص ٢١٥

٣. همان: ج ٦٨، ص ٣٦

٤. غرر الحكم و درر الكلم، ج ٥، ص ٤٤٨

٥. الرسالة القشيرية، ص ٨١، س ١٠

٦. همان: نطق اللسان

بالقلب، و هو اعتكاف على بساط الشهود بإدامة حفظ الحرمة. «
قال فى العوارف^۱: «قال بعض العلماء فى قوله تعالى: ﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾ قال: الظاهرة، العوافى والغنى؛ و الباطنة، البلاوى و الفقر. فإن هذه نعم أخروية لأجل ما يستوجب به من الجزاء. و حقيقة الشكر أن يرى جميع المقضى له به نعماً غير ما يضره فى دينه. فإن الله لا يقضى للعبد المؤمن من شىء إلا و هو نعمة فى حقّه؛ فإما عاجلة يعرفها و يفهمها، و إما آجلة بما يقضى له من المكاره، فإما أن تكون درجة له أو تمحيصاً أو تكفيراً؛ فإذا علم أن مولاه انصح له من نفسه و اعلم بمصالحه و أن كل ما منه نعمة فقد شكر. « يعنى إما أن يكون هذا المكروه درجة إن لم يكن له ذنب، و تمحيصاً و تكفيراً للذنوب إن كان له ذنب.
عطّار:

چون ز دست هر دمم گنجی رسد	کى به یک تلخی مرا رنجی رسد
چون شدم در زیر نعمت پست تو	کى رسد تلخی مرا از دست تو
گر تو را در راه هم رنجت بسی است	تو یقین می دان که هم گنجت بسی است
کار تو پس پشت و رو افتاده است	چون کنی تو چون چنین افتاده است
پختگان چون سر به نان آورده اند	لقمه بی خون دل کى خورده اند
تا که بر نان و نمک بنشسته اند	بى جگر نان تهی نشکسته اند

قیل: الشاکر الذی یشکر على النفع، و الشکور الذی یشکر على المنع؛ و الشاکر الذی یشکر على العطاء، و الشکور الذی یشکر على البلاء.

قال المحقق القونوی فى تفسیر الفاتحة: ^۳ «اعلم أنه لما كان ظهور الحمد من الحامدين^۴ إنما يكون فى الغالب بعد الانعام و فى مقابلة الاحسان، و أنهى ذلك الحمد الصادر من العارفين المخلصين لا فى معرض امر مخصوص، فإن نفس

۱. عوارف المعارف، ص ۴۹۷

۲. لقمان: ۲۰

۳. تفسیر الفاتحة، چاپ سربى، ص ۱۷۳

۴. همان: + للمحمودين

معرفتهم المستفادة من الحق - سبحانه - بأنه يستحق الحمد لذاته، و ما هو عليه من الكمال من أجل النعم و أسناها، و لما لم نحل^١ احد من أن يكون على إحدى حالتين: الراحة أو النكد، و صحَّ عند المحققين أنَّ الحق اعرف بمصالح عباده و أرهاها لهم منهم، لا جرم جمع سيّد العارفين و المحققين - صلى الله عليه و آله و سلم - حكم الحمد فى قوله فى السراء^٢: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْمُنْعِمِ الْمُفْضِلِ» و فى قوله فى الضراء: «الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى كُلِّ حَالٍ» تنبيهاً على أنَّ الحال الذى لا يوافق اغراضنا^٣ و طباعنا، لا يخلو عن مصلحة أو مصالح لاندركها يعود نفعها علينا، فتلك الاحوال و إن كرهناها فله فيها رحمة خفية و حكمة عليّة يستحقُّ منا الحمد عليها، و ذلك القدر من الكراهة هو حكم بعض احوالنا عاد علينا مع الإلتجاء^٤ الإلهى عنا فى امور كثيرة؛ كما اخبر بقوله: ^٥ «وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ» و يقول نبيه - صلى الله عليه و آله و سلم - فى آخر حديث ابى ذر - رضى الله عنه - رواية عن الله - سبحانه و تعالى -^٦: «فَمَنْ وَجَدَ خَيْرًا فَلْيَحْمَدِ اللَّهَ، وَ مَنْ وَجَدَ غَيْرَ ذَلِكَ فَلَا يُلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ؛ فَمَا مِنْ حَالٍ يَكُونُ فِيهِ أَحَدٌ مِنَ الْعِبَادِ حَتَّى مَكْرُوهَةٌ إِلَّا وَ الْحَقُّ يَسْتَحِقُّ مِنْهُ الْحَمْدَ عَلَى ذَلِكَ مِنْ حَيْثُ مَا فِي ضَمْنِهِ مِنَ الْمَصَالِحِ الَّتِي لَا يَشْعُرُ بِهَا كُلُّ أَحَدٍ.»

عطّار:

آنچه در صورت تو را رنجی نمود	در صفت بیننده را گنجی نمود
گر تو را رنجی رسد گر زاریی	آن ز عزّ توست نسی از خواریی
صد عنایت می رسد در هر دمت	هست از احسان او پُر عالمت
می نیاری یار از احسان او	می بینی انس کی رنج آن او
این کجا باشد نشان دوستی	تیزه مغزی پای تا سر پوستی

١. تفسیر الفاتحة: لم یخل

٣. تفسیر الفاتحة: اعراضنا

٥. الشوری: ٣٠

٢. بحار الأنوار، ج ٨٤، ص ٢٤٠.

٤. همان: التجاوز

٦. بحار الأنوار، ج ١٠، ص ٤٥٤.

ثم قال - عليه الصلوة و السلام - : « تَحْمَدُهُ عَلَى آلَائِهِ، كَمَا تَحْمَدُهُ عَلَى بَلَائِهِ. »
ستایش می‌کنیم او را بر آلاء و نعمای او، همچنان چه ستایش می‌کنیم او را بر بلای او.

عطار:

رنج تو به صد گنج مسلم ندهم ملک غم تو به مُلکتِ جم ندهم
چون درد تو درمانِ دلم خواهد بود یک ساعتِ دردِ تو به دو عالم ندهم

* * *

نوش دو جهان را همگی کرد فراموش تا بر دل من لذت آن نیش رسیده است
جعل الحمد على البلاء اصلاً في التشبيه؛ لأنَّ الابتلاء نعمة عظيمة في حق
اولياء الله اقوى من النعم المشهورة.

عطار:

جهانی خاک بر فرق کسی باد که او نبود به اندوه تو دل شاد
جوی غم از تو کوه شادمانی است که گر مرگ است از تو زندگانی است
الله المحمود في كلِّ فعالة.

مصرع:

که هر چه دوست کند همچو دوست محبوب است

قال ذوالنون « الرضا سرور القلب بِمُرِّ القضا. » و قال سفین^۱ عند رابعة: « اللَّهُمَّ
ارض عنا. فقالت له: أما تستحيى أن تطلب رضى من لست عنه راضٍ. » فسألها بعض
الحاضرين: « متى يكون العبد راضياً عن الله؟ » فقالت: « اذا كان سروره بالمصيبة
كسروره بالنعمة. » و قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۲ « إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى
بِحِكْمَتِهِ جَعَلَ الرُّوحَ وَ الْفَرَحَ فِي الرِّضَا وَ الْيَقِينَ، وَ جَعَلَ الْغُلَّ وَ الْحُزْنَ فِي الشَّكِّ

۱. ظاهراً منظور « سفیان » است.

۲. اِنَّ اللَّهَ بَعْدَلَهُ وَ قَسَطَهُ جَعَلَ الرُّوحَ وَ الرَّاحَةَ فِي الْيَقِينِ وَ الرِّضَا وَ جَعَلَ الْهَمَّ وَ الْحُزْنَ فِي الشَّكِّ وَ السُّخْطِ

بحار الأنوار، ج ۶۷، ص ۱۴۳

وَالسَّخَطِ.»

درویشی را دیدند که غرق می شد، گفتند: خواهی که بر آیی و نجات یابی؟
گفت: نه. گفتند: می خواهی که غرق شوی؟ گفت: نه. گفتند: پس چه خواهی؟ گفت:
مراد من در مراد او پوشیده است؛ آن خواهم که او خواهد. و العاشقُ الصادقُ مَنْ
جعل مراده فداءً مراد مراده.

رباعی:

پیوسته ز عشق در کشاکش باشم وز غایت بیخودی در آتش باشم
از من تو مراد من اگر بستانی و آن گاه مراد من شوی خوش باشم
قال الشبلی بین یدی الجنید: لاحول و لا قوّة الا باللّه. فقال الجنید: قولک ذا
ضیق صدر. فقال الشبلی: صدقت. فقال الجنید: فضیق الصدر ترک الرضا بالقضاء.
فی العوارف: «و هذا ما قاله الجنید -رحمة الله علیه- تنبیهاً منه علی اصل الرضا؛ و
ذلک أنّ الرضا يحصل لانشرح القلب و انفساحه، و انشرح القلب من نور یقین.
قال الله - سبحانه و تعالی -: ﴿أَقْنِ شَرَحَ اللَّهِ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ﴾. فاذا تمکّن النور من
الباطن اتسع الصدر، و انفتحت عین البصیرة، و عاین حسن تدبیر الله تعالی؛ فینترع
السخط و التضجّر؛ لأنّ انشرح الصدر یتضمّن حلاوة الحبّ، و فعل المحبوب بموقع
الرضا عند المحبّ الصادق؛ لأنّ المحبّ یری أنّ الفعل من المحبوب مراده و
اختیاره؛ فیفنی فی لذّة رؤيته اختیار المحبوب عن اختیار نفسه، کما قیل: و کلاً ما
یفعل المحبوب محبوب.»

تلخ و شیرین چو هر دوزو باشد زشت نبود همه نکو باشد

* * *

آنکه از هر ضرب شمشیرش دمام می رسد

عاشقان را صد حیات جاودان پیداست کیست

آنكه مشكله‌های رمز عشق را بر عاشقان

می‌کند روشن به صد لطفِ بیان پیداست کیست

قال فی الفتوحات فی باب الخامس و العشرين و مائة: ^١ « اعلم - ایدک الله - أن الشکر هو الثناء علی الله بما یكون منه خاصّة، بصفة هو علیها من حیث ما هو مشکور؛ و من اسمائه « الشکور » و « الشاکر » و قد قال: ^٢ ﴿ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ ﴾. فهی صفة یقتضی الزیادة من المشکور للشاکر؛ و هی واجبة بالاتفاق عقلاً عند طائفة، و شرعاً عند طائفة، فإن شکر النعم ^٣ یجب عقلاً و شرعاً؛ و ما یسمی الله تعالی بشاکر لنا الا لمزید ^٤ عن العمل الذی عن العمل الذی اعطاه أن یشکرنا علیه، لنزیده منه كما یزیدنا نعمة اذا شکرنا علی نعمه و آلائه، و لا یصحّ الشکر الا علی النعم. فتفطنّ لنسبة الشکر الیه تعالی بنسبة المبالغة فی حقّ من اعطاه من العمل ما تعین علی جمیع اعضائه و قواه الظاهرة و الباطنة، فی کلّ حال بما یلیق به، و فی کلّ زمان بما یلیق به. فیشکره الحقّ علی کلّ ذلك بالاسم « الشکور »؛ و هذا من خصوص اهل الله.

و أمّا العامّة فدون هذه الرتبة فی اعمال الحال و الزمان و جمع الكلّ. فاذا اتوا بالعمل علی هذا الحدّ من النقص بلقاهم ^٥ الاسم « الشاکر » لا « الشکور ». فهم علی کلّ حال مشکورون. و لكن قال: ﴿ وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ ﴾ ^٦ فهم خاصّة الله الذین یرون جمیع ما یكون من الله فی حقّهم و حقّ عباده، نعمة الهیة، سواء سرّهم ذلك أم سائهم؛ فهم یشکرون علی کلّ حال؛ و هذا الصنف قليل بالوجود و بتعریف الله إيانا بقلّتهم.

و أمّا الشاکرون من العباد فهم الذین یشکرون علی المسمی نعمة فی العرف

١. الفتوحات المکیة، الباب العشرون و المائة، ج ١٤، ص ١٧٤

٢. ابراهیم: ٧

٣. الفتوحات: المنعم

٤. همان: لنزید

٥. همان: تلقّاهم

٦. سبأ: ١٣

خاصّةً؛ و الشكر نعت الهى و لفظى و علمى.^١

و اللفظى الثناء على الله بما يكون منه على حدّ ممّا يقدم.

و العلمى قوله: ﴿وَجَفَانِ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾^٢ فهذا هو الشكر العلمى. و قوله:^٣ ﴿وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ﴾ فهو موجّه، له وجه الى اللفظ، و هو الذكر بما انعم الله به عليه. فاذا ذكر ما انعم الله به عليه من النعم المعلومّة فى العرف من المال و العلم، فقد عرض نفسه ليقصد^٤ فى ذلك؛ فيجوز^٥ به على القاصدين. فيدخلك فى الشكر العلمى لأنّ من النعم ما يكون مستورا لا يعرفها صاحبها أنّه صاحب نعمة، فلا يقصد؛ فاذا حدّث بما اعطاه الله و انعم عليه به، قصّد فى ذلك؛ فلهذا أمر بالحديث بالنعم؛ و التحدّث بالنعم شكر؛ و الإعطاء منها شكر على شكر؛ فجمع بين الذكر و العمل؛ فيقول: «الحمد لله المُنعم و المتفضّل!»

و أمّا الشكر العلمى – و هو حقّ الشكر – فهو أن يرى النعمة من الله؛ فاذا رأيته من الله فقد شكرته حقّ الشكر. و روى عن رسول الله – صلى الله عليه و آله و سلّم –: «إِنَّ اللَّهَ أَوْحَى إِلَى مُوسَى: «يَا مُوسَى! أَشْكُرْنِي حَقَّ الشُّكْرِ!» قال موسى: «و مَنْ يَقْدِرُ عَلَى ذَلِكَ؟» قال: «يَا مُوسَى! إِذَا رَأَيْتَ النُّعْمَةَ مِنِّي فَقَدْ شَكَرْتَنِي حَقَّ الشُّكْرِ!» هذا حال من يرى النعمة؛ و من نعمته على عبده أن يوفّقه لبذل ما عنده من النعم على المحتاجين من عباده؛ فيعطيههم بيد حقّ، لا بيده. فهم ناظرون فى هذه النعمة، و هى رؤيتهم ذلك التصريف من عند الله من مرضات الله؛ فيدخلون فى حزب مَنْ شكره حقّ الشكر؛ و هذا هو اعلى الشكر فى الشاكرين، و هو هين على العارفين المتجرّدين على اوصافهم، بردّ الامور الى الله؛ و ليس لهذا المقام نسبة الا لعالم البرزخ – و هو الجبروت – ليعلم^٦ الطرفين. فإنّ البرازخ اتمّ المقامات علماً

١. الفتوحات: و هو لفظى و علمى و عملى

٢. سبأ: ١٣

٣. الضحى: ١١

٤. الفتوحات: لنقص

٥. همان: فيجود

٦. همان: ليعم

بالامور، و هو مقام الاسماء الالهية فإنها برزخ بيننا و بين المسمّى؛ فلها نظر اليه مع كونها اسماً له، و لها نظر اليها من حيث ما تعطى فينا من الآثار المنسوبة للمسمّى؛ فتعرف المسمّى و يُعرفنا.

و اختلف اصحابنا فى الزيادة التى يعطيها الشكر، هل هى من جنس ما وقع الشكر عليه، أو لا يكون الا من نِعَم آخر، أو منهما؟ فالمحققون يجعلونها من الجنس المشكور من أجله، و ما لم يكن من جنسه فما هو من الزيادة التى أوجبها الشكر، بل يكون تلك النِعَم من باب المنة ابتداءً، لا من باب الجزاء.

و منهم من قال: أى نعمة وقعت بعد الشكر فهى جزاء، و هى الزيادة؛ و ما لم يقع عقب الشكر من النعم فهو من عين المنة؛ و انما قالوا ذلك لعدم معرفتهم بالمناسبة بين الاشياء التى اختارها الحكيم سبحانه؛ و قصد القائلون بهذا تنزيه الحق عن التقييد؛ بل يُعطى ممّا شاء من غير تقييد. فالمحققون اكثر علماً منهم؛ و هؤلاء فى الظاهر أنزه؛ و فى المعنى، الكلّ سواء فى تنزيه الحق؛ و الله الموفق!

«و نَسْتَعِينُهُ عَلَىٰ هَذِهِ النُّفُوسِ الْبِطَاءِ عَمَّا أُمِرَتْ بِهِ، السَّرَّاعِ إِلَىٰ مَا نُمِيتُ عَنْهُ.» و طلب يارى مى كنيم او را بر اين نفسهای درنگ کننده از آنچه مأمور شده به آن، شتابنده به سوى آنچه منهى شده از آن.

شعر:

نفس تو هم آحول و هم آعور است^۱ هم سگ و هم کاهل و هم کافراست
در حساب یک جوى ذرّ حرام موى بشكافى به طرّارى^۲ مُدام
لیک در دین، چون خر لنگ آمدی خاک بر فرقت که بس تنگ آمدی
و فى الحديث القدسى: «يَا دَاوُدُ! تَقَرَّبْ إِلَيَّ بِعَدَاوَةِ نَفْسِكَ.»
«و نَسْتَعْفِرُهُ مِمَّا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُهُ، وَ أَحْصَاهُ كِتَابُهُ؛» و طلب مغفرت مى كنم او را از

۱. احول: چشم چپ و دوبین؛ اعور: یک چشم

۲. طرّارى: کیسه برى، دزدی

آنچه احاطه کرده به آن علم او، و شمردن آن را کتاب او.
 «عِلْمٌ غَيْرُ قَاصِرٍ، وَكِتَابٌ غَيْرُ مُغَادِرٍ.» علم تمام بى قصور، و کتابى وافى غیر تارک. ﴿لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا﴾^۱.
 «وَنُؤْمِنُ بِهِ إِيْمَانًا مَنْ عَايَنَ الْغُيُوبَ، وَوَقَفَ عَلَى الْمَوْعُودِ،» و ایمان مى آوریم به او ایمان کسى که به معاینه بیند مغیبات را، و مطلع باشد بر موعود خدای تعالی از احوال آخرت.

قال الامام الصادق - عليه و على آباءه الصلوة و السلام - فى قوله تعالى^۲: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ﴾ سمعتُ الجَدَّ: «لِيَصِلُوا إِلَى الْإِيْقَانِ وَ إِلَى مُشَاهَدَتِهِ بِعَيْنِ الْقَلْبِ. فَكَانَتْ هَذِهِ الْمَعْرِفَةُ زِيَادَةً عَلَى الْمَعْرِفَةِ الْأَوَّلَةِ، مَا غَابَ عَنِ الْعِيَانِ بِمُشَاهَدَةِ الْقُلُوبِ بِالْإِيْقَانِ.» يعنى اول ایمان علم یقین است، و به سکینه زیاده مى شود معرفت، پس علم یقین عین یقین مى گردد به مشاهده قلوب، چنانچه شیخ الطائفه گوید: «حقّ یقین آن است که متحقق شود عبد به آن، و این به آن است که مشاهده کند غیوب را همچنان چه مشاهده کند مرئیات را مشاهده عیان؛ پس حکم کند بر غیب و خبر دهد از غیب.» و قیل: یقین رؤیه العیان بقوة الإيمان. و قال - عليه الصلوة و السلام - لِدَعْلَبِ الْيَمَانِي، و قد سألَهُ هل رأيت ربك؟ فقال - عليه السلام -^۳: «لَا تَرَاهُ الْعُيُونُ بِمُشَاهَدَةِ الْعِيَانِ، وَلَكِنْ تُدْرِكُهُ الْقُلُوبُ بِحَقَائِقِ الْإِيْمَانِ.» پس نور ایمانى است که قوت مى گیرد به تصفیة اندرون و رفع حجب تا به صرافت حقیقت خود مى رسد از علم یقین به عین یقین و از عین یقین به حقّ یقین که کمال خلوص و صرافت حقیقت ایمان است؛ و لذا قال - عليه الصلوة و السلام -:

«إِيْمَانًا نَفَى إِخْلَاصَهُ الشُّرْكَ، وَ يَقِينُهُ الشُّكَّ.» ایمانى که نیست کند خلوص و صرافت او شائبه شرک را، و کمال یقین او شبهه و شک را.

۲. الفتح: ۴

۱. الکهف: ۴۹

۳. نهج البلاغه، خطبة ۱۷۹

«وَأَنَّ مُحَمَّدًا — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ — عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ»، و آنکه محمد بنده

اوست و فرستاده او.

«شَهَادَتَيْنِ تَعْضُدَانِ الْقَوْلَ، وَ تَرْفَعَانِ الْعَمَلَ.» دو گواهی که اعانت می کنند قول

را، و بلند می گردانند عمل را تا به محل قبول می رسد.

«لَا يَخِفُّ مِيزَانُ تَوْضَعَانِ فِيهِ، وَ لَا يَثْقُلُ مِيزَانُ تَرْفَعَانِ مِنْهُ.»^۳ سبک نمی شود

ترازویی که بنهند آن دو گواهی در او، و گران نگردد میزانی که بردارند این دو از او.

«أَوْصِيَكُمْ عِبَادَ اللَّهِ بِتَقْوَى اللَّهِ الَّتِي هِيَ الزَّادُ وَبِهَا الْمَعَادُ: زَادٌ مُبْلَغٌ، وَ مَعَادٌ مُنْجِحٌ.»^۴

وصیت می کنم شما را ای بندگان خدا، به ترس از خدای آن ترسی که توشه است و

به آن است بازگشت: توشه رساننده به مقصد، و بازگشتی حاجت برآورنده.

«دَعَا إِلَيْهَا أَسْمَعُ دَاعٍ، — أَيْ أَشَدَّهُمْ اسْمَاعًا لِلْخَلْقِ وَ تَبْلِيغًا، وَ هُوَ رَسُولُ اللَّهِ

— صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ — وَ عَاَهَا خَيْرٌ وَاعٍ.» دعوت کرد خلائق را به تقوا شنونده تر

خواننده، و محافظت کرد آن را بهترین محافظت کننده؛ یعنی رسول الله — صَلَّى اللَّهُ

عليه و آله و سلم —.

«فَأَسْمَعُ دَاعِيَهَا، وَ فَازَ وَاعِيَهَا.» پس شنواید خلائق را داعی به تقوا، و فایز شد

نگاه دارنده تقوا.

«عِبَادَ اللَّهِ! إِنَّ تَقْوَى اللَّهِ حَمَتْ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ مَحَارِمَهُ، وَ أَلَزَمَتْ قُلُوبَهُمْ مَخَافَتَهُ،» ای

بنندگان خدای! بدرستی که ترس از خدای نگاه داشته است دوستان خدا را از

محرّمات او، و لازم گردانیده است دل های ایشان را خوف او.

«حَتَّى أَشْهَرَتْ لَيَالِيَهُمْ، وَ أَظْمَأَتْ هَوَاجِرَهُمْ؛» تا بی خواب گردانیده است شب های

ایشان در قیام به صلوة، و تشنه گردانیده است گرماهای روز در صیام.

و نسبة السهر الى الليالي و الظماء الى الهواجر مجاز، إقامة الظرف مقام

۱. نهج البلاغه: و نشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، و أنّ محمداً ...

۲. همان: تُضْعِدَانِ عَنَّهُ

۳. همان: عَنَّهُ

۴. همان: و بها المعاد: زادٌ مُبْلَغٌ، و معادٌ مُنْجِحٌ.

المظروف المفعول به مبالغه، كقولهم: «نهاره صائم و ليله قائم».

«فَأَخَذُوا الرَّاحَةَ بِالنَّصَبِ، وَ الرَّيَّ بِالظَّمَاءِ؛» پس فراگرفتند راحت آخرت را به تعب دنیا، و سیرابى رحیق آخرت به تشنگی در دنیا. امام به حق ناطق، جعفر صادق – علیه الصلوة و السلام – بیمار بود مى فرمود: «اللَّهُمَّ اجْعَلْ لِي أَدَبًا، وَ لَا تَجْعَلْ لِي غَضَبًا»^۱. گفتند: شفا نمى خواهی؟ گفت: «نه، اللُّحُوقُ بِمَنْ يُرْجَى خَيْرُهُ أَوْلَى مِنَ الْبَقَاءِ مَعَ مَنْ لَا يُؤْمَنُ شَرُّهُ».

«وَ اسْتَقْرَبُوا الْأَجَلَ فَبَادَرُوا الْعَمَلَ،» نزدیک شمرند اجل را، پس پیشی گرفتند به عمل.

«وَ كَذَّبُوا الْأَمَلَ فَلَا حَظَّوْا الْأَجَلَ.» و تکذیب کردند اَمَل را، پس ملاحظه کردند اَجَل را.

رُوى «فلا حظوا» بالفاء، و الأشبه الواو؛ لترتب تكذيب على ملاحظة الاجل دون العكس، و يحتمل الفاء؛ لإفادة الملازمة من تكذيب الامل و ملاحظة الاجل، و ترتب تصوّر كل منها على تصوّر السابق منهما فى الذهن.

«ثُمَّ إِنَّ الدُّنْيَا دَارُ فَنَاءٍ وَ عَنَاءٍ، وَ غَيْرٍ وَ عِبْرٍ؛» باز بدان که دنیا خانه فنا شدن و عنا و مشقت کشیدن، و تغیرات احوال و اوضاع و پندها گرفتن است.

«فَإِنَّ الْفَنَاءَ أَنَّ الدَّهْرَ مُوتِرٌ قَوْسُهُ، لَا تُخْطِئُ سِهَامُهُ، وَ لَا تُؤَسِّى جِرَاحُهُ.» پس، از فنا است که دهر زه بر کمان خود کرده، خطا نمى کند تیرهای او، و روى بهبود ندارد جراحتهای او.

«يَزُمِي الْحَيَّ بِالْمَوْتِ، وَ الصَّحِيحَ بِالسَّقَمِ، وَ النَّاجِيَ بِالْعَطَبِ.» مى اندازد زنده را به مرگ، و تندرست را به بیماری [، و نجات یافته را در ناتوانی و درماندگی دارد].
«أَكِلٌ لَا يَشْبَعُ، شَارِبٌ لَا يَنْقَعُ.» خورنده ای است که سیر نمى شود، و آشامنده ای است که سیراب نمى شود.

۱. بحار الأنوار، ج ۹۲، ص ۱۸

«وَمِنَ الْعَنَاءِ أَنَّ الْمَرْءَ يَجْمَعُ مَا لَا يَأْكُلُ وَيَبْنِي مَا لَا يَسْكُنُ»، و از عنا و مشقت دنیا آن است که شخص جمع می‌کند آنچه نمی‌خورد، و بنا می‌کند آنچه ساکن نمی‌شود در آن.

«ثُمَّ يَخْرُجُ إِلَى اللَّهِ لَا مَالًا حَمَلَ، وَلَا بِنَاءً نَقَلَ!» باز بیرون می‌رود از دنیا به سوی خدای تعالی و حال آنکه نه مالی حمل کرده، و نه بنایی نقل کرده.
عطار:

پاک‌دینی گفت: این نیکو مثل	کان که دنیا جمع کرد او شد جُعَلُ ^۱
جمع می‌آرد نجاست را مدام	گرد می‌گرداند آن را بر دوام
در زحیران ^۲ بود پیوسته او	دل بدان سرگین به صد جان بسته او
چون بگرداند گه از پس گه ز پیش	تا در آرد بر در سوراخ خویش
آن متاع او اگر ببیند کسی	مهتر از سوراخ او باشد بسی
چون در آن روزن نگنجد آن متاع	ببر در روزن کند آن را وداع
آن همه جان‌کنده بگذارد برون	پس شود او اندر آن روزن درون
هر چه گرد آورده باشد چندگاه	جمله بگذارد شود در خاک راه
این مثال آدمی و مال او	روشن‌ت گردد از اینجا حال او
آنکه عمری سیم و زر آرد به چنگ	جمله بگذارد رود در گور تنگ
ای به همت از جُعَلُ کم آمده	نام جسته ننگِ عالم آمده
ترک دنیاگیر و کار مرگ ساز	راه بس دور است ره را برگ ساز
ز آنکه گر دنیا همه برهم نهی	باز مانی عاقبت دستِ تُهی

«وَمِنْ غَيْرِهَا أَنَّكَ تَرَى الْمَرْحُومَ مَغْبُوطًا، وَالْمَغْبُوطَ مَرْحُومًا؛» و از تغیرات او آنکه می‌بینی تو فقیر ذلیل مرحوم را غنی عزیز مغبوط^۳، و بالعکس بینی غنی عزیز

۱. جُعَلُ: سرگین غلطان که جانوری است سیاه و پردار، گشتک، خَبَزْدوک

۲. زحیر: نفس کشیدن همراه ناله، رنج و مشقت، اندوهناک، نگرانی

۳. مغبوط: حسرت‌خورده

مغبوط را فقير ذليل مرحوم.

«لَيْسَ ذَلِكَ إِلَّا نِعْمًا زَلَّ - أَى عَنْ الْمَغْبُوط - أَوْ بُؤْسًا نَزَلَ. - بِالْمَغْبُوط -» نيست
آن الا نعمتى كه زایل شده از مغبوط يا فقرى كه به او نازل شده.
«وَمِنْ عِبْرَتِهَا أَنَّ الْمَرْءَ يُشْرِفُ عَلَى أَمَلِهِ فَيَقْطَعُهُ حُضُورُ أَجَلِهِ.» و از عبرتهاى او آن
است كه شخص مُشرف شود بر آرزو و اَمَل او، پس ببرَد او را از آن رسيدن اجل
او.

«فَلَا أَمَلٌ يُدْرِكُ، وَلَا مَوَملٌ يُتْرَكُ. فَسُبْحَانَ اللَّهِ مَا أَعَزَّ سُورَهَا! وَأَظْمَأَ رِيَهَا! وَ
أَضْحَى فَيَّتْهَا!» [نه آنچه آرزو داشت به دست آمده، و نه آن كه مرگ چشم بدو
دوخته و اگذارده است.] پس سبحان الله، چه فرينده است شادمانيهائى او! و چه
تشنگى آور است سيرابى او! و چه گرم است سايه او!
«لَا جَاءَ يُرَدُّ، وَلَا مَاضٍ يَرْتَدُّ.» نه آينده اى است كه باز پس مى رود، و نه رونده اى
است كه باز پس مى آيد.

«فَسُبْحَانَ اللَّهِ، مَا أَقْرَبَ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ لِلْحَاقِقِ، وَأَبْعَدَ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ لِانْقِطَاعِهِ
عَنْهُ!» پس سبحان الله، چه نزديك است حى به مَيِّت از براى رفتن از پى او، و چه
دور است مَيِّت از حى از براى منقطع شدن از او!
«وَأِنَّهُ لَيْسَ شَيْءٌ بِشَرٍّ مِنَ الشَّرِّ إِلَّا عِقَابُهُ، وَلَيْسَ شَيْءٌ بِخَيْرٍ مِنَ الْخَيْرِ إِلَّا ثَوَابُهُ.» و
نيست هيچ چيزى بدترين بدها الا عقاب و عذاب او، و نيست چيزى نيكترين نيكتها
الا ثواب او.

يريد الخير و الشر المتصورين بالقياس الى شرور الدنيا و خيراتها، و يحتمل
أن يريد الشر و الخير المطلقين للمبالغة؛ اذ يقال: «هذا أشدُّ مِنَ الشَّدِيدِ».
«وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا سَمَاعُهُ أَعْظَمُ مِنْ عِيَانِهِ، وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الْآخِرَةِ عِيَانُهُ أَعْظَمُ مِنْ
سَمَاعِهِ.» و هر چيز از دنيا شنيدن آن عظيم تر است از ديدن او به معاينه؛ و هر چيز از
آخرت معاينه او عظيم تر است از شنيدن او.

«فَلْيَكْفِكُمْ مِنَ الْعِيَانِ السَّمَاعُ، وَ مِنَ الْغَيْبِ الْخَبَرُ.» پس بايد كه كفايت كنند شما را

از عیانِ امورِ آخرت شنیدن، و از غیبِ امورِ آخرت خبر از آن.

«وَأَعْلَمُوا أَنَّ مَا نَقَصَ فِي الدُّنْيَا وَزَادَ فِي الْآخِرَةِ خَيْرٌ مِمَّا نَقَصَ مِنَ الْآخِرَةِ وَزَادَ فِي الدُّنْيَا» و بدانید که آنچه کم شد در دنیا و افزود در آخرت – مثل زکات و جهاد – بهتر است از آنچه کم شد از آخرت و افزود در دنیا.

«فَكَمْ مِنْ مَنْقُوصٍ رَاحٍ وَ مَزِيدٍ خَاسِرٍ!» چه بسیاری از نقصان زده سودکننده است، و زیادتى رسیده زیان کننده!

«إِنَّ الَّذِي أُمِرْتُ بِهِ أَوْسَعُ مِنَ الَّذِي نُهِيتُمْ عَنْهُ.» بدرستی که آنچه امر کرده اند شما را به آن وسیع تر است از آنچه نهی کرده اند شما را از آن.

«وَمَا أَحِلَّ لَكُمْ أَكْثَرَ مِمَّا حُرِّمَ عَلَيْكُمْ.» و آنچه حلال کرده اند بر شما [بیشتر است از آنچه که بر شما حرام کرده اند.]

«قَدَرُوا مَا قَلَّ لِمَا كَثُرَ وَ مَا ضَاقَ لِمَا اتَّسَعَ.» پس رها کنید آنچه کم است از برای آنچه بسیار است، و آنچه مضیق است از برای آنچه متسع است.

«قَدْ تَكْفَلُ بِالرِّزْقِ وَ أُمِرْتُ بِالْعَمَلِ؛» بدرستی که ضمان شما شده اند به روزی و امر کرده اند شما را به عمل.

«فَلَا يَكُونَنَّ الْمَضْمُونُ لَكُمْ طَلِبُهُ أَوْ لِي بِكُمْ مِنَ الْمَفْرُوضِ عَلَيْكُمْ عَمَلُهُ،» پس باید که نباشد آنچه ضمان شما شده اند طلب آن که اولی باشد به شما از آنچه فرض کرده اند بر شما عمل آن.

و عن رسول الله – صَلَّى الله عليه و آله و سلم –: ^۱ «مَنْ تَوَكَّلَ وَقَنَعَ وَ رَضِيَ أَتَاهُ اللَّهُ الرِّزْقَ بِلاَ طَلَبٍ.»

«وَكَأَنَّ الَّذِي فُرِضَ عَلَيْكُمْ قَدْ وُضِعَ عَنْكُمْ.» و گویا آنچه فرض کرده اند بر شما بتحقیق وضع کرده اند از شما.

«فَبَادِرُوا الْعَمَلَ، وَ خَافُوا بَعْتَةَ الْأَجَلِ،» پس مبادرت کنید و پیشی جوئید به

۱. «من توکل و قنع و رضی، کفی المطلب» بحار الأنوار، ج ۶۸، ص ۱۵۴

عمل، و بترسید از ناگاه در آمدن اجل.

«فَإِنَّهُ لَا يُرْجَى مِنْ رَجْعَةِ الْعُمَرِ مَا يُرْجَى مِنْ رَجْعَةِ الرَّزْقِ.» پس بدرستی که امید نیست از بازگشتن عمر آنچه امید است از بازگشتن رزق.

«مَا فَاتَ الْيَوْمَ مِنَ الرَّزْقِ يُرْجَى^۱ عَدَا زِيَادَتِهِ، وَمَا فَاتَ أَمْسٍ مِنَ الْعُمَرِ لَمْ تُرْجَ الْيَوْمَ رَجْعَتُهُ.» آنچه فوت شد امروز از رزق امید هست به زیادت آن در فردا، و آنچه فوت شد دی از عمر امید نیست به بازگشتن آن امروز.

«الرَّجَاءُ مَعَ الْجَائِ، وَ الْيَأْسُ مَعَ الْمَاضِي.» امید با آینده است؛ یعنی رزق، و ناامیدی با گذشته است، یعنی از عمر.

«فَاتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ، وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ.» یعنی بترسید از خدای چنان چه حق ترسیدن اوست، و ممیرید مگر در آن حال که شما مسلمان باشید.

فى الرسالة القشيرية^۲ جاء فى تفسير قوله تعالى: ^۳إِتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ: «أن يطاع فلا يعصى و يذكر فلا ينسى و يشكر فلا يكفر. قال ذو النون: التَّقَى مَنْ لَا يَدْنُسُ ظَاهِرَهُ بِالْمَعَاضَاتِ وَ لَا بَاطِنَهُ بِالْعَلَقَاتِ، وَ يَكُونُ وَاقِفًا مَعَ اللَّهِ مَوْقِفَ الْإِتِّفَاقِ. وَ قَالَ الْحَرِيرِيُّ: مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ التَّقْوَى وَ الْمِرَاقَبَةُ لَمْ يَصِلْ إِلَى الْكَشْفِ وَ الْمَشَاهِدَةِ.»

مروى است که بعضی از اصحاب به نزد رسول الله آمدند و گفتند: يَا رَسُولَ اللَّهِ! مَنْ أَعْلَمَ النَّاسَ؟ فَقَالَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: «الْعَاقِلُ». پس گفتند: مَنْ أَعْبَدُ النَّاسَ؟ قَالَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: «الْعَاقِلُ». باز گفتند: مَنْ أَفْضَلُ النَّاسِ؟ قَالَ: «الْعَاقِلُ». پس گفتند: أَلَيْسَ الْعَاقِلُ مَنْ تَمَّتْ مَرْوَتُهُ وَ ظَهَرَتْ فَصَاحَتُهُ وَ جَادَتْ كَفُّهُ وَ عَظُمَتْ مَنَزِلَتُهُ؟ فَقَالَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: «وَإِنْ كُلُّ ذَلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ^۴: إِنَّ الْعَاقِلَ هُوَ الْمُتَّقَى.»

مولانا:

۱. نهج البلاغه: رُجَى

۲. الرسالة القشيرية، ص ۵۲

۳. آل عمران: ۱۰۲

۴. زخرف: ۳۵

چون که تقوا بست دو دستِ هوا حق گشاید هر دو دستِ عقل را
 صیقل عقلت بدان دادست حق که بر او روشن شود دل را ورق
 گر تن خاکی غلیظ و تیره است صیقلی کن ز آنکه صیقل گیره است
 تا در او آشکال غیبی رو دهد عکس حوری و ملک در وی جهد
 صیقلی را بسته ای ای بی نماز و آن هوا را کرده ای دو دست باز
 گر هوا را بند بنهاده شود صیقلی را دست بگشاده شود
 پس چو آهن گر چه تیره هیکلی صیقلی کن صیقلی کن صیقلی
 کی سیه گردد ز تقوا روی خوب کو نهد گلگونه تقوی القلوب

فی العوارف^۱ - قال الله تعالى: ^۲وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ يُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ: «متقی به حق تقوا
 و زاهد به حق زهادت در دنیا چون باطن او صافی گشت و آینه دل او منجلی شد، او
 را با چیزی از لوح محفوظ مقابلتی در افتد، و به صفای باطن امّیات و جملی علوم و
 اصول آن از آن دریابد، پس منتهی اقدام علما در علوم ایشان و فایده هر علمی
 بداند؛ اما علوم جزئی در نفوس متجزی است و به تعلّم و تعلیم و ممارست آن را
 توان یافت.»

شعر:

خرده کاریهای علم هندسه با نجوم علم طبّ و فلسفه
 که تعلق با همین دُنیاستش ره به هفتم آسمان بر نیستش
 این همه علم بنای آخر است که عماد بودِ گاو و اشتر است
 بهر استیفای حیوان چند روز نام او کردند آن گیجان رموز

قیل: «التقوى على وجوه: للعامة تقوى الشرك، وللخواص تقوى المعاصي، و
 للاولياء تقوى التوسل بالافعال، و للانبياء تقواهم منه اليه.» و هر مرتبه از مراتب تقوا

۱. عوارف المعارف، ص ۳۸

۲. البقرة: ۲۸۲

را فرقانى است. قال الله تعالى: ^١: ﴿إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا﴾. قال سهل: «نوراً فى القلب يفرق بين الحقّ و الباطل». و قال الجنيد: «فى هذه الآية اذا اتقى العبد ربّه جعل له تبياناً يتبين به الحقّ من الباطل و هذه نتيجة التقوى»، أى اكتسب بتقواه معرفة التفرقة بين الحقّ و الباطل.

بدان كه تقوا، عامّ آن اتقا و احتراز از نواهى الهى است؛ و تقوا، خاصّ آن اتقا و احتراز است از اسناد كمالات و افعال و صفات به نفس خویش؛ و تقوا، اخصّ خواصّ از كمّل اتقاء از اثبات وجود غير است با وجود حقّ تعالى فعلاً و صفةً و ذاتاً. و اين مراتب تقواى لله اوست. اما تقواى بالله و فى الله نمى باشد الا به ابقاى بعد از فنا. و هر مرتبه از مراتب تقوا را فرقانى است كه لازم اوست؛ و اعظم فرقانات آن است كه باشد در مقام فرق ثانى.

و لا يعرف هذا الفرقان الا من كان قرآناً فى نفسه، كذا فى الفتوحات.

مولانا:

معنى قرآن ز قرآن پرس و بس وز كسى كآتش زدست اندر هوس
پیش قرآن گشت قربانى و پست تا كه عين روح او قرآن شدست
روغنى كو شد فدای گل به گل خواه روغن بوى كن تو خواه گل
و لذا قال - عليه الصلوة والسلام - : ^٢ «أنا كلامُ اللهِ النَّاطِقُ، أنا تَرْجُمَانُ وَحْيِ اللهِ، أنا خَازِنُ عِلْمِ اللهِ.» و فى الحديث القدسى: ^٣ «سَمَاءُ اللهِ تَعَالَى بِالْكَلِمَةِ الَّتِي أَلْزَمَهَا الْمُتَّقِينَ» كما روى الحافظ ابو نعيم فى كتاب حلية الاولياء عن ابى برزة الاسلمى قال: «قال رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - : ^٤ إِنَّ اللَّهَ - عَزَّ وَ جَلَّ - عَهْدٌ إِلَىَّ فِي عَهْدٍ. فَقُلْتُ: يَا رَبِّ بَيْنَهُ. فَقَالَ: إِسْمَعْ. فَقُلْتُ: سَمِعْتُ. فَقَالَ: إِنَّ عَلِيًّا رَايَةَ الْهُدَى، وَ إِمَامُ أَوْلِيَائِي، وَ نُورٌ مَنْ أَطَاعَنِي وَ هُوَ الْكَلِمَةُ الَّتِي أَلْزَمْتُهَا

١. الأنفال: ٢٩ ٢. بحار الأنوار، ج ٧٩، ص ١٩٩

٣. «إِنَّ عَلِيًّا هُوَ الْكَلِمَةُ الَّتِي أَلْزَمَهَا الْمُتَّقِينَ» شرح مقدمة تقويم الايمان، ص ١٠

٤. بحار الأنوار، ج ٣٦، ص ٥٦ و ج ٤٠، ص ٤٨

الْمُتَّقِينَ. مَنْ أَحَبَّهُ أَحَبَّنِي، وَمَنْ أَبْغَضَهُ أَبْغَضَنِي؛ فَبَشَّرُهُ بِذَلِكَ. فَجَاءَ عَلِيٌّ فَبَشَّرَتْهُ. فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَنَا عَبْدُ اللَّهِ وَفِي قَبْضَتِهِ، فَإِنْ يُعَذِّبْنِي فَبِذَنْبِي، وَإِنْ يَتِمَّ الَّذِي بَشَّرْتَنِي بِهِ فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِي. قَالَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - قُلْتُ: اللَّهُمَّ اجْمُلْ قَلْبَهُ، وَاجْعَلْ رِبْعَةَ الْإِيمَانِ.^۱ فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: قَدْ فَعَلْتُ بِهِ ذَلِكَ. ثُمَّ إِنَّهُ رَفَعَ إِلَيَّ، أَنَّهُ سَيَخْصُصُهُ مِنَ الْبَلَاءِ بِشَيْءٍ لَمْ يَخْصُصْ بِهِ أَحَدًا مِنْ أَصْحَابِي. فَقُلْتُ: يَا رَبِّ، أَخِي وَصَاحِبِي! قَالَ: إِنَّ هَذَا شَيْءٌ قَدْ سَبَقَ أَنَّهُ مُبْتَلَىٰ وَ مُبْتَلَىٰ بِهِ.»

فاعلم - عِلْمَكَ اللَّهُ - أَنَّ قَوْلَهُ تَعَالَى لِحَبِيبِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - مُشَافَهًا لِشَأْنِ حَبِيبِ حَبِيبِهِ عَلِيٍّ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - وَهُوَ «الْكَلِمَةُ الَّتِي أَلْزَمَتْهَا الْمُتَّقِينَ» وَ قَوْلُهُ تَعَالَى: ۲ ﴿وَالْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى﴾ يَدُلُّ عَلَى أَنَّ حَقِيقَةَ التَّقْوَى لَهُ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - وَ مِنْهُ يَصِلُ إِلَى كُلِّ مَنْ أَلْزَمَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى؛ وَ أَثْبَتَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى فِي هَذِهِ الْآيَةِ، وَ هُمْ خَوَاصُّ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ أَصْحَابِهِ وَ سَلَّمَ - مِنْهُمْ: سَلْمَانَ الْفَارِسِيِّ وَ أَبِوزَرَّ الْغِفَارِيِّ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا - . قَالَ سَهْلٌ: خَيْرُ النَّاسِ الْمُسْلِمُونَ، وَ خَيْرُ الْمُسْلِمِينَ الْمُؤْمِنُونَ، وَ خَيْرُ الْمُؤْمِنِينَ الْعُلَمَاءُ، وَ خَيْرُ الْعُلَمَاءِ الْخَائِفُونَ، وَ خَيْرُ الْخَائِفِينَ الْمَخْلُصُونَ، وَ خَيْرُ الْمَخْلُصِينَ الْمُتَّقُونَ الَّذِينَ وَصَلُوا إِخْلَاصَهُمْ وَ تَقْوِيَهُمْ بِالْمَوْتِ وَ هُمْ أَصْحَابُ الْمُصْطَفَى - عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتُ اللَّهِ وَ سَلَامُهُ - لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ۳ ﴿وَالْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى﴾.

رَوَى عَنِ الشَّعْبِيِّ فِي الْكِتَابِ الْمَذْكُورِ، أَنَّهُ قَالَ: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - : مَرْحَبًا بِسَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ إِمَامِ الْمُتَّقِينَ. فَقِيلَ لِعَلِيٍّ: فَأَيُّ شَيْءٍ كَانَ مِنْ شُكْرِكَ؟ قَالَ: حَمِدْتُ اللَّهَ - عَزَّ وَ جَلَّ - عَلَى مَا آتَانِي، وَ سَأَلْتُهُ الشُّكْرَ عَلَى مَا أَوْلَانِي، وَ أَنَّ يَزِيدَنِي مِمَّا أَعْطَانِي. فَهُوَ - عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ التَّحِيَّةُ وَ الْإِكْرَامُ - عَلَى مَا قَالَ

۱. بحار الأنوار: اللَّهُمَّ اجل قلبه؛ حاشيه بحار الأنوار: الربيع، گياهی که در زمين می‌رويد؛ واجعل ربيعة الايمان: يعنى آنچه در قلب او می‌رويد آن را ايمان قرار ده.

۳. همان

۲. الفتح: ۲۶

اللّٰه تعالیٰ: ^۱ ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ﴾ «یکون حقيقة الكرامة له - کرم اللّٰه وجهه - كما أنَّ حقيقة التقوی له؛ و بهذا يستحقّ سیادة المسلمين و امامة المتقین.»
 فی فصوص الحکم ^۲ «يقول ابويزيد - رحمه الله - فی هذا المقام: لو أنَّ العرش و ما حواه مائة الف مرة فی زاوية من زاويا قلب العارف ما احسَّ بها؛ و هذا وسع ابی یزید فی عالم الاجسام.» یعنی او خبر از وسع قلب خود می دهد نه وسع مرتبة قلب.
 «بل اقول: لو أنَّ ما لا يتناهى وجوده يقدر انتهاء وجوده مع العين الموحدة له فی زاوية من زاويا قلب العارف ما احسَّ بذلك فی علمه.» از برای آنکه قلب عارف مجلی اسم الواسع است، و عدم احساس از برای اشتغال قلب است به حقّ تعالیٰ، و عدم احساس نه از برای فنای قلب است. از برای آنکه تجلّی به وحدت و قهر موجب آن می شود نه به واسع علیم؛ و ایضاً این سعة قلب بعد از فنای در حقّ است و بقای به او مرّة أخرى، فلا یطرء علیه الفناء حينئذٍ.

«فإنّه قد ثبت أنَّ القلب وسع الحقّ و مع ذلك ما اتّصف بالرّی؛ فلو امتلأ ارتوی.» و چرا مُرتوی نمی شود قلب عارف با آنکه حقّ تعالیٰ در اوست، دیگر چه می خواهد سیرابی؟ از برای آنکه حقّ تعالیٰ تجلّی نمی فرماید دفعةً به جمیع اسمائه و صفاته به قلب کامل، بلکه در هر آنی از آنات به اسمی از اسما و صفتی از صفات. و هر یک از این تجلیات معدّ قلب است به تجلّی دیگر. پس قلب، طلب آن تجلّی می کند از حقّ تعالیٰ به استعدادی که از این تجلّی مسبوق به تجلّی آتی کسب کرده، فلا یرتوی ابداً.

گفتم ببینمت مگرم درد اشتیاق ساکن شود، بدیدم و مشتاق تر شدم

شربتُ الحُبِّ كأساً بعد كأسٍ فما نغد الشّرابُ و لا رویتُ
 «بالوهم یخلق کلّ انسان ما لا وجود له الا فیها، و هذا هو الامر العامّ.» همچنان

چه کسی تخیل کند صورت محبوب غایب از او تخیلی قوی، و ظاهر شود صورت محبوب در خیال او و مشاهده کند. «و العارف یخلق بهمة ما یكون له وجود من خارج محلّ الهمة ولكن لاتزال الهمة تحفظه.» «ای ذلک المخلوق «و لا یؤدّها» ای لا یثقل الهمة «حفظه ای حفظ ما خلقتہ. فمتی طراً علی العارف غفلة عن حفظ ما خلق عديم ذلک المخلوق؛» از برای انعدام معلول به انعدام علت. «الّا أن یكون العارف قد ضبط جميع الحضرات و هو لا یغفل مطلقاً، بل لابدّ له من حضرة یشهدھا. فاذا خلق العارف بهمة ما خلق و له هذه الاحاطة ظهر ذلک الخلق» ای المخلوق «بصورته، و صارت الصور یحفظ بعضها بعضاً. فاذا غفل العارف عن حضرة ما أو حضرات و هو شاهد حضرة ما من الحضرات، حافظ لما فیها من صور خلقه، انحفزت جميع الصور بحفظة تلك الصورة الواحدة فی الحضرة التي ما غفل عنها،» از برای آنکه هر موجود خارجی لابدّ است که او را صورتی باشد، اولاً در حضرت علمیه و ثانیاً در حضرت عقلیه قلمیه و همچنین در نفسیه لوحیه و سماویه و عنصریه. پس اگر همه عارف حافظ صورت است در حضرتی از حضرات علویه، محفوظ می ماند آن صورت در حضرات سفلیه؛ از برای آنکه روح صور سفلیه است؛ و اگر همه عارف حافظ صورت است در حضرات سفلیه، محفوظ می ماند در حضرات علویه و اگر چه همّت او غافل باشد از آن؛ از برای آنکه وجود معلول، مستلزم وجود علت است. اما اگر غافل شود از جمیع حضرات به اشتغال به غیر آن صورت، هر آینه منعدم می شد فی الحال. اما غفلت از جمیع حضرات، ممکن نیست احدی را کامل و غیر کامل. «لأن الغفلة ما تعم قطّ لا فی العموم و لا فی الخصوص.» از برای آنکه لابدّ است همّت را از اشتغال به امری از امور که آن مظهر اسمای الهیه است؛ غایت آن است که عارف می داند که جمیع آن امور مجالی و مظاهر حقّ تعالی است و دیگران این نمی دانند.

«و قد اوضحت هنا سرّاً لم یزل اهل الله یغارون علی مثل هذا أن یشهر» یعنی ایجاد عبد امری از امور به همّت و حفظ او عند عدم الغفلة «لما فیہ» ای فی ذلک

السِّرُّ «من ردّ دعواهم أنّهم الحقّ؛ فإنّ الحقّ لا يفعل، و العبد له^۱ أن يغفل عن شيء دون شيء. فمن حيث الحفظ لما خلق له أن يقول: أنا الحقّ.» از برای آنکه خالق و حافظ حقّ تعالی است. «و لكن ما حفظه لها حفظ الحقّ؛ و قد بيّنا الفرق.» یعنی بیان فرق حفظ عبد که لابدّ است او را از غفلة ما به خلاف حقّ تعالی که حضور او دائمی است.

«و من حيث ما غفل عن صورة ما و حضرتها.» «ما» مصدری است؛ یعنی از حیثیت غفلت عبد از صورتی از صور ثابتة در حضرتی از حضرات و غفلت از آن حضرت.

«فقد تميّز العبد من الحقّ. و لابدّ أن يتميّز مع بقاء الحفظ لجميع الصور بحفظه صورة واحدة منها في الحضرة التي ما غفل عنها. فهذا حفظ بالتضمّن.» از برای آنکه حفظ صورت واحد متضمّن حفظ سایر صور شده.

«و حفظ الحقّ ما خلق» أي للذی خلق «ليس كذلك بل حفظه لكلّ صورة على التعيين.» از برای آنکه حقّ تعالی غافل نمی شود از هیچ شیء از اشیای ابداً.

«و هذه مسألة أُخبرت» یعنی در کشف «أنه ما سطرها أحد في كتاب لا أنا و لا غیري إلا في هذه الكتاب؛ فهي يتيمة الوقت و فريده. فإياك أن تغفل عنها فإنّ تلك الحضرات التي تبقى لك الحضور فيها مع الصور، مثلها» أي مثل تلك الحضرة «مثل الكتاب الذي قال الله تعالى فيه: مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ»^۲ تعلیل وصیّت است و تشبیه آن حضرت به کتاب جامع الهی که وارد است در شأن او که ﴿لَا رَطْبٌ وَ لَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾^۳ و آن لوح محفوظ است. زیرا که عارف چون اعطا کند حقّ حضرت از حضرات، و متوجّه شود سرّ او به معرفت اسرار آن حضرت، لایح گردد از آن اسرار باقی حضرات؛ پس آن حضرت نسبت با او همچون کتابی است

۱. فصوص الحکم: لابدّ له

۲. الأنعام: ۳۸

۳. الأنعام: ۵۹

جامع جميع اشيا.

«فهو الجامع للواقع و غير الواقع.» یعنی جامع هر چه واقع شده از ازل و آنچه واقع خواهد شد الى الابد. از آنجا می فرماید امام اهل عرفان - علیه سلام الرحمن -: «أنا الَّذِي أَعْلَمُ عَدَدَ النَّمْلِ وَ وَزْنَهَا وَ خِفَتَهَا، وَ مِقْدَارَ الْجِبَالِ وَ وَزْنَهَا، وَ عَدَدَ قَطَرَاتِ الْأَمْطَارِ؛ أَنَا الَّذِي أَعْلَمُ عَدَدَ خَطَرَاتِ الْقُلُوبِ وَ لَمَحِ الْعُيُونِ وَ مَا تُخْفِي الصُّدُورُ؛ أَنَا الَّذِي عِنْدِي عِلْمُ الْكِتَابِ مَا كَانَ وَ مَا يَكُونُ؛ أَنَا اللَّوْحُ الْمَحْفُوظُ؛ أَنَا ذَلِكَ الْكِتَابُ الَّذِي لَا رَيْبَ فِيهِ.»^۱

«و لا يعرف ما قلناه إلا من كان قرآناً في نفسه» یعنی کسی که فی نفسه کتاب جامع حقایق باشد. چه هر کس که شناخت جمعیت خویش و قرائت کرد از کتاب حقیقت خود که نسخه عالم کبیر است جميع کلمات الله که حقایق عالم است مفصلاً و دانست جمعیت هر یک از حضرات؛ پس او فی نفسه قرآن مبین است، کما قال - علیه السلام -:^۲ «أَنَا كَلَامُ اللَّهِ النَّاطِقُ» و آنشد:

و أَنَا الْكِتَابُ الْمُبِينُ الَّذِي بِأَحْرَفِهِ يَظْهَرُ الْمُضْمَرُ^۳

«فإنَّ المتَّقِي، الله يجعل له فرقاناً» این تعلیل است مشتمل بر تعلیم، یعنی هر کس که متقی باشد و اثبات نکند وجودی غیر وجود حق تعالی، پس بگرداند حق تعالی از برای او فرقانی؛ یعنی نوری از باطن او که فارق باشد میان حق و باطل، و بشناسد حق تعالی را و مراتب و احکام او در جميع مواطن و مقامات؛ و هو اشارة الى قوله تعالى:^۴ ﴿إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا﴾ «و هو مثل ما ذکرنا فی هذه

۱. بخشی از خطبة البيان [بحثی کوتاه پیرامون خطبة البيان در پانویس صفحه بعد آمده است.]

۲. بحار الأنوار، ج ۷۹، ص ۱۹۹

۳. اقتباسی است از شعر منسوب به امام علی (ع) [دیوان امام علی، ص ۲۳۶]:

«أَتَزْعَمُ أَنَّكَ جَرْمٌ صَغِيرٌ وَ فَيْكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ
وَأَنْتَ الْكِتَابُ الْمُبِينُ الَّذِي بِأَحْرَفِهِ يَظْهَرُ الْمُضْمَرُ»

۴. الانفال: ۲۹

المسئلة فیما یتَمیِّز به العبد من الرب؛ و هذا الفرقان ارفع فرقان. «
یعنی این فرقان حاصل از تقوای بالله و فی الله، هر آینه مثل فرقانی است که ذکر کردیم آن را در این مسئله از تمیِّز خلق و حفظ عبد و خلق و حفظ حقّ تعالی. و این فرقان ارفع فرقانی است؛ از برای آنکه خالق حقّ تعالی است که ظاهر است به صورت عبد، و اظهار خالقیت در او کرده؛ پس موجب اشتباه شده بر خلق که خالق عبد است یا حقّ.

شعر: [مصراع اوّل]:

«فوقتاً یكونُ العبدُ ربّاً بلا شكّ»

از برای آنکه ظاهر می شود به صفات الهیه و ربوبیت و اگر چه عرضی است نسبت با او. ففی هذا المقام قال امام الانام - علیه اکمل التحیّة و السلام -: «أنا أُمِيتُ وَ أَنَا أَحْيَی، أَنَا أَخْلُقُ وَ أُزْرَقُ، أَنَا أُبْدِئُ وَ أَنَا أُعِیدُ.»^۱

۱. بخشی از خطبة البیان. پیرامون صَحّت یا بطلان خطبة البیان و انتساب آن به امام علی (ع)، موضع گیریهای مختلفی در میان علمای امامیه به چشم می خورد چنانچه برخی از علما رأساً حکم به بطلان آن کرده و برخی به صَحّت آن حکم نموده اند. میرزای قمی (م ۱۲۳۱) در بخش پایانی کتاب جامع الشّتات، ذیل عنوان «الردّ علی الصوفیة» مطالب مفصّلی را در همین ارتباط مطرح کرده که تقریباً دربر دارنده نظرات مختلف است و خلاصه آن چنین است: اوّلًا: انتساب این خطبه به حضرت ثابت نشده و در کتب معتبر احادیث امامیه همچون کتابهای شیخ کلینی، شیخ صدوق، شیخ مفید، شیخ طوسی، سیّد رضی و علامه مجلسی نقل نشده است. و این خطبه در کتبی همچون کتاب مناقب حافظ رجب بُرسی (موسوم به مشارق الأنوار) ذکر شده است. و فیض کاشانی که در کتاب تفسیر صافی همّت خود را مصروف داشته تا احادیثی از ائمه را که مناسب با تأویل آیات قرآنی باشد آنها را ذکر کند؛ اشاره ای به خطبة البیان نکرده و فقط در کتاب قرّة العیون خود نسبت خطبه مذکور به حضرت را بیان کرده و ظاهر این است که تکیه فیض کاشانی در این انتساب همان کتاب مناقب حافظ بُرسی باشد.

ثانیاً: بنابر قبول صَحّت خطبه و صدور آن از امیرالمؤمنین، می گوییم همچنان که در کلام جناب اقدس الهی (آیات قرآنی) محکم و متشابه می باشد [و متشابهات تأویل دارند و مُراد از آنها همان نیست که در ظاهر فهمیده می شود] در کلام معصومین نیز محکم و متشابه می باشد و متشابهات اخبار هم

[مصرع دوم]:

«وقتاً يكون العبد عبداً بلا إفك»

از برای آنکه ظاهر می شود به صفت عجز و قصور و عبودیت که ذاتی عبد است، بخلاف صفات ربوبیت که عارضی است. از این جهت می گوید -رضی الله عنه- که «وقتاً يكون العبد در صورتین؛ از برای آنکه عارف کامل در هر ساعتی در شأنی است: گاه وقت او تقاضای سیر در شؤون کونیه می کند، و گاه تقاضای سیر در قضای شؤون الهیه دارد؛ و آن کس که جامع این دو مقام است ارفع و اعلاست؛ چه صاحب جمعیه ختمیه محمدیه است. و در این مقام می فرماید - علیه تحية الله و سلامه - که: «أنا عَبْدُ اللَّهِ، أنا مُحَمَّدُ الْمُصْطَفَى وَ عَلِيٌّ الْمُرْتَضَى»^۱ صلوات الله و سلامه علیهما و علی آلهما و اصحابهما و احبائهما و احبابهما.

«فإن كان عبداً كان بالحق واسعاً»^۲

گاهی که ظاهر می شود عبد به صفت عبودیت؛ پس واسع می شود به حق تعالی و قادر بر اشیا به حول و قوه حق تعالی؛ و هیچ کس طلب صفات کمالیه که خاصه حق تعالی است از او نمی کند.

«وإن كان رباً كان في عيشة ضنك»^۳

→

تأویل دارد و به ظاهر آنها نمی توان عمل کرد. مثلاً آن عبارتهایی از خطبه که دلالت دارد بر خالق و رازق بودن [أنا اخلق و أنا ارزق] تأویل آنها واضح است. اما خالق بودن مراد از آن علّت خلق بودن است و حضرت، علّت غایی را در مقام علّت فاعلی مجازاً استعمال می کند، و چون علّت غایی خلق ایشانند و اگر ایشان نبودند خداوند عالم را خلق نمی کرد و روزی نمی داد پس به این سبب مجازاً فرمود که من خلق می کنم و روزی می دهم. و بنابر این بر فرضی که این خطبه از آن حضرت باشد از متشابهات کلام اوست. مؤلف این کتاب (عبدالباقی) نیز ظاهراً فرض را بر صحت انتساب خطبة البیان به امام علی (ع) دانسته و عبارات آن خطبه را در جایگاهی مناسب و با تأویل و تفسیری شایسته آورده است. (م)

۱. بخشی از خطبة البیان است. ۲. مصرع اول از بیت دوم شعر

۳. مصرع دوم از بیت دوم شعر

يعنى و اگر عبد به صورت ربوبیت بر آمد؛ يعنى خليفة الله شد، پس حظ هر کس به حسب استعداد رسانیدن مقام او شد، نيابةً عن مَنْ اعطى كل شىء خلقه. خلافت آن بود کز يار در يار پديد آيد صفات و فعل و آثار پس تمام عوالم ملک و ملکوت مطالبه از او مى کنند ارزاق و حظوظ صوری و معنوی، و او عاجز مى شود از اتیان به جميع آن.

«فمن كونه عبداً يرى عين نفسه و يتسع الآمال منه بلا شك»^١

يعنى نفس خود را عاجز مى بيند و متسع شود آمال او به حق تعالى.

«و من كونه رباً يرى الخلق كله يطالبه من حضرة الملك و الملك»^٢

يعنى از حضرت عالم ملک - به ضمّ ميم - و ملک - به فتح - يعنى ملکوت، مطالبه اهل ملک و ملکوت از او، بنابر آن است که خليفة است از جانب حق تعالى بر ايشان، و واجب است بر او ايصال حقوق رعايا، و اعطای آنچه ايشان از او مطالبه مى کنند به حسب استعداد ايشان.

«و يعجز عما طالبوه بذاته لذا تر بعض العارفين به بكى»^٣

كلمه «تر» محذوف اللام است از برای ضرورت شعر.

«فكن عبداً رب لا تكن رب عبده فيذهب بالتعليق فى النار و السبك»^٤

يعنى ظاهر مشو الا به مقام عبوديت، فإنه اشرف المقامات و اسلمها من الآفات؛ و ظاهر مشو به مقام ربوبيت، فإن الرب غيور. فنجعلك من اهل الويل و الثبور. قال تعالى: ^٥﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾.

قال الشيخ فى الفتوحات: «فاذا أتاك اليقين علمت من العابد و المعبود و من العامل و المعمول به؛ و عملت ما اثر الظاهر فى المظاهر و ما اعظت المظاهر فى

١. بيت سوم شعر

٢. بيت چهارم شعر

٣. بيت پنجم شعر

٤. بيت آخر شعر و پايان عبارت فصوص الحكم، ص ٩٠

٥. الحجر: ٩٩

الظاهر. « یعنی عبادت کن پروردگار خود را تا بیايد به تو یقین. پس آن گاه که صاحب کمال یقین شدی به عبادت، بدانی که عابد کیست و معبود کیست، و عامل کیست و معمول به کیست؛ و بدانی که چه چیز تأثیر کرده حق ظاهر در اعیان مظاهر، و چه اعطا کرده مظاهر در ظاهر. و این اعظم فرقانات است! شطّاح عاشقان گوید: شاهد عین کلّ - کرم الله وجهه و علیه الصلوة و السلام - چون از پرده یقین گذشت، عیان عیان او را عیان شد. زیرا گفت: ^۱ «لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ مَا ازْدَدْتُ يَقِينًا». و آنچه منقول است از امام به حق ناطق، جعفر بن محمد الصادق - علیهما الصلوة و السلام - که «لَنَا مَعَ اللَّهِ حَالَتَانِ: حَالَةٌ هُوَ فِيهَا نَحْنُ، وَ حَالَةٌ نَحْنُ فِيهَا هُوَ، وَ مَعَ ذَلِكَ هُوَ هُوَ وَ نَحْنُ نَحْنُ» تصریح است در اعظم فرقانات مترتبه بر قرب فرایض حاصل از تقوای فی الله بقوله - علیه السلام -: «وَ مَعَ ذَلِكَ هُوَ هُوَ وَ نَحْنُ نَحْنُ» کما لایخفی علی المتفطن! و الحمد لله حق حمده.

تمّ باب التقوی بحمد الله العلیّ الأعلی،

و الصلوة و السلام علی محمد خیر الوری و آله النقباء.

الباب الخامس

من كتاب منهاج الولاية في نهج البلاغة

في ظرائف الحكمة و لطائف الأمثال و الشيم و الأدب

« إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبَ تَمَلُّ كَمَا تَمَلُّ الْأُبْدَانُ، فَابْتَغُوا^۲ لَهَا ظَرَائِفَ الْحِكْمَةِ. »^۳ بدرستی که این دل‌های ما به ستوه می‌آید همچنان چه به ستوه می‌آید بدن‌های ما؛ پس طلب کنید از برای او لطایف عجایب حکمت.

و لذا قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۴ « نِعَمَ الْهَدِيَّةُ الْكَلِمَةُ مِنْ كَلَامِ الْحِكْمَةِ »؛ و قال - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۵ « إِنَّ الْحِكْمَةَ تَزِيدُ الشَّرِيفَ شَرَفًا »^۶ کذا فی کتاب شهاب الاخبار^۷.

بدان که ملال قلوب از اشتغال به تعلقات دنیا است که به آن محتجب می‌شود از حکمت که در اصل فطرت دارد. قال - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۸ « مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا، ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ. » یعنی به تخلیه و تصفیة اندرون، ینابیع^۹ حکمت ضالّه او در ظلمات حجب‌ات ظاهر گردد، جاری از قلب مخلص او بر لسان او.

قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - « كَلِمَةُ الْحِكْمَةِ ضَالَّةٌ كُلُّ

۱. نهج البلاغه، حکمت ۹۱

۳. نهج البلاغه: طَرَائِفُ الْحِكْمِ

۵. بحار الأنوار، ج ۱، ص ۲۱۹

۷. مج: شهاب الخبر

۹. ینابیع: چشمه‌ها

۲. مج: فاتَّبِعُوا

۴. مجموع الغرائب والموضوع، ص ۴۶۸

۶. شرح شهاب الأخبار، ص ۳۵۷

۸. بحار الأنوار، ج ۷۰، ص ۲۴۲

حَكِيم».^١ قال ذوالنون: «الحكمة كالعروس تطلب البيت خالياً». وقال ابو سليمان: «إذا ترك الحكيم^٢ الدنيا فقد استنار بنور الحكمة». وقيل: «إذا زهد العبد في الدنيا وكَلَّ الله تعالى ملكاً يغرس الحكمة في قلبه». وروى الكلابادى باسناده عن^٣ رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - أنه قال^٤: «إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ الْمُؤْمِنَ قَدْ أُعْطِيَ زُهْدًا فِي الدُّنْيَا وَقَلَّةَ الْمُنْطِقِ فَأَقْبِلُوا مِنْهُ، فَإِنَّهُ يُلْقَى الْحِكْمَةَ».

قال الراوى^٥ فى شرحه: «الحكمة: الإصابة بالقول، وإيقان العمل؛ والزهد:

فراغ القلب من الدنيا. فمن زهد فى الدنيا فهو منور القلب، ومشروح الصدر. قال - صَلَّى الله عليه وآله وسلم -:^٦ «إِذَا دَخَلَ النُّورُ فِي الْقَلْبِ انْشَرَحَ وَانْفَسَحَ». قيل: فما علامة ذلك؟ قال: «التَّجَافَى عَنْ دَارِ الْغُرُورِ، وَالْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْحُلُودِ، وَالِاسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ الْمَوْتِ». فأخبر - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - أن منطقته لم يخطئ في قوله، فيكون أعماله متقنة وأفعاله محكمة، لأنه يرى الأشياء كما هي. فلا تلتبس عليه الامور، ولا تتشابه له الاحوال. لأنه ينظر بنور الله؛ ومن نظر بنور الله أبصر الشيء كما هو، وأصاب في منطقته، وأدرك الرشد في إشارته. فمن قبل منه أصاب ورشد؛ وقلة المنطق دليل على إصابة صاحبه. لأن من تحرى الصواب فى عمله والصدق فى فعله، قل منطقته؛ لذلك أمر - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - بالقبول ممن أعطى زهداً فى الدنيا وقلة المنطق، لإصابة الحق والصواب ممن هذا نعتة.

مولانا:

١. «إن الكلمة من الحكمة ضالة المؤمن» بحار الأنوار، ج ١ ص ١٤٨

٢. دا: لحكيم

٣. دا: عبارت (الكلابادى باسناده عن) محذوف

٥. دا: قال الشارح

٤. بحار الأنوار، ج ٧٥، ص ٣١١

٦. بحار الأنوار، ج ٧٣، ص ١٢٢

صد هزاران همچو ما غرقه درین دریای دل
تا چه باشد عاقبت شان وایِ دل ای وایِ دل
قُلْزُم^۱ روح است دل یا کشتی نوح است دل
موج موج خون فراز جوشش و گرمای^۲ دل
و فی شهاب الأخبار^۳ عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - : «لَقَلْبُ
ابْنِ آدَمَ أَسْرَعُ تَقَلُّبًا مِنَ الْقَدْرِ إِذَا اسْتَجْمَعَتْ غَلِيًّا^۴»
مولانا:

آن جهان یک تابش از خورشید دل وین جهان یک قطره از دریای دل
با جمالش عشق نتوانست باخت از کمال لطف خود آینه ساخت
هست دل آن آینه، در دل نگر تا ببینی روی او در دل مگر
مولانا:

در نه قدم از چه راه بی پایان است کز دور نظاره کار نامردان است
این راه ز زندگی دل حاصل کن کین زندگی تن صفت حیوان است
شیخ عبدالرحمن اسفراینی^۵ در رساله منور القلوب آورده است که «نماز
[بی دل] کار پیر زنان است، دل به دست آر، که کار آن است.» و این سخن را دو
معنی است: معنی اوّل، نفس خود را به صفات دل موصوف کن تا نام تو در جریده
اولیا ثبت افتد، که کار آن است؛ یا آن کسی که خود را بدان مقام رسانیده است،
خدمت کن و حرمت نگاه دار، و خود را بر فتراک^۶ او بند، تا دلی به دست آورده
باشی؛ که مشایخ طریقت چنین گفته اند که هر که را دل قبول کند، مقبول حقّ شود، و

۱. قُلْزُم: دریا و خلیج باریکی است که از دریای یمن بیرون آمده و فرعون و سپاهیان در این دریا غرق شدند، آنکه فرومی برد هر که وی را سوار شود

۲. دا: جوشش گرمای ۳. مج: شهاب الخبر

۴. غلت القدر غلیّا: دیگ جوشید ۵. دا: اسفرایی

۶. فتراک: تسمه و دوالی باشد که از پس و پیش زین اسب آویزند و آن را اصطلاحاً ترک بند گویند

هر که را - العیاذ باللّٰه - دلی ردّ کند مردود حقّ گردد، و هر کس را این حدّ، اثبات نتوان کرد. قال تعالی: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٍ لِّمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾. از اینجا معلوم می شود که دل را حقیقتی دیگر است که هر کسی به سرّ آن نرسد، چنان چه گفته اند:

دل یکی منظری است ربّانی خانه دیو را چه دل خوانی
آنچه دل نام کرده ای به مجاز رو به پیش سگان کوی انداز
آن بود دل که وقت پیچا پیچ جز خدا اندرو نیابی هیچ

و بزرگان گفته اند: مرد را چهار چیز باید تا دل این طایفه وی را قبول کند: خدمتی شایسته، یا نعمتی بایسته، یا ریاضتی بر قانون، یا صدایی چون ناله ارغنون؛ تا به هر وقت زمزمه می کند و وقت ایشان خوش می گردد، تا بدان سبب دل ایشان او را قبول کند. چون مقبول دلهما گشت، گو [ی] پشت به مسند ولایت ایشان باز ده، و خود را تسلیم دل ایشان کن، چنان که شیخ ابو سعید - قدس الله سرّه - وقتی اصحاب را می گفت: «اگر فردای قیامت شما را سؤال کنند که شما کیانید؟ زنهار به جواب مشغول مشوید که کار شما زیان شود.» گفتند: چه گوییم؟ فرمود: «بگویند که ما را در دنیا پیران بودند که حال ما ایشان می دانند، چون به ما حواله شود کار شما بر آید.» چنان که این ضعیف در این معنی گفته:

آشفته بر آن رُخان زیبات منم آغشته به خون دل ز سودات منم
با این همه اعتماد بر لطف تو ز آنک خاک سگ هندوان لالات^۲ منم
و مصطفی - صلی الله علیه و آله و سلّم - توانگران اصحاب را گفتی: امروز خود را بر فتراک دل فقیران امت من بندید که ایشان را کارهای معظم در پیش است که: «فُقَرَاءُ أُمَّتِي مُلُوكُ أَهْلِ الْجَنَّةِ»،^۳ تا فردای روز قیامت که روز بازار ایشان باشد و کوس دولت ایشان به عرصات فروکوبند که: «إِتَّخِذُوا الْيَادِي عِنْدَ الْفُقَرَاءِ، فَإِنَّهُمْ

۲. لالا: غلام و بنده، خدمتکار

۱. سوره ق: ۳۷

۳. بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۴۹

أَصْحَابُ الدَّوْلَةِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ».^۱ خصوصاً بر فتراکی که عاشقان باشند، و ایشان را سیری و سلوکی باشد بر قانون شریعت و طریقت، و عبوری و عروجی در سلک حقیقت که پیغمبران مُرسَل را به خدمت ایشان می فرماید، چنان که به داود وحی فرستاد که «يَا دَاوُدُ! إِذْ رَأَيْتَ إِلَى طَالِبًا فَكُنْ لَهُ خَادِمًا».

مولانا:

ای دل برو از عاقبت اندیشان با در عالم بیگانگی از خویشان باش
گر باد صبا مَرکَبِ خود می خواهی خاکِ قدم مَرکَبِ درویشان باش
خصوصاً آن فقیرانی که بامداد و شبانگاه به ذکر خدای تعالی مشغول باشند که به مصطفی – صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ – خطاب می فرماید که:^۲ ﴿وَ اصْبِرْ نَفْسَکَ مَعَ الَّذِینَ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِیِّ یُرِیدُونَ وَجْهَهُ﴾ و جای دیگر می فرماید:^۳ ﴿وَ لَا تَطْرُدِ الَّذِینَ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِیِّ یُرِیدُونَ وَجْهَهُ﴾.

پس هر که خواهد که نفس عزیز ایشان در یابد، و همّت عالی ایشان به روزگار خود مصروف گرداند، خود را بر فتراک دل ایشان بندد، تا در طاعت ایشان شرکت یابد و به خدمت ایشان به هر نوع که باشد قیام نماید. اما زنده‌ای که غلط نکند که طاعت ایشان چون طاعت عُبَاد و نیکمردان باشد، که دو رکعت نماز ایشان در حضرت بی نیاز دوست داشته‌تر از همه [نماز] متعبّدان که بگذارند تا قیامت، چنان که مصطفی – صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ – می فرماید که:^۴ «رَكْعَتَانِ مِنْ رَجُلٍ زَاهِدٍ قَلْبُهُ مَعَ اللّٰهِ، أَحَبُّ إِلَی اللّٰهِ مِنْ عِبَادَةِ الْمُتَعَبِّدِينَ إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ سَرْمَدًا». هیئات که گفتگوی ایشان و افشای سرّ و اسرار ایشان در آسمان و زمین ننگند!

و من کلامه – عَلَیْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَام –:^۵ «رَوِّحُوا هَذِهِ الْقُلُوبَ، وَاطْلُبُوا لَهَا

۱. المحجّة البیضاء، ج ۷، ص ۳۲۳

۲. الکهف: ۲۸

۳. الأنعام: ۵۲

۴. دا: چنان که حضرت رسالت پناه محمدی – عَلَیْهِ صَلَوَاتُ اللّٰهِ الْأَحَدی – می فرماید که.

۵. این کلام در نهج البلاغه موجود نیست [و تنها کلام مورد شرح در این کتاب است که در نهج البلاغه نیست].

ظَرَائِفُ الْحِكْمَةِ.

و صحَّ عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلَّم - في شهاب الاخبار: ^٢ «رَوِّحُوا الْقُلُوبَ سَاعَةً فَسَاعَةً» ^٣. و في بعض الاخبار أَنَّ لقمان اوصى ابنه فقال: «يا بُنَيَّ! جَالِسِ الْعُلَمَاءَ، وَ خَالِطِ الْفُقَهَاءَ، وَ سَائِلِ الْحُكَمَاءَ. فَإِنَّ اللَّهَ - تَعَالَى - يُحْيِي الْقَلْبَ الْمَيِّتَ بِنُورِ الْحِكْمَةِ كَمَا يُحْيِي الْأَرْضَ بِوَابِلِ الْمَطَرَةِ.»

و اعلم أنه إنما تروِّح الحكمة القلوب، لأنَّ الحكيم يشاهد طرائف ^٤ ارتباط الاسباب بالمسببات و عجائب اسرار انضباط نظام الموجودات، و هذه المشاهدة تروِّح قلب الحكيم الالهي. فإنَّ أوَّل مقام الولاية و التلوين فيه هو مقام التحقق بمعرفة صدور الحوادث على مقتضى الحكمة البالغة، و ان لا مندوحة عن وقوعها؛ فلا يهتم بالنوازل، و لا يغتم بالحوادث اصلاً، و لا يؤثر فيه. فلا يرى في عين البلايا و الحوادث العظيمة إلا هشاً بشاشاً مزاحاً؛ فإنَّ الفكاهة و المزاح دليل على عدم الانفعال عن الحوادث، كما أنَّ خاتم الولاية - عليه السلام و التحية - ما كان يرى قط في عين الحوادث و النوازل الهائلة العظيمة إلا بشاشاً مزاحاً، حتَّى أنه كان يقال فيه: لولا دُعابة فيه، أَى لعب؛ و عرَّفوا الحكمة بأنَّها هي العلم بحقائق الاشياء و اوصافها و خواصها و احكامها على ما هي عليه، و ارتباط الاسباب بالمسببات، و اسرار انضباط نظام الموجودات، و العمل بمقتضاه. فلا يسمَّى حكيماً إلا بوجود هذا الاستعمال و هو قوله: ^٥ ﴿أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾ من اسمه الحكيم. فبإعطاء الذي تعطيه الحكمة يسمَّى حكيماً؛ فهو علم تفصيلي عملي؛ و ليس هذا إلا للملامية من اهل الله.

در كتاب شهاب الاخبار ^٦ روایت است از حضرت رسالت - صَلَّى الله عليه و آله و سلَّم - كه: ^٧ «خَشْيَةُ اللَّهِ تَعَالَى رَأْسُ كُلِّ حِكْمَةٍ» ^٨ و این بنا بر آن است كه خشیت

١. دا: طرائف

٢. دا: عبارت (فی شهاب الاخبار) محذوف

٣. شرح شهاب الاخبار، ص ٣١٥

٤. دا: طرائف

٥. طه: ٥٠

٦. مج: شهاب الخبر

٧. «رأس الحكم مخافة الله» بحار الانوار، ج ١٣، ص ٢٩٤

٨. شرح شهاب الاخبار، ص ١٥

صفت طبيب عارف به مضارّ اغذيه و اشربه است در اقدام بر تناول سمومات. قال تعالى: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾^١. و تصديق ايمانى اگر تفصيل^٢ است، البتّه مقرون به عمل است.

قال المحقق القنوى فى شرح الاحاديث: ^٣ «التصديق الايمانى ينقسم الى قسمين: تصديق جملى، و هو تصديق المُخبر الصادق على وجه كَلِّى، إمّا بأمرٍ يجده فى نفسه دون سبب خارجى، أو يكون الموجب له آية أو معجزة؛ و القسم الآخر تصديق تفصيلى مُنسحب الحكم على أفراد اخبارات المُخبر المُصدّق، و ما يتضمّنه من الامور المحكوم بوقوعها، و تتبع ذلك رغبة أو رهبة توجبان استحضارَ ما قرّر^٤ المُخبر الصادق باخباراته من تفاصيل الوعد و الوعيد.

و لهذا الاستحضار درجات، أعلاها فى مقام الايمان الحجابى قصّة حارثة مع النبى - صلى الله عليه و آله و سلّم - الواردة فى الحديث، و هو مقام حقيقة الايمان الذى هو وراء حَقّه، و فوقه مقام العيان على اختلاف مراتبه و درجاته. و ثَمّة رغبة و رهبة يوجبهما علم محقق، و مشاركة للمُخبر الصادق فى معاينة ما اخبر عنه، و كيفية تحصيله - اعنى موجبات الرغبة و الرهبة - فتصير رغبة من هذا شأنه ليست رغبة رجاء، إنّما هى سعى فى الظفر و الفور بأمرٍ محققٍ واجب الحصول؛ و تصير رهبته خشية لا خوفاً. فإنّ الخوف صفة المُحترز بموجب حكمه بإمكان وقوع ما ذكر له، كحال المريض الذى لا يُعرَفُ الطبّ مع الطبيب الذى يعتقد صدقه و كمال خبرته بالطبّ، و الخشية صفة الطبيب العارف بمضارّ الاغذية و المشارب و منافعهما، و نحو ذلك؛ و الى هذا المقام الاشارة بقوله تعالى: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾^٥. فإذا تأملت فيما ذكرته حقّ التأمل، عرفت أنّ الخوف والتقوى يتفاوت

٢. دا: تفصيلى

١. فاطر: ٢٨

٣. شرح الأربعين حديثاً، صدرالدين قنوى، صص ٤٧ - ٤٥

٥. فاطر: ٢٨

٤. همان: ما قرن

درجاتهما في المتّصف بهما بحسب قوّة استحضاره لأفراد^١ الإخبارات النبويّة، و ما قرّن بها من الوعد و الوعيد. فالمُقَدِّمُ على المخالفات له التصديق الجملي دون التفصيلي، و اليه الإشارة بقوله: «لَا يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي وَ هُوَ مُؤْمِنٌ»^٢. أى تامّ الايمان، بمعنى أنّ كمال التصديق موقوف على الجمع بين التصديق الاجمالي و التفصيلي. فلو استحضر المخالف ما قرّن بكلّ فعلٍ من العقوبة و جزم بوقوعها لم يُقدّم على المخالفة، كالطبيب الماهر لا يُقدّم على تناول السمومات^٣ و المأكّل و المشارب الشديدة الضرر. فالمخالف إنّما أقدم على المخالفة لخللٍ واقع في كمال التصديق، أو استحضاره رجاء العفو أو التوبة و الاستدراك.

و أمّا اشارته الى القسم الآخر المختصّ بروح الايمان، فهو ما ذكره لحارثة حين سأله - عليه السلام -: «كَيْفَ أَصْبَحْتَ يَا حَارِثَةُ!» قال: «أَصْبَحْتُ مُؤْمِنًا حَقًّا». فقال - صلى الله عليه و آله و سلم -^٤ «إِنَّ لِكُلِّ حَقٍّ حَقِيقَةً، فَمَا حَقِيقَةُ إِيْمَانِكَ؟» فقسّم معنى الايمان الذي هو روحه الى حقّ و حقيقة، فلمّا قال حارثة: «عَرَفْتُ نَفْسِي عَنِ الدُّنْيَا، فَيَسَاوَى عِنْدِي ذَهَبُهَا وَ حَجَرُهَا وَ مَدَرُهَا، وَ كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى عَرْشِ رَبِّي بَارِزًا، وَ كَانَ أَهْلُ الْجَنَّةِ يَتَنَعَّمُونَ، وَ أَهْلُ النَّارِ فِي النَّارِ يُعَذَّبُونَ»، فقال له - عليه السلام -: «عَرَفْتَ فَالزَّمْ»، أى عرفت أنّ الشرط في كمال التصديق استحضار ما وردت به الاخبارات الإلهية و النبويّة على اليقين.^٥

و اذا فهمت ما نبّهت عليه في هذا الحديث و شرحه، عرفت أنّ ما بعد «كأني أنظرُ إلى عَرْشِ رَبِّي»، إنّما هو فوق مرتبة الايمان، لأنّه علم تامّ و شهود محقّق و معاينة؛ و اليه أشار اميرالمؤمنين على - عليه الصلوة والسلام - بقوله:^٦ «لو كُشِفَ الْغِطَاءُ مَا أَزْدَدْتُ يَقِينًا» أى لو رُفِعَ الحجابُ المستدل على أبصار الجمهور و

١. شرح الأربعين: لأفراد، مج: الأفراد

٣. شرح الأربعين: السمومات

٥. شرح الأربعين: على التعيين

٢. بحار الأنوار، ج ١٠، ص ٣٥٧

٤. بحار الأنوار، ج ٢٢، ص ١٢٦

٦. بحار الأنوار، ج ٤٠، ص ١٥٣

بصائرهم ما ازددت يقيناً. لأن ذلك الحجاب مرفوع عني الآن. فمقام « كأتى أنظر » برزخ بين التصديق الجملى وبين الكشف العيانى والعلم الشهودى. لأنه - كما قلنا - عبارة عن استحضر افراد الإخبارات المصدق بها لقول المخبر المصدق، و تمثيل ما قرن بها من الوعد والوعيد ولوازمها المذكورة آنفاً. فافهم!

قال فى الباب الثالث والسبعين من كتاب الفتوحات^١ فى صفات اصناف رجال الله: « فمنهم الملامية^٢؛ وهم سادات اهل طريق الله وائمتهم، و سيد العالم فيهم و منهم: وهو محمد رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - . وهم الحكماء الذين وضعوا الامور مواضعها و احكموها، و اقرّوا الأسباب فى اماكنها، و يقوّها فى المواضع التى ينبغى أن تبقى عليها،^٣ و لا أدخلوا بشيء مما رتبته الله فى خلقه. فما تقتضيه الدار الاولى تركوه للدار الاولى، و ما تقتضيه الدار الآخرة تركوه للدار الآخرة. فنظروا فى الاشياء بالعين التى نظر الله اليها. لم يخلطوا بين الحقائق. فإنه من رفع السبب فى المواضع الذى وضعه فيه واضعه - و هو الحق - فقد سَفَه واضعه و جهل قدره. و من اعتمد عليه فقد أشرك و ألحد، و الى الارض الطبيعة أخلد. فالحكماء^٤ قرّرت الأسباب و لم يعتمد عليهما. »

حكيم يثربى را تقرير اسباب از دو وجه لازم مى گردد: يكى آنكه مى يابد ارتباط مسببات به اسباب، و ثانياً آنكه اسباب را مظاهر تأثير صنع صانع در مصنوعات مشاهده مى كند؛ پس چگونه تقرير آن نكند؟ و عدم اعتماد حكيم الهى بر اسباب، بنا بر آن است كه سببها متبدل مى گردد و مسبب بر همه حال باقى است. اما غير حكيم چون از يك سبب خاص منتفع شد به خصوصيت نفعى يا متضرر شد به خصوصيت ضررى، آن شىء را نافع و ضار مى داند و مسبب را نمى بيند.

١. الفتوحات المكية، ج ١١، ص ٣٤٠

٢. الفتوحات: + و قد يقولون: « الملامية » و هى لغة ضعيفة.

٣. همان: و نفوها فى المواضع التى ينبغى أن تُنفى عنها

٤. همان: فاللامية

شعر:

به عقل و به اندیشه رو پیش کار که قدرت به حکمت شود آشکار
 خدا بین که با قدرت بی قیاس نهد بر سبب فعل خود را اساس
 ز عزل سبب گر چه عاجز نبود مسبب از او در سبب رو نمود
 مدبر نظام امور کارگاه کاینات به حکمت لم یزل، و مصور صور اعیان ممکنات
 در نقاش خانه ازل، وقوع هر امری به وجود سببی منوط گردانیده، و حصول هر
 مقصودی به توسط وسیله مربوطه ساخته. کوتاه نظران را اسباب و وسایل از مشاهده
 صنع صانع حاجب و حایل آمد.^۱
 مولانا:

این سببها در نظرها پرده هاست که نه هر دیدار صُنْعش را سزااست
 دیده ای باید سبب سوراخ کن تا بر اندازد سبب از بیخ و بُن
 مگر زمره متعالی قدر انبیا که به کرامت ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَ
 الْحِكْمَةَ﴾^۲ اختصاص پذیرفته اند، و به انوار وحی الهی از اسرار مُلک و ملکوت
 آگاهی یافته، و بر سرائر حکم الهیه از ارتباطات خفیه میانه اسباب و مسببات که از
 سر قدرت^۳ است، و اسرار انضباط نظام سلسله وجود که مقتضی حکمت بالغه
 است مطلع شده اند: ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾. و ما سمّاہ الحقّ
 کثیراً، لایقال فیہ قلیل. ثمّ قال: ﴿وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾^۴ و اللبّ نور العقل،
 کالدهن فی اللوز و الزيتون، و التذکر لایکون الا عن علم منسی. فتنبّه لما حرّراه!
 مولانا:

اقتضای جان چو ای دل آگهی است هر که آگه تر بود جانش قوی است
 خود جهان جان سراسر آگهی است هر که آگه نیست او از جان تهی است

۱. دا: آمده

۲. ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحُكْمَ وَ النُّبُوَّةَ﴾ الأنعام: ۸۹

۴. البقرة: ۲۶۹

۳. دا: قدر

وهمچنین کَمَلِ اولیای اَمّتِ مرحومه که باب علویّ حکمت نبویّ «أَنَادَارُ الْحِكْمَةِ وَ عَلِيٌّ بِأُيُهَا»^۱ به حُکم ﴿فَاتُّوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا﴾^۲ بر ایشان مفتوح گشته، مصون و محفوظ ماندند از تأثیر اسباب و احتجاب به آن از مسبب الاسباب. امّا محتجبان به صنایع از صُنع صانع، به واسطهٔ اعتماد به اسباب معتاده که در معرض فقد و فوت است، به کفر و کفران فتادند.

مولانا:

از مسبب می‌رسد هر خیر و شر	نیست اسباب و وسایط ای پسر
جز خیالی منعقد بر ^۳ شاهراه	تا بماند دور غفلت چندگاه
ما چو نائیم و نوا در ما ز توست	ما چو کوهیم و صدا در ما ز توست
ما همه شیران ولی شیر عَلم	حمله‌مان از باد باشد دم به دم
حمله‌مان پیدا و ناپیداست باد	آنکه ناپیداست هرگز کم مباد
بادِ ما و بودِ ما از دادِ توست	هستی ما جمله از ایجادِ توست

پس هر کسی را که حقّ تعالی نوری کرامت فرماید که به آن خرق حجب اسباب کند، و از ورای حجاب اسباب، مسبب را ببیند؛ فذلک المؤمن الذی هو علی نور من ربّه، و بیّنة من امره، الصادق فی دعواه، الموفی حقّ المقام الذی ادّعاه بالعناية الإلهیة التی اعطاه. ﴿وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ﴾^۴، و هر کس که مهتدی نشود به نور الهی و قائل شود به الوهیت و خالقیت اسباب، فهو الذی ﴿جَعَلَ الْإِلَهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ﴾^۵.

حکیمان الهی گویند: «لایرفع الاسباب الا جاهل بالوضع الإلهی؛ و لایُثبِتُ الاسباب الا عالم کبیر ادیب فی العلم الالهی.» و قال — علیه السلام — و سُئِلَ: صِفْ لَنَا الْعَاقِلَ. فقال: «هُوَ الَّذِي يَضَعُ الْأَشْيَاءَ مَوَاضِعَهَا.» قيل: فَصِفْ لَنَا الْجَاهِلَ. فقال

۱. بحار الأنوار، ج ۴۰، ص ۲۰۷ و ص ۲۰۵

۲. البقرة: ۱۸۹

۴. النور: ۴۰

۳. دا: در

۵. سورة ص: ۵

— عليه السلام —: «قَدْ فَعَلْتُ»، يعنى أنَّ الجاهل هو الذى لا يضع الشئ موضعه. وقد مرَّ فى الباب الثانى من كلام الفتوحات: أنَّ الصفة التى استحقَّ بها خاتم الولاية^١ المحمّدية أن يكون خاتماً، فبتمام مكارم الاخلاق مع الله؛ وإنّما كان ذلك كذلك لأنَّ الاغراض مختلفة، و مكارم الاخلاق عند مَنْ تخلَّق بها معه عبارة عن موافقة غرضه، سواء حُمِدَ ذلك عند غيره أو ذُمَّ. فلمّا نظر فى موجودات نظر الحكيم الذى يفعل ما ينبغى كما ينبغى لما ينبغى استحقَّ أن يختم بمن هذه صفته الولاية المحمّدية.

قال فى الباب السابع و الستين و مائة فى معرفة كيمياء السعادة^٢: «الكيمياء عبارة عن العلم الذى يختصّ بالمقادير و الاوزان، فى كلّ ما يدخله المقدار و الوزن من الاجسام و المعانى، محسوساً و معقولاً؛ و سلطانها فى الاستحالات، اعنى تغير الاحوال، على العين الواحدة». «فاعلم^٣ أنَّ الوجود كلّ متحرّك على الدوام، دنيّاً و آخرّة، ليكون خلاقاً على الدوام، و يكون الكون فقيراً على الدوام، لأنَّ التكوين لا يكون على سكون. فمن الله توجّهات دائمة، و كلمات لا ينفد، و هو قوله ﴿وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ﴾^٤ فعند الله التوجّه، و هو قوله ﴿إِذَا أَرَدْنَاْهُ﴾^٥ و كلمة الحضرة، و هى قوله لكلّ شئ يريد «كُنْ» بالمعنى الذى يليق بجلاله. و «كُنْ» حرف وجودى، فلا يكون منه الا الوجود ما يكون عنه عدم؛ لأنَّ العدم لا يكون، لأنَّ الكون وجود؛ و هذه التوجّهات و الكلمات فى خزائن الجود لكلّ شئ يقبل الوجود. قال تعالى ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ﴾^٦، و هو ما ذكرناه. و قوله ﴿وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ﴾ من اسمه الحكيم. فالحكمة سلطان^٧ هذا الإنزال الإلهى، و هو اخراج هذه الاشياء من هذه الخزائن الى وجود اعيانها.

١. دا: المحمودية + المحمّدية

٢. الفتوحات المكيّة، چاپ سربى، ج ٢، ص ٣٥٧

٣. همان، ص ٣٧١

٤. النحل: ٩٦

٥. ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ النحل: ٤٠

٧. الفتوحات: سلطنة

٦. الحجر: ٢١

و إن شئت قلت: اوجد الاشياء من وجودها فى الخزائن الى وجودها فى اعيانها، للنعم^١ بها أو غير ذلك. فهو الموجد لها على كل حال فى المواطن الذى ظهرت فيه لاعيانها؛ و أمّا قوله: ﴿ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ ﴾ فهو صحيح فى العلم، لأن الخطاب هنا لعين الجواهر، و الذى عنده - اعنى عند الجواهر - من كل موجود انما هو ما يوجده الله فى محله من الصفات و الأعراض و الأكوان؛ و هى فى الزمن الثانى أو فى الحال الثانى. كيف شئت قل من زمان وجودها أو حال وجودها ينعدم من عندنا، و هو قوله: ﴿ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ ﴾^٢؛ و هو تجدد لجوهر الامثال أو الاضداد دائماً، من هذه الخزائن؛ و ما معنى قول المتكلمين: «إِنَّ العرض لا يبقى زمانين»، و هو قول صحيح حسن لا شبهة فيه. لأنه الامر المحقق الذى عليه نعت الممكنات، و يتجدد^٣ ذلك على الجوهر يبقى عينه دائماً ما شاء الله، و قد شاء أنه لا ينفى، فلا بد من بقائه.»

بدان كه هر يك از اين احوال متجدده موعوق است به حال سابق، و موعود است حال لاحق را؛ و ترتيب و تقدم و تأخر عقلی میانه این احوال، ناشی از تعلقات و توقفات این احوال است به یکدیگر؛ و لهذا قال الشيخ: « ﴿ وَمَا نُزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ ﴾^٤ من اسمه الحكيم». از برای آنكه در حكمت است اطلاع بر سراير انضباط نظام سلسله وجود كه حكيم خبير - جلّ سلطانه - ناظم آن سلسله است؛ و از آن جمله است ارتباطات حقیقه^٥ عجيبه میانه اسباب و مسببات، و حكمت^٦ تعلق هر حال از احوال ما به حالى دیگر، و تعويق هر كمال ما به كمالی دیگر سابق او، و سرّ اعداد هر حالى حالى دیگر لاحق او، و امداد هر كمالی كمالی دیگر لاحق او.

١. الفتوحات، دا: للنعميم

٣. الفتوحات: تجدد

٥. دا: خفيّه

٢. النحل: ٩٦

٤. الحجر: ٢١

٦. دا: و حكم

وَمِنْ كَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:

«مَنْهُمَانِ لَا يَشْبَعَانِ: طَالِبُ عِلْمٍ وَ طَالِبُ دُنْيَا.»^١ دو گرسنه اند به افراط که سیر نمی شوند هرگز: یکی طالب علم و یکی طالب دنیا.

النَّهْمُ بالفتح افراط الشهوة، و لفظه مستعار لشدة طلب العلم و المال. و فى شهاب الأخبار^٢ عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - : «كُلُّ صَاحِبِ عِلْمٍ غَرَثَانُ»^٣ إلى عِلْمٍ آخَرَ؛^٤ و عنه أيضاً - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - «لَا يَشْبَعُ عَالِمٌ مِنْ عِلْمٍ حَتَّى يَكُونَ مُنْتَهَاهُ الْجَنَّةُ»^٥؛ و عن ابى جحيفة عن النبى - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - قال: «جَالِسِ الْكُبَرَاءِ، وَ سَائِلِ الْعُلَمَاءِ، وَ خَالِلِ الْحُكَمَاءِ»^٦. قال الشارح:^٧ يجوز أن يكون المراد بالكبراء ذوى الاسنان و الشيوخ الذين لهم تجارب، و قد كملت عقولهم، و سكنت حدّتهم، و كملت آدابهم، و زالت عنهم خفة الصبى و حدة الشباب، و احكموا التجارب. فَمَنْ جالسهم تأدّب بآدابهم، و انتفع بتجاربهم؛ و كان سكونهم و وقارهم حاجزاً لمن جالسهم، و زاجراً لهم عمّا يتولّد من طباعهم، و يُتبرّك بهم. فقد قال - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - : «الْبَرَكَةُ مَعَ أَكَابِرِكُمْ»^٨، و قد امر بتوقيرهم بقوله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - : «مَنْ لَمْ يُوقِّرْ كَبِيرَنَا فَلَيْسَ مِنَّا»^٩؛ و يجوز أن يريد بالكبراء الكبراء فى الحال، و من له مرتبة فى الدين، و منزلة عند الله تعالى، و إن لم يكن بكبير فى السن؛ و الكبير فى الحال هو الذى جمع علم الوارثة الى علم الدراسة؛ فقد جاء فى الحديث: «مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ، وَرَزَقَهُ اللَّهُ عِلْمًا لَمْ يَعْلَمْ»^{١٠}

١. نهج البلاغه، حكمت ٤٥٧

٢. مج: شهاب الخبر

٣. غرثان: گرسنه

٤. شرح شهاب الأخبار، ص ٦٨

٥. شرح شهاب الأخبار، ص ٣٤٧

٦. منية المريد، ص ١٢٥

٧. دا: قال الراوى فى شرحه

٨. بحار الأنوار، ج ٧٥، ص ١٣٧

٩. همان

١٠. بحار الأنوار، ج ٤٠، ص ١٢٨

فقد شرط لوراثه هذا العلم العمل بعلم الدراسة الذى هو علم الاكتساب، وهو علم الأحكام بعد إحكام علم التوحيد، فهذا علم الدراسة. و علم الوراثة علم آفات النفس، و آفات العمل، و خُذِع النفس، و غرور الدنيا. ثم علم الالهام و الفراسة الذى هو النظر بنور الله تعالى؛ فقد قال النبى - صلى الله عليه و آله و سلم -: «إِتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ، فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ»^١. و هو الذى ﴿شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ﴾^٢ و قال: «إِذَا دَخَلَ النُّورُ الْقَلْبَ، انْشَرَحَ وَ انْفَسَحَ»^٣ قيل: و ما علامة ذلك؟ فقال - صلى الله عليه و آله و سلم -: «التَّجَافَى عَنِ دَارِ الْغُرُورِ، وَ الْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ، وَ الْإِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِهِ» فَمَنْ تَجَافَى عَنِ الدُّنْيَا كَشَفَ عَنْ سِرِّهِ حُجُبَ الْغَيْبِ، فَصَارَ الْغَيْبُ لَهُ شَهُودًا، كَمَا قَالَ حَارِثَةُ: «عَزَفْتُ نَفْسِي عَنِ الدُّنْيَا، فَاطْمَأَنَنْتُ نَهَارِي وَ أَسْهَرْتُ لَيْلِي، فَكَأَنَّنِي بِعَرْشِ رَبِّي بَارِزًا»^٤.

فهذه اوصاف الكبراء فى الحال، فهؤلاء يجالسون تبركاً بهم، و تيمناً بروائح احوالهم. فهم ملجأ المريدين و كهفهم. بهم يتحرزون من كثير مما يخافونه من فتن الزمان، و شر أهله، و مكائد العدو، و بلاء النفوس^٥.

و قوله: «خَالِلِ الْحُكَمَاءَ» أى: داخلهم و اختلط بهم، و كُنْ معهم فى كل وقت. فإنَّ الحكيم هو المصيب فى اقواله، و الْمُتَّقِنُ لأفعاله، و المحفوظ فى احواله؛ فَمَنْ خالطهم و داخلهم اخذ محاسن اخلاقهم، و انتفع بإصابتهم فى اقوالهم، و تهذب بهم فى مختلف احوالهم؛ يعنى در حال صحت و مرض و فقر ايشان؛ چه شكر مى كنند در صحت و غنا، و صبر مى نمايند در مرض و فقر.

و ايضاً روى باسناده عن ابن مسعود قال: قال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم -: «رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَخَافَةُ اللَّهِ»^٦. و قال - رحمه الله - فى شرحه: الحكمة

١. بحار الأنوار، ج ٢٤، ص ١٢٣

٢. الزمر: ٢٢

٣. بحار الأنوار، ج ٧٣، ص ١٢٢

٤. همان، ج ٢٢، ص ١٢٦

٥. دا: + (و قال فيما يروى عن الله سبحانه هو القوم لا يشقى جلسهم)

٦. «رأس الحكم مخافة الله» بحار الأنوار، ج ١٣، ص ٢٩٤

إحكام الأمور، وهو أن يعمل أعماله بحيث لا يدخلها آفة؛ وإحكام الأمور الأخذ بالأوثق والأحوط؛ ومن أراد الأخذ بالأحوط والأوثق عَمِلَ على المخافة أكثر مما يعمل على الرجاء؛ فكأنه يُحاسب نفسه على كل حَظَرَةٍ وَنَظَرَةٍ، ويطالبها بحق الله تعالى. فَإِنَّ اللَّهَ يَقُولُ: ﴿وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَن يَشَاءُ﴾^١، فشرط المشيئة بغفران ما دون الشرك. فإن وافى القيامة وهو من أهل المشيئة، فيكون مغفوراً له ما أتى ازداد بتوقيه ومخافته درجةً و ثواباً؛ وإن كان من الذين يحاسبون و يطالبون بالواجب عليهم لم يكن فرط في عمره، بل كان معه من الأعمال الصالحة ما يُقَاصُّ بها سيئاته. والحكمة أيضاً منع النفس عن شهواتها. يقال للحديدة التي تكون في فم الدابة من^٢ اللجام حكمة، لأنها هي الواقفة بالدابة والمُمسِكة لها. فَسُمِّيَتِ الحِكْمَةُ حكمةً لملك النفس والاستيلاء عليها، والقدرة على ضبطها، والواقفة بها عند شبهات الأمور ومشكلات الأحوال، وعن الانهماك في المعاصي والتوسع في الشهوات؛ ومخافة الله أوكد أسباب المنع للنفس، والكف لها عن الشهوات، والوقف بها على مرشد الأمور، فلذلك كانت مخافة الله تعالى رأس الحكمة؛ والله اعلم!

قال المحقق القنوني في كتاب شرح الأحاديث^٣: «إعلم أن أعمال أكثر العمال لما تأسست مبانيها على الأوامر والنواهي المشروعة، لازمتها بطريق الانتاج الرهبة والرغبة؛ ولا يخلو الرغبة والرهبة من أحد الموجبين: أحدهما علمي، والآخر إيماني. فموجب الرغبة: إما تصديق تام بالموعود، أو اطلاع محقق من قبيل ما اطلع عليه المخبر الصادق - صلى الله عليه وآله وسلم - . وموجب الرهبة أيضاً:

إما تصديق تام بما وقع الإنذار به فينتج خوفاً، كتصديق الطبيب فيما يحذره منه من المضرات لمزاجه، وبالنسبة إلى مرضه ويسمى خوفاً.

وإما علم محقق بالمضار والمنافع، كحال الطبيب مع ما يعرفه من مضار المآكل

١. النساء: ١١٦

٢. دا: عن

٣. شرح الأربعين، ص ١١٤ - ١١٢

٤. همان: + جملی

و المشارب، و منافعها؛ فالتصديق ينتج الخوف، و العلم ينتج الخشية. فالخشية خوف خاص لا يقوم الا بمن يعلم نتائج الاعمال، و كون الحق يظهرها بما يهب لها من الوجود لامحالة؛ اذ لا منع و لا تقييد فى الوجود المطلق الا من حيث القابل؛ و قد وُجد الاصل و هو العمل، و انه يستلزم ظهور النتيجة من كل بُد^١. فخشية العالم من الحق من هذا الوجه؛ و ثمرة الخشية فيمن قامت به عدم الإقدام على كل فعل يعلم أنه نتيجته، متى ظهرت له و اتصّلت به، لا تلائمه و لا ترضيه؛ والخوف لا يشترط^٢ فيه العلم بمعرفة كل فعل و نتيجته، بل يشترط فيه التصديق بما ورد الأخبار عنه بلسان الإنذار، و النظر فى اسباب السلامة.

و اعلم أن العلم كما يقضى بالخشية و الإحجام^٣ عن التلبّس بفعل يعلم أن نتيجته مضرّة غير مرضية، و كذلك يوجب أحياناً بالنسبة الى العالم بذاته، و مضارّها و منافعها الإقدام على امور يظن الخائف أن استلزامها للنتائج المضرّة عام الحكم بالنسبة الى كل مباشر لها، و الأمر بخلاف ذلك - يعنى عام الحكم نيست به نسبت با هر فاعل -^٤ فإن الآثار المضرّة المتوقّعة من بعض الاعمال إنما يظهر على ذلك الوجه، و يُضرّ اذا كان محلّ الفاعل مستعداً لقبوله؛ و بتقدير القبول، فلا بد من فرض عدم المقاوم و الدافع. ألا ترى كثيراً من الاغذية و الاشربة الرديّة، بل و من السمومات^٥ يتناولها قوم ذو امزجة قويّة أو نفوس فعالة متلبّسة بإيمان تامّ أو صدق، أو توكلّ أو توجه نحو الحق، و ثوقاً به؛ فلا يتضرّرون بشيء من ذلك، و ان النار و إن كانت مُحْرِقَةً فإنّها ليست يحرق كل ما يتّصل بها، بل يشترط أن يكون الجسم الذى اتّصل به قابلاً للاحتراق؛ و لهذا لا يؤثر فى السمندر و الياقوت، و فى جماعة من

١. حاشية مج: بُد، أى طاقة

٢. شرح الأربعين، دا: لا يشترطه + فيه؛ مج: لا يشترط العلم

٣. احجام: خودداری کردن

٤. دا: عبارت (يعنى عام الحكم ... يا هر فاعل) محذوف

٥. شرح الأربعين: المسمومات

الاشخاص البشريين ذوى نفوس قاهرة، كما مرّ ذكره، حتّى أنّ ثيابهم ايضاً بحكم المجاورة^١ تسرى فيها تلك الخاصيّة، فلا تحرقها النار؛ و شاهدُ هذا من الشريعة قوله -صلى الله عليه وآله وسلم-: ^٢« إِنَّ النَّارَ لَا يَأْكُلُ مَوَاضِعَ السُّجُودِ فَيَمْنُ قُدْرَ دُخُولِهِ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ. » مع أنّ تلك المواضع من جملة أجزاء أبدانهم القابلة للاحتراق، و مع أنّ تلك النار تزيد فى القوّة والعظمة على هذه النار بتسعة و ستّين جزءاً^٣ على ما أخبر -صلى الله عليه وآله وسلم- عنها ايضاً^٤ من نحو ما ذكرنا قولها: « جُزْءُ يَافِئِ مُؤْمِنٍ، فَقَدْ أَطْفَأَ نَوْرُكَ لَهْبِي »^٥.

٢. رواية نسائي در كتاب التطبيق، ٨١

٤. دا: عنها + و ممّا اخبر عنها

١. دا: المجاورة

٣. مج: اجزاءاً

٥. شرح الأربعين، ص ١١٤

وَمِنْ كَلَامِهِ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^١

«مَنْ لَمْ يُنْجِهِ الصَّبْرُ أَهْلَكَهُ الْجَزَعُ». آن كس كه خلاص نكند او را صبر كردن،

هلاک کند او را جزع نمودن.

و قال — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «الصَّبْرُ صَبْرَانِ: صَبْرٌ عَلَى مَا تَكْرَهُ، وَصَبْرٌ عَمَّا

تُحِبُّ». ^٢ صبر دو صبر است: صبر بر آنچه مکروه تو باشد، و صبر از آنچه محبوب تو

باشد. فى العوارف: ^٣ «قال ابو الحسن بن سالم: الصابرون هم ثلاثة: متصبر و صابر و

صَبَّار. فالمتصبر: مَنْ صَبَرَ عَلَى اللَّهِ؛ فَمَرَّةً يَصْبِرُ وَمَرَّةً يَجْزَعُ. و الصابر: مَنْ يَصْبِرُ عَلَى اللَّهِ

وَلِلَّهِ وَلا يَجْزَعُ، وَلَكِنْ يَتَوَقَّعُ مِنْهُ الشَّكْوَى، وَ قَدْ يُمْكِنُ مِنْهُ الْجَزَعُ. فَأَمَّا الصَّبَّارُ فَذَلِكَ

الَّذِى صَبَّرَهُ عَلَى اللَّهِ وَ لِلَّهِ، فَهَذَا لَوْ وَقَعَ عَلَيْهِ جَمِيعُ ^٤ الْبَلَايَا لَا يَجْزَعُ وَ لَا يَتَغَيَّرُ

مِنْ جِهَةِ الْوَجُوبِ ^٥ وَ الْحَقِيقَةِ ^٦.

قال الامام جعفر الصادق — عليه الصلوة و السلام —: ^٧ أَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى أَنْبِيَائَهُ

بِالصَّبْرِ، وَ جَعَلَ الْحَظَّ الْأَعْلَى لِلرَّسُولِ حَيْثُ جَعَلَ صَبْرَهُ بِاللَّهِ لَا بِنَفْسِهِ، فَقَالَ ^٨: ﴿وَمَا

صَبْرَكَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾.

١. نهج البلاغه، حکمت ١٨٩

٢. عوارف المعارف، ص ٤٩٣

٣. عوارف المعارف: الوجود

٤. تفسير القرآن الكريم، ج ٣، ص ٢٨٣

٥. نهج البلاغه، حکمت ٥٥

٦. دا: جمع

٧. دا: عبارت (من جهة الواجب و الحقيقة) محذوف

٨. النحل: ١٢٧

و مِنْ كَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ -:

«لَا إِيمَانَ كَالْحَيَاءِ وَ الصَّبْرِ»^۱ یعنی نیست ایمانی همچون حیا و صبر. این بنابر قول رسول الله است - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - که: «أَفْضَلُ إِيمَانِ الْمَرْءِ أَنْ يَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ مَعَهُ حَيْثُ كَانَ»^۲ و قال تعالى: ﴿أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى﴾^۳.
شعر:^۴

نبینم در جهان مقدار مویی که او را نیست با روی تو رویی
همه جانها ز تو حیران بمانده تو با ما در میان جان بمانده
تورا بر ذره ذره راه بینم دو عالم تَمَّ وجه الله بینم
و هر کس که دانست که خدا با اوست و او را می بیند در هر حال از احوال و هر
فعل از افعال، حیای از حقّ تعالی او را مانع می شود از اتیان به مخالفات. فَإِنَّ الْحَيَاءَ
مِنَ اللَّهِ أَنْ لَا يَرَاكَ حَيْثُ نَهَاكَ، و لا يفتقدك حيث امرک؛ كذا في الفتوحات.
و قيل: لَمَّا ابْطَنَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَرَاهُ عَلَى كُلِّ حَالٍ، استحيى من حسناته اكثر ما
يستحيى العاصون من سيئاته. أَمَّا الْحَسَنَاتُ، فيخاف أَنَّهُ لَا تَلِيْقُ بِحَضْرَتِهِ؛ و أَمَّا
السيئات، فيخاف عقوبته عليها.

قال الشيخ الكلابادي: و ذلك لِأَنَّ الْحَيَاءَ فَرَعٌ يَتَوَلَّدُ مِنْ إِجْلَالِ قَدَرٍ مِنْ يَسْتَحْيِي
مِنْهُ، و تقصير يراه من نفسه و إزرائها، فيستصغر نفسه و اوصافها عند شهود من يجلّ
قدره عنده، فيحصر، فيمنعه حصره عن كثير ممّا يحسن من افعاله. فكيف ممّا يقبح
من احواله، فالعبد بمرائي من الله، و هو أَجَلُّ نَاطِرٍ إِلَيْهِ، لَا يُخْفِيهِ مِنْهُ شَيْءٌ، و
لَا يُخْفِي عَلَيْهَا شَيْءٌ، حَقُّهُ أَعْظَمُ الْحَقُوقِ، و قدره أَجَلُّ الْأَقْدَارِ. فهو يراه في كُلِّ
أَحْوَالِهِ و على كُلِّ أَعْمَالِهِ؛ و هو أَيْضاً يَرَاهُ خَلْقَ اللَّهِ فِي كَثِيرٍ مِنْ أَحْوَالِهِ، مِمَّنْ يَجَلُّ

۱. نهج البلاغه: بخشی از حکمت ۱۱۳

۲. جامع الأخبار، ص ۳۶

۳. العلق: ۱۴

۴. مج: کلمه (شعر) محذوف

اقدارُهم عنده، من ملائكة كرام و خاص من الناس و عام. فهو مترقب متحفظ فى جميع حركاته فى اكثر اوقاته من أن يُرى منه خُلق ذميم أو فعل سقيم، فيحكم افعاله خوفاً، أو يلحقه لوّم فيما يرتكبه من فعل مشنىء،^۱ أو فيما يقصر من حق ما يلزمه من فعل مرضى. ثم يكون حافظاً لخواطره، مراعيّاً لهواجسه، مراقباً لانفاسه، أن يجرى فى سرّه و يخطر بباله ما يسقطه من عين من هو ناظر اليه عنه، أو بمقتته فيه من هو عليه قادر يستقيم ظاهره و يصفوا باطنه؛ فهذا صفة من وصفه الحياء.

قال رسول الله — صلى الله عليه و آله و سلم — [إنّ ما ادرك الناس من كلام النبوة الاولى]: «إِذَا لَمْ تَسْتَحْيِ فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ»^۲. قال الكلابادى: معناه اذا لم تكن باوصاف الحياء فاعمل ما شئت من عمل، فلا قيمة لعملك، و لا خير فيه. لأن من لم يُجَلِّ ربّه و لم يُكرم عبدته، فليس معه من اوصاف الايمان شىء. فقد قال — صلى الله عليه و آله و سلم —: «الْحَيَاءُ مِنَ الْإِيمَانِ»^۳. فَمَنْ لم يكن اعماله على اوصاف الحياء فكأنّه يجلّ قدر نفسه، و يستخفّ بقدر سيّده، فيعظم فى عينه قليل عمله، و يصفون عنده كدره، فَيَمُنُّ على الله بطاعته، و يصغر عنده عظيم معصيته، و يزدري بعباد الله، إجلالاً لقدر نفسه و استصغاراً لقدر من سواه؛ و هذه صفة عدوّ الله ابليس قال:^۴ ﴿أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ﴾^۵

و همچنين است كلام در صبر؛ چه صاحب كمال ايمان كه مى داند كه خدا حاضر است با او در همه حال، هر آينه مصابره با احكام الهيّه مى تواند كرد در همه حال. قال الجنيد: إنّ الله تعالى اكرم المؤمنين بالايمان، و اكرم الايمان بالعقل، و اكرم العقل بالصبر. فالايمان زين المؤمن، و العقل زين الايمان، و الصبر زين العقل. قال الله تعالى: ﴿وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا﴾^۶ لأن الصبر، كما قال ابن عطاء، هو

۱. مشنىء: قبيح

۲. بحار الأنوار، ج ۷۱، ص ۳۳۳

۳. همان، ص ۳۲۹.

۴. الأعراف: ۱۲.

۵. دا: از ابتدای عبارت «و قيل لما ابطن ان الله تعالى يراه على كل حال استحيى ...» تا همين عبارت

۶. الطور: ۴۸

محذوف

الوقوف مع البلاء بحسن الادب؛ وقيل: الصبر هو الثبات مع الله، و تلقى بلائه بالرحب و الدعة. قال بعضهم: كنتُ بمكةً فرأيتُ فقيراً طاف بالبيت، و اخرج من جيبه رقعةً، و نظر فيها و مسّ. فلمّا كان بالغد، ففعل مثل ذلك؛ فترقبته اياماً و هو يفعل مثله. فيوماً من الايام طاف و نظر فى الرقعة، و تباعد قليلاً و سقط ميتاً. فاخرجتُ الرقعة من جيبه فاذا فيها: ﴿وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا﴾^١. و فى الخبر عن رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم -: «الْفُقَرَاءُ الصُّبْرُ هُمْ جُلَسَاءُ اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»^٢.

و فى الفتوحات^٣: «و لا يقدر فى صبرهم شكواهم الى الله فى دفع البلاء عنهم. ألا ترى أيوب - عليه السلام - سأل ربه البلاء عنه بقوله: ﴿مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾^٤ أى أصاب منى.

فشكا ذلك الى ربه - عزّ وجلّ - و قال له: ﴿أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾ ففى هذه الكلمة اثبات وضع الاسباب، و عرض فيها لربه بوضع البلاء عنه. فاستجاب له ربه فكشف ما به من الضرّ. فأثبت له بقول تعالى: ﴿فَاسْتَجَبْنَا﴾ بأنّ دعائه كان فى دفع البلاء، فكشف ما به من ضرّ؛ و مع هذا أثنى عليه بالصبر، فقال: ﴿إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾^٥ رجّاع الينا فيما ابتليناه به و أثنى عليه بالعبودية. فلو كان الدعاء الى الله فى دفع الضرر و دفع البلاء يناقض الصبر المشروع المطلوب فى هذا الطريق، لم يشن الله على أيوب بالصبر؛ و قد أثنى عليه به.

بل عندنا مع سوء الأدب مع الله أن لا يسأل العبد رفع البلاء عنه؛ لأنّ فيه رائحة من مقاومة القهر الإلهى بما يجده من الصبر و قوّته. قال العارف: «إِنَّمَا جَوَّعَنِي لِأُبْكِي!» فالعارف و إن وجد القوّة الصبرية فلْيَفِرَّ^٦ الى موطن الضعف و العبودية و

١. الطور: ٤٨.

٢. المحجّة البيضاء، ج ٧، ص ٣٢٥.

٣. الفتوحات المكية، ج ١١، صص ٤٢٣ - ٤٢٢.

٤. سورة ص: ٤٤.

٥. الأنبياء: ٨٣.

٦. دا: فليفرّ.

حسن الادب، ف ﴿أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً﴾^١. فيسأل ربّه رفع البلاء عنه، أو عصمته منه إن توهّم وقوعه. وهذا لا يناقض الرضى بالقضاء، فإنّ البلاء هو عين المقضى لا القضاء: فيرضى بالقضاء و يسأل الله فى رفع المقضى عنّا،^٢ فيكون راضياً صابراً. «
و فى كتاب العوارف^٣ « قيل لكلّ شىءٍ جوهرٌ، و جوهر العقل الصبر؛ عزّك^٤
النفس، و بالعرك تلين؛ لأنّ فى النفس خشونة غير قابلة للبلّيات، و الصبر جارٍ فى الصابر مجرى الانفاس، لأنّه يحتاج الى الصبر عن كلّ منهيّ و مذمومٍ ظاهراً و باطناً، و العلم يدلّ و الصبر يقبل، و لا ينفع دلالة العلم بغير قبول الصبر. » يعنى علم دلالت مى كند بر منهيّ و مذموم، و صبر قبول مى كند حكم علم.
و فى شهاب الاخبار عن رسول الله — صلّى الله عليه و آله و سلّم —: « مَا رَزَقَ
اللَّهُ الْعَبْدَ رِزْقاً أَوْ سَعَ عَلَيْهِ مِنَ الصَّبْرِ ». ^٥ و فى ذيل العوارف: الصبر حبس النفس عن جزع كامنٍ عن الشكوى؛ أى حبس النفس عن اظهار الجزع بالشكاية مع كمون الجزع فى الباطن؛ و إنّما اعتبر فيه كمون الجزع لأنّه لو لم يكن الجزع كامناً فى الباطن لم يكن حبساً للنفس، فلم يكن صبراً. فالعلم بمنزلة الروح، و الصبر بمنزلة الجسد. فبالعلم يستقرّ الروح فى مستقرّه، و بالصبر يستقرّ النفس فى مستقرّها.

١. البقرة: ١٦٥

٢. الفتوحات المكيّة: عنه.

٣. عوارف المعارف، ص ٤٩٢.

٤. حاشية مج، حاشية دا: عرك، گوشمالى.

٥. بحار الأنوار، ج ٨٢، ص ١٣٩ و شرح شهاب الأخبار، ص ٣٣٢

وَمِنْ كَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -^۱

«وَقَدْ سُئِلَ عَنِ الْقَدْرِ،» و بدرستی که سؤال کرده شده است - علیه الصلوة و السلام - از قدر.

و معنی قدر حصول اشیا است در خارج، مقدر به مقادیر معین به حسب آنچه در علم الله است. همچون سعادت سُعدا و نعيم ايشان، و شقاوت أَشْقِیَا و عذاب ايشان. و قد قصرْتُ مِنْ درك هذه الْحِكْمِ أَلْبَابِ الْأَبَاءِ أَنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ تَعَالَى كَيْفَ تَقَاضَتْ كَفَرَ الْكَافِرِ، و حكمت عليه بالعذاب؛ و كَذَا كُلُّ أَلَمٍ و مشقة يحصل للاشقياء و السعداء ايضاً.

«فَقَالَ: طَرِيقٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَسْلُكُوهُ،» پس گفت که راهی تاریک است، پس در میایید در او.

استعار له لفظ الطريق بوصف المظلم لغموض البحث، و تصرف الذهن فيه، و عدم الاهتداء الى الحق منه.

«ثُمَّ سُئِلَ ثَانِيًا، فَقَالَ^۲: بَحْرٌ عَمِيقٌ فَلَا تَلْجُوهُ،» باز پرسیده شد بار دوم پس گفت: دریایی است بی پایان پس مروید در او.

استعار لفظ البحر بوصف^۳ العمق، لعمق البحث فيه و دقته.

«ثُمَّ سُئِلَ ثَالِثًا، فَقَالَ:^۴ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَتَكَلَّفُوهُ.» باز پرسیده شد کره سیوم، پس گفت: سر نهانی خداست، تکلیف خود مکنید به آنچه فرموده اند شما را به دانستن آن.

۱. نهج البلاغه، حکمت ۲۸۷

۲. نهج البلاغه: عبارت (ثُمَّ سُئِلَ ثَانِيًا فَقَالَ) محذوف، بجای آن (و)

۳. دا: یوصف

۴. نهج البلاغه: عبارت (ثُمَّ سُئِلَ ثَالِثًا فَقَالَ) محذوف، به جای آن (و)

و قال - علیه السلام - فی جواب سائل آخر: ^۱ « سِرُّ اللَّهِ قَدْ خَفِيَ عَنْكَ، فَلَا تُفْتِّشْهُ ». چون اشراف داشت بر استعداد سائل، فرمود که بر تو مخفی است، یعنی تفهیم تو نمی توان کرد؛ و ما يفهمه الله الا لمن اختصه بالمعرفة التامة.

فی فصوص الحکم فص حکمة قدرية فی کلمة عزیرية: ^۲ « اعلم ان القضاء حکم الله فی الاشياء، و حکم الله فی الاشياء على حد علمه بها و فیها. » یعنی قضا حکم خدا است در اشیا، و حکم خدا در اشیا بر وفق علم اوست به اشیا و به آنچه در اشیا است از احوال و استعدادات اشیا. « و علم الله فی الاشياء على ما أعطته المعلومات » ضمیر مفعول راجع است به الله، و معلومات فاعل « أعطته » است، و مفعول ثانى مقدر است و آن ضمیری است که عائد است بـ « ما »؛ « أى » « ما أعطته المعلومات لله مما هی علیه من نفسها ». « من » بیان « ما » است در « ما أعطته »، و ضمیر هی راجع است با « معلومات »، و ضمیر علیه راجع با « ما » در « مما »؛ یعنی ما أعطته المعلومات لله هو ما علیه تلك المعلومات فی نفسها و ذاتها ^۳ و هو احوالها. یعنی آنچه اعطا می کنند معلومات حق تعالی را آن ما علیه المعلومات است فی نفسها.

« وَ الْقَدَرُ تَوْقِيتٌ ما علیه الاشياء فی نفسها » یعنی قضا حکم کلی است بر اشیاى ممکنه، و قدر توقیت و تعلیق هر حال از احوال اعیان ممکنات به وقتى معین و سببى معین است.

مثلاً حق تعالی عالم بود به علم ازلی که زید مستعد آن است که متولد شود از عمرو در مکان معین و زمان معین بر صفت معین، پس در ازل حکم کرده بر وفق علم خویش، و این حکم قضا است؛ و قدر تحصیل این صورت علمیه کلیه است در خارج موقت به وقت جزئی در مکان جزئی بر صفت جزئی، « من غیر مزید. » « أى

۲. فصوص الحکم، ابن عربی، ص ۱۳۱

۱. المحجة البيضاء، ج ۸، ص ۹۸

۳. دا: ذواتها

من غیر مزید علی ما فی حکم الله التابع لعلمه التابع للمعلومات و احوالها. «فما حَكَمَ القضاء على الأشياء إلا بها.» یعنی جاری نشد حکم خدای تعالی بر اشیا الا به حسب اقتضای اشیا «و هذا عين سرِّ القَدَر» یعنی اینکه حکم قضا بر اشیا نیست الا به اقتضای اشیا، عین سرِّ قدر است، ﴿لَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾ آن کس داند آن را که او را دلی باشد، پس مکشوف او گردد، ﴿أَوَلَمْ يَلْقَ السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾^۱ فیعرفه بالوجدان العلمی لاعمال حضرة الخيال الصافی عن الكدورات عند سماع هذا المعنى عن صاحب الكشف. قال تعالى فى جواب داود - عليه السلام - حين سأل لِمَاذَا خَلَقْتَ الْخُلُقَ؟ قال سبحانه: لِمَا هُمْ عَلَيْهِ. و قال تعالى^۲: ﴿كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ﴾ أى كل واحد منكم يظهر بعمل وافق استعداده و قابليته. فقال سبحانه: ^۳ ﴿وَآتِيكُمْ مِنْ كُلِّ مَسْأَلَتُمُوهُ﴾ أى ما سألتموه بلسان استعدادكم و قابليتكم و اعيانكم؛ و قال - صلى الله عليه و آله و سلم - فى هذا المقام: ﴿كُلُّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ﴾ أى كل منكم ما يتيسر له امرٌ إلا ما خُلِقَ عليه من حيث الاستعداد و البقابلية.

«فلله الحجة البالغة». پس حقّ تعالی راست حجّت تامّه قویّه بر خلق در آنچه اعطا می فرماید ایشان را از ایمان و کفر و انقیاد و عصیان. از برای آنکه ایشان را نمی دهد الا آنچه طلب کرده اند از او به لسان استعداد. پس تقدیر کفر و عصیان بر ایشان نه از نفس خود کرده، بلکه به اقتضای اعیان ایشان کرده. همچنان چه نطفه کلبیه، مقتضی صورت مخصوصه است و حکم مخصوص که نجاست عینیّه است؛ و نطفه فرسیّه اقتضای صورت خاصّ کرده، و حکم خاصّ که طهارت است و حلیّت اکل او؛ و نطفه حماریّه طالب صورت و حکم مخصّص به اوست مثل طهارت و حرمت اکل. پس حجّتی نیست خلق را بر خدای تعالی، و شقیّی معذب را نمی رسد که بگوید چرا مرا شقیّی خلق کردی. زیرا که حصول تجلّی را ناچار است از دو چیز:

۱. سوره ق: ۳۷

۲. الاسراء: ۸۴

۳. ابراهیم: ۳۴.

یکی صفت قدرت در متجلّی، دوم صفت قبول در متجلّی له. پس اگر تجلّی نه بر حسب طلب لسان استعداد اعیان باشد، صفت قبول از ایشان متأثّر نشود. پس اگر سائلی گوید که اعیان و استعدادات ایشان، فایض از حقّ تعالی است به فیض اقدس، پس به جعل او باشد؛ جواب گوییم که اعیان مجعول به جعل جاعل نیستند، بلکه صور علمیه الهیه اند به اسما و نسب ذاتیه، و مراد از افاضه تأخر به حسب ذات است.

«فالحاکم فی التحقيق تابعٌ لعین المسأله التي يحکم فیها بما تقتضیه ذاتها. فالمحكوم علیه بما هو فيه حاکم علی الحاکم أن يحکم علیه بذلك. فکلّ حاکم محکوم علیه بما حکم به و فيه: کان الحکام مَن کان. فتحقق هذه المسأله؛ فإنّ القَدَر ما جُهِلَ إِلَّا لشدّة ظهوره، فلم يُعرف و کثر فيه الطلب». فی اصطلاح^۱ الصوفیه: «سرّ القَدَر ما علمه الله من کلّ عین فی الازل، ممّا انطبع فیها من احوالها التي يظهر علیها عند وجودها. فلا يحکم علی شیء إِلَّا بما علمه من عینه فی حال ثبوتها.»

پس سرّ قدر ما علمه الله من کلّ عین است از احوالی که ظاهر می شود در حال وجود؛ و قدر حصول در خارج است بر وفق ما علمه الله من کلّ عین؛ و قضا حکم بر شیء است بما علمه من عینه فی حال ثبوتها؛ و هر کس را جایز نیست که تفتیش کند از سرّ قدر. زیرا که بی معرفت تامّه، منتج اباحه و الحاد است. چه سرّ قدر به بحث و مناظره و تحریر و تقریر مکشوف نشود الاّ به صفای خاطر و جلای آئینه دل از زنگ رسوم علوم؛ و از جهت اشکال این مسئله، شریعت از خوض در آن منع فرموده است که «إِذَا بَلَغَ الْكَلَامُ إِلَى الْقَدَرِ فَأَمْسِكُوا»^۲. و لهذا سرّ چشمه علم قضا و سرّ قدر

(شعر:)

۱. دا: اصطلاحات.

۲. «إذا ذکر القدر فأمسکوا» بحار الأنوار، ج ۵۸، ص ۲۷۷

شاه داور صيرفي وجه نقد مشرف امر قضا در حلّ و عقد
در جواب سائل از قدر فرمود: «سِرُّ اللَّهِ قَدْ خَفِيَ عَنْكَ، فَلَا تُفْتِشْهُ».^١ اما اشاره
خفيه فرمود به آن در کلمه بليغه - قوله عليه السلام - : «كَمَا تَدِينُ تُدَانُ، وَكَمَا تَزْرَعُ
تَحْصُدُ»^٢ تا صاحب فهم به قوت ذوق دريابد. مصرع:

وان کس است اهل بشارت که اشارت داند

و سيجيء شرحه مبسوطاً. في الفتوحات المكية: ^٣ «السؤال الثالث و الثلاثون:
ما سبب ^٤ طي علم القدر الذي طوى عن الرُّسُل فَمَنْ دونهم؟ يعني: هل نَمَّ مَنْ يعلم
علم القدر أم لا؟ قلنا: لا! ولكن قد يُعلم سرُّه و تحكُّمُه؛ و قد أعلمنا به فعلمناه به
- بحمد الله - و إنّ مظاهر الحقّ في أعيان الممكنات، المعبر عنها بالعالم، هي آثار
القدر، و هي علامة على وجود الحقّ؛ و لا دليل أدلّ على الشئ من نفسه؛ فلم يُعلم
الحقّ بغيره، بل عُلم بنفسه. و نسبة الوجود ^٥ إلى هذه الاعيان قد قلنا: إنّ ذلك أثر
القدر؛ فيعلم القدر بأثره و يُعلم الحقّ بوجوده. و ذلك لأنّ نسبة القدر نسبة مجهولة
خاصّة، و الحقّ وجود؛ فيصحّ تعلّق العلم بالحقّ، و لا يصحّ تعلّق العلم بالقدر. فإنّ
علمنا بظهور المظهر في العين هو عين بالحقّ؛ فالقدر مرتبة بين الذات و بين الحقّ،
من حيث ظهوره و لا يُعلم اصلاً؛ و حكمه في المظاهر حكم الزمان في عالم
الاجسام؛ فلهذا يطلقه اكثر المحقّقين على الاوقات المعقولة.
و قد اعلّمناك أنّ الزمان نسبة معقولة. فالسبب الذي لأجله طوى علم القدر هو
أنّ له نسبة إلى ذات و نسبة إلى المقادير. فهو المعلوم المجهول! فأعطى التكليف في
لعالم، فاستعمل ^٦ العالم بما كُلفوا، و نُهوا عن طلب العلم بالقدر. و لا يُعلم إلا بتقريب ^٧
الحقّ و شهوده شهوداً خاصّاً لعلم هذا المسمّى قدراً.

١. المحجّة البيضاء، ج ٨، ص ٩٨

٢. نهج البلاغه، خطبة ١٥٣

٣. الفتوحات المكية، ج ١٢، صص ٢٣٤ - ٢٢٨.

٤. مج: شئت

٥. دا: الوجوه

٦. الفتوحات، دا: فاشتغل

٧. دا: بتقريب؛ الفتوحات: بتقريب؛ مج: يتقرب

فاولياء الله وعباده لا يطلبون علمه، للنهى الوارد عن طلبه؛ فلهذا كان مطوياً عن الرسل فمن دونهم. وإن نزع أحد الى أن السائل اعتبر سؤاله علم الرسالة: ^١ فمن حيث إنهم رسل طوى عنهم فى هذه المرتبة و من دونهم من أرسل اليهم؛ وذلك هو التكليف. فسدد الله باب العلم بالقدر فى حال الرسالة، فإن علموه ما علموه من كونهم رسلاً، بل من كونهم من «الراسخين فى العلم». فقد ينال على هذا، لولا ما بيناه من أن مرتبته ^٢ بين الذات والمظاهر. فمن علم الله علم القدر، ومن جهل الله جهل القدر. والله - تعالى - مجهول، فالقدر مجهول. فمن المحال أن يعرف المألوه الله، لأنه لا ذوق له فى الالهية فإنه مألوه؛ ولله ذوق فى المألوهية، لكونها يطلبها فى المألوه، كما يطلب ^٣ المألوه. فمن هناك وصف الحق نفسه بما وصف به المظاهر، من التعجب والضحك والنسيان وجميع الاوصاف التى لا يليق إلا بالممكنات. فسِرُّ القدر عين تحكمه فى المقادير، كما أن الوزن مُتَحَكِّم فى الموزون. و الميزان نسبة رابطة من الموزون والوزن، بها يتعين مقدار الموزون و مقادير الموزونات على اختلافها.

فالحق «وضع الميزان» فقال: ﴿وَمَا نُثَرِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ﴾ ^٤ ويستحقه من أنزل إليه. فكل شيء بقضائه، أى بقدره و حكمه، أى وزنه؛ وهو تعين ^٥ وقت حالاً كان وقته، أو زماناً، أو صفةً، أو ما كان. فظهر أن سبب علم القدر سبب ذاتي؛ والاشياء اذا اقتضت الامور لذواتها، لا للوازمها و أعراضها، لم يصح أن تتبدل ما دامت ذواتها؛ و الذوات لها الدوام فى نفسها لنفسها، فوجود العلم بها محال.

«السؤال الخامس و الثلاثون: متى ينكشف لهم سر القدر؟ الجواب: سر القدر عين القدر. ^٧ و سره عين تحكمة ^٨ فى الخلائق؛ و أنه لا ينكشف لهم هذا السر حتى

١. الفتوحات: بسؤاله معنى الرسالة

٢. مج: مرتبة

٣. الفتوحات: يطلبه

٤. الحجر: ٢١

٥. الفتوحات: تعيين

٦. الفتوحات المكية، ج ١٢، صص ٢٣٩ - ٢٤١

٧. همان: غير القدر

٨. همان: تحكمه؛ مج: حكمة

يكون الحقُّ بَصَرُهُمْ. فإذا كان بَصَرُهُمْ بَصَرَ الحقِّ، و نظر^١ الأشياء ببصر الحقِّ، حينئذٍ انكشف لهم علم ما جهلوه، إذا كان بَصَرُ الحقِّ لا يخفى عليه شيء. قال الله تعالى: ^٢ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ﴾ - لكونها مظلمة تَمَدَّحٌ بإدراك الأشياء فيها ﴿كَيْفَ يَشَاءُ﴾ من أنواع الصور و التصوير، ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ﴾ أى المنيع الذى نسب لنفسه «الصورة» لا عن تصويرٍ ولا تَصَوُّرٍ ﴿الْحَكِيمُ﴾ بما تعطيه الاستعدادات المُسوَّاة لقبول الصور. فيُعَيَّن لها من الصور ما شاء ممَّا^٣ قد علم أنَّها مناسبة له.

قال رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - عن ربِّه تعالى أنه قال: «ما تَقَرَّبَ أَحَدٌ إِلَيَّ بِأَحَبِّ مِنْ أَدَاءِ مَا افْتَرَضْتُهُ عَلَيْهِ» - لأنها عبودية اضطرار - «و لا يزال العبدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ» - وهى عبودية اختيار - «حَتَّى أُحِبَّهُ»، إذ جعلها نوافل فافتضت البُعد من الله، فلمَّا ألزم عبودية الاختيار نفسه لزوم عبودية الاضطرار أَحَبَّهُ؛ فهو معنى قوله تعالى: «حَتَّى أُحِبَّهُ» ثم قال: «فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَ بَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ»^٤ الحديث.

فإذا كان الحقُّ - لهذه الحالة - بصر العبد كيف يخفى عليه ما ليس يخفى؟ فأعطته الفرائض و اللزوم عليها احكام صفات الحقِّ؛ فأعطته الفرائض أن يكون كُلُّه نوراً؛ فينظر بذاته لا بصفته. فذاته عينٌ سمعه و بصره؛ فذلك وجود الحقِّ لا وجوده» قال فى الباب الثلاثين و ثلاثمائة من الفتوحات المكيَّة^٥: «قال الله تعالى: ^٦ ﴿إِنَّ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ فاعلم أنَّه من العلم بالتحقيق بالصورة، أن العلم المطلق من حيث ما هو متعلِّق بالمعلومات ينقسم الى قسمين: إلى علم يأخذه الكون من الله بطريق التقوى و هو قوله: ^٧ ﴿إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَاناً﴾، و قوله فى خضر: ﴿و

١. الفتوحات: نظروا

٢. آل عمران: ٥-٦.

٣. دا: بما

٤. بحار الأنوار، ج ٦٧، ص ٢٢

٥. الفتوحات المكيَّة، چاپ سربى، ج ٣، ص ١٤٧

٧. الأنفال: ٢٩

٦. القمر: ٤٩

عَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا ﴿١﴾؛ و علم يأخذه الله من الكون عند ابتلائه بالتكليف مثل قوله: ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ﴾. ﴿٢﴾ فلولا الاشتراك فى الصورة^٢ ما حكم على نفسه بما حكم لخلقه من حدوث تعلّق العلم. فإن ظهر الانسان بصورة الحقّ كان به حكم الحقّ، فكان الحقّ سمعه و بصره. فسمع بالحقّ فلا يفوته مسموع، و يبصر بالحقّ فلا يفوته مبصر، عدماً كان المُبَصِّرُ أو وجوداً؛ وإن ظهر الحقّ بصورة الانسان فى الحال الذى لا يكون الانسان فى صورة الحقّ، كان الحكم على الله مثل الحكم على صورة الانسان الذى ما له صورة الحقّ. فينسب اليه ما ينسب الى تلك الصورة، من حركة و انتقال، و شيخ و شاب، و غضب و رضا، و فرح و ابتهاج.

و من أجل ما بيّناه من شأن هذين العلمين جعل الله فى الوجود كتابين: كتاباً سمّاه أُمًّا فيه ما كان قبل ايجاده و ما يكون كتبه باسم «المقيت»، فهو كتاب ذو قدر معلوم، فيه بعض الممكنات و ما يتكوّن؛ و كتاباً آخر ليس فيه سوى ما يتكوّن عن المكلفين خاصّة، فلا تزال الكتابة فيه مادام التكليف، و به تقوم الحجّة لله على المكلفين، و به يطالبهم لا بالأُمّ ﴿لَا يُعَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا﴾. ^٣ ﴿وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُّسْتَطَرٌّ﴾. ^٤ و هو منصوص عليه فى الأُمّ التى هى الزّبر و معناه الكتابة؛ و إن كانت اصناف الكتب كبيرة، ذكرناها فى مواقع النجوم، فإنّها ترجع الى هذين الكتابين.

فمن الكتاب الثانى يسمّى الحقّ خبيراً، و من الأُمّ يسمّى عليمًا. فهو العليم بالاول، الخبير بالثانى إن عقلت. فالقضاء الذى له الإمضاء فى الامور هو الحكم الإلهى على الاشياء بكذا؛ و القَدَرُ ما يقع بوجوده فى موجود معين، المصلحة المتعدّية منه الى غير ذلك الموجود، ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ﴾. ^٥ فلو وجد البغى عن البسط لم تقم الحجّة عليهم ﴿وَلَكِنْ يُنْزَلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ﴾. ^٦ فما

٢. دا: + اى ظهور كلّ منها بصورة الآخر

٤. القمر: ٥٣

٦. همان

١. محمّد: ٣١

٣. الكهف: ٤٩

٥. الشورى: ٢٧

انزل شيئاً إلا بقدر معلوم؛ ولا خلق شيئاً إلا بقدر. فاذا وجد البغى مع القدر قامت الحجة على الخلق حيث منع الغير ممّا بيده مع حصول الاكتفاء. فما زاد فيعلم أنّه لمصلحة غيره، ومن فضله جعله قرضاً، ولا يقع القرض ممّا هو رزق له، لقوام عينه؛ وجعل هذا الفضل^١ من جملة مصالح العباد، فرفع ﴿بَعْضُهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا﴾^٢. ولما انزل الله سبحانه منزلة عباده امضى عليه احكامهم، فما حكم فيهم الا بهم؛ وهذا من حجته البالغة له عليهم وهو قوله: ﴿جَزَاءٌ وَفَاءً﴾^٣، ﴿جَزَاءٌ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾^٤، ﴿جَزَاءٌ بِمَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ﴾^٥.

فأعمالهم عذبتهُم، وأعمالهم نعمتهُم. فما حكم فيهم غيرهم، فلا يلومون الا انفسهم، كما قال الله فيما حكاه لنا من قول الشيطان: ﴿لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ﴾^٦، أى من قوّة ولا حجة ولا برهان إلا أن دعوتكم فاستجبتم لى، وليس كلّ من دعا للزوم اجابته؛ ولهذا كانت المعجزات تشهد بصدق الدعوة من الرسل أنّها دعوة الله، والشيطان ما أقام برهاناً لهم لما دعاهم وهو قوله: ﴿وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ﴾^٧. فبما عجباً أن الناس جحدوا دعوة الحق مع ظهور البرهان، وكفروا بها و اجابوا دعوة الشيطان العريّة عن البرهان فقال لهم: ﴿فَلَا تَلُمُونِي وَلَوْ مَوْأ أَنفُسَكُمْ﴾^٨، نظراً منه الى حكم الكتاب الثانى الذى به تقوم الحجة عليهم. فلو نظر إلى الأمّ والزُبر الأول لم يقل لهم: ﴿وَلَوْ مَوْأ أَنفُسَكُمْ﴾.

فالقضاء للكتاب^٩ الأول يطلبه حكم الكتاب الثانى، والقدر للكتاب الثانى؛ وكلا الكتابين محصور لأنّه موجود، فعلم الله فى الاشياء لا يحصره كتاب مرقوم، ولا يسعه

١. الفتوحات: هذا الفعل

٢. الزخرف: ٣٢

٣. النبأ: ٢٦

٤. ﴿جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ الأحقاف: ١٤

٥. ﴿جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ التوبة: ٨٢

٦. إبراهيم: ١٤

٨. همان

٧. إبراهيم: ٢٢

٩. الفتوحات: بالكتاب

رَقَّ منشور، ولا لوح محفوظ، ولا يسطره قلم أعلى «فَلِلَّهِ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَالْأُولَىٰ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»^١ أى إلى الحكم وهو القضاء. فالضمير فى «إِلَيْهِ» يعود إلى الحكم، فإنه أقرب مذكور، فلا يعود على الأبعد، ويتعدى الأقرب الآ بقريضة^٢ حال. هذا هو المعلوم من اللسان الذى أنزل به القرآن. فالقضاء يحكم على القدر، والقدر لا حكم فى القضاء، بل حكمه فى المقدّر لا غير بحكم القضاء. فالقاضى حاكم، والمقدّر موقت. فالقدّر التوقيت فى الاشياء باسمه المقيت. قال الله تعالى: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا﴾.^٣

وقال فى الباب الثالث والسبعين من الفتوحات:^٤ «السؤال الثانى والعشرون: أى شىء علم البداء؟ الجواب: اعلم أن علم «البداء»^٥ علم عزيز وأنه غير مقيد، وأقرب ما تكون العبارة عنه أن يقال: البداء^٦ افتتاح وجود الممكنات على التتانى والتتابع، لكون الذات الموجودة له اقتضت ذلك من غير تقييد بزمان، إذ الزمان من جملة الممكنات الجسمانية.

فلا يعقل إلا ارتباط ممكن بواجب لذاته؛ وكان فى مقابلة^٧ وجود الحق اعيان ثابتة موصوفة بالعدم أزلاً؛ وهو الكون الذى لا شىء مع الله.^٨ إلا أن وجوده افاض على هذه الاعيان على حسب ما اقتضته استعداداتها؛ والذى وصل إليه علمنا من ذلك، ووافقنا الانبياء — عليهم السلام —: أن البداء عن نسبة امر فيه رائحة جبر. إذ الخطاب لا يقع إلا على عين ثابتة معدومة سميعة عالمة بما تسمع بسمع ما هو سمع وجود، ولا عقل وجود، ولا علم وجود. فالتبس عند هذا الخطاب بوجوده، فكانت مظهراً له من اسمه «الاول الظاهر». وأنسحبت هذه الحقيقة على هذه

١. ﴿لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ القصص: ٧٠

٢. مج: بقرته ٣. النساء: ٨٥

٤. الفتوحات المكية، ج ١٢، صص ١٦٤ — ١٦١

٥. همان: البدء ٦. همان: البدء

٧. دا: مقالة ٨. الفتوحات، دا: + فيه.

الطريقة على كل عين الى ما لا يتناهى. فالبدء حالة مستصحبة قائمة، لا تنقطع بهذا الاعتبار. فإنَّ مُعطى الوجود لا يقيده ترتيب الممكنات؛ فالنسبة منه واحدة. فالبدء مازال و لا يزال. فكُل شيء من الممكنات له عين الاولية فى البدء؛ ثم اذا نسبت الممكنات بعضها إلى بعض، تعيّن التقدّم والتأخّر بالنسبة اليه سبحانه.»

بدان که زمان امری است موهوم از دفعات تجلیات الهیه بر مکونات، و از جانب حقّ تعالی یک دفعه است؛ و تعدّد دفعات از جانب قابل است که به یک دفعه قبول نمی تواند کرد،^۱ بل بالآنات المتتالية المتوالية الغير المتناهية. و ازل و ابد و ما بينها به این متعین شده؛ و این بنابر آن است که افاضه حقّ تعالی و حدائی النعت و هیولائی الوصف است، و بیش یک امر نیست که منصب می شود به مقتضیات استعدادات.

قال فى الباب الثامن و السبعين و مائة من الفتوحات فى الفصل الحادى عشر:^۲ « جاء بلفظ «كن» لأنها لفظة وجودية، فنابت مناب جميع الاوامر الالهية. ف«كن» قامت مقام «قل» و «قم» و «خذ» و «قص» و اخرج» و ادخل» و اقرب» و جميع ما يقع به الامر.»

پس کلمه «کُن» در معنی «کُنْ ما شئت» و قوله: «فیکون»، أى يكون المأمور ما شاء. قال الشيخ قطب الدين المغربی: «اللّه فى کلّ شيء بکله ظهر فى الحلو حلّو، و فى الممرّ مرّ، فى الصدف صدف، و فى الدرّ درّ».

شعر:

گفتی که ز جسم و جان برونم	پوشیده لباس جسم و جان کیست
آن کس که به صد هزار صورت	هر لحظه همی شود ^۳ عیان کیست
گویى که نهانم از دو عالم	پیدا شده در یکان یکان کیست

۱. دا: نمی توان

۲. الفتوحات المکیّة، چاپ سربى، ج ۲، ص ۵۵۴: [الباب الثامن و التسعون و مائة، الفصل الحادى عشر].

۳. مج: هر لحظه می شود

فى الفتوحات: «قبل الفرق شهود الاغيار لله، فشاهد فى عين وجود الحق احكام الاعيان الثابتة فيه، فلا يظهر الابحكمها. ولهذا ظهرت الحدود، وتميزت مراتب الاعيان فى وجود الحق. فقليل: أملاك وأفلاك وعناصر ومواليد وأجناس وأنواع وأشخاص. وعين الوجود واحد والاحكام مختلفة، لا اختلاف الاعيان الثابتة فى الثبوت؛ فافهم!»

قال صدر المحققين فى كتاب تفسير فاتحة الكتاب: ^١ «إعلم أن إمداد الحق و تجلياته واصل الى العالم فى كل نفس؛ وفى التحقيق الاتم ليس الا تجلى واحد، يظهر له بحسب القوابل و مراتبها و استعداداتها تعيينات. فيلحقه لذلك التعدد و النعوت المختلفة و الاسماء و الصفات، لا أن الامر فى نفسه متعدد، أو ورود طار و متجدد؛ وإنما التقدم و التأخر و غيرها من احوال الممكنات، توهم التجدد و الطريان و التقييد و التغير و نحو ذلك.»

و قال فى كتاب النفحات: ^٢ «إن من المتفق عليه عند اهل الكشف و اهل النظر الصحيح من الحكماء، أن حقائق العالم المسمّاة عند بعضهم بالماهيات الممكنة غير مجعولة؛ وكذلك استعداداتها الكلية التى بها تقبل الفيض الوجودى من المفيض الحق؛ و الوجود الفائض واحد بالاتفاق بيننا و بينهم، و هو مشترك بين جميع الماهيات الممكنة. فإذا كان كذلك، فالتقدم و التأخر الواقع بين الاشياء فى قبول الوجود الفائض من الحق لا موجب له الا تفاوت استعداد تلك الماهية. ^٣ فالتامة الاستعداد منها قبلت الفيض أسرع و أتم و بدون واسطة، كالقلم الأعلى المسمى بالعقل الاول؛ وإن لم يكن الاستعداد تاماً جداً تأخر القبول و نقص، و كان بواسطة أو بوسائط كما وقع و ثبت شرعاً و عقلاً و كشفاً. و الموجب للتفاوت بالنقص و التمام الاستعدادات لا غير. فالفيض واحد، و الاستعدادات مختلفة متفاوتة، مثل ورود

١. تفسير الفاتحة، قونوى، چاپ سربى، ص ٣١

٢. النفحات، قونوى، نسخة عكسى، ص ٨٨ ٣. همان: استعدادات تلك الماهيات.

النار مثلاً على النفط و الكبريت و الحَطَب اليابس و الاخضر؛ فلا شكَّ أنَّ أوَّلها و اسرعها قبولاً للاشتعال و الظهور بصورة النار النفط، ثمَّ الكبريت، ثمَّ الحطب اليابس، ثمَّ الأخضر، فأنت إذا أَمَعَنْتَ النظرَ فيما ذكرنا رأيتَ أنَّ سرعة قبول النفط الاشتعال قبل غيره، ثمَّ الكبريت كما ذكر، ليس إلا قوَّة المناسبة بين مزاج النفط و النار و اشتراكهما في بعض الاوصاف الذاتية التي بها كانت النار ناراً؛ و كذلك سبب تأخر قبول الحطب الأخضر الاشتعال، موجهه إنّما هو حكم المباينة التي تضمَّنْها الحطب الأخضر من الرطوبة و البرودة المنافية لمزاج النار وصفاتها الذاتية.^۱

و قال - قدس سرّه - في تفسير الفاتحة^۲: «لكلِّ عین من اعیان الموجودات کمال لا یحصل لتلك العین الا بالوجود المستفاد من الحق؛ و التجلیات فی حضرة القدس و ينبوع الوحدة، و حدانیة النعت هیولانیة الوصف، لکنها تنصبغ عند الورد بحکم استعدادات القوابل، و مراتبها الروحانیة و الطبیعیة، و المواطن و الاوقات و توابعها؛ و ما یشاء الا ما علِم فحکم به، و ما علِم كما قلناه الا بما اعطاه المعلوم من نفسه. فالتوقیت فی الاصل للمعلوم.»

یعنی از اعیان است توقیت به زمان و به حال و به صفت. چه هر حال از احوال اعیان متعلّق است به حالی دیگر، در زمانی دیگر، به صفتی دیگر سابق بر این حال. و هر یک از این احوال مُعَدَّ حالی دیگر، و هر کمالی مُمَدَّ کمالی دیگر لاحق به آن حال، علی مقتضیات استعداداتِهم. چه تجلّی از حقّ تعالی واحد است، و منزّه است تجلّی او از توقیت، همچون آبی که درخت انگور را از آن سقی نمایند مثلاً، پس در اوّل حال طلوع اوراق از آن به ظهور آید، بعد از آن افنان، بعد از آن عناقید.^۴ پس بتدریج ثمره او بزرگ می شود، و مورد خلع صفتی و لبس صفتی مبین صفت

۱. دا: از ابتدای عبارت «قال فی الباب الثامن و السبعین و مائة من الفتوحات فی اصل الحادی عشر ...» تا

همین عبارت محذوف ۲. تفسیر الفاتحة، چاپ شربی، ص ۹۶.

۳. دا: اعلم انّ + لكل

۴. اوراق: برگها؛ افنان: شاخه‌ها؛ عناقید: خوشه‌های انگور

سابق می‌گردد. همچون عَفُوصَت طلیعه، و حُمُوضَت حصرمیّه،^۱ و مزیت متوسّطه، و حلاوت عنبیّه.^۲ و حصول هر یک از این احوال در وقتی است غیر وقت حصول دیگری، و هر یک از این صفات معلق است به دیگری. چه عفوَصت طلیعه او مُعَدّ و مُمَدّ حصرمیّه اوست، و حصرمیّه او مُمَدّ و مُعَدّ مزیت متوسّطه، و او مُمَدّ و مُعَدّ عنبیّه اوست، که اگر در حموضت حصرمیّه ناقص است در حلاوت عنبیّه نیز ناقص است؛ و جمیع این احوال ناشی از استعداد حَبّه عنبیّه است. پس توقیت و تعلیق احوال، نه از آب واحد است، بلکه از جانب حَبّه است.

۱. عفوَصت طلیعه: تلخی و تندی مزه شکوفه؛ حموضت حصرمیّه: تلخی و ترشی مزه انگور نارس
۲. مزیت متوسّطه: مَلَس بودن غوره انگور در مرحله میانی؛ حلاوت عنبیّه: شیرینی انگور (فرهنگ سیّاح).

وَمِنْ كَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -^۱

«كَمَا تَدِينُ تُدَانُ، وَكَمَا تَزْرَعُ تَحْصُدُ.»

بدان که لفظ دین اطلاق می‌کنند به حسب لغت بر سه معنی: جزا و انقیاد و عادت. و بر ارباب فهم و فطنت سلیمه متعمقه در بحار حقایق کلمات انیقه الدقائق متکلم به لسان «أنا كَلَامُ اللَّهِ النَّاطِقُ»^۲ مخفی نماند که این کلمه بلیغه جامعه «كَمَا تَدِينُ تُدَانُ» اشارت است به معنی ثلاث لفظ دین. پس اگر دین به معنی جزا باشد کأنه قال: «كَمَا تُجَازِي تُجَازَى»، به سبیل مشاکله که ذکر شیء است به لفظ غیر، از برای وقوع او در صحبت آن غیر، کما قیل: «يَا طَبَاخُ اطْبَخْ لِي جُبَّةً وَ قَمِيصاً». پس معنی او آن باشد که «كَمَا تَفْعَلُ تُجَازَى».

و همچنین است کلام در معنی عادت؛ یعنی: «كَمَا تَفْعَلُ تُعَادُ».

و اما به معنی انقیاد و طاعت، حاجت به تأویل مشاکله نیست؛ یعنی: «كَمَا تَنْقَادُ وَ تُطِيعُ تُنْقَادُ وَ تُطَاعُ».

و به هر سه معنی اشارت است به سرّ قدر. و در خصوصیت معنی ثالث که بی تأویل مشاکله است، تصریح است به علم قضا و سرّ قدر.

و در نقل لفظ دین از معنی لغوی به اصطلاحی شرعی، این هر سه معنی لغوی معتبر است، بنابر آنکه مغزای دین سرّ قدر است؛ و معنی قَدَر آن حصول اشیاست در خارج مقدر به مقادیر معین، بر حسب آنچه در علم خدای تعالی است.^۳ همچون سعادت سُعدا و نعیم ایشان، و شقاوت أَشْقیا و عذاب ایشان. و قد قصرْتُ من درک هذه الْحِكْمِ أَلْبَابُ الْأَلْبَاءِ أَنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ تَعَالَى كَيْفَ تَقَاضَتْ كَفَرَ الْكَافِرِ، وَ حَكْمَتُ عَلَيْهِ بِالْعَذَابِ، وَ كَذَا كُلُّ أَلَمٍ وَ مُشَقَّةٍ يَحْصُلُ لِلْأَشْقِيَاءِ وَ السَّعْدَاءِ أَيْضاً.

۲. بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۱۹۹

۱. نهج البلاغه، بخشی از خطبه ۱۵۳

۳. دا: + کما مرّ ذکره؛ از عبارت (همچون سعادت سعدا....، قال فی فَصِّ الْحِكْمَةِ الْيَعْقُوبِيَّةِ...) محذوف

قال فی فص الحکمة الیعقوبیة: ^۱ «الدين دينان: دين عندالله و عند من عرفه الحق تعالى و من عرف من عرفه الحق؛ و دين عند الخلق، و قد اعتبره الله تعالى. فالدين الذي عند الله تعالى هو الذي اصطفاه الله و أعطاه الرتبة العليا ^۲ على دين الخلق؛ فقال -تعالى سبحانه-: ^۳ ﴿وَوَصَّي بِهَا إِبْرَاهِيمَ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ﴾: أي متقادون اليه. و جاء الدين بالألف واللام للتعريف و العهد؛ فهو دين معلوم معروف». از برای آنکه معهود لا بد است که معلوم مخاطب باشد. «و هو قوله تعالى: ^۴ ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾، و هو -أي الاسلام هو - الانقياد. فالدين عبارة عن انقيادك؛ و الذي من عند الله هو الشرح الذي انقادت أنت إليه.» یعنی چون دين عبارت از اسلام است و اسلام انقياد است؛ پس دين عبارت از انقياد باشد؛ و شكی نیست که انقياد از عبد است، پس دين از عبد باشد؛ و آنچه از نزد خدای تعالى است، آن شرع است؛ یعنی حکم الهی که عبد به آن منقاد می شود. پس فرق میان دين و شرع آن است که دين از عبد است و شرع از حق.

«فالدين الانقياد، و الناموس ^۵ الذي شرعه الله. فمن اتصف بالانقياد لما شرعه الله له؛ فذلك الذي قام بالدين و اقام، أي أنشأه كما يقيم الصلوة. فالعبد هو المنشئ للدين، و الحق هو الواضع للاحكام. فالانقياد عين فعلك؛ فالدين من فعلك. فما سَعِدْتَ إِلَّا بما كان منك.»

چون دين از فعل تو ظاهر می شود، پس سعادت تو نیست الا به آنچه از تو حاصل می آید که آن انقياد شرع است. «فكما أثبت السعادة لك ما كان فعلك كذلك ما اثبت الاسماء الإلهية إِلَّا افعاله» یعنی همچنان چه فعل تو اثبات و اظهار سعادت تو کرد، همچنین اظهار نکرده است کمالات ذات الهی را الا افعال او، نه به آن معنی که افعال سبب اسما است. زیرا که اسما مبادی افعال است، لکن چون حقایق

۱. فصوص الحکم، ابن عربی، ص ۹۴

۲. همان: العلیا؛ مج: العلیة

۴. آل عمران: ۱۹

۳. البقرة: ۱۳۲

۵. فصوص الحکم: و الناموس + هو الشرع

اسمای الهیه مختفی است از عالمین، ظهور آن حاصل نمی شود الا به آثار و افعال. همچنان چه ظاهر نمی شود سعادت و شقاوت عبد الا به افعال او. «و هی أنت و هی المحدثات.» ضمیر اول راجع است با اسما، و ثانی با افعال؛ یعنی این اسمای الهیه تویی، و افعال صادره از اسما، حوادث است؛ زیرا که اسمای الهیه عبارت است از اعیان ثابتة. و «أنت» خطاب است با عین هر یک از موجودات. چه اعیان ثابتة که ماهیات اشیا است صور علمیة اسمای الهیه است.

«فبآثاره سُمِّيَ إِلَهًا وَ بآثارِكَ سَمَّيْتَ سَعِيدًا. فَأَنْزَلَكَ اللَّهُ مَنْزِلَتَهُ إِذَا أَقَمْتَ الدِّينَ وَ أَنْقَدْتَ إِلَى مَا شَرَعَهُ لَكَ.» یعنی گردانید خدای تعالی تو را در تحقق کمال تو به افعال تو نازل منزله نفس خویش - تعالی شأنه -. از برای آنکه کمال حق تعالی که الهیه است متحقق و ظاهر نمی شود الا به آثار و افعال که عالم است و مقتضیات عالم. «و سَابَسَطَ فِي ذَلِكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَقَعُ بِهِ الْفَائِدَةُ بَعْدَ أَنْ نَبَّيْنِ الدِّينَ الَّذِي اعْتَبَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى. قَالَ تَعَالَى: ﴿وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا﴾ وَ هِيَ النُّوَامِيسُ الْحَكْمِيَّةُ الَّتِي لَمْ يَجِءَ الرِّسُولُ الْمَعْلُومُ بِهَا.» بآ از برای تعدیه است و ضمیر مفعول لم یجیء؛ و مراد از نوامیس، شرایعی است که حکمت و معرفت اقتضای آن کرده باشد.

«فَلَمَّا وَافَقَتِ الْحَكْمَةُ وَ الْمَصْلَحَةُ الظَّاهِرَةُ فِيهَا الْحُكْمَ الْإِلَهِيَّ فِي الْمَقْصُودِ بِالْوَضْعِ الشَّرْعِيِّ الْإِلَهِيِّ، اعْتَبَرَهَا اللَّهُ اعْتِبَارَ مَا شَرَعَهُ مِنْ عِنْدِهِ تَعَالَى، وَ مَا كَتَبَهَا اللَّهُ عَلَيْهِمْ - أَيْ فَرَضَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ - ﴿فَمَا رَعَوْهَا﴾ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ شَرَعُوهَا وَ شَرَعَتْ لَهُمْ، - أَيْ عَوَامُهُمْ وَ مَقْلَدُوهُمْ ﴿حَقَّ رِعَايَتُهَا﴾ ﴿إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ﴾ وَ كَذَلِكَ اعْتَقَدُوا» یعنی اعتقاد عاملان به آن این بود که موجب حصول رضوان الهی و ثواب آخرت است. ﴿فَأَتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ وَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ﴾ أَيْ مِنْ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ شَرَعُ فِيهِمْ - فِي حَقِّهِمْ وَ هُمُ الْمُقْلِدُونَ - هَذِهِ الْعِبَادَةُ ﴿فَاسْقُون﴾^۱ أَيْ خَارِجُونَ عَنِ الْإِنْقِيَادِ إِلَيْهَا وَ الْقِيَامِ بِحَقِّهَا؛ وَ مَنْ لَمْ يَنْقُدْ إِلَيْهَا لَمْ يَنْقُدْ إِلَيْهِ مُشْرَعُهُ بِمَا يَرْضِيهِ».

یعنی هر کس از ایشان که انقیاد آن شریعت موضوعه نکرد حقّ تعالی که مشرّع آن است، انقیاد او نکرد به آنچه ارضای او از آن حاصل می شود؛ یعنی اعطای جنّت و خیر و ثواب. «لکن الامر یقتضی الانقیاد» یعنی امر و شأن الهی فی نفسه مقتضی انقیاد است علیّیّ وجه کان.

«و بیانه أنّ المکلّف إمّا منقاد بالموافقة و إمّا مخالف؛ فالموافق المطیع لاکلام فيه لبيانه و وضوحه؛ و إمّا المخالف فلاّنه يطلب بخلافه الحاكم عليه من الله أحد أمرين إمّا التجاوز و العفو، و إمّا الأخذ على ذلك، و لابدّ من أحدهما لأنّ الأمر حقّ فی نفسه. فعلى كلّ حال قد صحّ انقیاد الحقّ إلى عبده لأفعاله و ما هو عليه من الحال.»

یعنی مخالف طلب می کند به این مخالفتی که حاکم است بر او در این وقت به اقتضای عین ثابت او، یکی از دو امر از جانب حقّ تعالی: یا طلب عفو و مغفرت می کند و احکام مترتبه بر آن از خدای تعالی تا ظاهر شود کمال اسم «العفو» و «الغفور» و احکام آن، یا طلب مؤاخذه می کند از خدای تعالی تا ظاهر شود کمال اسم «المنتقم» و «القهار» و احکام آن. پس به حقیقت مخالف منقاد ربّ خود است که حاکم است بر او از اسم عفو و غفور یا منتقم و قهار. پس صحیح باشد انقیاد حقّ تعالی به عبد از برای افعال او و مقتضی حال او به واسطه آنچه طلب می کند عین ثابت او. «فالحال هو المؤثر.» یعنی چون حقّ تعالی منقاد عبد است به حسب اقتضا و طلب حال او، و انقیاد نمی باشد الاّ به تأثر، پس مؤثر است.

«فمن هنا كان الدين جزاءً أى معاوضة بما يسرّ أو بما لا يسرّ» یعنی چون عبد، منقاد حقّ باشد و حقّ، منقاد عبد؛ پس هر یکی از ایشان را فعلی باشد مقابل فعل دیگر؛ پس حاصل شد در دینی که آن انقیاد است عین مجازات. پس دین جزا باشد؛ یعنی معاوضه به آنچه مسرور شود عند الموافقة الظاهرة و الباطنة، و آنچه خلاف مسرّت باشد عند المخالفة الظاهرة و الموافقة الباطنة. «فبما يسرّ رضى الله عنهم و

رضوا عنه هذا جزاء بما يسر؛ ﴿وَمَنْ يَظْلِمْ مِنْكُمْ نُدْفَهُ عَذَاباً أَلِيماً﴾^۱ هذا جزاء بما لا يسر. «از برای آنکه در این صورت، جزا به مقتضای حال عبد است، اما ملایم طبع او نیست، به خلاف اوّل.

«فصح أنّ الدين هو الجزاء» پس ثابت شد که جزا مفهوم دین است.
 «فكما أنّ الدين هو الاسلام والاسلام هو عين الانقياد، فقد انقاد إلى ما يسرّ وإلى ما لا يسرّ و هو الجزاء.» بیان ارتباط است میان مفهوم انقیاد و مفهوم جزا. «هذا لسان الظاهر في هذا الباب. و أمّا سرّه و باطنه» أى سرّ هذا اللسان. شروع می‌کند در بیان سرّ قدر و در اوست توطئه بیان مفهوم ثالث از معانی دین که آن عادت است، «فإنّه - أى الجزاء - تجلّى في مرآة وجود الحقّ؛ فلا يعود على الممكنات من الحقّ إلا ما تعطيه ذواتهم في احوالها».

بدان که اعیان ممکنات صور علمیه الهی اند، موجودند در عالم، و معدومند در عین؛ و ایشان را دو اعتبار هست:

یکی آنکه مرایای وجود حقّ‌اند و اسما و صفات او. دوم آنکه وجود حقّ مرآت آن حقایق است. پس به اعتبار اوّل ظاهر نمی‌شود در خارج الا وجود متعین به حسب آن مرایا و متعدّد به تعدّد آن، و مع ذلك آن مرایا بر عدم خود باقی است، كما قال الشيخ في الفصّ الادريسي: ^۲ «فهو العلوي لا علو إضافة، لأنّ الأعيان التي لها عدم الثابتة فيه ما شمت رائحة من الوجود؛ فهي على حالها مع تعداد الصور في الموجودات. و العين واحدة من المجموع. فالعين واحدة و اختلفت الاحكام.»

و اعتبار ثانی ظهور اعیان است در مرآت وجود حقّ تعالی که به واسطه این مرآتیت، آثار و احکام وجود بر ایشان مترتب است که عبارت است از وجود مستفاد.
 قال في الفصّ الشیثی ^۳ «فهو مرآتك في رؤيتك نفسك، و أنت مرآته في رؤيته

۲. فصوص الحکم، ص ۷۶.

۱. الفرقان: ۱۹.

۳. همان، ص ۶۲.

اسمائیه و ظهور احکامها و لیست سوی عینیه. «أی عینیه المتعینة بالصفات الظاهرة بک؛ و قول شیخ در جزا اشارت است به ثانی، یعنی جزا عبارت است از تجلی و ظهور اعیان در مرآت وجود حقّ.

«فلا يعود^۱ علی الممكنات من الحقّ إلا ما تعطیه ذواتهم فی احوالها،» پس تکلیف به انقیاد و جزا از مقتضیات اعیان باشد. پس اعیان مکلف حقّ اند بر آنکه تکلیف ایشان کند و بر مجازات ایشان. «فإنّ لهم فی کلّ حال صورة، فتختلف صورهم لاختلاف أحوالهم، فيختلف التجلّي لاختلاف الحال.» از برای آنکه از خدای تعالی است تجلی و اعطای وجود به صور احوال ذاتیه اعیان، و اختلاف تجلیات الهیه به اختلاف استعدادات متجلی به است.

«فيقع الأثر فی العبد بحسب ما یكون. فما أعطاه الخیر سواه و لا أعطاه ضدّ الخیر غیره؛ بل هو منعم ذاته و معذبها. فلا یذمّن إلا نفسه (أی فی حال النقص) و لا یحمدنّ إلا نفسه (أی فی حال الکمال) فلله الحجة البالغة» پس خدای تعالی راست حجّت بالغه تامّه بر خلق در آنچه اعطا می فرماید از ایمان و کفر و انقیاد و عصیان و جمیع تکالیف شرعیه. «فی علمه بهم إذ العلم یتبع المعلوم.» پس حجّتی نیست خلق را بر خدای تعالی، و شقیّ معذب را نمی رسد که بگوید: چرا مرا شقیّ خلق کردی و مستوجب عذاب، و دیگری را سعید و مستحقّ نعیم خلق کردی؟ زیرا که حصول تجلی را ناچار است از دو چیز: یکی صفت قدرت در متجلی، دوم صفت قبول در متجلی له. پس اگر تجلی نه بر حسب طلب لسان استعداد اعیان باشد، صفت قدرت از ایشان متأتی نشود.

قال فی الفصّ الابراهیمی: «إنّما سمّی الخلیل خلیلاً لتخلّله و حصره جمیع ما اتّصفت به الذات الإلهیه. قال الشاعر:

۱. فصوص الحکم، ص ۹۶، دنباله عبارات «فصّ کلمة یعقوبیه».

۲. فصوص الحکم، ص ۸۰.

قد تخلّلت مسلك الروح منّي و بهذا سمّي الخليلُ خليلاً
 كما يتخلّل اللوْنُ المتلوّن، فيكون العَرَضُ بحيث جوهره ما هو كالمكان و
 المتمكّن؛ أو لتخلّل الحقّ وجود صورة ابراهيم. وكلّ حكم يصحّ من ذلك، فإنّ لكلّ
 حكم موطناً يظهر به لا يتعدّاه. ألا ترى الحقّ يظهر بصفات المحدثات، و اخبر بذلك
 عن نفسه، و بصفات النقص و بصفات الذمّ؟ ألا ترى المخلوق يظهر بصفات الحقّ
 من أوّلها الى آخرها وكلّها حقّ له كما هي صفات المحدثات حقّ للحقّ. « الحمد لله »
 فرجعت اليه عواقب الثناء من كلّ حامد و محمود. ﴿ إِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهُ ﴾^١ فعمّ
 ما ذمّ و ما حمّد؛ و ما ثمّ إلا محمود أو مذموم.

إعلم أنّه ما تخلّل شيء شيئاً إلا محمولاً فيه. فللمتخلّل [اسم فاعل] محبوبٌ
 بالمتخلّل [اسم مفعول]. فاسم المفعول هو الظاهر، و اسم الفاعل هو الباطن
 المستور فيه؛ فيكون الخلق جميع اسماء الحقّ سمعته و بصره و جميع نسبه و
 ادراكاته؛ و إن كان الخلق هو الظاهر فالحقّ مستور باطن فيه، فالحقّ سمع الخلق و
 بصره و يده و رجله و جميع قواه، كما ورد في الخبر الصحيح.

ثمّ إنّ الذات لو تعرّثت عن هذه النسب لم تكن إلهاً. هذه النسب أحدثها اعياننا؛
 فنحن جعلناها بمألوهيّتنا إلهاً، فلا يُعرف حتّى نعرف. قال - عليه الصلوة والسلام -:^٢
 « مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ » و هو أعلم الخلق بالله. فإنّ بعض الحكماء و
 ابا حامد ادّعوا أنّه يُعرف الله من غير نظر في العالم، و هذا غلط. نعم يُعرف ذات
 قديمة ازلية لا يعرف أنّها إله حتّى يعرف المألوه. فهو الدليل عليه.

ثمّ بعد هذا يعطيك الكشف أنّ الحقّ نفسه كان عين الدليل على نفسه و على
 الوهيته، و أنّ العالم ليس إلا تجلّيه في صور اعيانهم الثابتة التي يستحيل وجودها
 بدونه، و أنّه يتنوّع و يتصوّر بحسب حقائق هذه الاعيان و احوالها، و هذا بعد العلم
 منّا أنّه إله لنا.

١. هود: ١٢٣

٢. بحار الأنوار، ج ٢، ص ٣٢

ثم يأتى الكشف الآخر فيظهر لك صورنا فيه، فيظهر بعضنا لبعض فى الحق، فيعرف بعضنا بعضاً، فمنا من يعرف أن فى الحق وقعت هذه المعرفة لنا بنا، و منا من يجهل الحضرة التى وقعت فيها هذه المعرفة بنا؛ اعوذ بالله أن أكون من الجاهلين. و بالكشفين معاً ما يحكم علينا ألا بنا، بل نحن نحكم علينا بنا و لكن فيه، و لذلك قال تعالى: ﴿ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ ﴾^١؛ على المحجوبين اذا قالوا للحق لم فعلت بنا كذا و كذا ممّا لا يوافق اغراضهم، فيكشف لهم عن ساق الامر، و هو الذى^٢ كشفه العارفون هنا. أى فى الدنيا. فيرون الحق ما فعل بهم ما ادّعوه - يعنى حال الحجاب - أنه فعله، و أن ذلك منهم، فإنه ما علمهم الا على ما هم عليه، فتندحض^٣ حجّتهم و تبقى الحجة لله تعالى البالغة.

فان قلت: فما فائدة قوله: ﴿ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَيْكُمْ أَجْمَعِينَ ﴾^٤ قلنا: «لو شاء» حرف امتناع لامتناع؛ فما شاء الا ما هو الامر عليه؛ و لكن عين الممكن قابل للشيء و نقيضه فى حكم دليل العقل، و أى الحكمين المعقولين وقع، ذلك هو الذى كان عليه الممكن فى حال ثبوته. فما هداهم اجمعين، و لا يشاء، و كذلك «إن يشأ» فهل يشاء؟ هذا ما لا يكون. «يعنى همچنان چه گفتیم در «لو شاء»، همچنین می گوئیم در «إن يشأ» كه متعلق به زمان استقبال است. و قوله: «فهل يشاء» استفهام است كأنّ كه سائلى می پرسد كه حقّ تعالى ممكن است كه مشيئت او متعلق شود به هدايت جميع؛ پس جواب می گوید كه هذا ما لا يكون؛ يعنى اين ممكن نيست.

«فمشیئته أحدية التعلق، و هى نسبة تابعة للعلم، و العلم نسبة تابعة للمعلوم، و المعلوم أنت و أحوالك. فليس للعلم أثر فى المعلوم، بل للمعلوم أثر فى العالم فيعطيه من نفسه ما هو عليه فى عينه؛ و إنما ورد الخطاب الالهى بحسب ما تواطأ عليه المخاطبون و ما أعطاه النظر العقلى، ما ورد الخطاب على ما يعطيه الكشف؛ و

٢. فصوص الحكم: و هو الأمر الذى

٤. الأنعام: ١٤٩

١. الأنعام: ١٤٩

٣. همان: فتدحض

لذلك كثر المؤمنون و قلّ العارفون اصحاب الكشف.

یعنی از این جهت که ورود خطاب بر مقتضای عقل است نه کشف، مؤمنان بسیارند؛ از برای آنکه عقلاً بسیارند؛ پس ادراک منطوق مخاطبات الهیه می‌کنند به عقل و ایمان می‌آورند به آن. اما مدرکی که متعدّدی شود از ظواهر تفسیر به حقایق خطاب، و منکشف شود بر او اسرار آن، اندک است؛ پس لاجرم عرفا که اصحاب آن مدرکند، اندک خواهند بود.

﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ﴾^۱ و هو ما کنت به فی ثبوتک ظهرت به فی وجودک؛ هذا أنّ ثبت أن لك وجوداً. فإن ثبت أنّ الوجود للحقّ لا لك، فالحكم لك بلا شكّ في وجود الحقّ. و إن ثبت أنّك الموجود فالحكم لك بلا شكّ؛ و إن كان الحكم للحقّ (أي على تعيينك الخارجی بأن يتكوّن و يوجد على وجهٍ يقتضيه و يحكم به عينك الثابتة.) فليس له إلا إفاضة الوجود عليك و الحكم لك عليك. «یعنی حقّ تعالی را نیست الا افاضه وجود بر تو، و احکام تو همه از تو بر تو است. زیرا که افاضه وجود — كما قال صدرالمحققین — از حضرت قدس و ينبوع وحدت وحدانی النعت و هیولانی الوصف است، لكن منصبی می‌شود عند الورد به حکم استعدادات قوایل و مراتب روحانیه و طبیعیه و مواطن و اوقات و توابع آن. چه هر عین از اعیان موجودات را کمالی است که حاصل نمی‌شود آن عین را الا به وجود مستفاد از حقّ تعالی، چون از حقّ تعالی غیر افاضه وجود وحدانی نیست و احکام متنوّعه مختلفه بر تو، همه از تو است. چه فیض وجود که منبسط بر اعیان می‌گردد، هر چیز به آن مرتبه از کمال و نقص که قابلیت آن دارد، ظاهر می‌گرداند. پس تمام احوال جاریه بر هر شخص، لازم ذات اوست. پس به حسب تحقیق، هر نیک و بد که بر شخص گذرد از لوازم و مقتضیات نشئه اوست. اما در این مقام، نکته آن است که احاطه به آن واجب است، چه آنچه از حضرت حقّ صادر می‌شود، فیض وجود

است، آن خیر محض است، و شر از نقصان قابلیت عین ثابت است که قبول تمام فیض ننموده؛ پس از این وجه منسوب به حق تعالی نباشد؛ و از اینجاست که در حدیث است: ^۱ «مَنْ وَجَدَ خَيْرًا فَلْيَحْمَدِ اللَّهَ، وَمَنْ وَجَدَ غَيْرَ ذَلِكَ فَلَا يَلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ». پس منشأ ظهور صفات همه فیض وجود حق است، اما منشأ قابلیات ذوات اعیان ثابت. پس جمیع احوال من حیث الظهور مستند به حق باشد، و من حیث القابلیة مستند به ذوات اعیان؛ و کمال مظاهر چون عکس کمال حق است، منسوب به حق باشد، چنان چه فرموده - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَسَلَّمَ - : «الْخَيْرُ كُلُّهُ بِيَدَيْكَ وَالشَّرُّ لَيْسَ إِلَيْكَ» ^۲ و چون قبول تمام فیض نمودن از مقتضیات قابلیت است و اقتضای استعداد او، همچنین قبول کمال فیض نمودن از اقتضای استعداد است و کمال قابلیت می فرماید: «فلا تحمد إلا نفسك ولا تذم إلا نفسك». زیرا که خیر تو و شرّ تو از تو است بر تو به حسب اقتضای عین تو، از این جهت ثواب و عقاب مترتب است بر افعال تو. مولانا:

قول و فعل آمد گواهان ضمیر زین دو بر باطن تو استدلال گیر
این نماز و روزه و حجّ و جهاد هم گواهی دادن است از اعتقاد
این زکات و هدیه و ترک حسد چون گواهی دادن است از سرّ خود
لأنّ احوال العین الثابتة لكلّ شخص هی التي تقع صورة الوجود علیها؛ و
همچنان چه اعمال و افعال در این موطن دنیوی است از قبیل مرایا متقابله:
زین سوی آجل ببین که چونی ز آن سوی آجل چنان نمایی
«و ما بقى للحقّ إلا حمد إفاضة الوجود لأنّ ذلك له لالک.» یعنی افاضة وجود
از حق تعالی است و بس، و قبول از غیر عبد است بر وفق مقتضی استعداد خاصّ به
او، همچنان چه جریان آب در جمیع اشجار مساوی است، اما در حَنْظَل حَنْظَل

۱. بحار الأنوار، ج ۱۰، ص ۴۵۴

۲. منهج الصادقین، ج ۲، ص ۲۰۳

است و در سُكَّر سُكَّر^۱؛ همچنين موهبه حقّ تعالى وجود است از محض جود، و انصباع او به صبغ سعادت و شقاوت نيست الا از مقتضيات عين ثابته عبد. فَيَمُنُّ على السعيد بإظهار سعاده بإفاضة الوجود عليه، و ثبت الحجة على الشقي بأن ليس منه الا الموهبة و الجود، و ما انصبغ الا بما صبغه استعداد العبد. «فأنت غذاؤه بالاحكام.» از برای آنكه حقّ تعالى به صورت احكام تو ظاهر شد، همچنان چه مغذى به صورت غذا ظاهر مى شود، «و هو غذاؤك بالوجود. فنعين عليه ما تعين عليك.» يعنى آنچه تو تعيين كرده اى از احكام به حقّ تعالى شأنه، همان احكام به افاضة وجود بر تو مترتب و متعين ساخته. «فالامر منه إليك» يعنى فيضان وجود «و منك إليه.» يعنى اعطای عين تو آنكه ايجاد تو كند على ما أنت عليه فى الازل. «غير أنك تسمى مكلفاً و ما كلفك الا بما قلت كلفنى بحالك و ما أنت عليه.»

قوله «بحالك» متعلق است به قوله «قلت» يعنى تكليف تو نكرده الا به گفتن به لسان حال تو، و به آنچه تو بر آنى در عين ثابت تو كه كلفنى بهذه التكليف التى هى مقتضات عينى. «و لا يسمى — أى الحق — مكلفاً: اسم مفعول.»^۲ و اين معنى مطابقى كلمه بليغة علويه است يعنى «كَمَا تَدِينُ تُدَانُ» بى تأويل مشاكله، أى كما تطيع تطاع.^۳

اين بود كمال توضيح و تفصيل در شرح كلمه بالغه تامه جامعه «كَمَا تَدِينُ تُدَانُ»، از دقايق اشارات علويه، به حقايق حكم مسكوته «أَنَا عِلْمٌ صَامِتٌ، وَ مُحَمَّدٌ عِلْمٌ نَاطِقٌ»^۴ — صلوات الله الناطق و الصامت و ألهما الطيبين و عترتهما الطاهرين —^۵

۱. حَنْظَلٌ: میوه گیاهی است مانند خربزه بسیار تلخ؛ سُكَّرٌ: شكر، خرماى تر و تازه

۲. پایان عبارت فصوص الحكم، صص ۸۳ — ۸۰

۳. دا: از ابتدای عبارت طولانی «همچون سعادت سعدا و نعيم ايشان ...»، قال فى فص الحكمة يعقوبية: الذين دينان ... تا همين عبارت محذوف

۴. «صار محمد الناطق و صرت انا الصامت» بحار الأنوار، ج ۲۶، ص ۴

۵. مج: شرح كلمه «كما تدین تدان» به همين عبارت ختم شده؛ ادامه عبارت پایانی در شرح همين كلمه در نسخه «دا» موجود است.

به علم قضا و سرّ قلر که مغزای دین است، و از سرایر سایر مخدرات اهل بیت «أنا دارُ الحِکْمَةِ وَ عَلَیَّ بِأُیُّهَا»^۱ است.

این را نیکو دریاب که دُرّ شاهوار صدف دریای نجف است. این دُرّ گرانها از نفایس خزینة سلطان «أنا مَدِیْنَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَیَّ بِأُیُّهَا»^۲ است. این از حکم شاه بینای «لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ مَا ازْدَدْتُ یَقِیْنًا»^۳ است. این علمی است که از مکتب نشین «عَلِمْتُ عِلْمَ الْأَوَّلِیْنَ وَ الْآخِرِیْنَ»^۴ آموخته. این از دقایق معارف و حقایق «یا عَلَیَّ، مَا عَرَفَ اللَّهُ إِلَّا أَنَا وَ أَنْتَ»^۵ است. این نکته علم «الْعِلْمُ نُقْطَةُ كَثْرَتِهَا الْجَاهِلُونَ»^۶ است. هیچ می دانی که آن چه نکته است؟ این نکته دقیقه «أنا النُّقْطَةُ تَحْتَ الْبَاءِ»^۷ است. این از اسرار حکم شاه راز دار «مَا أَنْتَجِیْتُهُ وَ لَكِنَّ اللَّهَ أَنْتَجَاهُ»^۸ است؛ صلوات الله و سلامه علیهما و آلهما و عترتها و صحبهما.

و اذا عرفت ما ذكرناه عرفت قدر الخطبة القَدْرِیَّة التي أوردناها فی أوّل الكتاب، و هی خطبة أنيقة غامضة دقيقة «كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ، تُوَقَّدُ مِنْ شَجَرَةٍ أَنَا فَرْعٌ مِنْ فُرُوعِ الزَّيْتُونَةِ، وَ قِنْدِيلٌ مِنْ قِنَادِيلِ النُّبُوَّةِ»^۹.

رسالتین:

این دُرّ گویی ز بحر حیدر است یا لالی شُبَّیر و شُبَّیر^{۱۰} است

۱. بحارالأنوار، ج ۴۰، ص ۲۰۵ و ص ۲۰۷ ۲. همان، ص ۲۰۵

۳. همان، ص ۱۵۳

۴. «عندی علم الاولین و الآخرين» بحارالأنوار، ج ۴۰، ص ۱۵۳

۵. مختصر بصائر الدرجات، ۱۲۵ ۶. عوالی اللئالی، ج ۴، ص ۱۲۹

۷. الأسفار الأربعة، ج ۷، ص ۳۲ و أسرارالحکم، ص ۵۵۹

۸. عن جابر بن عبد الله أنّ رسول الله لما خلى بعلی يوم الطائف، أتاه عمر بن الخطاب فقال: أتناجيه دوننا؟ و تخلو به دوننا؟ فقال (ص): يا عمر! ما أنا انتجيتيه، بل الله انتجاه «بحارالأنوار، ج ۲۱، ص ۱۶۴؛ انتجاء:

برگزید او را برای راز گفتن ۹. بحارالأنوار، ج ۱۰، ص ۲۱۷

۱۰. شُبَّیر و شُبَّیر: نام پسران هارون است که حضرت محمد (ص)، امام حسن و امام حسین - علیهما السلام -

این حُلّی^۱، زین العباد آورده است یا که باقر موشکافی کرده است
دستِ صدق جعفر این را ناظم است یا یدِ بیضای موسی الکاظم است
این زر از کانِ رضا بیرون فتاد یا رسید از بخشش کفّ جواد
شربتِی از شهیدِ صافیِ نقی است کو شفا و رحمت هر متّقی است
یا گُلی از گُلستانِ سامره سرّ اسرار الیه ناظره
مهدی موعود کاندِر پرده است خود مگر در حلّه سر بر کرده است
بر کشیده حجّت از قولش عَلم رهبری بر لوح احوالش رقم
علی نبینا و علیهم الصلوة والسلام!

→

را به آن دو اسم نامید؛ در نسخه دا: شپّر و شپّیر آمده که در این صورت هم شپّر یعنی نیکو، خوب و شپّیر هم مصغّر شپّر یعنی خوبک می باشد.
۱. حُلّی ج حِلّیة: زیور و زینت

وَقَالَ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -^۱

«لَقَدْ عَلَّقَ بِنِيطِ هَذَا الْإِنْسَانِ بَضْعَةٌ هِيَ أَعْجَبُ مَا فِيهِ؛ وَذَلِكَ الْقَلْبُ.» هر آینه بدرستی که در آویخته شده به رگ اندرون این آدمی پاره گوشت که آن عجب تر چیزی است که در انسان است؛ و آن دل است؛ و جمیع اعضا تابع دل است در دنیا و در آخرت.
عطّار:

دُرّی در قعر دریای دل توست	که آن در دو عالم حاصل توست
دل تو موضع تجرید آمد	سرای وحدت و توحید آمد
نظرگاه شبانروزی دل توست	ولی روی دل تو در گِل توست
چوروی دل کنی از سوی گِل دور	در این پستی بگردد روی دل نور
تو را سه چیز می باید ز کونین	عمل کردن، بدانستن، شدن عین
چو علمت از عبادت عین گردد	دلت آیینه کونین گردد

قال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -:^۲ «إِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً: إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ. أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ.»

قال فی الفتوحات المکیّة:^۳ «فإن أراد الشرع بالقلب هنا «المُضْغَةَ» التي فی الانسان، ولا يريد بالقلب لطيفته و عقله مثل قوله تعالى: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾^۴ و هو قوله: ﴿وَمَا يَذْكُرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾^۵. فيريد بالصلاح و الفساد، ما يطرأ فی البدن من الصحّة و المرض و الموت.

فإنّ القلب الذی هو المضغّة، هو محلّ الروح الحيوانی؛ و منه ينتشر الروح

۲. بحار الأنوار، ج ۵۸، ص ۲۳

۱. نهج البلاغه، حکمت ۱۰۸

۴. سوره ق: ۳۷

۳. الفتوحات المکیّة، ج ۸، صص ۸۵-۸۳

۶. دا: التي + هو

۵. البقرة: ۲۶۹

الحسّاس الحيوانى فى جميع الجسد؛ و هو البخار الخارج من تجويف القلب من حرارة الدم الذى فيه. فاذا كان صالحاً صلح الجسد كلّهُ، و كان صحيحاً. و اذا فسد فسد الجسد كلّهُ، فَسَرَتْ فيه العلل و الامراض. فهو تنبيه من الشارع على معرفته ما هو بين الامر عليه. فى هذا الجسم الطبيعى الذى هو آلة اللطيفة الانسانية فى اظهار ما كلّفه الشارع، من الطاعات التى تخصّ بالجوارح. فاذا لم يتحفّظ الانسان فى ذلك، و لم ينظر الى اصلاح^١ مزاجه و روحه الحيوانى المدبّر لطبيعة بدنه، اغتَلَّت القوى؛ و فسد الخيال و تصوّر من الأبخرة الفاسدة الخارجة من القلب، و ضعف الفكر؛ و قلّ الحفظ؛ و تعلّل العقل لفساد الآلات؛ و بالنقيض فى اصلاح ذلك. فاعتبر الشارع الاصل المفسد، اذا فسد لهذه الآلات. إذ لا طاقة للانسان على ما كلّفه ربّه، الاّ بصلاح هذه الآلات، و صحتّها من الامور المفسدة لها. و لا يكون ذلك الاّ من القلب. فهذا من جوامع كلمه - صلى الله عليه و آله و سلّم - فلو أراد بالقلب العقل هنا، ما جمّع من الفوائد ما جمع بإرادته « القلب » الذى فى الصدور؛ و لهذا نصّ باسم « المضغّة »، حتّى لا يتخيّل ذلك،^٢ و لا يحمل على « العقل ». و كذلك قال الله^٣: ﴿ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ ﴾ فاذا فسدت عميت عن ادراك ما ينبغى. فإنّ فساد عين البصيرة فيما يعطيه البصر، إنّما هو من فساد البصر؛ و فساد البصر إنّما هو من فساد محلّه؛ و فساد محلّه إنّما هو من فساد روحه الحيوانى الذى محلّه القلب. »

قال المحقّق القونوى فى الرسالة المرشدية: كلّ عاقل يعلم أنّ القلب الذى اخبر الحقّ على لسان نبيّه بقوله:^٤ « ما وَسِعَنِى أَرْضِى وَ لَا سَمَائِى وَلَكِنْ وَسِعَنِى قَلْبُ عَبْدِى الْمُؤْمِنِ » التقى النقى ليس هو هذا اللحم الصنوبرى الشكل. فإنّه أحقر من حيث صورته أن يكون محلّ سرّه - جلّ و علا - فضلاً عن أن يسعه و يكون مطمح نظره الأعلى و مستواه. و إنّما القلب الانسانى عبارة عن الحقيقة الجامعة بين

١. الفتوحات: صلاح

٢. همان: لا تتخيّل خلاف ذلك

٣. الحج: ٤٦

٤. بحار الأنوار، ج ٥٨، ص ٣٩

الافوصاف و الشؤون الربّانية، و بين الخصائص و الاحوال الكونية الروحانية منها و الطبيعية. وهى - أعنى حقيقة القلب - تنتشىء عرصتها،^١ و تنبسط احكام حضرتها، و تظهر من بين الهيئة الاجتماعية الواقعة بين الصفات و الحقائق الالهية و الكونية، و ما تشتمل عليه هذان الاصلان من الاخلاق و الصفات اللازمة، و ما يتولّد من بينهما بعد الارتياض و التحنّك و التزكية و زوال الاحكام الانحرافية، بغلبة الاعتدال الربّانى الحاكم على الاعتدال الروحانى، و الطبيعى الصورى العلوى الملكى و الفلكى، و الاعتدال السفلى العنصرى. فيظهر الحقيقة القلبية ظهور السواد بين العَفْص و الزاج و الماء، و كظهور النار بين الحجر و الحديد. فتلك الصورة الظاهرة من بين ما ذكرنا هى صورة الحقيقة القلبية الموصوفة بما وصف به الحقّ و العالم؛ و القلب الصنوبرى منزل تدلّى تلك الصورة و مرآتها؛ و الناس فيما ذكرنا على درجاتٍ عظيمة التفاوت، من عرف كليّاتها عرف حقيقة الاسلام و الايمان و الولاية و النبوة و الرسالة و الخلافة و الكمال، و القدر المشترك بين جميعها، و ما يتميّز كلّ واحدة من هذه عن أخرى؛ فافهم!

ثمّ اقول فالسير و السلوك و الرياضة من كلّ سالك، هو لتحصيل الهيئة الاجتماعية الاعتدالية، الواقعة بين احكام العلم و الاعتقاد الصحيح و بين الاعمال و الاخلاق و الصفات، على مقتضى الموازين العقلية و الشرعية؛ لظهور عين الصورة القلبية و حكمها. ثمّ اعلم أنّ منبع قوى الانسان الطبيعية و المزاجية، و ما يتبعها من الصفات و الاخلاق و الافعال قبله، و هو مرآة الروح الالهى المفارق المدبّر للبدن، لكن بواسطة الروح الحيوانى المحمول فى الصورة الضبابية^٢ الحاصلة فى التجويف الأيسر من القلب الصنوبرى المذكور.

و الروح الالهى المشار اليه من حيث القلب المذكور، الجامع بين خواصّ الروح

١. دا: عرضتها

٢. حاشية مج: أى البخار الضبابى الذى فى تجويف القلب (منه)

و خواص المزاج، مرآة للسرّ الإلهي المشار اليه بقوله: «و وَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ».^١ فمن شعبه للمطالب الكونية شُعباً و فرقه شيعاً، بحيث إنّه يصير مخصّصاً لكلّ مطلب جزئي، من تلك المطالب منه حصّة؛ فإنّه يهزل هزلاً معنوياً، كما يهزل البدن لفرط التحليل الذي لا يُخلِفُ بدَل ما يتحلّل، و كما يَضَعُفُ ماء النهر العظيم إذا قُسِمَ جداول شتّى. فيضطرُّ إلى طلب الإستمداد و التقوى^٢ بامور خارجية طالباً اتّصالها الى نفسه، و اتّصالها به كما هو الامر في المتغذّي مع الغذاء، و تأتي الحقيقة من حيث المعنى ذلك كالضعيف المعدة و الساقط القوى، إذا رام اخلاف ما تحلّل منه بغذاء يقصد تناوله؛ فإنّه لا ينتفع به لعدم مساعدة الطبيعة على تحصيل المقصود منه؛ و نظير الطبيعة في عالم الحقائق الاستعداد، فإنّه ما لم يكن استعداد لا يحرى اجتهاد.

فإن اقتصر الانسان في أوّل امره على ما حوّته ذاته أو ممّا أودع الحقّ فيه، و حفظ قلبه و سرّه الكلي من التوزّع و التشتّت و التشعب بالتعلّقات بالمطالب الجزئية الكونية، كان عناءه^٣ و قواه الطبيعية و الروحانية ثمّ الالهية و ثمراتها أوفر و أتمّ ممّا قصد الاستمداد و التقوى به من خارج؛ و إنّما جهل كماله الذاتي المستجنّ فيه؛ فتعدّى لطلبه و تحصيله من خارج. و لو هدى سواء السبيل لعلم أنّ متعلّق الطلب الأصلي تفصيل مجملاته و بروز مستجنّاته، بخروج ما في القوّة الى الفعل، و جمع ما ابتث من صفاته و قواه بالتوزّع و التكتّر و الاختلاف الانحرافى، الى التوحيد الاعتدالى؛ و الرجوع الى اصل كلّ اعتدال من الاعتدالات الاربعة المذكورة،^٤ ثمّ الى الاصل الأحدى الجامع للجميع، ليلتحق كلّ فرع بأصله، و يتّحد الأصول بأصل الأصل، و يكمل الأجزاء بالكلّ. و لكن حجب عن ذلك لظهور حكم تميّز القبضتين و

١. بحار الأنوار، ج ٥٨، ص ٣٩.

٢. حاشيه مج: أى يضطرّ القلب لهزاله المعنوى إلى طلب التقوى

٣. دا: يميناه

٤. حاشيه مج: الإعتدال الربّانى و الروحانى و الطبيعى العلوى و الطبيعى السفلى العنصرى (منه)

تحقيق الكلمتين، و ليقضى الله أمراً كان مفعولاً. فافهم و اعرف ما ينبغى لك أن تطلبه و تحصله تنميةً و تثيراً؛ و ما ينبغى لك أن تنسلخ و تتجرد عنه تزكيةً و تطهيراً. و قال فى النفحات: ^١ «كشف سرّ من اسرار القلب، من حيث اشتماله على معنى الارتباط الواقع بين الروح و الجسد، و القلب الصنوبرى عرش للبخار الذى فى تجويفه، و حارس له و حجاب عليه. و البخار المذكور عرش للروح الحيوانى و حافظ له، يتوقّف عليه تصرّيفه. و الروح الحيوانى بمظهره ^٢ البخارى عرش و مرآة للروح الالهى الذى هو النفس القدسية الناطقة، و واسطة بينه و بين البدن، به يصل حكم تدبير النفس إلى البدن و لوازم تلك التدبير؛ و النفس القدسية باعتبار ما تقدّم ذكره من المظاهر، مضافاً إليها حال الاتحاد الذى هو هنا عبارة عن انصبغ كل مظهر منها بوصف الظاهرية و التحقق بأحدية الجمع، عرش الاسم الله، كما أخبر الرسول - صلوات الله عليه - عن ربّه - عزّ و جلّ - بأنه قال: «مَا وَسَعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي، وَ وَسَعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ» ^٣ التقى النقى اللين الوداع؛ و الألف و اللام هنا لتعريف العهد لا استغراق الجنس. فإنّ هذه السعة و التجلّى اللازم لها أمرٌ يختصّ بالكمّل المُسمّين بالأقطاب.»

مولانا:

عاشقان راگر چه در باطن جهانی دیگر است
عشق آن دلدار ما را ذوق و جانی دیگر است
سینه‌های روشنان بس غیبها دانند لیک
سینه عُشّاق او را غیب دانی دیگر است
عقل و عشق و معرفت شد نردبان بام حق
لیک حق را در حقیقت نردبانی دیگر است

٢. دا: بمظهر

١. النفحات، نسخة عكسی، ص ٤٤

٣. بحار الأنوار، ج ٥٨، ص ٣٩

شمس تبریزی چو شمع و شمعها پروانه اش

زآنکه اندر عین دل او را عیانی دیگر است

و قال أيضاً في الكتاب المذكور: ^١ «قاعدة كلية تتضمن التعريف بكيفية تدبير الارواح الاجساد، و صورة الارتباط بين كل منها مع الآخر.

إعلم أن الارتباط الذي بين الروح الحيوانى و بين المزاج الانسانى ^٢ ثابت بالمناسبة، كما أن الارتباط بين النفس الناطقة و بين الروح الحيوانى إنما صحّ و ثبت أيضاً بالمناسبة؛ و لولا ذلك ما تأتى للنفس تدبير المزاج البدانى، لما بينهما من المباينة من جهة بساطة النفس و تركيب البدن، و فرط كثرة اجزائه، و اختلاف حقائق ما تألف منه. فالبخار الذى فى تجويف القلب، و إن كان جسماً، فإنه ألطف أجزاء بدن الانسان و أقربها نسبةً إلى الاجسام البسطة ^٣، و هو كالمرآة للروح الحيوانى.

و الروح الحيوانى من حيث اشتماله بالذات على القوى الكثيرة المختلفة، المُنْبَثَّة فى اقطار البدن، و المتصرفة بأفانين الافعال و الآثار المتباينة، تناسب المزاج البدنى المتحصّل من العناصر، و ما يتبعه من الخواصّ المعدنية و النباتية و الحيوانية. و من حيث إنّه قوّة بسيطة متعلّقة غير محسوسة محمولة فى ذلك البخار القلبى الذى قلنا: إنّه كالمرآة له، يناسب النفس الناطقة، و إنّه أيضاً كالمرآة لها، أى للنفس؛ و نسبة النفس الجزئية الانسانية إلى النفس الكلية نسبة الروح الحيوانى إليها، من جهة الافتقار الى المادّة و التقيّد بها، و ملابسة الكثرة، و من جهاتٍ غير هذه المذكورة؛ كخواصّ امكانات الوسائط من الافلاك و النفوس و العقول، و الشؤون المعبر عنها بالاسماء؛ و نسبة النفس الكلية الأعلى، ^٤ المسمّى بالعقل الاوّل و الروح الكلّى، نسبة النفس الجزئية الى النفس الكلية. و نسبة الروح الكلّى، المشار اليه إلى جناب الحقّ سبحانه، نسبة النفس الكلية إليه، بل اقلّ و اضعف. هذا و إن كان هذا الروح الكلّى

١. النفحات، نسخه عكسى، ص ٤٥

٢. همان، دا: الطبيعى + الإنسانى

٣. همان: البسيطة

٤. همان، دا: إلى القلم + الأعلى

الذى هو القلم أشرف الممكنات و أقربها نسبةً إلى الحق، و أنه حاصل الصفات الربّانية و الظاهر بها علماً و عملاً و حالاً.

فالسّير^١ و السلوك و التوجّه بالرياضة و المجاهدة، و العلم و العمل المتحقّقين المتأصّلين باصول الشرائع و التعريفات الربّانية، يُثمّر^٢ بعناية الله و مشيئته انصبغ القوى المزاجية بوصف الروح الحيوانى،^٣ فى الجمع بين خاصية البساطة و التجريد، و بين التصرفات المختلفة بالقوى المتعدّدة فى فنون الافعال، و التصريفات الظاهرة فى بدن الانسان بالقوى والآلات.

و الروح الحيوانى كماله الأوّل انصبغه باوصاف النفس الناطقة. و النفس الناطقة الجزئية كمالها الأوّل تحقّقها بوصف خازن الفلك الأوّل، المسمّى فى الشرائع بإسماعيل و عند أهل النظر بالفعّال؛ و كمالها المتوسّط ظهورها و تحقّقها بوصف النفس الكلّية و اكتسابها احكامها على وجهٍ يوجب لها التّعدي منها الى المرتبة العقلية و الروح الكلّية، ثمّ الاتّصال بجنان الحقّ و الاستهلاك فيه، و بغلبة حكم الحقّية على الخلقية، و زوال الخواصّ الامكانية و التقييدية بأحكام الوجوب، و بقهر^٤ حكم الحقّ الواحد القهار كلّ حكم و وصفٍ كان يضاف الى سواه. فيستهلك الجزء فى كلّ و يعود الفرع الى اصله، مُستصحّباً خواصّ ما مرّ عليه، و استقرّ فيه مدّة و وصل اليه، كماء الورد كان اصله ماءً فسرى فى مراتب التركيب و الموادّ، و اكتسب بسرّيته ما صحبه، بعد مفارقة التركيب من طعامٍ و رائحةٍ و خواصّ أُخر؛ و لا يقدر شىء منها فى وحدته و بساطته.

مولانا:

١. دا: از همین عبارت تا عبارت « فى الرسالة التفسيرية: الخلق الحسن أفضل ... » در چند صفحه بعد

محذوف ٢. حاشیه مج: «فالسّير... مبتدا، « يثمر... » خبره

٣. حاشیه مج: الروح الحيوانى قوة بسيطة غير محسوسة محمولة فى البخار القلبى

٤. النفحات: و بقهر، مج: و يقهر

وای آن دل که بدو از تو نشانی نرسد
 مُرده آن تن که بدو مژده جانی نرسد
 وای آن دل که ز عشق تو در آتش نرود
 همچو زر خرج شود هیچ به کامی نرسد
 سخن عشق چو بی درد بود بر ندهد
 جز به گوشِ هوس و جز بر نانی نرسد
 مریم دل نشود حامل انوار مسیح
 تا امانت ز نهانی به نهانی نرسد
 حسّ چو بیدار بود خواب نبیند هرگز
 از جهان تا نرود دل به جهانی نرسد
 این زمان جهد کن تا ز زمان باز رهی
 پیش از آن دم که زمانی به زمانی نرسد
 در کتاب مرصاد العباد^۱ است: «بدان که دل را صورتی است و آن است که
 خواجه - صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّم - آن را مُضَغِه خوانده، یعنی گوشت پاره‌ای که
 جمله خلایق را هست، گوشت پاره صنوبری در جانب پهلوی چپ از زیر سینه؛ و
 آن گوشت پاره را جانی هست روحانی که دل حیوانات را نیست، دل آدمی را است.
 و لیکن جان دل را در مقام صفا از نور محبت دلی دیگر هست که آن دل هر آدمی را
 نیست، چنان که فرمود: ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرًا لِّمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾^۲؛ یعنی آن کس را که
 دل باشد^۳. هر کس را دل اثبات نفرمود، دل حقیقی می‌خواهند که ما آن را دل جان و
 جان دل می‌خوانیم، چنان که گفته‌اند:
 رباعی:

۱. مرصاد العباد، ص ۱۹۱

۲. سوره ق: ۳۷

۳. مرصاد العباد: + او را با خدای انس باشد

از شبَنمِ عشقِ خاکِ آدمِ گِل شد صد فتنه و شور در جهان حاصل شد
 سرِ نِشتر^۱ عشق بر رگِ روح زدند یک قطره فرو چکید نامش دل شد
 و دل را صلاح و فسادِ هست، صلاح دل در صفای اوست، و فساد دل در
 کدورت او، و صفای دل در سلامتِ حواسِ او، و کدورت دل در بیماری و خلل. زیرا
 که دل را پنج حاسّه هست، چنان که قالب را پنج حاسّه هست؛ و سلامت قالب در
 سلامت حواسِ اوست که جملگی عالم شهادت را بدین پنج حسّ ادراک می‌کنند. و
 همچنین دل را پنج حسّ هست که چون آن به سلامت است، جملگی عالم غیب را
 از ملکوتیات و روحانیات بدان ادراک می‌کند. [مولانا می‌فرماید:

مر دلم را پنج حسّ دیگر است حسّ دل را هر دو عالم منظر است
 آینه دل چون بود صافی و پاک نقشها بینی برون از آب و خاک]
 چنان که دل را چشمی است که مشاهدات غیبی بدان بیند، و گوش‌ی است که
 استماع کلام اهل غیب و کلام حقّ بدان کند، و مشامی دارد که روایح غیبی بدان
 شنود، و کامی دارد که ذوق محبّت و حلاوت ایمان و طعم عرفان بدان یابد؛ و
 همچنان که حسّ لمس قالب را در همه اعضاست تا به جمله اعضا از ملموسات نفع
 می‌گیرد، دل را عقل بدان مثبت است تا به جملگی دل به واسطه عقل از کلّ
 معقولات نفع می‌یابد.

هر که را این حواسِ دل به سلامت نیست، فساد دل او و هلاک جمله تن او در
 آن است، چنان که خواجه - صلی الله علیه و آله و سلّم - فرمود: ^۲ «إِنَّ فِي جَسَدِ ابْنِ
 آدَمَ لَمُضْغَةً، إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ بِهَا سَائِرُ الْجَسَدِ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ بِهَا سَائِرُ الْجَسَدِ.
 أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ». و حقّ تعالی در قرآن همین می‌فرماید که هر که را حواسِ دل به
 سلامت است، نجات و درجات او را حاصل است که ﴿إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ

۱. نِشتر مخفّف نِشتر: آلتی فلزی سرتیز که برای فرو کردن در گوشت به کار برند تا خون و ریم بیرون آید،

۲. بحار الأنوار، ج ۵۸، ص ۲۳

سَلِيمٌ ﴿۱﴾ و هر که را در حواس دل خللی هست،^۲ از بهر دوزخ آفریده‌اند: ﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا﴾^۳ الآية. و جایی دیگر می‌فرماید: ﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾^۴.

بدان که دل را اطوار مختلف است، و در هر طور عجایب بسیار است و معانی بی شمار تعبیه است، که کتب بسیار به شرح آن وفانکنند. خواجه امام محمد غزالی -رحمة الله علیه- یک مجلد کتاب در عجائب القلب ساخته است و هنوز عَشْرِي از معشار^۵ آن نگفته است، اما اینجا از هر چیزی مختصری گفته آید، إن شاء الله.

بدان که دل بر مثال آسمان است در آدمی و تن بر مثال زمین. زیرا که خورشید روح از آسمان قلب بر زمین قالب می‌تابد و آن را به نور حیات منور می‌دارد. همچنان که زمین را هفت اقلیم است و آسمان را هفت طبقه، قالب را هفت عضو باشد به مثابه زمین و دل را هفت طور به مثابه هفت طبقه آسمان: ﴿وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا﴾^۶؛ هر طوری از اطوار دل، معدن گوهری دیگر است که «النَّاسُ مَعَادِنٌ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ»^۷.

طور اول را صدر گویند، و آن معدن گوهر اسلام است ﴿أَقْنِ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِّن رَّبِّهِ﴾^۸. و هر وقت که از نور اسلام خالی ماند، معدن ظلمت کفر است: ﴿وَلَكِنْ مَن شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ عَذَابٌ﴾^۹، و محلّ وسواس شیطان و تسویل نفس است که: ﴿يُوسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ﴾^{۱۰} و از دل محلّ وسواس شیطان و تسویل نفس صدر بیش نیست و آن پوست دل است، در اندرون دل اینها

۱. الشعراء: ۸۹

۲. مرصاد العباد: او را + از بهر

۳. الأعراف: ۱۷۹

۴. الحج: ۴۶

۵. مرصاد العباد: اعشار [عشر ج أعشار: ده یک، معشار: ده یک].

۶. نوح: ۱۴

۷. بحار الأنوار، ج ۶۱، ص ۶۵ و ۱۰۶

۸. الزمر: ۲۲

۹. النحل: ۱۰۶

۱۰. الناس: ۵

را راه نیست. زیرا که دل خزانه حق است و آسمان صفت است، اینها را بر آنجا راه نیست: ﴿ وَ حَفِظْنَا مِنْ كُلِّ شَیْطَانٍ رَجِیمٍ ۱﴾.

و طور دوم را از دل قلب خوانند، و آن معدن ایمان است که ﴿ کَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ ۲﴾، و محل نور عقل است ﴿ لَهُمْ قُلُوبٌ یَعْقِلُونَ بِهَا ۳﴾، و محل بینایی است ﴿ فَأَنَّمَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَکِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِی فِي الصُّدُورِ ۴﴾.

و طور سیم شغاف است، و آن محل عشق و محبت است و شفقت بر خلق که ﴿ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا ۵﴾، و محبت خلق از شغاف نگذرد.

و طور چهارم را فؤاد گویند که معدن مشاهده و محل رؤیت است: ﴿ مَا کَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى ۶﴾.

و طور پنجم حبة القلب گویند که معدن محبت حضرت الوهیت است، و خاص آن را که محبت هیچ آفریده را در آن گنج نیست.

و طور ششم سویدا گویند، و معدن مکاشفات غیبی و علم لدنی است، و منبع حکمت و گنجینه خانه اسرار الهی، و محل علم اسما: ﴿ وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ کُلَّهَا ۷﴾ آن است، و در وی علوم کشف شود که ملائک از آن محرومند. این ضعیف گوید (رباعی):

ای کرده غمت غارت هوش دل ما درد تو شده خانه فروش دل ما
سری که مقدسان از آن محرومند عشق تو فرو گفت به گوش دل ما
و طور هفتم مہجة القلب گویند، و آن معدن ظهور انوار تجلیات صفات الوهیت است، و سر: ﴿ وَلَقَدْ کَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ ۸﴾ این است که این نوع کرامت با هیچ نوع از انواع موجودات نکرده اند.

۲. المجادلة: ۲۲

۴. همان

۶. النجم: ۱۱

۸. الإسراء: ۷۰

۱. الحجر: ۱۷

۳. الحج: ۴۶

۵. یوسف: ۳۰

۷. البقرة: ۳۱

[مولانا:

دل است خُم شرابِ خدا سرش بگشا سرش به گِل بگرفتست طبع بد کردار
چو اندکی سر خُم را ز گِل کنی خالی بر آید از سر خُم بوی صد هزار آثار
اگر در آیم و کآثار آن فرو شمرم شمار آن نتوان کرد تا به روزِ شمار
در آ به مجلس عشاق شمس تبریزی که آفتاب از آن شمس می رود انوار]

و تمامی صفای دل در آن است که صحت و سلامت تمام یابد و از آفات: ﴿قُلُوبُهُمْ مَرَضٌ﴾^۱ بیرون آید بکلی، و نشان صحت او آن است که این اطوار که بر شمرديم، هر یک به حق عبودیت خویش قیام نمایند، و به خاصیت معانی که در ایشان مُودَع است مخصوص گردند بر وفق فرمان و طریق متابعت. اما ابتدای دل را طفولیتی هست و مرضی بر وی مستولی است، بدین صفات موصوف نگردد تا بترتیب به حدّ بلاغت نرسد، و شفا و صحت کَلّی نیابد؛ و تربیت دل به سرّ شریعت توان کرد که آن را طریقت گویند، و صحت دل به واسطهٔ معالجهٔ به صواب و استعمال ادویه توان حاصل کرد، چنان که قانون قرآن به شرح معالجت و بیان ادویه مشحون است ﴿وَنُزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾^۲.

و اطبای حاذقِ دل را در معالجهٔ دل اختلاف است، هر کس به نوعی در معالجهٔ آن شروع کرده‌اند، بعضی در تهذیب و تبدیل اخلاق کوشیده‌اند، و هر صفتی از صفات نفسانی را که صفات ذمیمه است به ضدّ آن صفت معالجه کرده‌اند تا آن صفت را حمیده کنند که گفته‌اند: «الْعَلَّاجُ بِأَصْدَادِهَا».

مثلاً چون خواسته‌اند که صفت بُخل را که نوعی از مرض است اِزالت کنند و به صحت سخاوت مبدّل کنند آن را به بذل و ایثار معالجه کرده‌اند؛ و صفت غضب را به تحمّل و حلم و ترخّم الکاظمین الغیظ^۳ معالجت کرده‌اند، و صفت حرص را به

۱. البقرة: ۱۰

۲. الإسراء: ۸۲

۳. مرصاد العباد: کظم غیظ

زهد و ترک دنیا و تجرید و عزلت مبدل کرده‌اند، و صفت شره^۱ را به تقلیل طعام و گرسنگی و صفت شهوت را به ترک لذات و کثرت ریاضت و مجاهدات. همچنین هر صفتی را به ضد آن علاج کرده‌اند، چنان‌که طیبب صوری. و این طریق معقول و مناسب است، و لیکن عمرها در این صرف کرده‌اند تا یک صفت را مبدل کرده‌اند، و بکلی مبدل نشود که این صفات ذاتی و جبلی انسان است و ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾^۲.

و آن صفات هر یک در مقام خویش می‌باید، بکلی آن زائل کردن مقصود نیست. فلاسفه از اینجا در غلط افتادند که عمرها در تبدیل یک صفت صرف کرده‌اند، و متابعت انبیا واجب ندانستند، گفتند: ما علم و عقل داریم، به متابعت انبیا چه حاجت داریم؟ کسی را حاجت که جاهل و کم عقل بود.

(شعر:

آن زنان چون عقلها را باختند بر رواقِ عشقِ یوسف ساختند
اصلِ صد یوسف جمالِ ذوالجلال ای کم از زن شو فدای آن جمال
عاقلا نش بندگانِ بندیند عاشقانش شگری و قندیند

اشرف و اعلیٰ و الطف و اجلّی از عقل،^۳ چون حقیقی و سرّ و روح و خفی، و به عقل ادراک این آلات نتوان کرد و آن را پرورش به عقل نتوان داد؛ و این طایفه اگر عمری صرف کنند در تبدیل اخلاق، و مجاهده کشیدن بی قانون شرع،^۴ چون یک زمان از محافظت نفس باز مانند، دیگر باره توسنی آغاز کند و افسار از سرفرو کند و روی به مراتع خویش نهد، بلکه سگِ نفس را هر چند بیشتر بر بندند، گرسنه تر بود، و چون از قید ریاضت خلاص یابد، شره و حرص او زیاده باشد، و جملگی صفات همین نسبت دارند. پس این کار به مجاهده خشک بر نیاید. وقتی حسین منصور،

۱. شره: شکم پرستی، پرخور به خوراک ۲. الروم: ۳۰

۳. مرصاد/العباد: [ندانستند که ورای عقل آلاتی دیگرست انسان را هزار باره از عقل شریفترا] + چون دل ...

۴. همان: و مجاهده کنند بر قانون شرع

ابراهیم خوّا ص را -رحمة الله علیهما- دید از او پرسید: «فی ائی مقام أنت؟» در کدام مقام روش می‌کنی؟ جواب داد: «أروض نفسی فی مقام التوکل منذ ثلاثین سنة.» گفت: سی سال است که نفس را در مقام توکل ریاضت می‌فرمایم. حسین گفت: «إذا أفنیت عمرک فی عمارة الباطن فأین أنت من الفناء فی الله.» پس طریقت عاشقان دیگر است و طریقت زاهدان دیگر.

شعر [رباعی]:

ما را جز از این زبان زبانِ دگر است جز دوزخ و فردوس مکانی دگر است
قَلّاشی^۱ و رندی است سرمایه عشق قُرّائی^۲ و زاهدی جهانی دگر است
پس طریقت مشایخ -قدّس الله ارواحهم و رضی عنهم- بر این جمله است که
اوّل در تصفیّه دل کوشند نه در تبدیل اخلاق، که چون صفای دل دست داد و توجّه
به شرط حاصل آمد، امداد فیض فضل حقّ را قابل گردد، و از اثر فیض حقّ در یک
زمان چندان تبدیل صفات نفس به حاصل آید که به عمرها به مجاهدات و ریاضات
حاصل نیامدی؛ و شرط تصفیّه دل آن است که اوّل داد تجرید صورت بدهند به
ترک دنیا و عزلت و انقطاع از خلق و مألوفات طبع و باختن جاه و مال، تا به مقتم
تجرید رسد؛ یعنی تفرّد باطن از غیر محبوب و مطلوب حقیقی.^۳

شعر:

ای خنک جانی که در عشق مآل بذل گشتش خان و مان و ملک و مال
«وَلَهُ^۴ مَوَادُّ مِنَ الْحِکْمَةِ وَأَضْدَادٌ مِنْ خِلَافِهَا» و مر قلب را است ماده‌هایی از
حکمت؛ یعنی فضایل اخلاق، و ماده‌هایی از خلاف حکمت؛ یعنی رذایل اخلاق.

حدیقه:

از ره خُلقِ خوب سیرتِ زشت هفت دوزخ تویی و هشت بهشت^۵

۱. قَلّاش: چاره‌جو

۲. قُرّاء: پارسا و زاهد

۳. مرصاد العباد: ص ۲۰۳

۴. نهج البلاغه: و ذلك انّ له

۵. دا: از ابتدای عبارت «فالسیر و السلوک و التوجّه بالرياضة و المجاهدة ... یثمر بعناية الله و مشیته انصباغ ...» در چند صفحه قبل تا آخر همین بیت محذوف

فى الرسالة القشيرية: الخلق الحسن أفضل مناقب العبد، و به يظهر جواهر الرجال؛ و الانسان مستور بخلقه، مشهور بخلقه. قال الكتانى: ^١ «التصوّف خلق من زاد عليك فى الخلق فقد زاد عليك فى التصوّف». و كان أويس القرنى -رضى الله عنه- إذ رآه ^٢ الصبيان يرمونه بالحجارة و هو يقول: «إِنْ كَانَ لَابَدٌّ، فَارْمُونِي بِالصَّغَارِ كَيْ لَا تَدُقُّوا سَاقِي، فَتَمْنَعُونِي ^٣ عَنِ الصَّلَاةِ».

و روى أنّ امير المؤمنين على بن ابى طالب - عليه الصلوة و السلام - دعا غلاماً له فلم يُجِبْهُ. فدعاه ثانياً و ثالثاً فلم يُجِبْهُ. فقام اليه فرآه مضطجعاً. فقال: أما تسمع يا غلام؟ فقال: نعم. فقال: مَا حَمَلَكَ عَلَى تَرْكِ جَوَابِي؟ فقال: أُمِنْتُ عُقُوبَتَكَ فَتَكَسَلْتُ. فقال: امْضِ، فَأَنْتَ حُرٌّ لَوْ جِهَ اللَّهُ تَعَالَى. ^٤

و قيل: مكتوبٌ فى الإنجيل: «عَبْدِي أَذْكَرْنِي حِينَ تَغْضَبُ، أَذْكَرْكُم حِينَ أَغْضَبُ». و قيل فى قوله: ﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾ ^٥: النعمة الظاهرة تسوية الخلق، و الباطنة تصفية الخلق.

فى كتاب العوارف: «و قد كان من أخلاق رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم - أنّه كان أسخى الناس، لا يبيت عنده دينار و لا درهم، و إن فضل و لم يجد عنده من يعطيه و يأتيه الليل لا يأوى إلى منزله حتّى يبرأ منه، بأن يعطيه أحداً أو يعنيه لأحد؛ و لا ينال من الدنيا أكثر ما يكون قوت عامه من أيسر ما يجد من التمر و الشعير، و يضع ما عدا ذلك فى سبيل الله. لا يسائل شيئاً إلّا يعطى، ثم يعود الى قوت عامه، فيؤثر منه، حتّى ربّما احتاج قبل انقضاء العام؛ و كان يخصف النعل، و يُرَقِّع الثوب، و يخدم فى مهنة ^٦ اهله، و يقطع اللحم معهنّ. و كان اشدّ الناس حياءً، و أكثرهم تواضعاً - صلى الله عليه و آله و سلم -».

«فَإِنْ سَنَحَ لَهُ الرَّجَاءُ أَذْلَهُ الطَّمَعُ، وَ إِنْ هَاجَ بِهِ الطَّمَعُ أَهْلَكَهُ الْحِرْصُ»، پس اگر

١. دا: الكتانى

٢. دا: اذوا

٣. دا: فتمتعونى

٤. بحار الأنوار، ج ٤١، ص ٤٨

٥. لقمان: ٢٠

٦. حاشية مج، مهنة: خدمت کردن

عارض شود او را امیدواری، خوار می‌گرداند طمع؛ و اگر هیجان کرد به او طمع، هلاک می‌گرداند او را حرص.

قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم -: «إِيَّاكُمْ وَ الطَّمَعُ، فَإِنَّهُ فَقْرٌ حَاضِرٌ».^۱

مولانا:

کاسه چشم حریصان پُر نشد تا صدف قانع نشد پُر دُر نشد
هر که را باشد طمع الکن شود با طمع کی چشم و دل روشن شود
﴿لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ﴾^۲ یعنی اندوه نخورید به آنچه از شما فوت شد.^۳

«وَإِنْ مَلَكَهُ الْيَأْسُ قَتَلَهُ الْأَسْفُ»، و اگر مالک او شد ناامیدی می‌کشد او را
تأسف و خشمناک شدن و درد و دریغ خوردن.

قال الاستاذ: الرجا تعلق القلب بمحبوب في المستقبل؛ و بالرجا عيش القلوب و استقلالها؛ و الفرق بين الرجا و التمني أن التمني بصاحبه الكسل و لا يسلك طريق الجهد و الجد، و بعكسه صاحب الرجا؛ فالرجا محمود و التمني معلول.

قال ابن خيِّق: «الرجاء ثلاثة: رجل عمل حسنة فهو يرجو قبولها؛ و رجل عمل سيئة ثم تاب فهو يرجو المغفرة؛ و الثالث الرجاء الكاذب يتمادى في الذنوب، و يقول: أرجو المغفرة». و قوله - عليه السلام -: «أَذَلُّهُ الطَّمَعُ» اشارة الى هذا الرجاء. و قال يحيى بن معاذ - رحمه الله -: «يكاد رجائي لك مع الذنوب يغلب رجائي لك مع الاعمال، لأنني أجدى اعتمد في الاعمال على الاخلاص كيف أحرزها و أنا بالآفة معروف، و أجدني في الذنوب اعتمد على عفوك و كيف لا تغفرها و أنت بالجود موصوف.»

۲. الحديد: ۲۳

۱. بحار الأنوار، ج ۶۹، ص ۴۰۸

۳. دا: «و فرحان نشوید به آنچه آمد به شما»

و کلموا ذا النون المصری — رحمه الله — و هو فی النزاع فقال: « لا تشغلونی فقد تعجبت من کثرة لطف الله معی. »

و قال یحیی بن معاذ — رحمه الله —: « إلهی أحلی العطایا فی قلبی رجاؤک، و أعذب الکلام علی لسانی ثناؤک، و أحبّ الساعات إلیّ ساعة یشکون فیها لقاءک. »^۱
و فی بعض التفاسیر: إنّ رسول الله — صلی الله علیه و آله و سلم — دخل علی بعض اصحابه من باب بنی شیبہ، فرأهم یضحکون. فقال: أضحکون؟ لو تعلمون ما أعلم، لضحکتکم قلیلاً و لبکیتم کثیراً.^۲ ثم مرّهم رجّع القهقریّ و قال: نزل علیّ جبرئیل و إنّی بقوله سبحانہ: « نبيّ عبادی أنّی أنا الغفور الرحیم »^۳

و قیل: إنّ مجوسياً استضاف إبراهيم الخلیل — علی نبینا و علیه الصلوٰة و السلام — فقال: إنّ أسلمت أضفّک؛ فمرّ المجوسی. فاحی الله — عزّ و جلّ — الی إبراهيم: یا إبراهيم! لم تطعمه إلا بتغییره دینه. نحن من سبعین سنّة نطعمه علی کفره، فلو أضفّته لیله ماذا علیک؟ فمرّ إبراهيم خلف المجوسی فأضافه. فقال له المجوسی: أي شئی کان السبب فی الذی بدالك؟ فذكر له ذلك. فقال المجوسی: أ هكذا یعاملنی؟ ثم قال: أعرض علیّ الاسلام؛ فأسلم.

در کتاب عوارف^۴ است که رسول الله — صلی الله علیه و آله و سلم — گفت: حقّ تعالی می فرماید: « أخرجوا من النار من کان فی قلبه مثقال حبّة من خردل من ایمان؛ ثمّ یقول: و عزّتی و جلالی، لا أجعل من آمن بی فی ساعة من لیل أو نهار کمن لم یؤمن بی ». یعنی بیرون آورید از آتش هر کس که در دل او مثقال حبّه از یک خردل باشد از ایمان. پس گوید: به عزّت و جلال من که نگردانم آن کس که به من ایمان آورد در یک ساعت از شب و روز همچون آن کس که به من ایمان نیاورد.
و گویند اعرابی نزد رسول آمد — صلی الله علیه و آله و سلم — و گفت: حساب

۱. دا: وصالک

۲. بحار الأنوار، ج ۵۸، ص ۱۰۷

۳. الحجر: ۴۹

۴. عوارف المعارف، ص ۴۹۸

خلق کی خواهد کرد؟ رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - گفت: «الله». گفت: خدا بخودی خود حساب کند؟ گفت: «نعم». اعرابی بخندید. پیغمبر - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - فرمود: «مِمَّ ضَحِكْتَ يَا أَعْرَابِي؟» از چه خندیدی ای اعرابی؟ گفت: «إِنَّ الْكَرِيمَ إِذَا قَدَرَ عَفَا، وَإِذَا حَاسَبَ سَامَحَ».^۱ یعنی کریم چون قدرت یافت عفو کند، و چون حساب کند مسامحه نماید.

مطرف گوید: اگر خوف و رجای مؤمن بر سنجند، با یکدیگر برابر آید؛ و خوف و رجای ایمان را همچو دو پر است مرغ را؛ هیچ خائف نباشد إلا که او راجی باشد، و هیچ راجی نباشد إلا که او خائف بود. از برای آنکه موجب خوف ایمان است و به ایمان رجا باز دید می آید.

و لهذا المعنى رواية کرده اند از لقمان که پسر خود را گفت: از خدا بترس ترسیدنی که ایمن نشوی در آن از مکر او؛ و امید دار به وی اشد و سخت تر از ترس تو. گفت: كيف أستطيع ذلك و إنما لي قلب واحد؟ چگونه توانم که چنین کنم و مراست یک دل؟ و گفت: ندانی که مؤمن چون خداوند دو دل است که به یکی ترسد و به یکی امید دارد، و این از آن است که این هر دو از حکم ایمان است. «وَإِنْ عَرَضَ لَهُ الْغَضَبُ اشْتَدَّ بِهِ الْغَيْظُ»، و اگر عارض می شود او را غضب مشتد می گردد به او خشم پنهانی از عجز. چه اشتداد غیظ طرف افراط است از غضب معتدل، که لازم شجاعت است و مسمی است به طیش.

و قيل: كان ابوذر - صَلَّى الله عليه - يسقى إبلًا له، فأسرع بعض الناس عليه، فانكسر الحوض، فجلس ثم اضطجع. ف قيل له فى ذلك، فقال: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - أَمَرَنَا إِذَا غَضِبَ الرَّجُلُ أَنْ يَجْلِسَ، فَإِنْ ذَهَبَ عَنْهُ وَإِلَّا فَلْيُضْطَجِعْ».

و قال لقمان لابنه: «لَا يُعْرِفُ ثَلَاثٌ إِلَّا عِنْدَ ثَلَاثٍ: الْحِلْمُ عِنْدَ الْغَضَبِ، وَ الشُّجَاعُ

۱. عوارف المعارف، ص ۴۹۸

فِي الْحَرْبِ، وَ الْأَخُ عِنْدَ الْحَاجَةِ إِلَيْهِ. » و قال موسى: «إِلَهِي أَسْأَلُكَ أَنْ لَا يُقَالَ لِي مَا لَيْسَ فِيَّ. فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ: مَا فَعَلْتُ ذَلِكَ لِنَفْسِي، فَكَيْفَ أَفْعَلُهُ لَكَ!»

و قيل لیحیی بن زیاد الحارثی و كان له غلام سوء، فقيل له: لِمَ تمسك هذا الغلام؟ فقال: لِأَتَعَلَّمَ عَلَيْهِ الْحِلْمَ.

و حکى أَنَّ ابراهيم بن أدهم خرج إلى بعض البراري؛ فاستقبله جُنْدِيُّ^۱، فقال: أين العمران؟ فأشار إلى المقبرة. فضرب رأسه و أوضحته. فلمَّا جاوزه قيل له: إِنَّهُ ابراهيم بن أدهم زاهد خراسان. فجاء يعتذر إليه. فقال: «إِنَّكَ لَمَّا ضَرَبْتَنِي سَأَلْتُ اللَّهَ لَكَ الْجَنَّةَ». فقال: لِمَ؟ فقال: «عَلِمْتُ أَنِّي أَوْجِرُ عَلَيْهِ، فَلَمْ أَرِدْ أَنْ يَكُونَ نَصِيبِي مِنْكَ الْخَيْرُ وَ نَصِيبُكَ مِنِّْي الشَّرُّ»^۲.

مولانا:

خشم بر شاهان شه و بر ما غلام
خشم را من بسته ام زین و لگام
تیغ حلمم گردن خشمم زده است
چشم من بر من همه رحمت شده است
گفت عیسی را یکی هشیار سر
چیست در هستی ز عالم صعب تر؟
گفت ای جان صعب تر خشم خدا
که از آن دوزخ همی لرزد ز جا
گفت از این خشم خدا چه بود امان
گفت ترک خشم خویش اندر زمان
و کان اویس القرنی — رحمه الله عنه — إذا رآه الصبيان یرمونه بالحجارة، و هو

۱. بریة ج براری: صحرا و زمین بدون زراعت؛ جُنْدِي: مرد لشگری

۲. دا: از ابتدای عبارت « و قيل: کان ابوذر یسقی ابلاً له ... » تا همین عبارت محذوف

يقول: «إِنْ كَانَ لَا بُدَّ، فَارْ مُونِي بِالصَّغَارِ كَيْ لَا تَدُقُّوا سَاقِي، فَتَمْنَعُونِي عَنِ الصَّلَاةِ»^۱
 «وَإِنْ أَشْعَدَّهُ الرِّضَى نَسِيَ التَّحَفُّظَ»، و اگر سعادت دهد او را رضا و خشنودی به
 آنچه حاصل است او را فراموش کند تحفظ را.

ترك التحفظ رذيلة يلزم الافراط في رضى الانسان ممّا يحصل عليه من دنياه،
 لأنّ الرضى، كما قال في ذيل العوارف: اسم للوقوف الصادق حيث ما وقف العبد،
 لا يلتمس متقدماً و لا متأخراً، و لا يستزيد مزيداً، و لا يستبدل حالاً؛ و هو من أوائل
 مسالك أهل الخصوص و أشقّها على العامة. قال الاستاد: تكلم الناس في الرضى و
 كل عبّر عن حاله و مشربه. فأما شرط العلم و الذى هو لا بدّ منه، فالراضى بالله
 سبحانه هو الذى لا يعترض على تقديره.

سمعتُ الاستاد ابا على الدقاق - رحمه الله - يقول: «ليس الرضى ألاّ يحسّ
 بالبلاء، و إنّما الرضى أن لا يعترض على الحكم و القضاء». و اعلم أنّ الواجب على
 العبد أن يرضى بالقضاء الذى أمر بالرضى به، إذ ليس كلّ ما هو بقضائه يجوز للعبد أو
 يجب عليه الرضى به، كالمعاصى و فنون محن المسلمين، و قال المشايخ: «الرضى
 باب الله الاعظم» يعنى من أكرم بالرضى فقد لقي بالترحيب الأوفى و اكرم بالتقريب
 الأعلى.

واعلم أنّ العبد لا يكاد يرضى عن الحقّ إلاّ بعد أن يرضى عنه الحقّ، لأنّ الله
 - عزّ و جلّ - قال: ﴿رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ﴾^۲. سمعتُ ابا على يقول: طريق
 السالكين أطول، و هو طريق الرياضة؛ و طريق الخواصّ أقرب لكنّه أشقّ، و هو أن
 يكون عملياً بالرضى و رضاك بالقضاء.

و فى كتاب العوارف: قال الحارث المحاسبى: «الرضا سكون القلب تحت
 جريان الحكم». و قال ذوالنون: «الرضا سرور القلب بمُرّ القضا»، يعنى خرّمى دل

۱. مج: از ابتدای «مولانا: خشم بر شاهان شه و بر ما غلام ...» تا همین عبارت محذوف

۲. المائدة: ۱۱۹

است به تلخی قضا. قیل لحسن بن علی - علیهما الصلوة والسلام - إن ابادر - رضی الله عنه - یقول: الفقرُ أحبُّ إلَّیَّ مِنَ الغِنَا، وَ السُّقْمُ أَحَبُّ إلَّیَّ مِنَ الصَّحَّةِ. قال: رَحِمَ اللهُ أَبَاذَر - صَلَّى اللهُ عَنْهُ -، أَمَا أَنَا أَقُولُ: «مَنْ اتَّكَلَّ عَلَى حُسْنِ اخْتِيَارِ اللهِ لَهُ لَمْ يَتَمَنَّ أَنْهُ فِي غَيْرِ الْحَالَةِ الَّتِي اخْتَارَ اللهُ لَهُ».^۱ یعنی اما من می گویم: هر کس که توکل کرد بر حُسن اختیار حق تعالی او را، تمنّا نکند که در غیر حالتی باشد که حق تعالی او را اختیار کرده باشد.

گر او سرپنجه بگشاید که عاشق می کنم شاید

هزارش صید پیش آید به خون خویش مُستعجل
و قال - علیه الصلوة والسلام -: «مَنْ جَلَسَ عَلَى بَسَاطِ الرِّضَا لَمْ يَنْلَهُ مِنَ اللهِ مَكْرُوهٌ أَبَدًا؛ وَمَنْ جَلَسَ عَلَى بَسَاطِ السُّؤَالِ لَمْ يَرْضَ عَنِ اللهِ فِي كُلِّ حَالٍ».^۲ یعنی هر کس که بر بساط رضا نشست، هیچ مکروه از حق به وی نرسد ابدًا؛ و هر کس که بر بساط سؤال نشست، راضی نشود از خدا در هیچ حال.

قال رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: «ذَاقَ طَعْمَ الْإِيمَانِ مَنْ رَضِيَ بِاللَّهِ رَبًّا». و قال - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: «إِنَّ اللَّهَ بِحِكْمَتِهِ جَعَلَ الرُّوحَ وَ الْفَرَحَ فِي الرِّضَا وَ الْيَقِينِ، وَ جَعَلَ الْهَمَّ وَ الْحُزْنَ فِي الشَّكِّ وَ السَّخَطِ».^۳ یعنی حق تعالی به کمال حکمت خود راحت و فرح در رضا و یقین نهاد، و غم و اندوه در شک و خشم نهاد.

و قال یحیی: «یرجع الامر کلّه الی هذین الاصلین: فعل منه بک، و فعل منك له؛ فترضی فیما عمل، و تخلص فیما تعمل».^۴ یعنی مرجع این حال با دو اصل است: فعلی از او به تو و فعلی از تو او را؛ پس باید که راضی شوی به آنچه او کند، و مخلص باشی در آنچه تو کنی او را.

۲. نفائس الفنون فی عرائس العیون، ج ۲، ص ۲۶

۱. بحار الأنوار، ج ۷۸، ص ۱۴۲

۳. بحار الأنوار، ج ۶۷، ص ۱۴۳

و فى الرسالة القشيرية: قال الواسطى: «استعمل الرضا جهدك، ولا تدع الرضى يستعملك، فتكون محجوباً بلذته ورؤيته عن حقيقة ما تطالع».

و اعلم أنّ هذا الكلام الذى قاله الواسطى شىء عظيم، وفيه تنبيه على مقطعة القوم خفية. فإنّ السكون عندهم الى الاحوال حجاب عن محوّل الاحوال، فاذا استلذّ رضاه و وجد بقلبه راحة الرضى حجب بحاله عن شهود حقّه؛ ولقد قال الواسطى: «إياكم واستحلاء الطاعات، فإنّها سموم قاتلة»^١.

قال الله - عزّ و جلّ -: ﴿ اِذْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً ﴾^٢. قال صاحب العوارف: «لم يدع فى هذه الآية للمتسخط إليه سبيلاً، و شرط القاصد الدخول فى الرضا؛ و الرضا اسم للموقوف الصادق حيث ما وقف الوعيد، لا يلتمس متقدماً و لا متأخراً، و لا يستزيد مزيداً، و لا يستبدل حالاً، و هو من اوائل مسالك اهل الخصوص و أشقّها على العامة.

و هو على ثلاث درجات:

الدرجة الاولى: رضا العامة، و هو الرضا بالله ربّاً يسخط عباده مادونه؛ و هو قطب رحى الاسلام، و هو يظهر من الشرك الاكبر. و هو يصحّ بثلاث شرائط: أن يكون الله - عزّ و جلّ - أحبّ الاشياء الى العبد، و أولى الاشياء بالتعظيم، و أحقّ الاشياء بالطاعة.

الدرجة الثانية: الرضا عن الله، و بهذا الرضا نطق آيات التنزيل، و هو الرضا عنه فى كلّ ما قضى و قدر؛ و هذا من اوائل مسالك اهل الخصوص، و يصحّ بثلاث شرائط: باستواء الحالات عند العبد، و بسوط الخصومة مع الخلق، و بالخلاص من المسئلة و الإلحاح.

و الدرجة الثالثة: الرضا برضى الله؛ فلا يرى العبد لنفسه سخطاً و لارضا. فيبعثه

١. مج: از عبارت «ترك التحفظ رذيلة يلزم الافراط فى الانسان ... سمعت الاستاد أبا على الدقاق يقول ...»

٢. الفجر: ٢٨

تا همين عبارت محذوف

علی ترک التحکّم و جسم الاختیار و اسقاط التمیّز، و لو ادخل النار.^۱»
 شبلی در حضرت جنید گفت: « لا حول و لا قوّة الا باللّٰه »، جنید گفت: « قولک
 ذا ضیق صدر ». این سخن تو سخن خداوند دلی تنگ است. شبلی گفت: « راست
 می‌گویی. » جنید گفت: « دل تنگ از ترک رضا است به قضا. »

و اینکه جنید گفت، تنبیهی است از او بر اصل رضا؛ و ذلك أنّ الرضا يحصل
 بانسراح القلب و انفساحه، و انسراح القلب من نور اليقين. قال الله تعالى: ﴿ أَفَنُ
 شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ ﴾.^۲ یعنی آن کس که حقّ تعالی سینۀ او
 فراخ گردانید اسلام را پس او بر نوری است از پرودگار خود. فإذا تمكّن النور من
 الباطن اتّسع الصدر، و انفتح عين البصيرة، و عاين حسن تدبير الله. یعنی پس چون
 نور یقین در باطن متمکّن شود، صدر فراخ شود، و چشم بصیرت گشوده گردد، و
 نیکویی تدبیر حقّ تعالی او را معاینه گردد. فینتنزع السخط و التضجّر، پس سخط و
 ضجر از اندرون او بر کشیده شود. لأنّ انسراح الصدر يتضمّن حلاوة الحبّ، و فعل
 المحبوب بموقع الرضا عند المحبّ الصادق. از برای آنکه انسراح صدر، متضمّن
 حلاوت محبّت است، و فعل محبوب در موقع رضا افتد به نزد محبّ صادق. لأنّ
 المحبّ يرى أنّ الفعل من المحبوب مراده و اختیاره. فیفنی فی لذّة رؤيته اختیار
 المحبوب عن اختیار نفسه كما قيل: « وكلّ ما يفعل المحبوب محبوب ». یعنی زیرا
 که مُحَبّ بیند که فعل از محبوب مراد و اختیار اوست. پس او در لذّت دیدن اختیار
 محبوب فانی شود از اختیار نفس خود.

عطّار:

آگاه نیم از دل و جانم که چه بود	پی می‌نرم علم و بیانم که چه بود
این می‌بینم که می‌نبینم که چه رفت	وین می‌دانم که می‌ندانم که چه بود

۱. دا: از ابتدای عبارت « قال الله: ارجعی إلى ربّك راضية مرضية، قال صاحب العوارف ... » تا همین

۲. الزمر: ۲۲

عبارت محذوف

و فی الرسالة التفسیرية عن ذی النون المصری یقول: «ثلاثة من اعلام الرضى: ترک الاختیار قبل القضا، و فقدان المرارة بعد القضا، و هیجان الحب فی حشو البلاء.»

منقول است از شیخ شبلی - رحمه الله - که در غلبات حال گفت: اگر فردای قیامت حق - سبحانه و تعالی - مرا مخیر گرداند میان بهشت و دوزخ، من دوزخ اختیار کنم و برگزینم بر بهشت. اصحاب پرسیدند که سبب چیست؟ گفت: بدان واسطه که این مقامات و احوال که مرا حاصل شد برای ترک دنیا بود و خلاف نفس. چون ترک لذات دنیای دنی و مخالفت نفس کردن در آن این فایده داد و بدان سبب بدین دولت رسیدم، به ترک نعیم بهشت باقی و مخالفت نفس در آن به چه درجه برسم، و متضمن چگونه دولتها باشد؟ چون این سخن به جنید رسانیدند، فرمود: چندان چه سعی کردیم که شبلی از مقام طفلی ترقی کند موافقت نکرد. گفتند: شیخا! چون این مقام طفلی است، پس شما چه می‌گویید در این مقام - یعنی در تخییر -؟ فرمود: اگر مرا مخیر گردانند میان بهشت و دوزخ گویم: خداوندا! من بنده‌ام و و بنده را اختیار نباشد، اختیار مالک را است؛ اما رضای من از حضرت تو بدان مقام رسیده که اگر مرا به اسفل السافلین دوزخ فروبری، همچنان راضی باشم از تو که رضای آن کس که او را در اعلی علیین بهشت جای دهی.

«وَإِنْ غَالَهُ الْخَوْفُ شَغَلَهُ الْحَذَرُ،» و اگر ناگاه فروگیرد او را ترس از خدای تعالی

مشغول سازد او را حذر.

الاشتغال بالحذر رذيلة يلزم الإفراط فيه، فيشتغل به الانسان عما ينبغى من الأخذ بالحزم و العمل للامر المخوف. قال الله تعالى: ﴿يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ﴾^۱. قال صاحب العوارف: «الخوف الانخلاع عن طمأنينة الأمن بمطالعة الخبر، و هو على ثلاث درجات:

الدرجة الاولى: خوف من العقوبة، وهو يتولد من تصديق الوعيد و ذكر الجناية و مراقبة العاقبة.

و الدرجة الثانية: خوف المكر فى جريان الانفاس المستغرقة فى النقطة المشوبة بالحلاوة؛ و ليس^١ فى مقام اهل الخصوص و خشية الخوف إلا هيبه الإجلال، و هى أقصى درجة يشار إليها فى غاية الخوف، و هى هيبه تعارض المكاشف اوقات المناجات، و تصون المشاهد احيان المسامرة، و يقسم المعان بصدمة العزة. « قال الاستاد^٢: « الخوف معنى متعلقه فى المستقبل؛ لأنه إنما يخاف أن يخل^٣ به مكروه، أو يفوته محبوب. » قال ابو على الدقاق: ^٤ « الخوف على مراتب: الخوف و الخشية و الهيبة. فالخوف من شرط الايمان و قضيته، قال الله تعالى ﴿ وَ خَافُونَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴾^٥؛ و الخشية من شرط العلم، قال الله تعالى: ﴿ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ ﴾^٦؛ و الهيبة من شرط المعرفة، قال الله تعالى: ﴿ وَ يُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ ﴾^٧

قال ابو القاسم الحكيم: « الخوف على ضربين: رهبة و خشية، فصاحب الرهبة يلتجئ إلى الهرب إذا خاف.^٨ و رهب، و هرب؛ يصح أن يقال: هما واحد، مثل جذب و جذب.^٩ فإذا هرب انجذب فى مقتضى هواه.] و قوله - عليه الصلوة و السلام -: « شَغَلَهُ الْحَذَرُ » اشارة الى هرب^{١٠} كالرهبان الذين اتبعوا اهوائهم. فإذا كَبَحَهُمْ لجام العلم و قاموا بحق الشرع فهو الخشية.]

و قال بشر الحافى: « الخوف ملك^{١١} لا يسكن إلا فى قلب متقى. » و قال النورى: « الخائف هرب من ربه الى ربه. » و قال ابو سليمان الدارانى: « ما فارق الخوف قلباً إلا

١. مج: « و ليس » محذوف ٢. الرسالة القشيرية، صص ٣٩٤ - ٣٨٦

٣. الرسالة القشيرية، دا: يحل ٤. الرسالة القشيرية، صص ٣٩٤ - ٣٨٦

٥. آل عمران: ١٧٥ ٦. آل عمران: ١٧٥

٧. آل عمران: ٢٨ ٨. الرسالة القشيرية، صص ٣٩٤ - ٣٨٦

٩. همان: + و صاحب الخشية يلتجئ الى الرب

١٠. دا: هربه ١١. دا: مثل

خرف.» وقال ذوالنون: «الناس على الطريق ما لم يزل عنهم الخوف، فإذا زال عنهم الخوف ضلّوا عن الطريق.» وقال رجل لبشر الحافى: أراك تخاف الموت. فقال: «القدوم على الله سبحانه شديد.» وقال الحسين^١: «مَنْ خَافَ مِنْ شَيْءٍ سِوَى اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - أَوْ رَجَا سِوَاهُ أَغْلَقَ عَلَيْهِ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ، وَسَلَّطَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْمَخَافَةَ؛ وَ حَجَبَ بِسَبْعِينَ حِجَابًا أَيْسَرَهُ الشَّكَّ.» وإنّ ممّا أوجب شدّة خوفهم، فكرتهم فى العواقب و خشية تغيير احوالهم، قال الله تعالى: ﴿وَبَدَأَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ﴾^٢ و قال تعالى ﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا﴾^٣ فكم من مغبوط فى احواله انعكست عليه الحال، و مُنى بمفارقة^٤ قبيح الاعمال، فتبدّل بالأنس وحشة، و بالحضور غيبة.^٥

«وَإِنْ اتَّسَعَ لَهُ الْأَمْنُ^٦ اسْتَلَبَتْهُ الْغَرَّةُ،» و اگر گشاده و فراخ شود مر او را امن و فراغ بر باید آن را مغرورى و غفلت؛ حتّى لا يفكر فى مصلحته. و عاقبة أمنه رذيلة يلزم الافراط فى الأمن و التفریط فى الخوف. قال خير النساج: «دخلتُ بعض المساجد و إذا فيه فقير قاعد. فلما رآنى تعلق بى، و قال: أيها الشيخ! تعطف علىّ فإنّ محنتى عظيمة. فقلت: و ماهى؟ قال: فَقَدْتُ الْبَلَاءَ وَ قُرِنْتُ بِالْعَافِيَةِ. فنظرتُ، فإذا فتح عليه شىء من الدنيا.»

قيل ليحيى بن معاذ: ما الفقر؟ قال: خوف الفقر. قيل: فما الغنى؟ قال: الأمن بالله. قال ابو سليمان الدارابى: «تنفّس فقيرٌ دون شهوة و لا يقدر عليها أفضل من عبادة غنىّ كلّهُ.» و قال يوسف بن اسباط: «منذُ أربعين سنة ما ملكْتُ قميصين.» قال بعضهم: «رأيتُ كأنّ القيامة قامت. فقيل: ادخلوا مالِك دينار و محمد بن واسع، الجنّة. فنظرتُ أيّهما يتقدّم، فتقدّم محمد بن واسع. فسألتُ عن سبب تقدّمه. فقيل

١. الرسالة القشيرية: الحسين + بن منصور

٢. الزمر: ٤٧

٣. الكهف: ١٠٤ - ١٠٣

٤. الرسالة القشيرية: بمقارنة

٥. همان، ص ٣٩٤

٦. نهج البلاغة: الأمر

لى: إِنَّه كان له قميص واحد و لمالك قميصان.»

فى كتاب محبوب القلوب: «روينا عن رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم -: خَيْرُ هَذِهِ الْأُمَّةِ فَقَرَاءُهَا، وَ أَسْرَعُهَا تَصَجُّعاً فِي الْجَنَّةِ ضَعْفَاؤُهَا.»^١
«وَإِنْ أَصَابَتْهُ مُصِيبَةٌ فَضَحَّهُ الْجَزَعُ»، و اگر برسد اورا مصیبتی، رسوا سازد اورا جزع و ناشکیبایی.

الجزع بما يلزمه من الفضيحة يلزم التفريط من فضيلة الصبر و احتمال المكاره.
«وَإِنْ أَفَادَ مَالاً أَطْعَاهُ الْغِنَى»، و اگر یافت مالی را غنا و بی نیازی اورا به طغیان و تجاوز از حد اندازد.

لأن الطغیان عند الاستغناء وصف النفس، قال تعالى: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ﴾^٢ روى عن ابى ذر^٣ -رضى الله عنه- أنه قال: «لأن أفع من فوق قصر فأنشطم أحب إلى من مجالسة الغنى، لأننى سمعت النبى - صلى الله عليه وآله وسلم - يقول: إياكم و مجالسة الموتى. قيل: و من الموتى؟ قال: الأغنياء.»^٤ و روى أن رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - قال لأصحابه: «أئى الناس خير؟ قال: مؤسّر^٥ من المال يعطى حق الله فى نفسه و ماله. فقال: نعم الرجل هذا و ليس به. قالوا: فمن خير الناس يا رسول الله؟ قال: فقير يعطى جهده.»

و قيل: «من أراد الفقر لشرف الفقر مات فقيراً، و من أراد الفقر لثلاً يشتغل عن الله مات غنياً.» و قال ابن الكرسى: «إنّ الفقير الصادق ليحترز من الغنى حذراً أن يدخل عليه الغنى فيفسد عليه فقره، كما أنّ الغنى يحترز من الفقير حذراً أن يدخل عليه فيفسد غناه عليه.»

قيل سألت ابن الجلا: «متى يستحقّ الفقير اسم الفقر؟ فقال: إذا لم يبق عليه بقيّة.

١. «فقراء المؤمنین يتقلّبون فى رياض الجنّة قبل أغنياءهم بأربعين خريفاً» بحار الأنوار، ج ٦٩، ص ٦

٢. العلق: ٦

٣. مج: «عن ابى ذر» محذوف

٤. «أربع يمتن القلوب ... و مجالسة الموتى. فقيل له: يا رسول الله و ما الموتى؟ قال: كل غنى مترف»

٥. مؤسّر: توانگر، دارا

بحار الأنوار، ج ٢، ص ١٢٨

فقلت: كيف ذلك؟ فقال: اذا كان له فليس له و اذا لم يكن له فهو له. « قال الشبلي: أدنى علامات الفقير أن لو كانت الدنيا بأسرها لأحد فأنفقها في يوم، ثم خطر بباله أنه لو أمسك منها قوت يوم ما صدق في فقره. « وقال عبد الله بن المبارك: « اظهر الغنى في الفقير أحسن من الفقر. « في كتاب محبوب القلوب: « وقد كان بشر يقول: مثّل الغني المتعبّد مثّل روضته على مزبلة، و مثّل العبادة على الفقير مثّل عقد جوهر في جيد الحسناء. «

«وَإِنْ عَصَتْهُ الْفَاقَةُ شَغَلَهُ الْبَلَاءُ»، و اگر بگذرد^١ او را درویشی و بی چیزی، مشغول سازد او را بلا و محنت بی صبری.

قال رسول الله عليه و آله و سلم: ^٢ «إِنَّ الْمُسْكِينَ لَيْسَ بِالطَّوَّافِ^٣ الَّذِي تُرَدُّهُ اللَّقْمَةُ وَ اللَّقْمَتَانِ وَ التَّمْرَةُ وَ التَّمْرَتَانِ. فَقِيلَ: فَمَنْ الْمُسْكِينُ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: الَّذِي لَا يَجِدُ مَا يُغْنِيهِ وَ يَسْتَحْيِي أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ، وَ لَا يُفْطِنُ لَهُ فَيَتَّصِدَّقَ عَلَيْهِ. « قال الاستاذ: ^٤ قوله: «يَسْتَحْيِي أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ» يعني يستحي من الله أن يسأل الناس، لأنّه يستحي من الناس، و الفقر شعار الاولياء، و حلية الاصفياء، و اختار الحق سبحانه لخواصه من الاتقياء و الانبياء. و الفقراء صفوة الله من عباده، و موضع اسراره بين خلقه، بهم يصون الخلق، و ببركاتهم يبسط عليه الرزق؛ و الفقراء الصبر جلساء الله يوم القيامة؛ بذلك ورد الخبر عن النبي - صلى الله عليه و آله و سلم - أنه قال: «لِكُلِّ شَيْءٍ مِفْتَاحٌ وَ مِفْتَاحُ الْجَنَّةِ حُبُّ الْمَسَاكِينِ؛ وَ الْفُقَرَاءُ الصُّبْرُ هُمْ جُلَسَاءُ اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ. «^٥ و قيل: «إِنَّ رَجُلًا أَتَى إِبْرَاهِيمَ ابْنَ أَدْهَمَ بَعَشْرَةَ آلَافِ دِرْهَمٍ. فَأَبَى أَنْ يَقْبَلَهُ؛ وَ قَالَ: تَرِيدُ أَنْ تَمْحُو اسْمِي عَنْ دِيْوَانِ الْفُقَرَاءِ بَعَشْرَةَ آلَافِ دِرْهَمٍ، لَا أَفْعَلُ!» و قال معاذ النسفي: «مأهلك الله قومًا و إن عملوا، حتّى أهانوا الفقراء و أذلّوهم.» و قيل: لو لم يكن للفقير فضيلة غير ارادته سعة المسلمين و رخص

١. دا: بگذرد

٢. جلاء الأذهان، ج ١، ص ٢٥٣

٣. طواف: دوره گرد

٤. دا: + ابوالقاسم

٥. المحجّة البيضاء، ج ٧، ص ٣٢٥

اشعارهم لكفاه ذلك، لأنها يحتاج إلى شرائها و الغنى يحتاج إلى بيعها. هذا عوام الفقراء، فكيف حال خواصهم؟ و قدم على الاستاد ابي على الدقاق فقير، و عليه مسح^۱ و قلنسوة مسح. فقال له بعض اصحابنا: بكم اشتريت هذا المسح على وجه المطائبة؟ فقال: اشتريت بالدنيا فطلب بالآخرة، أبعه. سمعت الاستاد ابا على الدقاق يقول: « قام فقير في مجلسي يطلب شيئاً و قال: إني جائع منذ ثلاث، و كان هناك بعض المشايخ. فصاح عليه و قال: كذبت إن الفقر مس، و هو لا يضع سره عند من يحمله إلى من يزيد. » و قال سهل بن عبد الله: « خمسة اشياء من جوهر النفس: فقير يُظهر الغنى، جائع يظهر الشبع، و محزون يظهر الفرح، و رجل بينه و بين رجل عداوة فيظهر له المحبة، و رجل يصوم بالنهار و يقوم بالليل و لا يظهر ضعفاً. »

« و إن أجهده الجوع قعد به الضعف، » و اگر رنجه سازد او را گرسنگی، بنشیند به او سستی.

« و إن أفرط به الشبع كظته البطنة. » و اگر افراط کند و از حد درگذرد به او سیری، زحمت رساند او را امتلا و پری شکم از طعام.

« فكل تقصير به مضر، و كل إفراط له مُفسد. » پس هر تقصیر از حد اعتدال به او ضرر رساننده است، و هر زیادتی بر حد اعتدال فساد کننده است او را.

گلشن:

همه اخلاق نیکو در میانه است که از افراط و تفریطش کرانه است
میانه چون صراط مستقیم است زهر دو جانبش قعر حجیم است

قال فی الفصل الثالث من الباب الثانی فی الفتوحات المکیة^۲: « اعلموا أن القلب مرآة مصقولة؛ کلها وجه، لا تصدأ^۳ أبداً. فإن أطلقت يوماً علیها أنها صدأت، كما قال - صلی الله علیه و آله و سلم - :^۴ « إن القلوب لتصدأ كما يصدأ الحديد » - الحديث،

۲. الفتوحات المکیة، ج ۲، صص ۸۴-۸۲

۴. بحار الأنوار، ج ۱۳، ص ۲۹۴

۱. مسح: پلاس، گونی

۳. لا یصدأ: زنگ نمی زند

قال فيه: «إِنَّ جَلَاءَهَا ذِكْرُ اللَّهِ وَتَلَاوُةُ الْقُرْآنِ» - ولكن من كونه الذكر الحكيم - فليس المراد بهذا الصداً أنه يلجأ^١ طلع على وجه القلب؛ ولكنه لما تعلق و اشتغل بعلم الأسباب عن العلم بالله، كان تعلقه بغير الله صداً على وجه القلب؛ لأنه المانع من تجلّي الحق الى هذا القلب.^٢ لأنّ الحضرة الإلهية متجلّية على الدوام، لا يتصوّر في حقّها حجابٌ عنّا. فلمّا لم يقبلها هذا القلب من جهة الخطاب الشرعي المحمود، لأنّه قَبِلَ غيرها، عبّر عن قبول ذلك الغير بالصداً والكنّ والقفل والعمى والرّان^٣ وغير ذلك؛ وإلاّ فالحقّ يعطيك أنّ العلم عنده، ولكن يغيّر الله في علمه؛ وهو بالله في نفس الامر، عند العلماء بالله؛ ومما يؤيّد ما قلناه قول الله تعالى: ﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ﴾^٤ فكانت في «أكِنَّة» ممّا يدعوها الرسول اليه خاصّة، لأنّها في كِنٍّ؛ ولكن تعلّقت بغير ما تدعى اليه، فعميت عن ادراك ما دُعيت اليه تبصر شيئاً. فالقلوب أبداً لم تزل مفطورة على الجلاء مصقولة صافية.»

١. الفتوحات: طَخَاء

٢. دا: + «شهرّاً و من كظم غيظة ستر الله عورته و من كظم غيظة»

٣. الكِنّ: پرده؛ الرّان: زنگ

٤. فصّلت: ٥

قَالَ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ -^۱

« مِنْ كَفَّارَاتِ الذُّنُوبِ الْعِظَامِ إِغَاثَةُ الْمَلْهُوفِ، وَالتَّنْفِيسُ عَنِ الْمَكْرُوبِ. » از
کفارهای گناهان بزرگ است: فریادرسی محزون، و غم و اُبردن مغموم.

و قَالَ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - لِكُمَيْلِ بْنِ زِيَادِ النَّخَعِيِّ^۲

« يَا كُمَيْلُ، مُرْ أَهْلَكَ أَنْ يَرَوْحُوا فِي كَسْبِ الْمَكَارِمِ، » ای کمیل! امر کن اهل خود را
که شبانگاه کنند در کسب مکارم.
« وَيَدْخُلُوا فِي حَاجَةٍ مِنْهُ نَائِمٌ. » و در اوّل شب گردند در حاجت بر آوردن آن
کسی که به خواب باشد.

كُنِيَ بِالنَّائِمِ عَنْ غَيْرِ الْمُتَكَلِّفِ لَطْلُبِ الْحَاجَةِ.
« فَوَ الَّذِي وَسِعَ سَمْعُهُ الْأَصْوَاتَ، مَا مِنْ أَحَدٍ أَوْدَعَ قَلْبًا سُرُورًا إِلَّا وَ خَلَقَ اللَّهُ لَهُ مِنْ
ذَلِكَ السُّرُورِ لُطْفًا. » پس سوگند به آن خدایی که گنجانیده است سمع او جمیع
آوازه‌ها را که نیست هیچ یکی که برساند به دلی شادمانی و سروری الا که بیافریند
خدای تعالی از برای او از آن سرور و شادمانی لطفی که مُمَدِّ صَلاح و مَال او باشد.
« فَإِذَا نَزَلَتْ بِهِ نَائِبَةٌ جَرَى إِلَيْهَا كَأَلْمَاءٍ نَازِلَةٌ^۳ فِي انْحِدَارِهِ^۴ حَتَّى تَطْرُدَهَا عَنْهُ كَمَا تُطْرَدُ
غَرِيبَةُ الْإِبِلِ. » پس هرگاه که فرود آید به او بلایی و مصیبتی پس جاری شود آن لطف
مخلوق از آن سرور به آن مصیبت، همچون آب در فرو شدن به نشیب، تا براند آن
مصیبت را از او همچون راندن غریبه شتر.
شَبَّهَ طَرْدَهُ لَهَا بِطَرْدِ غَرِيبَةِ الْإِبِلِ فِي قُوَّةِ الطَّرْدِ.

۲. نهج البلاغه، حکمت ۲۵۷

۱. نهج البلاغه، حکمت ۲۴

۳. نهج البلاغه، دا: « نازلة » محذوف؛ دا: نائبة + نازلة

۴. مج: انحرازه

روى أن رجلاً جاء إلى رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - فقال: يا رسول الله! أيُّ النَّاسِ أَحَبُّ إلى الله - عزَّ وجلَّ -؟ فقال - صلى الله عليه وآله وسلم -: أَحَبُّ النَّاسِ إلى الله أَنْفَعُهُمْ لِلنَّاسِ، وَأَحَبُّ الْأَعْمَالِ إلى الله - عزَّ وجلَّ - سُرُورٌ تُدْخِلُهُ عَلَى مُسْلِمٍ أَوْ تَكْشِفُ^۲ عَنْهُ كُرْبَةً، أَوْ تَقْضِي عَلَيْهِ دَيْنًا، أَوْ تَطْرُدُ عَنْهُ جُوعًا. وَلَأنَّ أَمْشَى مَعَ أَخٍ فِي حَاجَةٍ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَعْتَكِفَ فِي هَذَا الْمَسْجِدِ - يعنى مسجد المدينة - شَهْرًا؛ وَمَنْ كَظَمَ غَيْظَةً سَتَرَ اللَّهُ عَوْرَتَهُ، وَمَنْ كَظَمَ غَيْظَةً وَلَوْ شَاءَ أَنْ يُمَضِّيَهُ أَمْضَاءُ مَلَأَ اللَّهُ قَلْبَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ رِضًى؛ وَمَنْ مَشَى مَعَ أَخِيهِ فِي حَاجَةٍ حَتَّى يَقْضِيَهَا لَهُ، ثَبَّتَ اللَّهُ قَدَمَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَزَلُّ^۳ الْأَقْدَامُ. »

مروى است که مردی آمد به نزد رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - پس گفت: یا رسول الله! کدام مردمان دوست ترند به خدای تعالی، و کدام عمل از اعمال دوست تر است نزد خدای تعالی؟ پس گفت - صلى الله عليه وآله وسلم -: دوست ترین مردم به خدای تعالی نفع رساننده تر ایشان است مردمان را، و دوست ترین عملها به خدای - عزَّ وجلَّ - شادمانی است که در رسانی آن را بر مسلمانى، یا کشف کنی و رفع سازی از او حُزنى و اندوهى، یا قضا کنی برای او دینى، یا برانى از او گرسنگى؛ و هر آینه اگر بروم با برادری در ساختن حاجتِ او دوست تر است به من از آنکه مُعْتَكِف باشم در این مسجد - یعنی مسجد مدینه - یک ماه؛ و هر کس که فرو خورد خشمی را، ستر کند خدای تعالی عورت او؛ و هر کس که فرو خورد خشمی و اگر خواهد که بگذراند آن را بگذراند، پُرگرداند خدای تعالی دل او را روز قیامت از خشنودی؛ و آن کس که برود با برادر خود در حاجتى تا

۱. « ما من عملٍ أفضل عند الله من سرورٍ تدخله على المؤمن، أو تطرد عنه جوعاً، أو تكشف عنه كرباً، أو تقضى عنه ديناً، أو تكسوه ثوباً »؛ « الناس عيال الله؛ فأحبُّ الخلق إلى الله من نفع عيال الله، أو أدخل على أهل بيت سروراً. و مشى مع أخ مسلم فى حاجته أحب إلى الله من اعتكاف شهرين فى المسجد الحرام » بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۳۱۶ ۲. دا: او انكشف

۳. مج: نزول

بگذارد آن را از برای او، ثابت دارد خدای هر دو قدم او را در روز قیامت در حالی که می لغزد قدمها.

فی شهاب الاخبار عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۱ « مَنْ كَانَ وَصْلَةً لِأَخِيهِ الْمُسْلِمِ إِلَى ذِي سُلْطَانٍ فِي مِنْهَجٍ بَرٍّ أَوْ تَيْسِيرٍ عَسِيرٍ، أَعَانَهُ اللَّهُ عَلَى إِجَارَةِ الصَّرَاطِ يَوْمَ تُدْحَضُ فِيهِ الْأَقْدَامُ. » یعنی هر کس که باشد پیوند کننده مر برادر مسلمان خود به سوی پادشاهی در راه نیکی یا آسان کردن دشواری، یاری کندش خدای بر گذراندن صراط آن روز که بلغزد اندر وی قدمها.

و کذا روی عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۲ « مَا مِنْ رَجُلٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ أَعْظَمَ أَجْراً مِنْ وَزِيرٍ صَالِحٍ مَعَ إِمَامٍ يُطِيعُهُ، وَيَأْمُرُهُ بِذَاتِ اللَّهِ تَعَالَى. » یعنی نیست هیچ مردی از مسلمانان بزرگتر مزد از وزیر نیک با پیشروی که فرمان او برد، و بفرمایدش به خشنودی خدای تعالی.

۱. شرح شهاب الأخبار، ص ۲۲۴

۲. همان، ص ۳۳۵

قَالَ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - لِبَعْضِ أَصْحَابِهِ فِي عِلَّةٍ اعْتَلَّهَا:^۱

«جَعَلَ اللَّهُ مَا كَانَ مِنْ شَكْوَاكَ حَطًّا لِسَيِّئَاتِكَ»، گفت - علیه الصلوة والسلام - مر بعض اصحاب خود در مرضی که داشت: بگرداناد خدای، آنچه باشد از شکایتِ تو بر انداختن گناهان تو.

«فَإِنَّ الْمَرَضَ لَا أَجْرَ فِيهِ، وَلَكِنَّهُ يَحُطُّ السَّيِّئَاتِ، وَيَحْتُمُّهَا حَتَّ الْأَوْزَاقِ.» پس بدرستی که مرض را اجر نیست و لکن بر می اندازد گناهها را، و می ریزاند آن را مثل ریختن برگهای درخت.

«وَأِنَّمَا الْأَجْرُ فِي قَوْلٍ^۲ بِاللِّسَانِ، وَ الْعَمَلِ بِالْأَيْدِي وَالْأَقْدَامِ،» و نیست اجر الا به گفتن^۳ به زبان و عمل کردن به دستها و پایها.

«وَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يُدْخِلُ بِصَدَقِ النَّبِيِّ وَالسَّرِيرَةِ الصَّالِحَةِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ الْجَنَّةَ.» و بدرستی که خدای تعالی داخل می کند به صدق نیت و سریره صالحه آن کس را که می خواهد از بندگان خود در بهشت.

از برای آنکه صلاح اعمال و فساد آن به صلاح نیت است و فساد آن. قال رسول الله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -:^۴ «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِامْرِئٍ مِمَّا نَوَى» - الحديث - . و حديث الاسرائيلي أَنَّهُ مَرَّ بِكُتْبَانَ مِنْ رَمْلٍ فِي مَجَاعَةٍ،^۵ فَقَالَ فِي نَفْسِهِ: لَوْ كَانَ هَذَا الرَّمْلُ لِي طَعَامًا لَقَسَمْتُهِ بَيْنَ النَّاسِ. فَأَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَى نَبِيِّ ذَلِكَ الزَّمَانِ أَنْ قُلْ لَهُ: «إِنَّ اللَّهَ قَدْ قَبِلَ صَدَقَتَكَ، وَقَدْ شَكَرَ حُسْنَ نِيَّتِكَ.»

فِي فصوص الحكم فِي كَلِمَةِ خَالِدِيَّة: ^۶ «لَا شَكَّ وَلَا خِلَافَ فِي أَنَّ لَهُ أَجْرَ

۱. نهج البلاغه، حکمت ۴۲

۲. نهج البلاغه: فِي الْقَوْلِ

۳. دا: در گفتن

۴. بحار الأنوار، ج ۸۴، ص ۳۷۷

۵. کُتْبَانَ: توده ریگ؛ رَمْلٌ: ماسه، شن؛ مَجَاعَةٌ: خشکسالی

۶. فصوص الحكم، ص ۲۱۳

الأمنية؛^١ وإِنما الشكّ و الخلاف فى أجر المطلوب: هل يساوى تمنّى وقوعه نفس وقوعه^٢ بالوجود أم لا. فإنّ فى الشرع ما يؤيّد التساوى فى مواضع كثيرة، كالآتى للصلاة فى الجماعة فيفوته الجماعة؛ فله أجرٌ من حضر الجماعة؛ و كالمتمنّى مع فقره ما هم عليه اصحاب الثروة و المال من فعل الخيرات فله مثل أجورهم. ولكن مثل أجورهم فى نيّاتهم أو فى عملهم فإنّهم جمعوا بين العمل و النية؟ و لم ينصّ النبىّ عليهما و لا على واحد منهما. و الظاهر أنّه لا تساوى بينهما؛ و لذلك طلب خالد بن سنان الإبلاغ حتّى يصحّ له مقام الجمع بين الأمرين فيحصل على الأجرين؛ و الله اعلم. » و الحمد لله ربّ العالمين و الصلوة و السلام على خير خلقه محمّد و آله اجمعين. [تمّت بتوفيق الله تعالى.]

٢. فصوص الحكم: عدم وقوعه

١. الأمنية: أرزو

الباب السادس

من كتاب منهاج الولاية في نهج البلاغة

في الوصايا والنصائح الشافية والتذكير والزواج البالغة

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ وَالْإِكْرَامُ: ^۱

«قَدْ عَلِمَ السَّرَائِرَ، وَخَبَرَ الضَّمَائِرَ،» بدرستی که دانسته است نهانی هارا، و آزموده است اندیشه هارا.

فإن غاية الضمير أن يغيب عن الحاسة الباصرة؛ و السرّ في الاغلب يطلق بازاء ما يخفى عن اوائل العقول؛ الضمير من الضامر الدقيق الخضر، ^۲ فقد عرف أنّ الضمير في الخفاء دون السريرة؛ و الخبر أصله من الاختبار و الامتحان؛ و في قوله «وَ خَبَرَ الضَّمَائِرَ» الواو واو الحال؛ فكأنه قال: هو عالم بالسرائر في حالة اختباره الضمائر. «لَهُ الْإِحَاطَةُ بِكُلِّ شَيْءٍ (تَظُنُّهُ مُحِيطًا بِالْخَلْقِ)، وَ الْغَلَبَةُ لِكُلِّ شَيْءٍ (تَظُنُّهُ غَالِبًا عَلَى شَيْءٍ)، وَ الْقُوَّةُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ (تَتَوَهَّمُ فِيهِ قُوَّةُ شَيْءٍ).» یعنی مر او را است احاطه به هر چیز و غلبه بر هر چیز و قوّت و قدرت بر هر چیز.

«فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُ مِنْكُمْ فِي أَيَّامٍ مَهْلَةٍ، قَبْلَ إِزْهَاقِ أَجَلِهِ — أَى تَعَجُّلِ أَجَلِهِ —،» پس باید که عمل کند هر عمل کننده از شما در ایّام مهلت عمر، پیش از تعجیل اجل او. «وَ فِي فَرَاعِهِ قَبْلَ أَوَانِ شُعْلِهِ،» و در حین فراغت او پیش از اوقات شغل او به احوال آخرت.

«وَ فِي مُتَنَفِّسِهِ قَبْلَ أَنْ يُؤْخَذَ بِكَظْمِهِ،» أَى أَنْ يَقْبِضَ عَلَى مَخْنَقِهِ، كناية عن الموت و در حال نفس زدن او پیش از آنکه قبض کرده شود مجرای نفس؛ یعنی پیش از

۱. نهج البلاغه، خطبه ۸۶

۲. الخضر: تهی گاه

حلول موت.

«وَلْيُمَهِّدْ لِنَفْسِهِ وَقَدَمِهِ»، و باید که نیک و گستراند مقامی از برای نفس و بدن خود.

أى ليرتب مقاماً وطیناً لروحه و جسمه؛ و إنما قلنا القدم الجسم؛ لأنّ الموضع الوطی للجسم يكون موطناً للقدم أولاً.

و المعنى الآخر أنّ المراد بالنفس الجنیة المضمرة؛ و المراد بالقدم الاعمال الظاهرة، و يذكر القدم و يراد به العمل الذى قدّم، قال الله تعالى: ﴿أَنْ لَهُمْ قَدَمٌ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾^۱ أى اعمالاً حسنة قدّموها؛ و كذا السعى المختصّ بالقدم يذكر و يراد به العمل، قال الله تعالى: ﴿وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى﴾^۲.

«وَلْيَتَرَوُذْ مِنْ دَارٍ ظَعْنِهِ لِدَارٍ إِقَامَتِهِ.» و باید زُواده^۳ گیرد از دار انتقالِ او برای دارِ مقیم بودن او.

«قَالَ اللَّهُ أَيُّهَا النَّاسُ، فِيمَا اسْتَحْفَظْتُكُمْ مِنْ كِتَابِهِ،» پس الله الله از مردمان، در آنچه طلب محافظت آن کرده است خدای تعالی از کتاب او و عمل به احکام آن.

«وَاسْتَوْدَعْتُكُمْ مِنْ حَقُّوقِهِ،» و زینهار داده است شمارا از رعایت حقوق او. قیل فی شرحه: إنّ فی قوله «اسْتَحْفَظْتُكُمْ مِنْ كِتَابِهِ، وَاسْتَوْدَعْتُكُمْ مِنْ حَقُّوقِهِ،» دقیقهً یجب الارشاد إليها، هی أنّ کتاب الله هذا الذى أنزله على خلقه و حقوقهم ما خصّصهم به من القوى المهيّئة لهم اعمالهم، و الناس مطالبون بحفظ^۴ كتابه و هو العمل باحكامه؛ و هذه القوى ودائعه بین ایدیهم لیتمکنوا بها من العمل.

فحاصل الكلام: إنّ طلب الحفظ لكتاب الله مصرّح به فی اوامره حیث قال سبحانه: ﴿بِمَا اسْتَحْفَظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ﴾^۵ و قال: ﴿وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى﴾ قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيراً قَالَ

۱. یونس: ۲

۲. النجم: ۳۹

۳. زُواده: توشه

۴. دا: یحفظ

۵. المائدة: ۴۴

كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى ﴿١﴾ و حقوق الله فى نعمه المودعة بين أيديهم واجبة الحفظ، ولكن ليس وجوبه منطقاً فتعرف به؛ و أن وجوب حفظ تلك الحقوق مما يهتدى إليه العقل مجملاً. و هذا مثل نعمة السمع و البصر و اللسان و امثالها؛ فإن الانسان يلزمه التدبر فى هذه النعم و معرفة حقوقها، و إنما ودائع الله سبحانه لديهم، و لابد أن يسترد الودائع و يرتجع العوارى. و هذا هو التنبيه المرشد للعقول إلى من أحب حقوق الله المودعة عند الناس ﴿أَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَ شَفَتَيْنِ وَ هَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ﴾ ٢. و لكل شىء حق لازم بينه الشارع - صلوات الله و سلامه عليه - فى قوله: إن لنفسك عليك حقاً، فاعط ذى حق حقه؛ و بين القرآن أن هذه الحقوق مسؤول عنها فى قوله تعالى: ﴿إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ ٣. و مما يؤكد هذا المعنى قوله - عليه السلام - عقيب ذلك:

«فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ لَمْ يَخْلُقْكُمْ عَبَثًا»، پس بدرستى كه حق سبحانه نيافريد شمارا خالى از وجه حكمت.

«وَلَمْ يَتْرُكْكُمْ سُدىً»، و نگذاشت شمارا مهملى به حال خود.

«وَلَمْ يَدْعُكُمْ فِي جَهَالَةٍ وَلَا عَمَى»، و رها نکرد شمارا در نادانى و كور دلى.

فإن قوله: ﴿لَمْ يَخْلُقْكُمْ عَبَثًا﴾ تنبيه منه على أن ما أثر الله به الناس من العقل؛ و قوله: ﴿لَمْ يَتْرُكْكُمْ سُدىً﴾ تنبيه منه على أن الله أرسل اليهم ٤ مبشرين و منذرين و لم يخل بينهم و بين طبعهم؛ و قوله: «وَلَمْ يَدْعُكُمْ فِي جَهَالَةٍ وَلَا عَمَى» تنبيه منه على أن بعد الانبياء - عليهم السلام - أئمة هدى يرشدون الخلق إلى أحكام الحق، و يوضحون لهم مشبهات الامور.

«قَدْ سَمَى آثَارَكُمْ»، بدرستى كه نامزد کرده آثار شما از ثواب و عقاب.

أى جعل لكل حركة صدرت عنكم أسماء يعرف فى الملكوت به، و يشهد

١. طه: ١٢٦ - ١٢٤

٢. البلد: ١٠ - ٨

٣. الإسراء: ٣٦

٤. دا: إليهم + رسله

الکرام الکاتبون علیها، و الآثار بقایا اعمال ماضیه. و معنی قوله « سَمَّیْ اَثَارُكُمْ » آنکه عین لکم الثواب و العقاب فیما سلف لکم من الاعمال.

و معنی قوله: « وَ عَلِمَ اَعْمَالُكُمْ، » و دانسته است عملهای شما: اطلع علی اعمالیشتغلون بها فی الحال.

و معنی قوله: « وَ کَتَبَ آجَالَكُمْ، » و نوشته است اجلهای شما: أثبت فی خزائن علمه ما ینتهی الیه عواقب اُمورکم.

« وَ اُنْزَلَ عَلَیْكُمْ الْكِتَابَ تَبْیَانًا »^۱ و فرو فرستاد بر شما کتابی که در اوست بیان هر

چیز.

قال تعالی: ﴿ وَ نَزَّلْنَا عَلَیْكَ الْكِتَابَ تَبْیَانًا لِّکُلِّ شَیْءٍ ۚ ﴾^۲، ای بیاناً لکل شیء یتحتاج الیه من الأمر و النهی و الحلال و الحرام و الحدود و الأحکام.

« وَ عَمَّرَ فِیْكُمْ نَبِیَّهٗ اَزْمَانًا، » و زندگانی داد در میان شما نبی خود را زمانها.

« حَتَّىٰ اُکْمَلَ لَهُ وَ لَكُمْ دِیْنَهُ » تا تمام گردانید احکام دین خویش مر او را و مر شما

را.

یعنی لم یخرج النبى - صلى الله عليه و آله و سلم - من الدنيا حتى تم أمر الدين و کملت الأحکام و القضايا، و لم یقع الإخلال بما یتحتاج الیه الأُمَّة إلى يوم القيامة؛ و هذا هو المعنى بقوله تعالی: ﴿ الْيَوْمَ اُکْمَلْتُ لَكُمْ دِیْنَکُمْ وَ اَنَّمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِی ۚ ﴾^۳. و حقیقه کامل ما لا یتحتاج إلى إدخال شیء خارج و لا إخراج شیء داخل فیہ عنه؛ و الدین لو کان بمثابة لم یوضح فیہ حکم واحد، و وقع التفريط فی شیء مما یفتقر إلیه الأُمَّة، أو کان فیہ شیء زائد یتوجب أن یحذف منه، لم یکن کاملاً.

« — فَمَا اُنْزَلَ مِنْ کِتَابِهِ — الَّذِی رَضِیَ لِنَفْسِهِ؛ » در آنچه فرو فرستاد از کتاب او که

بپسندید از برای نفس [خویش].

۲. النحل: ۸۹.

۱. نهج البلاغه: + لکل شیء

۳. المائدة: ۳

«وَأَنْهَىٰ إِلَيْكُمْ — عَلَىٰ لِسَانِهِ — مَحَابَّهُ وَ مَكَارِهَهُ، وَ نَوَاهِيَهُ وَأَوَامِرَهُ،» و رسانید خبر آن به سوی شما بر لسان او از بیان مستحبات او و مکروهات او، منهیات او و مأمورات او.

بیان لجميع الأحكام الشرعية، فهي لاتخرج عن المأمور به أو المنتهى عنه و المستحب و المكروه.

«فَأُلْقِيَ إِلَيْكُمُ الْمَعْذِرَةُ، وَ اتَّخَذَ عَلَيْكُمُ الْحُجَّةَ،» پس بیفکند به سوی شما معذور داشتن، و فراگرفت بر شما حجت.

أى كل معذرة تحتجون بها بين يدي الله تعالى و يتعللون، فالله تعالى نبذها إليكم؛ إذ لم يبق لأحدٍ عذرٌ بعد إنزال الكتب و ارسال الرسل، و ايضاح الأحكام و بيان الامور الموصولة إلى السعادة و الشهادة. قال تعالى: ﴿لِتَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ﴾^۱.

«وَقَدَّمَ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ، وَأَنْذَرَكُمْ بَيْنَ يَدَيِ عَذَابٍ شَدِيدٍ.» و فرا پیش کرد شمارا به ترسانیدن، و بیم کرد شمارا به پیش آمدن عذاب سخت.

«فَاسْتَدْرِكُوا بَقِيَّةَ أَيَّامِكُمْ، وَ اصْبِرُوا لَهَا أَنْفُسَكُمْ، فَإِنَّهَا قَلِيلٌ فِي كَثِيرِ الْأَيَّامِ الَّتِي تَكُونُ مِنْكُمْ فِيهَا الْغَفْلَةُ، وَ التَّشَاغُلُ عَنِ الْمَوْعِظَةِ؛» پس تدارک کنید ایام گذشته را به آنچه باقی است از ایام شما، و صبر کنید و حبس کنید نفوس خود را در آن بقیه ایام. پس بدرستی که آن بقیه عمر اندک است در میان اوقات بسیار که می باشد شمارا در آن مشغولی^۲ بودن به دنیا و غفلت از پند گرفتن.

عطّار:

همچو بیدارانِ دین در کار شو	تا کی از خواب هوس بیدار شو
ز آنکه این یک دم تو را صد عالم است	کار کن چون وقت کارت این دم است
چون کنی فردا، ز غم می سوز تو	گر نخواهی کرد کشت امروز تو

«وَلَا تُرْخَّصُوا لِنَفْسِكُمْ، فَيَذْهَبَ^۱ بِكُمْ الرُّخْصُ مَذَاهِبَ الظُّلْمَةِ»، و معتاد مکنید نفسهای خود را به رخصت و اباحه محظورات للضرورة، پس ببرد شما را عادت به رخصت به راههای ظلمت ارتکاب من غیر ضرورت؛ ای لا تعودوها الأخذ بالرخص. و الرخصة استباحة المحظور^۲ مع قیام الخاطر للضرورة؛ و من تعود ارتکاب المحظورات ألجأته العادة إلى أن يرتكبها في غير مقام الضرورة؛ و هذا هو المراد بقوله: «فَيَذْهَبَ بِكُمْ الرُّخْصُ مَذَاهِبَ الظُّلْمَةِ».

فی العوارف^۳: «قال سفيان: إنما حرّموا^۴ الوصول بتضييع الأصول؛ فكل من لا يتمسك بالضرورة في القول و الفعل لا يقدر أن يقف على قدر الحاجة من الطعام و الشراب و النوم، و متى تعدى الضرورة تداعت عزائم قلبه و انحلت شيئاً بعد شيء؛ و ينفتح^۵ على العبد أبواب الرخص و الاتساع و يهلك مع الهالكين». «و ينبغي للمريد أن يكون له في كل شيء نية لله تعالى حتى في أكله و شربه و ملبوسه، فلا يلبس إلا لله و لا يأكل إلا لله و لا يشرب إلا لله و لا ينام إلا لله، و اذا دخل في شيء من رفق النفس لا لله و لا بنية صالحة صار ذلك وبالاً عليه.»

وَلَا تُدَاهِنُوا فَيَهْجُمَ بِكُمْ الْإِدْهَانُ عَلَى الْمُعْصِيَةِ. و صنعت و چرب زبانی مکنید در دیدن معصیت از غیر، پس هجوم و غلبه کند به شما آن صنعت بر معصیت کردن شما.

المداينة، المساعدة على القبيح؛ لاستمالة من ارتكبه و من ساعد غيره في رؤية الباطل إذا أتاه حمله المساعدة على إتيانه بنفسه، و هجم إذا غلبه و شدد عليه. «عِبَادَ اللَّهِ، إِنَّ أَنْصَحَ النَّاسِ لِنَفْسِهِ أَطْوَعُهُمْ لِرَبِّهِ؛ وَإِنْ أَغَشَّهُمْ لِنَفْسِهِ أَعْصَاهُمْ لِرَبِّهِ؛» ای بندگان خدای! بدرستی که خیر خواهترین مردم نفس خود را فرمانبردارترین ایشان است پروردگار خود را؛ و بدرستی که خائنترین مردم نفس خود را

۱. نهج البلاغه: فتذهب

۲. المحظور: الممنوع المَحْرَم

۳. عوارف المعارف، ص ۵۳۵

۴. حاشیه مج: یعنی محروم کرده شد.

۵. دا: يتفتح

۶. عوارف المعارف، ص ۵۳۳

نافرمانبردارتر ايشان است پروردگار خود را.

لا شَكَ أَنْ مَنْ أَطَاعَ اللَّهَ لَمْ يَنْفَعْ إِلَّا نَفْسَهُ، وَ مَنْ عَصَاهُ لَمْ يَضُرْ إِلَّا نَفْسَهُ؛ وَ لَا عِبَارَةَ عَنْ هَذَا الْمَعْنَى أَحْسَنَ مِنْ جَعْلِ الطَّاعَةِ نَصِيحَةً لِلنَّفْسِ وَ الْمَعْصِيَةِ غِشًّا لَهَا.

«وَالْمَغْبُوتُ مَنْ غَبَنَ نَفْسَهُ»، وَ فَرِيفْتَهُ شَدَهُ كَسَى اسْتِ كِه فَرِيفْتَهُ شَدَهُ نَفْسِ او.

المغبون الخاسر؛ وَ الفرق بين الغبن و الخسران: إِنَّ الخسران ضرر يُهْتَدَى اليه فى أَوَّلِ النظر، وَ الغبن خسرانٌ خَفِيٌّ.

«وَالْمَغْبُوتُ مَنْ سَلِمَ لَهُ دِينُهُ»، وَ غَبَطَهُ بُرَدَهُ كَسَى اسْتِ كِه به سلامت باشد دين او.

المغبوط الذى يكون حسن حاله مرغوباً فيه؛ وَ المحسود قريب منه، أَلَا أَنَّ الحاسد يهوى زوال حسن الحال عنه وَ الغبطة حسن الحال مع البقاء، وَ البقاء مشروط فيه. قال رسول الله - صَلَّى الله عليه وَ آله وَ سَلَّمَ -: ^١ «مَنْ يَزِرْغَ خَيْرًا يَحْصُدْ غِبْطَةً»، وَ ذَلِكَ حَسَنُ الْحَالِ مَعَ اسْتِمْرَارِ الْبَقَاءِ.

«وَالسَّعِيدُ مَنْ وَعِظَ بغيرِهِ، وَ الشَّقِيُّ مَنْ اخْتَدَعَ لِهَوَاهُ وَ غُرُورِهِ.» وَ نيكبخت كسى كه پند گرفته شود به غير او؛ وَ بدبخت كسى كه فريفته هوای خود و غرور خود گردد.

«وَ اعْلَمُوا أَنَّ يَسِيرَ الرِّيَاءِ شَرٌّ»، وَ بدانيد كه اندكى از ریا شرک است.

المُرَائِي الذى يُرى الناس أَنَّهُ مُتَعَبِّدٌ، وَ مَنْ كَانَ لَهُ فى التَّعَبُّدِ مَقْصِدٌ غَيْرُ وَجْهِ اللَّهِ تَعَالَى فَهُوَ مُشْتَرِكٌ.

«وَجُجَالَسَةُ أَهْلِ الْهُوَى أَنَّهُ مَنَسَاةٌ لِلْإِيمَانِ، وَ مُحَضَّرَةٌ لِلشَّيْطَانِ.» وَ هَمَنْشِينِى بَا أَهْلِ هُوَا مَحَلِّ فَرَامُوشِى اِيْمَانِ اسْتِ وَ مَحَلِّ حَاضِرِ شَدَنِ شَيْطَانِ. فَإِنَّ التَّخَلُّقَ بِخُلُقِ مَنْ يَتَّبِعُ هُوَى نَفْسِهِ مِنْ آثَارِ مَجَالَسَتِهِ، وَ ذَلِكَ دَاعٍ إِلَى نَسْيَانِ مَوَارِدِ الشَّرْعِ وَ التَّصَدِيقِ بِأَحْكَامِهِ وَ التَّمَكُّينِ لِلشَّيْطَانِ مِنْ نَفْسِهِ؛ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتِمَكَّنُ مِنَ التَّصَرُّفِ إِلَّا فى نَفْسٍ كَانَتْ بِمَعْزَلٍ عَنْ مُوَاجِبِ الْإِيمَانِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَىٰ مَنْ تَنَزَّلُ

الشَّيَاطِينُ تَنَزَّلُ عَلَى كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ ۝^۱

«جَانِبُوا الْكَذِبَ فَإِنَّهُ مُجَانِبٌ لِلْإِيمَانِ.» دوری جوید از دروغ، پس بدرستی دروغ دور گرداننده است ایمان را.

الجانب للشيء المباح عنه الذي يدعه جانباً.

«الصَّادِقُ عَلَى شَفَا مَنَجَاةٍ وَكَرَامَةٍ، وَالْكَاذِبُ عَلَى شَرَفِ مَهْوَاةٍ وَمَهَانَةٍ.»
راستگوی بر لب مائده خلاصی و گرامی بودن؛ و دروغگوی بر لب کوه هلاکت و خواری.

يقال: «فلان على شفا هذا الامر و على شرفه» إذا قرب منه؛ و بينهما فرق: فإن في الاغلب يقال لمن كان على خطر الوقوع في الشيء: «فلان على شرفه»، كقولهم: «هو على شرف الهلاك و شرف الموت». يقال لمن كان بصدد الخلاص من الشيء: «فلان على شفا هذا الامر»، أي لم يبق من الخلاص منه الا قليل. فكان امير المؤمنين عليه الصلوة و السلام - في هاتين الكلمتين قال: الصادق أسوء حالاته النجاة، و الكاذب أحسن حالاته السقوط في المهواة. فإنه الصادق على شفا المنجاة، أي المنجاة قليلة بالاضافة الى احواله؛ و قال: الكاذب على شرف المهواة، أي له المهواة شرف عظيم بلاضافة الى ما أعد له من النكال و العقوبة.

«وَلَا تَحَاسَدُوا، فَإِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْإِيمَانَ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ،» و حسد مبرید، پس بدرستی که حسد می خورد ایمان را همچنان چه می خورد آتش هیزم را.
ای یقظطع من مواجبه، و ذلك لأن الحسد رذيلة أخوات من الرذائل، و شعب من القبائح و الفضائح.

و قلما يفرض من الرذائل شيء إلا و في الحسد شعبة منه؛ فالجحد و الحرص و البخل و الجبن و الشره و التهمة و الكيد و المكر و الكبر و الغفلة و الجهل، و كل ما يعد من جملتها في الحسد؛ و إن الايمان مجموع مكارم الاخلاق؛ و هذا هو المراد

من قوله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -: ^۱ «الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ بَابًا، وَكُلُّ وَاحِدٍ مِنْ هَذِهِ الرِّذَائِلِ تُزِيحُ ^۲ خَصْلَةً مِنْ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ». فَإِذَا تَنَزَّلَ الْحَسَدُ مِنْزِلَةَ الْأَكْلِ وَ الْإِيمَانُ مِنْزِلَةَ الْمَأْكُولِ.

عطار:

تویی حرص و تویی کبری و آز در سخن گفتن ببايد چون پياز

* * *

[مولانا]

زانکه هر بدبختِ خرمن سوخته می نخواهد شمع کس افروخته

* * *

برکن این بیخی که حرص است و حسد یاد کن «فِي جِدِّهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ» ^۳

* * *

تو حسودی کز فلان من کمتر می فزاید کمتری در اخترم
خود حسد نقصان و عیبی دیگر است بلکه از جمله بدیها بدتر است

* * *

خاک شو مردان ره را زیر پا خاک بر سر کن حسد را همچو ما

* * *

آن بلیس از ننگ و عار کمتری خویشن انداخت در صد ابتری
آن ابوجهل از محمد عار داشت وز حسد خود را به بالا می فراشت
بوالحکم نامش بُد و بوجهل شد ای بسا اهل از حسد نا اهل شد ^۴

۱. مشکاة الأنوار، ص ۴۰

۲. مج: تریح

۳. المسد: ۵

۴. اشعار مولانا پیوسته به یکدیگر نبوده و در دفاتر مثنوی پراکنده است بیت اول (ز آنکه هر بدبخت ...) در دفتر چهارم مثنوی و بیت ۲۶۷۹؛ بیت دوم: دفتر چهارم و بیت ۱۳۸۵؛ بیت سوم و چهارم: دفتر دوم و

«وَلَا تَبَاغَضُوا فَإِنَّهَا الْحَالِقَةُ» و دشمن مدارید یکدیگر را، پس بدرستی که آن زائل کننده دین است.

و الحالقة المزيلة للدين، هكذا فسّر هذه اللفظة رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - فقال: «الْحَالِقَةُ الْمُزِيلَةُ لِلدِّينِ لَا الْمُزِيلَةُ لِلشَّعْرِ».^۱

«وَأَعْلَمُوا أَنَّ الْأَمَلَ يُسْمَى الْعَقْلَ، وَيُنْسَى الذِّكْرَ. فَأَكْذِبُوا الْأَمَلَ فَإِنَّهُ غُرُورٌ، وَصَاحِبُهُ مَغْرُورٌ.» و بدانید بدرستی که امید داشتن سهو آورنده^۲ است عقل را، و فراموش می گرداند یاد را. پس دروغ زن یابید امل را؛ پس بدرستی که فریبنده^۳ است و صاحب او فریفته شده.

→

ابیات ۸۰۴ و ۸۰۵؛ بیت پنجم: دفتر اول و بیت ۴۳۶؛ سه بیت پایانی: دفتر دوم و ابیات ۸۰۶، ۸۰۸ و ۸۰۹.

۱. «إِنَّ فِي التَّبَاغُضِ الْحَالِقَةَ لَا أَعْنَى حَالِقَةِ الشَّعْرِ وَلَكِنْ حَالِقَةُ الدِّينِ» بحار الأنوار، ج ۷۱، ص ۱۳۲

۲. دا: سهو آورده

۳. مج: آفریننده

وَمِنْ كَلَامٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«فَإِنَّكُمْ لَوْ عَايَنْتُمْ مَا قَدْ عَايَنَ مَنْ مَاتَ مِنْكُمْ لَجَزَعْتُمْ وَهَلُمْتُمْ، وَسَمِعْتُمْ وَأَطَعْتُمْ،» پس بدرستی که شما اگر معاینه می دیدید آنچه بدرستی معاینه می کند آن کس که مُرده است از شما، هر آینه جزع می کردید و می ترسیدید، و می شنیدید و فرمان می برید. «وَلَكِنْ مَحْجُوبٌ عَنْكُمْ مَا عَايَنُوا؛» ^۲ و لکن پنهان است از شما آنچه ایشان می بینند.

«وَلَقَدْ بَصَّرْتُكُمْ إِنْ أَبْصَرْتُمْ، وَاسْمِعْتُكُمْ إِنْ سَمِعْتُمْ، وَهَدَيْتُمْ إِنْ اهْتَدَيْتُمْ بِحَقِّ،» و هر آینه بدرستی که نموده شدید اگر دیدید، و شنوایده شدید اگر شنیدید، و راه نموده شدید اگر راه یافتید شما به حق.

«أَقُولُ ^۳: لَقَدْ جَاهَرْتُكُمْ الْعِبْرَ، وَزَجَرْتُكُمْ بِمَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ. وَمَا يُبْلَغُ عَنِ اللَّهِ بَعْدَ رُسُلِ السَّمَاءِ إِلَّا الْبَشَرُ.» می گویم من که هر آینه بدرستی که به مجاهره و آواز بلند گفتم شما را پندها، و باز داشته شدید به آنچه در اوست باز داشته شدن، کالنواتی المؤکدة بالوعيدات الهائلة، و العقوبات الحاضرة، كقوله تعالى ﴿وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ﴾ ^۴.

قیل: ما أحسن هذه الالفاظ و المعانى، فناهيك بها من حكمة بالغة، و كلمة سائغة، و بلاغة سابغة. فقولہ: «لَقَدْ جَاهَرْتُكُمْ الْعِبْرَ» اشارة إلى أَنَّ الْمُعْتَبِرَ الَّذِي يَحُوجُّكُمْ إِلَى الْإِنْفُوزِ مِنْ ظَاهِرِهِ إِلَى بَاطِنِهِ قَدْ بَرَزَ مِنَ الْبَاطِنِ إِلَى الظَّاهِرِ لَكُمْ وَ اسْتَقْبَلَكُمْ؛ و ايداع هذا المعنى المبسوط فى هذه اللفظة الموجزة من غرائب البلاغة؛ و قوله: «زَجَرْتُكُمْ بِمَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ» أى سَلِكْ لَكُمْ بِأَمْرِ يَكُونُ الْوَصُولُ إِلَى مَعْنَاهُ

۱. نهج البلاغه، خطبة ۲۰

۲. همان: قد + عاينوا

۳. همان: اهتديتم، و بحق اقول لكم

۴. القمر: ۴

الباطن^۱ فی أسرع مدّة، و هو من «زجرتُ الإبل فانزجر» أى کلفته السیر السریع فأسرع؛ و هذا کلام لا یتأتى إلا بتأیید الحقّ، و لقربه من الوحى أردفه بقوله – علیه السلام –: «وَمَا يُبَلِّغُ عَنِ اللَّهِ بَعْدَ رُسُلِ السَّمَاءِ إِلَّا الْبَشَرُ» و نمى رساند از خدای بعد از رسولان آسمان پیام حقّ تعالیّ إلا آدمی. أى لیس فی الإمكان طریق وراء ما حدّثتم به إلى الله على ألسنة رسله، و لیس یمکن أن یبلّغکم رسالته بعد رُسُل السماء، و هو الملائکة إلا هم^۲؛ فلا عذر لکم فی التخلّف عن دعوتهم.

۱. دا: الباطل

۲. دا: الملائکة الأمم

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ —^۱

«أَلَا وَإِنَّ الْغَايَةَ أَمَامَكُمْ، وَإِنَّ وَرَاءَكُمْ السَّاعَةَ تَحْدُوكُمْ.» بدانید که بدرستی که غایت و حال آخرت پیش روی شما است، و بدرستی که از پس پشت شما است زمانه، می‌راند شما را.

أراد بالغاية حال الآخرة: مِنْ جَنَّةٍ تُطْلَبُ أَوْ نَارٍ تُهْرَبُ عنها مِمَّا هُوَ مُتَوَجِّهٌ اليه؛ و غاية الانسان ينتهى اليها، و بذلك الاعتبار صدق عليها أَنَّها أَمَامٌ، و استعار لفظه لها؛ و الساعة القيامة و الموت، و كونها وراءاً باعتبار كونها مهروباً منها، و المهروب منه خلفت الهارب.

«تَحَقَّقُوا تَلَحُّقُوا،» سبکبار شوید تا برسید و ملحق گردید به آن سبکباران که پیش از شما رفتند از انبیا و اولیا.
حافظ:

از زبان سوسن آزاده‌ام آمد به گوش
کاندر این دیر کهن حال سبکباران خوش است

* * *

بار تا چندی کشی، بی‌بار باش گر دمی باقی است بر خوردار باش
أشار بالتخفيف الى الزاهد الحقيقي الذي به يتخفف المسافرون الى الله، من أثقال الدنيا و أوزارها المانعة من الصعود الى قرب الحضرة، و بذلك يلحق بمنازل الأبرار.

ای شده عمری گران بار گناه می‌نترسی پیش و پس آبی سیاه
با دلی چون آهن و باری گران کی رسد کشتی ایمان با کران
و الكلمتان فی قوّة شرطٍ و جزاءٍ، أى لم تلحقوا بأهل الحقائق ألا بقطع العلائق.

۱. نهج البلاغه، خطبة ۲۱

«فَإِنَّمَا يُنْتَظَرُ بِأَوَّلِكُمْ وَآخِرُكُمْ.» پس بدرستی که منتظر نیست به اوّل شما إلا آخر

شما.

ای إنّما منتظر بالقیامة الکبریٰ علی اوّلکم و من سبق منکم، و وصول کلّ الی ما يستحقّه من کمال رحمةٍ أو عذابٍ، لُحوق الآخرين الذين لم يموتوا.

ای دل غافل دمی بیدار شو چند بد مستی کنی هشیار شو
رفتگان اندر نخستین منزلند منتظر بنشسته و مستعجلند
بیش ار این در بند خودشان می مدار چندان فرمایی آخر انتظار
قال السید: «و أنا أقول: إنّ هذا الكلام لو وزن، بعد كلام الله سبحانه و كلام رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - بكلّ كلام لمال به راجحاً، و برز عليه سابقاً. فأمّا قوله - عليه السلام -: «تَخَفُّوا تَلَحُّقُوا» فما سمع كلاماً أقلّ منه مسموعاً و لا أكثر محصولاً، و ما ابعدها من كلمة! و أنفع^۱ نطفتها من حكمة!^۲»

قال الشارح: استعار السید لفظ النطفة، و هو الماء القليل الصافي، لما فيها من الحكمة. قال بعض البلغاء: إنّ السید الرضی - رحمه الله تعالى - قد أطرى على قوله - عليه السلام -: «أَلَا وَ إِنَّ الْغَايَةَ أَمَامَكُمْ، وَ إِنَّ وَرَاءَكُمْ السَّاعَةَ تَحْدُوكُمْ. تَخَفُّوا تَلَحُّقُوا»، و اغفال قوله - عليه السلام -: «يُنْتَظَرُ بِأَوَّلِكُمْ وَآخِرُكُمْ» من مثله غريب؛ فإنّ المعنى فى هذه الكلمات أغرب و أعجب. فإنّ الزمان الذى عبّر عنه بالساعة من وراء الناس يسير بهم على هيئة يغفل السائر عن مسيره، و التعبير عن ذلك، التسيير بالحدو من ألطف العبارات و أحسن الاشارات و أغرب النكت الغرّ. فإنّ الحدو تسيير الإبل بنشيد يذهلها عن سيرها، و الساعة التى تسوق الناس زمانهم؛ و إنّما يعبر عنه بالساعة؛ لأنّ الزمان منقسم إلى ماضٍ قد انعدم، و مستقبل لم يحدث، و الحال الساعة التى امكن الحكم بوجودها؛ و هى التى لا تنفك لازمةً للخلق، و تسيير بهم و

۱. نهج البلاغه: انفع

۲. عبارت سید رضی در ذیل خطبه ۲۱ نهج البلاغه است.

هم فى غفلة عنها؛ وبهذا النظر قيل: « الدنيا ساعة »؛ وإِثْمًا قال « وَرَاءَ كُمْ السَّاعَةُ » لأنَّ خلف الشىء جهة لازمة و هى متوارية عنه، وكلّ جهة تتوارى فهى وراء. ولهذا المعنى قال المفسرون: معنى قوله: ﴿ وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا ﴾^١ أى كان قدامهم، و تلك الجنة لما كانت متوارية عنهم قيل: وراءهم. وقال: « الغاية أَمَامَكُمْ » و امام الشىء مقصده مِنْ « أَمَّ، يَوْمُ » إذا قصد؛ والكُلّ قاصدون إلى غاياتهم. وقوله: « إِنَّمَا يُنْتَظَرُ بِأَوَّلِكُمْ آخِرُكُمْ » من أحسن العبارات: من حبس السلف فى مراقدهم و مشاهدتهم ليلحق الخلف الغابر بهم، و أجمع الكلّ فى المجمع الاكبر.

وَمِنْ كَلَامٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - كَأَنَّهُ يُوصِي بِهِ أَصْحَابَهُ:^١

«تَعَاهَدُوا أَمْرَ الصَّلَاةِ، وَحَافِظُوا عَلَيْهَا،» تعهّد كنيد امر نماز را و مداومت نمائید بر آن.

قال ابن عطا: «المحافظ على الصلاة هي حفظ السرّ فيها، وهو أن لا يختلج فيه شيئاً سواه.»

و في تفسير العرائس^٢: «المحافظة عليها^٣ هي مراعاة الآداب ظاهراً و باطناً. أمّا الظاهر فبإقامة الحدود في أركانها، و أمّا الباطن فبمدفع الخواطر المذمومة الشاغلة عن رؤية الآخرة.

ثمّ الغيبة عن الأركان و الرسوم برؤية الحقّ - جلّ جلاله - في صلاته، ثمّ الفناء في حقائق المشاهدة عن ملاحظة وجوده لغلبة سكر الوجود؛^٤ و من هذا حاله فهو غائب في سرّ الإصطلام، و لا يعلم كيفية صلاته لغلبة الوقت، و لا عيب عليه لأنّه قد بلغ مقام المشاهدة؛ و هذا مقصود الصلاة، و هو إشارة النبيّ - صلى الله عليه و آله و سلّم - بقوله: «أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ»^٥.

لكن صورة الاحكام تجري على العارف و يحفظها عليه، و إن يعلم شأنه فيها. فهؤلاء القوم يغيبون عن الظاهر بشغل الباطن، و العامة يغيبون عن الباطن شغلاً بالظاهر. فشتان ما بين الطائفتين! فالعوام طاحوا في أودية الغفلات فيزيّنون أحكام الظاهر؛ و أهل المعرفة طاروا في عالم المشاهدات، فهم في غيبة عن رسوم الأحكام، استغرقاً في بحر أنوار مشاهدات ذى الجلال و الاكرام.»

١. نهج البلاغه، خطبة ١٩٩

٢. عرائس البيان، نسخة خطّي، ص ٣٦

٣. دا: على الصلاة

٤. عرائس البيان، دا: الوجود

٥. بحار الأنوار، ج ٧٠، ص ١٩٦

«وَأَسْتَكْثِرُوا مِنْهَا، وَتَقَرَّبُوا بِهَا»، و بسیار کنید نماز را، و تقرّب جوئید به آن حقّ تعالی را.

فإن الصلاة صلة بين العبد و الربّ. قال ابو الخير الأقطع: رأيت رسول الله -صلى الله عليه و آله و سلم- في المنام، فقلت: يا رسول الله! أوصني. فقال: «يا أبا الخير! عَلَيْكَ بِالصَّلَاةِ. فَإِنِّي اسْتَوْصَيْتُ رَبِّي فَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ، فَقَالَ: إِنَّ أَقْرَبَ مَا أَكُونُ مِنْكَ وَ أَنْتَ تُصَلِّي لِي.» و قال رسول الله -صلى الله عليه و آله و سلم-: «الصَّلَاةُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِ»^۱ چون معراج مقام وصلت و مشاهده و رؤیت است می فرماید: «قُرَّةٌ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ»^۲.

حدیقه:

چون شدی تنگ دل ز اهل مجاز به تماشا شدی به باغ نماز
قامتش چون خم رکوع آورد عرش در پیش^۳ او سجود آورد
چون دم از حضرت سجود زدی آتش اندر همه وجود زدی
رویت^۴ «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه و آله و سلم- كَانَ يُسْمَعُ مِنْ صَدْرِهِ أَزِيْزٌ كَأَزِيْزِ الْمَرْجَلِ^۵ حَتَّى كَانَ يُسْمَعُ فِي بَعْضِ سِكَكِ الْمَدِيْنَةِ.»^۶
عطّار:

چون دلش بیخود شدی در بحر راز جوش او میلی برفتی در نماز
چون دل او بود دریای شگرف جوش بسیاری زند دریای ژرف^۷
و قال فی فصوص الحکم:^۸ «قال -صلى الله عليه و آله و سلم-: «جُعِلَتْ قُرَّةٌ

۱. بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۳۰۳

۲. همان، ج ۸۲، ص ۲۱۱

۳. دا: بینش

۴. دا: و روی

۵. الأیز: صدای رعد، غلیان؛ المرّجل: دیگ

۶. بحار الأنوار، ج ۸۴، ص ۲۴۸؛ سِکاک و سُکوک - جمع سِکّ و سُکّ - : چاه دهانه تنگ، محلّه.

۷. دا: «اشعار» محذوف

۸. فصوص الحکم، ص ۲۲۵

۹. بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۲۱۱

عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ». و ليس الا مشاهدة المحبوب التي تقرُّ بها عين المُحِبِّ، فتستقرُّ العين عند رؤيته فلا تنظر معه الى شيء غيره؛ و لذلك نُهي عن الالتفات في الصلاة، لأن الالتفات شيء يختلسه الشيطان من صلاة العبد فيحرِّمه مشاهدة محبوبه. «
رسالتين:

سَدَّ كَثْرَتِ^۱ چون شدی از منزلش ذوق و لذت روی کردی در دلش
گشته از غوغای زنبوران خلاص ایستاده تا فروزد بزم خاص
جمع کرده خویش با صد ولوله زان گروه مودى بی حوصله
قیل: «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلَ - عليه السلام - كَانَ إِذَا قَامَ إِلَى الصَّلَاةِ يُسْمِعُ خَفَقَانَ قَلْبِهِ مِنْ مِيلٍ»^۲

و قیل: أوحى الله - تعالى - إلى بعض الانبياء: «إِذَا دَخَلْتَ الصَّلَاةَ فَهَبْ لِي مِنْ قَلْبِكَ الْخُشُوعَ، وَ مِنْ بَدَنِكَ الْخُضُوعَ، وَ مِنْ عَيْنِكَ الدُّمُوعَ، فَإِنِّي قَرِيبٌ». عطار:

چنین باید نماز از اهل رازی که تا نبود نمازت نا نمازی
نیایی در نماز الا به صد کار حساب ده کنی و کار بازار
چو گریه روی شویی همچنین زود زنی باری دو سه سر بر زمین زود
نظاره می کنی از بیقراری زمانی دل به جای خود نداری
نمازی نغز نگزاری و تازه سبکتر از نماز بر جنازه
چو نگزاری نماز خود به مردی ندانی تا چه خواندی تا چه کردی
اگر اینت نماز است ای سبک دل گران جانی مکن مرد خنک دل
تو دانی کین نماز نا نمازی به ریش در خور است تا کی ز بازی
قال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم -: «مَا مِنْ مُصَلٍّ إِلَّا وَ مَلَكٌ عَنْ

۱. دا: کسرت

۲. بحار الأنوار، ج ۷۰، ص ۳۹۹؛ خفکان: طپش قلب

يَمِينِهِ وَ مَلَكٌ عَنْ يَسَارِهِ؛ فَإِنْ أَتَمَّهَا عَرَجَا بِهَا، وَإِنْ لَمْ يَتِمَّهَا ضَرَبَا بِهَا عَلَى وَجْهِهِ.^١
 وقال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: «لَا يَنْظُرُ اللَّهُ - عَزَّ وَ جَلَّ - إِلَى عَبْدٍ لَا يُقِيمُ
 صَلَاتَهُ^٢ فِي رُكُوعِهِ وَ سُجُودِهِ»

عن زيد بن وهب قال: رأى حذيفة - رضى الله عنه - رجلاً لا يتم الركوع و
 السجود. فقال: مُنْذُ كَمْ صَلَّيْتَ هَذِهِ الصَّلَاةَ؟ فقال: منذ أربعين سنة. قال: ما صَلَّيْتَ، و
 لو مَتَّ عَلَى غير الفطرة التى فطر الله عليها محمداً - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -. و
 قال رسول الله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: «إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا أَحْسَنَ الْوُضُوءَ، وَ صَلَّى
 الصَّلَاةَ لَوْ قَتَلَتْهَا، وَ حَافِظَ عَلَى رُكُوعِهَا وَ سُجُودِهَا وَ مَوَاقِفَتِهَا، قَالَتْ: حَفَظَكَ اللَّهُ كَمَا
 حَفَظْتَنِي، ثُمَّ صَعِدَتْ وَ لَهَا نُورٌ حَتَّى تَنْتَهِيَ إِلَى السَّمَاءِ، وَ حَتَّى تَصِلَ إِلَى اللَّهِ، فَتَشْفَعُ
 لِصَاحِبِهَا. وَ إِذَا أَضَاعَهَا قَالَتْ: ضَيَعَكَ اللَّهُ كَمَا ضَيَعْتَنِي، ثُمَّ صَعِدَتْ وَ لَهَا ظُلْمَةٌ حَتَّى
 تَنْتَهِيَ أَبْوَابَ السَّمَاءِ فَتَعْلَقَ دُونَهَا، ثُمَّ تُلْفَ كَمَا يُلْفَ الثُّوبُ الْخَلْقُ فَيُضْرَبُ بِهَا وَجْهُ
 صَاحِبِهَا.»^٣

خدای تعالی در شبانه روزی پنج خلوت واجب کرده میانۀ خود و بندگان، هیچ
 کس متعرض ایشان نمى توانند شد و ایشان متعرض کس نمى توانند شد در آن
 اوقات، و معذور نیستند که «الْمُصَلِّي يُنَاجِي رَبَّهُ»^٤.

شرمندگی بالاتر از این نمى باشد که در حال مجلس و صحبت و راز گفتن با
 ربِّ العزّه، اندرون ملتفت و مشغول اغیار باشد.

روایت است که طلحه بن عبیدالله در بوستان نماز مى کرد، بازی دید که قصد
 مرغى کرده بود، و آن مرغ در میان شاخه های درختان مى پرید و خلاصی
 مى جست. خاطرش بدان مشغول شد، ندانست که چند رکعت کرده است. به

١. «أَنَّ مِنْهَا (من صلاة) لَمَّا تَلَفَ كَمَا يُلْفَ الثُّوبُ الْخَلْقُ فَيُضْرَبُ بِهَا وَجْهُ صَاحِبِهَا» بحار الأنوار، ج ٨٤،

ص ٣١٦
 ٢. حاشیة دا: صلبه، أى ظهره

٣. بحار الأنوار، ج ٨٤، ص ٢٥٥ و ج ٨٣، ص ١٩

٤. همان، ج ٧١، ص ٢١٦

حضرت رسالت - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - آمد و از آن حالت شکایت کرد، و گفت: یا رسول الله! من آن بوستان را در راه خدا صدقه کردم کفّاره آن نماز را. رسول الله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - آن بوستان بفروخت و به مستحقّان صرف کرد. گلشن:

موانع تا نگردانی ز خود دور درون خانه دل نایدت نور
موانع چون در این عالم چهار است طهارت کردن از وی هم چهار است
نخستین پاکی از أحداث و آنجاس دوم از معصیت وز شرّ و سواس
سیوم پاکی ز اخلاق ذمیمه است که با او آدمی همچون بهیمه است
چهارم پاکی سرّ است از غیر که آنجا منتهی می‌گرددش سیّر
هر آن کو کرد حاصل این طهارات شود بی شک سزاوار مناجات
قال تعالی: ^۱ ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾. قال ابن عباس: «مخبتون أذلاء». و عن عليّ - عليه الصلوة والسلام - : «هُوَ أَنْ لَا يَلْتَفِتَ يَمِينًا وَ لَا شِمَالًا.» عن أبي ذر ^۲ عن النبي - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - قال: ^۳ «لَا يَزَالُ اللَّهُ - عزّ و جلّ - مُقْبِلًا عَلَى الْعَبْدِ مَا كَانَ فِي صَلَاتِهِ مَا لَمْ يَلْتَفِتْ، فَإِذَا التَّفَتَ أُعْرِضَ عَنْهُ.» روى أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - أَبْصَرَ رَجُلًا يَعْثُبُ بِلِحْيَتِهِ فِي الصَّلَاةِ، قَالَ: «لَوْ خَشَعَ قَلْبُ هَذَا، لَخَشَعَتْ جَوَارِحُهُ» ^۴.

قیل: الخشوع فی الصلاة هو جمع الهمة، و الإعراض عن سواها، و التدبّر فیما یجری علی لسانه من القرائة و الذکر؛ و قال بعضهم: خشعت جوارحهم و هممهم عن التدنّس بشیء من الأكوان لعلّو هممهم. و أنشد فی معناه:

له هِمَمٌ لَا مَنتَهی لکبارها و همّته الصغری أَجَلٌ من الدهر

۱. المؤمنون: ۲ - ۱

۲. دا: + رضى الله عنه

۳. «اِنَّ اللَّهَ مُقْبِلٌ عَلَى الْعَبْدِ [فِي صَلَاتِهِ] مَا لَمْ يَلْتَفِتْ» بحار الأنوار، ج ۸۴، ص ۲۶۱؛ «إِذَا قَامَ الْعَبْدُ إِلَى الصَّلَاةِ أَقْبَلَ اللَّهَ عَلَيْهِ بَوَاجْهِهِ، فَلَا يَزَالُ مُقْبِلًا عَلَيْهِ حَتَّى يَلْتَفِتَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، فَإِذَا التَّفَتَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ أُعْرِضَ عَنْهُ» بحار الأنوار، ج ۸۴، ص ۲۴

۴. بحار الأنوار، ج ۸۴، ص ۲۲۸

نقل است که امام سجّاد زین العابدین — علیه سلام الله — چون طهارت نماز کردی، رخساره مبارکش زرد گشتی، و حال بر وی متغیّر شدی. گفتند: ای فرزند رسول خدای! این چه حالت است؟ گفت: هیچ می دانید که در حضرت که ایستاده ایم؟

در خبر است که حق — جلّ و علا — وحی کرد به موسی که «یا موسی! إِذَا ذَكَرْتَنِي فَأَذْكُرْنِي وَأَنْتَ تَنْتَفِضُ أَعْضَاؤُكَ، وَكُنْ عِنْدَ ذِكْرِي خَاشِعًا مُطْمَئِنًّا؛ وَإِذَا ذَكَرْتَنِي فَأَجْعَلْ لِسَانَكَ وَرَاءَ قَلْبِكَ، وَإِذَا قُمْتَ بَيْنَ يَدَيَّ فَقُمْ كَالْعَبْدِ الدَّلِيلِ.»^۱ یعنی ای موسی! چون یاد من کنی، می باید که لرزان باشد اعضای تو از هیبت جناب کبریایی من، و بیچارگی خود بین، و با یاد من آرام گیر. و در وقت یاد کردن من زبان را در پس دل دار، یعنی غفلت و پریشانی از خود دور دار، و اوّل به زبان سرّ سخن گوی، پس به زبان سرّ؛ و چون بر بساط بندگی خواهی ایستاد، چون بنده ذلیل ایستاده شو.

و امیر المؤمنین — علیه الصلوة و السلام — چون وقت نماز درآمدی مضطرب گشتی، و رخسار مبارکش متغیّر شدی، گفتندی: یا امیر المؤمنین! چه رسید تو را؟ گفت: وقت ادای امانتی در آمد که آسمان و زمین طاقت آن نداشت.

فی الرسالة الزینّیّة الخوافیّة: لقد بلغ أنّ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب — علیه الصلوة و السلام — فی بعض الحروب الجهادیّة أصیب بسهم، ثمّ جذب السهم عن عضوه الشریف، و بقى النصل فيه. فقالوا: إذا لم یُجرح العضو لم یمکن استخراجه، یخاف من ایذاء الأمير و قطع عضوه الشریف. فقال — علیه السلام —: «إِذَا اشْتَغَلْتُ بِالصَّلَاةِ فَاسْتَخْرِجُوهُ». فافتتح الصلاة، و هم قطعوا و جرحوا العضو، و استخرجوا النصل، و هم لم یتغیّر فی صلاته؛ فلما فرغ قال: «لَمْ لَمْ تَسْتَخْرِجُوهُ؟» فقالوا: «قَدْ اسْتَخْرَجْنَاهُ». فانظر الی اقباله علی ربّه، و استغراقه فی عوالم الجمعية علیه، حتّی

لم يحس بجرح العضو واستخراج النصل من جوى اللحم. ونحن اذا عَضْنَا قُمْلَةً أو برغوثة، إذا وقع علينا ذباب نتشوش لايبقى لنا حضور؛ فأين نحن من تلك الحالات و المقامات! قال الله تعالى فى وصفهم: ﴿ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانًا ﴾^۱ يعنى راكعين على بساط العبودية من رؤية انوار العظمة، ساجدين على بساط الحرمة من رؤية الجلال و الجمال، يطلبون مزيد كشف الذات و الدنوّ و الوصال مع بقاءه بغير العتاب و الحجاب؛ و هذا محلّ الرضوان الأكبر بقوله تعالى: ﴿ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانًا ﴾.

فى الفتوحات المكية: ^۲ « من الاولياء « الساجدون »؛ تولاّهم الله بسجود القلوب فهم لا يرفعون رؤوسهم لا فى الدنيا و لا فى الآخرة؛ و هو حال القربة و صفة المقرّبين العارفين الذين امر الله نبيّه — صلى الله عليه و آله و سلّم —: ﴿ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَ كُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ ﴾^۳ يريد الذين لا يرفعون رؤوسهم أبداً، و لا يكون ذلك الا فى سجود القلب؛ و لهذا عقيب قوله: ﴿ وَ كُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ ﴾ تَمَمَّ و قال: ﴿ وَ اعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ. ﴾

« فَإِنَّهَا كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا. » پس بدرستی که نماز بر مؤمنان نبشته‌ای است فرض کرده شده به اوقات خمسسه.

« أَلَا تَسْمَعُونَ إِلَىٰ جَوَابِ أَهْلِ النَّارِ حِينَ سُئِلُوا: مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ؟ قَالُوا: لَمْ نَكُ مِنْ الْمُصَلِّينَ. » آیا نمی شنوید جواب اهل آتش در حین سؤال کردن از ایشان که چه چیز شما را کشید در دوزخ؟ گفتند: نبودیم از نمازگزاران.

قال رسول الله — صلى الله عليه و آله و سلّم —: ^۴ « بَيْنَ الْعَبْدِ وَ بَيْنَ الْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلَاةِ. »

« وَإِنَّمَا لَتَحُتُ الذُّنُوبُ حَتَّى الْوَرَقِ، وَ تُطْلَقُهَا إِطْلَاقَ الرَّيْقِ، »^۵ و بدرستی که نماز هر

۲. الفتوحات المكية، ج ۱۱، ص ۴۵۶

۴. بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۲۰۲

۱. الفتح: ۲۹

۳. الحجر: ۹۸

۵. نهج البلاغه: الرّيق

آینه می تراشد گناهها^۱ را تراشیدن برگ از درخت، و از بند رها می کند رها کردن رَسَنها از گردن برّه و بزغاله.

قال تعالى: ^۲ ﴿ أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ ﴾. قال ابن عباس و ابن مسعود: فِي الصَّلَاةِ مُنْتَهَرٌ وَ مُزْدَجَرٌ عَنْ مَعَاصِي اللَّهِ، فَمَنْ لَمْ تَأْمُرْهُ صَلَاتُهُ بِالْمَعْرُوفِ وَ لَمْ تَنْهَهُ عَنِ الْمُنْكَرِ لَمْ يَزِدْ بِصَلَاتِهِ مِنَ اللَّهِ إِلَّا بُعْدًا. « و روى عن أنس قال: ^۳ «كَانَ فَتًى مِنَ الْأَنْصَارِ يُصَلِّي الصَّلَوَاتِ الْخَمْسَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -، ثُمَّ لَا يَدْعُ شَيْئًا مِنَ الْفَوَاحِشِ إِلَّا رَكْبَةً. فَوُصِفَ لِرَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - حَالَهُ، فَقَالَ: «إِنَّ صَلَاتَهُ تَنْهَاهُ يَوْمًا». فَلَمْ يَلْبَثْ أَنْ تَابَ وَ حَسَنَ حَالَهُ. ^۴ « و روى أَنَّهُ قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! فَلَانَا يُصَلِّي بِالنَّهَارِ وَ يَسْرِقُ بِاللَّيْلِ. فَقَالَ: «إِنَّ صَلَاتَهُ لَتَرْدَعُهُ» أَى تَكْفُهُ. ^۵

« وَ شَبَّهَهَا رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - بِالْجَمَّةِ ۖ تَكُونُ عَلَى بَابِ الرَّجُلِ، فَهُوَ يَغْتَسِلُ فِي الْيَوْمِ وَ اللَّيْلِ خَمْسَ مَرَّاتٍ، فَمَا عَسَى أَنْ يَبْقَى عَلَيْهِ مِنَ الدَّرَنِ؟ » و تشبیه کرده است نماز را رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله - به حوض آب که باشد بر باب خانه مرد، پس او غسل کند در روز و شب پنج نوبت، پس نزدیک نیست که بماند بر او هیچ چرکی، كما قال - صَلَّى الله عليه و آله - لأصحابه: « أَيْسَرُ أَحَدُكُمْ أَنْ عَلَى بَابِهِ جَمَّةٌ يَغْتَسِلُ مِنْهَا كُلَّ يَوْمٍ وَ لَيْلَةٍ خَمْسَ مَرَّاتٍ، فَلَا يَبْقَى عَلَيْهِ مِنْ دَرَنِ شَيْءٍ؟ » فقال: نعم. قَالَ: فَإِنَّهَا الصَّلَاةُ الْخَمْسُ. ^۷

فی العوارف: « اشتقاق الصلاة قيل من الصلّى و هو النار، و الخشبة المعوجة إذا

۱. دا: گناهان

۲. العنكبوت: ۴۵

۳. دا: « روى عن أنس قال » محذوف به جای آن: « قيل »

۴. بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۱۸۹ همان

۵. نهج البلاغه: بِالْحَمَّةِ؛ الْجَمَّةُ: چاه پر آب، حوض پر آب؛ الْحَمَّةُ: چشمه آب گرم

۷. « لو كان على باب أحدكم نهرٌ فاغتسل منه كل يوم خمس مرات هل كان يبقى على جسده من الدرن

شئ؟ » أئما مثل الصلاة مثل النهر الذى ينقى « بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۲۳۶

أرادوا تقويمها تُعرض على النار ثم تقوم، وفي العبد اعوجاج لوجود نفسه الأمّارة، و سبحات وجه الله الكريم التي لو كشف حجابها أحرقت مَنْ أدركته: يصيب بها المصلّي مَنْ وَهَجَ السطوة الإلهية والعظمة الربّانية ما يزول به اعوجاجه، بل يتحقّق به معراجُه؛ فالمصلّي كالمصطفى بالنار، و مَنْ اصطلى بنار الصلاة وزال بها اعوجاجه لا يعرض على نار جهنّم إلّا تحلّة القسم.^۱

و قد ورد عن رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - :^۲ « إِذَا قَامَ الْعَبْدُ إِلَى الصَّلَاةِ الْمَكْتُوبَةِ مُقْبِلًا عَلَى اللَّهِ بِقَلْبِهِ وَ سَمْعِهِ وَ بَصَرِهِ أَنْصَرَفَ مِنْ صَلَاتِهِ وَ قَدْ خَرَجَ مِنْ ذُنُوبِهِ كَيَوْمٍ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ، وَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَيَغْفِرُ بِغُسلِ الْوَجْهِ خَطِيئَةً أَصَابَتْهُ، وَ بِغُسلِ يَدَيْهِ خَطِيئَةً أَصَابَتْهُمَا، حَتَّى يَدْخُلَ فِي صَلَاتِهِ وَ لَيْسَ عَلَيْهِ وَزْرٌ. »

« وَ قَدْ عَرَفَ حَقَّهَا رِجَالٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ لَا تَشْغَلُهُمْ عَنْهَا زِينَةُ مَتَاعٍ، وَ لَا قُرَّةُ عَيْنٍ مِنْ وَلَدٍ وَ لَا مَالٍ. يَقُولُ اللَّهُ - سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى - : رِجَالٌ لَا تُلْهِمُهُمْ تِجَارَةً وَ لَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَ إِقَامِ الصَّلَاةِ وَ إِيْتَاءِ الزَّكَاةِ. »

و بدرستی که شناخته‌اند حقّ نماز را مردانی چند از مؤمنان که مشغول نمی‌سازد ایشان را از نماز متاع دنیا، و نه روشنی چشم از فرزند و نه از مال. می‌گوید خدای - سبحانه و تعالی - در صفت ایشان که مردانی که باز نمی‌دارد ایشان را تجارت و نه ببع از ذکر خدای و از به پای داشتن نماز و دادن زکات.

فی الفتوحات:^۳ « إعلم أنّ العارف ينظر إلى تفاصيل عوالمه، و أنّ الصلاة قد عمّ حكمها جميع حالاته ظاهراً و باطناً، لم يتفرّد^۴ بذلك جزءٌ عن جزءٍ آخر؛ فإنّه يقف بكلّه، و يركع كذلك، و يسجد كذلك، و يجلس كذلك. فجاء عالمه على عبادة ربّه، و طلب المعونة منه على عبادته. فجاء بنون الجمع في قوله: ﴿ نَعْبُدُ ﴾ و ﴿ نَسْتَعِينُ ﴾.

۱. عوارف المعارف، ص ۳۰۱

۲. « إذا قام العبد إلى الصلاة فكان هواه و قلبه إلى الله تعالى انصرف كيوم ولدته أمه » بحار الأنوار، ج ۸۴،

۳. الفتوحات المكيّة، ج ۶، ص ۲۹۲

ص ۲۶۱

۴. همان: لم يتفرّد

فَعَلِمَ مِنَ الْحَقِّ — لَمَّا قَيَّدَهُ بِالنُّونِ —: أَنَّهُ يَرِيدُ مِنْهُ أَنْ نَعْبُدَ بِكَلِّيَّتِهِ، وَنَسْتَعِينُ بِهِ بِكَلِّيَّتِهِ^١؛ وَمَتَى لَمْ يَكُنِ الْمُصَلِّيُّ بِهَذِهِ الْمَثَابَةِ، مِنْ جَمْعِ عَالَمِهِ عَلَى عِبَادَةِ رَبِّهِ، كَانَ كَاذِبًا فِي قِرَائَتِهِ. فَإِنَّ اللَّهَ يَنْظُرُ إِلَيْهِ، فَيَرَاهُ مُلْتَفِتًا فِي صَلَاتِهِ أَوْ مُشْغُولًا بِخَاطِرِهِ وَقَلْبِهِ فِي دُكَّانِهِ وَتِجَارَتِهِ؛ وَهُوَ مَعَ هَذَا يَقُولُ: ﴿نَعْبُدُ﴾ ﴿يَقُولُ اللَّهُ: كَذَبْتَ فِي كِفَايَتِكَ^٢ بِجَمْعِيَّتِكَ عَلَى عِبَادَتِي، أَلَمْ تَلْتَفِتْ بِبَصْرِكَ إِلَى غَيْرِ قِبْلَتِكَ؟ أَلَمْ تَصْنَعْ بِسَمْعِكَ إِلَى حَدِيثِ الْحَاضِرِينَ تَسْمَعُ مَا يَقُولُونَ؟ أَلَمْ تَمْشِ بِقَلْبِكَ وَفِكَرِكَ فِي شَوْكَ؟ فَأَيْنَ صَدَقْتَ فِي قَوْلِكَ: ﴿نَعْبُدُ﴾؟ مُحْضَرٌ^٣ الْعَارِفُ هَذَا كُلَّهُ فِي خَاطِرِهِ. فَيَسْتَحْيِي أَنْ يَقُولَ: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾، لِأَنَّ يُقَالُ لَهُ: «كَذَبْتَ!» فَلَا بُدَّ أَنْ يَجْتَمِعَ مَنْ هَذِهِ تَلَاوَتِهِ عَلَى عِبَادَةِ رَبِّهِ حَتَّى يَقُولَ الْحَقُّ لَهُ: صَدَقْتَ فِي جَمْعِيَّتِكَ عَلَيَّ فِي عِبَادَتِكَ وَطَلَبِ مَعُونَتِي.»

گلشن:

تو تا خود را به کلی در نبازی نمازت کی شود هرگز نمازی
چو ذات پاک گردد از همه شین^٤ نمازت گردد آنکه قُرّة العین
و فی کتاب العوارف: ^٥ «قال رسول الله — صَلَّى الله عليه و آله و سلم —^٦ «إِذَا صَلَّيْتَ صَلَاةً فَصَلِّ صَلَاةً مُودَّعًا». فَاَلْمُصَلِّيُّ سَائِرٌ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى بِقَلْبِهِ يُوَدِّعُ هَوَاهُ وَ دُنْيَاهُ وَ كُلَّ شَيْءٍ سِوَاهُ؛ وَ الصَّلَاةُ فِي اللُّغَةِ الدُّعَاءُ، فَكَانَ الْمُصَلِّيُّ يَدْعُو اللَّهَ بِجَمِيعِ جَوَارِحِهِ، فَصَارَتْ أَعْضَاؤُهُ كُلُّهَا أَلْسِنَةً تَدْعُو بِهَا ظَاهِرًا وَ بَاطِنًا، وَ تَشَارِكُ الظَّاهِرُ وَ الْبَاطِنُ بِالتَّضَرُّعِ وَ التَّقَلُّبِ فِي الْهَيْئَاتِ تَمَلُّقَاتٍ مُتَفَرِّعَةٍ^٧ سَائِلٍ مُحْتَاجٍ؛ فَإِذَا دَعَا بِكَلِّيَّتِهِ أَجَابَهُ مَوْلَاهُ لِأَنَّهُ وَعَدَ وَ قَالَ: ﴿أَدْعُونِي أَشْتَجِبْ لَكُمْ﴾^٨. وَ لِيُعْلَمَ الْعَبْدُ أَنَّ تَلَاوَتَهُ نَطْقَ

١. الفتوحات: يعبد به كله و يستعين على ذلك الحد

٢. همان: کنایتک

٣. همان: فیخضر

٤. عوارف المعارف، ص ٣٠٣

٥. شین: عیب و زشتی [ضد زین].

٦. عوارف المعارف: و الهیئات فی تملقات متضرع

٧. بحار الأنوار، ج ٦٩، ص ٤٠٨

٨. غافر: ٦٠

باللسان، و معناها نطق القلب، و کُلّ مخاطب لشخص يتکلم بلسانه يعبر ما فى قلبه. و لو أمکن المتکلم إفهام مَنْ يکلمه من غير لسانِ فَعَل، ولكن حيث تعذر الإفهام إلا بالكلام جُعِلَ اللسانُ ترجماناً. فإذا قال باللسان من غير مواطاة القلب فما اللسان ترجماناً، و لا القارى متکلم قاصداً اسماعَ الله حاجته، و لا مستمعٌ إلى الله فاهمٌ عنه سبحانه ما يخاطبه، و ما عنده غير حركة اللسان بقلبٍ غاب عن قصد ما يقول؛ فلا يكون متکلماً مناجياً، و لا مستمعاً واعياً. فأقلّ مراتب أهل الخصوص فى الصلاة الجمع بين القلب و اللسان.

«و أحسن آداب المصلّى: ^۱ أن لا يكون مشغول القلب بشىءٍ قَلَّ أو كَثُرَ؛ لأنّ الأكياس لم يرفضوا الدنيا إلا ليقیموا الصلاة كما أمروا؛ لأنّ الدنيا و أشغالها لما كانت شاغلة للقلب رفضوها غيرَةً على محلّ المناجاة، و رغبةً فى أوطان القربات، و إذعائاً بالباطل لِربِّ البریات؛ لأنّ حضور الصلاة بالظاهر إذعان للظاهر؛ و فراغ القلب فى الصلاة عمّا سوى الله تعالى إذعان الباطن. فلم يروا حضورَ الظاهر و تخلفَ الباطن حتّى لا يختلّ إذعانهم فتتخرم عبوديتهم؛ فيجتنب أن يكون باطنه مُرْتَهَناً بشىءٍ و يدخل فى الصلاة. فلا ينبغى للعبد أن يتلبس بالصلاة إلا و هو على أتمّ الهيئات. فما أحسنها من هيئة عبدٍ ذليلٍ واقفٍ بين يَدَيِّ ملكٍ عزيزٍ؛ و فى تفسير قوله تعالى: ^۲ ﴿الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ﴾ قيل: هو سكون الأطراف و الطمأنينة؛ و قد حرّكت يَدَيَّ فى الصلاة و عندى شخص من الصالحين، فلما انصرفت من الصلاة أنكر على و قال: عندنا أنّ العبد إذا وقف فى الصلاة ينبغى أن يبقى جماداً مجمداً لا يتحرّك منه شىء؛ و قد جاء فى الخبر: «سَبْعَةُ أَشْيَاءَ فِى الصَّلَاةِ مِنَ الشَّيْطَانِ: الرُّعَافُ وَ النُّعَاسُ وَ الْوَسْوسَةُ وَ التَّأَوُّبُ وَ الْحِكَاكُ وَ الْإِلْتِفَاتُ وَ الْعَبَثُ بِالشَّيْءِ» ^۳ و قيل: السهو و الشك.

۱. عوارف المعارف، ص ۳۱۹

۲. المعارج: ۲۳

۳. رُعاف: خون‌بینی؛ نُعاس: چرت؛ وسوسه: شک؛ تأوب: دو بار خواندن، بدل کردن، تکرار شهادتین و تکبیر در نماز؛ حِکاک: خارش، حاجت خاریدن [الحکّة: جرب]؛ التفات: نگاه به دور و بر؛ عبث بشىء: بازی کردن با اشیاء.

قال بعضهم: إذا كبرت التكبيرة الأولى فاعلم أن الله ناظر الى شخصك عالم بما فى ضميرك، مثل فى صلاتك الجنة والنار، لأن القلب إذا شغل بذكر الآخرة تنقطع عنه الوسوس؛ فيكون هذا التمثيل تداوياً للقلب لدفع الوسوسة.

حكى عن الجنيد أنه قال: ^١ « لكل شىء صفوة، و صفوة الصلاة التكبيرة الأولى؛ وإنما كانت التكبيرة الأولى صفوة لأنها موضوع النية و أول الصلاة.

قال ابن سالم: النية بالله ولله ومن الله، ^٢ والآفات التى تدخل فى صلاة العبد بعد النية من العدو، ونصيب العدو وإن كثّر لا يوازن بالنية التى هى لله وبالله وإن قل. » و ينبغى للعبد أن يستقبل القبلة بظاهره و الحضرة الإلهية بباطنه؛ و لا يبتدىء بالتكبير إلا إذا سكن القلب، فتشكّلت به الجوارح، و تأيّدت بالأولى و الأصوب؛ و يجمع بين نية الصلاة و التكبير بحيث لا يغيب عن قلبه حالة التكبير أنه يصلى الصلاة بعينها، و قد شهد القرآن المجيد بالفلاح للمصلين ^٣ حيث قال: ﴿ قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ ﴾، ^٤ و قال النبى - صلى الله عليه و آله و سلم -: ^٥ قال الله تعالى: « قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَ بَيْنَ عَبْدِي نِصْفَيْنِ ».

فالصلاة ^٦ صلة بين العبد و بين الرب، و ما كان صلة بينه و بين الله؛ فحق العبد أن يكون خاشعاً لصولة الربوبية على العبودية. و قد ورد أن الله تعالى إذا تجلّى لشىء خضع له؛ و من يتحقّق بالصلة فى الصلاة تلمّع له طوابع التجلّى فيخشع؛ و الفلاح للذين هم فى صلاتهم خاشعون، و بانتفاء الخشوع ينتفى الفلاح.

سئل ابو سعيد الخراز: ^٧ كيف الدخول فى الصلاة؟ فقال: « هو أن يُقْبَلَ على الله

١. عوارف المعارف، ص ٣٠٨

٢. حاشيه مج: قيل النية بالله لا تحصل إلا اذا فنى عن اوصافه و نعوته و آثار وجوده؛ فاذا كان فانياً بهذا الفناء كان نيته بالله لا به؛ و النية لله هى التى لا تكون مشوبة بالعجب و الريا؛ و النية من الله هى التى يعلم العبد أن هذه النية من الله.

٣. دا: المصلين

٤. مجمع البيان، ج ١، ص ١٧

٥. همان، ص ٣٠٩

٦. المؤمنون: ٢ - ١

٧. عوارف المعارف، ص ٣٠٢

إقبالك عليه يوم القيامة، ووقوفك بين يدي الله تعالى ليس بينك وبينه ترجمانٌ وهو مُقبل عليك وأنت تناجيه؛ وتعلم بين يدي مَنْ أَنْتَ واقفٌ، فإنه الملك العظيم. «و اعلم أَنَّ من الناس مَنْ إذا قال: «اللَّهُ أَكْبَرُ» غابَ في مطالعة العظمة والكبرياء، وامتلاً بباطنه نوراً، و صار الكون بأسره في فضاء شرح صدره كخَزْذَلَةٍ^١ و من الناس مَنْ إذا أقبل على الله في صلاته يتحقق بمعنى الإنابة، لأنَّ الله تعالى قدَّم الإنابة و قال: ﴿مُتَّبِعِينَ إِلَيْهِ وَ اتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾^٢. فينبى إلى الله تعالى، و يتقَى الله بالتبرى عما سواه، يقيم الصلاة بصدورٍ منشرح بالاسلام و قلبٍ منفسح بنور الأنام؛ فيخرج الكلمة من القرآن من لسانه و يسمعها بقلبه، فتقع الكلمة في فضاء قلبٍ ليس فيه غيرها، فتملأها القلب بحسن الفهم و لذادة الإصغاء، و يتشربها بحلاوة الاستماع.»^٣

في كتاب ذيل العوارف: روى عن أمير المؤمنين و إمام المتقين علي بن ابي طالب - عليه الصلوة و السلام - أنه كان يتكلم للناس بَمَنْى، فقال في تضاعيف كلامه: ^٤ «مَنْ لَمْ يَعْرِفْ تَأْوِيلَ صَلَاتِهِ فَصَلَاتُهُ خِدَاجٌ^٥ مَرَّتَيْنِ. فقال له رجل: و هل للصلاة تأويل غير التعبد؟ فقال: أجل، إِنَّ اللَّهَ - عَزَّ وَجَلَّ - مَا بَعَثَ مُحَمَّدًا بِأَمْرٍ مِنَ الْأُمُورِ إِلَّا وَ لَهُ مُشَابَهٌ وَ تَأْوِيلٌ وَ تَنْزِيلٌ، وَ كُلُّ ذَلِكَ يَدُلُّ عَلَى التَّوْحِيدِ. فقال الرجل: فما معنى رفع يديك إلى أذنيك في الصلاة؟ قال: تأويله الله أكبر مِنْ أَنْ يُحَسَّسَ أَوْ يُمَسَّسَ بِالْأَحْمَاسِ. قال: فما معنى مدَّ عُنُقِكَ في الركوع؟ قال: أَمَنْتُ بِكَ وَ لَوْ ضُرِبَ عُنُقِي. قال: فما معنى سجودك الأول؟ قال: اللَّهُمَّ مِنْهَا خَلَقْتَنِي - يعنى من الارض - قال: فما معنى السجدة الثانية؟ قال: وَ فِيهَا تُعِيدُنِي. قال: فما معنى الجلسة بين السجدين؟ قال: وَ مِنْهَا تُخْرِجُنِي تَارَةً أُخْرَى. قال: فما معنى إقامة الرجل اليمنى و طَرَحَ اليُسْرَى في التشهد؟ قال: تأويله، اللَّهُمَّ أَمِتِ الْبَاطِلَ وَ أَقِمِ الْحَقَّ. قال: فما

١. دا: + «بأرض فلاة ثم يلقي الخردلة»

٢. الروم: ٣١

٣. عوارف المعارف، ص ٣١٢

٤. بحار الأنوار، ج ٨٢، ص ٢٧٥

٥. همان: خداج + ناقصة غير تامة. خداج: ناقص

معنی قول الإمام: السلام علیکم ورحمة الله؟ قال: يَتَرَحَّمُ عَنِ اللَّهِ يَقُولُ، وَبِسَلَامَتِهِ أَمَّا لَكُمْ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَبِرَحْمَتِهِ تَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ. «

معنی تکبیر این است ای امیم ^۱	کای خدا پیش تو قربانی شدیم
وقت ذبح الله اکبر می کنی	همچنین در ذبح نفس گشتنی
گشت گشته تن ز شهوتها و آز	شد به بسم الله بَسْمَل ^۲ در نماز
چون قیامت پیش حق صفها زده	در حساب و در مناجات آمده
ایستاده پیش یزدان اشکریز	بر مثال راست روز رستخیز
حق همین گوید چه آوردی مرا	اندر این مُهلت که دادم من تو را
عمر خود را در چه پایان بُرده ای	قُوت و قُوت در چه فانی کرده ای
گوهر دیده کجا فرسوده ای	پنج حس را در کجا پالوده ای ^۳
چشم و گوش و جمله گوهرهای عرش	خرج کردی، چه خریدی تو ز فرش
همچنین پیغامهای درد گین	صد هزاران آید از حضرت چنین
در قیام این گفته ها آرد رجوع	در خجالت شد دو تا اندر رکوع
باز فرمان می رسد بردار سر	از رکوع و پاسخ حق را شمر
سر بر آرد از رکوع او شرمسار	اندر افتد باز در رو همچو مار
باز گوید سر بر آور باز گو	که بخواهم جُست از تو مُو به مُو
قُوت پا ایستادن نبودش	که خطاب هیبتی بر جان زدش
پس نشیند عقده زان بارگران	حضرتش گوید سخن گو با بیان
نعمت دادم بگو شُکرت چه بود	دادم سرمایه هین بنمای سود
رو به دست راست آرد در سلام	سوی جانِ انبیا و آن کرام
یعنی ای شاهان شفاعت، کین لئیم	سخت در گِل ماندش پای و گلیم

۱. امیم: اقتداکننده به امام، نیکو قد

۲. بَسْمَل: بسم الله الرحمن الرحيم گفت.

۳. پالودن: صاف کردن، پاک کردن، تصفیه

انبیا گویند روز چاره رفت چاره آنجا بود و دست افزار زفت^۱
 رُو بگرداند به سوی دست چپ در تبار و خویش گویندش که خَبْ
 هین جواب خویش گو با کردگار ماکه ایم ای خواجه دست از ما بدار
 نبی از این سو نبی از آن سو چاره شد جانِ آن بیچاره در صد پاره شد
 از همه نومید شد مسکین کیا^۲ پس بر آرد هر دو دست اندر دعا
 کز همه نومید گشتم ای خدا اوّل و آخر توویی و منتهی
 در نماز این خوش اشارتها ببین تا بدانی کین بخواهد شد یقین
 پس پیمبر گفت بهر این طریق با وفاتر از عمل نبود رفیق
 گر بود نیکو اَبَد یارت شود ور بود بد در لَحَد مارت شود
 و روی عَمَّار بن یاسر عن رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - أَنَّهُ قَالَ: ^۳
 «لَا يُكْتَبُ لِلْعَبْدِ مِنْ صَلَاتِهِ إِلَّا مَا يُعْقَلُ». و قد ورد في لفظ آخر: ^۴ «مَا مِنْكُمْ مَنْ يُصَلِّي
 الصَّلَاةَ كَامِلَةً، وَ مِنْكُمْ مَنْ يُصَلِّي النُّصْفَ وَ الثُّلُثَ وَ الرُّبْعَ وَ الخُمُسَ حَتَّى يَبْلُغَ
 العُشْرَ». و قال تعالى: ^۵ ﴿لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى﴾. قيل: مِنْ حُبِّ الدُّنْيَا، وَ
 قيل: مِنَ الإِهْتِمَامِ بِأُمُورِ الدُّنْيَا؛ و قال - صَلَّى الله عليه وآله وسلم -: ^۶ «مَنْ صَلَّيَ
 رَكَعَتَيْنِ وَ لَمْ تُحَدِّثْ نَفْسُهُ بِشَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ». و قال أيضاً
 - صَلَّى الله عليه وآله وسلم -: ^۷ «إِنَّمَا الصَّلَاةُ تَمْسُكُ وَ تَوَاضِعُ وَ تَضَرُّعُ وَ تَنَادُّمٌ. وَ
 تَرْفَعُ يَدَيْكَ وَ تَقُولُ: اللَّهُمَّ، اللَّهُمَّ؛ فَمَنْ لَمْ يَفْعَلْ فَهِيَ خِدَاجٌ - أَي نَاقِصَةٌ. »
 و قد ورد: إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا تَوَضَّأَ لِلصَّلَاةِ تَبَاعَدَتْ عَنْهُ الشَّيْطَانُ فِي أَقْطَارِ الْأَرْضِ
 خَوْفًا مِنْهُ، لِأَنَّهُ يَتَأَهَّبُ لِلدَّخُولِ عَلَى الْمَلِكِ. فَإِذَا كَبَّرَ حُجِبَ عَنْهُ إِبْلِيسُ وَ يُضْرَبُ بَيْنَهُ

۱. دا: رفت. زفت: پُر و مالا مال، بسیار و فراوان

۲. کیا: خواجه، آقا، سرور، حاکم

۳. بحار الأنوار، ج ۸۴، ص ۲۴۹

۴. «إِنَّ مِنَ الصَّلَاةِ لِمَا يَقْبَلُ نِصْفَهَا وَ ثُلُثَهَا وَ رُبْعَهَا وَ خُمْسَهَا إِلَى الْعُشْرِ» بحار الأنوار، ج ۸۴، ص ۲۶۰

۵. النساء: ۴۳

۶. بحار الأنوار، ج ۸۴، ص ۲۴۹

۷. الحقائق، ص ۲۲۱

و بينه سُرادِقُ لا ينظر إليه، و واجهه الملك الجبَّار بوجهه؛ و إذا قال: «اللَّهِ اكبر» اطلع الملك فى قلبه، فإذا رآه ليس فى قلبه اكبر من الله — عزَّ وجلَّ — فيقول: صدقتَ الله تعالى فى قلبك كما تقول^١؛ و يتشعشع من قلبه نورٌ يلحق بملوك العرش، و يُكشف له بذلك النور ملكوتُ السماوات و الارض، و يكتب له حَسُو ذلك النور حسناتٌ؛ و إنَّ الغافل الجاهل إذا قام إلى الصلاة احتَوَشَتْهُ^٢ الشياطين، كما يحتوش الذبابُ على نقطة العسل. فاذا كَبُرَ اطلع المَلَكُ على قلبه؛ فإذا كان فى قلبه شىءٌ أعظم من الله تعالى عنده فيقول له: كذبتَ ليس الله تعالى أكبر فى قلبك كما تقول؛ فيثور من قلبه دخانٌ يلتحق بعنان السماء، فيكون حجاباً لقلبه عن الملكوت، و يزداد ذلك الحجاب صلابَةً، و يلتقم الشيطان قلبه؛ فلا يزال ينفخ فيه، و ينفث، و يوسوس اليه، و يزيّن حتّى ينصرف من صلاته، و لا يعقل ما كان فيه. و فى الخبر: ^٣«لَوْلا أَنْ الشَّيَاطِينِ يَحُومُونَ حَوْلَ قُلُوبِ بَنِي آدَمَ لَنَظَرُوا إِلَى مَلَكُوتِ السَّمَاءِ» حديقته:

هر نمازی که با خلل باشد	دان که در حشر بی محل باشد
از خشوع دل است مغز نماز	ور نباشد خشوع نیست نیاز
مرد باید که در نماز آید	خسته با درد و با نیاز آید
ور نباشد خشوع و دمسازی	دیو بر سبلتش ^٤ کند بازی

و قيل لموسى بن جعفر — عليهما السلام —: إنَّ الناس أفسدوا عليك الصلاة بممرهم بين يديك. قال: ^٥«إِنَّ الَّذِي أُصَلِّي لَهُ أَقْرَبُ مِنَ الَّذِي يَمْشِي بَيْنَ يَدَيَّ»^٦
«وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ — نَصِيباً — أَى تَاعِباً — بِالصَّلَاةِ بَعْدَ التَّبَشِيرِ لَهُ بِالْجَنَّةِ لِقَوْلِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ: ﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا﴾^٧، وَكَانَ

١. دا: كما تقوم
٢. احتوشته: در میان گرفتند او را
٣. بحار الأنوار، ج ٥٦، ص ١٦٣
٤. دا: سنبش
٥. بحار الأنوار، ج ١٠، ص ٢٠٤
٦. مج: عبارت «و قيل لموسى بن جعفر ... بين يدي» محذوف
٧. طه: ١٣٢

يَأْمُرُ بِهَا أَهْلَهُ وَ يَصْبِرُ عَلَيْهَا نَفْسَهُ.»

و بود رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - تعب کشنده به کثرت نماز بعد از بشارت دادن او به بهشت، به گفتن خدای تعالی که «امرکن اهل خود را به نماز و مصابرت کن بر نماز»؛ پس امر می کرد به نماز اهل خود را و صبر می فرمود نفس نفیس خویش را بر آن.

از جابر بن عبد الله انصاری مروی است که گفت که کعب الاحبار از علی بن ابی طالب - علیه الصلوة و السلام - پرسید که آنچه رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - در آخر حیات به آن تکلم فرموده چه بود؟ گفت: «آن حضرت را بر سینه خود مستند ساخته بودم، سر را بر دوش من نهاد و گفت: الصَّلَاةُ الصَّلَاةُ». کعب گفت: آخر عهد وصیت انبیا این باشد، و به این مأمورند و به این مبعوث شوند.

«ثُمَّ إِنَّ الزَّكَاةَ جُعِلَتْ مَعَ الصَّلَاةِ قُرْبَانًا لِأَهْلِ الْإِسْلَامِ»، باز بدرستی که زکات گردانیده شد مقارن با نماز از برای [تقرب] اهل اسلام.

عن أبي درداء - رضی الله عنه - أنه قال: قال رسول الله^۱ - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - «الزَّكَاةُ قَنْطَرَةُ الْإِسْلَامِ». و مقارنه «زكاة» با «صلاة» در قرآن بسیار است کقوله تعالی: ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ﴾^۳ و ﴿أَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ﴾^۴ و ﴿أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾^۵ فی مواضع كثيرة أى جعل الزكاة تلى الصلاة، لأن الزكاة التطهير. قال تعالی: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا﴾^۶ أى طهرها بالطاعات. و لما كانت الصلاة من شرطها الطهارة جعلت الزكاة إلى جانبها لكونها طهارة الأموال، كما كان فى الصلاة طهارة الثياب و الأبدان و المساجد، بل طهارة الأنفس من الذنوب

۱. دا: عبارت «عن أبي درداء أنه قال: قال رسول الله» محذوف بجای آن: «روى عن رسول الله»

۲. بحار الأنوار، ج ۷۷، ص ۴۰۵؛ قنطرة: پل بزرگ، پل نجات

۳. المائدة: ۵۵، النمل: ۳، ...

۴. مریم: ۳۱

۵. البقرة: ۴۳ و ۱۱۰، الحج: ۷۸، النور: ۵۶، ...

۶. الشمس: ۹

كما شبّه رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلّم - أيّاً بالجمّة تكون على باب الرجل. عن معاذ [بن] جبل قال: قلت: يا رسول الله! أخبرني بعمل يُدخلني الجنّة. قال: «بَخِّ بَخٍّ، سَأَلْتُ عَنْ عَظِيمٍ وَ أَنَّهُ لَيْسَ بِعَظِيمٍ عَلَى مَنْ يَسْرُهُ اللَّهُ عَلَيْهِ؛ صَلِّ الصَّلَاةَ الْمَكْتُوبَةَ، وَ أَدِّ الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ.»^۱

روى أنّ رجلاً أتى النبي - صَلَّى الله عليه و آله و سلّم - من بنى تميم، فقال: يا رسول الله! إنني رجلٌ ذو مالٍ كثيرٍ و ذو أهلٍ و ولدٍ حاضرة، أخبرني كيف أصنع و كيف أتصدق؟ فقال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلّم - «أُخْرِجِ الزَّكَاةَ مِنْ مَالِكَ، فَإِنَّهَا يُطَهَّرُكَ.» و روى عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلّم -:^۲ «عُرِضَ عَلَى أَوَّلِ ثَلَاثَةٍ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَ أَوَّلِ ثَلَاثَةٍ يَدْخُلُونَ النَّارَ. فَأَمَّا أَوَّلُ ثَلَاثَةٍ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ: فَالشَّهِيدُ، وَ عَبْدٌ مَمْلُوكٌ أَحْسَنَ عِبَادَةَ رَبِّهِ وَ نَصَحَ لِسَيِّدِهِ، وَ عَفِيفٌ مُتَعَفِّفٌ ذُو عِيَالٍ. وَ أَمَّا أَوَّلُ ثَلَاثَةٍ يَدْخُلُونَ النَّارَ: فَآمِيرٌ مُسَلِّطٌ، وَ ذُو ثَرَوَةٍ مِنْ مَالٍ لَا يُوَدِّي حَقَّ اللَّهِ فِي مَالِهِ، وَ فَقِيرٌ فَخُورٌ.»^۳ قال تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لَا يُنْفِقُوهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ يَوْمَ يُخْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَيُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنَزْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ﴾^۴ و آنان که گنج می نهند زر را و سیم را، و نفقه نمی کنند آن را به دادن زکات در راه دین خدای، پس مژده ده ایشان را به عذابی در دناک در آن روز که گرم کرده شود آن زر و سیم، و بر افروزند آتش را بر آن اموال در آتش دوزخ؛ پس داغ نهند بدان پیشانیهای ایشان و پهلوهایی ایشان و پشتهای ایشان، گویندشان: این آن است که گنج نهادید خویشان را، پس بچشید و بال آنچه بودید که گنج می نهادیت آن، و نمی دادید حقوق الله - تعالی - به مساکین.

روایت است از ابن مسعود که «ننهند دیناری و نه درهمی بر روی درهمی،

۱. بحارالأنوار، ج ۸۷، ص ۱۲۳

۲. بحارالأنوار، ج ۷۲، ص ۱۲۶

۳. مج: از ابتدای عبارت «روى أنّ رجلاً أتى النبي من بنى تميم فقال ...» تا همین عبارت محذوف

۴. التوبة: ۳۵ - ۳۴

بلکه وسیع کنند پوست بدن او تا بنهند هر درهمی و دیناری در موضع علی حدّه به داغ کردن».

پرسیدند از یکی علما که چرا تخصیص کرده داغ کردن پیشانی و پشت و پهلوی؟ جواب گفته: از برای آنکه توانگر صاحب کنز مال هر گاه که دید فقیری پیشانی درهم می‌کشد، و پشت به جانب او می‌کند، و پهلوی او خالی می‌کند؛ پس بدان مستوجب داغ پیشانی و پشت و پهلوی می‌گردد. قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم -: ^۱ « مَا مِنْ صَاحِبِ ذَهَبٍ وَ لَا فِضَّةٍ لَا يُؤَدِّي مِنْهَا حَقًّا إِلَّا إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صُفِّحَتْ لَهُ صَفَائِحُ مِنْ نَارٍ، وَ أُحْمِيَ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ، فَتَكْوَى بِهَا جَبْهَتُهُ وَ جَنْبُهُ وَ ظَهْرُهُ؛ كُلَّمَا بَرَّدَتْ أُعِيدَتْ لَهُ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ حَتَّى يَقْضَى بَيْنَ الْعِبَادِ، فَيُرَى سَبِيلُهُ إِمَّا إِلَى الْجَنَّةِ وَ إِمَّا إِلَى النَّارِ. » یعنی نیست هیچ صاحب طلا و نه صاحب نقره که ادا نکرده از آن حقّ الله الا که باشد روز قیامت که صفيحه‌ها^۲ سازند از آتش، و تافته کنند آن را در آتش دوزخ، پس داغ کنند به آن پیشانی او و پهلوی او و پشت او؛ هر گاه که سرد شود آن صفيحه‌ها باز گرم و تافته کنند از برای او در روزی که باشد مقدار او پنجاه هزار سال تا قضا کرده شود میان بندگان، پس نموده شود سبیل او یا به بهشت یا به دوزخ.

«فَنَنْ أَعْطَاهَا طَيِّبَ النَّفْسِ بِهَا، فَإِنَّهَا تُجْعَلُ لَهُ كَفَّارَةً، وَ مِنَ النَّارِ حِجَابًا^۳ وَ وَقَايَةً.» پس آن کس که بدهد زکات را به طیب نفس و خوش دلی به آن دادن، پس بدرستی آن را بگردانند از برای او کفّاره گناهان، و بگردانند آن را حجاب از آتش و وقایه و حفظ از ورود عذاب. قال ابن عمر: « مَا أَبَالِي لَوْ كَانَ لِي مِثْلُ أَحَدٍ ذَهَبًا أَعْلَمَ عَدَدَهُ أَزْكِيَهُ، وَ أَعْمَلُ بِطَاعَةِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ. »
«فَلَا يَبِيعَنَّهَا^۴ أَحَدٌ نَفْسَهُ، وَ لَا يُكْتَرَنَ لَهْفُهُ،» پس باید که نفروشد برای دادن

۱. بحار الأنوار، ج ۸، ص ۲۴۳

۲. مج: صفيحه‌ها [صفيحه: نامه، کتاب]؛ صفيحه: ورقه نازک فلزی

۳. نهج البلاغه: حجازاً

۴. نهج البلاغه: فلا يبيعهها

زکات، هیچ کس نفس خود را، و بسیار نگرداند بر آن حزن خود را.
 عن عبادة بن الصامت - رضي الله عنه - : إنَّ رسولَ الله - صَلَّى الله عليه وآله و
 سلم - قيل له و هو قاعدٌ في الحطيم بمكة: يا رسول الله! أتى عليَّ مالٌ فلان. فقال
 رسولُ الله - صَلَّى الله عليه وآله و سلم - :^۱ « مَا تَلَفَ مَالٌ فِي بَرٍّ وَلَا بَحْرٍ إِلَّا بِمَنْعِ
 الزَّكَاةِ، فَاحْرَزُوا أَمْوَالَكُمْ بِالزَّكَاةِ. » یعنی کسی گفت رسول الله را - صَلَّى الله عليه و
 آله و سلم - که آمده شد بر مال فلان نقصان و تلف. پس گفت رسول الله - صَلَّى الله
 عليه و آله و سلم - که تلف نشود هیچ مالی در بَرٍّ و در بحر الا به منع و ندادن زکات.
 پس حرص نمایند و محافظت کنید اموال خود را به زکات.

« فَإِنَّ مَنْ أَعْطَاهَا غَيْرَ طَيِّبِ النَّفْسِ بِهَا، يَرْجُو بِهَا مَا هُوَ أَفْضَلُ مِنْهَا، فَهُوَ جَاهِلٌ
 بِالسُّنَّةِ، مَغْبُونُ الْأَجْرِ، ضَالُّ الْعَمَلِ، طَوِيلُ النَّدَمِ. » پس بدرستی که آن کس که بدهد
 زکات را نه به طیب نفس و دل خوش، که خواهد به آن مال زکات افضل از آن مال که
 ثواب است، پس او جاهل است به سنت؛ از برای آنکه قصد نکرده به آن وجه الله را
 و مهتدی نشده به غایت وضع آن در سنت، و مغبون و زیان زده باشد در اجر، و
 گمراه باشد در عمل، و بسیار ندامت باشد در قیامت.

عن ابي ذر - رضي الله عنه - قال: « انتهيتُ إلى النَّبِيِّ - صَلَّى الله عليه وآله و
 سلم - وَهُوَ جَالِسٌ فِي ظِلِّ الْكَعْبَةِ، فَلَمَّا رَأَيْتُ قَالَ: هُمُ الْأَخْسَرُونَ وَرَبُّ الْكَعْبَةِ. قَالَ:
 فَجِئْتُ حَتَّى جَلَسْتُ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! فِدَاكَ أَبِي وَأُمِّي! مَنْ هُمْ؟ قَالَ: هُمُ
 الْأَكْثَرُونَ أَمْوَالًا إِلَّا مَنْ قَالَ هَكَذَا وَهَكَذَا مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ وَعَنْ يَمِينِهِ
 وَعَنْ شِمَالِهِ، وَقَلِيلٌ مَا هُمْ. »^۲ ابوذر - رضي الله عنه - گوید: رسیدم به رسول الله
 - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - و او نشسته بود در سایه کعبه. پس چون دید مرا

۱. بحار الأنوار، ج ۹۶، ص ۲۰

۲. « روی ابوذر قال: رأيت رسول الله (ص) و هو جالس في ظل الكعبة و هو يقول: هم الأخسرون و رب الكعبة، فقلت: من هم يا رسول الله؟ فقال: ما من صاحب إبل أو غنم لا يؤدي زكاته إلا جاءت يوم القيامة أعظم ما كانت ... حتى يقضى بين الناس » بحار الأنوار، ج ۹۶، ص ۱۱

گفت: ایشان زیانکارترینند، به پروردگار کعبه سوگند! گفت: پس آمدم تا نشستم، پس گفتم: یا رسول الله! فدای تو باد پدرم و مادرم! کیستند ایشان؟ فرمود: ایشان بسیار تر اموالند، إلا آن کس که مال را گوید که همچنین و همچنین و همچنین، از برابر روی او و از پس پشت او و از راست او و از چپ او عطا کند به هر کس؛ و اندکی اند آنان که چنین باشند.

لب ببند و کف پُر زر بر گشا	بُخل را بگذار و پیش آور سخا
مال در ایثار اگر گردد تلف	در درون، صد زندگی آید خلف
گر نگرده زرع جان یک دانه صد	صحن ارض الله واسع کی بود؟
گفت پیغمبر که دائم بهر پند	دو فرشته خوش منادی می کنند
کای خدایا مُنفقان را سیر دار	هر درمشان را عوض ده صد هزار
وی خدایا مُمسکان را در جهان	تو مده إلا زیان اندر زیان
گر نماند از جود در دست تو مال	کی کند لطف الهت پایمال
هر که کار دگرده انبارش تهی	لیک اندر مزرعه باشد بهی
و آنکه در انبار ماند و صرفه کرد	اشپش و موش حوادث پاک خورد
این سخا شاخی است از شاخ بهشت	وای کوکز کف چنین شاخی بهشت ^۱
تا برد شاخ سخای خوب کیش	مر تو را بالا کشان با اصل خویش
گفت پیغمبر که هر که از یقین	داند او پاداش خود در یوم دین
که یکی را ده عوض می آیدش	هر زمان جود دگرگون زایدش
منت آن کس راست کونان می گزد	گو بکش منت که نانی می پزد
نان دهی و جان ستانی ای فلان	پس چرا منت نهی بر این و آن

«ثُمَّ أَدَاءَ الْأَمَانَةِ، فَقَدْ خَابَ مَنْ لَيْسَ مِنْ أَهْلِهَا.» باز ادای امانت، پس بدرستی که

نومید شد آن کس که نیست از اهل امانت.

۱. بهشت: برهید

«إِنَّهَا عُرِضَتْ عَلَى السَّمَاوَاتِ الْمَبْنِيَّةِ، وَ الْأَرْضِينَ الْمَدْحُورَةِ، وَ الْجِبَالِ ذَاتِ الطُّوْلِ الْمَنْصُوبَةِ، فَلَا أَطُولَ وَلَا أَعْرِضُ، وَلَا أَعْلَى وَلَا أَعْظَمَ مِنْهَا؛ وَلَوْ امْتَنَعَ شَيْءٌ بِطُولٍ أَوْ عَرْضٍ أَوْ قُوَّةٍ أَوْ عِزٍّ لَا مُمْتَنِعِينَ؛ وَلَكِنْ أَشْفَقْنَا مِنَ الْعُقُوبَةِ،» بدرستى كه امانت عرض کرده شد بر آسمانهای بنا کرده شده، و بر زمینهای گسترده شده، و بر کوههای صاحب طول بر پای کرده شده، پس نیست چیزی دراز تر و نه پهن تر و نه بلندتر و نه بزرگتر از آنها؛ و اگر امتناع نمودی از قبول امانت چیزی به درازى یا پهنایى یا قوت یا عزت، هر آینه امتناع نمودندى و ابا کردندى حمل آن را؛ و لكن ترسیدند از عقوبت كه اگر ادا نکنند لاحق گردد به ایشان عقاب.

عن ابن عباس: هى أمانات الناس و الوفاء بالعهود، فحقّ على كلّ مؤمن أن لا يغشّ مؤمناً و لا معاهداً فى شىءٍ قليل و لا كثير؛ فعرض الله هذه الأمانة على أعيان السماوات و الأرض و الجبال، فقال لَهُنَّ: أَتَحْمِلُنَ هَذِهِ الْأَمَانَةَ بِمَا فِيهَا؟ قُلْنَ: وَ مَا فِيهَا؟ قَالَ: إِنْ أَحْسَنْتُنَّ جُوزَيْتُنَّ، وَ إِنْ عَصَيْتُنَّ عُوقِبْتُنَّ. فَقُلْنَ: لَا، يَا رَبُّ! نَحْنُ مُسَخَّرَاتٌ لِمُرْكٍ لَا يَزِيدُ ثَوَاباً وَ لَا عِقَاباً؛ وَقُلْنَ ذَلِكَ خَوْفاً وَ خَشْيَةً وَ تَعْظِيماً لِلدِّينِ اللَّهِ أَنْ لَا تَقُومُوا بِهَا لَا مَعْصِيَةَ وَ لَا مَخَالَفَةَ؛ وَ كَانَ الْعَرْضُ عَلَيْهِنَّ تَخِييراً لَا إِلْزَاماً؛ وَ لَوْ أُلْزِمَهُنَّ لَمْ يَمْتَنِعْنَ مِنْ حَمَلِهَا، وَ الْجَمَادَاتُ كُلُّهَا خَاضِعَةٌ لِلَّهِ - عَزَّ وَ جَلَّ - مَطِيعَةٌ سَاجِدَةٌ لَهُ، كَمَا قَالَ تَعَالَى لِلْسَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ: ﴿ ائْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ ﴾^١ وَ قَالَ لِلْحِجَارَةِ: ﴿ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَّا يَلْهِيكَ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ﴾^٢ وَ قَالَ: ﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ وَ النُّجُومُ وَ الْجِبَالُ وَ الشَّجَرُ وَ الدَّوَابُّ ﴾^٣، الآية.

و قال بعض اهل العلم: خلق الله تعالى فيهنّ العقل و الفهم حين عرض الأمانة عليهنّ، حتّى عقلن الخطاب و أجبن.

٢. البقرة: ٧٤

١. فصلت: ١١

٣. الحج: ١٨

قال فی الفتوحات المکیّة: ^۱ « فأما حدیث اللّٰه فی الصوامت، فهو عند العامّة من علماء الرسوم حدیثٌ حال، أى یفهم من حاله کذا، حتّى أنّه لو نطق نطق بما فهم ^۲ هذا الفهم منه، قال القوم فی مثل هذا: قالت الأرضُ لِلْوَتْدِ لِمَ تَشْقِیْ؟ قال لها الوتدُ: « سَلْ من یدْفِئنی! » فهذا عندهم حدیثٌ حال، و علیه خرّجوا قوله تعالى: ^۳ ﴿ وَإِنْ مِنْ شَیْءٍ إِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ ﴾ و قوله: ^۴ ﴿ إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ یَحْمِلْنَهَا ﴾ إیایه حال.

و أمّا عند أهل الكشف: فیستمعون نطقَ کلّ شیء من جماد و نبات و حیوان، بِسَمْعِهِ ^۵ المقیّد بِأُذُنِهِ بِمَرْفَئِ عَالَمِ الْحَسِّ لافی الخیال، كما سمع ^۶ تُنطقُ المتکلم من الناس و الصوت من أصحاب الأصوات. فما عندنا فی الوجود صامت أصلاً، بل الكلّ ناطق بالثناء على الله تعالى، كما أنّه لیس عندنا فی الوجود ناطق أصلاً من حیث عینه، بل کلّ عین سوى الله صامتة لا نطق لها إلاّ أنّها كانت مظاهر کان النطق للظاهر. قالت الجلود: ﴿ أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِی أَنْطَقَ كُلَّ شَیْءٍ ﴾ ^۷. فالکلام فی المظاهر هو الاصل، و الصمت فیها عَرَضٌ یَعْرِضُ فی حقّ المحجوب؛ فلا أصحاب الحرف و الصوت عذر عند هؤلاء؛ و لمنکرى الصوت و الحروف عذر ایضاً عندهم. «

نگه کن ذره ذره گشته پویان به حمدش خطبه توحیدگویان
زهی انعام و لطف کار سازی که هر یک ذره را با اوست رازی ^۸
« وَ عَقَلْنَ مَا جَهِلَ مَنْ هُوَ أَوْعَفُّ مِنْهُنَّ، وَ هُوَ الْإِنْسَانُ، إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا. » و دانستند سماوات و ارضین و جبال با آن قوّت آنچه ندانست آن کس که او ضعیفتر بود از ایشان، و او آدمی است، بدرستی که او بود ظلم کننده بر نفس خود و نادان به امر خدا و احتمال امانت.

۱. الفتوحات المکیّة، ج ۱۲، ص ۳۲۳

۲. الفتوحات: لنطق بما فهمه

۳. الإسراء: ۴۴

۴. الأحزاب: ۷۲

۵. دا: یسمعه

۶. الفتوحات المکیّة: كما یُسْمَعُ

۷. فصلت: ۲۱

۸. دا: دو بیت شعر محذوف

عن ابن مسعود أنه قال: مُثِلَتِ الأمانةُ كصخرةٍ مُلقاةٍ و دُعِيَتْ السماوات و الارض و الجبال إليها، فلم يقربوا منها و قالوا: لا نطبق حملها؛ و جاء آدم من غير أن دُعِيَ و حرَّك الصخرة و قال: لو أُمِرْتُ بحملها لحملتُها. فَقُلْنَ له: إحمِلْ. فحملها إلى رُكْبَتَيْهِ، ثم وضعها و قال: و الله، لو أردتُ أن ازداد ازدتُ.^۱ قُلْنَ له: إحمِلْ. فحملها إلى حَقْوِهِ، ثم وضعها و قال: لو أردتُ أن ازداد لزدتُ.^۲ قُلْنَ له: إحمِلْ. فحملها حتَّى وضعها على عاتقه، فأراد أن يَضَعَهَا، فقال الله تعالى مكانك: فَإِنَّهَا فِي عُنُقِكَ وَ عُنُقُ ذُرِّيَّتِكَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. قال محمد بن فضل: «جوارحك كلها أماناتٌ عندك، أُمِرْتَ فِي كُلِّ واحدٍ منها بأدائها: فأمانة العين الغَضُّ عن المحارم و النظر بالاعتبار؛ و أمانة السمع صيانتها عن اللغو و الرفث و إحضارها مجالس الذكر؛ و أمانة اللسان اجتناب الغيبة و البهتان و مداومة الذكر؛ و أمانة الرجل المشي إلى الطاعات و التباعد عن المعاصي؛ و أمانة الفم أن لا يتناول بها إلا حلالاً؛ و أمانة اليد أن لا يعدها إلى حرام و لا تمسكها عن الامر بالمعروف؛ و أمانة القلب مراعاة الحق على دوام الاوقات حتَّى لا يطالع سواه و لا يشهد غيره و لا يسكن إلا اليه. هذا تفسير قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾^۳.

«إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ مَا الْعِبَادُ مُقْتَرِفُونَ فِي لَيْلِهِمْ وَ نَهَارِهِمْ. لَطْفَ بِهِ خُبْرًا، وَ أَحَاطَ بِهِ عِلْمًا.» بدرستی که خدای تعالی مخفی نیست بر او آنچه بندگان کسب می‌کنند در شب ایشان و روزیشان. لطف شده به آن از روی خبرت و احاطه دارد به آن از روی دانش.

«أَعْضَاؤُكُمْ شُهُودُهُ، وَ جَوَارِحُكُمْ جُنُودُهُ، وَ ضَمَائِرُكُمْ عُيُونُهُ، وَ خَلَوَاتُكُمْ عِيَانُهُ.»
عضوهای شما گواهان اوست، و دستهای شما لشگران اویند، و ضمیرهای شما چشمهای اوست، و خلوتهای شما معاینه اوست.

۱. ازددتُ (م)

۲. لزددتُ (م)

۳. المؤمنون: ۸

نبینم در جهان مقدار مویی	که آن را نیست باروی توروئی
همه جانها ز تو حیران بمانده	تو با ما در میان جان نمانده
تورا بر ذره ذره راه بینم	دو عالم ثمّ وجه الله بینم ^۱

وَمَنْ كَلَامَ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱
- فَيُعَيِّبُ النَّهْيَ عَنِ عَيْبِ النَّاسِ -

«وَأَمَّا يَنْبَغِي لِأَهْلِ الْعِصْمَةِ وَالْمَصْنُوعِ إِلَيْهِمْ فِي السَّلَامَةِ أَنْ يَرْحَمُوا أَهْلَ الذُّنُوبِ وَالْمَعْصِيَةِ»، و سزوار نیست مر اهل عصمت را - وَهُمْ الَّذِينَ أَعَانَهُمُ اللَّهُ عَلَى قَهْرِ نُفُوسِهِمُ الْأَمَارَةَ فَهَلَكُوهَا - و آن کس که گردانیده باشد خدای تعالی او را به سلامت از ذنوب الا آنکه رحم کنند بر اهل گناهان و نافرمانی خدا؛ و رحم ایشان بر اهل ذنوب در کف ایشان است از عیوب و اعانت ایشان بر خروج از آن به صالح قول و عمل.

«وَيَكُونُ الشُّكْرُ هُوَ الْغَالِبُ عَلَيْهِمْ، وَالْحَاجِزُ لَهُمْ عَنْهُمْ»، و باید که با شکر خدای آن غالب باشد بر ایشان، و مانع باشد ایشان را از عیب کردن اهل ذنوب.
«فَكَيْفَ بِالْغَائِبِ ^۲ الَّذِي عَابَ أَخَاهُ وَ عَيْرَهُ بِبُلُوَاهُ!» پس چگونه لایق باشد به غیبت کننده ای که عیب کند برادر خود را و سرزنش کند او را به ابتلائی او به ذنب.
ای اذا كان اهل السلامة فينبغي لهم أن يرحموا أهل الذنوب و يشتغلوا بشكر الله عن عيبتهم، فكيف يليق العيب من غيرهم.
رسالتین:

عیب خود را عیب بین و عیب دان رو بمان عیب کسان با عیب دان
ور به چشم آید تو را عیب کسی وجه نیکی ز آن تفحص کن بسی ^۳
«أَمَّا ذَكَرَ مَوْضِعَ سِتْرِ اللَّهِ عَلَيْهِ مِنْ ذُنُوبِهِ مَا ^۴ هُوَ أَعْظَمُ مِنَ الذَّنْبِ الَّذِي عَابَهُ بِهِ!»
فَكَيْفَ يَذُمَّ بِذَنْبٍ قَدَرَكِبَ مِثْلَهُ!» آیا یاد نکرده است موضع ستر خدای تعالی بر او از گناهان او آنچه عظیم تر است از آن گناه که عیب می کند او را به آن. پس چگونه

۱. نهج البلاغه، خطبة ۱۴۰

۲. همان: بالعائب

۳. دا: «اشعار» محذوف

۴. نهج البلاغه: ممّا

مذمت کند او را به گناهی که به تحقیق کرده باشد مثل آن!
 «فَإِنْ لَمْ يَكُنْ رَكِيبَ ذَلِكَ الذَّنْبِ بِعَيْنِهِ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ فِيمَا سِوَاهُ مِمَّا هُوَ أَعْظَمُ مِنْهُ.» پس
 اگر نشده باشد مرتکب آن گناه معین، پس بد رستی که نافرمانی خدای تعالی کرده
 است در ما سواى آن از آنچه عظیم تر است از گناه او.
 عطار:

کرده‌ای از وسوسه پُر شور دل هم ببین یک عیب خود ای کوردل
 چند جویی دیگران را عیب باز آن خود یک ره بجوی از جیب^۱ باز
 تا چو بر تو عیب تو آید گران نبودت پروای عیب دیگران
 «وَأَيُّمُ اللَّهِ لَئِنْ لَمْ يَكُنْ عَصَاهُ فِي الْكَبِيرِ، وَ عَصَاهُ فِي الصَّغِيرِ، لَجَزَاءُ تَهُ عَلَى عَيْبِ النَّاسِ
 أَعْظَمُ!»^۲ سوگند که اگر نکرده باشد عصیان خدای تعالی در گناه بزرگ، و عصیان او
 کرده باشد در گناه کوچک، هر آینه دلیری او بر عیب مردم گناه بزرگتر است.
 «يَا عَبْدَ اللَّهِ! لَا تَعْجَلْ فِي عَيْبِ أَحَدٍ بِذَنْبِهِ، فَلَعَلَّهُ مَغْفُورٌ لَهُ،» ای بنده خدا، تعجیل
 مکن در عیب هیچ کس به گناه او، پس هر آینه شاید که او آمرزیده شده باشد گناه او.
 «وَلَا تَأْمَنْ عَنْ نَفْسِكَ صَغِيرَ مَعْصِيَةٍ، فَلَعَلَّكَ مُعَذَّبٌ عَلَيْهِ.» و به امن مباش بر
 نفس خود از گناهی کوچک، پس هر آینه شاید که معذب باشی به آن.
 «فَلْيَكُفُّ مَنْ عِلْمٍ مِنْكُمْ عَيْبَ غَيْرِهِ لِمَا يَعْلَمُ مِنْ عَيْبِ نَفْسِهِ،» پس باید که باز ایستد
 آن کس که داند از شما عیب غیر او از برای آنچه می داند از عیب نفس خود.
 عطار:

چون تو مشغولی به جویایی عیب کی کنی شادی به زیبایی عیب
 اولاً از عیب خلق آزاد شو پس به عشق غیب مطلق شاد شو
 موی بشکافی به عیب دیگران ور بپرسم عیب تو کوری در آن
 عیب بینی ز آنکه تو عاشق نه ای لاجرم این شیوه را لایق نه ای

۱. جیب: گریبان، دل و سینه

۲. نهج البلاغه: اکبر

گر ز عشق اندک خبر می دیدتی عیبها جمله هنر می دیدتی
«وَلْيَكُنِ الشُّكْرُ شَاغِلًا لَهُ عَلَى مُعَافَاتِهِ مِمَّا ابْتُلِيَ بِهِ غَيْرُهُ.» و باید که باشد که شکر
خدای تعالی مشغول سازد او را بر عافیت او از آنچه مبتلی شده به آن غیر او.

وَمِنْ كَلَامٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱
 - قال قبل موته لما ضربه ابن ملجم لعنه الله -

«أَيُّهَا النَّاسُ! كُلُّ أَمْرٍ مِنْكُمْ لَا يَلْقَى مَا يَفِرُّ مِنْهُ فِي فِرَارِهِ.» ای مردمان! هر کسی از شما ملاقی است آن چیزی را که می‌گریزد از آن در حین فرار او؛ یعنی مرگ. إنما قال في فراره لكون الانسان أبداً فارّاً من الموت، وإذا كان لا بُدَّ من لقائه وقتاً ما فلقاؤه في فراره.

«وَالْأَجَلَ مَسَاقُ النَّفْسِ؛ وَالهَرَبُ مِنْهُ مُوَافَاتُهُ.» و أَجَلَ غَايَتِ كَارِ نَفْسِ اسْتِ؛ وَ گریختن از او رسیدن به اوست. از برای آنکه فرار از او مثلاً به حرکات و علاجات، مستلزم فنای اوقات است؛ و در فنای اوقات است رسیدن به او، پس هَرَب از او موافات او باشد.

«أَمَّا وَصِيَّتِي: فَاللَّهِ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً، وَ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، فَلَا تُضَيِّعُوا سُنَّتَهُ.» ^۲ اما وصیت من: پس پرستید خدای را، شریک مگردانید با او چیزی را، و متابعت کنید محمد را، پس ضایع مکنید سنت او را.

اسم «الله - تعالی -» و اسم «محمد - صلی الله علیه و آله و سلم -» منصوبان، اى اعبدوالله و اتبعوا محمداً.

«أَقِيمُوا هَذِينَ الْعَمُودَيْنِ، وَأَوْقِدُوا هَذِينَ الْمِصْبَاحَيْنِ، وَ خَلَاكُمْ ذَمٌّ.» ^۳ بپای دارید این دو ستون دین حق را، و بیفروزید این دو چراغ هدایت خلق را.

لفظ العمودین مستعار للتوحيد و السنة باعتبار قيام الدين بهما؛ و لفظ المصباحين باعتبار هداية الخلق بهما، و إيقادهما إحيائهما و لزومهما.

«أَنَا بِالْأَمْسِ صَاحِبُكُمْ، وَ الْيَوْمَ عِبْرَةٌ لَكُمْ، وَ غَدًا مُقَارِقُكُمْ.» ^۴ من دیروز مصاحب

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۴۹

۲. همان، خطبه ۱۴۹ و نامه ۲۳

۳. همان

۴. همان

شما بودم، و امروز پند و اعتبار گرفتن شمایم، و فردا جدا از شمایم.
 «وَاللّٰهُ مَا فَجَأَنِي مِنَ الْمَوْتِ وَارِدُ كَرِهَتُهُ، وَلَا طَالِعُ أَنْكَرَتُهُ؛»^۱ به خدا سوگند که
 ناگاه نیامد مرا از مرگ آینده‌ای که مکروه دارم آن را، و نه بر آینده‌ای که منکر دارم او
 را.

«وَمَا كُنْتُ إِلَّا كَقَارِبٍ وَرَدَ، وَطَالِبٍ وَجَدَ؛ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ.»^۲ و نیستم من
 الا همچون تشنه‌ای که به آب برسد، و طالبی که مطلوب خود بیابد؛ و آنچه نزد
 خداست بهتر است مر نیکان را.

لَمَّا كَانَ - عَلَيْهِ السَّلَام - أَشَدَّ حُبًّا لِلَّهِ وَ أَشَوْقَ إِلَى لِقَائِهِ لَمْ يَكُنْ وَارِدَ الْمَوْتِ
 مَكْرُوهاً وَلَا مُنْكَرًا عِنْدَهُ، بَلْ مُحِبُّوْبًا وَ مَأْلُوفًا؛ وَ شَبَّهَ نَفْسَهُ فِي شِدَّةِ طَلْبِهِ لِلِقَاءِ اللَّهِ
 بِالْقَارِبِ وَ هُوَ طَالِبُ الْمَاءِ إِذَا وَرَدَهُ بِالطَّالِبِ الْوَاجِدِ لِمَطْلُوبِهِ.

مولانا:

تلخ نبود پیش ایشان مرگ تن	چون روند از چاه و زندان در چمن
تلخ کی باشد کسی را کش برند	از میان زهر ماران سوی قند
مقعد صدق و جلیس حق شده	رسته زین آب و گِل و آتشکده
جان چو باز و تن مر او را گنده‌ای	پای بسته بر شکسته بنده‌ای
چونکه بَنَدَش رفت و بالش بر گشاد	می‌برد آن باز سوی کیقباد ^۳
ای خنک آن کو جهادی می‌کند	بر بدن زجری و دادی می‌کند
تاز رنج آن جهانی وارهد	بر خود این رنج عبادت می‌نهد
حد ندارد وصف رنج آن جهان	سهل باشد رنج دنیا پیش آن
هیچ مُرده نیست پر حسرت ز مرگ	جز غم آنش که کم بودست برگ
و نه از چاهی به صحرایی فتاد	درمیان دولت و عیش و گشاد

۱. نهج البلاغه، نامه ۲۳.

۲. همان،

۳. کیقباد: پادشاهی عظیم الشان از ایران، اولین پادشاه از سلسله کیان.

روز مرگ این حسّ تو باطل شود / نور جان داری که یار دل شود؟
 در لحد کین جسم را خاک آکند / هست آنچه گور را روشن کند؟
 آن زمان کین جان حیوانی نماند / جان باقی بایدت بر جا نشاند
 مرگ بی مرگی تو را چون برگ شد / جان باقی یافتی و مرگ شد
 خلق گوید مُرد مسکین آن فلان / تو بگویی زنده‌ام ای غافلان
 کز تن من همچو تنها خفته است / هشت جنت بر دلم بشکفته است
 میوه شیرین نهان در شاخ و برگ / زندگی جاودان در زیر مرگ
 چون غبار تن بشد ماهم بتافت / ماهِ جانِ من هوای صاف یافت
 دام را بدران بسوزان دانه را / باز کن درهای این نه خانه را
 رنگ صدق و رنگ تقوا و یقین / تا ابد باقی بود بر عابدین
 انبیا را نیک آمد این جهان / چون شهان رفتند اندر لا مکان
 ای حیات عاشقان در مُردگی / دل نیابی جز که در دل بردگی
 ما بها و خونبها را یافتیم / جانب جان باختن بشتافتیم
 ما بمردیم و به کلی کاستیم / بانگ حق آمد ز جا برخاستیم

قال النصر آبادی: من لزم التقوی اشتاق إلى مفارقة الدنيا. قال تعالى: ﴿وَلَدَارُ
 الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا﴾.^۱ و لذا امام المتّقین در جواب آن کس که گفت: کَیْفَ
 أَصْبَحْتُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ؟ می‌فرماید: ^۲ «أَصْبَحْتُ أَحْمَدُ اللَّهِ، وَ أَكُلُّ رِزْقِي، وَ أَنْتَظِرُ
 أَجَلِي».

و من کلامه — علیه السلام —: ^۳ «وَاللّٰهُ لَا بُنْ أَبِی طَالِبٍ اَنْسُ بِالْمَوْتِ مِنَ الطُّفْلِ
 بِثَدْيِ اُمِّهِ».
 مولانا:

۱. یوسف: ۱۰۹

۲. بحار الأنوار: ج ۷۵، ص ۳۲

۳. نهج البلاغه، خطبه ۵

چون که ایشان خسرو دین بوده‌اند وقت شادی شد چو بشکستند بند
سوی شادروان^۱ عزّت تاختند کُنده و زنجیر را انداختند
قال تعالی: ^۲ ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ﴾.
تمّ باب الوصایا بحمد الله – سبحانه و تعالی – و منه وجوده و فضله.

۱. دا: شادروان؛ معرّب شادروان: خیمه، سراپرده

۲. القمر: ۵۵

الباب السابع

من كتاب منهاج الولاية في نهج البلاغة

في الإعراض عن الدنيا الفانية

والإقبال على الآخرة الباقية

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ وَالْإِكْرَامُ: ^۱

«أَمَّا بَعْدُ، فَإِنِّي أُحَذِّرُكُمُ الدُّنْيَا، فَإِنَّهَا حُلْوَةٌ خَضِرَةٌ»، «أَمَّا بَعْدُ، بَدْرَسْتِي كِه مِنْ تَحْذِيرِ
مِی‌کنم شمارا از فریب دنیا، پس بدرستی که او سبز شیرین است. ^۲
إِسْتِعَارَ لَهَا لَفْظَ «الْحُلْوَةِ الْخَضِرَةِ» بِاعْتِبَارِ زِينَتِهَا وَبِهَجَّتِهَا.
شعر:

مشغول مشو به سرخ و زردش ایمن منشین ز گرم و سردش
و عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - ^۳ «إِنَّ الدُّنْيَا حُلْوَةٌ خَضِرَةٌ، فَمَنْ
أَخَذَ عَفْوَهَا بُورِكَ لَهُ فِيهَا؛ وَ إِنْ أَلَّاهَ مُسْتَخْلِفُكُمْ فِيهَا فَنَازِلُكُمْ كَيْفَ تَعْلَمُونَ.»
یعنی بدرستی که دنیا شیرین و سبز است؛ پس آن کس که فراگیرد آسانتر او،
برکت کرده شود مر او را در آن؛ و بدرستی که خدای تعالی خلیفه کننده است شمارا
در آن، پس ناظر و نگران است تا چگونه عمل می‌کنید.
«حَقَّقْتُ بِالشَّهَوَاتِ»، یعنی محفوف است به شهوتها و خواهشهای نفس.
فی الخبر: ^۴ «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْبَصَرَ النَّافِذَ ^۵ عِنْدَ مَجِيءِ الشَّهَوَاتِ، وَ الْعَقْلَ الْكَامِلَ
عِنْدَ نُزُولِ الشُّبُهَاتِ.»
مولانا:

۱. نهج البلاغه، خطبة ۱۱۱

۲. دا: شیرین است سبز

۳. بحار الأنوار، ج ۳۲، ص ۲۳۳

۴. همان، ج ۶۴، ص ۲۶۹

۵. دا: البصير الناقد

نفس اگر چه زیرک است و خُرده دان قبله اش دنیا است او را مُرده دان
 نفس را تو می دهی و نیشکر بهر چه؟ گوزهر چین و خاک خور
 «وَتَحَبَّبْتُ بِالْعَاجِلَةِ، وَرَأَقْتُ بِالْقَلِيلِ، وَتَحَلَّيْتُ بِالْأَمَالِ، وَتَزَيَّنْتُ بِالْغُرُورِ.» و دوستی
 می نماید دوستی عاجل منقلب به دشمنی بالآخره؛ و به عجب می اندازد اهل خود
 را به متاع اندک؛ و پیرایه بر خود کرده از امیدهای دراز؛ و خویش را بر آراسته به متاع
 غرور [او] فریب.

شعر:

یقین می دان که هر چه آرایش است آن
 همه جان تو را آرایش است آن
 تو را چون جای اصلی این جهان نیست
 به دنیا غرّه بودن جای آن نیست
 جهان بی وفا جز رهگذر چیست
 تو را چندین تحمل در سفر چیست
 شدی اینجا به یک جوزر چنین مست
 ولی صد ملک آنجا دادی از دست
 خردمندا تو جانی و تنی ای
 چراغی در میان گلخنی^۱ ای
 جو خواهد گشت گلخن بوستان
 چراغی کو در این گلخن نمانت
 عروسی کو کنون بردار بانگی
 منادی کن که ده کاسه به دانگی

۱. گلخن: آتشیخانه حمام

اگر چون یونسی در بحرِ عالم
 چو جایِ جوفِ ماهی شد مزن دَم
 و گر چون یوسفی با روی چون ماه
 صبورِ کن در این بیغول^۱ چاه
 قناعت کن به آبِ و به نانی
 حساب خود چه گیری تا زمانی
 همه کار جهان ناموس و نام است
 و گرنه نیم نان روزی تمام است
 برو هر روز سازِ نیم نان کن
 دگر بنشین و کارِ آن جهان کن
 چنان وقتی به دست آر از زمانه
 که چون گویند: «رُو» گردی روانه
 و وجه زینتها بالغرور اَنْ ما يُعَدُّ فیها زینةٌ من متاعها و خیراً اِنّما هو بسبب الغفلة
 عن عاقبة ذلك؛ و ثمرته فی الآخرة بقوله - علیه السلام -:
 «لَا تَدُومُ حَبْرَتُهَا، وَلَا تُؤْمِنُ فُجَعَتُهَا.» دائم نمی ماند سرور او؛ و به امن نمی توان
 بود از درد سخت رسانیدن او.
 مولانا:

جهدی کن اگر پند پذیری دو سه روز	تا پیشتر از مرگ بمیری دو سه روز
دنیا زن پیر است چه باشد از تو	با پیرزنی اُنس نگیری ^۲ دو سه روز
عطّار:	
هست دنیا گنده پیری گوژ پُشت	صد هزاران شوی هر روزی بکُشت
هر زمان گلگونه ای دیگر کند	هر نفس آهنگ صد شوهر کند

۱. بیغوله: گوشه، زاویه، ویرانه

۲. دا: بگیری

از طلسم او نشد آگه کسی در میان خاک و خون دارد بسی
 «غَرَّارَةٌ ضَرَّارَةٌ، حَائِلَةٌ مَائِلَةٌ،^۱ نَافِدَةٌ بَائِدَةٌ، أَكْأَلَةُ غَوَّالَةٍ.» فریبده گزند رساننده،
 جدایی اندازنده میل کننده گردنده، نیست شونده هلاک کننده، به فریب گیرنده
 است.

عطار:

چنان می جادویی سازد زمانه که کس دستش نبیند در میانه
 به دست چپ نماید این شگفتی تو پای راست نه در پیش و رفتی
 تو را با جادویی او چه کار است مقامت نیست دنیا رهگذار است
 جهان بر رهگذر هنگامه کرد است تو بگذر زانکه این هنگامه سرداست
 اگر کودک نه ای بنگر پس و پیش به هنگامه مایست^۲ ای دوست زین بیش
 «لَا تَعْدُو — إِذَا تَنَاهَتْ إِلَى أُمْنِيَّةِ أَهْلِ الرَّغْبَةِ فِيهَا وَالرَّضَاءِ بِهَا — أَنْ تَكُونَ، كَمَا قَالَ اللَّهُ
 تَعَالَى:» نمی گذرد — گاهی که متناهی شود و برسد به آرزوی اهل رغبت در او و
 خشنودی به او — از آنکه باشد، همچنان چه گفت خدای تعالی:

﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ
 فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَّاحُ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتَدِرًا﴾^۳ یعنی بیان کن برای
 انسان، داستان زندگانی این جهان را چون آبی که فرو فرستادیم آن را از آسمان، پس
 آمیخته شد به سبب آن رویدنیهای زمین، پس گشت گیاه ریزه خشک که متفرق
 گرداند آن را بادهای، و هست خدای بر هر چیزی توانا.

و وجه تمثیل آن است که غایت آنچه حاصل اهل رغبت دنیا است و نهایت
 آرزوهای ایشان جز فنا نیست؛ چه لذات منقضیه است مستعقب حسرات دائمه، و
 سرور حاضر است مورث حزن مؤبد. پس عالم به او معرض است از او، و جاهل به

۱. نهج البلاغه: «مائلة» محذوف

۲. مایست: نایست (م)

۳. الکهف: ۴۵

حقیقت او مولع است به او.

شعر [عطار]:

هر چه آن را پای داری یک دم است نیم جو ارزد اگر صد عالم است
از پی یک ساعته وصلی که نیست چون نهم بنیاد بر اصلی که نیست
گر تو هستی از مرادی سر فراز از مراد یک نفس چندین مناز
ور شدت از نامرادی تیره حال نا مرادی چون دمی باشد منال
«لَمْ يَكُنْ امْرُؤٌ مِنْهَا فِي حَبْرَةٍ إِلَّا اَعْقَبَتْهُ بَعْدَهَا عِبْرَةٌ»^۱ نبوده هیچ کس از قبل دنیا در
فرحی و سروری الا که عقب آن آورده است بعد از آن گریه مصیبت و اندوهی.

شعر:

کدامین سبزه را داد او بلندی که بازش خم نداد از دردمندی
همی دون جام دنیا خوشگوار است به اول مستی و آخر خمار است
چه بخشد مرد را این سفله ایام که یک باز نستاند سر انجام
فی کتاب شهاب الأخبار^۱ عن رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم -^۲ «مَا
امْتَلَأَتْ دَارٌ حَبْرَةً إِلَّا امْتَلَأَتْ عِبْرَةً» یعنی پُر نشود سرایی از شادی الا که پر شود از
گریه؛ «وَمَا كَانَتْ فَرْحَةً إِلَّا تَبِعَتْهَا تَرْحَةٌ» و نباشد فرحی الا که از پی او در آید
اندوهی.

«وَلَمْ يَلْقَ مِنْ سَرَائِهَا بَطْنًا، إِلَّا مَنَحَتْهُ مِنْ ضَرَائِهَا ظَهْرًا»^۳ و ندید کسی از شادی و
فراخ عیشی او شکمی الا که داد او را از بد حالی و تنگ عیشی پُشتی.

كُنِيَ بِالْبَطْنِ وَالظَّهْرِ عَنْ إِقْبَالِهَا وَإِدْبَارِهَا عَنِ الْمَرْءِ.

دهنی شیر به کودک ندهد مادر دهر که دگر باره به خون در نبرد دندان
«وَلَمْ تَطْلُهُ فِيهَا دِيمَةً رَخَاءً، إِلَّا هَتَنْتَ عَلَيْهِ مُزْنَةً بَلَاءً!»^۴ و تر نگر داند کسی را در دنیا

۱. دا: عبارت «فی کتاب شهاب الأخبار» محذوف

۲. شرح شهاب الأخبار، ص ۳۳۵

۳. نهج البلاغه: فی

طَلّ^۱ آسانی و آسایشی الّا که فرو ریزد بر او ابر بلا.
استعار لفظ «الديمة» للرخاء و لفظ «المُزنة» للبلاء، و أراد أن كُلَّ خيرٍ ناله المرء
فيها فإنه غالب الأحوال يستعقب شراً أكثر منه، و نبّه على ذلك بالطلّ والّهتن.
شعر:

صوفی ای را گفت مردی نامدار کای آخی چون می‌گذاری روزگار؟
گفت اندر گلخنی ام مانده خشک لب تر دامنمی ام مانده
گُرده نشکسته ام در گلخنم تا بنشکستند آنجا گردنم
«وَحَرِيٌّ إِذَا أَصْبَحَتْ لَهُ مُنْتَصِرَةٌ أَنْ تُنْسِيَ لَهُ مُتَنَكِّرَةً»، و سزاوار است که هرگاه که
صبح کنی مر او را ناصر و داد ستاننده آنکه شب کنی مر او را متغیّر از آن حال به
نقیض.

شعر:
یک شب نفّسی از سرِ شادی نزدَم کان روز به دست صد غم باز نداد
عطّار:

شب نیست که خون از دل غمناک نریخت
روزی نه که آبروی ما پاک نریخت
یک شربت آب خوش نخوردم همه عمر
تا باز ز راه دیده بر خاک نریخت
«وَإِنْ جَانِبٌ مِنْهَا اعْدُوذَبَ وَ اخْلَوٰى، أَمَرَّ مِنْهَا جَانِبٌ فَأَوْبَى!» و سزاوار است اگر
طرفی از او خوش شود و شیرین گردد، آنکه تلخ و ناخوش شود از او جانبی دیگر،
پس رنج و بیماری رساند.
شعر:

۱. طَلّ: باران ریزه و سبک، نم نم باران

حَالَاوُهُ دُنْيَاكَ مَسْمُومَةٌ
فَلَا تَأْكُلِ الشَّهْدَ إِلَّا بِسَمِّ
مَحَامِدُ دُنْيَاكَ مَذْمُومَةٌ
فَلَنْ تَلْبِسَ الْحَمْدَ إِلَّا بِذَمِّ
* * *

چو بخشد چرخ مردم را در آغاز
که در انجام نستاند از او باز
برو ای جان من ترکِ جهان گیر
کم او گیر و از وی هم گران گیر
«لَا يَنَالُ امْرُؤٌ مِنْهَا غَضَارَتَهَا رَغْبًا، إِلَّا أَرْهَقَتْهُ مِنْ نَوَائِبِهَا تَعَبًا!» نمی رسد هیچ کس
از طیب عیشی دنیا به مرغوبی الا که در رساند به او از سختیهای او رنجی و
مکروهی.
«وَلَا يُنْسِي مِنْهَا فِي جَنَاحِ أَمْنٍ إِلَّا أَصْبَحَ عَلَى قَوَادِمِ خَوْفٍ!» و شب نمی کند کسی از
دنیا در بال ایمنی الا که صباح کند بر نوسفران ترس و نا امنی.
عطار:

مرا باری دل از گردون فرو مُرد	ز بس کس کو بر آورد و فرو بُرد
فلک هر لحظه دیگر حیرت آرد	به هر ساعت بلایی تیزت آرد
نگردد هیچ صبحی روز نزدیک	که تا بر ما نگردد روز تاریک
نگردد هیچ شامی شب پدیدار	که نه شب خوش کند شادی به یکبار
نگردد هیچ ماهی نو به اصحاب	که تا بر ما نیمایند مهتاب
نگردد هیچ سالی نو در ایام	که نه ده ساله غم بر ما کند وام
حدیث ماه و سال و روز و شب بین	عجب بازی چرخ بو العجب بین

نَبَّهَ - عليه السلام - باستعارة لفظ « الجناح » للأمن و لفظ « القوادم » للخوف، و أراد أنه ما من أمنٍ فيها إلا و يستعقب خوفاً أقوى.

« غَرَارَةٌ، غُرُورٌ مَا فِيهَا، فَانِيَةٌ، فَإِنْ مَنْ عَلَيْهَا، » دنیا فریبنده است، مایه فریب است آنچه در اوست از اَمْتَعَهُ او، هلاک شونده است او و هلاک شونده است هر کس که بر اوست.

عطار:

چو طاوسی است گردن پر گشاده جهانی را به زیور تاب داده
به روز این آسمان، دودِ کبود است به شب آب سیاه، آخر چه سود است
بماندی در کبودی و سیاهی بمردی در میان، آخر چه خواهی
« لَا خَيْرَ فِي شَيْءٍ مِنْ أَزْوَادِهَا إِلَّا التَّقْوَى. » نیست خیری در چیزی از زواده‌ها^۱ و توشه‌های او الا پرهیزکاری.

مولانا:^۲

شهوة دنیا مثال گُلخن^۳ است که از او حَمَام تقوا روشن است
لیک قسم متقی زین تون^۴، صفاست زآنکه در گرمابه است و در نقاست
اغنيا ماننده سرگین^۵ کشان بهر آتش کردن گرمابه شان
اندر ایشان حرص بنهاده خدا تا بود گرمابه گرم و با نوا
هر که در تون است او چون خادم است مر او را که صابر است و حازم است
هر که در حَمَام شد سیمای او هست پیدا بر رُخ زیبای او
تونیان را نیز سیمای آشکار از پلاس^۶ و از دُخان و از غبار
« مَنْ أَقَلَّ مِنْهَا اسْتَكْثَرَ بِمَا يُؤْمِنُهُ! وَمَنْ اسْتَكْثَرَ مِنْهَا اسْتَكْثَرَ بِمَا يُؤْبِقُهُ، وَ زَالَ عَمَّا قَلِيلٍ عَنْهُ. » آن کس که اندک کند توشه‌های دنیا را، بسیار خواهد از آنچه او را به امن

۱. زواده: توشه

۳. گُلخن: آتشیخانه حمام

۵. سرگین: نجاست

۲. دا: عطار، مج: «عطار» محذوف

۴. تون: جای سرگین انداختن، اجاق حمام

۶. پلاس: پشمینه

دارد و آن اعمال صالحه است؛ و آن کس که بسیار خواهد آن زواده‌ها را، بسیار خواهد از آنچه هلاک کند او را و زایل شود به اندک وقتی از او.

[عطار: ۱]

گر به مویی بستگی پیش آیدت هم به کوهی خستگی پیش آیدت
بر تو هر پیوند تو بندی بود تا تو را پیوند خود چندی بود
باز بر پیوند سر تا پای تو تا توانی مُرد ورنه وای تو
«كَمْ مِنْ وَائِقٍ بِهَا قَدْ فَجَعَتْهُ، وَ ذِي طُمَأْنِينَةٍ إِلَيْهَا قَدْ صَرَعَتْهُ»، «بسیار کسا که استوار
شد به دنیا که آخر به درد سخت آورد او را؛ و بسا صاحب اطمینان و سکون به
جانب او که بغلطانید و هلاک کرد او را. هر که در وی آویخت امن از وی بگریخت،
هر که به وی پناهِید از وی بنالید.

عطار:

گُلخن دنیا که آن پر آتش است

دور شو زو زآنکه زو دوری خوش است

هر زمان نقشی دگر آرد برون

عاقبت اندازدت در خاک و خون

«وَ ذِي أُبْهَةٍ قَدْ جَعَلَتْهُ حَقِيرًا، وَ ذِي نَخْوَةٍ قَدْ رَدَّتْهُ ذَلِيلًا!» و بسا صاحب شوکت و

عظمت که بدرستی گردانیده او را حقیر و بی قدر؛ و بسا صاحب تکبر که باز
گردانیده او را ذلیل و خوار.

شعر:

اگر تو شیر طبع و پیل زوری ز بهر طعمه کرمان کوری

اگر سدّ سکندر پیش گیری به وقت خود نه پس نه پیش میری

و گر اسکندری، دنیای فانی کند بر تو کفن اسکندرانی^۱
 «سُلْطَانَهَا دَوْلٌ، وَ عَيْشُهَا رِنَقٌ، وَ عَذْبُهَا أَجَاجٌ، وَ حُلُوْهَا صَبْرٌ، وَ غِذَاؤُهَا سِیَامٌ، وَ
 أَسْبَابُهَا رِمَامٌ!» پادشاهی دنیا نوبتی چند است؛ و حیات او کَلِیر است؛ و شربت
 خوشگوار او آبِ سخت شور است؛ و شیرین او داروی تلخ است؛ و غذای او
 زهرهای قاتل است؛ و پیوندهای او همه پوسیده!
 عَطَّار:

دنیای دنی چیست سرای ستمی افتاده هزار گشته در هر قدمی
 گر نقد شود کرای شادی نکند^۲ و رفوت شود جمله نیرزد به غمی
 تاکی ز جهان رنج و ستم باید دید تا چند خیال بیش و کم باید دید
 حقاً که به هیچ می نیرزد همه کون از هیچ چرا این همه غم باید دید
 استعار لفظ «الأجاج» و «الصبر» و «السمام» لعذبا و حلوها؛ و «غذائها»
 باعتبار ما یلزمها فی الآخرة من مرارة العقاب و سوء المذاق؛ و «أسبابها» ما یتعلق به
 المرء؛ و «الرمام» البالية لأنها فی عدم بقائها کالبالية.
 «حَيْثُهَا بَعَرَضِ مَوْتٍ، وَ صَحِيحُهَا بَعَرَضِ سُقْمٍ!» زنده دنیا در معرض مرگ است، و
 تندرست او در معرض بیماری. شفا از رنج او نامتوقع است، و نجات از چنگ او
 نامتصور!

هست دنیا آتشی افروخته هر زمان خلقی دگر را سوخته
 چون شود این آتش سوزنده تیز شیر مردی گر از او گیری گریز
 همچو شیران چشم از این آتش بدوز و نه چون پروانه زین آتش بسوز
 در نگر تا هست جای آن تو را کین چنین آتش بسوزد جان تو را
 «مُلْكُهَا مَسْلُوبٌ، وَ عَزِيزُهَا مَغْلُوبٌ، وَ مَوْفُورُهَا مَنَكُوبٌ، وَ جَارُهَا مَحْزُوبٌ!» مُلک

۱. اسکندرانی: نوعی پارچه بوده که از آن کفن نیز می‌کرده‌اند

۲. کرای کردن: به مزد گرفتن، سزاوار بودن، ارزیدن

دنیا ربوده شده است؛ و غالب او مغلوب است؛ و بسیار مال او نکبت زده است؛ و زندهار دهنده او غارت زده است!

«أَلَسْتُمْ فِي مَسَاكِينَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ أَطْوَلَ أَعْمَارًا، وَ أَبْقَى آثَارًا، وَ أَبْعَدَ آمَلًا، وَ أَعَدَّ عَدِيدًا، وَ أَكْثَفَ جُنُودًا!» آیا نیستید شما در مسکنهای آنانی که بودند پیش از شما، دراز تر بود عُمرهای ایشان، و پاینده تر بود اثرهای ایشان، و دورتر بود امیدواریهای ایشان، و بیشتر بود شمار ایشان، و کثیف تر^۱ بود لشگرهای ایشان!

عطّار:

چیست دنیا آشیان حرص و آز مانده از فرعون و از نمرود باز
گاه قارون کرده قبی بگذاشته گاه شدّادش به شدّت داشته

«تَعَبَدُوا لِلدُّنْيَا أَىَّ تَعَبُدُ، وَ آثَرُهَا أَىَّ إِيثارٍ، ثُمَّ طَعَنُوا عَنْهَا بِغَيْرِ زَادٍ مُبْلَغٍ وَ لَا ظَهْرٍ قَاطِعٍ»، پرستیدند دنیا را هرگونه پرستش، و اختیار کردند و برگزیدند او را هرگونه برگزیدن، باز نقل کردند از دنیا به آخرت بی زواده رساننده به منزل و بی مرکوبی قطع کننده مسافات مواقف قیامت.

عطّار:

سؤال کرد آن دیوانه شه را	که تو زر دوست داری یا گُنه را؟
شهش گفتا کسی کز زر خبر داشت	شکی نبود که زر را دوستتر داشت
به شه گفتا چرا گر عقل داری	گناهت می بری زر می گذاری؟
گُنه با خویشتن در گور بُردی	همه زرها رها کردی و مُردی
ثُرا چون جائت باید کرد تسلیم	چه مقصود از جهانی پر زر و سیم؟
چو با دنیا نخواهی بود انباز	برو با لقمه و خرقه همی ساز
اگر بر خاک و گر بر بوریاپی	چو دنیا را نخواهی پادشاهی

«فَهَلْ بَلَغَكُمْ أَنَّ الدُّنْيَا سَخَتْ لَهُمْ^۲ بِفِدْيَةٍ، أَوْ أَعَانَتْهُمْ بِمَعُونَةٍ، أَوْ أَحْسَنَتْ لَهُمْ صُحْبَةً!»

۱. کثیف: بسیار، فراوان، متراکم

۲. نهج البلاغه: لهم + نفساً

پس آیارسیده است به شما آنکه دنیا سخاوت کرد با ایشان به آنچه باز خرنند خود را از اسیری، یا اعانت کرد ایشان را به یاری، یا نیکویی با ایشان نمود در مصاحبت! عطار:

جهان را بر کسی غمخوارگی نیست	کسی را چاره جز بیچارگی نیست
دلا ترک جهان گیر از جهان چند	تو را هر دم ز جور او زیان چند
جهان چون نیست از کار تو غمناک	چرا بر سر کنی از دست او خاک
جهان چون تو بسی داماد دارد	بسی عید و عروسی یاد دارد
بستواند زمانی شاد دیدت	نه یک دم از غمی آزاد دیدت
به عمری می دهد رنج مدامت	که تا کار جهان گیرد نظامت
به عمری جز بلا حاصل نبینی	که تا روزی به کام دل نشینی
چو بنشستی بر انگیزت به زورت	به زاری می دواند تا به گورت

«بَلْ أَرَهَقْتُمُ بِالْقَوَادِحِ، وَأَوْهَنْتُمُ^۱ بِالْقَوَارِعِ»، بلکه در رسانید به ایشان امور شدیده، و سست کرد ایشان را به سختیهای کوبنده.

«وَضَعَعْتُمُ^۲ بِالتَّوَائِبِ، وَعَفَّرْتُمُ^۲ لِّلْمَنَاحِرِ، وَوَطَّئْتُمُ^۲ بِالْمَنَاسِمِ»، و ذلیل گردانید ایشان را به سختیهای سخت؛ و ایشان را به روی در خاک انداخت، چنان چه سوراخ بینی ایشان به خاک چسبیده شد.

«وَأَعَانَتْ عَلَيْهِمُ رَيْبُ الْمُنُونِ». و یاری کرد بر ایشان سختی روزگار.

مولانا:

این گنده پیر چشمک زند و لیکن مر چشم روشن را از وی ملال گیرد
شویان اولینش بنگر که در چه کارند هر کین دلیل داند کی آن دلال گیرد
«فَقَدْ رَأَيْتُمْ تَنَكَّرَهَا لِمَنْ دَانَ لَهَا، وَ أَثَرَهَا وَ أَخْلَدَ إِلَيْهَا، حِينَ ظَنَعُوا عَنْهَا لِفِرَاقِ الْأَبَدِ.»
پس بدرستی که دیدید تغیر و بی وفایی دنیا با کسی که اطاعت او کرد، و برگزید او

۱. همان: او هقتهم

۲. همان: عفرتهم

را، و میل کرد به او در حینی که نقل کردند از او به جدایی دائمی.
 «هَلْ زَوَّدْتُهُمْ إِلَّا السَّعْبَ،» آیا هیچ توشه‌ای نهاد ایشان را الا گرسنگی؟
 «وَأَحَلَّتْهُمْ إِلَّا الضَّنْكَ،» و آیا فرو آورد ایشان را الا در تنگی؟
 «أَوْ نَوَّرْتُ لَهُمُ إِلَّا الظُّلْمَةَ،» یا روشن گردانید ایشان را مگر تاریکی؟
 ای ما نورت لهم ولكن أوجبت لهم الظلمة، و ذلك مما يكتسبه طالبوها من
 الجهل و ملكات السوء.

«أَوْ أَعْقَبْتُهُمْ إِلَّا النَّدَامَةَ؟!» یا از عقب ایشان در آورد غیر پشیمانی؟
 عطار:

از آتش دل چو دود بر خواهی خاست وز راه زیان و سود بر خواهی خاست
 وین کلبه که ایمن اندر او ننشستی ایمن منشین که زود بر خواهی خاست

* * *

ره بس دور است توشه بردار و برو فارغ منشین تمام گن کار و برو
 تا چند کنی جمع که تا چشم زنی فرمان آید که جمله بگذار و برو
 «أَفْهَذِهِ تُؤَثِّرُونَ، أَمْ إِلَيْهَا تَطْمَئِنُّونَ، أَمْ عَلَيْهَا تَحْرِصُونَ؟» آیا پس آن را می‌گزینید، یا
 به او مطمئن و آرامیده می‌شوید، یا بر او حرص می‌کنید؟

عطار:

فرو اندیش تا چندین زن و مرد کجا رفتند با دل‌های پُر درد
 همه صحرای عالم جای تا جای سراسر خفته می‌بینم سرا پای
 همه روی زمین فرسنگ فرسنگ تن چون سیم و زلفین سیه رنگ
 همه کوه و بیابان گام تا گام قد چون سرو بینم، چشم بادام
 همی در هیچ صحرا منزلی نیست که در خاک رهش پر خون دلی نیست

عطار:

پیش از تو هزار قرن دیگر بودست بسیار که درویش و توانگر بودست
 گر توده خاک خشک و گرت بودست هر جای که پای مینهی سر بودست
 «فَبَسَّسَتِ الدَّارُ لِمَنْ لَمْ يَتَّهَمَهَا، وَلَمْ يَكُنْ فِيهَا عَلَى وَجَلٍ مِنْهَا!» پس بد خانه‌ای است
 دنیا کسی را که متهم ندارد او را، و نباشد در دنیا بر ترس از دنیا!
 «وَنِعَمَ الدَّارُ لِمَنْ اتَّهَمَهَا، فَعَمِلَ فِيهَا عَلَى وَجَلٍ مِنْهَا وَعِلْمٌ بِعَاقِبَتِهَا!»^۱ و خوش
 خانه‌ای است دنیا کسی را که متهم دارد او را، پس عمل کند در دنیا بر ترس از دنیا و
 دانش به غایت امر او!
 «فَاعْمَلُوا»^۲ — وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ — فَإِنَّكُمْ تَارِكُوهَا وَظَاعِنُونَ عَنْهَا،» پس عمل کنید در
 دنیا — و شما می دانید — که بتحقیق ترک کننده‌اید شما او را، و نقل کننده‌اید از او به
 آخرت.

عطار:

دلا بیدار شو گر هست دردیت که ناوردند بهر خواب و خوردیت
 گرفتم جمله عالم بخوردی ندانی جستن از مُردن، بمردی
 بکن هر چت همی باید کژ و راست اگر این را نخواهد بود و خواست
 مگو تا کی ز بی شرمی و شوخی^۳ چه سنگین دل کسی کوهی کلوخی
 اگر صد گنج زر در پیش گیری به روز واپسین درویش میری
 اگر چون خاک ره زر خواهدت بود ز خاک راه بستر خواهدت بود
 «وَاتَّعِظُوا فِيهَا بِالَّذِينَ قَالُوا: مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً؟» و پند گیرید در دنیا به آنانی که
 گفتند: کیست سختتر از ما به قوت.
 «حُمِلُوا إِلَى قُبُورِهِمْ فَلَا يُدْعَوْنَ رُكْبَانًا،» حمل کردند ایشان را تا قبرها، پس
 نخواندندشان که سوار شوند.

۱. نهج البلاغه: عبارت «و نعيم الدار ... و علم بعاقبتها» محذوف

۳. دا: بگو تا کی زنی شرمی و شوخی

۲. همان: فاعلموا

«وَأَنْزِلُوا^۱ فَلَا يُدْعَوْنَ ضِيفَانًا» و فرود آوردند ایشان را در منازل، پس نخواندندشان به مهمانى.

«وَجُعِلَ لَهُمُ مِنَ الصَّفِيحِ أَجْنَانُ، وَمِنَ التُّرَابِ أَكْفَانُ، وَمِنَ الرُّفَاتِ جِرَانُ،» و گردانیدند از برای ایشان از سنگ پاره سترها، و از خاک کفن‌ها، و از استخوان‌های پوسیده مردگان همسایه‌ها.

«فَهُمْ جِرَةٌ لَا يُجِيبُونَ دَاعِيًا، وَلَا يَمْنَعُونَ ضِيًّا، وَلَا يُبَالُونَ مَنَدَبَةً.» پس ایشان همسایگانند که جواب باز نمى دهند هیچ خواننده را، و منع نمى کنند از كسى ستم هیچ ستم كننده را، و باك ندارند از نوحه هیچ نوحه كننده.

«إِنْ جِيدُوا لَمْ يَفْرَحُوا، وَإِنْ قُحِطُوا لَمْ يَقْنَطُوا.» اگر باران بارد برايشان، شادمان نشوند؛ و اگر كم گردد، نااميد نگردند.

«جَمِيعٌ وَهُمْ أَحَادٌ، وَجِرَةٌ وَهُمْ أَبْعَادُ.» مجتمعند و حال آنكه از يكديگر منفردند، و همسایگانند و حال آنكه ایشان دورانند.

«مُتَدَانُونَ لَا يَتَرَاوَرُونَ، وَ قَرِيبُونَ لَا يَتَقَارَبُونَ.» نزدیکانند به يكديگر و يكديگر را زیارت نمى کنند، و یاران يكديگرند و یارى نمى کنند.

«حُلُمَاءٌ قَدْ ذَهَبَتْ أَضْغَانُهُمْ، وَ جُهَلَاءٌ قَدْ مَاتَتْ أَحْقَادُهُمْ.» خوابیده‌هايند که بتحقيق رفته خوابهای آشفته‌شان، و جاهلانند که بتحقيق مُرده است کينه‌های ایشان.
«لَا يُخَشَى فُجْعُهُمْ، وَلَا يُرْجَى دَفْعُهُمْ،» ترسيده نشود به درد آوردن ایشان، و اميد داشته نشود دفع ایشان.

«اسْتَبَدُّوا بِظَهْرِ الْأَرْضِ بَطْنًا، وَ بِالسَّعَةِ ضِيقًا، وَ بِالْأَهْلِ غُرْبَةً، وَ بِالنُّورِ ظُلْمَةً،» بَدَل گرفتند به روى زمين زير زمين را، و به فراخى و گشادگى تنگى و بستگى را، و به خاندان غريبى را، و به روشنايى تاريخى را.

«فَجَاؤُوهَا كَمَا فَارَقُوهَا، حُقَاةَ عُرَاةٍ،» پس آمدند او را همچنان چه مفارقت کرده

۱. نهج البلاغه: انزلوا + الأحداث

بودند از او، پای تهی و برهنه.

أشار إلى قوله تعالى: ﴿ مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ ﴾^۱.

«قَدْ ظَنُّوا عَنْهَا بِأَعْمَالِهِمْ إِلَى الْحَيَاةِ الدَّائِمَةِ وَالدَّارِ الْبَاقِيَةِ،» بدرستی که نقل کردند از

او با عملهای خویش به سوی زندگی ابدی و خانه دائمی.

«كَمَا قَالَ سُبْحَانَهُ: كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدًّا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ.»^۲

زین پیشتر برین لب آب و کنارِ حوض	آزادگان چو سوسن و چون سرو بوده‌اند
هر یک ز روی نخوت و از راه افتخار	بر فرق فرقدین قدمها بسوده‌اند
زین گلستان چو باد صبا در گذشته‌اند	آثار لطف خویش به خلقان نموده‌اند
بگشای چشم عبرت و هُش دارکان گروه	رفتند اگر ستوده و گر ناستوده‌اند
بر کشتزار دهر بر آب حیات خویش	تخمی که کشته‌اند بر آن دروده‌اند

قَالَ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:^۱

«أَعْمَالُ الْعِبَادِ فِي عَاجِلِهِمْ، تُصَبُّ أَعْيُنُهُمْ فِي آجِلِهِمْ.»^۲ یعنی عملهای بندگان در عاجل ایشان نصب العین ایشان خواهد بود در آجل ایشان. چه به موت طبیعی علائق و کدورت ظلمات دنیاویه منقطع می‌گردد، جمله اعمال و احوال و عقاید و اقوال مصوّر و مشخص بیند که در دنیا با وی بوده.

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:^۳

«وَأَحْذَرُكُمْ الدُّنْيَا فَإِنَّهَا مَنَزِلُ قُلْعَةٍ، وَ لَيْسَتْ بِدَارِ نُجْعَةٍ.»

و تحذیر می‌کنم شما را از دنیا، پس بدرستی که او منزل برکنندن است نه خانه خوابیدن است.

شعر:

نیست از دنیا ^۴ مقام و خوابگاه	سیر در سیر است و بیداری و راه
در سرایی چون توان بنشست راست	کز سر آن زود بر خواهیم خاست
جهان را چون رباطی ^۵ با دو در دان	کز این در چون در آیی بگذری ز آن
گرت ملک جهان زیر نگین است	به آخر جای تو زیر زمین است
نماند کس به دنیا جاودانی	به گورستان نگر گر می‌ندانی
تو غافل خفته و هیچت خبر نه	بخواهی مُرد اگر خواهی و گر نه

«وَقَدْ تَزَيَّنْتُ بِغُرُورِهَا،» بدرستی که آراسته خویشتن را به زیور فریب او.

۱. نهج البلاغه، حکمت ۷

۲. همان: آجالهم

۳. همان، خطبة ۱۱۳

۴. دا: این دنیا

۵. رباط: کاروانسرا، تکیه و اقامتگاه که مختص یک نفر نباشد.

«وَعَرَّتْ بِزَيْنَتِهَا.» و بغریفت مردمان را به آرایش خویش.

حافظ: ^۱

دور است سر آب در این بادیه، هُش دار

تا غول بیابان نفریبد به سرابت

«دَارٌ^۲ هَانَتْ عَلَى رَبِّهَا؛ فَخَلَطَ حَالَهَا بِحَرَامِهَا، وَ خَيْرَهَا بِشَرِّهَا، وَ حَيَاتَهَا بِمَوْتِهَا، وَ حُلُوهَا بِمُرِّهَا.» سرایی است خوار شده بر پروردگار او؛ پس آمیخته شده حلال او به حرام او، و نیک او به بد او، و زندگی او به مرگ او، و شیرین او به تلخ او.
«وَلَمْ يُصِفِهَا اللَّهُ لِأَوْلِيَائِهِ، وَلَمْ يَضِنَّ بِهَا عَلَى أَعْدَائِهِ.» و صاف نگردانید آن را خدای از برای دوستان خود، و ضنّه نفرمود^۳ به آن بر دشمنان خود.
«خَيْرُهَا زَهِيدٌ، وَ شَرُّهَا عَتِيدٌ، وَ جَمْعُهَا يَنْقُدُ، وَ مُلْكُهَا يُسْلَبُ، وَ عَامِرُهَا يَخْرُبُ.» نیک او اندک است، و بد او مهیاست، و جمع او نیست می شود؛ و مُلک او بُرُبوده می شود؛ و عمارت او خراب می گردد.

شعر:

رأيت الدهر مختلفاً يَدُورُ فلا حزن يَدُوم و لا سرور
و كَمْ بَنَتْ الملوک بها قصوراً فما بقى الملوک و لا القصور

* * *

هرگز به باغ عمر گیاهی وفا نکرد هرگز ز شَسِتِ دهر خدنگی^۴ خطا نکرد
خِیاطِ روزگار به بالای هیچ کس پیراهنی ندوخت که آن را قبا نکرد
«فَمَا خَيْرٌ دَارٍ تُنْقَضُ نَقْضُ الْبِنَاءِ، وَ عُمْرٍ يَفْنَى^۵ فَنَاءَ الزَّادِ، وَ مُدَّةٍ تَنْقَطِعُ انْقِطَاعَ السَّيْرِ!»
پس چه نیکی باشد سرایی را که ویران کرده شود مثل ویران شدن دیوار، و زندگانی ای را که فانی شود همچون فانی شدن توشه مسافر، و مدّتی را که منقطع

۱. دا: «حافظ» محذوف

۲. نهج البلاغه: دارُها

۳. ضنّه نفرمود: بخل نورزید

۴. خدنگ: تیر که در کمان کنند و بیفکنند، تیر

۵. نهج البلاغه: + فیها

گردد از قبیل منقطع شدن راه رفتن!

رباعی:

گر مردِ رهی روی به فریادرس آر پشت از سر صدق در هوئی و هوس آر
چون نیست بجز یک نفست هر دو جهان پس هر دو جهانِ خویش با یک نفس آر
«اجْعَلُوا مَا افْتَرَضَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ مِنْ طَلَبَتِكُمْ^۱، وَ اسْأَلُوهُ مِنْ آدَاءِ حَقِّهِ مَا سَأَلَكُمْ.»
- آئی اسألوهُ الذی سألکم إیّاه من آداء حقه، بالإعانة علیه و التوفیق له - یعنی:
بگردانید شما آنچه فرض کرده است خدای بر شما از جمله مطالب خویش در دنیا؛
و بطلبید از او توفیق و اعانت بر آدای حق آنچه طلب کرده است از شما.
«وَأَسْمِعُوا دَعْوَةَ الْمَوْتِ آذَانَكُمْ قَبْلَ أَنْ يُدْعَى بِكُمْ.» و بشنوانید خواندن مرگ
گوشهای خود را پیش از آنکه خوانده شود مرگ به شما.

وَ إِسْمَاعُهُمْ دَعْوَةَ الْمَوْتِ إِخْطَارُ نَزْوِلِهِ بِهِمْ بِالْبَالِ مِنْ سَمَاعِ ذِكْرِهِ.
در وصایای شیخ احمد غزالی است که از شیخون مرگ بر حذر بودن شرط
است، و از تنهایی یاد آوردن شرع، قبل أن یأتی یوم یقول: ﴿يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا
الرَّسُولَ^۲﴾، و پیش از آمدن ملک الموت و درخواست ﴿لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ
قَرِيبٍ^۳﴾ و ندای: ﴿وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ^۴﴾، «أَكْثَرُوا ذِكْرَ هَادِمِ اللَّذَاتِ^۵»
فرمان است، و «كَفَىٰ بِالْمَوْتِ وَاعِظًا^۶» درمان، «الْيَوْمَ فِي الدُّورِ وَ غَدَاً فِي الْقُبُورِ»،
﴿أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ^۷﴾.

عطار:

هفته‌ای مانده است باقی رفته عمر توجه خواهی کرد آن یک هفته عمر
بهترین چیزی که آن عمر است دراز در بتر چیزی که دنیا است مباز

۱. همان: طَلَبَتِكُمْ

۲. الأحزاب: ۶۶

۳. الأحزاب: ۶۶

۴. سبأ: ۵۴

۵. «فَاذْكُرُوا هَادِمَ اللَّذَاتِ» نهج البلاغه، خطبه ۹۹

۷. الشوری: ۵۳

۶. بحار الأنوار، ج ۶، ص ۱۳۲

با بدی تا چند خواهی ساخت تو در بتر بهتر چه خواهی ساخت تو
 بیم تا کی روز و شب بر فوتِ سیم وی عجب بر فوتِ عمرت نیست بیم
 ای به یک جو زر دنیا جان فروش بوده یوسف را چنین ارزان فروش
 یوسفِ جانت عزیز است ای پسر بهترت از وی چه چیز است ای پسر
 قدر یوسف کور نتواند شناخت جز دل پر نور نتواند شناخت
 «إِنَّ الزَّاهِدِينَ فِي الدُّنْيَا تَبْكِي قُلُوبُهُمْ وَإِنْ ضَحِكُوا، وَ يَشْتَدُّ حُزْنُهُمْ وَإِنْ فَرِحُوا،»
 بدرستی که زاهدان در دنیا می‌گرید دل‌های ایشان و اگر چه خنده کنند، و سخت
 می‌باشد اندوه ایشان و اگر چه شادمانی کنند.

چيست زهد؟ آزاد دنیا آمدن دیده بانِ راه عُقبی آمدن
 «وَيَكْثُرُ مَقْتُهُمْ أَنْفُسُهُمْ وَإِنْ اغْتَبَطُوا بِمَا رَزَقُوا.» و بسیار باشد دشمنی ایشان با
 نفس‌های خودشان و اگر چه شادمانند به آنچه روزی داده شده‌اند.
 «قَدْ غَابَ عَنْ قُلُوبِكُمْ ذِكْرُ الْآجَالِ، وَ حَضَرَ تَكُمُ كَوَازِبُ الْأَمَالِ،» بدرستی که غائب
 شده است از دل‌های شما یاد آجلها؛ و حاضر شده است شما را امیدهای دروغین.
 عطار:

کار بر خود از امل کردی دراز بند کن پیش از اجل از خویش باز
 ورنه در مُردن نه آسان باشدت هر نفس مرگی دگر سان باشدت
 جمله در باز و فرو کن پای راست گر کفن را هیچ نگذاری رواست
 «فَصَارَتْ الدُّنْيَا أَمْلَكَ بِكُمْ مِنَ الْآخِرَةِ، وَ الْعَاجِلَةُ أَذْهَبَ بِكُمْ مِنَ الْآجِلَةِ،» پس
 بازگشت دنیا مالک تر به شما از آخرت، [و این جهان، آن جهان را از یادتان برده.]
 «وَ إِنَّمَا أَنْتُمْ إِخْوَانٌ عَلَى دِينِ اللَّهِ، مَا فَرَّقَ بَيْنَكُمْ إِلَّا خُبْتُ السَّرَائِرِ، وَ سُوءُ الضَّمَائِرِ.» و
 نیستید شما الا برادران بر دین خدای، جدا نکرد شما را الا خباثت‌های اندرون و بدی
 ضمیرهای شما.

«فَلَا تَوَازَرُونَ وَلَا تَنَاصَحُونَ، وَلَا تَبَاذِلُونَ وَلَا تَوَادُّونَ.» پس همنشینی با یکدیگر
 نمی‌کنید و نیکخواهی یکدیگر نمی‌کنید، و بذل نمی‌کنید و دوستی نمی‌کنید با

یکدیگر.

«مَا لَكُمْ تَفَرُّحُونَ بِالْيَسِيرِ مِنَ الدُّنْيَا تُدْرِكُونَهُ، وَلَا يَحْزُنُكُمْ الْكَثِيرُ مِنَ الْآخِرَةِ تُحْزَمُونَهُ!» چیست شما را که شادمان می‌گردید به اندکی از دنیا که می‌یابید آن را، و غمگین نمی‌گرداند شما را بسیاری از آخرت که محروم می‌مانید از آن!

«وَيَقْلِقُكُمْ^۱ الْيَسِيرُ مِنَ الدُّنْيَا يَفُوتُكُمْ، حَتَّى يَتَبَيَّنَ ذَلِكَ فِي وُجُوهِكُمْ، وَقَلَّةُ صَبْرِكُمْ – أَيْ وَفِي قَلَّةِ صَبْرِكُمْ – عَمَّا زَوَى مِنْهَا عَنْكُمْ!» و مضطرب می‌سازد و بی‌آرام می‌گرداند شما را اندکی از دنیا که فوت می‌شود از شما، تا ظاهر می‌گردد آن در رویهای شما، و در بی‌صبری شما از آنچه قبض کرده شد از آن از شما!

«كَأَنَّهَا دَارُ مَقَامِكُمْ، وَكَأَنَّ مَتَاعَهَا بَاقٍ عَلَيْكُمْ.» گویا دنیا خانه بودنی شماست، و گویا متاع او پاینده است بر شما.

عطّار:

نماند کس به دنیا جاودانی به گورستان نگر گر می‌ندانی
اگر تو خود گدایی ور شهنشاه سه‌گز کرباس باشد با تو همراه

«وَمَا يَنْعُ أَحَدُكُمْ أَنْ يَسْتَقْبِلَ أَخَاهُ بِمَا يَخَافُ مِنْ عَيْبِهِ، إِلَّا مَخَافَةً أَنْ يَسْتَقْبِلَهُ بِمِثْلِهِ.» و باز نمی‌دارد یکی از شما را که استقبال کند برادر خود را به آنچه می‌ترسد از عیب او، الا ترس از آنکه استقبال کند برادر با او به مثل آنچه او کرده.

«قَدْ تَصَافَيْتُمْ عَلَى رَفُضِ الْآجِلِ وَ حُبِّ الْعَاجِلِ،» بدرستی که متخالص شده‌اید بر ترکِ آخرتِ آینده، و دوستیِ دنیایِ حالِ نا پاینده.

«وَصَارَ دِينَ أَحَدِكُمْ لُغَةً عَلَى لِسَانِهِ،» – «اللُّغَةُ» بالضم اسم لما تأخذه الملعقة ممّا يلعق، و استعاره للإقرار بالدين باللسان، و کنی به عن ضعفه و قلته – یعنی و گشته است دین یکی از شما لیسیدنی به زبان.

عطّار:

۱. نهج البلاغه، ما بالکم

۲. همان: وَ يُقْلِقُكُمْ

حُبِّ دنیا ذوق ایمانت ببرد آرزوی او زتن جانت ببرد
 «صَنِيعٌ مَنْ قَدْ فَرَّغَ مِنْ عَمَلِهِ، وَأَحْزَرَ رِضَى سَيِّدِهِ.» — «صَنِيعٌ» مصدر تصعون
 المقدر — یعنی می‌کنید در ترکِ دین کار کسی که فارغ شده باشد از پیشهٔ خود، و
 استوار کرده باشد خشنودی سید خود.

عطّار: ^۱

کار دنیا آنچه باشد ناگزیر	آن قدر چون کرده شد آرام گیر
کار عُقبی نیز بنگر این زمان	تا به عُقبی چند محتاجی بدان
آنچه در عُقبی تو را آن در خور است	کارِ آن کردن تو را لایق‌تر است
کار دین و کار دنیا روز و شب	تو به قدر احتیاج خود طلب
آنچه ^۲ اینجا احتیاج است آن بکن	و آنچه آنجا بایدت درمان بکن

۱. دا: «عطّار» محذوف

۲. آنچه: مخفّف آنچه‌ات

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:^١

«تَحْمَدُهُ عَلَى مَا كَانَ، وَنَشْتَعِيْنُهُ مِنْ أَمْرِنَا عَلَى مَا يَكُونُ»، سپاس مى كنيم او را بر آنچه واقع شده، و طلب يارى مى كنيم او را بر آنچه واقع خواهد شدن از كار ما. خَصَّ الحمدَ بما كان؛ لِأَنَّ شكر النعمة مترتب على وقوعها؛ وَ خَصَّ الإستعانةَ بما يكون؛ لِأَنَّ طلب المعونة إنما هو فيما يتوقع فعله.

«وَنَسْأَلُهُ الْمَغْفَاةَ فِي الْأَدْيَانِ، كَمَا نَسْأَلُهُ الْمَغْفَاةَ فِي الْأَبْدَانِ.» و طلب مى كنيم از او عافيت دادن در دينها، همچنان چه مى طلبيم عافيت دادن در بدنها.

سؤال از عافيت بنابر آن است كه جسم طبيعى آلت نفس ناطقه است در اظهار مكلفات شرعيه از عبادات مختصة به جوارح.

قال فى الباب التاسع و الستين^٢ فى معرفة اسرار الصلاة: اعلم أَنَّ جميع الاعضاء تتبع للقلب فى كل شىء دنيًا و آخرةً. و قال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -:^٣ «إِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً، إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ سَايِرِ الْجَسَدِ، وَ إِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ سَايِرُ الْجَسَدِ: أَلَا وَ هِيَ الْقَلْبُ!» أراد بالصلاح و الفساد ما يطرء فى البدن، من الصّحة و المرض و الموت. فَإِنَّ القلب الذى هو المضغة، التى هى محلّ الروح الحيوانى، و منه ينتشر الروح الحساس الحيوانى فى جميع الجسد؛ و هى البخار الخارج من القلب من حرارة الدم الذى فيه. فإذا كان صالحاً صَلَحَ الجسد كله، فكان صحيحاً. فإذا افسدت فسد الجسد كله، فسرت فيه العلل و الامراض. فهو تنبيه من الشارع على معرفة ما هو الامر عليه فى هذا الجسم الطبيعى الذى هو آلة للطبيعة الانسانية فى اظهار ما كلفه الشارع من الطاعات التى تختص بالجوارح. فإذا لم يتحفظ الانسان فى ذلك، و لم ينظر الى صلاح مزاجه و روحه الحيوانى المدبّر لطبيعة بدنه،

١. نهج البلاغه، خطبة ٩٩

٢. الفتوحات المكية: ج ٨، ص ٨٣

٣. بحار الأنوار، ج ٥٨، ص ٢٣

اعلّت القوى^۱، وفسد الخيال و التصوّر من الأبخرة الفاسدة الخارجة من القلب، و ضعف الفكر، و قلّ الحفظ، و تعطلّ العقل لفساد الآلات؛ و بالنقيض فى إصلاح ذلك. فاعتبر الشارع الاصل المُفسد، اذا فسد لهذه الآلات، و المصلح اذا صلح لهذه الآلات. إذ لا طاقة للانسان على ما كلفه ربّه، الاّ بصلاح هذه الآلات، و صحتّها من الامور المفسدة لها؛ و لا يكون ذلك الاّ من القلب. فهذا من جوامع كلامه - صلّى الله عليه و آله و سلّم -.^۲

«أَوْصِيَكُمْ بِالرَّفْضِ لِهَذِهِ الدُّنْيَا التَّارِكَةِ لَكُمْ وَإِنْ لَمْ تُحِبُّوا تَرْكَهَا، وَ الْمُبْلِيَةِ لِأَجْسَادِكُمْ وَ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ تَجْدِيدَهَا،» وصيّت مى كنم شما را به ترك اين دنياى ترك كننده شما را و اگر چه دوست نداريد شما ترك او؛ و كهنه و پوسيده كننده بدنهای شما را و اگر چه هستيد شما كه دوست مى داريد نو گردانيدن آن.

فَإِنَّمَا مَثَلُكُمْ وَ مَثَلُهَا كَسَفَرٍ سَلَكَوا سَبِيلًا فَكَانَتْهُمْ قَدْ قَطَعُوهُ، وَ أَثْمُوا عَلَيَّ فَكَانَتْهُمْ قَدْ بَلَّغُوهُ.» پس بدرستى كه مثل شما و مثل دنيا همچو مسافرانند كه در آمده اند در راهى. پس گوييا ايشان بتحقيق قطع کرده اند آن راه را، و قصد کرده اند عَلم لشگرا. پس گوييا ايشان بتحقيق رسیده اند به او.

فايدة «كأنّ» فى الموضعين تقريب الاحوال المستقبلية من الاحوال الواقعة. «وَ كَمْ عَسَى الْمُجْرَى إِلَى الْغَايَةِ أَنْ يَجْرِيَ إِلَيْهَا حَتَّى يَبْلُغَهَا!» و چند شايد بود راننده به سوى غايتى كه براند به سوى او تا برسد به او!

«وَ مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ بَقَاءُ مَنْ لَهُ يَوْمٌ لَا يَعْدُوهُ، وَ طَالِبٌ حَتَّى يَحْدُوهُ^۳ فِي الدُّنْيَا حَتَّى يُفَارِقَهَا!»^۴ و چه شايد بود كه باشد پايندگى^۵ كسى كه او را يك روز باشد كه از آن نگذرد، و جوينده شتاب كننده كه مركب راند او را در دنيا تا جدا شود از او!

۱. الفتوحات: اعتلّت القوى وضعفت

۲. مج: از عبارت «سؤال از عافيت بنابر آن است ...» تا همين عبارت محذوف

۳. نهج البلاغه: مِنَ الْمَوْتِ + (يحدوه) + وَ مُرْعَجٌ

۵. دا: پاينده

۴. همان: + رَغَمًا

«فَلَا تَنَافَسُوا فِي عِزِّ الدُّنْيَا وَفَخْرِهَا،» پس رغبت مکنید در عزّت دنیا و نازیدن به دنیا.
عطّار:

ابلق^۱ بیهودگی چندین متاز در غرور خواجگی چندین مناز
گر به شاهی سر فرازی می‌کنی طفل راهی پرده بازی می‌کنی
گر همه دنیا مسلم آیدت گم شود تا چشم بر هم آیدت
گر کسی از خواجگی و جای تو با تو عیب تو بگوید وای تو
«وَلَا تَعْجَبُوا بِزِينَتِهَا وَنَعِيمِهَا،» و تعجب مکنید به آرایش او و نعمت او.
«وَلَا تَحْزَنُوا مِنْ ضَرَائِهَا وَبُؤْسِهَا،» و جزع مکنید از گزند او و سختی فقر او.
«فَإِنْ عَزَّهَا وَفَخَّرَهَا إِلَى انْقِطَاعِ، وَزَيَّنَّهَا وَنَعِمَهَا إِلَى زَوَالٍ، وَضَرَّاءَهَا وَبُؤْسَهَا إِلَى نَفَادٍ، وَكُلُّ مُدَّةٍ فِيهَا إِلَى انْتِهَاءٍ، وَكُلُّ حَيٍّ فِيهَا إِلَى فَنَاءٍ.» پس بدرستی که عزّ و ناز او رو به
سوی قطع شدن دارد، و آرایش و نعمت او رو به زوال و گزند، و سختی او رو به
نیست شدن، و هر مدّت در او رو به آخر شدن، و هر زنده در او رو سوی مرگ دارد.
عطّار:

کار عالم جز طلسم و پیچ نیست جز خرابی در خرابی هیچ نیست
نا مُرادی و مُراد این جهان تا ببینی بگذرد در یک زمان
هر چه آن در یک نفس می‌بگذرد عمر هم بی آن هوس می‌بگذرد
چون جهان می‌بگذرد بگذر تو نیز ترک او گیر و بدو منگر تو نیز
زانکه هر چیزی که آن پاینده نیست هر که دل بندد در او دل زنده نیست
«أَوْ لَيْسَ لَكُمْ فِي آثَارِ الْأَوَّلِينَ^۲ وَ فِي آلَائِكُمُ الْمَاضِينَ تَبْصِرَةٌ وَ مُعْتَبَرَةٌ^۳ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ!» آیا و نیست شمارا در اثرهای پیشینیان و در پدرهای گذشتگان شما بینایی
و عبرت گرفتنی، اگر هستید که در می‌یابید شما!

۲. نهج البلاغه: + مِرْدَجَر

۱. ابلق: اسب دو رنگ، دو رنگ

۳. همان: مُعْتَبَرٌ

«أَوْ لَمْ تَرَوْا إِلَى الْمَاضِينَ مِنْكُمْ لَا يَرْجِعُونَ، وَإِلَى الْخَلْفِ الْبَاقِي لَا يَتَقَوَّنَ!» آیا ندیده‌اید و نگاه نکرده‌اید به گذشتگان از شما که باز نمی‌گردند، و به آنان که بعد از ایشان مانده بودند که باقی نمی‌مانند!

«أَوْ لَسْتُمْ تَرَوْنَ أَهْلَ الدُّنْيَا يُمْسُونَ وَيُضْبِحُونَ عَلَى أَحْوَالِ شَيْءٍ:» آیا و نیستید شما که می‌بینید مردم دنیا را که شب می‌کنند و صبح می‌کنند بر حالهای پراکنده:
«فَمَيِّتٌ يُبَكِّي، وَ آخِرُ يُعْزِي، وَ صَرِيحٌ مُبْتَلَى، وَ عَائِدٌ يَعُودُ، وَ آخِرُ بِنَفْسِهِ يَجُودُ،» پس می‌میرد که بر او می‌گیرند، و دیگری که او را تعزیت می‌کنند، و افتاده مُبتلا و باز گردنده‌ای که باز می‌گردد، و دیگری به نفس خود بخشش می‌کند.
«وَ طَالِبٌ لِّلْدُّنْيَا وَ الْمَوْتُ يَطْلُبُهُ، وَ غَافِلٌ وَ لَيْسَ بِمَعْقُولٍ عَنْهُ؛» و طالب دنیا و حال آنکه مرگ او را می‌طلبد، و غافل که غافل نیستند از او.

«وَ عَلَى أَثَرِ الْمَاضِي مَا يَمْضِي الْبَاقِي!» – «ما» مصدریة – یعنی و بر اثر گذشتگان است گذشتن باقیان!

جهانا کیست کز دُور تو شاد است همه دور تو با جور تو باد است
جهانا طبع مردم خوار داری که چندین خلق در پروار داری
یکایک در میان نعمت و ناز بپروردی و خوردی عاقبت باز
جهانا غولی و مردم نمایی که جو بفروشی و گندم نمایی
جهانا با که خواهی ساخت آخر مُدام این مهره خواهی باخت آخر^۲
«أَلَا فَادْكُرُوا هَادِمَ^۳ اللَّذَّاتِ، وَ مُنْغَصَّ الشَّهَوَاتِ، وَ قَاطِعَ الْأُمْنِيَّاتِ، عِنْدَ الْمَسَاوِرَةِ
لِلْأَعْمَالِ الْقَبِيحَةِ» آگاه باشید؛ پس یاد آورید ویران کننده لذتها، و منغص گرداننده^۴
خواهشها، و قطع کننده امیدها – یعنی مرگ – در وقت بر جهیدن از برای عملهای
زشت.

۲. مج: «اشعار» محذوف

۱. نهج البلاغه: الْبَاقِيْنَ

۳. نهج البلاغه: هَادِمٌ؛ هَازِمٌ: برهم زننده؛ ویران کننده

۴. منغص گرداننده: تیره کننده

مولانا:

کار آن کار است ای مشتاق مست کاندر آن کار ارسد مرگت خوش است

* * *

هیچ مُرده نیست پر حسرت ز مرگ حسرتش این است که کم بود برگ
«وَاسْتَعِينُوا بِاللَّهِ عَلَىٰ أَدَاءِ وَاجِبِ حَقِّهِ، وَمَا لَا يُحْصَىٰ مِنْ أَعْدَادِ نِعَمِهِ وَإِحْسَانِهِ.» و
استعانت جوئید به خدا بر ادای آنچه سزاوار حقّ اوست، و آنچه در شما نمی آید از
عدهای نعمتهای او و نیکویی کردن او.

وَمِنْ كَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -^۱

«إِنَّمَا الْمَرْءُ فِي الدُّنْيَا غَرَضٌ تَنْتَضِلُ فِيهِ الْمَنَایَا، وَ مَهْبُ تَبَادِرُهُ الْمَصَائِبُ؛» نیست شخص در دنیا مگر نشانه تیر که تیر اندازی می کنند در او مرگها، و غارتی ای^۲ که مبادرت می کنند بر او مصیبتها.

«مَعَ كُلِّ جُرْعَةٍ شَرَقٌ؛ وَ فِي كُلِّ أَكْلَةٍ غَصَصٌ.» با هر جرعه آبی دردها است؛ و در هر خوردن لقمه غصه هاست.

كُنِّي بِالشَّرَقِ وَ الْغَصَصِ عَنْ شُوبِ لَذَاتِ الدُّنْيَا بِالتَّكْدِيرِ وَ عَدَمِ خُلُوصِهَا.
«وَلَا يَنَالُ الْعَبْدُ نِعْمَةً إِلَّا بِفِرَاقٍ أُخْرَى،» و نمی رسد بنده را به نعمتی مگر به فراق نعمتی دیگر.

«وَلَا يَسْتَقْبِلُ يَوْمًا مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا بِفِرَاقٍ آخَرَ مِنْ أَجَلِهِ.» و استقبال نمی کند روزی را از عمر او مگر به فراق روزی دیگر از مدت اجل او.

«فَنَحْنُ أَعْوَانُ الْمُنُونِ، وَأَنْفُسُنَا نَصَبُ الْحُتُوفِ؛» پس ما یاری دهندگان مرگهاییم؛ نفسهای ما نصب کرده هلاکها است؛ به اعتبار آنکه هر حرکت که می کند و هر نفس که می کشد، مقرب انسان است به اجل او، فکأنه ساع الى أجله.

«فَمِنْ أَيْنَ نَزَجُو الْبَقَاءَ وَ هَذَا اللَّيْلُ وَ النَّهَارُ لَمْ يَزَفَعَا مِنْ شَيْءٍ شَرَفًا، إِلَّا أَسْرَعَ الْكَرَّةَ فِي هَذِهِ مَا بَنَيْنَا، وَ تَفَرَّقَ مَا جَمَعَا؟!» پس از کجا امید بقا داریم؟ و این شب و روز بر نداشتند هیچ چیزی را از روی شرف آلا که به سرعت باز گشتند در ویران کردن آنچه بنا کرده اند، و جدا کردن آنچه جمع کرده اند!

﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾^۳ می نگر، و ﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرِيَةٍ﴾^۴ می شمر.

۱. نهج البلاغه، حکمت ۱۹۱

۲. النهب، الغارة: غنیمت

۳. الرحمن: ۲۶

۴. القصص: ۵۸

دردا و دریغا که از آن خاست و نشست^۱

خاکی است ترا بر سر و بادی است به دست

إِنَّ شَمْسَكُمْ هَذِهِ شَمْسُ فِرْعَوْنَ وَقَارُونَ، طَلَعَتْ عَلَى قُصُورِهِمْ ثُمَّ طَلَعَتْ عَلَى قُبُورِهِمْ.

شیخ احمد غزالی - رحمه الله - گوید: «عِشْ مَا شِئْتَ فَإِنَّكَ مَيِّتٌ» اساس تنبیه^۲ است، «وَأَحِبِّ مَنْ أَحَبَّتَ فَإِنَّكَ مُفَارِقُهُ» قاعده تجرید است، «وَأَعْمَلْ مَا شِئْتَ فَإِنَّكَ مُجْزِيٌّ بِهِ»^۳ تشدید و تهدید است.

آشوب دلِ ما همه ز آمدن شدن توست یک سر برِ ما باش و بیاسای و برستی به هیچ چیز از همه باز ماندن موجب غرامت است؛ و فانی را بر باقی اختیار کردن مثمر ندامت است. به چه اعتماد این همه غرور! ﴿عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ﴾^۴، باشد که اجل ناگاه کمین بر گشاید، و کار ناساخته بی زاد بمانی، و هیچ عذر نباشد! ﴿إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ﴾^۵ یقین است، ﴿إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ﴾^۶ دین است.

۱. دا: داشت

۲. دا: تنبیه

۳. الاعتقادات، شیخ صدوق، ص ۸۵ و شرح شهاب الأخبار، ص ۳۲۸

۴. الأعراف: ۱۸۵

۵. الواقعة: ۱

۶. الواقعة: ۱

وَمِنْ كَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«مَا أَصِفُ مِنْ دَارٍ أَوْ لَهَا عَنَاءٌ، وَآخِرُهَا فَنَاءٌ!» چه صفت کنم از خانه‌ای که اول او تعب است، و آخر او مُردن!

«فِي حَالِهَا حِسَابٌ، وَفِي حَرَامِهَا عَذَابٌ.» ^۲ در حلال او حساب است، و در حرام او عذاب.

«مَنْ اسْتَعْنَى فِيهَا قُتِنَ، وَمَنْ افْتَقَرَ فِيهَا حَزِنَ،» آن کس که غنی شد در دنیا به فتنه در دین افتاد، و آن کس که درویش گشت در او اندوهگین گشت.

«وَمَنْ سَاعَاها فَاتَتْهُ، وَمَنْ قَعَدَ عَنْهَا وَاتَتْهُ،» و آن کس که به شتاب رود با او، فوت کند او را؛ و آن کس که متقاعد شود از او به زهد در او، و ترک او رعایت کند او را.

قیل: هذه كلمة لو وزنت بها كل كلامٍ سمحت به رؤيةٌ بليغٍ لرجحانٍ به؛ فإنَّ المساعاةَ سعيٌّ بين اثنين كل واحد منها ساعٍ؛ و مَنْ سعى في طلب الدنيا التي تَمُرُّ و لا تبقى على حال فكأنَّه يسائرُها ^۳ و يسعى معها ليدركها، و هي تسبق فلا يدرك.

و التعبير عن هذا المعنى بهذه اللفظة من أحسن العبارات و ألطف الاشارات.

«وَمَنْ أَبْصَرَ بِهَا بَصَرَتَهُ،» و هر کس که ببیند به دنیا [به دیده اعتبار] بیناگرداند او را.

«وَمَنْ أَبْصَرَ إِلَيْهَا أَعْمَتَهُ.» و هر کس که ببیند بسوی دنیا، کور گرداند او را.

«الابصار بالدنيا» اتخاذاها آلة الاعتبار و رؤية الآيات و العبر؛ و ذلك إذا أخذها بقدر ما يتقوى به على الرؤية. و أمّا «الابصار اليها» جعلها منتهى بصره و أقصى نظره، أى مَنْ مَدَّ إِلَيْهَا بَصَرَ بَصِيرَتِهِ مُحِبَّةً لَهَا أَعْمَتَهُ عَنْ إدراك أنوار الله، و هو كقوله

۱. نهج البلاغه، خطبة ۸۲

۲. همان: عقاب

۳. دا: يُسَارِها

الباب السابع: فى الارض عن الدنيا (خطبة ١٩١) _____ ٨٩٣

تعالى: ﴿لَا تَمَدَّنْ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ﴾^١ - الآية -- وقد ظهر الفرق بين قوله: ﴿أَبْصِرْ بِهِ﴾ و ﴿أَبْصِرْ إِلَيْهَا﴾.

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ الدُّنْيَا قَدْ أَذْبَرَتْ، وَآذَنْتُ بِوَدَاعٍ، وَإِنَّ الْآخِرَةَ قَدْ أَقْبَلَتْ وَأَشْرَفَتْ بِاطِّلَاعٍ»، «أَمَّا بَعْدُ، پس بدرستی که دنیا پشت کرده است، و آگاهانیده به وداع؛ و بدرستی که آخرت بتحقیق روی آورده و مُشْرِف شده به مطلع شدن.

«أَلَا وَإِنَّ الْيَوْمَ الْمِضْمَارَ، وَغَدَاً السَّبَاقَ، وَالسَّبَقَةُ الْجَنَّةُ، وَالْغَايَةُ النَّارُ؛» آگاه باشید و بدرستی که امروز روز میدان است و سعی تاختن، و فردا روز رسیدن و مسابقه و پیشی گرفتن است؛ و آنچه بدان سبقت می‌گیرند یا بهشت است یا بد سرانجامی آتش.

لم يقل: السبقة النار، كما قال: «السبقة الجنة» لأنَّ الإِسْتِبَاقَ إِنَّمَا يَكُونُ لِأَمْرٍ مَحْبُوبٍ وَ غَرَضٌ مَطْلُوبٌ وَ هَذِهِ صِفَةُ الْجَنَّةِ، وَ لَيْسَ هَذَا الْمَعْنَى مَوْجُوداً فِي النَّارِ، نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْهَا. فلم يجز أن يقول: «و السبقة النار» بل قال: «و الغاية» لأنَّ الغاية قد ينتهي إليها مَنْ لَا يَسِرُّهُ الْإِنْتِهَاءُ ^۲ إليها، مَنْ يَسِرُّهُ ذَلِكَ فَصَلَحَ أَنْ يَعْبُرَ بِهَا عَنِ الْآمِرِينَ مَعاً؛ فَهِيَ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ كَالْمَصِيرِ وَالْمَالِ؛ قَالَ تَعَالَى: ﴿قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ﴾ ^۳.

«أَفَلَا تَأْتِبُ مِنْ خَطِيئَتِهِ قَبْلَ مَنِيَّتِهِ!» آیا پس نیست توبه کننده از گناه او پیش از رسیدن مرگ او!

«أَلَا عَامِلٌ لِنَفْسِهِ قَبْلَ بُؤْسِهِ!» ^۴ آیا نیست عمل کننده از برای نفس خود پیش از سختی کشیدن او!

«أَلَا وَ إِنَّكُمْ فِي أَيَّامٍ أَمَلٍ مِنْ وَرَائِهِ أَجَلٌ؛» آگاه باشید و بدرستی که شما در روزگار امیدوارید که پس از مرگ است.

۱. نهج البلاغه، خطبة ۲۸

۲. دا: ألا انتهاء

۴. نهج البلاغه: يوم + بُؤْسِهِ

۳. ابراهیم: ۳۰

«الْأَمَلُ» امتداد النظر الى ما يرجوه من بين يديه، و هو الاسم للتأمل.
 «فَمَنْ عَمِلَ فِي أَيَّامٍ أَمَلِهِ قَبْلَ حُضُورِ أَجَلِهِ نَفَعَهُ^۱ عَمَلُهُ، وَلَمْ يَضُرَّهُ أَجَلُهُ.» پس آن کس که عمل کند در روزگار آمل او، پیش از حاضر شدن آجل او، نفع رساند او را عمل او، و مضرت نرساند او را آجل او.
 «وَمَنْ قَصَرَ فِي أَيَّامٍ أَمَلِهِ قَبْلَ حُضُورِ أَجَلِهِ، فَقَدْ خَسِرَ عَمَلُهُ، وَضَرَّهُ أَجَلُهُ.» و آن کس که تقصیر کرد در روزهای آمل او، پیش از رسیدن آجل او؛ پس بدرستی که زیان کرد عمل او و مضرت رسانید به او آجل او.

عن أنس بن مالك^۲ إن رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - قال: ^۳ «مَا مِنْ عَبْدٍ إِلَّا لَهُ ثَلَاثَةُ أَخْلَاءٍ: فَإِمَّا خَلِيلٌ فَيَقُولُ: مَا أَنْفَقْتَ فَلَكَ وَ مَا أَمْسَكَتَ فَلَيْسَ لَكَ وَ ذَلِكَ مَالُهُ؛ وَإِمَّا خَلِيلٌ فَيَقُولُ: أَنَا مَعَكَ فَإِذَا أَتَيْتَ بَابَ الْمَلِكِ تَرَكْتُكَ وَرَجَعْتُ أَطْلُهُ وَ حَشَمُهُ؟ وَإِمَّا خَلِيلٌ فَيَقُولُ: أَنَا مَعَكَ حَيْثُ دَخَلْتَ وَ حَيْثُ خَرَجْتَ فَذَلِكَ عَمَلُهُ.»
 «أَلَا فَاعْمَلُوا فِي الرَّغْبَةِ كَمَا تَعْمَلُونَ فِي الرَّهْبَةِ،» آگاه باشید پس عمل کنید در آنچه مرغوب است همچون جنت، همچنان چه عمل می‌کنید در آنچه مخوف است؛ یعنی از ترس عذاب.

«أَلَا وَ إِنِّي لَمْ أَرَ كَالْجَنَّةِ نَامَ طَالِبُهَا، وَ لَا كَالنَّارِ نَامَ هَارِبُهَا،» - «نَامَ» فی الموضعین مفعول ثانٍ لأرى، و المفعول الاول هم المشبه بالجنة أو النار - یعنی آگاه باشید و بدرستی که من ندیده‌ام همچون بهشت به خواب رفته جوینده او، و نه همچون آتش به خواب رفته گریزنده از او.

۱. نهج البلاغه: فَقَدْ + نَفَعَهُ

۲. دا: (عن أنس بن مالك) محذوف بجای آن (و روی)

۳. انّ للمراء المسلم ثلاثة اخلاء: فخليل يقول: أنا معك حياً و ميتاً و هو عمله، و خليل يقول له: أنا معك الى باب قبرك ثم اخليك و هو ولده، و خليل يقول له: أنا معك الى أن تموت و هو ماله فاذا مات صار للوارث. «بحار الأنوار، ج ۷۱، ص ۱۷۵»

عطّار:

دردا که دلی که درجهان کار نداشت بگذشت و ز دین اندک و بسیار نداشت
صد شب ز برای نفس دشمن می خفت یک شب ز برای دوست بیدار نداشت
«أَلَا وَ إِنَّهُ مَنْ لَمْ يَنْفَعُهُ الْحَقُّ لَمْ يَضُرُّهُ الْبَاطِلُ»، آگاه باشید و بدرستی که آن کس
که نفع ندهد او را حق، مضرت نرساند او را باطل.

«وَمَنْ لَمْ يَسْتَقِمْ بِهِ الْهُدَى، يَجْرُ بِهِ الظَّلَالُ إِلَى الرَّدَى.» و آن کس که راست
نگردانید او را هدایت، بکشاند او را ضلالت و گمراهی به هلاکت.
«أَلَا وَ إِنَّكُمْ قَدْ أَمَرْتُمْ بِالظُّعْنِ، وَ دَلَلْتُمْ عَلَى الزَّادِ؛» آگاه باشید و بدرستی که شما
بتحقیق امر کرده شده اید به نقل و سفر کردن از دنیا؛ و راه نموده شده اید به توشه
آخرت.

«وَ إِنْ أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ^۱: اتَّبَاعُ الْهَوَى، وَ طُولُ الْأَمَلِ،» و بدرستی که
مخوف تر چیزی که می ترسم بر شما، پیروی آرزوی^۵ نفس است و درازی امید.

عطّار:

ای دل صفتِ نفس بد اندیش مگیر بر جهلِ بی صورت از این بیش مگیر
کوتاهی عمر می نگر غره مباش چندین اَمَل دراز در پیش مگیر
و فی شهاب الأخبار عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - : «وَلْيَكُنْ
بَلَاغُ أَحَدِكُمْ مِنَ الدُّنْيَا زَادَ الرَّائِبِ»^۶: باید که باشد رسیدن یکی از شما - بخش
شما - از دنیا قدر توشه سواری.

«تَزَوَّدُوا فِي الدُّنْيَا مِنَ الدُّنْيَا مَا تَحْزُرُونَ بِهِ أَنْفُسَكُمْ غَدًا.» توشه بگیرید در دنیا از
دنیا، آنچه حفظ کنید به آن نفسهای خود را فردا از عذاب خدا، و آن تقوا است.

۱. نهج البلاغه: لَا يَنْفَعُهُ

۲. همان: يَضُرُّهُ

۳. همان: لَا يَسْتَقِمْ

۴. همان: عليكم + اثنتان

۵. دا: از روی

۶. شرح شهاب الأخبار، ص ۳۲۳

قال تعالى: ﴿ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى ﴾^۱. و لما كان حاصل التقوى يعود إلى خشية الله و لزوم الاعمال الصالحة، و لم يكن ذلك إلا في الدنيا بحركات الفكر في العبرة بها و حركات الجوارح بالعبادة فيها؛ قال - عليه السلام -: « في الدُّنْيَا مِنَ الدُّنْيَا ».

رباعی:

تا چند ز جان مستمند اندیشی	تا کی ز جهان پرگزند اندیشی
آنچه از تو توان همی ستد کالبد است	یک مزبله ^۲ گو مباش چند اندیشی

* * *

مولانا:

توشه زاینجا بر، گر آدم گوهری	کان خوری آنجا، کز اینجا می‌بری

۲. مزبله: جای نجاست، جای پست و گود

۱. البقرة: ۱۹۷

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«بَعَثَهُ حِينَ لَا عِلْمَ قَائِمٌ، وَلَا مَنَارٌ سَاطِعٌ، وَلَا مَنَهْجٌ وَاضِحٌ.» بعثت فرمود او را - صلی الله علیه و آله و سلم - در زمانی که نه علمی به پای بود، و نه نشان هدایی مرتفع بود، و نه شریعتی روشن بود.

استعار لفظ العلم والمَنَارِ للهداة إلى الله. ^۲

منها، از این خطبه است:

«أَوْصِيَكُمْ عِبَادَ اللَّهِ بِتَقْوَى اللَّهِ،» وصیت می‌کنم شما را ای بندگان خدای به ترسکاری از خدای.

«وَأَحْذَرُكُمْ الدُّنْيَا، فَإِنَّهَا دَارُ شُخُوصٍ، وَمَحَلَّةٌ تَنْغِيصٍ،» و تحذیر می‌کنم شما را از دنیا، پس بدرستی که او خانه نقل کردن است، و محله عیش ناخوش گردانیدن. «سَاكِنُهَا ظَاغِنٌ، وَقَاطِنُهَا بَائِسٌ،» ساکن او نقل کننده است؛ و مقیم او جدا شونده است.

«تَمِيدُ بِأَهْلِهَا مِيدَانَ السَّفِينَةِ تَصَفَّقُهَا ^۳ الْعَوَاصِفُ فِي لُجَجِ الْبَحَارِ؛» تحریک می‌کند دنیا اهل خود را مثل تحریک کردن کشتی راکبان خود را، حال آنکه می‌زند او را بادهای سخت در میانه‌های دریا.

«فَمِنْهُمْ الْغَرِيقُ الْوَبِيقُ، ^۴ وَمِنْهُمْ النَّاجِي عَلَى مُتُونِ ^۵ الْأَمْوَاجِ، تَحْفِرُهُ الرِّيَّاحُ بِأَذْيَالِهَا، وَتَحْمِلُهُ عَلَى أَهْوَالِهَا،» پس بعضی از اهل کشتی غرق شوند و هلاک گردند، و بعضی از ایشان نجات یافته بر پشتهای موجها، می‌راند او را بادهای به دامنه‌های خویش، و حمل می‌کنند او را بر احوال او.

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۹۶

۲. دا: از ابتدای خطبه تا همین عبارت محذوف

۳. نهج البلاغه: تَصَفَّقُهَا

۴. همان: الْغَرِيقُ

۵. همان: بُطُونِ

۶. همان: تَحْفِرُهُ

«فَمَا غَرِقَ مِنْهَا فَلَئْسَ بِمُسْتَدْرِكٍ، وَمَا نَجَّامِنَهَا فَإِلَىٰ مَهْلَكٍ!» پس آنکه غرق شد از ایشان پس نیست او باز یافتی، و آن کس که نجات یافت از ایشان بر لب کوه هلاک است!

اشتمل هذا التمثيل على تشبيهات: فالدنيا كالسفينة فى الريح العاصف، و تغيراتها كحركات السفينة، و رميهم بحوادثها كالأحوال التى تلحق^۱ أهل السفينة حينئذٍ.
عطّار:

کس چه داند تا چه جانهای شگرف غوطه خورد است اندر این دریای ژرف
کس چه داند تا چه قالبهای پاک در میان خون فرو شد زیر خاک
کس چه داند تا چه دلهای عزیز چون شد است و چون شود آن تو نیز
در دو عالم نیست حاصل جز دریغ هیچ کس را نیست در دل جز دریغ
و عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۲ «مَا يَنْتَظِرُ أَحَدُكُمْ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا غِنًى مُّطْعِياً، أَوْ فَقْرًا مُّنْسِياً، أَوْ مَرَضًا مُّفْسِداً، أَوْ هَرَمًا مُّفْنِداً،^۳ أَوْ مَوْتًا مُّجْهَزا، أَوْ الدَّجَالَ - فَشَرُّ مُّنتَظَرٍ - أَوْ السَّاعَةِ؛ وَ السَّاعَةُ أَذْهَىٰ وَ أَمَرٌ.» یعنی چشم ندارد یکی از شما از دنیا مگر توانگری به طغیان اندازنده، یا درویشی فراموش گردانیده، یا فرتوتی خرفی آورنده، یا مرگی کار سازنده، یا دجال - پس بدتر منتظری است - یا رستخیز؛ و رستخیز سخت تر و تلخ تر است.

«عِبَادَ اللَّهِ، الْآنَ فَاعْمَلُوا، وَ الْأَلْسُنُ مُطْلَقَةٌ، وَ الْأَبْدَانُ صَحِيحَةٌ، وَ الْأَعْضَاءُ لَدُنَّةٌ، وَ الْمُنْقَلَبُ فَسِيحٌ، وَ الْمَجَالُ عَرِيضٌ،» ای بندگان خدای! این زمان پس عمل کنید، و زبانها روان است و بدنها صحیح است، و اعضا ناعم است، و تازه، و محلّ باز گشتن گشاده، و مجال وسیع است.

۱. دا: ملحق ۲. بحار الأنوار، ج ۷۷، ص ۷۶

۳. مفند: تباہ خرد و رأی از پیری؛ هرّم: ضعف پیری؛ هرّم: پیر (فرهنگ سیّاح)

«قَبْلَ إِزْهَاقِ الْفُوتِ، وَ حُلُولِ الْمَوْتِ.» پیش از لاحق شدن فوت، و فرود آمدن

موت.

عطار:

کار خود در زندگانی کن به برگ زانکه نتوان کرد کاری روز مرگ
این زمان دریاب کاسان باشدت ورنه دشواری فراوان باشدت
«فَحَقِّقُوا عَلَيْكُمْ نُزُولَهُ، وَلَا تَتَنَظَّرُوا قُدُومَهُ.» پس محقق کنید بر خویشتن نازل
شدن او را، و انتظار مکشید فرود آمدن او را.

مولانا:

هان و هان ای راهرو بی گاه شد آفتاب عمر سوی چاه شد
تا نمرد است این چراغ پر گهر هین فتیلش ساز و روغن زودتر
هین مگو فردا که فرداها گذشت تا به کلی نگذرد ایام گشت

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -^۱

«أَمِينَ وَحْيِهِ وَخَاتَمَ رُسُلِهِ، وَبَشِيرُ رَحْمَتِهِ، وَنَذِيرُ نِقْمَتِهِ.» امانت دار وحی اوست
- صلی الله علیه و آله و سلم - و خاتم پیغمبران او، و بشارت رساننده بخشایش او،
و بیم کننده عذاب او.

«أَوْصِيَكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ فَإِنَّهَا خَيْرٌ مَّا تَوَاصَى الْعِبَادُ بِهِ، وَ خَيْرٌ عَوَاقِبِ الْأُمُورِ عِنْدَ اللَّهِ.» وصیت می کنم شما را به ترس از خدای، پس بدرستی که آن بهتر چیزی است
که وصیت با یکدیگر می کنند بندگان به آن، و بهترین عاقبت های کارهاست نزد
خدای.

«أَلَا وَإِنَّ هَذِهِ الدُّنْيَا الَّتِي أَصْبَحْتُمْ تَتَمَنَّوْنَهَا وَتَرْغَبُونَهَا،»^۲ آگاه باشید و بدرستی که
این دنیایی که صبح کردید تمنی می کنید او را و رغبت می کنید در او.
«وَأَصْبَحَتْ تُغْضِبُكُمْ وَتُرْضِيكُمْ،» و صبح کرد او به غضب می آورد شما را و
خشنود می گرداند.

«فَلَيْسَتْ بِدَارِكُمْ، وَلَا مَنَزِلِكُمْ الَّذِي خُلِقْتُمْ لَهُ وَلَا الَّذِي دُعِيتُمْ إِلَيْهِ.» پس نیست
دنيا خانه شما و نه منزل شما که آفریده شده باشید از برای او، و نه آنچه خوانده
شده اید شما به آن.
حقیقه:

این جهان میهمان سرایی دان آدمی را چو کدخدایی دان
این سرای از برای رنج و نیاز و آن سرای از برای نعمت و ناز
تا درین خاکدان نبیند رنج نرسد زان سرای بر سر گنج
«أَلَا وَإِنَّهَا لَيْسَتْ بِبَاقِيَةٍ لَكُمْ وَلَا تَبْقَوْنَ عَلَيْهَا؛» بدانید و بدرستی که دنیا نیست
پاینده مر شما را، و نه شما پاینده می شوید بر او.

۲. همان: تَرْغَبُونَ فِيهَا

۱. نهج البلاغه، خطبة ۱۷۳

ای دل صفت نفس بداندیش مگیر بر جهل پی صورت از این بیش مگیر کوتاهی عمر می نگر غره مباش چندین امل دراز در پیش مگیر^۱ «وَهِيَ وَإِنْ عَزَّتْكُمْ مِنْهَا فَقَدْ حَذَّرْتُكُمْ شَرَّهَا.» و او اگر چه فریفته است شما را از خویش، پس بدرستی که تخدیر کرده است شما را از شر خویش.

«فَدَعُوا غُرُورَهَا لِتَحْذِيرِهَا، وَأَطِيعُوا لَهَا لِتَخْوِيفِهَا.» پس رها کنید فریب او را از برای تخدیر او، و به طمع انداختن او را برای ترسانیدن او.

«وَسَابِقُوا فِيهَا إِلَى الدَّارِ الَّتِي دُعِيتُمْ إِلَيْهِ،»^۲ و مسابقت کنید در این خانه به سوی خانه‌ای که خوانده‌اند شما را به آن.

«وَأَنْصَرِفُوا بِقُلُوبِكُمْ عَنْهَا؛» و باز گردید به دل‌های خویش از او.

کوشش از تن، کشش ز جان خیزد جنبش از ترک این و آن خیزد «وَلَا يَحِثَّنْ أَحَدُكُمْ عَلَيْهَا حَنِينُ^۳ الْأُمَةِ عَلَى مَا زُوِيَ عَنْهُ،» و باید که مهربان نشود یکی از شما بر او مهربان شدن کنیزک بر آنچه قبض کرده شده از آن از او.

خَصَّ «حَنِينُ الْأُمَةِ» لَأَنَّ الْغَالِبَ عَلَيْهَا الْغُرْبَةَ، فَتَحَنَّنَ إِلَى أَصْلِهَا.

«وَأَسْتَتِمُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ وَالْمَحَافَظَةِ عَلَى مَا اسْتَحْفَظَكُمْ مِنْ كِتَابِهِ.» و تمام گردانید نعمت خدای را بر خویش به شکیبایی بر فرمانبرداری خدای، و نگهبان بودن بر تحفظ آنچه طلب کرده شما را از حفظ کتاب او.

«اسْتَحْفَظْهُمْ كِتَابَ اللَّهِ» أَمَرَهُمُ بِالْمَحَافَظَةِ عَلَى قَوَانِينِهِ وَبِالْعَمَلِ بِهِ.

«أَلَا وَإِنَّهُ لَا يَضُرُّكُمْ تَضْيِيعُ شَيْءٍ مِنْ دُنْيَاكُمْ بَعْدَ حِفْظِكُمْ قَائِمَةَ دِينِكُمْ.» و بدانید که گزند نمی‌رساند شما را ضایع کردن چیزی از دنیای شما بعد از حفظ کردن شما قاعده دین شما را.

«أَلَا وَإِنَّهُ لَا يَنْفَعُكُمْ بَعْدَ تَضْيِيعِ دِينِكُمْ شَيْءٌ حَافِظُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَمْرِ دُنْيَاكُمْ.» و بدانید

۲. نهج البلاغه: إليها

۱. مج: «اشعار» محذوف

۳. همان: وَلَا يَحِثَّنْ ... حَنِينٌ؛ حَنِينٌ: گریستن از راه بینی

که نفع نمی‌رساند شما را بعد از ضایع کردن دین شما چیزی که محافظت کرده باشید شما بر آن از کار دنیای شما.

عطار:

گر ز دنیا دین نخواهی برد تو زندگی نا دیده خواهی مرد تو
تو به دنیا در مشو مشغول خویش لیک در وی راه عقبی گیر پیش
چون چنین کردی تو را دنیا نکوست پس برای دینت دنیا دار دوست
«أَخَذَ اللَّهُ بِقُلُوبِنَا وَقُلُوبِكُمْ إِلَى الْحَقِّ، وَأَلْهَمَنَا وَإِيَّاكُمْ الصَّبْرَ!» فراگیرد خدای تعالی
دلهای ما و دلهای شما را به سوی حق؛ و مُلهم گرداند ما را و شما را به صبر و
شکیب!

وَمِنْ كَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«أَنْظَرُوا إِلَى الدُّنْيَا نَظَرَ الزَّاهِدِينَ فِيهَا، الصَّادِقِينَ عَنْهَا؛» نظر کنید به دنیا نظر کردن ترک کنندگان در دنیا، و نظر اعراض کنندگان از دنیا. یعنی دنیا را به آن چشم ببینید که تارکان و معرضان از دنیا می بینند، یعنی به نظر حقارت در آن و استغنائی از آن؛ نه به آن چشم که عاشقان و گرفتاران و بندگان دنیا به سوی آن نگاه می کنند.

بزرگانی که دین مقصود ایشانست زیان کاری دنیا سود ایشانست
به دنیا ملک عقبی زان خریدند کزین صد ساله محنت سود دیدند
تو نیز ای مانده در دنیای فانی چنین بیع و شراکن گر توانی
زیان آمد همه سود من و تو فغان از زاد و از بود من و تو
به زادن جمله در شوریم و آشوب به مُردن جمله در زیر لگدکوب
«وَ إِنَّمَا يَنْظُرُ الْمُؤْمِنُ إِلَى الدُّنْيَا بِعَيْنِ الْإِعْتِبَارِ، وَ يَقْتَاتُ مِنْهَا بِبَطْنِ الْإِضْطِرَارِ، - أَيْ يَأْكُلُ الطَّعَامَ لِلضَّرُورَةِ وَ هُوَ الْجُوعُ الَّذِي لَا بَدَّ مِنْ تَسْكِينِهِ - وَ يَسْمَعُ فِيهَا بِأُذُنِ الْمَقْتِ وَ الْأَبْغَاضِ.» ^۲ یعنی نظر نمی کند مؤمن حقیقی به سوی دنیا الا به دیده اعتبار، و قوت نمی گیرد از طعام دنیا الا به شکم اضطرار و ناچار و قدر ضرورت طبیعت - کما قال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ: ^۳ «حَسْبُ ابْنِ آدَمَ أَكْلَاتُ يُقِمُّنْ صُلْبَهُ» - و نمی شنود داستان قدر و شأن در دنیا الا به گوش عدوات و زشت آمدن.

عن أبي هريرة قال: جاء رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - و عليه عبائة شامية، فصعد المنبر و هو يومئذٍ ثلاث عتبات. قال: فحمد الله تعالى و اثنى

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۰۳

۲. نهج البلاغه، بخشی از حکمت ۳۶۷

۳. عده الداعی، ص ۷۴: أكلته: لقمه

عليه ثم قال: ^١ «أما بعد، مَنْ طَلَبَ الدُّنْيَا حَلَالاً اسْتَعْفَا عَنِ الْمَسْأَلَةِ وَ سَعِيَ عَلَى الْعِيَالِ وَ تَعَطَّفَا لِمَى الْجَارِ، لَقِيَ اللَّهَ وَ وَجَّهَهُ كَالْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ. وَ مَنْ طَلَبَ الدُّنْيَا حَلَالاً مُفَاخِرًا مُرَائِيًا مُكَاثِرًا، لَقِيَ اللَّهَ وَ هُوَ عَلَيْهِ غَضَبَانٌ».

قال الشيخ الكلابادى: فى هذا الحديث دلالة بيّنة على أنّ طلب الدنيا و أخذها لا ينبغي إلّا للضرورة؛ و يكون تناولها تناول المضطرّ الميتة. لأنّ النبىّ - صلى الله عليه و آله و سلّم - شرط لأخذها من وجيها شروطاً ثلاثة، كلّها ضرورة، و هو: الإستعفاف عن المسألة، و السعى على العيال، و العود على الجار. فالمضطرّ إلى الميتة هو الذى بلغ الجهد به غاية يخشى على نفسه التلف، فهو أمرين: التلف أو أخذ من الميت قدر ما يمسك رmqه على تكرّره؛ فإن أكلها شهوةً و استلذاذاً لم يجز. كذلك المستعفّ بين أمرين: عند ضعفٍ يحلّ به يُحلّ بدينه، فهو بين مسألة أو سآخ الناس الذى هو يوم القيامة كُدُوحٌ و خُمُوشٌ، و طلب الدنيا التى هى بضاعة الله و الغرارة لأهلها، و هى سمٌّ قاتل جآئت به الرواية. فهو يطلب الدنيا قدر ما يستقلّ به و يصون وجهه و دينه على تكرّره، لا للاختيار لها و المحبة إيآها و اللذة بها، و على توقّى من سمّها و حذرٍ من غرورها.

و كذلك الساعى على عياله بين أمرين: تضييع من فرضه عليه أو طلب لهم، و قد جاء عن النبىّ - عليه الصلوة و السلام و التحية و الإكرام - : ^٢ «كَفَى بِالْمَرْءِ إِثْمًا أَنْ يُضَيِّعَ مَنْ يَقُوتُ»، فهو إذا خاف أن يآثم فى تضييع عياله اضطرّ إلى الطلب لهم، و القيام بحقّهم قدر الكفاية؛ و كذلك المتعطفّ على الجار الذى يرى فى نفسه من القوة و الإمكان ما عجز عنه جاره من العود على نفسه، فيلزمه فرض جاره، كما يلزمه قوت عياله؛ فقد اضطرّ إلى السعى بقدر ما يعود على الجار العاجز عمّا قوى عليه الساعى، فهو يسعى بفضل قوته و يعود على جاره بفضل ما عنده. فَمَنْ لم يكن له عيال و

١. «من طلب الدنيا استغناءً عن الناس و تعطفًا على الجار لقي الله و وجهه كالقمر ليلة البدر» بحار الأنوار،

ج ١٠٣، ص ٨

٢. «كفى بالمرء إثماً أن يضيع من يعول» بحار الأنوار، ج ١٠٣، ص ١٣

لا جار يعجز عن القيام بحاله، وكان فيه من الصبر والقناعة ما يستعفف به عن السؤال، فيكون كما قال الله تعالى: ﴿يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا﴾^١ ثم طلب الدنيا لم يحل طلبه لها من إحدى الوجوه الثلاثة التي أخبر النبي - صلى الله عليه وآله وسلم -: «إِنَّ مَنْ طَلَبَ الدُّنْيَا لَهَا لَقِيَ اللَّهَ وَهُوَ غَضَبًا»، لأنه إذا خرج طلبه لها عن هذه الضرورات إما أن يكون طلبه لها مفاخرة بها أو المرأة والتزين بها.

روى عن سعد بن مسعود: أن رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - قال: «الْفَقْرُ أَحْسَنُ وَأَزِينُ لِلْمُؤْمِنِ مِنَ الْعِذَارِ الْجَيِّدِ عَلَى خَدِّ الْفَرَسِ». فإن طلبها ليطلب بها البر وفعل الصنائع و اكتساب المعروف كان على خطر، وتركه لها أبلغ في البر؛ فقد قيل: يا طالب الدنيا، لتبر تركك لها أبر. فقد بين في هذه إخبار أن الطلب لها من وجهها للضرورة لا غير. فإنه قد شرط في الحالين جميعاً الحلال، وما شئ أعز اليوم من درهم حلال. قال سفيان: «ما شئ أعز اليوم من درهم حلال وأخ في الله تعالى».

ففي الحديث دلالة بيّنة على شرف الفقر، و ضعة الغنى، و قصوره عن رتبة الفقر؛ وذلك أن الغنى الذي هو فضول المال ليس إلا كثرة العرض و حطام الدنيا، و لا يكاد يكون الكثرة منها إلا بالطلب لها و بالجمع إياها، و الطالب للاستكثار متوعد بغضب الله عليه؛ و من حصلت عنه من غير طلب فهو مكثر، و المكثر هالك إلا من أعطى يميناً و شمالاً و وراء، و لا يكاد يبقى المال مع الاعطاء بهذه الصفة. و قد قال بعض الفلاسفة لرجل افتخر بالغناء بالمال فقال: «ما افتخارك بشيء يتلفه الجود، و يمسكه البخل». و قال آخر و رأى رجلاً يفتخر على آخر بماله، فقال: «ما افتخارك بشيء تغطيه البحث، و تحفظه اللوم، و تهلكه السخا». أنشدني أبو القاسم الحكيم

١. البقرة: ٢٧٣.

٢. «الفقر أزين للمؤمنين من العذار على خد الفرس» بحار الأنوار، ج ٧٢، ص ٢٨.

— رحمه الله — (شعر):

مَلَأْتُ يَدَى مِنَ الدُّنْيَا مِرَاراً فَمَا طَمَعَ الْعَوَازِلُ فِى اقْتِصَادِى
وَلَا وَجِبْتُ عَلَى زَكَاةٍ مَالٍ وَ هَلْ تَجِبُ الزَّكَاةُ عَلَى الْجَوَادِ
وَ كِفَاكَ بِفَضْلِ مَا بَيْنَهُمَا أَنَّ ذَا الْمَالِ يَحْتَاجُ إِلَى التَّطْهِيرِ، وَ لَوْلَا التَّدَنُّسُ بِهِ لَمْ
تَطْهَرِ الزَّكَاةُ.

قال الله تعالى: ﴿ خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا ﴾^١، و قال النبى
— عليه الصلوة والسلام — « إِنَّ هَذَا الْبَيْعَ يَحْضُرُهُ اللَّغْوُ وَ الْكِذْبُ، فَشُرْبُوهُ بِالصَّدَقَةِ »^٢.
و لذلك لم تجب الزكاة على الأنبياء — عليهم السلام — لأنهم لم يتدنسوا بها، لأنهم
كانوا خُزَّانَ الله؛ و كذلك الأطفال لم تجب عليهم الزكاة، لأنهم يتدنسوا بها؛ و سائر
المكثرين منها يحتاجون الى التطهير من أدناسها و الغسل من أقذارها؛ و المتخلى
منها طاهرٌ من أدناسها، طيبٌ من أقذارها، غنى عن التطهير بالزكاة منها، آمنٌ من
الوعيد بكى الجباه و الجنوب بها، و العذاب على الحرام منها و الحساب على
الحلال فيها.

مولانا:

تا در دل من عشق تو افروخته شد جز عشق تو هر چه داشتم سوخته شد
عقل و سَبَقِ^٣ و کتاب بر طاق نهاد شعر و غزل و دو بيتى آموخته شد^٤
عن أبى هريرة — رضى الله عنه — قال: قال رسول الله^٥ — صلى الله عليه و آله و
سلم —^٦ « إِذَا سَدَدَتْ كُلُّبُ الْجُوعِ عَنْكَ بَرِّغِيْفٍ وَ كُوْزِ مَاءِ الْقَرَّاحِ، فَقُلْ عَلَى الدُّنْيَا وَ
أَهْلِهَا الدَّبَارُ » هرگاه كه ببندى سگ گرسنگى را از خود به گرده ناننى و آب پاكى، پس

١. التوبة: ١٠٣

٢. مستدرک الوسائل، ج ١٣، ص ٢٥١

٣. سَبَقَ: آنچه به طريقت مداومت از پيش استاد بخوانند.

٤. از ابتدای عبارت طولانى (عن أبى هريرة قال: جاء رسول الله و عليه عبائة شامية فصعد المنبر ...) تا

همين عبارت محذوف

٥. دا: و روى عن رسول الله أنه قال

٧. دا: اسدنت

٦. المحجّة البيضاء، ج ٥، ص ١٠٧

بگوی بر دنیا و اهل دنیا که پشت کنید و اعراض کنید.

عطار:

سگ است این نفس در گُلخن بمانده	ز بهر استخوان در تن بمانده
اگر با استخوان گیری همی خوی	عدویت سگ بُود بنگر تو نیکوی
زهی خویش با سگ تازی نشسته	به پیش سگ به دمسازی نشسته
بسی کردی به کار سگ دلیری	هنوز این سگ نیاورد است سیری
تو نامُرده نگردد حرص تو کم	که ریش حرص را خاک است مرهم
نشیب حرص شیبی بی فراز است	درازِی اَمَل کاری دراز است

* * *

عَلَّلِ النَّفْسَ بِالْقُنُوعِ وَ إِلَّا طَلَبْتَ مِنْكَ فَوْقَ مَا يَكْفِيهَا

* * *

گر تورانانی و خُلَقانی^۱ بود هر سر موی تو سُلطانی بود

و سُئِلَ - عليه السلام - عن قوله تعالى: ﴿فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً﴾^۲، فقال: «هِيَ الْقَنَاعَةُ».

عطار:

الا ای بی خبر تا کی نشینی	قناعت کن اگر صاحب یقینی
چو بالش نیست با خشتی به سر بر	چو خوبی نیست با زشتی به سر بر
چو دادی نیم نان این نیم جان را ^۳	فرا سر بر چنان کاید جهان را

* * *

فَقِيرٌ كُلُّ مَنْ يَطْمَعُ غَنِيٌّ كُلُّ مَنْ يَقْنَعُ

* * *

۱. خُلَقان ج خَلَق: کهنه، فرسوده، کنایه از جامه فرسوده

۲. النحل: ۹۷

۳. مج: چو دادی نیم نان این هم جان را

پاژگونه^۱ ای اسیر این جهان نام خود کردی امیر این جهان
 فارغ از عالم گدایی راندن بهتر از صد پادشاهی راندن^۲
 قال الامام الصادق - علیه الصلوة و السلام - : « الغِنَى مَوْجُودٌ فِی الْقَنَاعَةِ، فَمَنْ
 طَلَبَهَا فِی کَثْرَةِ الْمَالِ لَمْ یَجِدْ ».

سعدی:

فزون ز توشه شکر پاره بار خر باشد برون ز گوشه بهشت برین سقر^۳ باشد
 هر آنکه توشه روزی و گوشه ای دارد براستی ملک ملک بحر و بر باشد
 زیاده گر ز کلاه سرت به دست افتد به خاک پای قناعت که درد سر باشد
 و عن أبی هريرة عن النبی - صَلَّى الله علیه و آله و سلم - قال: « شَرَفُ الْمُؤْمِنِ
 صَلَاتُهُ بِاللَّيْلِ، وَ عِزُّهُ اسْتِغْنَائُهُ عَمَّا فِی أَيْدِي النَّاسِ. »^۴

سه تاه نان اگر از گندم است یا از جو دو تاه جامه اگر کهنه است یا خود نو
 چهار گوشه دیوار خود به خاطر جمع که کس نگوید از اینجای خیز و آنجا رو
 هزار بار نکوتر به نزد اهل خرد ز فرّ مملکت کیقباد و کیخسرو^۵
 و من کلامه - علیه السلام - :^۶ « مَا أَحْسَنَ تَوَاضُعِ الْأَغْنِيَاءِ لِلْفُقَرَاءِ طَلَبًا لِمَا عِنْدَ
 اللَّهِ! وَ أَحْسَنُ مِنْهُ تِيَةُ الْفُقَرَاءِ عَلَى الْأَغْنِيَاءِ اتِّكَالًا عَلَى اللَّهِ. »

حافظ:

خشت زیر سر و بر طارم^۷ هفت اختر پای
 دست همّت نگر و منصب صاحب جاهی

۱. پاژگونه: واژگونه

۲. دا: دو بیت شعر اخیر محذوف

۳. سقر: دوزخ

۴. « شرف المؤمن صلاته باللیل، و عِزُّه كَفُّ الْأَذَى عَنِ النَّاسِ » بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۵۲

۵. دا: از عبارت (و عن أبی هريرة عن النبی ...) تا همین عبارت محذوف؛ فَرْ: شأن و شوکت؛ کیقباد: اولین

پادشاه از سلسله کیان؛ کیخسرو: پادشاه سوم از سلسله کیان ملقب به همایون

۶. نهج البلاغه، حکمت ۴۰۶ ۷. طارم: گنبد، طاق خانه، خرگاه

گرچه کرد آلوده فقرم، شرم باد از همتم
گر به آب چشمه خورشید دامن تر کنم

* * *

و اذا افتقرت فدا و فقرک بالغنی عن کلّ ذی دَنَسٍ کَجِلْدِ الْأَجْرَبِ^۱

* * *

[عطار:]

گر نباشد در همه دنیا جُویِ تَمِ می توان گفتن به معنی خُسْرُویت
چون نباشی بسته یک جُوی تمام می توان گفتن تو را خسرو مدام
هر چه تو در بند آن در مانده ای بنده آنی به جان در مانده ای
ترک دنیا گیر تا سلطان شوی ورنه گر چرخ تو سرگردان شوی

* * *

دانی تو که مرگ چیست؟ از تن رستن یعنی قفص بلبل^۲ جان بشکستن
برخاستن از دو کون و خوش بنشستن از خویش بریدن و بدو پیوستن
قال ابو حامد فی شرح أسماء الله فی معنی المتکبر: «هو الذی یری الكلّ حقیر
بالاضافه إلى ذاته، ولا یری العظمة و الکبریا الا لنفسه، فینظر الی غیره نظر الملوک
الی العیید. فإن کانت هذه الرویة صادقة کان التکبر حقاً، و کان صاحبها متکبراً حقاً؛ و
لا يتصور ذلک علی الاطلاق إلا لله تعالی.

و اما المتکبر من العباد هو الزاهد العارف، و معنی زهد العارف أن یتنزّه عمّا
یشغل سرّه عن الحقّ، و یتکبر علی کلّ شیء سوا الحقّ تعالی، فیکون مستحقراً
للدنیا و الآخرة جمیعاً، مترفعاً أن یشغله کلاهما عن الحقّ تعالی؛ و زهد غیر العارف
معاملة و معاوضة، إنّما یشتری بمتاع الدنیا متاع الآخرة فیتبرک الشیء عاجلاً طمعاً
فی أضعافه آجلاً، فإنّما هو سلم و مبیعة.

و من استعبدته شهوة المطعم و المنکح فهو حقیر و إن کان فی ذلک دائماً؛ و
إنما المتکبر من يستحقّر کلّ شهوة و حظّ يتصوّر يساهمه البهائم فیها. «
مولانا:

المِنَّةُ لِلّٰه كَه ز پیکار رهی‌دیم
زین وادی خم در خمِ پر خار رهی‌دیم
زین جانِ پر از وهم کثر اندیشه گذشتیم
زین چرخِ پر از مکر جگر خوار رهی‌دیم
دکان حریصان به دغل رخت همه برد
دکان بشکستیم و از آن کار رهی‌دیم
بی اسب همه فارس^۱ و بی می همه مستیم
از ساغر و از مَنّت خمار رهی‌دیم
ما توبه شکستیم و ببستیم دو صد بار
دیدیم مَه توبه به یکبار رهی‌دیم
زان عیسی عشاق و ز افسون مسیّحش
از علّت و قاروره^۲ و بیمار رهی‌دیم
ای سال چه سالی تو که از طالع خوبت
ز افسانه یار و غم بیزار رهی‌دیم
در عشق ز سی روزه و از چله گذشتیم
مذکور چو پیش آمد از اذکار رهی‌دیم
خاموش کزین عشق و از این علم لَدُنّیش
از مدرسه و کاغذ و تکرار رهی‌دیم

۱. فارس: اسب سوار، دلاور، شهنسوار

۲. علّت: بیماری، آفت و آسیب؛ قاروره: آنچه در آن می و مانند آن باشد، شیشه‌ای که در آن ادرار به جهت معاینه ریزند.

خاموش کزین کان و از این گنج الهی
 از مکسبه^۱ و کیسه و بازار رهیديم
 هین ختم برین کن که چو خورشید بر آمد
 از حارس^۲ و از دزد و شب تار رهیديم

* * *

رباعی:

گنجینه اسرار الهی ماییم بحر دُرر نا متناهی ماییم
 بگرفته ز ماه تا به ماهی ماییم بنشسته به تخت پادشاهی ماییم^۳
 «[انظروا إِلَى الدُّنْيَا نَظَرَ الزَّاهِدِينَ فِيهَا، الصَّادِقِينَ عَنْهَا؛^۴ فَإِنَّهَا وَاللَّهِ عَمَّا قَلِيلٍ تُزِيلُ
 الثَّائِي السَّاكِنَ، وَتَفْجَعُ الْمُتَرَفَّ الْآمِنَ؛]» پس بدرستی که دنیا به خدا سوگند که بزودی
 دور می‌کند مقیم ساکن را از جای خویش؛ و دردمند و مصیبت زده می‌گرداند نعمت
 پرورده به خاطر امن بی بیم و ترس را.
 جهان را ماه شادی زیر میغ^۵ است همه کار جهان درد و دریغ است
 که را این گنبد گردان بر آرد که نه در آخرش از جان بر آرد
 جهان خون بی حد و بی باک کرد است بسی زین تیغ زیر خاک کرد است
 «لَا يَرْجِعُ مَا تَوَلَّى مِنْهَا فَادْبِرْ، وَلَا يُدْرَى مَا هُوَ آتٍ مِنْهَا فَيُنْتَظَرُ.»
 باز نمی‌گردد آنچه از اوضاع دنیا رو گردانید پس پشت کرد؛ و معلوم نمی‌شود
 آنچه خواهد آمد از آن پس انتظار کشیده شود.

عطّار:

نکو باری است در دنیا و برگری که در خورد است سر باریش مرگی

۱. مَكْسَبٌ: درآمد، فایده

۲. حارس: دیده‌بان

۳. دا: از ابتدای عبارت «قال أبو حامد في شرح أسماء الله في معنى المتكبر...» تا همین عبارت محذوف

۴. ترجمه و شرح عبارت داخل [] از ابتدای خطبه، در صفحات قبل گذشت.

۵. دا: گردون

۶. میغ: ابر و سحاب

در این معنی مجال دم زدن نیست همه رفتند و کس را آمدن نیست
 نه کس از رفتگان دارد نشانی نه کس دید است از این وادی کرانی
 جهانی جان در این محنت دو نیم است که داند کین چه گردابی^۱ عظیم است؟
 جهانی خلق در غرقاب خونند که می داند که زیر خاک چونند؟
 چه مقصود است؟ چندین رنج بُردن که چون شمعی فرو خواهیم مُردن
 «سُرُورُهَا مَشُوبٌ بِالْحُزْنِ، وَ جَلْدُ الرَّجَالِ فِيهَا مَنْسُوبٌ إِلَى الضَّعْفِ وَالْوَهْنِ،»
 شادی دنیا آمیخته است به اندوه، و جلادت^۲ مردان در او منسوب است به
 ضعف و سُستی.

عطار:

تو تا بودی ز دنیا^۳ خسته بودی به هرزه جان کنی پیوسته بودی
 نه هرگز لقمه ای بی قهر خوردی نه هرگز شربتی بی زهر خوردی
 هزاران چون فرو آید به رویت که تا یک لقمه آید در گلویت
 تو خود اندیشه کن گر کاردانی که مرگت بهتر است زین زندگانی
 غم دنیا مخور ای دوست بسیار که در دنیا نخواهد ماند دیار
 همه دنیا به یک جو غم نیرزد چه یک جو نیم ارزن هم نیرزد

* * *

همه تخم جهان بر داشته گیر به دست آورده بگذاشته گیر
 «فَلَا يَغُرَّنَّكُمْ كَثْرَةُ مَا يُعْجِبُكُمْ فِيهَا لِقَلَّةِ مَا يَصْحَبُكُمْ مِنْهَا.» پس باید که نفریبد
 بسیاری آنچه تعجب می آرد شما را در دنیا، از برای آنکه آنچه مصحوب شما
 می شود از آن اندکی است.
 أَيْ لَا يَغُرَّنَّكُمْ كَثِيرُهَا، لِأَنَّ الَّذِي يَصْحَبُكُمْ مِنْ ذَلِكَ قَلِيلٌ كَالْكَفَنِ وَنَحْوِهِ.

۱. دا: گردونی

۳. دا: به دنیا

۲. جلادت: صلابت و قوت، چابکی و چالاکی

«رَحِمَ اللَّهُ امْرَأً تَفَكَّرَ فَأَعْتَبَرَ، وَاعْتَبَرَ فَأَبْصَرَ،» رحمت گُنادهی کسی را که تفکر کند پس پند گیرد، و پند گیرد پس ببیند.

الإعتبار ما يفيدُه الفكر إلى ما هو الحق من وجوب ترك الدنيا والعمل للآخرة؛ والإبصار ما يلزم ذلك الإنتقال من إدراك الحق و مشاهدته ببصر البصيرة.

«فَكَانَ مَا هُوَ كَائِنٌ مِنَ الدُّنْيَا عَنْ قَلِيلٍ لَمْ يَكُنْ، وَكَانَ مَا هُوَ كَائِنٌ مِنَ الْآخِرَةِ عَمَّا قَلِيلٍ لَمْ يَزَلْ،» پس گویا آنچه هست از متاع دنیا اندک روزی کآن که نبود هرگز، و گویی آنچه او هست از آخرت اندک روزی کآن که هرگز نبود که نبود.

عطار:

تو بی خبری و تا خبر خواهد بود از جمله عالمت گذر خواهد بود
بر خیز که اینجا که فرود آمده‌ای آرامگه کسی دگر خواهد بود

أفاد التشبيه الأول تقريب حال وجود متاع الدنيا من عدمه، و بالتشبيه الثاني تقريب حال عدم الأحوال الآخروية من وجودها، و نبّه على ذلك بقياس كامل من الشكل الأول و هو قوله — عليه السلام —:

«وَكُلُّ مَعْدُودٍ مُنْقَضٍ، وَكُلُّ مُتَوَقَّعٍ آتٍ، وَكُلُّ آتٍ قَرِيبٌ دَانٍ.» و هر چه به شمار می‌آید منقضی می‌گردد، و هر چه متوقع است آمدن او آینده است، و هر چه آینده نزدیک است.

مِنْهَا: «الْعَالِمُ مَنْ عَرَفَ قَدْرَهُ،» [از این خطبه است:] عالم آن کس است که بشناسد قدر خود را.

بدان خود را که از راه معانی خدا را دانی از خود را بدانمی

«وَكُنْ بِالْمَرْءِ جَهْلًا أَنْ لَا يَعْرِفَ قَدْرَهُ؛» و کافی است مرد را نادانی آنکه نشناسد مقدار خود را.

عطار:

تو مقصود وجود کُن فکانی ولی در غفلتی و می‌ندانمی
تویی تو نسخه نقش الهی بجوی از خویش هر چیزی که خواهی

آلا ای جان و دل را درد و دارو
 ز روزنهای مشکات مشکب
 تو در مشکات تن مصباح نوری^۲
 ز جاجه بشکن و زیتت فرو ریز^۳
 زبند پیچ بر پیچ زمانه
 اگر تو روی بنمایی ز پرده
 تو گنجی لیک در بند طلسمی
 از این زندان دنیا رخت بر گیر
 تو گنج نه سپهری در میانه
 طلسم و بند نیر^۵ نجات بشکن
 آلا ای مرغ حکمت دان، زمانی
 به پرواز معانی باز کن پر
 چو بگذشتی ز چار و نه به پرواز
 چرا مغرور جای دیو گشتی
 چو می دانی که می باید شدن زود
 چه خواهی کرد جای مکر و تلبیس
 سرای او بدو ده باز و رفتی
 چو زین گلخن بدان گلشن رسیدی

تو آن نوری که «لَمْ تَمَسَّهُ نَارٌ»^۱
 نشیمن کرده بر شاخ مبارک
 ز نزدیکی که هستی دور دوری
 به نور کَوکَبِ دُرّی^۴ در آویز
 گرفتار آمدی در گنج خانه
 بسوزی هفت چرخ سال خورده
 تو جانی لیک در زندان جسمی
 بکلی دل ز بند بخت بر گیر
 بر آی از چار دیوار زمانه
 در دهلیز^۶ موجودات بشکن
 نخواهی یافت به زین آشیانی
 سرای هفت در را باز کن در
 ز خود بگذر به حق کن چشم خود باز
 تو دیوانه شدی کالیو^۷ گشتی
 نخواهد نیز روی آمدن بود
 ز دنیا بگذر و بگذار ابلیس
 نظر بر پیشگاه انداز و رفتی
 همان انگار کین گلخن ندیدی

۱. ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ

دُرِّيُّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمَسَّهُ نَارٌ﴾ النور: ۳۵

۲. مشکات: چراغدان؛ مصباح: چراغ

۳. زجاجه: شیشه؛ زیت: روغن زیتون

۴. کوكب دُرّی: ستاره درخشان

۵. نیر: یوغ، چوبی که بر گردن گاو نهند

۶. دهلیز: دروازه و اندرون سرا، دالان، ایوان، حیاط بیرونی

۷. کالیو: نادان، ابله، احمق

«وَإِنَّ مَنْ أَبْغَضَ الرَّجَالَ إِلَى اللَّهِ لَعَبْدًا وَكَلَهُ اللَّهُ إِلَى نَفْسِهِ، جَائِرًا عَنْ قَصْدِ السَّبِيلِ»،
و بدرستی که از دشمنترین مردان به خدا هر آینه بنده‌ای است که رها کرده باشد
خدای تعالی او را با نفس خویش، میل کننده از راه راست.

راهی است دراز و عمر کوتاه باری است گران و مرکبی لنگ
می‌دان به یقین که در دو عالم در راه تو جز تو نیست خرسنگ
بر خیز ز راه خود چو عطار تا باز رهی ز صلح و از جنگ
«سَائِرًا بِغَيْرِ دَلِيلٍ» - ای ما هدی الحی الحق من امام أو کتاب أو سنّة - سیر
کننده باشد بی راهنمایی.

«إِنْ دُعِيَ إِلَى حَرْثِ الدُّنْيَا عَمِلَ، وَإِنْ دُعِيَ إِلَى حَرْثِ الْآخِرَةِ كَسَلَ!» اگر بخوانند او
را به کاشتن دنیا عمل کند، و اگر بخوانند او را به کاشتن آخرت کسالت نماید!
«كَانَ مَا عَمِلَ لَهُ - أَي حَرْثِ الدُّنْيَا - وَاجِبٌ عَلَيْهِ؛ وَكَانَ مَا وَفَى فِيهِ سَاقِطٌ عَنْهُ!»
گویا آنچه می‌کند از حرث^۱ دنیا واجب است بر او؛ و گویا آنچه سستی می‌کند در
کردن آن حرث آخرت، افتاده است از وی.

منها: «وَذَلِكَ زَمَانٌ لَا يَنْجُو فِيهِ إِلَّا كُلُّ مُؤْمِنٍ نُومَةٍ»، - رجل نُومَةٍ بالضم: مرد بی
اعتبار مغفل، و رجل نُومَةٍ - مثال هُمَزَه -: بسیار خواب - یعنی و آن زمانی است که
نجات نمی‌یابد در او الا هر مؤمن بی نام و نشان کم شرارت گوشه نشین.
عطار:

هر دل که درون پرده محرم گردد چون پردگیان گرد جهان کم گردد
در گوشه نشسته فرو رفته به خود بهتر ز هزار کس که در عالم گردد

* * *

تا بر ره خلق می‌نشینی ای دل در خرمن شرک خوشه چینی ای دل
گر صبر کنی گوشه‌گزینی ای دل بینی تو که در گوشه چه بینی ای دل

* * *

۱. حَرْث: کاشتن

بد چند کنی، کار نکو کن بنشین سجاده تسلیم فرو کن بنشین
چون شیوه خلق دیدی و دانستی خط در همه کش، روی بدو کن بنشین

* * *

با نفس هر که در آمیختم مصلحت آن بود که بگریختم
«إِنْ شَهِدَ لَمْ يُعْرِفْ، وَإِنْ غَابَ لَمْ يُفْتَقَدْ،» اگر حاضر باشد او از شناسند، و اگر
غایب باشد او را نجویند.
مولانا:

روی در دیوار کن تنها نشین وز وجود خویش هم خلوت گزین
ای بسا اصحاب کهف اندر جهان پهلوی تو پیش تو هست این زمان
غار با او یار با او در سرود مهر بر چشم است و برگوشت، چه سود!
می‌رمند^۱ ارواح هر شب زین قفس فارغان، نی حاکم و محکوم کس
نی غم و اندیشه سود و زیان نی خیال این فلان و آن فلان
حال عارف این بود می‌خواب^۲ هم گفت ایزد: «هُم رُقُودٌ» دم مزین
خفته^۳ از احوال دنیا روز و شب چون قلم در پنجه تقلیب^۴ رب
«اُولَئِكَ مَصَابِيحُ الْهُدَى، وَأَعْلَامُ السُّوَى» - اولئك إشارة إلى كل مؤمن - یعنی
ایشانند چراغهای راه هدایت، و علمهای استعار لهم لفظ المصابيح و لأعلام لهوى
الخلق بهم فى سبيل الله

«كَيْسُوا بِالمَصَابِيحِ»: جمع مَصَابِيح، و هو الذى يسيح بين الناس بالفساد و
النمام [، وَلَا المَذَابِيحِ]: جمع مَذِياع، و هو الذى إذا سمع لغيره فاحشة أذاعها، و نوه
بها [البُذُرِ] و هو الذى يَكْثُرُ سَفَهُهُ و يلغو منطقه [» نیستند ایشان به سخن چینی و
فتنه رونده، و نه آنان که سِرّ نگه نتوانند داشت فاش کنندگان راز مردمان.

۱. دا: می‌رهند

۲. دا: نی خواب

۳. دا: خصت

۴. دا: تغلیب [تغلیب: چیرگی و فائق آمدن؛ تقلیب: تبدیل و دگرگونی]

«أُولَئِكَ يَفْتَحُ اللَّهُ لَهُمُ أَبْوَابَ رَحْمَتِهِ، وَيَكْشِفُ عَنْهُمْ صَرَّاءَ نِقْمَتِهِ.» آنانند که می‌گشاید خدای از برای ایشان درهای بخشایش خویش، و بر می‌دارد از ایشان گزند خشم خویش.

عطار:

درویشی را به هر چه خواهی ندهم وین مُلک ز ماه تا به ماهی ندهم
چون صحت امن^۱ و لذت علم از اوست تنهایی را به پادشاهی ندهم

* * *

جمشید یقین شدم ز پیدایی خویش خورشید منور از نکورایی خویش
در گوشه غم با دل سودایی خویش بردم سبق از جهان تنهایی خویش
«أَيُّهَا النَّاسُ، سَيَأْتِي عَلَيْكُمْ زَمَانٌ يُكْفَأُ فِيهِ الْإِسْلَامُ، كَمَا يُكْفَأُ الْإِنَاءُ بِمَا فِيهِ.» ای مردمان! زود باشد که بیاید بر شما زمانی که بازگردیده و به روی افکنده شود اسلام، همچنان چه بازگردیده شود کوزه آب به آنچه در اوست.

«أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ اللَّهَ — تَعَالَى — قَدْ أَعَاذَكُمْ مِنْ أَنْ يَجُورَ عَلَيْكُمْ، وَلَمْ يُعِذْكُمْ مِنْ أَنْ يَبْتَلِيَكُمْ، وَقَدْ قَالَ جَلٌّ مِنْ قَائِلٍ: إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ وَ إِنْ كُنَّا مُبْتَلِينَ.»^۲ ای مردمان! بدرستی که خدای تعالی هر آینه در پناه خویش گرفته است شما را از آنکه جور کند بر شما، کما قال — جلّ و علا —: ﴿وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ﴾^۳، و در پناه نگرفته از آنکه ابتلا و امتحان کند شما را، و حال آنکه بتحقیق گفته است — جلّ و علا — که بدرستی کار آن که بودیم ما به اغراق آن قوم هر آینه امتحان نماینده مر اخلاق ایشان را.

۲. المؤمنون: ۳۰

۱. دا: صحت ام

۳. فصلت: ۴۶

وَمِنْ كَلَامٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ! مَتَاعُ الدُّنْيَا حُطَامٌ مُوبِئٌ فَتَجَنَّبُوا مَرَعَاهُ!» ای مردمان! متاع دنیا گیاه خشک مهلک است، پس دوری جویند از چراگاه او!
«قُلْعَتَهَا أَخْطَى مِنْ طُمَأْنِينَتِهَا،» برکندن از او و قرار نگرفتن در او أنفع است از آرام گرفتن و اطمینان به آن.

و فی الخبر: ^۲ «الدُّنْيَا دَارٌ قَلْعَةٌ»، یعنی دنیا سرای کندن است.
«وَبُلْغَتُهَا أَرْكَى مِنْ ثَرَوَتِهَا.» و قوت یک روزه او پاکیزه تر است از بسیاری مال او.
«حُكْمٌ عَلَى مُكْثَرِهَا ^۳ بِالْفَاقَةِ، وَ عَلَى ^۴ غِنَى عَنْهَا بِالرَّاحَةِ.» حکم است بر جمع کنندگان مال دنیا به درویشی، و بر آن کس که غنی است از دنیا به قناعت و زهد در او به آسایش ابد.
مصراع:

امن در فقر است اندر فقر رو

مَنْ رَاقَهُ زِبْرُجُهَا أَعْقَبَ نَاطِرَتَهُ ^۵ كَمَهَا ^۶. «هر کس که به عجب آورد او رازینت دنیا و دوست دارد او را، پس کور گردید دیده بصیرت او از ادراک احوال آخرت.
قال الأصمعي: «بلغني أن عيسى - عليه السلام - قال: أي رب أرني ولياً من أوليائك. فأوحى الله - عز و جل - إليه: سر إلى مفازة كذا، فإن فيها ولياً من أوليائي. فذهب عيسى - عليه السلام - إلى تلك المفازة ^۷؛ فرأى رجلاً ميتاً، و على عورته خرقة و تحت رأسه لبننة، الكثر الهوام بعض جسده. فقال عيسى - عليه السلام -:

۱. نهج البلاغه، بخش آغازین از حکمت ۳۶۷ ۲. بحار الأنوار، ج ۷۳، ص ۱۲۳

۳. نهج البلاغه: مُكْثَرٌ مِنْهَا ۴. همان: وَ أَعْيَنَ مَنْ

۵. همان: أَعْقَبَتْ نَاطِرَتُهُ ۶. همان: كَمَهَا؛ [الْكَمَةُ: الْعَمَى.]

۷. مَفَازَةٌ: دشت بی آب، صحرای سوزان

يَا رَبِّ سَأَلْتُكَ أَنْ تُرِيَنِي وَلِيًّا مِنْ أَوْلِيَائِكَ. فَأَوْحَى إِلَيَّ اللَّهُ - عَزَّ وَ جَلَّ - : يَا عِيسَى! هَذَا وَلِيِّيَ وَ أَنَا جَلِيسُهُ، لَمْ يَغْفَلْ عَنِّي طَرْفَةً عَيْنٍ أَبَدًا، فَبَدَنَهُ كَمَا تَرَى وَ رُوحَهُ تَحْتَ عَرْشِي؛ وَ عَزَّتِي وَ جَلَالِي لِأَبْعَثْتُهُ^۱ فِي زَمْرَةِ الْأَنْبِيَاءِ وَ أَقْرَبِهِ. وَ مَعَ هَذَا أَسْأَلُهُ عَنْ أَنْفَاسِهِ، عَنْ الْخَرَقَةِ وَ اللَّبَنِةِ مِمَّنْ أَتَاهَا، وَ إِنِّي أَخْرَجْتُهُ مِنَ الدُّنْيَا وَ هُوَ جَائِعٌ. هَذَا حَكَمِي فِي أَوْلِيَائِي، فَكَيْفَ حَكَمِي فِي أَعْدَائِي!»

اصمعی گوید که به من رسیده که عیسی - علی نبینا و علیه الصلوة و السلام - گفت: ای پروردگار من! بنمای مرا دوستی از دوستان خود. پس وحی فرستاد خدای - عَزَّ وَ جَلَّ - به او که برو به فلان بیابان که در آنجا است یکی از دوستان من. پس رفت عیسی - علیه السلام - به آن بیابان. پس دید مردی میّت و بر عورت او خرّقه‌ای است و در شیب سر او خشتی، و بعض بدن او هوام^۲ و جنبندگان زمین خورده بودند. پس گفت عیسی: یا رب! من سؤال کردم که بنمایی به من دوستی از دوستان خود. پس وحی فرستاد خدای - عَزَّ وَ جَلَّ - که این دوست من است و من همنشین اویم، غافل نشد از من یک چشم زدن هرگز. پس بدن او چنان است که دیدی، و روح او در تحت عرش من است. پس به عزّت و جلال من سوگند که هرآینه او را بعث کنم در زمره انبیا، و مع هذا سؤال کنم از نفّسهای او و از خرّقه و خشت بالین او که از کجا آورده. و من بیرون بَرُدم او را از دنیا و او گرسنه بود. عَطَّار:

پیوسته چو ابر این دل بی خویش که هست

خون می‌گیرد زین ره در پیش که هست

گویند چه کارت افتاده‌ست آخر

چه کار افتاده زین پیش که هست

* * *

۱. دا: لَا بَعَثْتُهُ

۲. هوام: جمع هامة، به معنی حشرات الارض مثل مار و کژدم و راسو و مور و هر خزنده و گزنده است.

دنیای دنی چیسست سرای ستمی

افتاده هزار کشته در هر قدمی

گر نقد شود کرای شادی نکند^۱

ور فوت شود جمله نیززد به غمی

نقل است که چون ابراهیم ادهم — رحمة الله علیه — ترک پادشاهی کرد و از بلخ بیرون رفت او را پسری خُرد بود. چون بزرگ شد گفت: پدر من کجاست؟ مادر احوال باز گفت، این ساعت به مکه نشان می دهند. گفت: من به مکه روم و زیارت کنم، و پدر را طلب کنم و در خدمتش باشم. فرمود تا منادی کردند که هر که را آرزوی حج است بیاید، و هم به زاد و راحله خود به مکه آورد به امید دیدار پدر. چون به مکه رسید در مسجد حرام مرّقع پوشان را دید. پرسید که ابراهیم را شناسید؟ گفتند: بلی، شیخ ماست، و به طلب هیزم رفته است به صحرا تا بفروشد و نان بخرد برای ما. پسر به صحرا شد، پیری دید پُشته هیزم بر گردن نهاده. گریه بر پسر افتاد، اما خود را نگاه می داشت و آهسته در پی او می شد تا به بازار شد. ابراهیم آواز داد که: مَنْ يَشْتَرِي الْحَطَبَ؟ مردی آن را بخريد و نانیش بداد. ابراهیم پیش اصحاب آمد و نان در پیش ایشان نهاد و به نماز مشغول شد؛ و با اصحاب گفت که خود را از آمدن نگاه دارید. همه قبول کردند. چون حاجیان به طواف مشغول شدند ابراهیم با یاران در طواف آمدند، آن پسر پیش ابراهیم آمد و صاحب جمال و زیبا بود. ابراهیم در وی نگاه می کرد و یاران عجب داشتند. چون ابراهیم از طواف فارغ شدند گفتند: رحمک الله، ما را فرمودی که به هیچ آمد^۲ منگرید، و تو بر غلامی صاحب جمال نگاه کردی. چه حکمت است؟ گفت: چون از بلخ بیرون آمدم پسری شیر خواره داشتم، چنان دانم که این آن پسر است. و پسر هیچ آشکارا نمی کرد و خود را پنهان می داشت تا پدر نگرزد، و هر روز آمدی و در روی پدر نگاه

۱. کرای کردن: به مزد گرفتن، سزاوار بودن، ارزیدن

۲. آمد: جوان نوحاسته و بدون موی ریش

کردی.

روزی یکی از یاران ابراهیم در میان قافله رفت و آن پسر را طلب کرد. خیمه‌ای دید از دیبازده و گُرسی در میان آن خیمه نهاده، و آن پسر بدان کُرسی نشسته و قرآن می‌خواند و می‌گرید. آن درویش بار خواست و یافت. پس، از پسر پرسید که از کجایی؟ گفت: از بلخ. گفت: پسر کیستی؟ او بگریست و گفت: من خود پدر ندیده‌ام، اما می‌گویند که شیخ شماس است، و می‌ترسم که اگر بگویم بگریزد که او از ما گریخته است. پدر من ابراهیم ادهم است؛ و مادرش با او بود. درویش گفت: بیایید تا شما را پیش او برم. ابراهیم با یاران در پیش رُکن یمانی نشسته بود. از دور نگاه کرد. یار خود را دید با آن پسر و مادرش. چون او را بدیدند، فریاد بر آوردند و بگریستند. پسر بیهوش گشت. چون به هوش باز آمد، بر پدر سلام کرد. ابراهیم او را جواب داد و در کنارش گرفت و گفت: بر کدام دینی؟ گفت: بر دین محمد – صلی الله علیه و آله و سلم – گفت: الحمد لله. گفت: از علم چیزی دانی؟ گفت: بلی. گفت: الحمد لله. پس ابراهیم خواست تا برود؛ پسر او را نمی‌گذاشت. زنش فریاد بر آورد. ابراهیم روی سوی آسمان کرد و گفت: إلهی اغْنِنی. پسر در حال جان بداد. یاران گفتند: یا ابراهیم! چه افتاد؟ گفت: چون او را در کنار گرفتم، مهر او در دلم بجنید، ندا آمد که: «يَا إِبْرَاهِيمُ! تَدْعِي مَحَبَّتَنَا^۱ وَ تُحِبُّ مَعَنَا غَيْرَنَا!» دعوی دوستی ما کنی و با ما دیگران را دوست داری، و دوستی به انبازی کنی؛ و یاران را وصیت کنی که به آمدن نظر مکنید، و تو در زن و فرزند آویزی. چون این بشنیدم دعا کردم و گفتم: خداوند! مرا فریاد رس. اگر محبت اینان مرا از تو باز می‌دارد، یا جان او برآر یا جان من. در حق او اجابت شد.

اگر کسی را این حال عجب آید، گوئیم: از ابراهیم خلیل – علیه السلام – عجبتر نیست که پسر را قربان کرد. واللّٰه اعلم. [تَمَّتْ.]

الباب الثامن

من كتاب منهاج الولاية في نهج البلاغة

في مذمة الكبر والفخر

و توبيخ المتكبرين المتفافرين

قَالَ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ وَالْإِكْرَامُ: ^۱

«مَا لِابْنِ آدَمَ وَالْفَخْرِ: أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ، وَآخِرُهُ جِيفَةٌ، لَا يَرْزُقُ نَفْسَهُ، وَلَا يَدْفَعُ حَتْفَهُ.»
چیسست فرزند آدم را و تفاخر کردن: اول او قطره منی بوده، و آخر او مُردن و مُردار شدن است؛ نمی تواند روزی خود دادن، و دفع مرگ از خود نمی تواند کردن. نظامی می فرماید:

چند غرور ای دغل خاکدان چند منی ای دو سه من استخوان

و مِنْ كَلَامِهِ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۲

«عَجِبْتُ لِلْمُتَكَبِّرِ الَّذِي كَانَ بِالْأُمْسِ نُطْفَةً، وَ يَكُونُ غَدًا جِيفَةً.» عجب دارم از متکبری که دی قطره منی بوده، و فردا جیفه گندیده خواهد شد.
فیل لمتکبر^۳: «أَوَّلُكَ نُطْفَةٌ مَذِرَةٌ، وَ آخِرُكَ جِيفَةٌ قَذِرَةٌ، وَ أَنْتَ فِيمَا بَيْنَ ذَلِكَ تَحْمِلُ الْعَذِرَةَ.» اول تو نطفه ای است بی قدر، و آخر تو جیفه گندیده، و تو در این میان حامل نجاستی علی الدوام.
مولانا:

۱. نهج البلاغه، حکمت ۴۵۴

۲. نهج البلاغه، بخشی از حکمت ۱۲۶

۳. دا: المتکبر

کرمکی و از قَلَدَر آکنده‌ای طمطراقی^۱ در جهان افکنده‌ای

شعر:

کیف یز هوَا مَن رَجِيعُهُ اَبَد الدهر^۲ ضَجِيعُهُ
چگونه تکبر کند کسی که نجاستِ او هم‌خوابهٔ او باشد همیشه.

شعر:

عَجِبْتُ مِنْ مُعْجَبٍ بِصُورَتِهِ وَ كَانَ بِالْأَمْسِ نُطْفَةً مَذِرَةً
و فِی غَدٍ بَعْدَ حُسْنِ هِیئَتِهِ یَصِیرُ فِی الْقَبْرِ جِیفَةً قَذِرَةً
و هُوَ عَلَی تِیْهِ وَ نَخْوَتِهِ مَا بَیْنَ ثَوْبِهِ حَامِلِ الْعَذِرَةِ
مولانا:

تن همی نازد به خوبی و جمال روح پنهان کرده بر وی فرّ و بال^۳
گویدش کی مزبله^۴ تو کیستی یک دو روز از پرتو من زیستی
غنچ^۵ و نازت می‌نگنجد در جهان باش تا که من شوم از تو نهران
گیرد از گند تو بینی آن کسی کو به پیش تو همی میرد بسی

۱. دا: طمطراقی؛ طمطراق: کرّ و فر و خودنمایی

۲. دا: اَبَدًا لِدَهْر

۳. فرّ و بال: شأن و شوکت، باقدرد و جلوه، رفعت و شکوه

۴. مزبله: جای نجاست و زباله ۵. غنچ: کرشمه و ناز، غمزه

وَمِنْ کَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ -^۱

«سَيِّئَةُ تَسْوِئِكَ خَيْرٌ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ حَسَنَةٍ تُعْجِبُكَ.» یعنی سیئه ای که اندوهگین کند تو را بهتر است نزد خدای از حسنه ای که به عجب آورد تو را.

وَمِنْ کَلَامِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ -^۲

«إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُوَكِّلُ عَلَى كُلِّ عَبْدٍ مَلَكًا إِذَا تَكَبَّرَ قَالَ لَهُ: اخْسَأْ فَقَدْ وَضَعَكَ اللَّهُ؛ فَهُوَ فِي نَفْسِهِ كَبِيرٌ وَ فِي أَعْيُنِ النَّاسِ أَحَقَرُّ مِنَ الْخِزْيِرِ.» یعنی بدرستی که خدای تعالی بر هر بنده ای ملکی موکل گردانیده تا او را از راه کبر و جفا به بساط تواضع و وفا می خواند؛ و چون نفس خبیث بنده ای عنان کبر و نخوت از راه تواضع و مسکنت بر گرداند، آن ملک او را به زجر از بساط قرب براند و گوید: دور شو که خدای تعالی تو را وضع و خوار کرده است. پس نفس شوم آن مُدبِر در چشم او بزرگ نماید، اما در چشم مردم حقیرتر و مُردارتر از خوک آید.

مولانا:

نردبان خلق این ما و منی است عاقبت زین نردبان افتادنی است
هر که بالاتر رود احمق تر است گردن او سخت تر خواهد شکست
و عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۳ «يَيْنَمَا رَجُلٌ يَتَبَخَّرُ فِي بُرْدَتِهِ قَدْ أَعْجَبَتْهُ نَفْسُهُ خَسَفَ اللَّهُ بِهِ الْأَرْضَ، فَهُوَ يَتَجَلَّجَلُ فِيهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» یعنی در حالتی که مُدبری از تائهان^۴ بادیه جهل به جامه خوب مباحات می نمود، دست

۱. نهج البلاغه، حکمت ۴۶

۲. این کلام در نهج البلاغه نبوده و در دیگر منابع حدیثی نیز یافت نشد.

۳. المحجة البيضاء، ج ۶، ص ۲۸۷ ۴. تائه: سرگردان

غیرت او را به مهاوی^۱ قهر فرو برد، و همچنان تا قیامت فرو می‌رود.

شعر:

بگذر ز کبر و ناز که دیده‌ست روزگار چین قبای قیصر و طرف کلاه کی^۲
 هشیار شو که مرغ سحر مست گشت هان بیدار شو که خواب عدم در ره است هی
 بر مهر چرخ و حشمت او اعتماد نیست ای وای بر کسی که شد ایمن ز مکر وی
 در خبر است که روزی دو کس نزد حضرت رسالت - صلی الله علیه و آله و سلم
 به نسب تفاخر می‌کردند؛ یکی دیگری را گفت: انا ابن فلان بن فلان فمن
 أنت؟ پس رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - فرمود: ^۳ «اَفْتَخَرَ رَجُلَانِ عِنْدَ
 مُوسَى - عَلَيْهِ السَّلَامُ - فَقَالَ أَحَدُهُمَا: أَنَا فُلَانُ بْنُ فُلَانٍ حَتَّى عَدَّ تِسْعَةً. فَأَوْحَى اللَّهُ
 تَعَالَى إِلَى مُوسَى: قُلْ لِلَّذِي افْتَخَرَ بِآبَائِهِ إِنَّ كُلَّ التَّسْعَةِ فِي النَّارِ وَأَنْتَ عَاشِرُهُمْ.»
 و روی آنه قال رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - : ^۴ «لِيَدَعَنَّ الْقَوْمُ الْفَخْرَ
 بِآبَائِهِمْ، فَقَدْ صَارُوا فَخْمًا فِي جَهَنَّمَ، وَلِيَكُونَ أَهْوَنَ عَلَى اللَّهِ مِنَ الْجِعْلَانِ الَّتِي تَذُوقُ
 بِأَنَافِهَا الْقَذِرَةَ.» یعنی هر آینه بگذارند گروهی که به آبای خود فخر می‌کنند و حال
 آنکه ایشان فحَم آتش دوزخ گشته، تا حق تعالی به تجلی قهاری ایشان را خوارتر از
 جُعَل^۵ گرداند که از خست و خواری اَقْذَار^۶ به بینی می‌کشند و نجاست را قُوتِ خود
 می‌دانند.

عطار:

سخن از قدر خود تا چند رانی اگر خواهی که قدر خود بدانی
 کفی خاک سیه بر گیر از راه نگه کن پس به بادش ده هم آنگاه

۱. مَهْوَاة ج مهاوی: درّه میان دو کوه، پرتگاه

۲. کی: پادشاه بلند قدر و مرتبه

۴. همان

۳. الْمُحِجَّةُ الْبَيْضَاءُ، ج ۶، ص ۲۴۳

۵. فَحَم: ذغال

۶. جُعَل: حیوان موزی که آن را سرگین غلطان و خُنفساء گویند. [جمع: جِعْلَان]

۷. اَقْذَار ج قدر: نجاست

بدان، کاغاز و انجام تو در کار کفی خاک است اگر هستی خبر دار
تو مشتی خاک و چندینی تغیر تفکر کن مکن چندین تکبر
تکبر می کنی ای قطره خون ز چندین ره به در افتاده بیرون
برو از سر بنه کبر و پُر اندیش^۱ که تا کیستی و چیست در پیش
آورده اند که مطرف بن عبدالله از اکابر بود. مهلب را دید، در ایام امارت،
جامه های فاخر پوشیده می خرامید. گفت: ای بنده خدا این رفتاری است که
حضرت حق - جل و علا - آن را دشمن می دارد.

عطّار:

بپوشی جامه ای با صد شکن تو نیندیشی ز کرباس کفن تو
به بازار تکبر می خرامی نیارد گفت با تو کس چه نامی
مهلب گفت: مگر مرا نمی شناسی؟ گفت: بلی، اوّل تو نطفه ای است بی مقدار و
آخر تو جیفه مُردار؛ و در حال، حاملِ نجاست و آقذار.

عطّار:

چند حرف طمطراقِ کار و بار کار و بار خود ببین و شرم دار
قال تعالی: ﴿وَلَا تَمْسُ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا﴾^۲ یعنی در زمین به مَرَح و نشاط خرامان مشو، بدرستی که تو نتوانی جملگی
زمین را به گام پیمودن، و نتوانی به بلندی کوه و درازی آن رسیدن. قال تعالی: ﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْسُ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾^۳ یعنی
مگردان رخساره خود را از مردم، و در زمین به فرح خرامان مشو، بدرستی که خدای
دوست نمی دارد خرامنده فخر نماینده را.

عطّار:

۲. الإسراء: ۳۷

۱. دا: براندیش

۳. لقمان: ۱۸

تا چند از این غرور بسیار تو را تا کی ز خیال هر نمودار تو را
 سبحان الله کار تو کاری عجب است تو هیچ نه ای وین همه پندار تو را
 قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله وسلم - :^۱ « مَا مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَ مَعَهُ مَلَكَانِ
 يُمَسِّكَانِهِ، فَإِنْ هُوَ رَفَعَ نَفْسَهُ جَبَدَاهُ، ثُمَّ قَالَ: اللَّهُمَّ ضِعْهُ؛ وَإِنْ وَضَعَ نَفْسَهُ قَالَ: اللَّهُمَّ
 ارْزُقْهُ. » یعنی با هر یک از شما دو ملک هست که چون نفس خود را به تکبر برکشید
 عنان او را باز کشند و گویند: خداوندا! او را پست گردان، و چون فروتنی کند گویند:
 الهی! او را بلند گردان.

سعدی:

طریقت جز این نیست درویش را که افکنده دارد تن خویش را
 بلندیت باید تواضع گزین که آن بام را نیست سُلَّم^۲ جز این
 تو خود را گمان برده ای پُر خرد انائی که پُر شد دگر چون برد
 ز دعوی پُری زان تُهی می روی تُهی آی تا پُر معانی شوی
 ز هستی تُهی آی سعدی صفت تهی گرد و باز آی پُر معرفت
 روی آنه سُئِلَ عن عیسی - علی نبینا و علیه الصلوة و السلام - :^۳ « أَتُحِبُّ
 الْمَوْتَى؟ قَالَ: نَعَمْ بِإِذْنِ اللَّهِ. قَالَ: اثْبِرِي الْأَكْمَةَ وَ الْأَبْرَصَ؟ قَالَ: نَعَمْ بِإِذْنِ اللَّهِ. قِيلَ:
 فَتَعَالِجِ الْأَحْمَقَ الْمُعْجَبَ رَأْيَهُ؟ قَالَ: لَا. »
 و روی عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۴ « إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ
 لَجُوجًا مُعْجَبًا بِرَأْيِهِ فَقَدْ تَمَّتْ خَسَارَتُهُ. »
 مولانا:

علّتی بدتر ز پندار کمال نیست اندر جانت ای مغرور ضال
 از دل و از دیده ات پس خون رود تا ز تو این معجبی بیرون رود

۲. سُلَّم: نردبان

۱. بحار الأنوار، ج ۷۳، ص ۲۲۵

۳. «یا روح الله، و ما الأحق؟ قال: المعجب برأيه و نفسه» بحار الأنوار، ج ۱۴، ص ۳۲۳

۴. آداب النفس، ج ۱، ص ۲۰۳

فی قوله تعالى: ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾^۱ قيل: أى يحسن فى أعينهم قبائح أفعالهم.

مولانا:

هر که در زندانِ خود رأیی فتاد بند او را سالها نتوان گشاد
ز انبیا ناصحتر و خوش لهجه‌تر کی بود؟ نگرفت دُمشان در حجر
زانک سنگ و کوه در کار آمدند می نشد بدبخت را بگشاده بند
آن چنان دلها که بُدشان ما و من نعتشان شد: بَلْ أَشَدُّ قَسْوَةً^۲
قال بعضهم: «المتكبر هو الذى إن وعظَ أنف، وإن وعظَ عَنف.» یعنی متکبر را
اگر پند دهند ننگ و عار آید، و اگر او پند دهد عُنْف و لُوم^۳ نماید.

سعدی:

یکی را که پندار در سر بود می‌پندار هرگز که حق بشنود
ز علمش ملال آید از وعظ ننگ شقایق بهاران نروید ز سنگ
مریز ای حکیم آستینهای دُر چو می‌بینی از خویشان خواجه پُر
تو را کی بود چون چراغ التهاب که از خود پُری همچون قندیل از آب
وجودی دهد روشنایی به جمع که سوزیش در سینه باشد چو شمع
و من کلام مولانا علی - علیه الصلوة والسلام - :^۴ «يَبْنِكُمْ وَبَيْنَ الْمُوعِظَةِ حِجَابٌ
مِنَ الْعِزَّةِ^۵» میان شما و قبول پند و نصیحت، حجابی است از غرور و عُجب.
مولانا:

۱. البقرة: ۱۵

۲. ﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً﴾ البقرة: ۷۴

۳. عُنْف: شدت و قساوت؛ لُوم: سرزنش و توبیخ کردن

۴. نهج البلاغه، حکمت ۲۸۲ ۵. همان: العِزَّة؛ [العِزَّة: غفلت]

بشنو سخن یاران، بگریز ز طراران^۱ از جمع مکش خود را استیزه مکن مَسته
 آدم ز چه عُریان شد، دنیا ز چه ویران شد؟ چون بود که طوفان شد؟ ز استیزه کِه با مِه
 قال تعالى: ﴿الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ
 آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ﴾^۲.

سعدی:

بیارند فردا تکبرکنان نگون از خجالت سرو گردنان
 و حضرت رسالت — علیه الصلوة و السلام و التحیة — در دعا می فرمود^۳: «اللَّهُمَّ
 إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ نَفْخَةِ الْكِبْرِيَاءِ». نقل است که شخصی از یکی از اکابر اجازت کرد
 که بعد از نماز صبح جماعت را وعظی گوید؛ گفت: «أُخْشِيَ أَنْ تَتَنَفَّخَ حَتَّى تَبْلُغَ
 الثُّرَيَّا». یعنی می ترسم که بر باد شوی تا خود را به آسمان رسانی.

چنان خواهم که همچون خاک گردی مگر در زیر پای پاک گردی
 چو خاک راه خواهی شد از این پس چو خاک راه شو در پای هر کس
 فروتن شو خموشی گیر پیشه در این هر دو صبوری کن همیشه
 قال رسول الله — صَلَّى الله عليه و آله و سلم —: «عُرِضَ عَلَيَّ أَوَّلُ ثَلَاثَةِ
 يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَ أَوَّلُ ثَلَاثَةِ يَدْخُلُونَ النَّارَ. فَأَمَّا أَوَّلُ ثَلَاثَةِ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ: فَالشَّهِيدُ، وَ
 عَبْدٌ مَمْلُوكٌ أَحْسَنَ عِبَادَةَ رَبِّهِ وَ نَصَحَ لِسَيِّدِهِ، وَ عَفِيفٌ مُتَعَفِّفٌ ذُو عِيَالٍ. وَ أَمَّا أَوَّلُ
 ثَلَاثَةِ يَدْخُلُونَ النَّارَ: فَأَمِيرٌ مُسَلِّطٌ، وَ ذُو ثَرَوَةٍ مِنْ مَالٍ لَا يُودِي حَقَّ اللَّهِ فِي مَالِهِ، وَ فَقِيرٌ
 فَخُورٌ.»

عطّار:

بایزید از خانه می آمد پگاه اوفتاد آنجا سگی با او به راه
 شیخ حالی جامه را در هم گرفت زآنکه سگ را سخت نا محرم گرفت

۱. طرار: عیار، کیسه بُر، جیب بُر

۳. بحار الأنوار، ج ۷۳، ص ۱۹۳

۲. الأنعام: ۹۳

۴. بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۱۲۶

سگ زبان حال بگشاد آن زمان
 و ر ترم هفت آب و یک خاک ای سلیم
 کار تو سهل است با من ز آن چه باک
 گر به خود دامن زنی یک ذره باز
 زان جنابت هم نگردی هیچ پاک
 این که تو دامن ز من داری نگاه
 شیخ گفتش ظاهری داری پلید
 عزم کن تا هر دو یک منزل کنیم
 گر دو جا آب نجس بر هم شود
 همرهی کن ای به ظاهر باطنم
 سگ بدو گفت ای امام راهبر
 زانکه من ردّ جهانم این زمان
 هر که را بینم مرا کوبی رسد
 هر که را بینی تو گردد خاک تو
 از پی فردای خود تا زاده‌ام
 تو مگر شکاک راه افتاده‌ای
 تا بود گندم مگر فردات را
 شیخ کین بشنود از دل آه کرد
 گفت: چون من می‌نشایم ز ابلهی
 همرهی لایزال و لم یزل
 تا که می‌ماند من و مایی تو را

گفت اگر خشکم مکش از من عنان
 صلح اندازد میان ما مقیم
 کار تو با توسست کاری خوفناک
 پس ز صد دریا کنی غسل نماز
 پاک می‌گردی ز من از آب و خاک
 جهد کن کز خویشتن داری نگاه
 هست آن در باطن من نا پدید
 بو کا ز^۱ آنجا پاکی‌ای حاصل کنیم
 چون بدو قلّه رسد محرم شود
 تا شود از پاکی دل ایمنم
 من نشایم همرهی را در گذر
 وانگهی هستی تو مقبول جهان
 یا لگد یا سنگ یا چوبی رسد
 شکر گوید ز اعتقاد پاک تو
 استخوانی خویش را ننهادهام
 لاجرم گندم دو خم بنهاده‌ای
 سر نمی‌گردد چنین سودات را
 روی خود در حال سوی راه کرد
 تا کنم با یک سگ او همرهی
 چون توانم کرد با چندین خلل؟
 روی نبود ایمنی جای تو را

۱. بو: محفف باشد و بود، شاید

چون زما و من برون آیی تمام هر دو عالم کل تو باشی و السلام^۱
 سید علی همدانی - قدس سره - گوید که از آفات هائله صفت کبر یکی آن
 است که از انتفاخ قوه نفسانی، به واسطه نفخه شیطانی، دُخانی مظلم متصاعد
 می‌گردد، و از استیلای آن دخان چشم دل پوشیده می‌شود، و عین بصیرت از
 مطالعه مجموع ابواب ایمان که آن مفاتیح جنان است محجوب می‌ماند، و به سبب
 عدم ادراک ایمان ابواب جنان بروی مسدود می‌گردد؛ و آنکه رسول الله - صلی الله
 علیه و آله و سلم - فرمود که: «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنَ الْكِبَرِ»^۲
 سرّ این معنی است؛ و چون کبر ماده قوه غضبی است، و قوه غضبی شرر آتش قهر
 صمدیت است، و خاصیت آتش آن است که از تولّد حرکت ذره‌ای از آن جهانی
 مشتعل گردد، لا جرم یک ذره کبر موجب اشتعال آتش جهنم شد که اعظم عوالم
 نیران است که ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ﴾^۳.
 سعدی:

چو خواهی که در قدر والا رسی ز شیب تواضع به بالا رسی
 در آن حضرت آنان گرفتند صدر که خود را فروتر نهادند قدر
 چو سیلاب آمد به هول و نهیب فتاد از بلندی به سر در نشیب
 چو شبنم بیفتاد مسکین و خُرد به مهر آسمانش به عیوق^۴ برد
 و روی عن رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - أنه قال: «قَالَ اللَّهُ تَعَالَى
 لِمُوسَى: أَتَدْرِي لِمَ كَلَّمْتُكَ بَيْنَ الْخَلَائِقِ؟ قَالَ: يَا رَبِّ لَا. رَأَيْتُكَ تَتَمَرَّغُ فِي التُّرَابِ بَيْنَ
 يَدَيَّ تَوَاضِعًا فَأَرَدْتُ أَنْ أَرْفَعَكَ بَيْنَ النَّاسِ.» و عن ابن عباس - رضی الله عنها - عن
 النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: «مَا مِنْ بَنِي آدَمَ فِي رَأْسِهِ سِلْسِلَتَانِ:

۱. دا: از ابتدای عبارت «نقل است که شخصی از یکی از اکابر اجازت کرد...» تا همین شعر محذوف

۳. غافر: ۶۰

۲. بحارالأنوار، ج ۱، ص ۱۵۲

۵. تنبيه الخواطر، ج ۲، ص ۲۴۳

۴. عیوق: نام ستاره‌ای است از کواکب

۶. زهر الربیع، ص ۱۶

سِلْسِلَةٌ فِی السَّمَاءِ السَّابِعَةِ وَ سِلْسِلَةٌ فِی الْأَرْضِ السَّابِعَةِ؛ فَإِذَا تَوَاضَعَ رَفَعَهُ اللَّهُ بِالسِّلْسِلَةِ إِلَى السَّمَاءِ السَّابِعَةِ، وَإِذَا تَكَبَّرَ وَضَعَهُ اللَّهُ بِالسِّلْسِلَةِ إِلَى الْأَرْضِ السَّابِعَةِ. «
قال حجة الاسلام: ^۱ کُلُّ مَنْ رَأَى نَفْسَهُ خَيْرًا مِنْ أَحَدٍ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ فَهُوَ مُتَكَبِّرٌ؛ وَ يَنْبَغِي أَنْ يَعْلَمَ أَنَّ الْخَيْرَ مِنْهُ خَيْرٌ عِنْدَ اللَّهِ فِي الدَّارِ الْآخِرَةِ وَ ذَلِكَ غَيْبٌ، وَ هُوَ مُوقِفٌ عَلَى الْخَاتِمَةِ؛ وَ اعْتِقَادُكَ فِي نَفْسِكَ أَنَّكَ خَيْرٌ مِنْ غَيْرِكَ جَهْلٌ مُحْضٌ، بَلْ يَنْبَغِي أَنْ لَا تَنْظُرَ إِلَى أَحَدٍ إِلَّا وَ تَرَى أَنَّهُ خَيْرٌ مِنْكَ، وَ أَنَّ الْفَضْلَ لَهُ عَلَى نَفْسِكَ. فَإِنْ رَأَيْتَ صَغِيرًا قُلْتَ: هَذَا لَمْ يَعِصِ اللَّهَ وَ أَنَا عَصَيْتُهُ، فَلَا أَشْكُ أَنَّهُ خَيْرٌ مِنِّي؛ وَ إِنْ رَأَيْتَ كَبِيرًا قُلْتَ: هَذَا عَبْدُ اللَّهِ تَعَالَى قَبْلِي. وَ إِنْ كَانَ عَالِمًا قُلْتَ: هَذَا قَدْ أَعْطَى مَا لَمْ أُعْطَ، بَلَغَ مَا لَمْ أَبْلُغْ، وَ عَلِمَ مَا جَهِلْتُ، فَكَيْفَ أَكُونُ مِثْلَهُ. وَ إِنْ كَانَ جَاهِلًا قُلْتَ: هَذَا عَصَى اللَّهَ بِجَهْلٍ وَ أَنَا عَصَيْتُهُ بِعِلْمٍ، فَحُجَّةُ اللَّهِ تَعَالَى عَلَيَّ أَوْ كَدُّ، وَ مَا أَدْرِي بِمِ يَخْتَمُ لِي وَ بِمِ يَخْتَمُ لَهُ؛ وَ إِنْ رَأَيْتَ كَافِرًا قُلْتَ: لَا أَدْرِي عَسَى أَنْ يُسَلَّمَ وَ يُخْتَمَ لَهُ بِخَيْرٍ، وَ يُنْسَلُ بِإِسْلَامِهِ مِنْ ذُنُوبِهِ كَمَا يُنْسَلُ الشَّعْرُ مِنَ الْعَجِينِ، وَ أَمَّا أَنَا فَعَسَى أَنْ يَضِلَّنِي اللَّهُ فَأَكْفُرَ، وَ يَخْتَمَ لِي بِشَرِّ الْعَمَلِ، فَيَكُونُ غَدًا مِنَ الْمُقَرَّبِينَ وَ أَنَا مِنَ الْمَعْذُوبِينَ.

سعدی:

یکی حلقه کعبه دارد به دست	یکی در خراباتی افتاده مست
گراو ^۲ را بخواند که نگذاردش	ور این را براند که باز آردش
نه مستظهر است آن به اعمال خویش	نه این را در توبه بسته است پیش
شنیدم که در دشت صنعا جُنید	سگی دید برکنده دندانِ صید
ز نیروی سر پنجه شیرگیر	فرو مانده عاجز چوروباه پیر
پس از گاو کوهی گرفتن به قهر	لگد خورده از گوسفندان شهر
چو مسکین و بی طاقتش دید و ریش	بدو داد یک نیمه زاد خویش

۱. دا: قال بعض العلماء

۲. دا: آن را

شنیدم که می‌گفت و خون^۱ می‌گریست
 به ظاهر من امروز از او به‌ترم
 گَرَم پای ایمان نلغزد ز جای
 و گر کسوت معرفت در برم
 که سگ با همه زشت نامی چو مُرد
 ره این است سعدی که مردان راه
 از آن بر ملائک شرف داشتند
 قال السری السقطی: ما أرى لي على أحد فضلاً. قيل: ولا على المُخَنَّثين؟^۲ قال:
 ولا على المخنثين.

شعر:

یکی صوفی گذر می‌کرد ناگاه
 چو زخمِ سخت بر دست سگ افتاد
 به پیش بو سعید آمد خروشان
 چو دستِ خود بدو بنمود بر خواست
 به صوفی گفت شیخ: ای بی صفا مرد!
 شکستی دست او تا پست افتاد
 زبان بگشاد صوفی گفت: ای پیر!
 چو کرد او جامه من بی نمازی
 کجا سگ می‌گرفت آرام آنجا
 به سگ گفت آن گه آن شیخ یگانه
 به جان من می‌کشم این را غرامت
 و گر خواهی که من بدهم جوابش

عصایی زد سگی را بر سر راه
 سگ آمد در خروش و در تک افتاد
 به خاک افتاد دل از کینه جوشان
 از آن صوفی غافل داد می‌خواست
 کسی با بی زبانی این جفا کرد؟
 چنین عاجز شد و بر دست افتاد
 نبود از من که از سگ بود تقصیر
 عصایی خورد از من، نی به بازی
 فغان می‌کرد و می‌زد گام آنجا
 که تو از هر چه کردی شادمانه
 بکن حلم و می‌فکن با قیامت
 کنم از بهر تو اینجا عقابش

۱. دا: خوش

۲. مُخَنَّث: مرد شبیه به زن

نخواهم من که خشم آلود گردی
 سگ آن گه گفت که ای شیخ یگانه!
 شدم ایمن کزو نبود گزندم
 اگر بودی قبا داری در این راه
 چو دیدم جامه اهل سلامت
 عقوبت گر کنی او را کنون کن
 که تا از شر او ایمن توان بود
 بکش زو خرقه اهل سلامت
 چو سگ را در ره او این مقام است
 اگر تو خویش از سگ به بدانی
 چو افکندند در خاکت چنین زار
 که تا تو سرکشی در پیش داری
 ز مُشتی خاک چندین چیست لاف؟
 همی هر کس که اینجا خاکتر بود
 چو مردان خویشان را خاک کردند
 سر افرازان این ره ز آن بلندند
 که کَلّی سرکشی از سرفکندند

عن أنس قال: « خَدَمْتُ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - فَمَا قَالَ لِي لِشَيْءٍ صَنَعْتُهُ لَمْ صَنَعْتُهُ؟ وَلَا قَالَ لِي لِشَيْءٍ لَمْ أَصْنَعُهُ « هَلَّا صَنَعْتُهُ؟ » وَلَا رَأَتْ رُكْبَتَهُ قُدَّامَ رُكْبَةِ جَلِيسِهِ قَطُّ؛ وَلَا عَابَ طَعَامًا قَطُّ؛ وَلَا أَضْغَى^۱ إِلَيْهِ أَحَدٌ بِرَأْسِهِ فَتَحَى رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - رَأْسَهُ حَتَّى يَكُونَ الْمُضْغَى هُوَ الَّذِي يُنْحَى رَأْسُهُ. »

۱. حاشیه مج: إضغاً، گوش داشتن سوی کسی.

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:^۱
 يتضمّن ذمّ ابليس على استكباره و تركه للسجود لآدم
 و یسمی هذه الخطبة « القاصعة »

« الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَيْسَ الْعِزُّ وَالْكَبرِيَاءُ، » یعنی سپاس مر خدای را که پوشیده ردا
 و ازار عزّ و کبریا که « الْعِظْمَةُ إِزَارِي وَالْكَبرِيَاءُ رَدَائِي ».^۲
 « وَ اخْتَارَهُمَا لِنَفْسِهِ دُونَ خَلْقِهِ، » و اختیار کرد این دو از برای نفس خویش بی
 مشارکت مخلوقی در آن.

« وَ جَعَلَهُمَا حِمًى وَ حَرَمًا عَلَى غَيْرِهِ، » و گردانید صفت عزّ و بی همتایی و کبریا و
 بزرگواری را حرام و حرّم بر غیر خویش.

« وَ اصْطَفَاهُمَا لِحِلَالِهِ. » و برگزید آن را از برای جلال خویش.
 « وَ جَعَلَ اللَّعْنَةَ عَلَى مَنْ نَازَعَهُ فِيهِمَا مِنْ عِبَادِهِ. » و گردانید لعنت و دوری از رحمت
 بر آن کس که منازعه کند با او در این دو صفت از بندگان او.
 كما فى الحديث القدسى: ^۳ « الْكَبرِيَاءُ رَدَائِي وَالْعِظْمَةُ إِزَارِي، فَمَنْ نَازَعَهُ ... »
 الحديث.

« ثُمَّ اخْتَبَرَ بِذَلِكَ مَلَائِكَتَهُ الْمُقَرَّبِينَ، لِيَمَيِّزَ الْمُتَوَاضِعِينَ مِنْهُمْ مِنَ
 الْمُسْتَكْبِرِينَ، » باز آزمایش کرد به آن ملائکه مقرب خویش را، تا متمیز گردد
 متواضعان ایشان از مستکبران.

« فَقَالَ سُبْحَانَهُ وَ هُوَ الْعَالِمُ بِمُضْمَرَاتِ الْقُلُوبِ وَ مُحْجُوبَاتِ الْغُيُوبِ: ^۴ إِنْ خَالِقُ بَشَرًا
 مِنْ طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲

۲. بحار الأنوار، ج ۱، ص ۱۵۲

۳. الکبرياء ردائی و العظمة ازارى، فمن نازعنى فى شىء منهما قصمته « بحار الأنوار، ج ۷۳، ص ۱۹۲

۴. سورة ص: ۷۲

إِلَّا إِبْلِيسَ،» پس گفت حقّ سبحانه — و او عالم است به آنچه در دلها پنهان است و آنچه در غیب محجوب است: بدرستی که من آفریننده ام آدمی را از گِل؛ پس هرگاه که تسویه و تعدیل کنم او را، و در دمم در او روح خود، سجده کنید او را. پس ملائکه همه به سجده افتادند الا ابلیس.

رسالتین:

عزّتی کابلیس در خود دیده بود دید کامد آدم از وی در ربود
از فراق عزّت آمد در خروش ز آتش حقد و حسد می کرد جوش
از حسد شد کور و آدم را ندید زان سبب از سجده او سر کشید
آتشین خو بود و ظلمانی نهاد زان سبب در وادی جهل اوفتاد
«اعْتَرَضَتْهُ الْحَمِيَّةُ» حائل آمد او را حمیت و ننگ داشتن از سجده او.
«فَأَفْتَحَرَ عَلَى آدَمَ بِخَلْقِهِ، وَ تَعَصَّبَ عَلَيْهِ لِأَصْلِهِ.» پس مفاخرت کرد بر آدم به خلق خود، و عصبیت و حمیت کرد بر او به اصل خلقت خود.

رسالتین:

گفت که بُود خاک پست و بی وجود کاتش عالی کند بر وی سجود؟
می ندانست او که حق با آن علوّ در نقاب خاک پوشیداست رو
«فَعَدُّوا لِلَّهِ إِمَامُ الْمُتَعَصِّبِينَ، وَ سَلَفُ الْمُسْتَكْبِرِينَ، الَّذِي وَضَعَ أَسَاسَ الْعَصْبِيَّةِ، وَ نَارَعَ اللَّهَ رِذَاءَ الْجَبَرِيَّةِ، وَ ادَّرَعَ لِبَاسَ التَّعَزُّزِ، وَ خَلَعَ قِنَاعَ التَّذَلُّلِ.» پس عدوّ الله، امام متعصّبان و پیشوای متکبران است، آن کسی که وضع کرده است بنای عصبیت، و منازعه کرده با خدای تعالی در ردای بزرگواری، و بیرون کرده از سر قناع ذلّت و خواری.

«أَلَا تَرَوْنَ كَيْفَ صَغَّرَهُ اللَّهُ بِتَكَبُّرِهِ، وَ وَضَعَهُ بِتَرْفُعِهِ،» آیا نمی بینید که چگونه صغیر و خُرد و خوار کرد او را به واسطه تکبر او، و وضع و ذلیل گردانید او را به واسطه ترفع او.

فَجَعَلَهُ فِي الدُّنْيَا مَذْخُورًا، وَ أَعَدَّ لَهُ فِي الْآخِرَةِ سَعِيرًا؟!» پس گردانید او را در دنیا

دور از رحمت، و مهیا گردانید از برای او در آخرت آتش دوزخ!
مولانا:

هست الوهیت ردای ذوالجلال هر که در پوشد بر او گردد و بال
تاج زانِ اوست، زانِ ما کمر وای آن کز حدّ خود دارد گذر
ذلت آدم ز اشکم بود و باه^۱ جُرم ابلیس از تکبر بود و جاه
لا جرم او زود استغفار کرد و آن لعین از توبه استکبار کرد
«فَاعْتَبِرُوا بِمَا كَانَ مِنْ فِعْلِ اللَّهِ بِإِبْلِيسَ إِذْ أَحْبَطَ عَمَلَهُ الطَّوِيلَ، وَجَهْدَهُ الْجَهِيدَ»، پس
عبرت گیرید به آنچه کرد خدای تعالی با ابلیس، چون ضایع گردانید عمل طویل و
جهد و مشقت بسیار او را.
«وَكَانَ قَدْ عَبَدَ اللَّهَ سِتَّةَ آلَافِ سَنَةٍ، لَا يُدْرِي أَمِنْ سِنِي الدُّنْيَا أَمْ مِنْ سِنِي الْآخِرَةِ»، و
حال آنکه او عبادت حقّ تعالی کرده بود شش هزار سال، که معلوم نیست که از سال
دنیا یا آخرت است.
«عَنْ كِبْرِ سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ». از کبر یک ساعت که تمام آن طاعات شش هزار ساله او
باطل کرد.

فَمَنْ ذَا بَعْدَ إِبْلِيسَ يَسْلَمُ عَلَى اللَّهِ بِمِثْلِ مَعْصِيَتِهِ؟» پس کیست آن که بعد از ابلیس باز
گردد به حقّ تعالی سالم با مثل معصیت او؟
«كَلَّا، مَا كَانَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِيُدْخِلَ الْجَنَّةَ بَشَرًا بِأَمْرِ أُخْرِجَ بِهِ مِنْهَا مَلَكًا». نه چنان
است که حقّ سبحانه درآرد در بهشت بشری را به امری که بیرون کرده باشد به سبب
آن از آنجا ملکى را.

«إِنَّ حُكْمَهُ فِي أَهْلِ السَّمَاءِ وَأَهْلِ الْأَرْضِ لَوَاحِدٌ؛ وَمَا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ هَوَادَةٌ فِي إِبَاحَةِ
جَمِئِ حَرَمِهِ اللَّهُ عَلَى الْعَالَمِينَ.» بدرستی که حکم او در اهل آسمان و اهل زمین هر آینه

۱. باه: نکاح، جماع

۲. نهج البلاغه: و ما بین الله + و بین احد

یکی است؛ و نیست میان احدی از خلق خدای تعالی لین و ارخای عنانی^۱ در اباحه حمی و حرمی که حرام کرده است خدای تعالی بر عالمیان.

«فَاَحْذَرُوا عَدُوَّ اللَّهِ أَنْ يُعَذِّبَكُمْ بِدَائِهِ، وَأَنْ يَسْتَفِزَّكُمْ بِخَيْلِهِ وَرِجْلِهِ.» پس بر حذر باشید از عدو الله که برساند به شما درد خویش - یعنی مرض کبر سرایت کند در شما از عدو الله - و بر حذر باشید از آنکه بتازد بر سر شما به لشگر سوار و پیاده خویش.

«فَلَعَمْرِي لَقَدْ فَوَّقَ لَكُمْ سَهْمَ الْوَعِيدِ، وَأَغْرَقَ لَكُمْ^۲ بِالزَّرْعِ الشَّدِيدِ، وَرَمَاكُمْ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ.» پس به حیات من سوگند که هر آینه بدرستی که ابلیس فوق تیر وعید درزه کمان نهاده از برای شما، و کمان پرکش کرده از برای شما به کشیدن سخت، و انداخته است تیر اغوا و تزیین و وسوسه به جانب شما از مکان قریب به شما.

کما أشار الیه الخبر النبوی^۳: «إِنَّ الشَّيْطَانَ لَيَجْرِي مِنْ ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ» و قوله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -^۴: «لَوْلَا أَنَّ الشَّيَاطِينَ يَحُومُونَ عَلَى قُلُوبِ بَنِي آدَمَ لَنَظَرُوا إِلَى مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ».

«فَقَالَ: رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَزِيَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَا أُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمِينَ.»^۵ پس گفت ابلیس که ای پروردگار من! به سبب آنکه اغوا کردی مرا، هر آینه مزین و آراسته گردانم از برای ایشان در زمین، و هر آینه اغواکنم ایشان را جمیع به حب زینت دنیا و معاصی تو.

کما قال تعالی: ﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالبَنِينَ وَالقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالفِضَّةِ وَالحَنَیْلِ الْمَسْوَمَةِ وَالأَنْعَامِ وَالحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ﴾^۶.

۱. لین: نرمی، ملاطفت؛ ارخای عنان: سست کردن و دراز کردن افسار، نرم و آسان گردانیدن.

۲. نهج البلاغه: إليکم

۳. بحار الأنوار، ج ۶۳، ص ۳۲۹

۵. الحجر: ۳۹

۴. همان، ج ۵۶، ص ۱۶۳

۶. آل عمران: ۱۴

مولانا:

گفت ابلیس لعین دادار را
 زر و سیم و کُله و اسبش نمود
 گفت: شاباش و ترش آویخت لنج^۱
 چرب و شیرین و شرابات ثمین
 گفت: یارب بیش از این خواهم مدد
 تا که مستانت که نر^۲ و پر دلند
 تا بدین بند و رَسَنهای هوا
 دام دیگر خواهم ای سلطان تخت
 خمر و چنگ آورد پیش او نهاد
 سوی اضلال ازل پیغام کرد
 چون که خوبی زنان با او نمود
 پس زد انگشتک به رقص اندر فتاد
 چون بدید آن چشمهای پر خمار
 و آن صفای عارض خوش دلبران
 روی و خال و ابروی و لب چون عقیق
 قدّ چون سرو خرامان در چمن
 چون که دید آن غنج^۳ برجست او سبک
 عالمی شد واله^۴ و حیران و دنگ
 دام زَفَتی^۱ خواهم این اشکار را
 که بدین تانی خلائق را ربود
 شد برنجیده و ترش همچون ترنج
 دادش و پس جامه ابریشمین
 تا ببندمشان به «حَبْلُ مِنْ مَسَد»^۲
 مردوار این بندها را بگسلند
 مرد تو گردد ز نامردان جدا
 دام مرد انداز حیلست ساز سخت
 نیم خنده زد بدان شد نیم شاد
 که برآر از قعر بحر فتنه گرد
 کان قرار و صبر مردان می ربود
 که بده زودتر رسیدم با مراد
 که کند عقل و خرد را بی قرار
 که بسوزد چون سپندی دل برآن
 گویا خود تافت از پرده رقیق
 خد^۵ همچون یاسمین و نسترن
 چون تجلی حق از پرده تُنک
 زان لطافت وان کرشمه هنگ و بنگ^۶

۱. زَفَت: درشت و قوی، تناور، بسیار، هنگفت

۲. شاباش گفتن: شادباش گفتن، تحسین و تعریف؛ لنج آویختن: کنایه از در خشم شدن [لنج: لب و لوچه]

۳. ﴿فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ﴾ المسد: ۵ ۴. دا: مستاند که تر

۵. خد: رُخسار، چهره ۶. غنج: کرشمه و ناز، غمزه

۷. واله: سرگشته از عشق ۸. هنگ: سنگینی و وقار؛ بنگ: مخفّف بانگ

«قَذْفًا لِعَيْبٍ بَعِيدٍ، وَ رَجْمًا لِظَنٍّ مُصِيبٍ»^۱ - قَذْفًا مفعول «رَمَاكُمْ» است - یعنی انداختن به شما از مکان قریب انداختن امر غیب بعید از علم او، و سخن گفتن از ظنّ مصیب.

کما قال تعالى: ﴿وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾^۲.
«صَدَقَهُ بِهِ أَبْنَاءُ الْحَمِيَّةِ، وَإِخْوَانُ الْعَصَبِيَّةِ، وَفُرْسَانُ الْجَاهِلِيَّةِ.» تصدیق کردند ابلیس را به آن قذف بعید و ظنّ مصیبت فرزندان حمیت و برادران عصبیت، و سواران مراکب کبر و جاهلیت.

رسالتین:

هر که باشد ساده نقش و سُست پی سوی آسفل می‌رود همراه وی
وانکه باشد استقامت مایه‌اش می‌جهد شیطان چو دیو از سایه‌اش
«حَتَّىٰ إِذَا انْقَادَتْ لَهُ الْجَايِحَةُ مِنْكُمْ، وَ اسْتَحْكَمَتِ الطَّمَاعِيَّةُ مِنْهُ فَيَكُفُّ،» تا زمانی که
منقاد آن لعین شد آن کس که سرکشنده بود با او از شما، و مستحکم شد طمع کردن
از او در شما.

«فَنَجَمَتِ الْحَالُ مِنَ السَّرِّ الْخَفِيِّ إِلَى الْأَمْرِ الْجَلِيِّ،» پس ظاهر شد حالی که
می‌خواست و طالب آن بود از شما و ظنّ آن می‌برد در شما که آن غوایت و ضلالت
است از قوه به فعل.

«اسْتَفْحَلَ سُلْطَانُهُ عَلَيْكُمْ، وَ دَلَفَ بِجُودِهِ نَحْوَكُمْ،» عظیم شد سلطنت و غلبه او بر
شما، و نزدیک راند با لشگرهای خود به جانب شما.

«وَ أَفْحَمُوكُمْ وَ لَجَاتِ الدُّلِّ،» و در آورد شما را در طریق مذلت.

«وَ أَحْلُوَكُمْ وَ رَطَاتِ الْقَتْلِ،» و فرود آورد شما را در ورطه‌های قتل، مثل بیابان و
کوه و زمینهای چول^۳ که راه به در رفتن از آنجا نیست الا هلاک.

۲. سبأ: ۲۰

۱. نهج البلاغه: غیر + مصیب

۳. چول: بیابان ریگزار، صحرای خالی از بشر

«وَأَوْطَوْوْكُمْ إِثْخَانَ الْجِرَاحَةِ، طَعْنَا فِي عُيُونِكُمْ، وَحَزَّاءٌ فِي حُلُوقِكُمْ، وَدَقَّاءٌ لِمَنَاخِرِكُمْ، وَ قَصْدًا لِمَقَاتِلِكُمْ، وَ سَوْفًا لِحَزَائِمِ الْقَهْرِ إِلَى النَّارِ الْمُعَدَّةِ لَكُمْ.» و خوار و ذلیل گردانید شما را و سست کرد شما را به بسیاری جراحات از هر گونه، و نیزه زد نیزه زدنی در چشمهای شما، و رخنه کرد در حلقوم شما، و کوفت کوفتنی در سوراخ بینی شما، و قصد کرد قصد کردن محلّ قتل شما، و راند شما را به زمام قهر به سوی آتش دوزخ که مهیا است از برای شما.

«فَأَصْبَحَ أَكْظَمَ فِي دِينِكُمْ جَرْحًا، وَأَوْزَىٰ فِي دُنْيَاكُمْ قَدْحًا،» پس صبح کرد بزرگ گردانیده در دین شما جراحت، و آتش زده در دنیای شما آتش زدنی تمام.

«مِنَ الَّذِينَ أَصْبَحَتْ لَهُمْ مُنَاصِبِينَ، وَعَلَيْهِمْ مُتَأَلِّبِينَ.» از آن کسانی که صبح کردند ایشان را اعدا و بر ایشان مجتمع.

«فَاجْعَلُوا عَلَيْهِ جَدَّكُمْ^۲،» پس بگردانید در غلبه بر ابلیس اجتهاد و کوشش شما، و از برای او حدّت و سطوت شما.

مولانا:

دیو بانگت بر زند اندر نهاد	تو چو عزم دین کنی با اجتهاد
که اسیر رنج و درویشی شوی	که مرو آن سو بیندیش از غوی
خوار گردی و پشیمانی خوری	بی نواگردی زیاران و پُری
واگریزی در ضلالت از یقین	تو ز بیم بانگ آن دیو لعین
می کشد همسایه را تا بانگ خواست	مرگ بینی باز تو از چپ و راست
مرد سازی خویشان را یک زمان	باز عزم دین کنی از بیم جان
که من از خوف ندارم هیچ غم	پس سلّح بر بندی از علم و حکم
که بترس و باز گرد از تیغ فقر	باز بانگی بر زند بر تو ز مکر
و آن سلاح و علم دین را بفکنی	باز بگریزی ز راه روشنی

۱. نهج البلاغه: حَرْجًا

۲. همان: حَدَّكُمْ

این شکوه بانگ آن ملعون بود هیبت بانگ خدایسی چون بود؟
 هیبت باز است بر کبک نجیب مر مگس را نیست زان هیبت نصیب
 «وَلَعَمْرُ اللَّهِ لَقَدْ فَخَرَ عَلَىٰ أَصْلِكُمْ، وَوَقَعَ فِي حَسْبِكُمْ، وَدَفَعَ فِي نَسَبِكُمْ، وَأَجْلَبَ بِحَيْلِهِ عَلَيْكُمْ، وَقَصَدَ بِرَجْلِهِ سَبِيلَكُمْ، يَفْتَنُصُونَكُمْ بِكُلِّ مَكَانٍ، وَيَضْرِبُونَ مِنْكُمْ كُلَّ بَنَانٍ.» و به
 عُمر و حیات الهی سوگند که بدرستی که تفاخر کرد لعین بر اصل شما که آدم است
 — علیه السلام — و عیب کرد در حَسَب و گوهر ذات شما، و دفع و منع کرد در نَسَب
 شما، و جمع کرد سواران لشگر خویش را به قتال شما، و قصد کرد به پیادگان بر سر
 راه شما، صید می کنند شما را در هر مکان، و می زنند از شما جمیع سر انگشتان
 — استعاره از اطراف است —.

«لَا تَمْتَنِعُونَ بِحِيلَةٍ، وَلَا تَدْفَعُونَ بِعَزِيمَةٍ،» ممتنع نمی شوند به هیچ چاره گری، و
 دفع کرده نمی شوند به هیچ جدّ و جهد حيله گری.
 «فِي حَوْمَةٍ دَلٍّ، وَ حَلَقَةٍ ضِيقٍ، وَ عَرَصَةٍ مَوْتٍ، وَ جَوْلَةٍ بَلَاءٍ.» در معظم و بدترین
 مذلّت و حلقه ضیق و تنگی و عرصه هلاک، و فرو آمدن هرگونه بلا.
 مولانا:

گفت ابلیس آن لعین مُسْتَهَام ^۱	رَبِّ أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامِ ^۲
کاندرین زندان دنیا من خوشم	تا که دشمن زادگان را می کُشم
هر که او را قوت ایمانی بود	وز پی زاد ره فانی بود
من ستانم گه به مکر و گه به ریو ^۳	تا بر آرد از پشیمانی غریو
از نماز و صوم و صد بیچارگی	قوت جان آمد برد یکبارگی
چون در آید صورتی اندر خیال	تا کشاند آن خیالت در وبال
گه خیال عزّت و گاهی دکان	گه خیال علم و گاهی خان و مان

۲. ﴿قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾ الحجر: ۳۶

۱. مُسْتَهَام: سرگشته و متحیر

۳. ریو: فریب و مکر و تزویر

دان که فرزین^۱ بندها دارد بسی کو بگیرد در گلویت چون خسی
 در گلو ماند خَسِ او سالها چیست آن خَس؟ حُب مال و جاهها
 «فَأُطْفِئُوا مَا كَمَنَ فِي قُلُوبِكُمْ مِنْ نِيرَانِ الْعَصِيَّةِ وَأَحْقَادِ الْجَاهِلِيَّةِ،» پس فرو نشانید
 آنچه پنهان شده د دلهای شما از شعله‌های آتش عصیّت و کینه‌های جاهلیّت.
 «وَأِنَّمَا تِلْكَ الْحَمِيَّةُ تَكُونُ فِي الْمُسْلِمِ مِنْ خَطَرَاتِ الشَّيْطَانِ وَخَوَاتِهِ وَنَزَعَاتِهِ وَ
 نَفَثَاتِهِ.» و نیست این حمیّتی که می‌باشد در مسلم الاّ از خطرات و حرکات شیطان و
 نخوتهای او و باد دهان افسونگریهای او.
 «وَأَعْتَمِدُوا وَضَعَ التَّذَلُّلِ عَلَى رُؤُوسِكُمْ، وَإِقَاءَ التَّعَزُّزِ تَحْتَ أَقْدَامِكُمْ، وَخَلَعَ التَّكَبُّرِ
 مِنْ أَعْنَاقِكُمْ،» و قصد کنید نهادن تاج تذلل و خواری بر سرهای شما، و انداختن
 لباس عزّت در شیب قدمهای شما، و برکشیدن و دور کردن ردای تکبر از گردنهای
 شما.

سعدی:

به دولت کسانى سرافراختند که تاج تکبر بینداختند
 تکبر کند مرد حشمت پرست نداند که حشمت به حلم اندراست
 و روى عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلّم - أنه قال: «إِنَّ مِنْ رَأْسِ
 التَّوَّاضِعِ أَنْ ابْتَدَأَ بِالسَّلَامِ عَلَى مَنْ لَقِيتَ، وَتَرَدَّدَ عَلَى مَنْ سَلَّمَ عَلَيْكَ، وَأَنْ تَرْضَى
 بِالذُّونِ مِنَ الْمَجْلِسِ، وَأَنْ لَا تُحِبَّ الْمَدْحَةَ وَتَزَكِيَّةً.»^۲
 «وَاتَّخِذُوا التَّوَّاضِعَ مَسْلَحَةً بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ عَدُوِّكُمْ إِبْلِيسَ وَجُنُودِهِ، فَإِنَّ لَهُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ
 جُنُودًا وَأَعْوَانًا وَرَجُلًا وَفُرْسَانًا،» و فراگیرید تواضع را مسلحه و سلاح داران میان
 شما و میان عدو شما ابلیس و لشگران او. پس بدرستی که مر آن لعین راست از هر
 طایفه لشگرها و یاری دهندگان و پیادگان و سواران.

۱. فرزین: وزیر شاه در شطرنج که در تمام جهات حرکت می‌کند، کنایه از شیطان

۲. «من التواضع أن تسلم على من لقيت.» بحار الأنوار، ج ۷۶، ص ۱۱؛ «إن من التواضع أن يرضى الرجل بالمجلس دون المجلس، وأن يسلم على من يلقى.» بحار الأنوار، ج ۶۷، ص ۶

مولانا:

ای خلیفه زادگان دادی کنید حَزْمٌ^۱ بهر روز میعادى کنید
 آن عدویى کز پدرتان کین کشید^۲ سوى زندانش ز علّیین کشید
 او شه شطرنجِ دل را مات کرد از بهشتش سخره آفات کرد
 این چنین کرد است با آن پهلوان سُسْتِ سُسْتَش منگرید ای دیگران
 عن ابن عباس - رضی الله عنهما - قال: قال رسول الله^۳ - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - : «إِنَّ لِأَهْلِ النَّعْمِ أَعْدَاءَ فَاحْذَرُوهُمْ».

قال العارف الكلابادى - صاحب التعرّف فى شرح الحديث - : «إعلم أنّ أجلّ النعم و أعظم المواهب و أكبر العطايا على العبد نعمة الاسلام لله و الايمان بالله و التوحيد له و نفى الشركاء عنه؛ و أعدا عدوّك على هذه النعمة إبليس - عليه اللعنة - ، ناصبك العداوة جهاراً، بذل فيه مجهوده و أقسم بعزة الله على إغوائك، و أنّه يأتيك من شمالك و من يمينك و بين يديك و ورائك، و يراك من حيث لا يراه، و قد تفرغ لك من كلّ شغل، فشغله فيك فقط، و له عليك من نفسك معين و من دنياك إله؛ و أنت ضعيف سخيف ساهٍ غافل، و قد حذرك الله عداوته بقوله تعالى: ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا﴾^۴. فإن ظفرك لم ترض منك إلا بسلب هذه النعمة الجليلة^۵ التى بها شرفت فى أولاك و أخراك، و عظم بها قدرك عند مولاك. فإياك أيّها العبد، ثمّ إياك أحذر كلّ الحذر، فإنك منه على أعظم الخطر؛ و كيف لك بالاحتراز منه و من لك بالتوقّى عنه، و هو لك بمرصد، و قد علم الله ضعفك عن مقابلة عدوّك، فهذاك إلى الاحتراز منه ما منع الحصون، و علّمك ما يمنعك منه و يصدّه عنك، و هو الاستعاذة بالله تعالى منه و التوكّل عليه؛ فقال: ﴿فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾^۶. فإذا

۱. حَزْمٌ: دور اندیشی، تصمیم

۲. آن کشید

۳. فاطر: ۶

۴. النحل: ۹۹

۵. حَزْمٌ: دور اندیشی، تصمیم

۶. دا: روى عن رسول الله

۷. دا: الجليلة

استعدت بالله خزي عدو الله، وإذا توكلت على الله نصرت على عدو الله؛ فهذا حرزك منه، وسلاحك عليه، وحصنك الحصين، وحضيرك الأمين. قال النبي - صلى الله عليه وآله وسلم -: ^١ «إِذَا قَرَأَ ابْنُ آدَمَ آيَةَ السَّجْدَةِ فَسَجَدَ، اعْتَزَلَ الشَّيْطَانُ يَبْكِي، وَ يَقُولُ: أُمِرَ ابْنُ آدَمَ بِالسُّجُودِ فَسَجَدَ فَلَهُ الْجَنَّةُ، وَأُمِرْتُ بِالسُّجُودِ فَعَصَيْتُ فَلِيَ النَّارُ.»

ثم أجل النعمة بعد التوحيد لله والمعرفة له: الخدمة والمثول بين يديه ^٢، والإذن لك في الدخول عليه، والدعاء والسؤال منه، والتقرب إليه، والتملق له وما أراك من محابة، وهداك إلى ما ترضيه ويقربك منه، ويزلفك لديه من انواع الفرائض التي فرضها عليك، والنوافل التي رخصها لك، كالصلاة التي هي مناجاته، والصوم الذي هو له، وامثالهما.

وأعدا عدو لك على هذه النعم نفسك الأمارة بالسوء وهي بين جنبيك، إلا وهي لا تفارقك ليلاً ولا نهاراً ولا سراً ولا جهاراً، تطالبك بحفظها، وتجادبك إلى شهواتها، فتصدك عن طاعة الله، تطلب شهواتها، وتشغلك عن خدمة الله بخدمة ذاتها، ومرافقك لها عليك ظهير، وهواك إلى اتباع مرضاتها لك مشير، وأنت شرة قليل التماسك عند شهواتها، مسترسل سريع الانقياد إلى لذاتها، وهي لك بالسوء أمارة، ومقامك في الدنيا غرارة، ^٣ وقد حذر الله منها بقوله: ﴿إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ﴾ ^٤ وقال: ﴿يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا﴾ ^٥ وقال: ﴿إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ﴾ ^٦ وما تهوى الأنفس، فهي لك بالسوء أمارة، وهي خداعة سحارة، فهي أسحر من هاروت وماروت، وأغنى على الله في متابعة هواها من جالوت، وأنت عز سليم ضعيف سقيم. فإن استولت عليك ذهبت بك كل مذهب، وإن ركبته فأنت إذا شرب مركب. فالتوقى منها تسليمها إلى مولاها، والإعراض عن مساخطها ومهواها،

١. شرح اصول الكافي، ص ٣٨٨

٢. مثل مثولاً: به خدمت ايستاد

٣. دا: غوارة

٤. يوسف: ٥٣

٥. النحل: ١١١

٦. الأنعام: ١١٨

فعندها يَرْحَمُكَ رَبُّكَ فيحول بينها وبينك. قال الله تعالى يحكى عن صديقه يوسف - صلوات الله عليه و سلامه -: ﴿ وَمَا أَبْرَأُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي ﴾^١ فأخبر أن مَنْ رَحِمَهُ رَبُّهُ لم تأمُرهُ بالسوء. «، انتهى كلامه.

فإن قيل: ما الفرق بين هواجس النفس و وساوس الشيطان؟

قيل: إنَّ النفس يدُلُّ إلى حظوظها ممَّا لها فيه نصيبٌ من نخوة و ارادة أن يكون لها شيء و لها قدر و حظٌّ، و الشيطان يدعو العبدَ بوساوسه إلى ما هو عصيان، و الشيطان بذكر الله تعالى يغيب و النفس لا تغيب، لأنَّها مثل الكلب العقور، و لكنَّها لا تثبت بالمجاهدة. ثمَّ يكون لها عند التغافل عن المجاهدة عودٌ، فلا يؤمنُ شرُّها أبداً، و هى كحيَّة الوادى إذا توهَّمت أنَّك قتلتها فلو مَسَسَتْهَا يَضْرُك سَمُّها.

قيل: ترك الذنوب علامة التائبين، و ترك الدنيا علامة الزاهدين، و ترك النفس علامة العارفين. لا يصل العبد إلى محبة الله إلا بعدواة النفس. لا تصحب مع النفس إلا بالمخالفة، و لا تصحب مع الدنيا إلا بالزهادة، و لا تصحب مع الشيطان إلا بالعدواة، و لا تصحب مع الخلق إلا بالنصيحة، و لا تصحب مع الله إلا بالموافقة.

و اعلم أنَّ سِجْنَكَ نفسك، فمتى كنتَ معها فأنت في السجن و البلاء، و إذا خرجتَ منها وقعتَ في الراحة، و لا يتخلَّص العبد عنها إلا بالاستقامة. حكى أنَّه اجتهد بعض الولاة بصالح أن يتولَّى عملاً له، فأبى. فقال له: إن دخلتَ فى العمل و إلا ضربتُ عُنُقَكَ. فقال: إن أتولَّى هذا العمل فنفسى تضرب عُنُقى، فلأنَّ تضرب أنت أهُونُ علىَّ من أن تضربه نفسى!

قوله - عليه الصلوة و السلام -: «وَلَا تَكُونُوا كَالْمُتَكَبِّرِ عَلَى ابْنِ أُمِّهِ مِنْ غَيْرِ مَا فَضَّلَ جَعَلَهُ اللَّهُ فِيهِ» و مباشيد همجون متكبر بر پسر مادر خود - يعنى همجون هابيل و قابيل^٢ - بى هيچ فضلى كه خداى تعالى خلق کرده باشد در او. «سَوَى مَا أَحَقَّتِ الْعَظْمَةُ بِنَفْسِهِ مِنْ عَدَاوَةِ الْحَسَدِ، وَقَدَحَتِ الْحَمِيَّةُ فِي قَلْبِهِ مِنْ نَارِ

١. يوسف: ٥٣

٢. همجون قابيل بر هابيل (م)

الْغَضَبِ، وَ نَفَخَ الشَّيْطَانُ فِي أَنْفِهِ مِنْ رِيحِ الْكِبْرِ الَّذِي أَعْقَبَهُ اللَّهُ بِهِ النَّدَامَةَ، وَالْزَمَهُ آثَامَ الْقَاتِلِينَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.» غیر آنکه لاحق شده عظمت به نفس او از عدوات حسد، و شعله زده است حمیت در دل او از آتش غضب، و دمیده است شیطان در دماغ او از باد کبر که از عقب آن خدای تعالی در آورد به سبب آن حسرت و ندامت بر آن فعل، و لازم گردانید او را گناهان هر کس که به ناحق کسی را قتل کند تا روز قیامت.

کما قال تعالی: ﴿مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا﴾^۱، ای یكون إثمه و عقابه فی الشدة کإثم قاتل الناس جميعاً. و قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم -: «مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وَزْرُهَا وَ وَزْرٌ مَنْ يَعْمَلُ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»^۲؛ و قابیل اول کسی است که سنت قتل نهاده.

«قَالَ اللَّهُ فِي كِبْرِ الْحَمِيَّةِ وَ فَخْرِ الْجَاهِلِيَّةِ! فَإِنَّهُ مَلَأَ قُحُ الشَّانِ، وَ مَنَافِخُ الشَّيْطَانِ،» پس بترسید از خدای بترسید از خدای در کبر حمیت و فخر جاهلیت! پس بدرستی که او محل متولد شدن عدوات و بغضاء است، و جای دمیدن باد نفس شیطان.

«الَّذِي خَدَعَ بِهَا الْأُمَمَ الْمَاضِيَةَ وَ الْقُرُونِ الْخَالِيَةَ.» که فریفته است به آن اُمتهای ماضیه و قرنهای گذشته.

«حَتَّى أَعْتَقُوا فِي حَنَادِسِ جَهَالَتِهِ، وَ مَهَاوِي ضَلَالَتِهِ،» تا فراخ روی کردند^۳ در شبهای سخت تاریک جهالت او، و میان دو کوه ضلالت او. «ذُلُّا عَنْ سِيَاقِهِ، سُلُوسًا فِي قِيَادِهِ.» در حالتی که رام و ذلیل بودند از شدت سیاق و رانندهای او، گرفتار بودند در قیدها و زنجیرهای او. سعدی:

۱. المائدة: ۳۲

۲. بحار الأنوار، ج ۷۷، ص ۱۰۴

۳. دا: گردیدند

به گردن فتد سرکش تند خوی بلندیت باید بلندی مجوی
تواضع سر رفعت افرازدت تکبر به خاک اندر اندازدت
«أَلَا فَالْحَذَرَ الْحَذَرَ مِنْ طَاعَةِ سَادَاتِكُمْ وَكِبَرِائِكُمْ! الَّذِينَ تَكَبَّرُوا عَنْ حَسَمِهِمْ، وَتَرَفَّعُوا فَوْقَ نَسَبِهِمْ.» آگاه باشید، پس حذر کنید کمال حذر، از فرمانبرداری پیشوایان و بزرگان که تکبر کردند از حسب و گوهر ذات خویش!

قال الشارح: الفصل الثانی فی الامر بالاعتبار بحال الماضین و ما أصاب الأمم المتکبرین، و بحال الانبیاء و فضلهم فی التواضع، و حال اختیار للمتواضعین من خلقه بأحجار نصبها بیتاً لعبادته؛ و ذلك قوله - علیه السلام - :
«فَاعْتَبِرُوا بِمَا أَصَابَ الْمُتَكَبِّرِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنْ بَأْسِ اللَّهِ وَ صَوْلَاتِهِ، وَ وَقَائِعِهِ وَ مَثَلَاتِهِ؛ وَ اتَّعِظُوا بِمَنَاقِبِ خُدُودِهِمْ؛ وَ مَصَارِعِ جُنُوبِهِمْ، وَ اسْتَعِذُّوا بِاللَّهِ مِنْ لَوَاقِحِ الْكِبَرِ كَمَا تَسْتَعِذُّونَهُ^۱ مِنْ طَوَارِقِ الدَّهْرِ.» پس عبرت گیرید به آنچه رسید به مستکبران پیش از شما از شدت خدای و صولتها، و کارزارها و عقوبتها؛ او؛ و پند گیرید به مقابر و نهادن رخسارهای ایشان بر خاک، و افتادن پهلوهایی ایشان در آن مغاک^۲، و پناه جوئید به خدای تعالی از مولدات کبر، همچنانچه پناه می جوئید به او از حوادث دهر.

«فَلَوْ رَخَّصَ اللَّهُ فِي الْكِبَرِ لِأَحَدٍ عِبَادَهُ لَرَخَّصَ فِيهِ لِحَاصَةِ أَنْبِيَائِهِ؛^۳ وَلَكِنَّهُ سُبْحَانَهُ كَرَّهَ إِلَيْهِمُ التَّكَبُّرَ، وَ رَضِيَ لَهُمُ التَّوَّاضُعَ.» پس اگر رخصت دادی خدای تعالی کبر به یکی از بندگان خود، هر آینه رخصت دادی خاصه پیغمبران خود را؛ و لکن حق سبحانه مکروه داشت تکبر ایشان، و رضی بخشید تواضع ایشان را.
«فَأَلْصَقُوا بِالْأَرْضِ خُدُودَهُمْ، وَ عَقَرُوا فِي التُّرَابِ وُجُوهَهُمْ.» پس چسبانیدند انبیا بر زمین رخسارهای خویش، و گردانیدند در خاک رویهای خویش.

۱. نهج البلاغه: تستعیدونه

۲. مغاک: گودال، جای پست و گود، مجازاً قبر

۳. نهج البلاغه: + اولیائه

«وَحَفَظُوا أَجْنَحَتَهُمُ لِلْمُؤْمِنِينَ»، و فرو داشتند بالهای خود را از برای مؤمنان.

سعدی:

از این خاکدان بنده‌ای پاک شد که در پای کمتر کسی خاک شد
فروتن بود هوشمندی گزین نهد شاخ پر میوه سر بر زمین
ره این است سعدی که مردان راه به عزّت نکردند در خود نگاه
از آن بر ملائک شرف داشتند که خود را به از سگ نپنداشتند
که سگ با همه زشت خویی که مُرد مر او را به دوزخ نخواهند بُرد
«وَكَانُوا قَوْمًا مُسْتَضْعِفِينَ. قَدْ اخْتَبَرَهُمُ اللَّهُ بِالْخَمَصَةِ، وَابْتَلَاهُمْ بِالْمَجَاهِدَةِ، وَامْتَحَنَهُمْ
بِالْمَخَافِ، وَمَحَّصَهُمْ^۱ بِالْمَكَارِهِ.» و بودند انبیا جماعتی که خود را ضعیف می‌شمردند.
بدرستی که آزمایش کرده است خدای تعالی ایشان را به تنگی و گرسنگی، و مبتلا
کرده ایشان را به مشقّت، و امتحان کرده ایشان را به خوفها و ترسها، و پاک گردانیده
ایشان را به مکروهات طبیعیّه.^۲

«فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَخْتَبِرُ عِبَادَهُ الْمُشْتَكَرِينَ فِي أَنْفُسِهِمْ بِأَوْلِيَائِهِ الْمُسْتَضْعِفِينَ فِي
أَعْيُنِهِمْ.» پس بدرستی که خدای تعالی می‌آزماید بندگان خود را که بزرگ می‌دانند
خود را در نفسهای خویش به اولیا و دوستان خود که ضعیف می‌نمایند در
چشمهای خویش.

شعر:

در این ره نیست خود بینی خجسته تنی لاغر دلی باید شکسته
«وَلَقَدْ دَخَلَ مُوسَى بْنُ عِمْرَانَ وَمَعَهُ هَارُونُ — عَلَيْهِمَا السَّلَامُ — عَلَى فِرْعَوْنَ، وَ
عَلَيْهِمَا مَذَارِعُ الصُّوفِ، وَبَايَدِيهِمَا الْعِصِيُّ، فَشَرَطَا لَهُ — إِنْ أَسْلَمَ — بَقَاءَ مُلْكِهِ، وَدَوَامَ عِزِّهِ؛
فَقَالَ: أَلَا تَعْجَبُونَ مِنْ هَذَيْنِ يَشْرِطَانِ لِي دَوَامَ الْعِزِّ، وَبَقَاءَ الْمُلْكِ؛ وَهُمَا بِمَا تَرَوْنَ مِنْ حَالِ
الْفَقْرِ وَالذُّلِّ،» و هر آینه داخل شد موسی بن عمران و با او بود هارون — علی نبینا و

۱. نهج البلاغه: مَحَصَّهُمْ

۲. دا: طبیعت

عليهما الصلوة و السلام — بر فرعون، و بر ايشان جامه‌های پشمين، و به دست ايشان بود عصا، پس شرط کردند با فرعون که اگر مسلمان شود او را بقای مُلک و سلطنت و دوام عزّ و عظمت باشد. پس گفت فرعون که آیا تعجّب نمی‌کنید از این دو شخص که شرط می‌کنند مرا دوام عزّت، و بقای ملک؛ و ايشان به آن حالند که می‌بینید از درویشی و ذیلی.

«فَهَلَّا أَلْتَقَىٰ عَلَيْهِمَا أَسَاورَةٌ مِنْ ذَهَبٍ؟ إَعْظَامًا لِلذَّهَبِ وَ جَمْعِهِ، وَ احْتِقَارًا لِلصُّوفِ وَ لُبْسِهِ!» پس چون ايشان چنین باشند، چرا انداخته نمی‌شود بر ايشان دست برنجهایی^۱ از طلا؟ از برای عظیم دانستن طلا و جمع آن و حقیر داشتن پشمینه و پوشیدن آن!

از خاک آفریدت خداوند پاک پس ای بنده افتادگی کن چو خاک
حریص و جهان سوز و سرکش مباش ز خاک آفریدت چو آتش مباش
چو گردن کشید آتش هولناک به بیچارگی تن بینداخت خاک
چو او سر فرازی نمود این کهی^۲ از آن دیو کردند از این آدمی
کَفَّار مَكَّة گفتند: ﴿لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾^۳، از غایت عناد و حمیت جاهلیت از یتیم بوطالب استنکاف کردند، و شرف آخرت را در عزّت دنیا جُستند؛ و از غایت شقاوت و ضلال و تعزّز به مال و جاه و جلال از مجالست اصفیای اُمّت و مؤانست اولیای ملّت چون عمار و سلمان و بلال، ننگ داشتند که: أَهُؤْلَاءِ مَنْ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا؟
مولانا:

کبر از آن جوید همیشه مال و جاه که ز سر گین است گلخن را کلاه
هر چه نبود تا ابد هم بر مرا^۴ از کجا هرگز بود در خور مرا

۱. دست برنجن: آنچه — به عنوان زینت — در دست کنند.

۲. الزخرف: ۳۱

۳. دا: کمی

۴. مرا: ستیزه و جدال، دوستی و یاری، جهان

هر چه آن با تو فرو ناید به راه فرق نبود چه گدا آنجا چه شاه
می گفتند: نَحْنُ الْأَعَزَّة لَا تَذَلُّ لِأَحَدٍ بِالطَّاعَةِ كَمَا ذَلَّ الْمُسْلِمُونَ، قال تعالى
حكايةً عنهم: ^۱ ﴿بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾.
عطّار:

خسروی می رفت در صحرا و شخ ^۲	با سپاهی در عدد مور و ملخ
جمله صحرا غبار و گرد بود	بانگ طبل و کوس و بردابرد ^۳ بود
بود بر ره شاه را ویرانه ای	خفته بر دیوار آن دیوانه ای
شاه چون پیش آمدش او برنخواست	همچنان می بود کرده پای راست
شاه گفتش: ای گدای خاک راه	تو چرا حرمت نمی داری نگاه؟
شاه می بینی لشکر پیش و پس	بر نخیزد چون منی را چون تو کس؟
پیش شه دیوانه ای آزاد وش	همچنان خفته زبان بگشاد خوش
گفت: آخر از چه دارم حرمت	یا کجا در چشمم آید نعمت؟
گر به قارونی برون خواهی شدن	همچو قارون سرنگون خواهی شدن
ور چو نمروی تو از مُلک و سپاه	همچو او گردی به یک پشه تباه
ور نکورومی است در غایت تو را	کافری باشی ز تُرکان خطا ^۴
ور تو را علم است و با آن کار نیست	از تو تا ابلیس ره بسیار نیست
ور تو همچون صاحب عاجی به زور	سُر دهد چون عُوج ^۵ یک سنگت به گور
ور بهشت آمد سرایت خشت خشت	همچو شدادت کُشند اندر بهشت
ور نداری این همه عیب و بدی	پس چو هم باشیم هر دو در خودی
هر دو از یک آب در خون آمدم	هر دو از یک راه بیرون آمدم

۱. سورة ص: ۲

۲. شخ: کوه، دامن کوه

۳. بردابرد: آوازی که شاطران پیشاپیش مرکب سلطان کردند، دور شدن عامه را.

۴. تُرک: مجازاً معشوق زیبا؛ خطا: شهری است از ترکستان منسوب به خوبرویان و شاهدان؛ ترک خطا:

معشوق و خوبروی دستان

۵. عُوج: کمان

هر دو از یک زاد بر پاییم ما هر دو از یک باد بر جاییم ما
 هر دو در یک گز زمین افتاده ایم هر دو اندر یک کمین افتاده ایم
 هر دو از یک مرگ خیره می شویم هر دو با یک خاک تیره می شویم
 در همه نوعی چو با تو همدمم من چرا بر خیزمت، از تو کمم؟^۱

«وَلَوْ أَرَادَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ بِأَنْبِيَائِهِ حَيْثُ بَعَثَهُمْ أَنْ يَفْتَحَ لَهُمُ كُنُوزَ الذُّهَبَانِ، وَ مَعَادِنَ الْعِيقَانِ، وَ مَغَارِسَ الْجِنَانِ، وَأَنْ يَحْشَرَ مَعَهُمْ طَيْرَ^۲ السَّمَاءِ وَ وَحُوشَ الْأَرْضَيْنِ لَفَعَلَ،» و اگر خواستی خدای تعالی به انبیای خود، در آنجا که بعث می کرد ایشان را، که فتح می فرمودی از برای ایشان کنوز طلا و معادن زر رسته و مغارس اراضی بهشت، و مجتمع گردانیدی با ایشان پرندگان و وحوش آسمان و زمین هر آینه می کرد.

«وَلَوْ فَعَلَ لَسَقَطَ الْبَلَاءُ، وَ بَطَلَ الْجَزَاءُ، وَ اَضْمَحَلَّ^۳ الْأَنْبَاءُ، وَ لَمَّا وَ جَبَ لِلْقَائِلِينَ أَجُورُ الْمُبْتَلِينَ،» و اگر بکردی هر آینه ساقط شدی بلای متکبرین بر مستضعفین از اولیاء الله، از برای آنکه آن زمان هیچ مستضعف نبودی؛ و همچنین جزای عبادات باطل شدی، چه خالی بودی از نیت خالص اخرویه بلکه همه رغبت و رهبت دنیویه منشأ انبعاث به ادای عبادات بودی؛ و همچنین منقطع شدی انباء و اخبار آسمانی. زیرا که انبیا به ریاضت و مجاهده قابل وحی الهی می توانند شد؛ و هر آینه واجب نبودی قبول کنندگان کلام انبیا را اجر آنان که مبتلایند با ایشان در حالت فقر و مسکنت ایشان و صبر بر آذای مشرکین.

«وَلَا اسْتَحَقَّ الْمُؤْمِنُونَ ثَوَابَ الْمُحْسِنِينَ،» و مستحق نبودندی مؤمنان ثواب آنان که احساس کرده اند به انبیا به نصرت و معاونت در حین بعثت.

«وَلَا لَزِمَتْ الْأَسْمَاءُ مَعَانِيهَا.» یعنی لازم اسامی نبودی حقایق معانی او، مثلاً لفظ مؤمن بر حقیقت خود گاهی مستعمل است که ایمان او خالص قلبی باشد نه از

۱. دا: از ابتدای اشعار عطار تا همین بیت محذوف

۲. نهج البلاغه: طُيُور

۳. همان: وَ اَضْمَحَلَّتْ

رغبت و رهبت دنیویه باشد.

«وَلَكِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ جَعَلَ رُسُلَهُ أُولَى قُوَّةٍ فِي عَزَائِمِهِمْ، وَضَعْفَةً فِيمَا تَرَى الْأَعْيُنُ مِنْ حَالَاتِهِمْ»، ولكن خدای تعالی گردانید رُسُل خویش را صاحبان قوت در عزیمت و جدّ و جهد در راه خدا، و صاحبان ضعف و نقص در آنچه از احوال ایشان مشاهده می شود.

«مَعَ قَنَاعَةٍ تَمَلُّ الْقُلُوبَ وَالْعُيُونُ غِنًى»، با قناعتی در آن فقر و فاقت که دلها و چشمها را سیر و پُر می گرداند از غنا و توانگری اندرون.

«وَ خَصَاصَةٍ تَمَلُّ الْأَبْصَارَ وَالْأَسْمَاعُ أَذًى»، و با خصاصت و مجاعتی^۱ که پُر گرداند دیده ها و گوشها را اذیت و سختی.

«وَلَوْ كَانَتِ الْأَنْبِيَاءُ أَهْلَ قُوَّةٍ لَا تُرَامُ، وَ عِزَّةٍ لَا تُضَامُ، وَ مُلْكٍ تَمُدُّ نَحْوَهُ أَعْنَاقُ الرِّجَالِ، وَ تُشَدُّ إِلَيْهِ عُقَدُ الرِّحَالِ، لَكَانَ ذَلِكَ أَهْوَنَ عَلَى الْخَلْقِ فِي الْإِعْتِبَارِ، وَ أَبْعَدَ لَهُمْ مِنَ الْإِسْتِكْبَارِ»، و اگر بودندی انبیا به زئی ملوک اهل قوت و عزّت، و مملکت و شوکت بی حدّ و غایت، آسانتر می بود بر خلق اعتبار ایشان کردن؛ و دورتر بود از تکبر کردن و سر فرو نیاوردن به اطاعت ایشان از آنکه به زئی فقر می بودند.

«وَلَا تَمْنُوا عَنْ رَهْبَةٍ قَاهِرَةٍ لَهُمْ، أَوْ رَغْبَةٍ مَائِلَةٍ بِهِمْ، فَكَانَتِ النَّيَّاتُ مُشْتَرَكَةً، وَ الْحَسَنَاتُ مُقْتَسَمَةً»، پس بودی نیتها ممزوج و غیر خالص لله، بلکه به مشارکت رهبت و رغبت دنیویه بودی؛ و همچنین حسنات مقتسم بودی به حسب نیات مختلفه، و خالص نبودی.

«وَلَكِنَّ اللَّهَ أَرَادَ أَنْ يَكُونَ الْإِتِّبَاعُ لِرُسُلِهِ، وَ التَّصْدِيقُ بِكُتُبِهِ، وَ الْخُشُوعُ لَوَجْهِهِ، وَ الْإِسْتِكَانَةُ لِأَمْرِهِ، وَ الْإِسْتِسْلَامُ لِطَاعَتِهِ، أُمُورًا لَهُ خَاصَّةً، لَا تَشُوبُهَا مِنْ غَيْرِهَا شَائِبَةٌ»، و لکن خدای تعالی اراده کرده است که باشد متابعت کردن پیغمبران او، و باور داشتن کتابهای او، و خشوع و خضوع از برای وجه او، و استکانت و تن دادن مر امر او را، و

۱. خصاصة: درویشی؛ مجاعة: گرسنگی، کمیابی

تسلیم شدن فرمان او را، کارهای خاصه او باشد که شائبه از غیر مخلوط نشده باشد با آن.

«وَكُلَّمَا كَانَتْ الْبُلُوْیُ وَالْإِخْتِبَارُ أَعْظَمَ كَانَتْ الْمُثُوبَةُ وَالْجَزَاءُ أَجْزَلَ.» و هر چند

ابتلا و آزمایش بیشتر است، ثواب و جزا بزرگتر است.

«أَلَا تَرَوْنَ أَنَّ اللَّهَ اخْتَبَرَ الْأَوَّلِينَ مِنْ لَدُنْ مِنْ آدَمَ — عَلَيْهِ السَّلَامُ — إِلَى الْآخِرِينَ مِنْ هَذَا الْعَالَمِ؛ بِأَحْجَارٍ لَا تَضُرُّ وَلَا تَنْفَعُ، وَلَا تُبْصِرُ وَلَا تَسْمَعُ، فَجَعَلَهَا بَيْتَهُ الْحَرَامَ الَّذِي جَعَلَهُ لِلنَّاسِ قِيَامًا.» آیا نمی بینید که خدای تعالی آزمایش کرد از زمان آدم — علیه السلام — تا آخرین از عالم؛ با کلوخ و سنگهایی که نه مضرتی و نه منفعتی و نه شنوایی و نه بینایی دارند. پس گردانید آن را بیت الحرام خویش، آن حرمی که گردانید از برای مردمان محلّ قیام عبادات ایشان.

«ثُمَّ وَضَعَهُ بِأَوْعَرِ بَقَاعِ الْأَرْضِ حَجْرًا، وَأَقْلَّ نَتَائِقِ الدُّنْيَا مَدْرًا، وَأَضْيَقَ بُطُونِ الْأَوْدِيَةِ قَطْرًا. بَيْنَ جِبَالٍ خَشْنَةٍ، وَرِمَالٍ دَمَثَةٍ، وَعُيُونٍ وَشَلَّةٍ، وَقُرَى مُنْقَطَعَةٍ؛ لَا يَزْكُو بِهَا خُفٌّ، وَلَا حَافِرٌ وَلَا ظِلْفٌ.» باز وضع کرد خویش را به بقعه‌ای که اصعب بقعه‌های زمین است حجر او، و کمترین اراضی مرتفعه است مدر او — یعنی کلوخ — و تنگترین بطون و ادویه‌هاست جانب او. میان کوههای خشن، و رملستان نرم، و چشمه‌های کم آب، و قریه‌های از یکدیگر منقطع؛ لایق نیست به آن نه پای شتر، و نه سُم اسب و پای گاو. «ثُمَّ أَمَرَ آدَمَ وَلَدَهُ أَنْ يَتْنُوا أَعْطَافَهُمْ نَحْوَهُ،» باز امر فرمود آدم را و ولد [او] که دو تا گردانید دوشهای خود را به جانب او — کنایه است از توجه و رجوع به بیت الحرام —.

«فَصَارَ مَتَابَةً لِمُنْتَجِعِ أَصْفَارِهِمْ، وَغَايَةً لِّلْمُلْقِ رِحَالِهِمْ.» پس باز گشت مرجع اسفار

ایشان، و غایت محال فرود آمدن و باز انداختن ایشان.

«تَهْوَى إِلَيْهِ ثَمَارُ الْأَفْئِدَةِ مِنْ مَفَاوِزِ قَفَارٍ سَحِيقَةٍ وَمَهَاوِي فِجَاجٍ عَمِيقَةٍ، وَجَزَائِرِ بَحَارٍ

مُنْقَطَعَةٍ،» میل می‌کند به جانب حرم ثمار دلها از بیابانهای خالی دور، و میان دو کوه عمیق، و از جزیره‌های دریا‌های از یکدیگر منقطع.

« حَتَّى يَهْزُوا مِنَّا كَيْبَهُمْ ذُلًّا يَهْلِكُونَ لِلَّهِ حَوْلُهُ، وَ يَرْمُلُونَ عَلَى أَقْدَامِهِمْ شُعْنًا غُبْرًا لَهُ. قَدْ نَبَذُوا السَّرَاوِيلَ^۱ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ، وَ شَوْهُوا بِإِعْقَاءِ الشُّعُورِ مَحَاسِنَ خَلْقِهِمْ، » تا تحریک کردند دوشهای خود را از روی مذلت، در سعی و طواف آواز بلند می‌کنند از برای یاد کردن حق تعالی در حوالی حرم، و می‌دوند بر اقدام خود ژولیده موی و غبار آلوده روی. بدرستی که بر انداخته‌اند ردا را در پس پشت خویش، و زشت گردانیده‌اند به بسیاری موی زیبایی خلقت خویش.

« ابْتِلَاءٌ عَظِيمًا، وَ امْتِحَانًا شَدِيدًا، وَ اخْتِبَارًا مُبِينًا، وَ تَحْيِصًا بَلِيغًا، جَعَلَهُ اللَّهُ سَبَبًا لِرَمْمَتِهِ، وَ وُصْلَةً إِلَى جَنَّةٍ. »^۲ از برای ابتلای عظیم، و امتحان سخت، و خیرت ظاهر روشن، و آزمایش بلیغ؛ گردانید حق تعالی آن را سبب رحمت و بخشایش خویش، و وصول به بهشت او.

« وَ لَوْ أَرَادَ سُبْحَانَهُ أَنْ يَضَعَ بَيْنَهُ الْحَرَامَ، وَ مَشَاعِرَهُ الْعِظَامَ، بَيْنَ جَنَاتٍ وَ أَنْهَارٍ، وَ سَهْلٍ وَ قَرَارٍ، جَمَّ الْأَشْجَارِ، دَانِيَ الثَّمَارِ، مُتَلَفِّ الثَّنَى، مُتَّصِلَ الْقُرَى، مِنْ بُرَّةٍ سَمَرَاءَ، وَ رَوْضَةٍ خَضِرَاءَ، وَ أَرْيَافٍ مُخَدِّقَةٍ، وَ عِرَاصٍ مُغْدِقَةٍ، وَ زُرُوعٍ نَاضِرَةٍ،^۳ وَ طُرُقٍ عَامِرَةٍ، لَكَانَ قَدْ صَغُرَ قَدْرُ الْمَجْزَاءِ عَلَى ضَعْفِ الْبَلَاءِ. » و اگر خواستی خدای تعالی که وضع فرماید بیت الحرام، و مشاعر و مناسک عظام او، میان بوستانها و جویهای آب روان، و زمینهای نرم و آرامگاه، مجتمع الاشجار قریب الثمار، در یکدیگر رفته بناهای او، متصل به یکدیگر دههای او، از گندم سرخ و سفید، و بوستانهای سبز، و اراضی بسیار زرع، و سبزه و سیراب، زروع تازه، و راههای آبادان، هر آینه بدرستی که کوچک می‌بود قدر جزا بر ضعف بلا.

« وَ لَوْ كَانَتْ الْأَسَاسُ الْمَحْمُولُ عَلَيْهَا، وَ الْأَحْجَارُ الْمَرْفُوعُ بِهَا بَيْنَ زُرْمُدٍ خَضِرَاءَ، وَ يَاقُوتَةٍ حُمْرَاءَ، وَ نُورٍ وَ ضِيَاءٍ، لَخَفَّفَ ذَلِكَ مُصَارَعَةَ الشَّكِّ فِي الصُّلُورِ، وَ لَوْضَعَ مُجَاهَدَةً

۱. نهج البلاغه: السراويل

۲. همان: جَنَّتِهِ

۳. همان: وَ رِيَاضٍ نَاضِرَةٍ

إِبْلِيسَ عَنِ الْقُلُوبِ، وَ لَنَقَى مُعْتَلَجَ الرَّيْبِ مِنَ النَّاسِ،» و اگر بودی اساس و بنای بیت، و سنگهایی که به آن بلند کرده اند حرم را، از زمرّد سبز و یاقوت سرخ و نور و ضیا، هر آینه تخفیف کردی مصارعة شک در سینه ها - یعنی تشکیک آنکه تکلیف به قصد این احجار حقّ است یا باطل کمتر بودی - و هر آینه حط کردی و وضع نمودی مجاهده با ابلیس از دلها، و نیست گردانیدی غلبه شک از مردمان.

«لَكِنَّ اللَّهَ يَخْتَبِرُ عِبَادَهُ بِأَنْوَاعِ الشَّدَائِدِ، وَيَتَعَبَّدُهُمْ بِالْأَلْوَانِ الْمَجَاهِدِ، وَيَبْتَلِيهِمْ بِضُرُوبِ الْمَكَارِهِ، إِخْرَاجاً لِلتَّكَبُّرِ مِنْ قُلُوبِهِمْ، وَ إِسْكَاناً لِلتَّدَلُّلِ فِي نُفُوسِهِمْ،» لکن خدای تعالی می آزمايد بندگان خود را به انواع سختیها، و به بندگی می گیرد ایشان را به هر گونه مجاهده ها، و مبتلا می سازد به انواع ناخوشیها، از برای بیرون کردن تکبر از دلهاى ایشان، و ساکن گردانیدن تذلل و خواری در نفسهای ایشان.

فی تفسیر العرائس^١ فی تفسیر قوله تعالى: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾^٢ قال الشيخ - قدّس سرّه العزیز -: «أضاف الحجّ إلى نفسه لما فيه آثار الربوبية و حقائق العبودية؛ و ايضاً أرشدهم إلى رؤية المقصود فى الآيات و العلامات بوسيلة القصد إلى بيته؛ و ايضاً أراد أن يرى عباده عظمتهم و كبريائهم فى رؤيتهم ذلّ العبودية، و التواضع و التضرّع على أعناقهم؛ و القاصدون الى بيت الله تعالى على ثلاثة أقسام:

قسم منها القاصدون الى البيت بأموالهم و أنفسهم لطلب الثواب.

و قسم منها القاصدون إلى البيت بقلوبهم الصافية عن الدنيا و ما فيها لامتنال الأمر و لطلب مرضات الربّ تعالى.

و قسم منها القاصدون إلى مشاهدة ربّ البيت بارواحهم العاشقة، لطلب حقائق المعرفة و القرية، و صفاء الواصلة، و زيارة مشهد التجلّى و التدلّى.

١. عرائس البيان، نسخة خطی، ص ٧٠

٢. آل عمران: ٩٧

قيل: ^١ إن رجلاً جاء الى الشبلى — رحمة الله عليه — فقال له: إلى أين؟ فقال: إلى الحج.

قال: هاتِ غرارتين، فاملأهما رحمةً واكْبِسْهُمَا، ^٢ و جِئْ بهما ليكون حظنا من الحج نُعرضها على من حضر، و تحيى بها من زار. ^٣ قال: فخرجتُ من عنده فلمّا رجعتُ قال لى: أ حججتَ؟ قلتُ: نعم. قال: أى شىء عملتَ؟ قلتُ: اغتسلتُ و أحرمتُ و صليتُ ركعتين و لَبَّيْتُ. فقال لى: عقّدتَ به الحجّ. قلتُ: نعم. قال: فسختَ ^٤ بعقدك كلّ عقدٍ عقدتَ منذ خلقتَ ممّا يضادّ هذا العقد؟ قلتُ: لا قال: فما عقدتَ. قال: ثمّ نَزَعْتُ ثيابك. قلتُ: نعم. قال: تجرّدتَ عن كلّ فعلٍ فعلته؟ قلتُ: لا. قال: ما نزعْتَ. قال: ثمّ تطهّرتَ. قلتُ: نعم. قال: أزلتَ عنك كلّ علةٍ بظهرك. قلتُ: لا. قال: فما تطهّرتَ.

قال: ثمّ لَبَّيْتُ. قلتُ: نعم. قال: وجدتَ جواب التلبية مثلاً بمثل؟ قلتُ: لا قال: ما لَبَّيْتُ.

قال: ثمّ دَخَلْتَ الحرام. قلتُ: نعم. قال: اعتقدتَ بدخولك ترك كلّ محرّم؟ قلتُ: لا. قال: ما دخلتَ الحرم. قال: ثمّ أشرفتَ على مكّة. قلتُ: نعم. قال: أشرف عليك من الله حالّ بإشرافك على مكّة؟ قلتُ: لا. قال: ما اشرفتَ على مكّة. قال: أ دخلتَ المسجد الحرام؟ قلتُ: نعم. قال: دخلتَ فى قربةٍ من حيث علمته؟ قلتُ: لا. قال: ما دخلتَ المسجد. قال: رأيتَ الكعبة. قلتُ: نعم. قال: رأيتَ ما قصّدتَ له؟ قلتُ: لا. قال: ما رأيتَ الكعبة.

قال: رملتَ ثلاثاً و مشيتَ أربعاً. قلتُ: نعم. قال: هربتَ من الدنيا هرباً عملتَ أنّك به قد فاصلتَها و انقطعتَ عنها، و وجدتَ بمشيتك الأربع آمناً ممّا هربتَ منه فَازْدَدْتَ شكراً لذاك؟ قلتُ: لا. قال: فما طُفْتُ.

٢. غرارة: جوال؛ كبس: فروپوشیدن

٤. همان: فنسختَ

١. عرائس البيان، نسخة خطّى، ص ٧٢

٣. عرائس البيان: و نحى من زارنا.

قال: صافحتَ الحجرَ. قلتُ: نعم. قال: ويلك، قيل: من صافحَ الحجرَ فقد صافحَ الحقَّ و من صافحه فهو فى محلِّ الأمن، أ ظهر أثرُ الأمن؟ قلت: لا. قال: ما صافحتَ الحجرَ.

قال: أ صَلَّيْتَ ركعتين بعدها؟ قلتُ: نعم. قال: وقفتَ الوقفةَ بين يدي الله و وافقتَ على مكانك من ذلك و أَرَيْتَهُ قَصْدَكَ؟ قلت: لا. قال: ما صَلَّيْتَ.

قال: خرجتَ الى الصفا و وقفتَ بها. قلت: نعم. قال: أى شىء عملت؟ قلتُ: كَبَّرْتُ عليها. قال: هل صفا سرَّك بصعودك إلى الصفا، و صَغَرْتُ فى عينك الأكوان بتكبيرك ربِّك؟ قلتُ: لا. قال: ما سعدتَ و لا كَبَّرْتَ.

قال: هَرَوُلْتُ فى سعيك. قلت: نعم. قال: هربتَ منه إليه؟ قلتُ: لا، قال: ما هَرَوُلْتُ و ما سَعَيْتَ. قال: وقفتَ على المروة. قلتُ: نعم. قال: رأيتَ نزول السكينة عليك و أنت على المروة؟ قلتُ: لا. قال: لم تقف على المروة.

قال: خرجتَ إلى منى. قلت: نعم. قال: أُعْطِيتَ ما تَمَنَّيْتَ؟ قلتُ: لا. قال: ما خرجتَ إلى منى. قال: دخلتَ مسجد الخيف. قلتُ: نعم. قال: ما تجددَ عليك خوفٌ بدخولك مسجد الخيف؟ قلتُ: لا. قال: ما دخلتَهُ.

قال: مَضَيْتَ إلى عرفاتٍ. قلت: نعم. قال: عرفتَ الحال الذى خُلِقْتَ له والحال الذى تصير اليه، و هل عرفتَ من ربِّك ما كنتَ منكراً له، و هل تعرَّفَ الحقُّ إليك بشىء ممَّا تعرف به إلى خواصِّه؟ قلتُ: لا. قال: ما مضيتَ إلى عرفات.

قال: نَفَرْتُ إلى المشعر الحرام. قلتُ: نعم. قال: ذكرتَ الله فيه ذكراً أنساكَ فيه ذكر ما سواه؟ قلت: لا. قال: ما نفرتَ. قال: و هل شعرتَ بماذا أُجِبْتُ أو بماذا خوطبتَ؟ قلت: لا. قال: ما نفرتَ إلى المشعر.

قال: ذَبَحْتُ. قلتُ: نعم. قال: أَفْنَيْتَ شهواتك و ارادتك فى رضا الحقِّ؟ قلتُ: لا. قال: ما ذبحتَ. قال: رميتَ. قلت: نعم. قال: رميتَ جهلك منك بزيادة علمٍ ظهر عليك. قلت: لا. قال: ما رميتَ.

قال: زُرْتُ. قلتُ: نعم. قال: كوشفتَ عن شىءٍ من الحقائق أو رأيتَ زيادة

الكرامات عليك للزيارة؟ فإنَّ النبيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - قال: « الْحَاجُّ وَ الْعُمَّارُ زُورُوا اللَّهَ وَ حَقُّ الْمَزُورِ أَنْ يُكْرِمَ زَائِرُهُ. » قلتُ: لا. قال: مَا زُرْتَ.

قال: أَحَلَلْتُ. قلتُ: نعم. قال: عَزَمْتَ عَلَى أَكْلِ الْحَلَالِ؟ قلتُ: لا. قال: مَا أَحَلَلْتُ. قال: وَدَّعْتُ. قلتُ: نعم. قال: خَرَجْتَ مِنْ نَفْسِكَ وَ رَوْحِكَ بِالْكَلْبَةِ؟ قلتُ: لا. قال: مَا وَدَّعْتُ وَ لَا حَجَجْتُ؛ وَ عَلَيْكَ الْعُودُ إِنْ أَحْبَبْتَ؛ وَ إِذَا حَجَجْتَ فَاجْتَهِدْ أَنْ يَكُونَ كَمَا وَصَفْتُهُ لَكَ. ^۱

« وَ لِيَجْعَلَ ذَلِكَ أَبْوَاباً فَتْحاً إِلَى فَضْلِهِ، وَ أَسْبَاباً ذُلَّلاً لِعَفْوِهِ. » وَ تا بگردانند آن مجاهدات را ابواب مفتوحه موسعه به فضل او، و اسباب مسلمه از برای عفو او. « قَالَ اللَّهُ فِي عَاجِلِ الْبَغْيِ وَ آجِلِ وَ خَامَةِ الظُّلْمِ، وَ سُوءِ عَاقِبَةِ الْكِبَرِ، » پس بترسید از خدای، بترسید از خدای در عاجل ستم و آجل ناخوشی عاقبت کبر، و بدی عاقبت کبر.

« فَإِنَّهَا مَصِيدَةُ إِبْلِيسَ الْعُظْمَى، وَ مَكِيدَتُهُ الْكُبْرَى، الَّتِي تُسَاوِرُ قُلُوبَ الرِّجَالِ مُسَاوَرَةَ السُّمُومِ الْقَاتِلَةِ، » پس بدرستی که بغی و ظلم و کبر، ابلیس را دام صید عظیم و کید کبیر است، که مواثبه ^۲ آن با قلوب رجال مواثبه زهرهای کشنده است. « فَمَا تُكْدِي أَبَدًا، وَ لَا تُشْوِي أَحَدًا، لَا عَالِمًا لِعِلْمِهِ، وَ لَا مُقِلًّا لِطَمَرِهِ. » پس رد نکرد هرگز، و خطا نکرد در رمی احدی را؛ یعنی رذيله کبر تأثیر می کند در نفس عالم با وجود علم او و فقیر با جامه خلق ^۳ او، و با آنکه این دو حالت منافات دارد با کبر؛ اما عالم از برای آنکه می داند که کبر رذيله است سزاوار اجتناب بلیغ است از آن، و اما منافات فقیر با رذيله کبر ظاهر است.

« وَ عَنْ ذَلِكَ مَا حَرَسَ اللَّهُ عِبَادَهُ الْمُؤْمِنِينَ بِالصَّلَوَاتِ وَ الزَّكَوَاتِ، وَ مُجَاهَدَةِ الصِّيَامِ فِي الْأَيَّامِ الْمَفْرُوضَاتِ تَسْكِينًا لِأَطْرَافِهِمْ، وَ تَخْشِيعًا لِأَبْصَارِهِمْ، وَ تَذْلِيلًا لِنَفُوسِهِمْ، وَ

۱. دا: از ابتدای عبارت « قِيلَ إِنَّ رَجُلًا جَاءَ إِلَى الشَّيْطَانِ فَقَالَ لَهُ: إِلَى أَيْنَ؟ ... » تا همین عبارت محذوف

۲. مواثبه: بر جستن و حمله کردن به همدیگر ۳. خَلَقَ: کهنه

تَخْفِيزًا لِقُلُوبِهِمْ، وَ إِذْهَابًا لِلْخِيَلَاءِ عَنْهُمْ،» و از آن است که آزموده است خدای تعالی بندگان مؤمن خویش را به صلوات و زکوات، و مشقت صیام در ایام مفروضه از برای تسکین اطراف و جوانب ایشان، و خاشع و خاضع گردانیدن ابصار ایشان، و ذلیل و رام گردانیدن نفسهای ایشان، و فرو داشتن دلهای ایشان، و بُردن خِيَلَاء^۱ و بزرگواری از خواطر ایشان.

«لَمَّا فِي ذَلِكَ مِنْ تَغْيِيرِ عِتَاقِ الْوُجُوهِ بِالتُّرَابِ تَوَاضُعًا، وَ التِّصَاقِ كَرَائِمِ الْجَوَارِحِ بِالْأَرْضِ تَصَاغُرًا، وَ لُحُوقِ الْبُطُونِ بِالْمُتُونِ مِنَ الصِّيَامِ تَذَلُّلًا؛» از برای آنچه در این عبادات است از آلودن رویهای جمیل خویش به خاک از برای تواضع و فروتنی، و از چسبانیدن اعضای گرامی خود به زمین از برای کوچک دلی، و از در رفتن شکمها به پشتها از گرسنگی روزه برای تذلل خواری خویش.

و جمیع این عبادات که صلاة و زکات و صوم است منافات با تکبر دارد؛ اما صلاة ظاهر است؛ و اما زکات از برای آنکه شکر نعمت مالیه است، و شکر منعم منافات دارد با تکبر از طاعت او؛ و اما صیام از برای آنکه در اوست از مصابره به رجوع و عطش طاعة لله و تذلل له.

«مَعَ مَا فِي الزَّكَاةِ مِنْ صَرْفِ ثَمَرَاتِ الْأَرْضِ وَ غَيْرِ ذَلِكَ إِلَى أَهْلِ الْمَسْكِنَةِ وَ الْفَقْرِ.» با آنکه در زکات است از صرف کردن میوههای زمین و غیر آن به اهل مسکنت و فقر. «انْظُرُوا إِلَى مَا هَذِهِ الْأَفْعَالِ مِنْ قَنَعِ نَوَاجِمِ الْفَخْرِ، وَ كَفِّ طَوَالِعِ الْكِبَرِ!» نظر کنید به آنچه در این افعال است - یعنی صلاة و زکات و صوم - از قمع و بیخ کردن آنچه ظاهر می شود از رذیله فخر، و از کف و منع آنچه طالع می شود از رذیله کبر!

«وَ لَوْ نَظَرْتُ لَمَا وَجَدْتُ^۳ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ يَتَعَصَّبُ لِشَيْءٍ مِنَ الْأَشْيَاءِ إِلَّا عَنْ عِلَّةٍ تَحْتَمِلُ مَوِيَّةَ الْجُهْلَاءِ، أَوْ حُجَّةً تَلِيْطُ بِعُقُولِ السُّفَهَاءِ غَيْرَكُمْ؛» و اگر نظر کنی هر آینه نیابی

۲. نهج البلاغه: وَقَدْ عَ + طَوَالِعِ الْكِبَرِ

۱. خِيَلَاء: کبر و بزرگ منشی

۳. همان: وَلَقَدْ نَظَرْتُ فَمَا وَجَدْتُ

احدی از عالمیان که تعصّب کند از برای چیزی از چیزها الا از علّتی و سببی که تحمّل تمویه جهلا باشد یا حجّتی که ملصق به عقول سفها گردد، غیر از شما که بی علّتی و سببی تعصّب می‌کنید.

«فَإِنَّكُمْ تَتَعَصَّبُونَ لِأَمْرٍ مَا يُعْرِفُ لَهُ سَبَبٌ وَلَا عِلَّةٌ.» پس بدرستی که شما تعصّب می‌کنید از برای امری که معلوم نیست او را سببی و نه علّتی.

«أَمَّا إِبْلِيسُ فَتَتَعَصَّبَ عَلَى آدَمَ لِأَصْلِهِ، وَطَعَنَ عَلَيْهِ فِي خَلْقِهِ؛ فَقَالَ: أَنَا نَارِيٌّ وَأَنْتَ طِينِيٌّ.» اما ابلیس پس تعصّب کرد بر آدم از برای اصل او، و طعن کرد بر او در خلقت او. پس گفت که من از آتشم و تو از گِل.

«وَأَمَّا الْأَغْنِيَاءُ مِنْ مُتَرَفِّعَةِ الْأُمَمِ، فَتَتَعَصَّبُوا لِآثَارِ مَوَاقِعِ النِّعَمِ، فَقَالُوا: نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ.» و اما اغنیا از کامکاران اُمم، پس تعصّب کردند از برای آثار محلّ وقوع نعمتها، پس گفتند که بیشتر است مالها و فرزندان ما و معذّب نخواهیم بود اصلاً.

«فَإِنْ كَانَ لَا بُدَّ مِنَ الْعَصَبِيَّةِ فَلْيَكُنْ تَعَصُّبُكُمْ لِمَكَارِمِ الْخِصَالِ، وَ مَحَامِدِ الْأَفْعَالِ، وَ مَحَاسِنِ الْأُمُورِ، الَّتِي تَفَاضَلَتْ فِيهَا الْمُجْدَاءُ وَ التُّجْدَاءُ مِنْ بَيُوتَاتِ الْعَرَبِ وَ يَعَاسِبِ الْقَبَائِلِ؛ بِالْأَخْلَاقِ الرَّغَبِيَّةِ، وَ الْأَخْلَامِ الْعَظِيمَةِ، وَ الْأَخْطَارِ الْجَلِيلَةِ، وَ الْآثَارِ الْمُحْمُودَةِ.» پس اگر ناچار باشد از عصبیت، پس باید که باشد تعصّب شما از برای خصلتهای گرامی، و فعلهای ستوده، و امور پسندیده، که فضیلت می‌جویند در آن مُجْدَا (یعنی شرفا) و تُجْدَا (یعنی اهل نجده و شجاعت) از خاندانهای عرب و رؤسا و اُمرای قبیله‌ها؛ به اخلاق مرغوب و عقول عظیم و قدر جلیل و آثار پسندیده.

«وَتَدَبَّرُوا أَحْوَالَ الْمَاضِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ قَبْلَكُمْ، كَيْفَ كَانُوا فِي حَالِ التَّمَحِيصِ وَالْبَلَاءِ.» و تدبّر کنید احوال مؤمنانی که پیش از شما بودند، که چگونه بودند در حال آزمایش و بلا.

«أَلَمْ يَكُونُوا أَثْقَلَ الْخَلَائِقِ أَعْبَاءً، وَأَجْهَدَ الْعِبَادِ بَلَاءً، وَأَضْيَقَ أَهْلِ الدُّنْيَا حَالاً.» آیا بودند گرانترین خلائق از روی بار سختیهای ایشان، و مشقت کشنده تر بندگان در بلا کشیدن، و تنگتر اهل دنیا حال ایشان.

«اتَّخَذَتْهُمْ الْفِرَاعِنَةُ عَبِيداً فَسَامُوهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ، وَجَرَّعُوهُمْ الْمُرَارَ، فَلَمْ تَبْرَحِ الْحَالُ بِهِمْ فِي ذُلِّ الْهَلَكَةِ وَقَهْرِ الْعَلَبَةِ، لَا يَجِدُونَ حِيلَةً فِي امْتِنَاعٍ وَلَا سَبِيلاً إِلَى دَفَاعٍ.» فرا گرفتند ایشان را فراعنه به بندگی، پس گرفتار کردند ایشان را به بدترین عذابی، و چشانیدند ایشان را تلخیها، پس لایزال حال ایشان در خواری هلاکت و قهر غلبه و گرفتاری مستمر بود، نمی یافتند چاره ای در منع آن و نه راهی به دفع آن.

«حَتَّى إِذَا رَأَى اللَّهُ سُجْحَانَهُ جَدَّ الصَّبْرِ مِنْهُمْ عَلَى الْأَذَى فِي مَحَبَّتِهِ، وَالِاخْتَالَ لِلْمَكْرُوهِ مِنْ خَوْفِهِ، جَعَلَ لَهُمْ مِنْ مَضَائِقِ الْبَلَاءِ فَرْجاً، فَأَبَدَهُمُ الْعِزُّ مَكَانَ الذُّلِّ، وَالْأَمْنُ مَكَانَ الْخَوْفِ،» تا دید خدای تعالی جد صبر کردن ایشان بر اذیت در محبت او، و کشیدن مکروه از ترس او، گردانید عزت ایشان به جای مذلت، و ایمنی به جای ترس.

«فَصَارُوا مُلُوكاً حُكَّاماً، وَأَئِمَّةً أَعْلَاماً، وَبَلَغَتِ الْكَرَامَةُ مِنَ اللَّهِ لَهُمْ مَا لَمْ تَذْهَبِ الْآمَالُ إِلَيْهِ بِهِمْ.» پس باز گشتند ایشان ملوک حکام و ائمه اعلام، و رسید کرامت از خدای تعالی مر ایشان را به جایی که نرفته بود آمال و امیدها به آن نسبت با ایشان.

«أَلَا وَإِنَّكُمْ قَدْ نَفَضْتُمْ أَيْدِيَكُمْ عَنْ حَبْلِ الطَّاعَةِ، وَتَلَمَّتُمْ حِصْنَ اللَّهِ الْمَضْرُوبَ عَلَيْكُمْ، بِأَحْكَامِ الْجَاهِلِيَّةِ.» بدانید که شما بدرستی که بفشاندید دستهای خود از حبل فرمانبرداری، و رخنه کردید حصار حفظ الهی که بر شما زده به احکام جاهلیت کفر.

«وَإِنَّ اللَّهَ قَدِ امْتَنَّنَ عَلَى جَمَاعَةِ هَذِهِ الْأُمَّةِ فِيمَا عَقَدَ بَيْنَهُمْ مِنْ حَبْلِ هَذِهِ الْأَلْفَةِ الَّتِي يَنْتَقِلُونَ فِي ضَلَّالَتِهَا، وَيَأْوُونَ إِلَى كَنَفِهَا، بِنِعْمَةٍ لَا يَعْرِفُ أَحَدٌ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَهَا قِيمَةً، لِأَنَّهَا رُجْحٌ مِنْ كُلِّ ثَمَنِ، وَأَجَلٌ مِنْ كُلِّ خَطَرٍ.» و بدرستی که خدای تعالی عطا کرده بر جماعت این امت مرحومه در آنچه عقد کرده است از حبل این الفت که انتقال می کنند و تعیش می نمایند در ظل او، و جای می گیرند در پناه او به نعمتی که نشناسد احدی از

مخلوقات آن را قیمتی، از برای آنکه افزونتر است از هر بهاء و بزرگتر است از هر امر خطیر عظیم.

«وَأَعْلَمُوا أَنَّكُمْ صِرْتُمْ بَعْدَ الْهِجْرَةِ أَغْرَابًا وَبَعْدَ الْمَوَالَاةِ أَحْرَابًا»^۱ مَا تَتَعَلَّقُونَ مِنَ الْإِسْلَامِ إِلَّا بِاسْمِهِ، وَلَا تَعْرِفُونَ مِنَ الْإِيمَانِ إِلَّا رِسْمَهُ. تَقُولُونَ: النَّارُ وَلَا الْعَارُ!

و بدانید که بتحقیق باز گشته‌اید بعد از هجرت اعراب و بادیه نشین — قال تعالى: ﴿الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَنْ لَا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾^۲ — و گشته‌اید بعد از موالات و دوستی محاربه و عدوات. متعلق نمی‌شوید از اسلام الا به اسم او، و نمی‌شناسید از ایمان الا رسم او. می‌گویید که آتش جهنم کو^۳ باش، و عار مبادا که باشد!

«كَأَنَّكُمْ تُرِيدُونَ أَنْ تُكْفِتُوا الْإِسْلَامَ عَلَى وَجْهِهِ» گویا می‌خواهید که بگردانید اسلام را و نگویند بگردانید بر روی او.

«انْتِهَاكَ لِحَرِّمِهِ، وَنَقْضًا لِمِيثَاقِهِ الَّذِي وَضَعَهُ اللَّهُ — تعالى — لَكُمْ حَرَمًا فِي أَرْضِهِ، وَ أَمْنًا بَيْنَ خَلْقِهِ.» از برای رعایت نکردن حرمت اسلام، و شکستن میثاق او که وضع کرده است خدای تعالی آن را — یعنی اسلام — از برای شما حَرَم در ارض او، و ایمنی در میان خلق او.

«وَأَنَّكُمْ لَوْ لَجَأْتُمْ إِلَى غَيْرِهِ حَارَبَكُمْ أَهْلُ الْكُفْرِ، ثُمَّ لَا جَبْرَيْلُ وَلَا مِيكَائِيلُ وَلَا مُهَاجِرِينَ وَلَا أَنْصَارُ يُنْصَرُونَكُمْ إِلَّا الْمَقَارَعَةُ بِالسَّيْفِ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَكُمْ.» تحذیر است از اعتماد بر غیر اسلام؛ یعنی: و بدرستی که اگر ملتجی شوید به غیر اسلام — از حمیت یا شجاعت یا کثرت قبیله — محاربه کنند با شما اهل کفر، آن گاه نه جبرئیل و نه میکائیل و نه مهاجرین و نه انصار یاری دهند شما را — از برای آنکه خروج از سلطان دین و تعزز به اسلام، مستلزم خذلان ملائکه است ایشان را، و

۱. نهج البلاغه: أحزاباً.

۲. التوبة: ۹۷.

۳. کو: مخفف که او

خروج از هجرت و نصرت — ألا مقارعه و مضاربه به شمشیر تا آن گاه که خدای تعالی حکم کند میانۀ ایشان.

«وَإِنْ عِنْدَكُمْ الْأَمْثَالُ مِنْ بَأْسِ اللَّهِ وَقَوَارِعِهِ، وَأَيَّامِهِ وَقَائِعِهِ،» و بدرستی که نزد شماست مثلها که زده است خدای تعالی به قرون ماضیه در شأن آن کسانی که بیرون رفتند از طاعت انبیا، و متفرق شدند در دین از شدت عذاب خدا و کوبشهای او، و ایام و وقایع او.

«أَلَا وَقَدْ قَطَعْتُمْ قَيْدَ الْإِسْلَامِ، وَعَظَلْتُمْ حُدُودَهُ، وَأَمُتُمْ أَحْكَامَهُ.» بدانید که قطع کردید قید اسلام را، و معطل داشتید حدود او را، و می رانیدید احکام آن را. قال السید الرضی: الفصل الثالث من الخطبة القاصعة فی اقتصاصه — علیه السلام — لحاله فی تکلیفه، و شرح حاله مع رسول الله — صَلَّى الله علیه و آله و سلم — من أول عمره، والتنبیه علی موضعه منه و ذلك قوله:

«وَقَدْ عَلِمْتُمْ مَوْضِعِي مِنْ رَسُولِ اللَّهِ — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ — بِالْقَرَابَةِ الْقَرِيبَةِ، وَ الْمَنْزِلَةِ الْخَصِيصَةِ. وَضَعَنِي فِي حِجْرِهِ وَأَنَا وَلِيدٌ يَضُمُّنِي إِلَى صَدْرِهِ، وَ يَكْنُفُنِي فِي فِرَاشِهِ، وَ يُسَبِّحُنِي بِجَسَدِهِ، وَ يُسَمِّنُنِي عَرْفَهُ؛ وَ كَانَ يَضَعُ الشَّيْءَ ثُمَّ يُلْقِمُنِيهِ،» و بدرستی که شما می دانید موضع و منزلت من از رسول الله — صَلَّى الله علیه و آله و سلم — به قرابتی قریبه، و منزلتی خصیصه که دیگری را در آن شرکت نبود. می نشانید مرا در کنار خود و من کودک بودم و به سینه خود مرا ضم می کرد، و در بستر خویش مرا محافظت می کرد، و می مالید به من جسد خود را، و اِشمام می کرد مرا بوی خوش خود را؛ و بود که می جوید چیزی را و لقمه به دهان من می نهاد (صلوات الله و سلامه علیهما و آلهما).

«وَمَا وَجَدَ لِي كَذِبَةً فِي قَوْلٍ وَلَا خَطْلَةً فِي فِعْلٍ.» و نیافت در من دروغی در قول، و نه قبیحی در فعل.

«وَلَقَدْ قَرَنَ اللَّهُ بِهِ — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ — مِنْ لَدُنْ أَنْ كَانَ فَطِيًّا أَعْظَمَ مَلَكٍ مِنْ مَلَائِكَتِهِ يَسْأَلُكَ بِهِ طَرِيقَ الْمَكَارِمِ، وَ مَحَاسِنَ أَخْلَاقِ الْعَالَمِ، لَيْلَهُ وَ نَهَارَهُ.» و هر آینه بدرستی که قرین کرده است خدای تعالی به او — صَلَّى الله علیه و آله و سلم — از آن

گاه که شیر خواره بوده، بزرگترین ملکی از ملائک خویش که سلوک می‌نماید او را طریق مکارم و محاسن اخلاق عالم در تمام شبانه روزی او.

«وَلَقَدْ كُنْتُ أَتَّبِعُهُ اتِّبَاعَ الْفَصِيلِ أَتْرَأُمُ، يَرْفَعُ لِي فِي كُلِّ يَوْمٍ عِلْمًا مِنْ أَخْلَاقِهِ، وَيَأْمُرُنِي بِالْإِفْتِدَاءِ بِهِ.» و هر آینه بودم که متابعت او می‌نمودم همچون متابعت بچه شتر از شیر باز گرفته از پی مادر خود، رفع می‌فرمود از برای من در هر روزی عِلْمی از اخلاق خویش، و امر می‌کرد مرا به اقتدای به او.

«وَلَقَدْ كَانَ يُجَاوِرُ فِي كُلِّ سَنَةٍ بِحِرَاءَ فَأَرَاهُ، وَلَا يَرَاهُ غَيْرِي. وَلَمْ يَجْمَعْ بَيْتٌ وَاحِدٌ فِي الْإِسْلَامِ غَيْرَ رَسُولِ اللَّهِ — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ — وَخَدِيجَةَ وَأَنَا ثَالِثُهُمَا. أَرَى نُورَ الْوَحْيِ وَالرَّسَالَةِ، وَأَشْمُ رِيحَ التُّبُوَّةِ.» و هر آینه بدرستی که در هر سال می‌رفت به کوه حراء، پس من می‌دیدم او را، و غیر من نمی‌دید او را. جمع نکرد یک خانه آن روز در اسلام غیر رسول الله — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ — و خدیجه — رضی الله عنها — و من سیوم ایشان بودم. می‌دیدم نور وحی و رسالت و استشمام می‌کردم رایحه نبوت.

«وَلَقَدْ سَمِعْتُ رَنَّةَ الشَّيْطَانِ — لَعْنَهُ اللَّهُ — حِينَ نَزَلَ الْوَحْيُ عَلَيْهِ — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ — فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا هَذِهِ الرَّنَّةُ؟ قَالَ: هَذَا الشَّيْطَانُ قَدْ أَيْسَ مِنْ عِبَادَتِهِ. إِنَّكَ تَسْمَعُ مَا أَسْمَعُ، وَتَرَى مَا أَرَى، إِلَّا أَنَّكَ لَسْتَ بِنَبِيٍّ، وَإِنَّكَ لَوْزِيرٌ وَإِنَّكَ لَعَلَى خَيْرٍ.» و هر آینه بدرستی که می‌شنیدم آواز شیطان — علیه اللعنة — در حینی که نازل می‌شد وحی بر آن حضرت — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ — پس گفتم: یا رسول الله، این چه آواز است؟ گفت: این شیطان است که مأیوس شده است از عبادت خود. بدرستی که تو می‌شنوی آنچه من می‌شنوم، و می‌بینی آنچه من بینم، و هر آینه بدرستی که تو نیستی نبی، و بدرستی که تو هر آینه وزیری و بدرستی که تو هر آینه بر خیری.

«وَلَقَدْ كُنْتُ مَعَهُ — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ — لَمَّا أَتَاهُ الْمَلَأُ مِنْ قُرَيْشٍ، فَقَالُوا لَهُ: يَا مُحَمَّدُ! إِنَّكَ قَدْ ادَّعَيْتَ عَظِيمًا لَمْ يَدَّعِهِ آبَاؤُكَ وَلَا أَحَدٌ مِنْ بَيْتِكَ، وَنَحْنُ نَسْأَلُكَ أَمْرًا إِنْ أَجَبْتَنَا إِلَيْهِ وَارْتَبَتْهُ، عَلِمْنَا أَنَّكَ نَبِيٌّ وَرَسُولٌ، وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ عَلِمْنَا أَنَّكَ سَاحِرٌ كَذَّابٌ.»^۱

۱. از ابتدای عبارت «و لقد كنت معه (ص) لما أتاه الملائمة من قريش، فقالوا له ...» تا پایان خطبه قاصعه در

و مِنْ کَلَامِهِ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ: ^۱
 [فی جَوَابِ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِهِ بِکَلَامٍ طَوِيلٍ یُکَثِّرُ فِيهِ الثَّنَاءَ عَلَيْهِ
 وَ یَذْکُرُ سَمْعَهُ وَ طَاعَتَهُ لَهُ فَقَالَ — عَلَيْهِ السَّلَامُ:]

«إِنَّ مِنْ حَقِّ مَنْ عَظَّمَ جَلَالَ اللَّهِ فِي نَفْسِهِ، وَجَلَّ مَوْضِعُهُ مِنْ قَلْبِهِ، أَنْ يَصْغُرَ عِنْدَهُ
 — لِعَظَمِ ذَلِكَ — كُلُّ مَا سِوَاهُ، وَ إِنَّ أَحَقَّ مَنْ كَانَ كَذَلِكَ لَمَنْ عَظَّمَتْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ، وَ
 لَطْفَ إِحْسَانِهِ إِلَيْهِ، فَإِنَّهُ لَمْ تَعْظَمْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا أَزْدَادَ حَقِّ اللَّهِ عَلَيْهِ عِظَمًا؛ وَ إِنَّ مِنْ
 أَسْخَفِ حَالَاتِ الْوَلَاةِ عِنْدَ صَالِحِ النَّاسِ، أَنْ يُظَنَّ بِهِمْ حُبُّ الْفَخْرِ، وَ يُوضَعَ أَمْرُهُمْ عَلَى
 الْكِبَرِ، وَ قَدْ كَرِهْتُ أَنْ يَكُونَ جَالٍ فِي ظَنِّكُمْ أَنِّي أَحَبُّ الْإِطْرَاءِ، وَ اسْتِجَاعِ الثَّنَاءِ؛ وَ لَسْتُ
 — بِمُحَمَّدِ اللَّهِ — كَذَلِكَ.» ^۲

→

متن کتاب بدون ترجمه و شرح نگاشته شده که در این بخش از نقل آن عبارات خودداری می‌گردد.
 پس از اتمام شرح خطبه قاصعه، خطبه ۲۲۱ (قاله بعد تلاوته «ألهاکم التکاثیر حتّی زرتم المقابر»): یا
 له مراماً ما أبعدہ و ...) در متن کتاب بدون ترجمه و شرح ذکر شده که از نقل آن خطبه نیز خودداری
 می‌شود.

۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶ [نیمه دوم خطبه]: این خطبه در متن کتاب، بدون ترجمه ذکر شده و به همین
 جهت ترجمه دکتر شهیدی در پانویس بیان شده، سپس شرح و تفسیر مؤلف در ادامه همین خطبه و در
 متن اصلی ذکر می‌شود.

۲. [مردی از یاران او با گفتاری دراز حضرتش را پاسخ داد، و در آن بر وی درود فراوان فرستاد و یادآوری
 کرد که — سخن او را — شنو است و در انجام فرمان او کوشاست. امام فرمود: کسی که جلال خدا در دیده
 جان او بزرگ آید، و منزلتش در دل او سترگ، سزا است که به خاطر این بزرگی هر چه جز خداست نزد او
 خُرد نماید، و سزاوارتر کس بدین آن بُود که نعمت خدا بر وی بسیار باشد و او بر خوانِ احسانِ خدا ریزه
 خوار، چه نعمت خدا بر کسی بسیار نگردد جز که به پاسِ آن حقّ وی بر او افزون شود؛ و در دیده مردم
 پارسا، زشت‌ترین خوی و البیان این است که خواهند مردم آنان را دوستدار بزرگمنشی شمارند، و
 کارهانشان را به حسابِ کبر و خود خواهی بگذارند؛ و خوش ندارم که در خاطر شما بگذرد که من
 دوستدار ستودنم، و خواهان ستایش شنودن. سپاس خدا را که بر چنین صفت نژادم.

وَلَوْ كُنْتُ أَحَبُّ أَنْ يُقَالَ ذَلِكَ لَتَرَكْتُهُ ائْخِطَاطًا لِلَّهِ سُبْحَانَهُ عَنْ تَنَاوُلِ مَا هُوَ أَحَقُّ بِهِ مِنَ الْعِظْمَةِ وَالْكِبَرِيَاءِ؛ وَرُبَّمَا اسْتَحْلَى النَّاسُ الثَّنَاءَ بَعْدَ الْبَلَاءِ، فَلَا تُثْنُوا عَلَيَّ بِجَمِيلِ ثَنَاءٍ، لَا خِرَاجِي نَفْسِي إِلَى اللَّهِ وَإِلَيْكُمْ مِنَ التَّقِيَّةِ فِي حُقُوقٍ لَمْ أَفْرُغْ مِنْ أَذَائِهَا، وَفَرَائِضٍ لَا بُدَّ مِنْ إِمْضَائِهَا، فَلَا تُكَلِّمُونِي بِمَا تُكَلِّمُ بِهِ الْجَبَابِرَةَ، وَلَا تَتَحَقَّقُوا مِنِّي بِمَا يَتَحَقَّقُ بِهِ عِنْدَ أَهْلِ الْبَادِرَةِ، وَلَا تُخَالِطُونِي بِالمُصَانَعَةِ، وَلَا تَتَنَبَّهُوا بِي اسْتِغْنَالًا فِي حَقِّ قِيلَ لِي، وَلَا ائْتِمَّاسَ إِعْظَامٍ لِنَفْسِي، فَإِنَّهُ مِنَ اسْتِثْقَالِ الْحَقِّ أَنْ يُقَالَ لَهُ أَوِ الْعَدْلَ أَنْ يُعْرَضَ عَلَيْهِ، كَانَ الْعَمَلُ بِهِمَا أَثْقَلَ عَلَيْهِ.^۱ فَلَا تَكْفُؤُوا عَنْ مَقَالَةٍ بِحَقِّ، أَوْ مَشُورَةٍ بِعَدْلِ، فَإِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي بِفَوْقٍ أَنْ أُخْطِئَ، وَلَا أَمِنْ ذَلِكَ مِنْ فِعْلِي، إِلَّا أَنْ يَكُنِيَ اللَّهُ مِنْ نَفْسِي مَا هُمْ أَهْلُكَ بِهِ مِنِّي، فَإِنَّمَا أَنَا وَأَنْتُمْ عِبِيدٌ مُتَلَوِّكُونَ لِرَبِّ لَا رَبَّ غَيْرُهُ؛ يَمْلِكُ مِنَّا مَا لَا يَمْلِكُ مِنْ أَنْفُسِنَا، وَأَخْرَجَنَا مِمَّا كُنَّا فِيهِ إِلَى مَا صَلَحْنَا عَلَيْهِ، فَأَبَدَ لَنَا بَعْدَ الضَّلَالَةِ بِالْهُدَى، وَأَعْطَانَا الْبَصِيرَةَ بِالْعَمَى.»^۲

من کلام الشیخ احمد الغزالی - قدس سره - : « ما ینبغی التنبیه علیه أن تعلم ایها الأخ أنَّ الکبر ردی مفسد للقلوب. و قد تقرّر أنه لیس للقلب شیء من الصفات الحمیده إلا و للنفس فی مقابلته ما تشابهه. فاعلم أنه قد یتلبس الکبر بالتعزّر، فها نحن نبین لک الفرق بینهما: فالکبر من صفات النفس و التعزّر من القلب، فالتعزّر شأن

۱. و اگر ستایش دوست بودم آن را و می نهادم، و به خاطر فروتنی در پیشگاه خدای سبحان، از بزرگی و بزرگواری که تنها او سزاوار است بدان. و بسا مردم که ستایش را دوست دارند از آن پس که در کاری کوششی آرند. لیکن مرا به نیکی مستایید تا از عهده حقوقی که مانده است برآیم و واجبه که برگردم باقی است ادا نمایم. پس با من چنان که با سرکشان گویند سخن مگویند و چونان که با تیز خویان کنند از من کناره مجویند، و با ظاهر آرای آمیزش مدارید و شنیدن حق را بر من سنگین مپندارید، و نخواهم مرا بزرگ انگارید، چه آن کس که شنیدن سخن حق بر او گران افتد و نمودن عدالت بر وی دشوار بُود، کار به حق و عدالت کردن بر او دشوار تر است.

۲. پس، از گفتن حق یا رای زدن در عدالت باز مایستید، که من نه برتر از آنم که خطا کنم، و نه در کار خویش از خطا ایمنم، مگر که خدا مرا در کار نفس کفایت کند که از من بر آن توانا تر است. جز این نیست که ما و شما بندگان و مملوک پروردگاریم و جز او پروردگاری نیست. او مالک ماست و ما را بر نفس خود اختیاری نیست. ما را از آنچه در آن بودیم بیرون کرد و بدانچه صلاح ما در آن بود در آورد، به جای گمراهی رستگاریمان نصیب نمود، و به جای کوری بینایی مان عطا فرمود.

المؤمنين و الكبر شعار المتجبرين. ذكر أن رجلاً قال للحسن البصري -رحمة الله عليه -: يا أبا سعيد، إنك لعظيم في نفسك؟ فقال: لا، ولكنني عزيز في نفسي لأنني رأيت الله تعالى يقول: ﴿وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾^١.

و فقد فرّق الشاعر بين العزّ و الكبر في قوله:

بنى جعفر أنتم سماء رياسة مناقبكم في أفقها أنجم زهر
طريقتكم مثلي^٢ و هداكم رضا و مذهبكم قصد و نائلكم غمر
عطاء و لا من و حكم و لا هوى و حلم و لا عجز و عز و لا كبر

فالتعزّز له حد، لا ينبغي للعبد أن يتجاوزه فيخرج إلى حدّ الكبر. فالتعزّز هو أن يصون الانسان نفسه عن الامور التي تشينه في دينه و مروته، كمن يمشي في الطرق مكشوف الرأس، و يتوهمه أن هذا من التواضع، و هذا خطأ و رذيلة. و ربما كانت هذه الحالة التي يتوهم صاحبها أنها كسر نفس و تواضع ترفع بها النفس، و تخيل إلى فاعلها أن أحداً لا يستطيع أن يفعل فعلك، فيصير ذلك تكبراً من حيث ظن أنه تواضع؛ و ما أحسن ما قيل في المعنى:

كريم له نفسان نفس عظيمة ينزّهه عن كلّ أمر يشينه
و نفس لها عن ساحة الكبر مصرف فتظهر منه للأخلاء لينه

فكما ينبغي للانسان المتعزّز أن يجانب الكبر، كذا ينبغي للانسان المتواضع أن لا يفرط في التواضع فيخرج الى حدّ الضعة و المهانة، ليراع الانسان ذلك و لا يمهله. » انتهى كلامه.

عن الأصمعي قال: اجتزت في بعض سلك^٣ الكوفة، فإذا أنا برجل قد خرج من حش على كتفه جرّة^٤، وهو يقول:
و أكرم نفسي إنني إن أهنتها و حقك لم تكره على أحد بعدى

١. المنافقون: ٨

٢. مثلي: نمونه كامل

٣. اجتزت: عبور كردم، گذشتم؛ سلك: راه، معبر

٤. حش: بستان، نخلستان؛ جرّة: سبو؛ جرّة: دام آهو.

قال الأصمعي: فقلت له: أو بمثل هذا تكرمها. فقال: نعم، و استغنى عن سفلة مثلك إذا سألته. قال: صنع الله لك. قال الأصمعي: فاسرعتُ لئلا يشتمنى. فصاح بى: يا أصمعي!

لنقل الصخر من قلال الجبال أحب إلى من منن الرجال
يقول الناس كسبك فيه عار وكل العار فى ذل السؤال
وكذا قد يشتهب العجب بالفرح، فالعجب للنفس ردى مذموم. لأنَّ المُعْجِب ينقطع نظره عن رؤية النعم من المنعم بها تعالى، فيتوهمها من نفسه؛ والفرح أن يرى العبد النعم من الله تعالى فيفرح بها، ويحمد الله تعالى عليها اعترافاً للرب تعالى بما منحه. قال تعالى: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ﴾^١
ثم اعلم أنَّ التواضع والتكبر مرجعهما إلى القلب، وليس لهما تعلق بالزى وما يتكلفه انسان من الافعال الظاهرة. فإنَّ ذلك قد يكون تصنعاً، فكم من إنسان فقير يظهر التواضع والإنكسار ونفسه من أنفاس الجبابة المتكبرين؛ وكم من إنسان له هيئة وأبهة وهو من المتواضعين، ترى عنده انكساراً وخضوعاً.
و حدّ الكبر هو استعضام النفس، و أنَّ ينظر الانسان إلى غيره بعين الإحتقار؛ و علامته فى اللسان أن يقول: أنا وأنا؛ وهو خصومة مع الله تعالى، إذ الكبرياء رداؤه و العظمة إزاره؛ والكبر هو الذنب الذى لا ينفع منه طاعة، وهو خلق من أخلاق القلب. فالمتكبر ينظر إلى الناس نظرة إلى البهائم؛ و مثل المتكبر مثل غلام لبس قلنسوة المليك، و جلس على سريره، فانظر كيف فعل فعلاً يستحق به ضرب الرقبة.
تمت الباب بعون الملك الوهاب و صلى الله على خير خلقه محمد و أولاده أجمعين.

الباب التاسع

من كتاب منهاج الولاية في نهج البلاغة

في مذمة الظلم و الظالمين
وكلّ من خالف الهدى و الدين

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:^۱
[وَهِيَ مَعْرُوفَةٌ بِالشَّقْشِقِيَّةِ]

«أَمَّا وَاللَّهِ لَقَدْ تَقَمَّصَهَا فُلَانٌ» به خدا سوگند که هر آینه بدرستی که بپوشید به شتاب پیراهن خلافت را فلان.

فی بعض الحواشی: القمص و التقمیص حركةٌ تسرع بصاحبها و تخفُّه؛ و إنما قال تقمَّصها لأنَّه أخذها أخذاً سريعاً و لبسها على خفَّةٍ و سرعةٍ، و لهذا قالوا: كانت بیعة أبی بکر فلتةً و قی الله شرَّها.

قال الشارح: «المرادُ بفلان، هو أبوبکر»، و فی بعض النسخ: «لقد تقمَّصها ابن أبی قحافة». و الضمیر فی «تقمَّصها» راجع الی الخلافة، لعهداها أو لسبق ذکرها؛ و استعار لفظَ التقمَّص لتلبَّسه بها.

«وَإِنَّهُ لَيَعْلَمُ أَنَّ مَحَلَّ مِنْهَا مَحَلُّ الْقُطْبِ مِنَ الرَّحَى.» و حال آنکه او هر آینه می داند که محلّ من از خلافت محلّ قطب است از آسیا.^۲

إشارة إلى أنَّ محلَّ القطب أعدل المحال و أقومها من الرحى، و نسبتها إلى دوران الرحى أحسن النسب؛ فكلَّ الخطوط منه إلى أجزاء طرفه متساوية؛ و لهذا كان رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلَّم - يجلس من القوم كأنَّ المائدة و هو

۱. نهج البلاغه، خطبة ۳

۲. که آسیا سنگ، تنها گرد استوانه به گردش در آید. «ترجمه دکتر شهیدی»

وسطهم. قال الشارح: أكد كذلك بالكناية عن علوه و شرفه، مع فيضان العلوم عنه بوصفين من اوصاف الجبل المنيع العالی بقوله — عليه السلام —: «يَنْحَدِرُ عَنِ السَّيْلِ، وَلَا يَرْقَى إِلَى الطَّيْرِ»؛ فرود می آید از من سیل، و نمی تواند به بالا بر شدن به سوی من طیر.

أى يفيض العلم من الحقِّ عَلَى ثَمَّ ينحدر عَنِّي. قال الله تعالى: ﴿أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا﴾^۱،

و الماء ههنا بمعنى العلم باتِّفاق أكثر المفسِّرين.
«فَسَدَلْتُ دُونَهَا ثَوْبًا»، پس فرو گذاشتم بر پیش او جامه را.
كناية عن احتجابه عن طلبها بحجاب الزهد فيها و الإعراض عنها.
«وَطَوَيْتُ عَنْهَا كَشْحًا». و خالی کردم از آن پهلورا.
كناية عن امتناعه منها كالمأكل الذى يطوى البطن دونه.
«وَطَفِقْتُ أَرْتَى بَيْنَ أَنْ أَصُولَ بَيْدٍ جَذَاءً»، و در ایستادم رأی می دیدم میان آنکه صولت^۲ کنم به دست بریده.

أى أرى لنفسى ما هو أصلح لها، و فى رواية: جَذَاءٌ — بالدال المهملة — وكلاهما بمعنى القطع، يقال: جَدَّ و جَذَّ الشَّيْءُ، أى قطعه. أى: كيف يمكن صولتى بغير ناصر و عون.

«أَوْ أَصْبِرَ عَلَى طَخِيَةِ عَمِيَاءَ»، یا آنکه صبر کنم بر ظلمتى که حقّ نتوان دید در آن.
أى ظلمه لا يهتدى^۳ فيها للحقّ، و كُنَى بها عن إلتباس الامور فى الخلافة قبله كنايةً بالمستعار. و كُنَى عن شدّتها بقوله:

«يَهْرُمُ فِيهَا الْكَبِيرُ، وَ يَشِيبُ فِيهَا الصَّغِيرُ»، که پیر می شود در آن بزرگ، و سفید موی می شود در آن کوچک.

«وَ يَكْدَحُ فِيهَا مُؤْمِنٌ حَتَّى يَلْقَى رَبَّهُ!» و سعی می کند به شتاب در آن مؤمن تا

۲. صولت: قدرت، نفوذ

۱. الرعد: ۱۷.

۳. دا: لا تهدى.

برسد به پرودگار خود!

«فَرَأَيْتُ أَنَّ الصَّبْرَ عَلَى هَاتِي أَحَجُّى»، پس دیدم که صبر بر آن لایق تر است از روى عقل.

ترجیح لقسم الصبر على قسم المنافرة؛ و «هاتى» لغة فى هذا؛ و «أَحَجُّى» أَلْيَقُ بِالْحَجِّى وَ هُوَ الْعَقْلُ، لما فى المنافرة من انشعابٍ عَصَا الْمُسْلِمِينَ مَعَ غَضَاظَةِ الْإِسْلَامِ وَ كَثْرَةِ أَعْدَائِهِ.

«فَصَبَرْتُ وَ فِى الْعَيْنِ قَدَرٌ، وَ فِى الْحَلْقِ شَجْوٌ»، پس صبر کردم و حال آنکه در چشم خاشه ای بود، و در حلق غصه.

کنایتان عن الغم و مرارة الصبر و التألم من العین.

«أَرَى تُرَاثِى نَهْبًا»، مى بینم میراث خود را غارت.

قیل: تُرَاثُهُ هُوَ مَا خَلَفَهُ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - لَا بِنْتَهُ - عَلَيْهَا السَّلَامُ - كَفَدَكَ، لِأَنَّ مَالَ الزَّوْجَةِ فِى حَكْمِ مَالِ الرَّجُلِ؛ وَ النَّهْبُ إِشَارَةٌ إِلَى مَنَعِ الْخُلَفَاءِ الثَّلَاثَةِ لَهَا بِالْخَبَرِ الَّذِى رَوَاهُ أَبُو بَكْرٍ «نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا تُورَثُ، مَا تَرَكَنَاهُ فَهُوَ صَدَقَةٌ».^١

و قیل: أَرَادَ مَنْصِبُ الْخِلَافَةِ وَ يَصْدُقُ عَلَيْهِ لَفْظُ الْإِرْثِ كَمَا فِى قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿يَرِثُنِى وَ يَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ﴾^٢ أَى الْعِلْمُ وَ مَنْصِبُ النُّبُوَّةِ.

«حَتَّى مَضَى الْأَوَّلُ لِسَبِيلِهِ، فَأَذَلَّنِى بِهَا إِلَى فُلَانٍ بَعْدَهُ.» تا بگذشت اول به راه آخرت خود، پس فرو گذاشت آن را به فلان بعد از او.

كُنِى بِذَلِكَ عَنْ نَصِّ أَبِي بَكْرٍ عَلَيْهِ بِالْخِلَافَةِ بَعْدَهُ. ثُمَّ تَمَثَّلَ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ - بِقَوْلِ الْأَعَشَى (باز تمثیل فرمود - عليه الصلوة و السلام - به قول أعشى در صفت ناقه خویش):

شَتَّانَ مَا يَوْمِى عَلَى كُورِهَا وَ يَوْمُ حَيَّانَ أَخِى جَابِرِ

١. بحار الأنوار، ج ٢٨، ص ١٥٤؛ صحيح بخارى، خمس: ١، فضائل أصحاب النبى ١٢؛ صحيح مسلم،

٢. مريم: ٦

جهاد: ٥٢ - ٤٩...

دور است میان روزی من بر بالای پالان او در تعب و رنج و نصب، و میان روز حیّان برادر جابر در نعمت و راحت.

يَصِفُ نَاقَةَ لَهُ، وَ إِنَّهُ كَانَ مُسْتَأْنَسًا لِحَيَّانٍ أَخَى جَابِرٍ فِي زَمَنِ كَانَ الْأَعَشَى يَتَذَكَّرُهُ حِينَ دَفَعَ بَعْدَهُ إِلَى مَضَائِقِ الْحِطِّ وَ التَّرْحَالِ مِنْ غَيْرِ قَرَارٍ؛ وَ إِنَّهُ يَقُولُ يَوْمَ حَيَّانٍ وَ كَانَ نَدِيمَ حَيَّانٍ وَ مَدَّاحَهُ يَعِيشُ مَعَهُ فِي نِعْمَةٍ وَ رِفَاهِيَةٍ؛ وَ كَانَ جَابِرٌ رَجُلًا دَنِيًّا خَسِيسًا مِمَّنْ كَانَ يَعْرِفُ بِإِخْوَتِهِ، وَ إِنَّ حَيَّانَ لَأَمَّهُ عَلَى ذَلِكَ، فَقَالَ: أَعَرَفْنِي بِإِخْوَةِ جَابِرٍ؟ فَمَعْنَاهُ: إِنَّ يَوْمَ حَيَّانٍ كَانَ يَوْمَ نِعْمَةٍ مَكْدَّرَةٍ بِوُجُودِ جَابِرٍ، وَلَكِنْ كَانَ مَعَ الْبُؤْسِ رَاحَةً؛ وَ يَوْمَهُ عَلَى كُورِهَا كَانَ اضْطِرَابٌ لَا قَرَارَ فِيهِ، وَ نَصَبٌ لِرَاحَةٍ فِيهِ؛ وَ غَرَضُ الْبَيْتِ تَمْثِيلُ حَالِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ - بِحَالِ الْقَائِلِ، وَ الْفَرْقُ بَيْنَ أَيَّامِهِ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - وَ حَالِهِ مَعَهُ فِي الْعِزَّةِ وَ قَرَبِ الْمَنْزِلَةِ وَ حَصُولِ الْعُلُومِ وَ مَكَارِمِ الْإِخْلَاقِ، وَ أَيَّامِهِ مَعَ الْقَوْمِ وَ حَالِهِ مِنَ الْمَتَاعِبِ وَ الْمَشَاقِّ وَ مَقَاسَاةِ الْمُحَنِّ.

«فَيَا عَجَبًا! بَيْنَمَا هُوَ يَسْتَقِيلُهَا فِي حَيَاتِهِ إِذْ عَقَدَهَا لِأَخَرٍ بَعْدَ وَفَاتِهِ» پس ای عجب میانه آنکه او استقاله می کرد خلافت را در حین حیات خود آن گاه عقد کرد آن را به دیگری بعد از وفات خود.

وَجْهُ التَّعَجُّبِ هُوَ اسْتِقَالَتُهُ مِنْهَا فِي الْحَيَاةِ لِثِقَلِهَا، مَعَ تَحْمِلِهِ لَهَا فِي الْمَمَاتِ أَيْضًا لِعَقْدِهَا لِغَيْرِهِ، وَ اسْتِقَالَتُهُ هُوَ قَوْلُهُ: «أَقِيلُونِي فَلَسْتُ بِخَيْرٍ وَ عَلَيَّ فِيكُمْ»^۱.

«لَشَدَّ مَا تَشَطَّرَا ضَرْعِيهَا!» أَيُ خَصَّصَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا صَاحِبَهُ بِشَطْرِ مَنْ ضَرْعِيهَا، مِنْ قَوْلِهِمْ: احْلُبْ حَلْبًا وَلَكِ شَطْرُهُ؛ وَ شَطْرُ كُلِّ شَيْءٍ نَصْفُهُ.

«فَصَيَّرَهَا فِي حَوْزَةٍ خَشْنَاءَ» پس گردانید خلافت را در ناحیه و تحت تصرف درشت تر و زبرترین نواحی.

يَقَالُ: هَذَا فِي حَوْزِ فُلَانٍ، أَيُ تَحْتَ تَصْرِفِهِ؛ أَيُ جَعَلَهَا فِي جَانِبِ هُوَ أَخْشَنُ الْجَوَانِبِ.

۱. بحار الأنوار، ج ۱۰، ص ۲۸

«يَغْلُظُ كُلُّمُهَا، وَيَخْشُنُ مَسْهَا،» كه غليظ بود جرح او در مواجهه به اقوال و افعال، و درشت بود مس او.

و كنى بها بوصف «خَشْنَاء» عن طباع عُمَر، فَإِنَّهَا كَانَتْ يَوْصَفُ بِالْجَفَاوَةِ؛ وَ «يَغْلُظُ كُلُّمُهَا» عن غلظته في المواجهة بالقول و غيره و الكلم الجرح؛ وَ «بَخْشُونَةَ مَسِّهَا» عن عدم لينه لمن يلتمس منه أمراً.

«وَيَكْثُرُ الْعِتَارُ، وَ الْإِعْتِذَارُ مِنْهَا،» و بسيار بود بر روی افتادن و عذر آوردن از آن. عَمَّا كَانَ يَتَشَرَّعُ إِلَيْهِ مِنَ الْأَحْكَامِ لَمْ يُعَاوِدِ النَّظَرَ فِيهَا فَيَجِدُهَا غَيْرَ صَائِبَةٍ، فَيَحْتَاجُ إِلَى الْإِعْتِذَارِ مِنْهَا، كَقِصَّةِ الْمَجْهُضَةِ وَ غَيْرِهَا؛ وَ الضَّمِيرُ يَعُودُ إِلَى الْحُوزَةِ.

«فَصَاحِبُهَا كَرَاكِبِ الصَّعْبَةِ إِنْ أَشْتَقَّ لَهَا حَرَمٌ، وَ إِنْ أَسْلَسَ لَهَا تَفَحَّمٌ،» پس مصاحب آن طبیعت غلیظه خشناء همچون سوار شتر سرکش است؛ اگر زمام او می کشم، بینی بریده می شود، و اگر نرم می کنم مهار او، علف می کند.

«فَمَنَى النَّاسُ — لَعَمْرُ اللَّهِ — بِخَبْطٍ» پس مبتلا شدند مردم — به حیات خدا سوگند — به تشوش احوال.

«وَ شِمَاسٍ — وَ بَكْثَرَةٌ نَفَرَةٌ عَسَرَ اخْلَاقَ — وَ تَلَوْنٍ وَ اعْتِرَاضٍ؛» و متلون بودن و به پهنا رفتن در طریق.

لَمَّا كَانَ يَقَعُ مِنْ تَغْيِيرِ اخْلَاقِ الرَّجُلِ وَ اخْتِلَافِ حَرَكَاتِهِ كَالْفَرَسِ الَّذِي لَمْ تُرْضَ.
«فَصَبَرْتُ عَلَى طُولِ الْمُدَّةِ، وَ شِدَّةِ الْمِحْنَةِ؛ حَتَّى إِذَا مَضَى لِسَبِيلِهِ» پس صبر کردم بر درازی مدت و سختی محنت؛ تا آنگاه که بگذشت ثانی به راه آخرت خود.

«جَعَلَهَا فِي جَمَاعَةٍ زَعَمَ أَنِّي أَحَدُهُمْ،» گردانید آن را در جماعتی که زعم او آن بود که من یکی از ایشانم.

و هم أهل الشورى، ثم أردف حكاية الحال باستغاثة الله للشورى بقوله:
«فَيَا لِلَّهِ وَ لِلشُّورَى!» پس بار خدایا استغاثه می کنم به تواز آن مشورت کردن ایشان!

«مَتَى اعْتَرَضَ الرَّيْبُ فِي مَعَ الْأَوَّلِ مِنْهُمْ، حَتَّى صِرْتُ أَقْرَنُ إِلَى هَذِهِ النَّظَائِرِ!» کی

درآمد شک و ریب مردم را در مساوات من با اوّل از ایشان، تا قرین کردند مرا به جماعت مذکورین!

الإستفهام على سبيل التعجب من عروض الشك للناس فى مساواته بالأوّل، إلى أن قرّن بالجماعة المذكورين فى الفضل و الإستحقاق.
«لَكِنِّي أَسْفَفْتُ إِذْ أَسْفُوا، وَ طَرْتُ إِذَا طَارُوا؛» وليكن من خود را فرو مى آورم به نشیب گاهى كه ایشان فرو آمدند، و طيران مى كنم به بالا گاهى كه ایشان طيران مى كنند.

يعنى نزلت و صعدت على وفق نزولهم و صعودهم.
«فَصَغَى رَجُلٌ مِنْهُمْ لِضِغْنِهِ، وَ مَالَ الْآخَرُ لِصِمْرِهِ مَعَ هَيْنٍ وَ هَيْنٍ،» پس ميل کرد مردى از ایشان (يعنى سعد) از برای حقد و كينه او، و ميل کرد ديگرى (يعنى عبدالرحمن) از برای داماد خود (عثمان) با قباحت و زشتى.
قوله: «مَعَ هَيْنٍ وَ هَيْنٍ» يريد أن ميله لم يكن لمجرد المصاهرة، بل لاسباب أخرى كنفاسة عليه أو حسد له، فكُنِيَ بِهِنِ وَ هَيْنٍ عنها.
«إِلَى أَنْ قَامَ ثَالِثُ الْقَوْمِ نَافِجاً حِضْنِيهِ، بَيْنَ ثَنِيلِهِ وَ مُعْتَلِفِهِ،» تا آنكه برخاست سيوم قوم - يعنى عثمان - در حالتى كه رفع كنده يا بسط كنده بود هر دو بغل خود ميان روٹ خود و مأكول خود روى.

نافجاً (بالحاء و الجيم معاً)، نفج (بالجيم): رَفَعَ؛ و نفح (بالحاء): إنبسط؛ و كُنِيَ بذلك عن أنه لم يكن همّه إلا التوسّع ببیت المال، و الإشتغال بالتنعم بالمال كل و المشارب، ملاحظاً فى ذلك تشبيهه^۱ بالبعير أو الفرس المكرّم.
«وَ قَامَ مَعَهُ بَنُو أَبِيهِ» و برخاستند با او پسران پدر او (يعنى بنى اميه).
«يَخْضُمُونَ مَالَ اللَّهِ خِضْمَ الْإِبِلِ نَبْتَةَ الرَّبِيعِ،» مى خوردند مال خداى را به تمام دهن همچون خوردن شتر علف را در فصل بهار.

۱. دا: لتشبيهه

كُنِيَ بِالْخِضْمِ - وَهُوَ الْأَكْلُ بِكُلِّ الْفَمِ - عَنْ كَثْرَةِ تَوْسَعِهِمْ بِمَالِ الْمُسْلِمِينَ.
«إِلَى أَنْ أَنْتَكْتَ عَلَيْهِ قَتْلُهُ،^١ وَأَجْهَزَ عَلَيْهِ عَمَلُهُ، وَكَبَتْ بِهِ بَطْنَتُهُ!» تا عهد شکست
بر او قتل او، و سرعت کرد به قتل او عمل او، و به روی انداخت او را شکم گشادگی
او!

يقال: جهزت على الجريح وأجهزت، إذا أسرعت إلى قتله؛ وكُنِيَ بَانْتِكَاثِ قَتْلِهِ
عَنْ انْتِقَاضِ الْأُمُورِ عَلَيْهِ، وَ مَا كَانَ يَبْرُمُهُ مِنَ الْأَرَاءِ دُونَ الصَّحَابَةِ؛ وَ اسْتِعَارَ لِفِظِ
الْإِجْهَازِ الَّذِي يَفْهَمُ مِنْهُ سَبْقُ الْجِرَاحِ وَ الْإِثْنَانِ بِضَرْبٍ وَ نَحْوِهِ لِقَتْلِهِ الْمَسْبُوقِ بِمَشَقِّ
أَسْلَابِ الْأَسْنَةِ، وَ كَذَلِكَ وَصَفَ الْكَبُو الَّذِي هُوَ حَقِيقَةُ فِي الْحَيَوَانِ لِفَسَادِ أَمْرِهِ بَعْدَ
اسْتِمْرَارِهِ كَالْكَبُو بَعْدَ اسْتِمْرَارِ الْعَدُوِّ مِنَ الْفَرَسِ؛ وَ كُنِيَ بِبَطْنَتِهِ عَنْ تَوْسَعِهِ بِبَيْتِ الْمَالِ
أَيْضاً، وَ أَسْنَدَ الْكَبُو إِلَيْهَا لِأَنَّهَا السَّبَبُ الْحَامِلُ عَلَى فُسَادِ أَمْرِهِ.

«فَمَا رَاعَنِ إِلَّا وَ النَّاسُ إِلَى كَعْرِفِ الضَّبْعِ، يَنْتَالُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ،» پس به فرع
نینداخت مرا الا آنکه مردمان اقبال کردند به من همچون موی کفتار، از بسیاری
می ریختند بر من از هر جانب.

الواو في «و الناس» للحال، و خبر المبتدأ محذوف دل عليه متعلقه و هو «إلى»
أَي يُقْبَلُونَ إِلَى؛ وَ فَاعِلُ «رَاعَنِ» إِمَّا مَا دَلَّتْ عَلَيْهِ هَذِهِ الْجُمْلَةُ مِنَ الْمَصْدَرِ: أَيْ فَمَا
رَاعَنِ إِلَّا إِقْبَالَ النَّاسِ إِلَى وَ انْتِيَالَهُمْ عَلَيَّ، وَ إِمَّا الْجُمْلَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ؛ وَ يَنْتَالُونَ إِمَّا حَالِ
مِنْ رَاعَنِ أَوْ خَبَرِ ثَانٍ لِلْمَبْتَدَأِ.

«حَتَّى وَطِئَ الْحَسَنَانِ،» تا کوفته شدند حسن و حسین - علیهما السلام - و قيل:
الْإِبْهَامَانِ، وَ الْحَسَنُ الْإِبْهَامُ؛ أَرَادَ أَنَّهُمْ وَطِئُوا إِبْهَامِيهِ.

«وَشُقَّ عِطْفَايَ، مُجْتَمِعِينَ حَوْلِي كَرَبِضَةِ الْغَمِّ.» و شکافته شد هر دو دوش من، در
حالتی که مجتمع بودند در حوالی من همچون گله گوسفند.

«فَلَمَّا نَهَضْتُ بِالْأَمْرِ نَكَّثَتْ طَائِفَةٌ،» پس چون برخاستم به امر خلافت شکستند

١. نهج البلاغه: قَتْلُهُ

طایفه‌ای عهد بیعت را؛ و هُم أصحاب الجمل.
 «وَمَرَقْتُ أُخْرَى،» و بیرون رفتند از دین طایفه‌ای دیگر.
 و هم الخوارج لمروقهم من الدین کمروق السهم من الرمية، و هو لفظ الخبر النبوی.

«وَقَسَطَ آخَرُونَ:» و ظلم کردند دیگران.
 و هُم أهل الشام لبغیهم.
 «كَأَنَّهُمْ لَمْ يَسْمَعُوا اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَقُولُ: تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فُسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ.»
 می‌گوید: این دار آخرت گردانیده‌ایم آن را از برای کسانی که نمی‌خواهند بلندی در زمین و نه فساد، و حُسن عاقبت متَّقیان را است.

«بَلَى! وَاللَّهِ لَقَدْ سَمِعُوهَا وَعَوَّاهَا، وَلَكِنَّهُمْ خَلَّتِ الدُّنْيَا فِي أَعْيُنِهِمْ، وَأَرَاقَهُمْ زُبُرُجُهَا!» بلی، بخدا سوگند که شنیدند آن را و یاد گرفتند، لکن مزین و آراسته است دنیا در چشمهای ایشان، و به عجب آورده ایشان را زینت دنیا!

الزُّبُرَج، الرقيق من الحساب الذي لا يفيد مطراً، و قد شبّه ما يترأى للناس من زخارف الدنيا و لا طائل فيها، و يستعمل فى الزينة و الوشى و الذهب. ثم أشار — عليه السلام و التحية — إلى الأعذار الحاملة له على قبول الخلافة بعد تخلفه عنها بقوله:

«أَمَّا وَ الَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ، وَ بَرَأَ النَّسْمَةَ، لَوْ لَا حُضُورُ الْحَاضِرِ، وَ قِيَامُ الْحُجَّةِ بِوُجُودِ النَّاصِرِ، وَ مَا أَخَذَ اللَّهُ — تَعَالَى — عَلَى الْعُلَمَاءِ إِلَّا يُقَارُّوا عَلَى كِظَّةٍ ظَالِمٍ، وَ لَا سَعْبٍ مَظْلُومٍ،»
 سوگند به آنکه شکافته است حبّه، و آفریده است نطفه [و روح] را که اگر نه حضور حاضرین بودی از برای نصرت، و قیام حجّت بر امام به بودن با او نصرت کنندگان و تابعان، و آنکه گرفته است خدای تعالی عهد بر علما که قرار نگیرند بر

سیری و پُری ظلم، و نه بر گرسنگی و سختی مظلوم،
 «لَأَلْقَيْتُ حَبْلَهَا عَلَى غَارِبِهَا» هر آینه می انداختم حبل خلافت را بر دوش او.
 الضمیر فی « حبلها » و « غاربها » للخلافة ملاحظاً لاستعارتهما تشبيه الخلافة، و
 کنی بذلك عن ترکها کإرسال الناقة لِتَرْعى.
 «وَلَسَقَيْتُ آخِرَهَا بِكَأْسِ أَوْلَها» و هر آینه می آشامیدم آخر او را به کأس او؛
 أى كنتُ أَثْرُكُ آخِرًا كما تركتُ أَوْلًا.
 «وَلَأَلْقَيْتُمْ دُنْيَاكُمْ هَذِهِ أَزْهَدَ عِنْدِي مِنْ عَقْطَةِ عَنَزٍ!» و هر آینه می یافتید این دنیای
 شما حقیرتر نزد من از عطسه بز و آبی که از بینی او می ریزد!
 يفهم منه - عليه الصلوة و السلام - أنه كان طالباً للدنيا لكن ليس لها، بل لنظام
 الخلق و امتثالاً لأوامر الله فى إجراء أمورهم على قانون العدل كما هو مقصود بعثة
 الانبياء - عليهم السلام - .
 «قَالُوا: وَقَامَ إِلَيْهِ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ السَّوَادِ عِنْدَ بُلُوغِهِ - عليه الصلوة و السلام - إِلَى
 هَذَا الْمَوْضِعِ مِنْ خُطْبَتِهِ، فَنَاقَلَهُ كِتَابًا، فَأَقْبَلَ يَنْظُرُ فِيهِ، فَلَمَّا فَرَغَ مِنْ قَرَائَتِهِ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ
 - رحمه الله -: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ! لَوْ اطَّرَدْتُ مَقَالَتَكَ مِنْ حَيْثُ أَفْضَيْتَ. فَقَالَ - عليه
 الصلوة و السلام -: هَمَّاتِ يَا ابْنَ عَبَّاسٍ! تِلْكَ شِقْشِقَةٌ هَدَرْتُ ثُمَّ قَرَرْتُ! قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ:
 فَوَ اللَّهِ مَا أَسِفْتُ عَلَى كَلَامٍ قَطُّ كَأَسْفِي عَلَى ذَلِكَ الْكَلَامِ إِلَّا يَكُونُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ بَلَغَ مِنْهُ
 حَيْثُ أَرَادَ.»^۱
 قال السيّد الرضى -رضى الله عنه -: قوله - عليه الصلوة و السلام - فى هذه

۱. این هنگام مردی عراقی به پا خاست، و نامه‌ای به دست او داد، و امام در آن به نگریستن ایستاد؛ چون از خواندن نامه پیرداخت، پسر عباس گفت: «ای امیر مؤمنان! چه شود که به خطبه پیردازی، و سخن را از آنجا که ماند بیاغازی؟» فرمود: پسر عباس، هرگز! آنچه شنیدی شعله غم بود که سر کشید، و تفت باز گشت و در جای آرמיד. پسر عباس گوید: به خدا سوگند، هرگز بر هیچ گفتاری چنان دریغ نخوردم که بر این گفتار اندوه بُردم، که چرا امیرالمؤمنین نتوانست سخن را بدانجا رساند که بایست. (به نقل از ترجمه دکتر شهیدی).

الخطبة: «كَرَّابِ الصَّعْبَةِ إِنْ أَشْنَقَ لَهَا حَرَمٌ، وَإِنْ أَسْلَسَ لَهَا تَقَحَّم» يريد أنه إذا شدد عليها في جذب الزمام وهي تنازعه رأسها حرم أنفها، وإن أرخى لها شيئاً مع صعوبتها تقحمت به فلم يملكها؛ يقال: أَشْنَقَ النَّاقَةَ، إذا جذب رأسها بالزمام فرفعه، و شَنَّقَهَا ايضاً: ذكر ذلك ابن السكيت في إصلاح المنطق، وإِنَّمَا قَالَ: «أَشْنَقَ لَهَا» وَلَمْ يَقُلْ «أَشْنَقَهَا» لَأَنَّهُ جَعَلَهُ فِي مَقَابِلَةِ قَوْلِهِ: «أَسْلَسَ لَهَا» فَكَأَنَّهُ - عَلَيْهِ السَّلَام - قَالَ: إِنْ رَفَعَ لَهَا رَأْسَهَا بِمَعْنَى أَمْسَكْهُ عَلَيْهَا بِالزَّمَامِ.^۱

قال الشارح - رحمه الله -: إِنَّ هَذِهِ الْخُطْبَةَ وَمَا يَشَبِّهُهَا مِمَّا يَتَضَمَّنُ شِكَايَتَهُ فِي أَمْرِ الْخِلَافَةِ قَدْ أَنْكَرَهَا جَمَاعَةٌ مِنْ أَهْلِ السُّنَّةِ، حَتَّى قَالُوا: إِنَّهُ لَمْ يَصْدُرْ عَنْهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - شِكَايَةٌ فِي هَذَا الْمَعْنَى أَصْلًا؛ وَمِنْهُمْ مَنْ نَسَبَ هَذِهِ الْخُطْبَةَ خَاصَّةً إِلَى السَّيِّدِ الرُّضِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ.

و الْحَقُّ إِنَّ ذَلِكَ إِفْرَاطٌ فِي الْقَوْلِ، لِأَنَّ الْمُنَافَسَةَ الَّتِي كَانَتْ مِنَ الصَّحَابَةِ فِي أَمْرِ الْخِلَافَةِ مَعْلُومَةٌ بِالضَّرُورَةِ لِكُلِّ مَنْ سَمِعَ أَخْبَارَهُمْ وَيُشَاجِرُهُمْ فِي السَّقِيفَةِ؛ وَتَخَلَّفَ عَلَيَّ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - وَوَجَّهَ بَنِي هَاشِمٍ عَنِ الْبَيْعَةِ أَمْرٌ ظَاهِرٌ لَا يَدْفَعُهُ إِلَّا جَاهِلٌ أَوْ مُعَانِدٌ. وَإِذَا ثَبَتَ أَنَّهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - نَافَسَ فِي هَذَا الْأَمْرِ كَانَ الظَّنُّ غَالِبًا لَوْجُودِ الشِّكَايَةِ مِنْهُ وَإِنْ لَمْ يَسْمَعْ ذَلِكَ، فَضْلًا عَنْ أَمْرِ الشِّكَايَةِ بَلَّغَتْ مَبْلَغَ التَّوَاتُرِ الْمَعْنَوِيِّ فِي الْفَافِظِ لَشَهْرَتِهَا وَكَثْرَتِهَا، فَعَلِمَ بِالضَّرُورَةِ أَنَّهَا لَا يَكُونُ بِأَسْرَافٍ كَذِبًا، بَلْ لَا بُدَّ أَنْ يَصْدَقَ بَعْضُهَا فَثَبَتَ فِيهِ الشِّكَايَةُ؛ عَلَى أَنَّ هَذِهِ الْخُطْبَةَ نَقْلُهَا مِّنْ يُوَثِّقُ بِهِ

۱. سید رضی چنین گفت: معنی گفته امام «کراکب الصعبة إن اشنق لها حرم و إن اسلس لها تقحّم» این است که: اگر سوار کار مهار آن - شتر سرکش - را سخت بکشد و او سرباز زند، بینی وی بشکافد، و اگر با سر سختی که دارد اندکی مهارش را سُست کند، سر بیچد و باز داشتن آن برای وی میسر نباشد. گویند «اشنق الناقة» هنگامی که شتر مهار شده سر را بکشد و بالا برد، و «شنقها» نیز گفته اند که روایت ابن سکیت است در اصلاح المنطق؛ و فرمود «اشنق لها» و نگفت «اشنقها» چرا که این کلمه را مقابل «اسلس لها» نهاده. گویی فرماید: اگر سر او را بالا نگهدارد؛ یعنی آن را واگذارد تا سر خود را بالا نگاه دارد. (به نقل از ترجمه دکتر شهیدی).

من الأدباء و العلماء قبل مولد الرضى بمدة، و وجدت بها نسخة موثقاً ينقلها عليها
خطّ الوزير ابن الفرات، و كان قبل مولد الرضى بنيّف و ستّين سنة. تمّت الخطبة
الشقشقية.^١

١. در متن نسخه‌های خطّی کتاب حاضر، خطبه‌های: ٧، ٥٠، ٨٠، ٨٨، ٩٧، ٩٨، ١٠٣، ١٢٩، ٢٢٤، ٢٣٣؛
نیمه دوم ١٠٨، ١٣١؛ نیمه دوم ١٢٨، ١٥٣، ١٧٥، ١٩٤؛ نیمه دوم ٧٩، ١٤٤، ١٥١، از نهج البلاغه بدون
ترجمه و شرح در همین باب ذکر شده که در توجیه آن دو احتمال وجود دارد:
اوّل آنکه مؤلف، نخست خطبه‌های مذکور را در متن اوراق نگاه داشته تا سپس ترجمه آن را به
صورت زیر نویس و توضیحات ضروری را در حواشی اوراق بنویسد (همچنان که در بخش پایانی از باب
اوّل کتاب که به خطّ مؤلف نگاشته شده و در دسترس نگارنده قرار گرفته همین شیوه اتّخاذ شده)، امّا به
هر دلیل، ترجمه و شرح بدان اضافه نشده و شرح ناتمام مانده است.
دوم آنکه یکی از کاتبان، در استنساخ نسخه‌ای از همین کتاب، پس از نگاشتن عبارات خطبه‌ها در
متن اوراق، مجال افزودن ترجمه و شرح را در نسخه خود نیافته؛ و نسخه‌های دیگر که از روی همین
نسخه استنساخ شده نیز دچار همین نقص گشته‌اند.
اگر چه احتمال اوّل فی نفسه قوی‌تر به نظر می‌رسد و نسخه شماره ٥٢٩٩ کتابخانه مرکزی دانشگاه
تهران — که تا اواسط باب ششم کتاب و به خطّ مؤلف است — نیز همین احتمال را تأیید می‌کند، امّا
قضاوت قطعی‌تر در ترجیح آن، منوط به مشاهده نسخه کامل خطّی از همین کتاب با خطّ مؤلف
می‌باشد. به هر جهت به لحاظ موجود نبودن ترجمه و شرح مؤلف از خطبه‌های مذکور، از نگاشتن
عبارات آن در این باب خودداری می‌شود.

الباب العاشر

من كتاب منهاج الولاية في نهج البلاغة

في قوانين العدالة و الحكم و السياسة المدنية

و من عهد له — عليه الصلوة و السلام —
كتبه للأشتر النخعي حين ولّاه على مصر،
و هو أطول عهد كتبته وأجمعه للمحاسن.^١

١. باب دهم از کتاب ، فقط شامل نامه ٥٣ نهج البلاغة [نامه حضرت به مالک اشتر] است و چون در نسخه‌های خطی رؤیت شده، ترجمه و شرحی برای آن ذکر نشده به همین جهت از نگاشتن نامه مذکور در این باب خود داری می‌شود — به توضیح پاورقی قبل مراجعه شود —.

الباب الحادى عشر

من كتاب منهاج الولاية فى نهج البلاغة

فى المعاد وأحوال الموت والقبر
و أهوال الحشر والقيامة و دخول الجنة والنار

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ وَالْإِكْرَامُ: ^۱

«أَحْمَدُهُ شُكْرًا لِإِنْعَامِهِ، وَأَسْتَعِينُهُ عَلَى وَظَائِفِ حُقُوقِهِ»، حمد و سپاس می‌کنم او را از برای شکر نعمت دادن او، و طلب یاری می‌کنم از او بر جای آوردن وظیفه‌های حقّهای او.

«عَزِيزَ الْجُنْدِ، عَظِيمَ الْمَجْدِ». غالب است لشگر او، و بسیار است بزرگی او. هر ذره از عرش تا ثری، جنود و لشگرهای اویند، حتّی لو سلّط بعوضه علی الأکوان جمیعاً لَخَرِبَتْهَا بِقُوَّةِ اللَّهِ جمیعاً. شعر سعدی: ^۲

نیم پشه بر سر دشمن گماشت بر سر او چارصد سالش بداشت
مولانا:

باد و خاک و آب و آتش بنده‌اند	با من و تو مُرده، با حق زنده‌اند
گر نبودی واقف از حق جانِ باد	فرق کی‌ی کردی میان قوم عاد
هود گرد مؤمنان خطّی کشید	نرم می‌شد باد کآنجا می‌رسید
هر که بیرون بود از آن خط جمله را	پاره پاره می‌گسست اندر هوا
آتش ابراهیم را دندان نزد	چون گزیده حق بُد او، چونش گزد؟
موج دریا چون به امر حق شتافت	قوم موسی را ز قبطی ^۳ وا شناخت

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۹۰

۲. مج: شعر؛ دا: سعدی

۳. قبطی: نام مردم قدیم مصر

خاک قارون را چو فرمان در رسید با زرو سیمش به قعر خود کشید
 «وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، دَعَا إِلَى طَاعَتِهِ، وَقَاهَرَ أَعْدَاءَهُ جِهَادًا عَنْ دِينِهِ؛»
 وگواهی می‌دهم که محمد بنده او و فرستاده اوست، خواند مردمان را به
 فرمانبرداری او، و فرو شکست دشمنان او را از برای مجاهده کردن از دین او.
 «وَلَا يَنْبِيهِ عَنْ ذَلِكَ اجْتِمَاعُ عَلَى تَكْذِيبِهِ، وَالتَّمَأَسُّ لِإِطْفَاءِ نُورِهِ.» باز نگردانید او را
 — صلی الله علیه و آله و سلم — از آن اجتماع کفار بر تکذیب و به دروغ نسبت کردن
 او، و جستن فرو نشانیدن نور او.
 «فَاعْتَصِمُوا بِتَقْوَى اللَّهِ،» پس چنگ در زنید به پرهیزکاری و ترس از خدای
 تعالی.

«فَإِنَّ لَهَا حَبْلًا وَثِيقًا عَزُوتُهُ، وَمَعْقِلًا مَنِيْعًا ذُرْوَتُهُ.» پس بدرستی که مر او را رسنی^۱
 است که محکم است گوشه او، و پناهی است که استوار است بالای او.
 استعار لفظ «الحَبْل» و «العُرْوَة» لما يَتَمَسَّكُ به من التقوى فَيُعْتَصِمُ به مِنَ النَّارِ.
 رسالتین:

دست در تقوا زن و آزاد باش و در آتش می‌روی دلشاد باش
 «وَبَادِرُوا الْمَوْتَ وَغَمَرَاتِهِ،» و بشتابید و پیشی گیرید مرگ را و سختیهای او؛
 عطار فرماید:

تو نمی‌دانی که هر کو زاد مُرد شد به خاک و هر چه بودش باد بُرد
 هم برای مُردنت پرورده‌اند هم برای بُردنت آورده‌اند
 گر تو عُمری در جهان فرمان دهی هم بمیری هم به زاری جان دهی
 «وَأَمْهَدُوا لَهُ قَبْلَ حُلُولِهِ،» و آماده کنید جای او را از تقوا پیش از فرود آمدن او.
 «وَأَعِدُّوا لَهُ قَبْلَ نَزْوِلِهِ؛» و مهیا باشید او را پیش از نازل شدن او.
 عطار:

۱. رَسَن: ریسمان، طناب

کار خود در زندگانی کن به برگ زآنکه نتوان کرد کاری روز مرگ
این زمان دریاب کآسان باشدت ورنه دشواری فروان باشدت
از صفات بد به گُلّی پاک شو بعد از این بادی به کف با خاک شو
تو کجا دانی که اندر تن تو را چه پلیدیها و چه گُلخن تو را
مار و کژدُم در تو زیر پرده‌اند خفته‌اند و خویشتن گم کرده‌اند
گر سر مویی فرا ایشان کنی هر یکی را همچو صد تُعبان^۱ کنی
هر کسی را دوزخی پُر مار هست تا بپردازی تو دوزخ کار هست
گر برون آیی ز یک یک پاک تو خوش بخواب اندر روی در خاک تو
ورنه زیر خاک چه کژدُم چه مار می‌گزندت سخت تا روزِ شمار
«فَإِنَّ الْغَايَةَ الْقِيَامَةَ؛ وَكَفَىٰ بِذَلِكَ وَاعِظًا لِّمَنْ عَقَلَ، وَمُعْتَبَرًا لِّمَنْ جَهِلَ!» پس بدرستی
که پایان کار مرگ قیامت است؛ و کافی است به آن پند دهنده کسی را که عاقل باشد،
و محلّ اعتبار گرفتن کسی را که جاهل باشد!

و فی کتاب شهاب الأخبار عن رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و
سَلَّمَ - :^۲ «لِيَأْخُذَ الْعَبْدُ لِنَفْسِهِ مِنْ نَفْسِهِ، وَ مِنْ دُنْيَاهُ لِآخِرَتِهِ، وَ مِنْ الشَّيْبَةِ قَبْلَ الْكِبَرِ، وَ
مِنْ الْحَيَاةِ قَبْلَ الْمَمَاتِ، فَمَا بَعْدَ الْمَوْتِ مِنْ دَارٍ إِلَّا الْجَنَّةُ وَ النَّارُ.» یعنی باید که فرا
گیرد بنده [از نفس خود] از برای نفس خود، و فراگیرد از دنیای خود از برای آخرت
خود، و فراگیرد از جوانی خود پیش از پیری، و فراگیرد از زندگی خود پیش از
مُردن؛ پس نیست بعد از موت هیچ خانه‌ای الا بهشت و دوزخ.
مولانا:

تاکی گریزی از اجل، در ارغوان و ارغنون^۳
نک کش کشانت می‌برد، اِنّا اِلَیه راجعون

۱. تُعبان: اژدها

۲. شرح فارسی شهاب الأخبار، ص ۳۲۳ و بحارالأنوار، ج ۷۷، ص ۱۲۹

۳. ارغوان: درختی است که در موسم بهار همه درخت از گلها سرخ می‌گردد، گلی است سرخ؛ ارغنون: سازی است مشهور که افلاطون وضع آن کرده.

شد اسب و زینِ نقره‌گین، بر مرکب چوبین نشین
 زین بر جنازه نه بین، دستان این دنیای دون
 برگن قبا و پیرهن، تسلیم شو اندر کفن
 بیرون شو از باغ و چمن، ساکن شو اندر خاک و خون
 دزدیده چشمک می‌زدی، همراز خوبان می‌شدی
 دستک زبان می‌آمدی، کویک نشان زانها کنون
 ای کرده بر پاکان زنج،^۱ امروز بستند زنج^۲
 فرزندان و اهل خانه‌ات، از خانه کردند برون
 کو آن فضولیهای تو، کو آن ملولیهای تو
 کو آن نغولیهای^۳ تو در فعل و مکر ای ذوفنون
 این باغ من، آن خان من، این آن من، آن آن من
 ای هر مَنّت هفتاد من، اکنون گهی از تو فزون
 کو آن دم و دولت زدن، بر این و آن سَبَلت زدن^۴
 کو حمله‌ها و مُشت تو، و آن سرخ گشتن از جنون
 هرگز شبی تا روز تو، در توبه و در سوز تو
 نا بوده مه اندوز تو، ای خالق ریب المنون
 امروز ضربتها خوری، وز رفته حسرتها خوری
 زان اعتقادِ سرسری، زین دین سُست بی ستون
 زان سُست بودن در وفا، بیگانه بودن با خدا
 زان ماجرا با انبیا، کین چون بُود ای خواجه چون^۵
 «وَقَبْلَ بُلُوغِ الْغَايَةِ مَا تَعْلَمُونَ مِنْ ضَيْقِ الْأَرْمَاسِ، وَشِدَّةِ الْإِبْلَاسِ، وَهَوْلِ الْمُطَّلَعِ،»

۱. زنج: کسی که کثیف و زشت گوید و کند، رکیک و قبیح

۲. زنج: چانه، ذقن، کنایه از مردن

۳. نغولی: به خود فرو رفتن و خاموش شدن

۴. سَبَلت نهادن: تکبر فروختن

۵. مج: «اشعار مولانا» محذوف

و پیش از رسیدن غایت که قیامت است نمی دانید از تنگی قبرها، و سختی حزن و انکسار، و خوف موضوع اطلاع؛ یعنی منازل آخرت و محفل قیامت.

«وَرَوْعَاتِ الْفَزَعِ»، و شدايد فزع.

«وَ اخْتِلَافِ الْأَضْلَاحِ، وَ اسْتِكَاحِ الْأَشْمَاعِ»، و آمد و شد استخوانهای پهلوی از

فشردن گور، و کر شدن گوشها.

«وَ ظُلْمَةِ اللَّحْدِ، وَ خِيفَةِ الْوَعْدِ»، و تاریکی لحد، و ترس وعده مصائب.

«وَ غَمِّ الضَّرِيحِ، وَ رَذَمِ الصَّفِيحِ»، و اندوه اندرون گور، و رخنه بر آوردن سنگهای

قبر.

عطّار: ۱

پیوسته چو ابر این دل بی خویش که هست

خون می‌گیرید زین ره در پیش که هست

گویند چه کارت افتادست آخر

چه کار بُود فتاده زین پیش که هست

«قَالَ اللَّهُ عِبَادَ اللَّهِ! فَإِنَّ الدُّنْيَا مَاضِيَةٌ بِكُمْ عَلَى سَنَيْنَ، وَأَنْتُمْ وَالسَّاعَةُ فِي قَرْنٍ.» - الْقَرْنُ

الحبلُ الذی یقرن به البعیران - پس بترسید از خدای بترسید از خدای، پس بدرستی

که دنیا گذرنده است به شما بر یک طریق که آن طریق آخرت است، و شما و قیامت

در یک رَسَن کشیده‌اید.

«فَكَانَتْهَا قَدْ جَاءَتْ بِأَشْرَاطِهَا، وَأَزِفَتْ بِأَفْرَاطِهَا، وَوَقَفَتْ بِكُمْ عَلَى صِرَاطِهَا.» پس

گویا قیامت بتحقیق آمده است با علامتهای او، و نزدیک شده است با مقدمات او،

و ایستاده است با شما در راه او.

«وَ كَانَتْهَا قَدْ أَشْرَفَتْ بِرَلاَزِلِهَا، وَ أَتَاخَتْ بِكَلاَئِلِهَا،» و گویا بتحقیق مُشْرِف شده

است با سختیهای او، و خوابانیده است شتر با اَثْقَال او.

استعار لفظ «الکلاکل» - و هی الصدور - لاثقالها.

«وَ انْصَرَفَتْ ² الدُّنْيَا بِأَهْلِهَا، وَ أَخْرَجَتْهُمْ مِنْ حَضْنِهَا،» و برگردانیده است دنیا را به

۱. دا: لفظ «عطّار» محذوف

۲. نهج البلاغه: وَ انْصَرَمَتْ

اهل خود، و بیرون برده است ایشان را از کنار او.
استعار لفظ «الحِضْن» لحصولهم فیها، و اشتمالها علی منافعهم، فهی کالأم
الخاضنة لهم.
«فَكَانَتْ كَيَوْمٍ مَضَى، وَ شَهْرٍ انْقَضَى»، پس باشد دنیا همچون روزی گذشته، و
ماهی آخر شده.
عطّار:

تو خوش بنشسته و گردون دونده	تو مرغ دانه کش، عُمرت پرنده
تو خفته عمر بر پنجاه آمد	کنون بیدار شو کانگاه آمد
چه گر عمری به دنیا در نشستی	کنون تا بنگری اندر گذشتی
کنون آن بادها از سر برون شد	که شیب خاک می باید درون شد
تو را افتاده کار ای پیر خون خور	به ایمان گر توانی جان برون بر
نمی ترسی که از کوی جهانت	تو غافل در ربایند از میانت

«وَصَارَ جَدِيدَهَا رَثًا، وَ سَمِيحًا غَثًا فِي مَوْقِفِ ضَنْكِ الْمَقَامِ، وَ أُمُورٍ مُشْتَبِهَةٍ عِظَامٍ»، و
باز گذشته است نو او با کهنه، و فربه او با لاغر، در جای تنگ، و کارهای پوشیده
مشکل بزرگ.

«وَنَارٍ شَدِيدٍ كَلْبَهَا، عَالٍ لَجْبَهَا، سَاطِعٍ لَهَبَهَا»، و آتشی که سخت است گزیدن او،
بلند است آواز او، بر کشیده است زبانه او.

«مُتَغَيِّظٍ زَفِيرُهَا، مُتَأَجِّجٍ سَعِيرُهَا»، خشم گیرنده است ناله او، زبانه زننده است
آتش او.

«بَعِيدٍ خُمُودُهَا، ذَاكِ وَقُودُهَا، مُحْوَفٍ وَعِيدُهَا»، دور است فرو نشستن او، مشتعل
است آتش افروزه او، ترسان است بیم دادن او.

«عَمٍ قَرَارُهَا، مُظْلِمَةٍ أَفْطَارُهَا»، اندوه است آرامگاه او، تاریک است کرانه های

او،

« حَامِيَةً قُدُورُهَا، فَطِيعَةً أُمُورُهَا. » و جوشان است دیگهای او، و سخت و زشت است کارهای او.

« وَ سِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا. ^۱ قَدْ آمَنُوا الْعَذَابَ، ^۲ وَ انْقَطَعَ الْعِتَابُ؛ وَ زُخِرْ حُورًا عَنِ النَّارِ، وَ اطْمَأَنَّتْ بِهِمُ الدَّارُ، وَ رَضُوا الْمَثْوَى وَالْقَرَارَ. » و رانده شوند آنانی که ترسیدند از پروردگار خویش به سوی جنت زمره‌ای چند که بتحقیق ایمن شدند از عذاب، و منقطع شد عتاب با ایشان؛ و دور گردانیده شدند از آتش، و آرامید به ایشان دار جنت، و راضی شدند از محل اقامت و آرامگاه.

« الَّذِينَ كَانَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا زَاكِيَةً، » آن کسانی که بود اعمال ایشان در زندگی دنیا پاکیزه.

« وَ أَعْيُنُهُمْ يَاكِيَةً، » و چشمهای ایشان گریان.

« وَ كَانَ لَيْلُهُمْ فِي دُنْيَاهُمْ نَهَارًا، تَخَشُّعًا وَ اسْتِغْفَارًا؛ » و باشد شب ایشان در دنیای ایشان همه روز، از بسیاری بیداری ایشان در خشوع و خضوع، و طلب مغفرت از پروردگار خویش تمام شب.

« وَ كَانَ نَهَارُهُمْ لَيْلًا، تَوْحُّشًا وَ انْقِطَاعًا. » و باشد روز ایشان در دنیا همه شب، از وحشت کردن و جدایی جستن و نفرت از خلاق و تنهایی گزیدن، با آنکه روز محل اشتغال و اختلاط با خلق است.

سعدی:

ز یادِ مَلِكِ چون مَلَكِ نارمند	شب و روز چون دَد ز مردم رمند
نه سودای خودشان نه پروای کس	نه در گنج توحیدشان جای کس
به سودای جانان ز جان مشغول	به ذکر حبیب از جهان مشغول ^۳

۲. نهج البلاغه: أَمِنَ الْعَذَابَ.

۱. الزمر: ۷۳.

۳. دا: مشغول

خوشا وقت رندان هشیار مست که با غُصّه شادند و با نیست هست
 به معنی بزرگ و به صورت حقیر به همّت بلند و به مقدار پست
 چو نرگس ز خوانِ فلک سیر چشم چو غنچه ز مُلک جهان تنگ دست
 به آزادگی سرکشیده چو سرو ولی مانده در بندگی پای بست
 «فَجَعَلَ اللَّهُ لَهُمُ الْجَنَّةَ ثَوَابًا»، پس گردانید خدای تعالی از برای ایشان بهشت
 پاداش ایشان.

«وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا»^۱ و بودند ایشان به آن سزاوارتر و بودند اهل آن.
 فَإِنَّ مِنْهُمْ مَنْ أَهْلُ الْآخِرَةِ وَمِنْهُمْ أَهْلُ اللَّهِ وَخَاصَّتَهُ.
 فی تفسیر العرائس^۲ فی قوله تعالی: ﴿وَالزَّمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَىٰ وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا﴾^۳: «لأنّهم سابقون بها فی الازل من غیرهم الذی حجبه الله من رؤية نورها و كانوا اهل الكلمة من حيث الاصطفائية إذ نزلت عندليب التوحید^۴ علی أغصان ورد قلوبهم فترنّمت بالسنتهم الصادقة من بطنان أفئدتهم بكلمة التقديس»^۵.
 «فِي مُلْكٍ دَائِمٍ، وَنَعِيمٍ قَائِمٍ». در پادشاهی دائم مخلّد بی انتقال و انعزال، و نعیم
 مقیم ثابت بی زوال از ذخایر مکاشفات و عجایب مشاهدات.

در عبهر العاشقین^۶ است که: «اهل مشاهده را سه مشاهده است: یکی پیش از وجود انسانی، ارواح را قبل الاجساد در حضرت مجد، چون جمع آورد با رؤسای ارواح، فرمود: ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ؟﴾ طوعاً ﴿قَالُوا بَلَىٰ﴾^۷. لذّت کلام در ایشان رسید، از حقّ جمال خواستند تا عرفان برکمال شود. حق حجاب جبروت برداشت، و جمال جلال ذات به ایشان نمود. ارواح انبیا و اولیا از تأثیر سماع و جمال جلال مست شدند. با شاهد قِدم بی رسم حدثان دوستی گرفتند. از آن ولایت به مراتب تربیت

۲. عرائس البیان، نسخه خطی، ص ۴۶۵.

۴. عرائس البیان: + عن سماء التفرید

۶. عبهر العاشقین، ص ۱۳۱

۱. الفتح: ۲۶

۳. الفتح: ۲۶

۵. دا: التقدّس؛ عرائس البیان: + و التوحید

۷. الأعراف: ۱۷۲

الهی محبتشان مزید گرفت. زیرا چون ارواح قدسی به صورت خاکی در آمدند، از سر سودتی پیشین جمله «آری گوی» شدند، [و در بعضی نسخ است که جمله «آرنی گوی» شدند] و محلّ انبساط یافتند تا هر چه در این جهان دیدند همه او دیدند، چنان که بعضی از خواصّ محبت گفته‌اند: «ما نظرْتُ فی شیءٍ إلّا و رأیتُ اللهَ فیهِ».

از شطّاحان طربناک هیچ کس نیست که از حقّ تعالی رؤیت نخواست و دعوی رؤیت نکرد. در مجالسشان زبان عشق همه «رأیتُ ربّی» گوید. بر سَنَن منازل محبت ثانی در رؤیت ثانی یافتند، که هر که بعد از امتحان در حجاب انسانی جوهر روحش به عوارض بشری محتجب نشود، و در جوهر روحش قهریات تأثیر نکند، آن شاهد اوّل بی زحمت حدّثان اینجا باز یابد و محبت بر محبت بیفزاید.

مشاهده سیوم رؤیت اعظم است، و آن در سرای بقا است. چون جسم و روح متجانس شدند، غایت محبت آنجاست. به قدرت مشاهده محبت می‌افزاید و هرگز از عارف منقطع نشود. زیرا محبوب را حدّ مشاهده نیست.^۱ در مقام مشاهده منازل است، به قدر منازل محبت است، اصل محبت از رؤیت حُسن و جمال است. در رؤیت عظمت محبت را زوال است.

و به صحت رسیده که در ایام منی در حجة الوداع سورة کریمه ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ﴾^۲ نازل شد، حضرت با جبرئیل گفت: «گویا مرا خبردار می‌گردانند که از این عالم می‌باید رفت». جبرئیل گفت: ﴿وَلِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى﴾^۳.

در فتوحات است در باب محبت که [اشتیاق] مُحَبّ به آنکه راغب است در خروج از دنیا به لقای محبوب خود، از برای آن است که آن لقاء خاصّ است؛ و اگر نه مشهود در هر حال وجه حقّ تعالی است، لکن هر موطنی محلّ لقای خاصّ است

۱. عبهر العاشقین: + بعد از آن مشاهده جمال است،

۲. النصر: ۱

۳. الضحی: ۴.

و عینی خاص. و شخص نمی‌رسد به آن لقای خاص اُخروی که رؤیت اعظم است، الاً به خروج از دارِ دنیا که منافات دارد با آن لقاء. حضرت رسالت را - صلی الله علیه و آله و سلم - مخیر گردانیدند میان بقای در دنیا و انتقال به اُخری، پس گفت - صلی الله علیه و آله و سلم - : «الرَّفِيقُ الْأَعْلَى».

پس بدرستی که او در حال دنیا در مرافقت ادنی بود؛ و در خبر است از آن حضرت که: «مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ - یعنی بالموت - أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ؛ وَمَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللَّهِ كَرِهَ اللَّهُ لِقَاءَهُ».^۱ آن کس که دوست دارد لقای خدای تعالی، دوست می‌دارد خدای تعالی او را، پس تجلّی می‌کند بر او؛ و آن کس که مکروه می‌دارد لقای خدای تعالی، مکروه می‌دارد خدای تعالی او را، پس محجوب می‌شود از او.

و لقای حق تعالی به موت طعمی دارد که نمی‌باشد در لقای او به حیات دنیا. پس نسبت لقاء به موت، نسبت قوله تعالی: ﴿سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَا الثَّقَلَانِ﴾^۲ است. چه موت در دنیا فراغ ارواح ما است از تدبیر ابدان ما. پس می‌خواهد محب و دوست می‌دارد که آن ذوق حاصل کند، و میسر نمی‌شود آن الاً به خروج از دار دنیا به موت نه به حال.^۳

شعر [مولانا]:

مؤمنان گویند در حشر ای ملک	نی که دوزخ بود راه مشترک
کافر و مؤمن بدو یابد گذار	ما ندیدیم اندر این ره دود و نار
نک بهشت و نازگاه ^۴ ایمنی	پس کجا بود آن گذرگاه دنی
پس ملک گوید که آن روضه خضر	که فلان جا دیده‌اید اندر گذر
دوزخ آن بود و سیاستگاه سخت	بر شما شد باغ و بُستان و درخت
چون شما این نفس دوزخ خوی را	و آتش این گبر فتنه جوی را

۲. الرحمن: ۳۱

۱. بحارالأنوار، ج ۶، ص ۱۲۹

۳. دا: از ابتدای عبارت «در عبهر العاشقین است که اهل مشاهده را سه مشاهده است ...» تا همین عبارت

۴. مثنوی: بارگاه

محذوف

جهد‌ها کردید و او شد پُر صفا نار را کُشتید از بهر خدا
آتش شهوت که شعله می‌زدی سبزه تقوا شد و نور هدی
آتش خشم شما هم حلم شد ظلمت جهل از شما هم علم شد
آتش حرص از شما ایثار شد و آن حسد چون خار بُد گلزار شد
چون شما این جمله آتشی‌های خویش بهر حق کُشتید تا شد نوش نیش^۱
نفس ناری را چو باغی ساختید اندر او تخم وفا انداختید
بلبلانِ ذکر و تسبیح اندر او خوش سرایان در چمن بر طَرَف جو
داعی حق را اجابت کرده‌اید در جحیم نَفَس آب آورده‌اید
دوزخ مانیز در حق شما سبزه گشت و گلشن و برگ و نوا
چیست احسان را مکافات ای پسر لطف و احسان و ثواب معتبر^۲

مروی است که کسی سؤال کرد از منبع الحقایق امام جعفر صادق - علیه الصلوة و السلام - در آیه: ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾^۳، اَتَرِدُونَهَا اَنْتُمْ اَيْضاً؟ فرمود که «جُزْنَاهَا وَ هِيَ خَامِدَةٌ»^۴ یعنی ما از او گذشتیم و دوزخ فسرده بود.

تو را از آتش دوزخ چه باک است گر از هستی، تن و جان تو پاک است
از آتش زرّ خالص بر فروزد چو غشی نبود اندر وی، چه سوزد؟
«فَارْعَوْا عِبَادَ اللَّهِ مَا بَرِعَايَتِهِ يَفُوزَ فَاِزْكُمُ، وَ بِإِضَاعَتِهِ يَخْسِرُ مُبْطِلُكُمْ» پس رعایت کنید ای بندگان خدای به آنچه به رعایت کردن آن فیروزی می‌یابد فیروزی یابنده شما، و به ضایع کردن آن زیان می‌یابد زیانکار شما.

«وَبَادِرُوا آجَالَكُمْ بِأَعْمَالِكُمْ؛» و مبادرت و مسابقه جوئید اجلهای شما به عملهای شما. مبادرة الآجال بالأعمال مسابقتها بها استعداداً لتسهيل الموت.

۱. مثنوی: بهر حق کُشتید جمله پیش پیش

۲. دا: از بیت «آتش شهوت که شعله می‌زدی ...» تا همین بیت محذوف؛ مثنوی، چ نیکلسون، ج ۱،

۳. مریم: ۷۱

ص ۳۸۹

۴. علم‌الیقین فی اصول الدین، ج ۲، ص ۹۷۱

«فَإِنَّكُمْ مُرْتَهَنُونَ بِمَا أَسْلَفْتُمْ، وَمَدِينُونَ بِمَا قَدَّمْتُمْ.» پس بدرستی که شما مرهونید به آنچه پیش فرستاده‌اید، و جزا داده‌گانیید به آنچه در پیش کرده‌اید.

شعر:

آنچه بفرستی تو، باشد آن تو تو نبینی آنچه نفرستاده‌ای نیک و بد درد تو و درمان توست مجلسی می‌گفت از قول رسول ترک حج کرده دلی پر مشغله بر در مجلس که ما را زاد خواه کو برافروزد دل خلقی چو شمع کین چنین تاوان توانم باز داد هر زر و زرینه کش بود آورید گفت اگر گردد پشیمان چه عجب پس، نهاد آنجا دو دست اورنجنش^۳ آن زر آخر از چه می‌داری نگاه؟ از پشیمانی ترسیدم بسی این بدیشان ده دگر زین ره مگوی تا شود آزاد کلی گردنم بوده است از مادر خود یادگار لاجرم روز و شبم با خویش بود در بهشتِ عدن همچون آفتاب	فی المثل گر صد جهان است آن تو گر در این ره بنده، گر آزاده‌ای هر چه ز اینجا می‌بری آن زانِ توست خواجه بوسعد آن امام با اصول ره زده از در درآمد قافله آمدند آن جمع، بهر زاد راه خواجه گفتا کیست از اصحاب جمع عورتی^۱ از گوشه‌ای آواز داد رفت و دُرَجی^۲ پیش او زود آورید خواجه آن بنهاد و سه روز و سه شب پیش آمد بعد سه روز آن زنش خواجه را گفت ای به حق پشت و پناه خواجه گفت این من ندیدم از کسی گفت مندیش این معاذ الله مگوی بر سر آن نه دو دست ابرنجنم گفت دست اورنجنم ای نامدار زان همه زرینه این یک بیش بود خویشتن را دوش می‌دیدم به خواب

۲. دُرَج: جعبه جواهر و پیرایه زنان

۱. عورتی: زنی

۳. دست اورنجن، دست برنجن: آنچه به عنوان زینت در دست کنند.

آن همه زرینه‌ها بُد بر تنم می‌ندیدم این دو دست اورنجنم
گفتم آن بُد یادگار مادرم می‌بینم، لاجرم زان غم خورم
حور جنت گفت از آن دیگر مگوی این فرستادی و بس دیگر مجوی
آنچه تو آنجا فرستادی به ناز لاجرم آن پیشست آوردیم باز
«وَكَاْنُ قَدْ نَزَلَ بِكُمْ الْخَوْفُ، فَلَا رَجْعَةَ تَتَّالُونَ، وَلَا عَثْرَةَ تُقَالُونَ.» و حال آنکه
بتحقیق نازل شده به شما امر ترسیده شده از آن. پس نه بازگشتی است شمارا که به
آن برسید، و نه گناهی که عفو کرده شوید.

عطار:

ای دل آخر می‌باید مُرد زار کار کن کامروز داری روزگار
بر پُل دنیا چه منزل می‌کنی خیز اگر ره توشه حاصل می‌کنی

* * *

مولانا:

از روز قیامت جهان سوز بترس وز ناوک^۱ انتقام دلدوز بترس
ای در شب حرص خفته در خواب دراز صبح اجلت دمید از روز بترس
«اسْتَغْمَلْنَا اللَّهَ وَ إِيَّاكُمْ بِطَاعَتِهِ وَ طَاعَةِ رَسُولِهِ، وَ عَفَا عَنَّا وَ عَنْكُمْ بِفَضْلِ رَحْمَتِهِ.» کار
بندد خدای تعالی ما و شما را به فرمانبرداری او و فرمان رسول او، و درگذرد از
گناهان ما و شما با فزونی بخشایش او.

«الْزُمُوا الْأَرْضَ، وَ اصْبِرُوا عَلَى الْبَلَاءِ. وَ لَا تُحَرِّكُوا بِأَيْدِيكُمْ وَ سُيُوفِكُمْ وَ هَوَى
أَلْسِنَتِكُمْ،» ملازم شوید زمین را، و ثبات ورزید و صبر کنید بر بلا، و حرکت مکنید به
دستهای شما و تیغهای شما و خواهش زبانهای شما به سب و شتم.
«لزوم الأرض» کنایه عن الثبات فی زمن الفتنة، و عدم النهوض و الجهاد ما
لم یقم لهم قائم حق.

۱. ناوک: نوعی از تیر باشد.

قیل: هو خطاب خاص بمن یكون بعده من أصحابه، و هو ألسنتهم ارادتهم
للسبّ و الشتم.

«وَلَا تَسْتَعْجِلُوا بِمَا لَمْ يُعْجَلْهُ اللَّهُ لَكُمْ.» و تعجیل مکنید به آنچه تعجیل نکرده
است خدای تعالی شما را؛ یعنی جهاد.

«فَإِنَّهُ مَنْ مَاتَ مِنْكُمْ عَلَى فِرَاشِهِ وَ هُوَ عَلَى مَعْرِفَةِ حَقِّ رَبِّهِ وَ حَقِّ رَسُولِهِ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ
مَاتَ شَهِيدًا،» پس بدرستی که آن کس که بمیرد از شما بر بستر خود، و حال آنکه او
بر شناخت پروردگار خود و شناخت حق رسول او و اهل بیت او باشد، پس بتحقیق
مرده است شهید.

وَوَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ،» و باشد مزد او بر خدای.

«وَ اسْتَوْجَبَ ثَوَابَ مَا نَوَى مِنْ صَالِحِ عَمَلِهِ،» و مستوجب شود پاداش آنچه نیت
کرده است از عمل شایسته او.

«وَقَامَتِ النِّيَّةُ مَقَامَ إِصْلَاحِهِ بِسَيْفِهِ؛» و آن نیت قائم مقام شمشیر از نیام کشیدن
اوست در لحوق به درجه شهدا.

«فَإِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ مُدَّةً وَ أَجَلًا.» پس بدرستی که هر چیزی را مدتی است و وقتی
معین.

وَمَنْ خُطِبَ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«اعْلَمُوا» ^۱ «أَنَّهُ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا» ^۲ «مِنَ الْفِتَنِ، وَنُورًا مِّنَ الظُّلُمِ»، بدانید که آن کس که ترسد او از خدای تعالی، بگرداند خدای تعالی از برای او راه بیرون رفتن از فتنه‌ها، و روشنایی از تاریکی‌ها.

«وَيُخَلِّدُهُ فِيهَا أَشْتَهَتْ نَفْسُهُ، وَيُنْزِلُهُ مَنَزِلَ الْكَرَامَةِ عِنْدَهُ»، و مخلصد دارد او را در آنچه خواهد نفس او، و فرود آورد او را در منزل عزت و مكرمت نزد خدای تعالی.

«فِي دَارٍ اصْطَنَعَهَا لِنَفْسِهِ» در خانه‌ای که ساخته است آن را از برای نفس خویش، یعنی بهشت.

«ظِلُّهَا عَرْشُهُ، وَنُورُهَا بَهْجَتُهُ»، سقف آن عرش اوست، و نور آن از حسن و بهای اوست.

«زُورَاهَا مَلَائِكَتُهُ، وَرُفَقَاؤُهَا رُسُلُهُ»، زیارت کنندگان ^۳ آنجا ملائکه اویند، و رفیقان آنجا رسولان اویند.

«فَبَادِرُوا الْمَعَادَ، وَسَابِقُوا الْآجَالَ»، پس مبادرت جوئید امر آخرت را، پیشی گیرید اجلهای خویش را به حُسن عملهای خویش.

عطّار:

تا بدانی تو که از چنگ اجل	کس نخواهد برد جان چند از حیل
در همه آفاق کس بی مرگ نیست	وین عجایب بین که کس را برگ ^۴ نیست
مرگ اگر چه بس درشت و حازم است	گردن او را نرم کردن لازم است
گر چه ما را کار بسیار اوفتاد ^۵	سختتر از جمله این کار اوفتاد ^۶

۱. نهج البلاغه، خطبة ۱۸۳ [نیمه دوم]

۲. الطلاق: ۲

۳. دا: زیارت کنان.

۴. مج: ترک

۵. مج: افتاد

۶. همان

«فَإِنَّ النَّاسَ يُوشِكُ أَنْ يَنْقَطِعَ بِهِمُ الْأَمَلُ»، پس بدرستی که مردمان نزدیک است که منقطع شود به ایشان امید.
 «وَيَرْهَقُهُمُ الْأَجَلُ»، و برسد به ایشان مرگ.
 «وَيُسَدِّ عَنْهُمْ بَابُ التَّوْبَةِ». و بسته شود از ایشان راه بازگشت.
 «فَقَدْ أَصْبَحْتُمْ فِي مِثْلِ مَا سَأَلَ إِلَيْهِ الرَّجْعَةُ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ»، پس بدرستی که شما صبح کرده‌اید در مثل آنچه کرده‌اند بازگشت به سوی آن، آن کس که بوده پیش از شما.

أَي أَصْبَحْتُمْ فِي حَالِ الْحَيَاةِ مِنَ الصَّحَةِ وَ التَّمَكُّنِ مِنَ الْعَمَلِ، وَ هُوَ مَا يَتِمَّنَاهُ مِنْ مَضَى قَبْلَكُمْ بِقَوْلِهِمْ: ﴿يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ، فَتَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ﴾.^۱
 «وَأَنْتُمْ بَنُوسَبِيلٍ، عَلَى سَفَرٍ مِنْ دَارٍ لَيْسَتْ بِدَارِكُمْ»، و شما راه گذارانید^۲ بر سفر کردن از خانه‌ای که نیست آن خانه قرار شما.
 «فَقَدْ أُوذِنْتُمْ مِنْهَا بِالْإِزْتِحَالِ، وَأُمِرْتُمْ فِيهَا بِالزَّادِ». پس بدرستی که آگاهانیده شدید به رحلت کردن از آنجا، و مأمور شدید به توشه گرفتن در آنجا.
 شعر:

کنون هر ساعتی غم بیش دارم	که روز واپسین در پیش دارم
خداوندا در آن دم یاری ده	به فضلت بنده را بیداری ده
در آن ساعت ز شیطانم نگه دار	ز ظلمت نور ایمانم نگه دار
چو جان من رسد در نزع بر لب	فرو مگذار و دستم گیر یارب
چو در جانم نماند ز آن لقا هوش	مکن بر جان من نامت فراموش
اگر چه سخت سُستم من در این راه	مگیر این سُست رگ را سخت ناگاه
روا دارم که آگاهم بگیری	از آن ترسم که ناگاهم بگیری

۱. ﴿فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ﴾ الأنعام: ۲۷؛ ﴿أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ﴾ الأعراف: ۵۳

۲. دا: راه گذریانید

اگر آن دم نیاموزی تو گفتار درازا منزلت و مشکلا کار
 «وَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَيْسَ لِهَذَا الْجِلْدِ الرَّقِيقِ صَبْرٌ عَلَى النَّارِ،» و بدانید که نیست مر این
 پوست تنگ را شکیبایی بر آتش.

«فَارْحَمُوا أَنْفُسَكُمْ، فَإِنَّكُمْ قَدْ جَرَيْتُمُوهَا^۱ فِي مَصَائِبِ الدُّنْيَا. فَرَأَيْتُمْ^۲ جَزَعَ أَحَدِكُمْ مِنَ
 الشَّوْكَةِ تُصِيبُهُ، وَالْعَثَرَةِ^۳ تُدْمِيهِ، وَالرَّمْضَاءِ تُحْرِقُهُ!» پس رحم کنید بر نفسهای
 خویش، پس بدرستی که شما بتحقیق آزموده‌اید تن خویشتن را در مصیبت‌های دنیا.
 پس دیده‌اید ناشکیبایی یکی از شما از خاری که برسد به او، و تیزی دندانی که خون
 آلود کند او را، و زمین تافته‌ای که بسوزاند او را!
 عطار:

اشک می‌بارم به زاری بر دوام چه کنم و چه کنم همی گویم مُدام
 تا کسی کو پیشم آید راز جوی گویدم آخر چه بودت باز گوی
 من بدو گویم که ای صاحب مقام می ندانم می ندانم والسلام
 چه کنم و چه کنم همیشه گفت ماست می ندانم می ندانم جُفت ماست^۴
 «فَكَيْفَ إِذَا كَانَ بَيْنَ طَائِفَيْنِ مِنْ نَارٍ، ضَجِيعَ حَجَرٍ، وَ قَرِينَ شَيْطَانٍ!» پس چگونه
 باشد شکیبایی او گاهی که باشد در میان دو تابه از آتش، در حالتی که همخوابه
 سنگ و قود باشد. قال تعالى: ﴿وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾^۵، و همخانه شیطان
 باشد! قال تعالى: ﴿فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ وَ جُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ﴾^۶.
 «أَعْلِمْتُمْ أَنَّ مَالِكًا إِذَا غَضِبَ عَلَى النَّارِ حَطَمَ بَعْضَهَا بَعْضًا،»^۷ آیا دانسته‌اید که مالک
 گاهی که غضب کند بر آتش، بشکند بعضی از او بعضی دیگر را.
 «وَ إِذَا زَجَرَهَا تَوَثَّبَتْ بَيْنَ أَبْوَابِهَا جَزَعًا مِنْ زَجَرَتِهِ!» و هر گاه که زجر کند آتش را،

۱. نهج البلاغه: جَرَيْتُمُوهَا

۲. همان: أَرَأَيْتُمْ

۳. همان: وَالْعَثَرَةُ

۴. مج: اشعار عطار محذوف

۵. البقرة: ۲۴

۶. الشعراء: ۹۴

۷. نهج البلاغه: + لِعَضْبِهِ

استیلا نماید در میان درهای او از ناشکیبایی از زجر کردن او!

«أَيُّهَا الْيَقِينُ الْكَبِيرُ الَّذِي قَدْ لَهَزَهُ الْقَتِيرُ، كَيْفَ أَنْتَ إِذَا التَّحَمَّتْ أَطْوَاقُ النَّارِ بِعِظَامِ الْأَعْنَاقِ»، ای پیر فرتوت بزرگسال که آمیخته شده به او شیب و سستی، چگونه باشی تو گاهی که پیوسته شود جراحاتِ طوقهای آتشین به استخوانهای گردنها!
«وَنَشِبَتِ الْجَوَامِعُ حَتَّى أَكَلَتْ لُحُومَ السَّوَاعِدِ.» — الجامعةُ الغُلبُ الأبدی إلى الأعناق — یعنی فرو رود غُلّها در اعضا تا بخورد گوشتهای ساعدها!
عطّار: ^۱

الا ای روز و شب در خواب رفته	بر آمد صبح پیری و تو خفته
نمی ترسی که مرگت خفته گیرد	دلت را غافل و آشفته گیرد

* * *

عطّار:

به سر بردی به غفلت روزگاری	مگر در گور خواهی کرد کاری
الا ای حرص در کارت کشیده	چو شد قدّ الف وارت خمیده
اگر طاعت کنی اکنون عیان است	که می ترسی بمیری هم از آن است
بسی شادی بکردی کام راندی	کنون چون پیر گشتی باز ماندی
نشد یک ذره کم ای پیر آزت	نکردستند گویی شیر بازت
گنه زشت است خاصّه مردم پیر	گنه خود چون بُود با موی چون شیر
نمی ترسی که از کوی جهانت	تو غافل در ربایند از میانت
تورا افتاد کار ای پیر خون خور	به ایمان گر توانی جان برون بر
کنون من گفتم و رفتم به زودی	بکشتم من ندانم تا درودی
کنون چون زندگانی رخت بر بست	به سوی خاک رفتم باد در دست
کنون گر شاد و گر غمناک رفتم	دلی پر آرزو با خاک رفتم

۱. مج: «عطّار» محذوف

جهان پر غمم بسیار دم داد
دمم شد سرد و دل برخاست از دست
به مویم تا سفیدی جایگه کرد^۱
چو سالم شصت افتادست و هفتاد
ز شست هر کسی تیری شود راست
از آن شست و کمان، قوت شود بیش
چو آمد باده عمرم به دُردی^۳
از این پس هیچ ناید کار از من
بسی ناخوردنیها خوردم و رفت
اگر چه عقل پیش اندیش دارم
برفت از دیده و دل خواب و آرام
دلم از بیم مُردن در گداز است
اجل دانم که تنگم در رسید است
برون رفتم به صد حیرت ز دنیا
زبان روزگار خویش ماییم
از آن گم بودگان کار خویشیم
همه در مهد دنیا سر به خوابیم
قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - :^۴ «ثَلَاثَةٌ لَا يَنْظُرُ اللَّهُ تَعَالَى إِلَيْهِمْ
يَوْمَ الْقِيَامَةِ: شَيْخٌ زَانٍ، وَ إِمَامٌ كَذَّابٌ، وَ عَائِلٌ مَزْهُوٌّ». و ذلك أَنَّ الزَّنا اِنَّمَا يكون في
المؤمن لغبة الشهوة عليه و منازعتها ايّاه، وضعفه عن مقاومتها والصبر عليها؛ و إنّما

۱. دا: جانگه کرد

۲. گوژ: خمیده، کج

۳. دُردی: ته مانده شراب

۴. صحیح مسلم، کتاب الايمان، ۱۷۲؛ «ثلاثة لا ينظر إليهم يوم القيامة و لهم عذاب أليم: شيخ زان و ملك
جبار و مقل مختال» بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۳۴۵

يكون ذلك فى حال الشباب و حداثة السنّ و قوّة الطبع و ضعف العقل و رقّة الحال و قلّة العلم؛ فيكون اسباب المعصية قويّةً، و اسباب العصمة دونها، فيغلب العبد فيواقع المنهى. و أمّا الشيخ فيكون بخلاف هذه الأحوال، و لاتكون له هذه الأعذار، و قدتمّ عقله و قويت حاله، و بلغ علمه و حلمه، و سكنت حدّة شهوته، و ضعفت قوّة طباعه، و قويت فيه دواعى العقل و آلات الإمتناع، و ضعفت آلات الهوى و دواعى الشهوة. فارتكابه فى هذه الحال ما نُهى عنه من الزنا ليس إلّا شبه الإستخفاف، و قلّة المبالاة، و رداءة الطبع، و قسوة القلب، و انطماس نور الهدى، و إعراضاً عن رعاية حقّ المولى. فيجازيه فى القيامة إن لم يكن سبقت له منه الحسنى، فيُعرض عنه فى الآخرة كما أعرض العبد عنه فى الدنيا!

و الكذب إنّما يكون من الإنسان لدفع مضرة، أو لجلب منفعة فيما يخيّل إليه. يخاف شيئاً ممّا يحبه أن يفوته، أو يرجوه أن يصيبه، و يخيّل إليه أنّ أحداً من الناس يُخجّزه عنه أو يمنعه؛ فيكذب رهبةً من إنسان أو رغبةً فيه. و الإمام ليس فوقه من الناس أحد يرجوه أو يخافه، فلا عذر له فى كذبه. فكذبه لسوء طبعه و استخفافاً بحقّ الله تعالى فى الوقوف على حدوده. فيجازيه ربّه يوم لا يملك لنفسه نفعاً و لا ضرراً على سوء سيرته، حين ملكه الله تعالى و مكّنه من دفع كثيرٍ من المضارّ عن نفسه و جلب المنافع إليها، بما خوّل من نعمه و أتاها من سلطانه! و « الزّهو » هو الترفّع و التكبر، و الإزراء بمنّ دونه، و الإستخفاف بعباد الله تعالى.

و دواعى هذه الاشياء: الإستغناء، و قلّة الحاجة، و الإمكان من بلوغ مايتمناه و نيل مايشتهيه، و حاجة الناس اليه و رغبتهم فيه و خدمتهم إيّاه، و استكانتهم له؛ فيدعوه هذه الاسباب إلى نظره إلى نفسه و اعجابه بها فيزهوه؛ و العائل — و هو الفقير — ليست له هذه الدواعى، و لا معه هذه الآلات، و لا عذر له فى زهوه. فرّهوه و ترّفّع فى غير ذات الله تعالى رداءة فيه، و قلّة معرفة باللّهِ و منازعة منه لربّه فيما هو له دون خلقه. فيعرض الله عنه إن لم يرحمه إهانةً له، جزاءً على إعراضه عن عباده المؤمنين و استخفافه بحقوقهم!

« قَالَ اللَّهُ وَ اللَّهُ مَعَمَّرَ الْعِبَادِ! وَأَنْتُمْ سَالِمُونَ فِي الصَّحَّةِ قَبْلَ السُّقْمِ، وَ فِي الْفُسْحَةِ قَبْلَ الضِّيقِ. » پس بترسید از خدای و بترسید از خدای، ای گروه بندگان! و حال آنکه شما به سلامتید در تندرستی پیش از بیماری، و در گشادگی پیش از تنگی.

« فَاسْعَوْا فِي فَكَاکِ رِقَابِكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُغْلَقَ رَهَائِئُهَا. » پس سعی کنید در آزاد کردن گردنهای شما، پیش از آنکه گرفتار شود به گروههای او.

« أَشْهَرُوا أَعْيُنَكُمْ، » بی خواب و بیدار دارید چشمهای خویش را از خواب غفلت.

عطار:

عزیزا عمر شد دریاب آخر شبانروزی مشو در خواب آخر
به شب خواب و به روزت خواب غفلت که شرمست باد ای غرقاب غفلت
مَحْضَبِ ای خفته آخر از گُنه بس چرا خفتی که گورت خوابگاه بس
« وَأَضْمِرُوا بُطُونَكُمْ، وَ أَنْفِقُوا أَمْوَالَكُمْ، » و خالی دارید شکمهای شما را، و نفقه کنید مالهای خویش را.

شعر:

تو را تا نشکند درهم سر و پای نگر دی سیر نان و جامه و جای
تو تا سرداری و تا پای داری رگ سود و زیان بر جای داری
تو در خوابی سخن هیچی ندانی چو سر اندر کفن پیچی بدانی
« وَ خُذُوا مِنْ أَجْسَادِكُمْ تَجَوُّدًا^۱ بِهَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ، وَ لَا تَبْخُلُوا بِهَا عَنْهَا، » و فراگیرید از جسدهای خویش تا سخاوت کنید به آن بر نفسهای خویش، و بخیلی مکنید به آن از نفسهای خویش.

فَقَدْ قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ: ﴿إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَ يَثْبِثْ أَقْدَامَكُمْ﴾.^۲ پس بدرستی که گفته است خدای تعالی: « اگر یاری کنید خدای را، یاری کند او شما را،

۱. نهج البلاغه: فَجَوُّدًا.

۲. محمد: ۷.

و ثابت دارد قدمهای شما در جهاد با عدو». و قَالَ: ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ، وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ﴾.^۱ و گفته است: «کیست آن کس که قرض دهد خدای را قرضی نیکو، پس زیاده کند خدای تعالی آن را از برای او، و مر او را باشد مزدی با کرامت». «فَلَمْ يَسْتَنْصِرْكُمْ مِنْ ذَلِكَ، وَلَمْ يَسْتَفْرِضْكُمْ مِنْ قُلٍّ؛» پس طلب نصرت شما نکرد از ذلیلی و خواری، و طلب قرض نکرد از شما از کمی مال. اسْتَنْصَرَكُمْ «وَلَهُ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ».^۲ طلب نصرت کرد از شما و مر او را است لشگرهای آسمانها و زمین، و اوست غالب با حکمت. وَ اسْتَفْرِضْكُمْ «وَلَهُ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ»^۳ و ﴿هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾.^۴ و قرض طلبید از شما و از آن اوست خزانه‌های آسمانها و زمین، و اوست بی‌نیاز ستوده فعال. وَ إِنَّمَا أَرَادَ أَنْ «يَبْلُوكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا».^۵ و اراده نکرد الا آنکه بیازماید شما را که کدام از شما نیکوتر است از روی عمل. «فَبَادِرُوا بِأَعْمَالِكُمْ تَكُونُوا مَعَ جِيرَانِ اللَّهِ فِي دَارِهِ.» پس مبادرت جویند به عملهای خویش تا باشید با همسایگان خدای در خانه خدای؛ یعنی بهشت. «رَافَقَ بِهِمْ رَسُولُهُ، وَأَزَارَهُمْ مَلَائِكَتُهُ،» رفیق ایشان گردانیده رسولان خویش، و به زیارت ایشان فرستاده فرشتگان خویش. «وَأَكْرَمَ أَسْمَاءَهُمْ أَنْ تَسْمَعَ حَسِيسَ نَارٍ أَبَدًا،» و گرامی داشته گوشهای ایشان از آنکه بشنود او از آتش دائماً. «وَصَانَ أَجْسَادَهُمْ أَنْ تَلْقَى لُغُوبًا وَ نَصَبًا؛» و نگاه داشت جسدهای ایشان را از

۱. الحديد: ۱۱

۲. ﴿وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾ الفتح: ۷

۳. ﴿وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ﴾ المنافقون: ۷

۴. لقمان: ۲۶؛ فاطر: ۱۵ و ... ۵. ﴿يَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ الملك: ۲

آنکه بینند تعبى و رنجى.

«ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ».^۱ آن بخشایشی است از جانب خدای، هر که را می خواهد می دهد، و خدای خداوند بخشایش بزرگ قدر است.

«أَقُولُ مَا تَسْمَعُونَ، وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى نَفْسِي وَ أَنْفُسِكُمْ، حَسْبُنَا وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ!»
می گویم آنچه می شنوید، و خدای یاری خواسته شده بر نفس من و نفسهای شما، بس است ما را و خوشا و کیلی او.

عطار:

همه آماده بینی گرد خود تو	هر آن چندان که کردی نیک و بد تو
وگرنه با بزرگان در رکابی	اگر بد کرده ای زیر حجابی

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ.» و گواهی می‌دهم که نیست معبودی غیر خدای تعالی تنها، نیست شریکی مر او را.
«الْأَوَّلُ لَا شَيْءَ قَبْلَهُ، وَالْآخِرُ لَا غَايَةَ لَهُ،» او اول است نیست چیزی پیش از او، و آخر است نیست غایت مر او را.

قال صاحب الفتوحات فی شرح اسماء الله: ^۲ «الاول، المقصود هنا، الذي لا مفتاح لوجوده؛ و الآخر هو الذي لا نهاية لوجوده. و ليس بموجود يوصف بالضدين من وجه واحد إلا الحق تعالى.

قيل لأبي سعيد الخراساني: بِمَ عَرَفْتَ اللَّهَ تَعَالَى؟ قال: بجمعه بين الضدين، ثم تلى: ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ﴾ ^۳.

«لَا تَفْعُ الْأَوْهَامَ لَهُ عَلَى صِفَةٍ،» واقع نمی‌شود و همها مر او را بر صفتی.
«وَلَا تُعَقِّدُ الْقُلُوبُ مِنْهُ عَلَى كَيْفِيَّةٍ،» - ای القلوب لا يعتقد لله تعالی کیفیه - و عقد نمی‌کند دلها از او بر کیفیتی؛ یعنی او نه در وهم می‌آید و نه در قلب.
«وَلَا تَنَالُهُ التَّجَرُّؤُةُ وَالتَّبَعِیُّةُ، وَلَا تُحِيطُ بِهِ الْأَبْصَارُ وَالْقُلُوبُ.» و نمی‌رسد و نمی‌باید او پاره شدن و بعض کردن، و احاطه نمی‌کند به او دیده‌ها و دلها.
«وَمِنْهَا: فَاتَعَبُوا عِبَادَ اللَّهِ بِالْعِبَرِ النَّوَافِعِ،» و از این خطبه است: پس متعظ شوید ای بندگان خدا به پندهای نفع دهنده.

«وَأَعْتَبُوا بِالْآيِ السَّوَاطِعِ،» و اعتبار گیرید به آیت‌های ظاهر.
«وَأَزْدَجِرُوا بِالنُّذْرِ الْبَوَالِغِ، وَانْتَفِعُوا بِالذِّكْرِ وَالْمَوَاعِظِ،» و باز ایستید از مناهی به بیم‌کنندگان مبالغه‌کننده، و منتفع شوید به یاد کردن و پند گرفتن.

۱. نهج البلاغه: خطبه ۸۵

۲. الفتوحات المکیة، ج ۱۲، ص ۶۲ و ج ۳، ص ۲۰۰

۳. الحديد: ۳

« فَكَأَن قَدْ عَلِقْتُمْ مَخَالِبُ الْمَنِيَّةِ » پس گویا بدرستی که در آویخته است شما را چنگالهای مرگ.

استعار وصف المخالب لأسباب المنية من الامراض و الاعراض.
« وَانْقَطَعَتْ مِنْكُمْ عَلَائِقُ الْأُمْنِيَّةِ - هى طول الأمل - » و منقطع شده است از شما علاقه‌های طول امل.
رباعی:

بر جان و تن بیش^۱ بها می‌گیریم بر فُرقت این دو آشنا می‌گیریم
ای جان و تن به یکدیگر یافته انس بر روز جدایی شما می‌گیریم
« وَدَهَسْتُمْ مُفْطِعَاتِ الْأُمُورِ » و هجوم کرده بر شما سختیهای امور.
« وَالسَّيَاقَةُ إِلَى الْوَرْدِ الْمَوْرُودِ » - الْوَرْدُ الْمَوْرُودُ النار التى وعد الناس أن يَرِدَهَا،
و قوله تعالى: ﴿ وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا ﴾^۲، و قال - عز من
قائل -: ﴿ فَأُورِدَهُمُ النَّارَ وَبِئْسَ الْوَرْدُ الْمَوْرُودُ ﴾^۳ أى الْمَدْخُلُ الْمَدْخُولُ فِيهِ - يعنى
بد مکانی است در آمده شده در او که آن آتش دوزخ است.
« وَ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ ﴾^۴: سَائِقٌ يَسُوقُهَا إِلَى مُحْشَرِهَا؛ وَ شَهِيدٌ^۵ يَشْهَدُ
عَلَيْهَا بِعَمَلِهَا. »

و هر نفسی با اوست راننده او به محشر، و گواهی دهنده به عمل او.
چون بر آمد جان باقی از خلیل باز پرسیدش خداوند جلیل
کای ز کلّ خلق نیکو بخت‌تر در جهان چه چیز دیدی سخت‌تر
گفت اگر گشتن پسر را سخت بود در سقر^۶ دیدن پدر را سخت بود
در میان آتشم انداختن روزگاری با بلا در ساختن
گر بسی سختی پیچا پیچ بود در بر جان دادن اینجا هیچ بود

۲. مریم: ۷۱

۴. سورة ق: ۹۸

۶. سقر: دوزخ

۱. دا: پیش بها

۳. هود: ۹۸

۵. نهج البلاغه: وَ شَآهِدٌ

حق تعالی کرد سوی او خطاب گفت اگر جان دادنت آمد عذاب
از پس جان دادن و مُردن ز خویش هست چندان سختی از اندازه بیش
کانکه را شد نقد افتادن در او راحتِ روح است جان دادن در او
چون چنین در کار مشکل مانده‌ای روز و شب بهر چه غافل مانده‌ای؟
چاره این کار مشکل پیش گیر راه پر مرگ است منزل پیش گیر
ترک دنیا گیر و کار مرگ ساز راه بس دور است، ره را برگ ساز
مِنْهَا فِي صِفَةِ الْجَنَّةِ: «دَرَجَاتُ مُتَفَاضِلَاتٍ، وَمَنَازِلُ مُتَفَاوِتَاتٍ» بعضی از این خطبه
است در صفت بهشت: درجه‌هاست که بر یکدیگر فضیلت دارند، و منزلهای با
تفاوت.

فی الفتوحات المکیة^۱: «اعلم أنَّ جَنَّةَ الأعمال مائة درجة لا غیر، كما أنَّ النار
مائة درک. غیر أنَّ کُلَّ درجةٍ تنقسم إلى منازل. وهذه المائة درجة فی کُلِّ جَنَّةٍ من
الثمان الجنَّات.»^۲ «فما فريضة و لا نافلة، و لا فعل خیر و لا ترک محرم و مکروه إلا و
له جَنَّةٌ مخصوصة، و نعيم خاص یناله مَن دخلها؛ و التفاضل علی مراتب: فمنها
بالسبق،^۳ و لكن فی الطاعة و الإسلام. فیفضل الكبير السنّ علی الصغير، إذاکانا علی
مرتبة من العمل بالسنّ؛ فإنّه أقدم منه فيه؛ و یفضل أيضاً بالزمان. فإنّ العمل فی
رمضان و فی یوم الجمعة و فی لیلة القدر و فی عشر ذی الحجة و فی عاشورا أعظم
من سائر الازمان، و کُلّ زمان عینّه الشارع؛ و یقع المفاضلة بالمکان، کالمصلّی فی
المسجد الحرام أفضل من صلاة المصلّی فی مسجد المدینة، و كذلك الصلاة فی
المسجد المدینة أفضل من الصلاة فی المسجد الأقصى. و هكذا أفضل الصلاة فی
المسجد الأقصى علی سایر المساجد.
و یتفاضلون أيضاً بالأحوال. فإنّ الصلاة بالجماعة فی الفریضة أفضل من صلاة

۲. همان، ج ۵، صص ۶۷-۶۵

۱. الفتوحات المکیة، ج ۵، ص ۷۰

۳. همان: بالسنّ

الشخص وحده، و أشباه هذا. و يتفاضلون بالأعمال. فإن الصلاة أفضل من إمالة الأذى؛ و قد فضّل الله الاعمال بعضّها على بعض. و يتفاضلون ايضاً فى نفس العمل الواحد، كالمتصدّق على رحمه، فيكون صاحب صلة رحم و صدقة؛ و التصدّق على غير رحمه دونه فى الأجر. و كذلك من أهدى هديّة لشريف من أهل البيت أفضل ممّن أهدى لغير شريف، أو برّه أو أحسن إليه. و وجوه المفاضلة كثيرة فى الشرع.

و من الناس من يجمع فى الزمن الواحد أعمالاً كثيرة، فيصرّف سمعه فيما ينبغى، فى زمان تصريفه بصره، فى زمان تصريفه يده، فى زمان صومه، فى زمان صدقته، فى زمان صلاته، فى زمان ذكره، فى زمان نيّته من فعل و ترك. فيؤجر فى الزمان الواحد من وجوه كثيرة؛ فيفضل غيره ممّن ليس له ذلك. و لذلك لما ذكر رسول الله - صلّى الله عليه و آله و سلّم - ذلك الثمانية الأبواب من الجنّة أن يدخل من أيّها شاء، قال^١ رجل: « يا رسول الله - صلّى الله عليه و آله و سلّم -! و ما على الإنسان أن يدخل من الأبواب كلّها؟ » قال رسول الله - صلّى الله عليه و آله و سلّم -: « أرجو أن تكون منهم. » فأراد القائل بذلك القول ما ذكرنا: أن يكون الإنسان فى زمان واحد فى اعمال كثيرة تعمّ أبواب الجنّة.

« لَا يَنْقُطِعُ نَعِيمُهَا، وَلَا يَطْعَنُ مُقِيمُهَا، » منقطع نمى گردد نعمت و تنعم أنجا، و نقل نمى کند ساكن آنجا.

النعم يطلق بإزاء النعمة والنعمة بالكسرو الفتح. فإن كان من النعمة، فمعنى نفى الإنقطاع: أن كلّ نعمة أنفق منها شيء ينفد منها قدر ما ينفق عنها، سوى نعمة الجنّة. فإنّها باقية، لا ينقصها شيء، و لا يزيلها إنفاق. و لو تناول واحد من سكّانها أو جميع ساكنيها ثمرة، فأكل منها أبد الآباد بحيث لا يفتر عن أكلها طرفة عين، لم ينتقص منها أدنى جزء. و لو أراد أحدهم تناول من طير يطير فى هوائها، لم يكن طيران الطير

١. الفتوحات المكيّة: قال أبو بكر

حائلاً دون اشتهاؤه به، و مانعاً من تناوله و أكله، و لا أكله مانعاً في طيرانه، و قاطعاً لجنته،^١ و ناقصاً من مقدار جوهره، و هذا هو المعنى بقوله: ﴿لَا مَقْطُوعَةٌ وَلَا مَمْنُوعَةٌ﴾.^٢ و إن كان المراد به النعمة — و هي الملائة الحاصلة من النعمة — فمعناه أن كل لذة حصلت من تعاطى نعمة لأحدهم، لا ينقطع تلك اللذة أبداً؛ بخلاف لذات الدنيا، فإن من تلذذ بشيء كان الزمان الذي تلذذ فيه محصوراً، و مقدار اللذة فيه منحصراً؛ و لذة الجنة باقية، لا يفنى و لا ينقطع، بخلاف ما يستطيع الذوق مطعوماً مادام مشغولاً به، فإذا فرغ لم تجد لذته.

«وَلَا يَهْرَمُ خَالِدُهَا»، ضعف يرى نبند مخلد أنجا.

الهَرَمُ، الضعف الذي يعتري من كِبَرِ السنِّ.

«وَلَا يَبْأَسُ سَاكِنُهَا». و محتاج نگردد مقيم أنجا.

أى لا يفتقر من كان ساكناً فيها، كأهل الدنيا يحتاج الساكن الحركة في دفع البؤس و الفقر؛ و يحتمل أن يراد بالساكن المقيم.

قال الشارح — رضى الله عنه —: «هذا الوصف صادق في الجنة المحسوسة الموعودة في القرآن الكريم، و في الجنة المعقولة. و اتفقت العقلاء على أن ألد ثمارها هي المعارف الإلهية، و النظر إلى وجه الله — ذى الجلال و الإكرام — و السعداء في الوصول إلى نيل هذه الثمرة على مراتب متفاوتة و درجات متفاوتة.» قال في الباب الثمانين و مأتين من الفتوحات المكية^٣ «فليعلم أن الجنة جنتان: جنة حسية و جنة معنوية. فالمحسوسة يتنعم^٤ بها الأرواح الحيوانية و النفس^٥ الناطقة؛ و الجنة المعنوية تتنعم بها النفوس الناطقة لا غير، و هي جنة العلوم و المعارف ما ثم غيرهما. و النار ناران: محسوسة و معنوية. فالنار المحسوسة تتعذب بها النفوس الحيوانية و النفوس الناطقة؛ و النار المعنوية تتعذب بها النفوس الناطقة لا غير.

١. دا: لحبرته

٢. الواقعة: ٣٣

٣. الفتوحات المكية، چاپ سربى، جزء ٢، ص ٨٥٩

٤. همان: و النفوس

٥. همان: تتنعم

والفرق بين النعيمين و العذابين: أنَّ العذاب الحسى و النعيم الحسى يكون بالمباشرة الذى^١ يكون عن مباشرته الألم القائم بالروح الحيوانى؛ والعذاب المعنوى لا يكون بمباشرة للنفوس^٢ الناطقة، و إنما هو بما وصل لها من العلم، بما فاتها من العمل و العلم (أى و من العلم بما فاتها من العلم) المؤدى إلى سعادة الروح الحيوانى، الذى يتضمّن سعادة النفس الناطقة؛ لأنّ للنفس الناطقة نعيم، ما تحمله من العلوم و المعارف من طريق نظرها و فكرها كما سيجىء.

و أمّا نار الفكر الذى يتعلّق ألمها^٣ بالحسّ و بالنفس، فهى نار معنوية: فإن حصل العلم عنها^٤ أعقبها نعيم جنّة معنوية، و إن لم يحصل العلم عنها لم يزل صاحبها معذباً مادام مفكراً، و لا نعيم له معنوى؛ و اذا زال الفكر عنه -بأى وجه- زال من غير حصول علم. فذلك النعيم الذى تجده النفس إنّما هو الراحة من فقد نار التفكير المسلّط على قلبه، فهى راحة حسّية لا معنوية.

و قال فى الباب الخامس و الستين^٥ فى معرفة الجنّة و منازلها و درجاتها و ما يتعلّق بها: «إعلم -أيّدنا الله و إياك!- أنّ الجنّة جنتان: جنّة محسوسة و جنّة معنوية، والعقل يعقلهما معاً. كما أنّ العالم عالمان: عالم لطيف و عالم كثيف، و عالم غيب و عالم شهادة؛ و النفس الناطقة المخاطبة المكلفة، لها نعيمان: نعيم ما تحمله من العلوم و المعارف من طريق نظرها و فكرها و ما وصلت اليه من ذلك بالأدلة العقلية؛ و نعيم بما تحمله من اللذات و الشهوات ممّا يناله بالنفس الحيوانية من طريق قواها الحسّية من أكل و شرب و نكاح و لباس و روائح و نغمات طيبة يتعلّق بها الاسماع و جمال حسّى فى صورة حسّية معشوقة، يعطيها البصر فى نساء كاعبات، و وجوه حسّان، و ألوان متنوّعة، و أشجار و أنهار. كلّ ذلك ينقله الحواس إلى النفس الناطقة، فيلتذّ به من جهة طبيعتها؛ و لو لم يلتذّ به الأرواح الحساس الحيوانى - لا النفس

١. الفتوحات: للذى

٢. همان: النفوس

٣. همان: ألمه

٤. همان: لها

٥. الفتوحات المكيّة، ج ٥، صص ٦٢-٦٠

الناطقَةُ- لكان الحيوان يلتذ بالوجه الجميل من المرأة المستحسنة، و الغلام الحسن الوجه و الألوان و المصاغ. فلما لم تر شيئاً من الحيوان يلتذ لشيءٍ من ذلك علماً^١ قطعاً أنَّ النفس الناطقة هي التي تلتذ بجميع ما تعطيه القوة الحسية، ممّا يشاركها فيه. و اعلم أنَّ الله خلق هذه الجنة المحسوسة بطالع الأسد الذي هو الإقليد، و بوجه^٢ هو الأسد؛ و خلق الجنة المعنوية التي هي روح هذه الجنة المحسوسة من الفرح الإلهي من صفة الكمال و الإبتهاج و السرور. فكانت الجنة المحسوسة كالجسم، و الجنة المعقولة كالروح و قواه؛ و لهذا سمّاها الحق - تعالى - «الدار الحيوان»^٣ لحياتها؛ و أهلها يتنعمون فيها حساً و معنئ؛ فالمعنى الذي هو اللطيفة الانسانية؛ و الجنة أيضاً أشد تنعماً بأهلها الداخلين فيها، و لهذا تطلب مسكنها^٤ من الساكنين. و قد ورد خبر عن النبي - صلى الله عليه و آله و سلم - : «إِنَّ الْجَنَّةَ اشْتَاَقَتْ إِلَى عَلِيٍّ وَ عَمَّارٍ وَ سَلْمَانَ»^٥ فوصفها بالشوق إلى هؤلاء..»

در و دیوار جنت از حیات است زمین و آسمان او نجات است
درختش صدق و اخلاص است و تقوا همه بار درخت اسرار معنا

١. الفتوحات: علمنا

٢. همان: برّجه

٣. ﴿وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوَانُ ﴾ العنكبوت: ٦٤

٤. الفتوحات: ملاءها.

٥. بحار الأنوار، ج ٢٢، ص ٣٤٦ و ج ١٠، ص ٢٧٩

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ —^۱

— فی صفة الجنة —

« فَلَوْ رَمِيتَ بِبَصَرِ قَلْبِكَ نَحْوَ مَا يُوصَفُ لَكَ مِنْهَا لَعَزَفْتَ نَفْسَكَ عَنْ بَدَائِعِ مَا أُخْرِجَ إِلَى الدُّنْيَا مِنْ شَهَوَاتِهَا وَلَذَاتِهَا، وَزَخَارِفِ مَنَاطِرِهَا، » پس اگر بیندازی دیده دل خود را به جانب آنچه وصف کرده اند از برای تو از اوصاف بهشت، هر آینه روی برتابد نفس تو از بدایع و نفایس آنچه اخراج کرده اند به دنیا از شهوات و لذات و منظرهای آراسته آن.

« وَلَذَهَلْتُ فِي الْفِكْرِ فِي اصْطِفَاقِ أَشْجَارٍ غُيِّبَتْ عُرُوقُهَا فِي كُثْبَانِ الْمِسْكِ عَلَى سَوَاحِلِ أَنْهَارِهَا، » و هر آینه ذاهل^۲ شود در فکر کردن، در به هم باز کوفتن درختهایی که فرو رفته پنجه های آن در تلهای مشک بر کنار جویهای آن.

« وَفِي تَغْلِيقِ كِبَائِسِ اللَّوْثِ الرَّطْبِ فِي عَسَالِيحِهَا وَأَفْنَانِهَا، » و در فکر در آویختن خوشه های خرماي مروارید تر در او، اغصان و شاخه های درخت او.
عسالیج جمع عسلوج بمعنی الغصن؛ و أفنان جمع فَنَن — بالفتحتین — بمعنی واحد.

« وَطُلُوعِ تِلْكَ الثَّارِ مُخْتَلِفَةً فِي غُلْفِ أَكْمَامِهَا، » و در شکوفه بر آوردن آن میوه های گوناگون در غلافهای او.

« تُجْنَى مِنْ غَيْرِ تَكْلُفٍ فَتَأْتِي عَلَى مُنْيَةٍ مُجْتَنِيهَا، » چیده شود آن میوه ها بی کُلفتی، پس بیاید بر وفق آرزوی چیننده آن.

« وَ يُطَافُ عَلَى نَزَاهَا فِي أَفْنِيَةِ قُصُورِهَا بِالْأَعْسَالِ الْمُصَفَّاةِ، وَالْخُمُورِ الْمُرَوَّقَةِ. » — الفینا بالكسر: پیش در سرای، الأفنية — یعنی: و طُوف کرده شوند بر نازلانِ آنجا در پیش در

۱. نهج البلاغه، خطبة ۱۶۵ [بخش پایانی خطبه]

۲. ذاهل: سرگشته، گیج

سرای ایشان، با عسل‌های صاف کرده و شراب‌های پالوده.
 «قَوْمٌ لَمْ تَزَلِ الْكَرَامَةُ تَتَمَادَى بِهِمْ حَتَّى حَلُّوا دَارَ الْقَرَارِ، وَأَمِنُوا نُقْلَةَ الْأَسْفَارِ.» ایشان
 قومی‌اند که لا یزال کرامت از حقّ تعالی متممادی می‌شود به ایشان، تا فرود آمدند در
 جای قرار، و ایمن شدند از نقل کردن و مشقتّ اسفار.

الْمِنَّةُ لِلَّهِ كَهَ زَ پیکار رهیدیم
 زین وادی خَم در خَم پُر خار رهیدیم
 زین جان پر از وهم و کژ اندیشه گذشتیم
 زین چرخ پر از مکر جگر خوار رهیدیم
 دگان حریصان به دغل رخت همه برد
 دگان بشکستیم و از آن کار رهیدیم
 بی اسب همه فارس و بی می همه مستیم
 از ساغر و از منت خمار رمیدیم
 زان عیسی عشاق و زافسون مسیحش
 از علّت و قاروره^۱ و بیمار رهیدیم
 ای سال چه سالی تو که از طلعت خوبت
 زافسانه پار و غم پیرار^۲ رهیدیم
 در عشق ز سه روزه و از چله گذشتیم
 مذکور چو پیش آمد از اذکار رهیدیم
 خاموش کزین عشق و ازین علم لدنیش
 از مدرسه و کاغذ و تکرار رهیدیم

۱. علّت: نیاز و حاجت، بیماری، آسیب و آفت؛ قاروره: پیاله، شیشه ادرار به جهت معاینه

۲. پار: سال پیش؛ پیرار: پیرار سال، سال پیش از پارسال

خاموش کزین کان و از این گنج الهی
از مکسبه و کیسه و بازار رهیديم
هین ختم برین کن چو خورشید بر آمد
از حارس و از دزد و شبِ تار رهیديم

* * *

عطار:

حیات لعب و لهو است آنچه دیدی حیات طیبه^۱ نامی شنیدی
تویی آن نطفه افتاده فارغ که اندر خلد خواهی گشت بالغ
بلوغ اینجا و در عقیب است حورش دلت اینجا و در فردوس نورش
«فَلَوْ شَعَلَكَ قَلْبُكَ^۲ أَتَيْهَا الْمُسْتَمِعُ بِالْوُصُولِ إِلَى مَا يَهْجُمُ عَلَيْكَ مِنْ تِلْكَ
الْمُنَاطَرَةِ^۳ الْمُونِقَةِ، لَزَهَقَتْ نَفْسُكَ شَوْقًا إِلَيْهَا، وَ لَتَحَمَلَتْ مِنْ مَجْلِسِي هَذَا إِلَى مُجَاوَرَةِ أَهْلِ
الْقُبُورِ اسْتِعْجَالًا بِهَا.» پس اگر مشغول سازد تو را قلب تو ای مستمع، به رسیدن به
آنچه هجوم کند بر تو از آن مناظره به عجب آورنده، هر آینه بیرون رود نفس تو از
بدن از شوق به آن؛ و هر آینه رحلت کنی از این مجلس به مجاورت اهل قبور از
تعجیل به موت.

«جَعَلَنَا اللَّهُ وَ إِيَّاكُمْ مِمَّنْ يَسْعَى بِقَلْبِهِ إِلَى مَنَازِلِ الْأَبْرَارِ بِرَهْمَتِهِ.» بگرداناد ما را
خدای تعالی و شما را از آنان که سعی کنند و بشتابند به دل سوی منازل نیکان، به
بخشایش خویش!

۲. نهج البلاغه: شَعَلَتْ قَلْبُكَ

۱. دا: طینت

۳. همان: الْمُنَاطِرِ

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«كُلُّ شَيْءٍ خَاشِعٌ لَهُ»، هر چیزی که هست خاشع و فروتن است او را.

فلک اندر رکوع استاده اوست	زمین اندر سجود افتاده اوست
شادی روحانیان از بهر اوست	گریه کرّ و بیان از قهر اوست
مرغ گردون در رهش پر می زند	بر درش چون حلقه ای سر می زند
در سجودش روز و شب خورشید و ماه	کرده پیشانی خود بر خاک راه
روز از بسطش سپند افروخته	شب ز قبضش در سیاهی سوخته
ای خرد سرگشته درگاه تو	عقل را سر رشته گم در راه تو
بحر در شورَت سرانداز آمده	پای در گِل تا کمرگاه آمده
آتش از شوق تو چون آتش شده	پای بر آتش چنین سرکش شده
باد پی تو بی سر و پا آمده	باد در کف خاک پیما آمده
آب را نامانده آبی بر جگر	و آبش از شوق تو بگذشته ز سر
خاک در کوی تو، بر در مانده ای	خاک بر سر، خاکساری مانده ای

«وَكُلُّ شَيْءٍ قَائِمٌ بِهِ:» و هر چیزی که موجود است به ذات خدای تعالی قائم است و ثابت، و حق تعالی به ذات خود قائم.

مصراع:

ما به تو قائم چو تو قائم به ذات

قال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - : ^۲ «أَصْدَقُ بَيْتٍ قَالَتْهُ الْعَرَبُ قَوْلُ لَبِيدٍ

[مصراع]: أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ» ^۳ یعنی هر چه غیر خدای تعالی است باطل و غیر ثابت است فی نفسه، بل ثابت لغیره است از قبیل عمی.

۲. بحار الأنوار، ج ۷۰، ص ۲۹۵

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۰۹

۳. مصراع دوم: «وَكُلُّ نَعِيمٍ لَامِحَالَةٍ زَائِلٌ»

بیت:

وجود جمله ظلّ حضرت توست همه آثار صنع و قدرت توست
جهانی عقل و جان حیران بمانده تو در پرده چنین پنهان بمانده
« غنی کُلِّ فَقِیرٍ، وَ عَزُّ کُلِّ ذَلِیلٍ، وَ قُوَّةُ کُلِّ ضَعِیفٍ، وَ مَفْزَعُ کُلِّ مَلْهُوفٍ. » اوست
بی نیازی هر نیازمند،

(شعر):

قدیم بی ولد قیوم بی خویش تولای توانگر فخر درویش
منزه از زن و از خویش و فرزند مبرا از شبیه و مثل و مانند
و عزیزی هر خواری کش، و قوت هر ضعیف، و فریادرس هر محزون.
عطار:

زهی عزّت که چندین بی نیازی است که چندین عقل و دین آنجا به بازی است
زهی حیرت^۱ که از تعظیم آن جاه ندارد کس سر موئی بدان راه
زهی قوت که گر خواهد به یک دم زمین چون موم گرداند فلک هم
« مَنْ تَكَلَّمَ سَمِعَ نُطْقَهُ، وَ مَنْ سَكَتَ عَلِمَ سِرَّهُ، » هر کس که سخن گوید، می شنود
گفتار او؛ و آن کس که خاموشی گزیند، می داند اسرار او.
« وَ مَنْ عَاشَ فَعَلَيْهِ رِزْقُهُ، وَ مَنْ مَاتَ فَإِلَيْهِ مُنْقَلَبُهُ. » آن کس که بزیست پس بر
اوست روزی او، و آن کس که مُرد پس به سوی حضرت اوست باز گشت او.
و منها: « سُبْحَانَكَ خَالِقًا وَ مَعْبُودًا! بِحُسْنِ بَلَائِكَ عِنْدَ خَلْقِكَ » پاكا از همه نقصی،
آفریننده و معبودا! به خوبی بلای تو نزد خلق تو.

الباء فی قوله: « بحسن بلائک » قیل: إنّها یتعلّق بسبحانک: أی أنزهک بهذا
الإعتبار، و یحتمل أن یتعلّق بمعبود، و یحتمل أن یتعلّق بقوله:
« خَلَقْتَ دَارًا، وَ جَعَلْتَ فِيهَا مَادِبَةً: مَشْرَبًا وَ مَطْعَمًا، وَ أَزْوَاجًا وَ خَدَمًا، وَ قُصُورًا وَ

أَنْهَارًا، وَزُرُوعًا وَثَمَارًا؛ ثُمَّ أَرْسَلَتْ دَاعِيًا يَدْعُو إِلَيْهَا، فَلَا الدَّاعِيَ أَجَابُوا، وَلَا فِيَا رَغَبَتْ رَغِبُوا، وَلَا إِلَى مَا شَوَّقَتْ إِلَيْهِ اشْتَأَقُوا.» آفریدی تو خانه‌ای را، و گردانیدی در او میهمانی از شراب و طعام، و همسران و خادمان، و قصرها و جویها، و زرعها و میوه‌ها؛ باز فرستادی داعی که بخواند به سوی آن میهمانی. پس نه آن دعوت کننده را اجابت کردند، و نه در آنچه ترغیب کردی رغبت کردند، و نه به آنچه تشویق کردی مشتاق شدند.

استعار لفظ الدار للاسلام، باعتبار جمعه لأهله؛ و لفظ المأدبة للجنة باعتبار جمعها للمُشتهيات؛ والداعی هو الرسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - و قد جمعها الخبر: «إِنَّ اللَّهَ جَعَلَ الْإِسْلَامَ دَارًا، وَالْجَنَّةَ مَأْدِبَةً، وَالدَّاعِيَ إِلَيْهَا مُحَمَّدًا».^۱ «أَقْبِلُوا عَلَى جَيْفَةٍ قَدْ افْتَضَّحُوا بِأَكْلِهَا، وَاضْطَلَحُوا عَلَى حَبِّهَا»، روى آوردند بر جیفه گندیده که رسوا شدند به خوردن آن، و متفق شدند بر دوستی آن. عطار:

چند نازی زین سرای خاکسار همچو مُرداری و کرکس صد هزار
استعار لفظ «الجيفة» للدنيا، لاستقذار نفوس الأولياء لها؛ و وصف «الإفتضاح بِأَكْلِهَا» للاشتهاء بإقنائها،^۲ و الخروج به عن شعار الصالحين و طاعة الله. مولانا:

چون که در کوچه خری مُردار شد صد سگِ خفته بدان بیدار شد
حرصهای رفته اندر کُتمِ غیب تاختن آورد و سر بر زد ز جیب
مو به موی هر سگی دندان شده وز برای حيله دُم جنبان شده
صد چنین سگ اندر این تن خفته اند چون شکاری نیستشان بنهفته اند
«وَمَنْ عَشِقَ شَيْئًا أَغْشَى بَصَرُهُ، وَأَمْرَضَ قَلْبُهُ»، و آن کس که عاشق شد چیزی را،

۱. «قال رسول الله: فالملك الله والدار الدنيا والمأدبة الجنة والداعی أنا» بحار الأنوار، ج ۱۸، ص ۳۳۷ و

۲. دا: باقتنائها

اختیار مصباح السالکین، ص ۲۶۰

می پوشاند آن چیز چشم او را، و مریض می گرداند دل او را.
 «فَهُوَ يَنْظُرُ بَعَيْنٍ غَيْرِ صَاحِيحَةٍ، وَ يَسْمَعُ بِأُذُنٍ غَيْرِ سَمِيعَةٍ،» پس او نظر می کند به دیده معلول، و می شنود به گوش ناشنوا.

استعار وصف «العشا» لما يعرض لأبصار^۱ بصائر أهلها من أغطية الجهل، فيفسد نظرها، فلا يبصر ما ينتفع به، و لا يسمع ما يتعظ به.

«قَدْ خَرَقَتِ الشَّهَوَاتُ عَقْلَهُ، وَأَمَاتَتِ الدُّنْيَا قَلْبَهُ، وَهَلَتْ عَلَيْهَا نَفْسُهُ،» بدرستی که دریده است شهوتها عقل او را، و می رانیده است دنیا دل او را، و واله و شیفته گردانیده است بر خویش نفس او را.

هر آن ملکی که از جان داریش دوست نیززد هیچ چون مرگ از پی اوست
 اگر ملک تو شد صحرای دنیا سرانجامت سه گز خاک است مأوی
 تو گر باشی گدایی یا شهنشاه سه گز کرباس و ده خشت است همراه
 اگر ملکت ز ماهی تا به ماه است سرانجامت بدین دروازه راه است
 چو بر بندند ناگاهت زنخدان^۲ همه ملک جهان آن دم زنج^۳ دان
 زهر چیزی که داری کام و ناکام جدا می بایدت شد در سرانجام
 برین عمری که چندین پیچ دارد مشو غره که پی بر هیچ دارد
 چو پی بر باد دارد عمر هیچ است ولی این هیچ را صد گونه پیچ است
 استعار وصف «التخريق» لتفريق أفكاره في تحصيل المشتريات؛ و استعار

وصف «الإماتة» لإخراج قلبه من الإنتفاع به في أمر الآخرة، فهو كالميت عنها.

«فَهُوَ عَبْدٌ لَهَا، وَلَمْ يَنْ فِي يَدِهِ شَيْءٌ مِنْهَا،» پس او بنده است دنیا را، و بنده است آن کس را که در دست او چیزی است از دنیا.

قال ابو علي الرودباري: «من دخل الدنيا وهو عنها جراز، تحل إلى الآخرة وهو

۱. دا: لا بصارها.

۲. زنخدان: چانه، ذقن

۳. زنج: قبیح و رکیک و کریه

۴. نهج/البلاغه: فی یدیه

عنها جرّ.»

نظامی:

پاژگون بین نقش دیباچه جهان نام هر بنده جهان خواجه جهان
 «حَيْثُمَا زَالَتْ زَالَ إِلَيْهَا، وَحَيْثُمَا أَقْبَلَتْ أَقْبَلَ عَلَيْهَا؛» پس به طریق بندگان آنجا که زایل
 شد دنیا، زایل می شود از آنجا که به سوی او؛ و آنجا رو کرد دنیا روی آورد بر او.
 عطار فرماید:

آلا ای روز و شب در حرص پویان به حیلست همچو مور و موش جویان
 حریصی بر سرت کرده فساری تو را حرص است و اشتر را مهاری
 شبانروزی چو اختر روز کوری اسیر حرص روز و شب چو موری
 فغان زین عنکبوتان مگس خوار همه چون کرکسان دربند مُردار
 فغان از حرص انسان گوی تا چند وزین سگ سیرتان زشت پیوند
 «وَلَا يَنْزَجِرُ مِنَ اللَّهِ بِزَجْرِ، وَلَا يَتَّعِظُ مِنْهُ بِوَاعِظٍ،» و منزجر و ممتنع نمی شود از
 خدای تعالی به زجر و منع زاجری، و پند گرفته نمی شود از او به پند واعظی.
 «وَهُوَ يَرَى الْمَأْخُودِينَ عَلَى الْغُرَّةِ، حَيْثُ لَا إِقَالَةَ وَلَا رَجْعَةَ، كَيْفَ نَزَلَ بِهِمْ مَا كَانُوا
 يَجْهَلُونَ،» و او می بیند گرفتاران بر فریب خوردن به دنیا، جایی که نیست در گذاشتن
 گناه و نه باز گشتن – یعنی آخرت – که چگونه فرود آمده به ایشان آنچه بودند که
 نمی دانستند.

«وَجَاءَهُمْ مِنْ فِرَاقِ الدُّنْيَا مَا كَانُوا يَأْمَنُونَ، وَقَدِمُوا مِنَ الْآخِرَةِ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ.» و
 چگونه آمده ایشان از فراق دنیا آنچه بودند که به آمن بودند از آن، و پیش آمدند از
 آخرت آنچه بودند که بیم کرده می شدند.

سوف ترى إذ انجلى الغبارُ أفرس تحتك أم حمارُ
 شیخ احمد غزالی گوید: فذلک کار دیدن مُلک است و به اوّل مغرور گشتن
 هُلک. یکی از علما پادشاهی را به فوت پسری تعزیت داد، گفت: مات اینک و هو
 فرعک، و مات أبوک و هو أصلک، و مات أخوک و هو وصلک، فماذا ترتقب بعد

فناء الأصل و الفرع و الوصل؟ باش تا این تجارت را خسارت بینی!
عین القضاة:

بفکندنی است هر چه بر داشته‌ایم اُسْتُردنی^۱ است هر چه بنگاشته‌ایم
سودا بود است هر چه پنداشته‌ایم دردا که به عشوه^۲ عمر بگذاشته‌ایم
«فَغَيْرُ مَوْصُوفٍ مَا نَزَلَ بِهِمْ» پس در وصف نمی‌آید آنچه نازل شده به ایشان از
شداید.

«اجْتَمَعَتْ عَلَيْهِمْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ وَ حَسْرَةُ الْفَوْتِ»، «مجموع شده بر ایشان شدت
مرگ و حسرت فوت اموال و اهالی.
«فَقَفَرَتْ لَهَا أُطْرَافُهُمْ، وَ تَغَيَّرَتْ لَهَا أَلْوَانُهُمْ»، پس سُست شد اعضای ایشان، و
متغیر شد رنگهای ایشان.

«ثُمَّ ارْزَادَ الْمَوْتُ فِيهِمْ وَلُوجًا، فَحِيلَ بَيْنَ أَحَدِهِمْ وَ بَيْنَ مَنْطِقِهِ»، «باز زیادت کرد موت
در ایشان دخول، پس حائل شد میان یکی از ایشان و سخن گفتن او.

آن یکی دیوانه را از اهل راز گشت وقت نزاع^۳، جان کنندن دراز
از سر بی قوتی و اضطرار همچو ابری خون فشان بگریست زار
گفت چون جان ای خدا آورده‌ای چون همی بردی چرا آورده‌ای؟
گر نبودی جان من بر سودمی زین همه جان کنندن ایمن بودمی
نه مرا از زیستن مُردن بُدی نه تو را آوردن و بُردن بُدی
کاشکی رنج شد آمد نیستی گر شد آمد نیستی بد نیستی
«وَ إِنَّهُ لَبَيْنَ أَهْلِهِ يَنْظُرُ بَبَصَرِهِ، وَ يَسْمَعُ بِأُذُنِهِ، عَلَى صِحَّةٍ مِنْ عَقْلِهِ، وَ بَقَاءٍ مِنْ لُبِّهِ»، و
بدرستی که او هر آینه در میان اهل خویش نظر می‌کند به چشم خود، و می‌شنود به
گوش خود، بر حال صحت از عقل، و باقی بودن از خرد او.

۱. استردن: ستردن، پاک کردن، محو ساختن ۲. دا: به عشرت؛ عشوه: فریب، خودنمایی، دلفریبی

۳. نزاع: حالت جان کنندن

«يُفَكِّرُ فِيهِ أَفْنَى عُمُرِهِ، وَفِيهِ أَذْهَبَ دَهْرُهُ!» اندیشه می‌کند که در چه چیز فنا شده

زندگانی او، و در چه چیز گذرانیده زمان حیات او!

«وَيَتَذَكَّرُ أَمْوَالًا جَمَعَهَا،» و یاد می‌آورد مالها که جمع کرده آن را.

«أَغْمَضَ فِي مَطَالِبِهَا، وَأَخَذَهَا مِنْ مُصَرَّحَاتِهَا وَمُشْتَبِهَاتِهَا،» حال آنکه اغماض

کرده و چشم فرو خوابانیده در مأخذ آن اموال، و فراگرفته آن را از محرمات

واضحة الحرمة و از مشتبهات آن. ای تساهل فی وجوه أخذها ولم يضبط دينه فيها.

«وَقَدْ لَزِمَتْهُ تَبَعَاتُ جَمْعِهَا، وَأَشْرَفَ عَلَى فِرَاقِهَا،» بدرستی که لازم او شد

عاقبتهای بد جمع کردن آن اموال، و مطلع شد بر فراق آن.

«تَبَقَّى لِمَنْ وَرَاءَهُ يَنْعَمُونَ فِيهَا، وَيَتَمَتَّعُونَ بِهَا،» باقی ماند آن اموال مر آن کسانی که

بعد از اویند، تنعم می‌کنند در آن، و تمتع می‌گیرند به آن.

«فَيَكُونُ الْمَهْنَأُ لِغَيْرِهِ، وَالْعِبَاءُ عَلَى ظَهْرِهِ.» - «الْمَهْنَأُ» المصدر من هنا يهناؤ-

یعنی پس باشد گوارا شدن و هنائت آن اموال مر غیر او را، و باشد ثقل و بار آن بر

پشت او.

«وَالْمَرْءُ قَدْ غَلَقَتْ رُحُونُهُ بِهَا،» و شخص بتحقیق در گرو است رهنهای او به آن.

استعار وصف «غلق الرهون» ملاحظة لعدم انفكاك نفسه من تبعاتها المشبهة،

لغلق الرهن بما عليه من مال.

«فَهُوَ يَعْضُ يَدَهُ نَدَامَةً عَلَى مَا أَصْحَرَ لَهُ عِنْدَ الْمَوْتِ مِنْ أَمْرِهِ،» پس او می‌گزد دست

خود را از پشیمانی آنچه ظاهر و منکشف شده مر او را در حال مرگ از امر او.

مولانا:

سیلاب گرفت، کرد ویرانه عمر آغاز پُری نهاد پیمانه عمر

خوش بلش که تا چشم زنی خوش بکشد حمال زمانه رخت از خانه عمر

«وَيَزْهَدُ فِيمَا كَانَ يَرْغَبُ فِيهِ أَيَّامَ عُمُرِهِ،» و زاهد و بی رغبت می‌شود در آنچه بود

که رغبت می‌کرد در او مدت عمر خویش.

«وَيَتَمَنَّى أَنْ الَّذِي كَانَ يَغِيظُهُ بِهَا وَيَحْسُدُّهُ عَلَيْهَا قَدْ حَارَها دُونَهُ!» و تمنا کند آنچه

بود که غبطه می برد به آن و حسد داشت بر آن، بدرستی که صاحب آن شود غیر او!
 «فَلَمْ يَزَلِ الْمَوْتُ يُبَالِغُ فِي جَسَدِهِ حَتَّى خَالَطَ سَمْعَهُ»^۱ پس لایزال مرگ مبالغه می کند
 در جسد او، تا آمیخته شد سمع او را.

«فَصَارَ بَيْنَ أَهْلِهِ لَا يَنْطِقُ بِلِسَانِهِ، وَلَا يَسْمَعُ بِسَمْعِهِ»^۲ پس باز گشت میان اهل خود
 نه سخن گوید به زبان خود، و نه شنوا باشد به سمع خود.

«يُرَدُّدُ طَرْفَهُ^۲ فِي وُجُوهِهِمْ» می گرداند چشم و نگریستن خود در رویهای ایشان.
 «يَرَى حَرَكَاتِ أَلْسِنَتِهِمْ، وَلَا يَسْمَعُ رَجْعَ كَلَامِهِمْ»^۳ پس می بیند حرکات زبانهای
 ایشان، و نمی شنود رجوع سخنان ایشان با یکدیگر.
 عطار:

تیرگی دیده و کمری گوش	پیری و نقصان عقل و ضعف و هوش
این و صد چندان سپاه لشگرند	سر به سر میر اجل را چاکرند
روز و شب پیوسته لشگر می رسد	یعنی از پس، میرها در می رسد
چو در آمد از همه سویی سپاه	هم تو باز افتی و هم نفست ز راه
خوش خوشی با نفس سگ در ساختی	عشرتی با او به هم در باختی
پای بست عشرت او آمدی	زیر دست قدرت او آمدی
چون در آید گرد تو شاه و حشم	تو جدا افتی ز سگ، سگ از تو هم
گر ز هم اینجا جدا خواهید شد	پس به فرقت مبتلا خواهید شد
غم مخورگر با هم اینجا کم رسید	ز آنکه در دوزخ خوشی با هم رسید

«ثُمَّ أَزْدَادَ الْمَوْتُ التَّيَاطُّ،» باز زیاد کرد مرگ التصاق به او.

«فَقَبِضَ بَصَرُهُ كَمَا قَبِضَ سَمْعُهُ، وَ خَرَجَتِ الرُّوحُ مِنْ جَسَدِهِ»^۴ پس قبض کرد بینایی
 او همچنان چه قبض کرده بود شنوایی او، و بیرون رفت روح از جسد او.
 همچو آن مرغ قفص در آندهان کرد بر گردش به حلقه گربکان

۱. نهج البلاغه: لِسَانُهُ + سَمْعُهُ.

۲. همان: طرفه + بالنظر

مرغ جانش موش شد سوراخ جوی چون شنید از گربکان او غره خوی
 کی بود او را درین حُزن حَزَن آرزوی از قفص بیرون شدن
 گریه مرگ است و اجل چنگال او می‌زند بر مرغ پر و بال او
 «فَصَارَ جِيفَةً بَيْنَ أَهْلِهِ، قَدْ أَوْحَشُوا مِنْ جَانِبِهِ، وَتَبَاعَدُوا مِنْ قُرْبِهِ.» پس باز گشت
 مُرداری بد بوی میان اهل خود، بدرستی متوحّش شدند از جانب او، و دوری
 جستند از نزدیک شدن به او.

«لَا يُسْعِدُ بَاكِياً، وَلَا يُحْيِي دَاعِياً.» یاری نمی‌کند هیچ گریه کننده را، و جواب
 نمی‌دهد هیچ خواننده را.
 «ثُمَّ حَمَلُوهُ إِلَى مَحْطٍّ فِي الْأَرْضِ،» باز حمل کردند او را به سوی لحد.
 عطار:

دفن می‌کردند مردی را به خاک شد حسن در بصره پیش آن مفاک^۱
 سوی آن گور و لحد می‌بنگریست بر سر آن گور بر خود می‌گریست
 پس چنین گفت او که کاری مشکل است کین جهان را گور آخر منزل است
 وان جهان را اولین منزل همین است اولین و آخرین زیر زمین است
 دل چه بندی در جهانی جمله رنگ کاخرش این است یعنی گور تنگ
 چون نترسی از جهانی صعبناک کاؤلش این است یعنی زیر خاک؟
 «فَأَسْلَمُوهُ فِيهِ إِلَى عَمَلِهِ،» پس سپردند او را در آنجا با عمل او.

فی الفتوحات المکیّة: «کُلُّ انْسان فی البرزخ مرهون بکسبه، محبوس فی صور
 أعماله، إلی أن یبعث یوم القیامة.»
 «وَأَنْقَطَعُوا عَنْ زَوْرَتِهِ حَتَّى إِذَا يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ، وَالْأَمْرُ مَقَادِيرُهُ،» و منقطع شدند
 از زیارت او تا وقتی که برسد نوشته بقای نشئه دنیا به مدّت مضروبۀ خود، و امر
 خلایق به اندازۀ خویش.

۱. مفاک: گودال، قبر

«وَالْحَقُّ آخِرُ الْخَلْقِ بِأَوَّلِهِ»، و ملحق گردد آخر خلق به اوّل او. قال تعالى: ﴿إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ لَجَمُوعُونَ إِلَىٰ مِيقَاتٍ يَوْمٍ مَّعْلُومٍ﴾^۱.
«وَجَاءَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ مَا يُرِيدُهُ مِنْ تَجْدِيدِ خَلْقِهِ»، و بیاید از امر خدای تعالی آنچه می خواهد آن را از نو گردانیدن خلق او.

«أَمَادَ السَّمَاءِ وَفَطَرَهَا»، بخسباند آسمان را و بشکافد آن را.
«وَأَرْجَّ الْأَرْضَ وَأَرْجَفَهَا»، و بلرزاند زمین را و بجنباند او را جنبانیدن سخت.
«وَقَلَعَ جِبَالَهَا وَنَسَفَهَا»، و بر کند کوههای او و بر باد دهد.
«وَدَكَّ بَعْضَهَا بَعْضًا مِنْ هَيْبَةِ جَلَالَتِهِ» و خرد و مرد گرداند بعضی از آن بعض دیگر را از هیبت عظمت او.

«وَمُخَوِّفٍ سَطَوْتِهِ»، و خوف شدّت او.
«وَأَخْرَجَ مِنْ فِيهَا، فَجَدَّدَهُمْ بَعْدَ إِخْلَاقِهِمْ، وَجَمَعَهُمْ بَعْدَ تَفْرِيقِهِمْ»، و بیرون آورد آن کس که در زمین مدفون است، پس نو گرداند ایشان را بعد از کهنه گردانیدن ایشان، و جمع آرد ایشان را بعد از متفرّق گردانیدن ایشان.
«ثُمَّ مَيَّزَهُمْ لِمَا يُرِيدُ مِنْ مَسْأَلَتِهِمْ عَنْ خَفَايَا الْأَعْمَالِ وَخَبَايَا الْأَفْعَالِ»، باز تمییز کند ایشان را از برای آنچه می خواهد از پرسش ایشان را، از پنهانیهای علمها و پنهانیهای فعلها.

«وَجَعَلَهُمْ فَرِيقَيْنِ: أَنْعَمَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ وَانْتَقَمَ مِنْ هَؤُلَاءِ.» و بگردانید ایشان را دو گروه سعادا و اشقیا: انعام کند بر آن گروه سعادا، و کینه کشد از آن گروه اشقیا.
عطّار:

گر دوزخی و گر بهشتی امروز	پیدا نشود خوبی و زشتی امروز
دی رفت قلم آنچه نوشتی امروز	فردا به بر آید آنچه کشتی امروز
هر لحظه تحیر به شبیخون آید	تا جان پس ازین کجا شود چون آید

می سوزم از آن که پرده چون بر خیزد چه کار ز زیر پرده بیرون آید

* * *

به هر گه کز جهان رفتی تو بیرون نخواهد بود حالت از دو بیرون
اگر آلوده پالوده گردی وگر پالوده^۱ آسوده گردی
چو تو آلوده باشی و گنه کار کنندت در نهاد خود گرفتار
وگر پالوده دل باشی تو در راه فشانان دست به خرامی^۲ به درگاه
فراز عرش و شیب چاه با توست بهشت و دوزخت همراه با توست
همی تا تو چگونه رفت خواهی در این ره بر چه پهلوی خفت خواهی
اگر در پرده در پرده^۳ باشی در آن چیزی که در وی مرده باشی
نمیرد هیچ بینا دل سفیهی نخیزد هیچ کناسی^۴ فقیهی
«فَأَمَّا أَهْلُ الطَّاعَةِ فَأَتَابَهُمْ بِجَوَارِهِ، وَ خَلَدَهُمْ فِي دَارِهِ،» پس اما اهل طاعت و فرمانبرداری خدای تعالی: پس پاداش دهد ایشان را به جوار خویش، و مخلصد دارد ایشان در دار خویش - یعنی جنت -.

«حَيْثُ لَا يَطْعَنُ النَّزَالُ، وَلَا تَتَغَيَّرُ بِهِمُ الْحَالُ، وَلَا تَتَوَبَّهُمُ الْأَفْزَاعُ، وَلَا تَنَالُهُمُ الْأَسْقَامُ، وَلَا تَعْرِضُ لَهُمُ الْأَخْطَارُ، وَلَا تُشْخِصُهُمُ الْأَسْفَارُ.» آنجا که نقل نکنند نازلان در او، و متغیر نگردد به ایشان حال، و فرو نیاید به ایشان فزعها و ترسها، و نرسد به ایشان مرضها، و عارض نشود ایشان را خطرها، و بیرون نمی برد ایشان را سفرها.

بل نعیم دائم مخلص مؤبد، لأن نوع الإنسانی أبدی بالإنفاق، قال رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم -: «إِنَّكُمْ خُلِقْتُمْ لِلْأَبَدِ، وَإِنَّمَا تَنْقُلُونَ مِنْ دَارٍ إِلَى دَارٍ»^۵.
اندر آن بقعه ز اهل نفس و نفس مرگ میرد دگر نمیرد کس
و اختلفوا في انقطاع أشخاص النوع الإنساني بانتهاء مدة الدنيا، و انتفاء التوالد

۱. پالودن: صاف کردن، تصفیه، پاک کردن

۲. خرامی: زیبایی و لطافت و چالاکي، خرامیدگی

۴. کناس: خاکروبه، خانه روب

۳. دا: برده

۵. بحار الأنوار، ج ۶، ص ۲۴۹.

فى الآخرة.

قال الشيخ فى الباب التاسع و الستين و ثلاثمائة: ^١ « إختلف أصحابنا فى هذا النوع الإنسانى، هل ينقطع ^٢ أشخاصه بانتهاء مدّة الدنيا أو لا؟ فمن لم يكشف قال بانتهائه، و من كشف قال بعدم انتهائه؛ وإنّ التوالد فى الآخرة فى هذه النوع الإنسانى باقٍ فى المثل فى نكاح الرجل المرأة الأدمية الإنسانية على صورة أذكرها، و التوالد أيضاً بين جنسين مختلفين: و هما بنو آدم و الحور اللاتى أنشأهنّ الله فى الجنان على صورة الإنسان و ليس بأناسى. فتوالدهما بنكاح بينهما فى الإنس و الحور، و يتناكحان فى زمن الفرد، ينكح الرجل إذا أراد جميع من عنده من النساء و الحور، من غير تقدّم و لا تأخر، مثل فاكهة الجنة ﴿ لا مَقْطُوعَةٍ وَ لا مَمْنُوعَةٍ ﴾ ^٣. بل يقطف دان ^٤ من غير فقد مع وجود أكل و طيب طعم. فإذا أفضى الرجل إلى الحوراء و الإنسيّة له فى كلّ دعوة ^٥ شهوة و لذة، لا يقدر قدرها، لو وجدها فى الدنيا غشى عليه من شدّة حلاوتها. فتكون منه فى كلّ دعوة رّيح مثيرة يخرج من ذكره، فيتلقاها رحم المرأة، فيتكوّن من حينه فيها ولد فى كلّ دفعة، و يكمل نشأة ما بين الدفعتين، و يخرج مولوداً مصوراً مع النفس الخارجى من المرأة روحاً مجرداً طبيعياً. فهذا هو التوالد الروحانى فى البشر بين الجنسين المختلفين و المتمثلين.

فلا يزال الأمر كذلك دائماً أبداً، و يشاهد الأبوان ما تولّد عنها من ذلك النكاح، و هم كالملائكة الذين يدخلون البيت المعمور و لا يعودون إليه أبداً. هذا ^٦ صورة توالد هذا النوع الإنسانى و لا حظّ لهؤلاء الأولاد فى النعيم المحسوس، و لا يبلغوا مقام النعيم المعنوى. فنعيمهم برزخى، كنعيم صاحب الرؤيا بما يراه فى حال نومه؛ و ذلك لما يقتضيه النشأ الطبيعى. فلا يزال النوع الانسانى يتوالد، ولكن حكمه ما

١. الفتوحات المكيّة، چاپ سربى، جزء ٣، ص ٤٧٣

٢. همان: تنقطع ٣. الواقعة: ٣٣

٤. الفتوحات: تقطف دائماً ٥. همان: دفعة

٦. همان: دفعة ٧. همان: هذه

ذكرناه.

و أمّا توالد الأرواح البشرية فإنّ لهما فى الآخرة مثل ما لهما فى الدنيا اجتماعات برزخيات، مثل ما يرى النائم فى النوم أنّه ينكح زوجته و يولد له. فإذا أقيم العبد فى هذا المقام، سواء كان فى الدنيا أو فى الآخرة، و نكح الرجل من حيث^١ زوجته من حيث زوجها^٢، يتولّد بينهما من ذلك النكاح أولادٌ روحانيون، ما يكون حكمهم حكم المولودين من النكاح الحسى فى الأجسام، و الصور المحسوسات التى تقدّم ذكرها. فيخرج الأولاد ملائكة كراماً، لا بل أرواحاً مطهّرةً. و هذا هو توالد الأرواح. ولكن لا بدّ أن يكون ذلك عن تجلّى برزخى، فتجلّى الحقّ فى الصور المقيدة. فإنّ البرزخ أوسع الحضرات وجوداً^٣، و هو مجمع البحرين: بحر المعانى و بحر المحسوسات. فالمحسوس لا يكون معنىً، و المعنى لا يكون محسوساً؛ و حضرة الخيال التى عبّرنا عنه^٤ بمجمع البحرين، هو يجسّد المعانى، و يلطّف المحسوس، و يلقب فى عين الناظرين^٥ عين كلّ معلوم. فهو الحاكم المتحكّم الذى يحكم و لا يُحكم عليه، مع كونه مخلوقاً. إلّا أنّ الأنفاس التى تظهر من تنفّس الحوراء أو الآدمية، إذا كانت صورةً^٦، ما ظهرت فيه من نفس النكاح يخرج مخالفاً للنفس الذى لا صورة فيه، يميّزه اهل الكشف، و لا يدرك ذلك فى الآخرة إلّا اهل الكشف فى الدنيا. و صورة هذا النشأ المتولّد عن هذا النكاح، فى^٧ صورة نشأ الملائكة أو الصور من أنفاس الذاكرين لله، و ما يخلق الله من صور الأعمال؛ و قد صحّت الأخبار بذلك عن رسول الله - صلّى الله عليه و آله و سلم -.

«وَأَمَّا أَهْلُ الْمُعْصِيَةِ فَأَنْزَلَهُمْ شَرّاً دَارٍ، وَ غَلَّ الْأَيْدَى إِلَى الْأَعْنَاقِ، وَ قَرَنَ النَّوَاصِيَ بِالْأَقْدَامِ، وَ أَلْبَسَهُمْ سَرَابِيلَ الْقَطِرَانِ، وَ مَقَطَّعَاتِ النَّيِّرَانِ،» و أمّا اهل معصيت، پس فرود

١. الفتوحات: + روحه

٢. همان: روحها

٣. همان: جنوداً

٤. همان: عنها

٥. همان: الناظر

٦. همان: كانتا صوراً

٧. همان: فى + الجنة

آورد ایشان را در بدترین خانه که دوزخ است، و ببندد دستهای ایشان بر گردنهای ایشان، و نزدیک سازد موی پیشانی ایشان به قدمهای ایشان، و بپوشاند ایشان را پیراهنهای سیاه از قطران،^۱ و جامه‌های آتشین.

«فِي عَذَابٍ قَدْ اشْتَدَّ حَرُّهُ، وَبَابٍ قَدْ أُطْبِقَ عَلَى أَهْلِهِ،» در عذابى بتحقيق مُشْتَدَّ شده گرمای او، و بابى بدرستى بسته شده بر اهل او.

«فِي نَارٍ هَا كَلْبٌ وَ لَجَبٌ، وَ لَهَبٌ سَاطِعٌ، وَ قَصِيفٌ هَائِلٌ،» در آتشی که او را شدت است و اصوات غلبه، و زبانه بلند بر آمده، و غریدن هولناک از قبیل غریدن^۲ رعد. «لَا يَنْظَعُنْ مُقِيمُهَا وَ لَا يُفَادَى أَسِيرُهَا، وَ لَا تُقْصَمُ كُبُورُهَا.» نقل نمی‌کند مقیم او، و باز خریده نمی‌شود اسیر و بندی او، و شکسته نمی‌شود زنجیر و غُلّ او.

«لَا مُدَّةَ لِلدَّارِ فَتَقْنِي، وَ لَا أَجَلَ لِلْقَوْمِ فَيَقْضِي.» نه مدتی معین است آن شرّ دار را تا فانی شود، و نه اجلی است اهل او را تا منقضی گردد. أعاذنا الله تعالى من شرّ دار!

هر آن چندان که کردی نیک و بد تو	همه آماده بینی گرد خود تو
اگر بد کرده‌ای زیر حجابی	و گرنه با بزرگان هم رکابی
به نیکی و بدی در کار خویشی	یقین آیینۀ کردار خویشی
اگر نیک است و گر بد کار و کردار	شود در پیش روی تو پدیدار

۱. قَطْرَان: قیر، مس گداخته آتشین

۲. دا: سخت + غریدن

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«دَارُ بِالْبَلَاءِ مَحْفُوفَةٌ، وَبِالْغَدْرِ مَعْرِفَةٌ»، یعنی دنیا خانه‌ای است به بلا مملو، و غدر و نقض عهود معروف و مشهور.

لفظُ «الغدر» مستعارٌ لزينة الظاهرة المستعقبة البلاء في الآخرة.
«لَا تَدُومُ أَحْوَالُهَا، وَلَا تَسْلَمُ نَزَاهَا. أَحْوَالُ مُخْتَلِفَةٌ، وَتَارَاتُ مُتَصَرِّفَةٌ»، دائم نمی‌باشد حالهای او، و سالم نمی‌مانند نازلان او، و حالهای گوناگون و کَرْتَهایی.
«الْعَيْشُ فِيهَا مَذْمُومٌ، وَالْأَمَانُ فِيهَا مَعْدُومٌ»، عیش در او مذموم است، و آمن و خوشدلی در او معدوم.

شعر:

خوش است این کهنه دیر پر فسانه	اگر نه مُرد نستی در میانه
در این محنت سرا این است ماتم	که ما را می‌نبگذارند با هم
خوشستی زندگانی و کیستی	اگر نه مرگ ما را در پیستی
نشاط ار هست بی دورانِ غم نیست	وجود ار هست بی خوفِ عدم نیست
خوشی جویی ز عالمِ سرکشی را	که عالم نیست دورانِ خوشی را
به شادی از تو گریک دم بر آید	از آن شادی تو را صد غم در آید
جهانِ بی وفا نوری ندارد	دمی بی ماتمی سوری ندارد
هزاران حرفِ ناکامی بخوانیم	که تا در عمر خود کامی برانیم
اگر کام است در ضمّش بلایی است	وگر گنج است با آن ازدهایی است
جهان بی شک سراجای سپنج ^۳ است	ز مرکز تا محیط اندوه و رنج است
نمی‌دانم کسی را بی غمی من	که تا دستی در او مالم دمی من

۱. نهج البلاغه، خطبة ۲۲۶

۲. همان: منها

۳. سپنج: عاریت، مهمان، آرامگاه عاریتی

غمم بر غم فزاید بار بر بار به بیهوده بُود یکسر همه کار
 برو تن در غم بار گران ده بسی جان کن چو جان خواهند جان ده
 « إِنَّمَا أَهْلُهَا فِيهَا أَغْرَاضٌ مُّسْتَهْدَفَةٌ، تَرْمِيهِمْ بِسِمَاهِمَا، وَتُقْنِيهِمْ بِحِمَامِهَا. » نیستند اهل
 او در او إِلَّا نشانهای هدف تیر ساخته؛ می اندازد ایشان را به تیرهای او، و نیست
 می کند ایشان را به مرگ و هلاک.
 عطار:

پند گیر ای دل که گرداب بلاست زنده دل شوز آنکه مرگت در قفاست
 می باید ترک جان ناچار کرد زین همه بیهوده استغفار کرد
 چند خواهی بحر جان در جوش بود جان فشاندم باید و خاموش بود
 « وَاعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّكُمْ وَمَا أَنْتُمْ فِيهِ مِنْ هَذِهِ الدُّنْيَا عَلَى سَبِيلٍ مَنْ قَدْ مَضَى قَبْلَكُمْ، »
 و بدانید ای بندگان خدای! بدرستی که شما و آنچه شما در آنید از این دنیا بر راه آن
 کسانی که گذشتند بر آن پیش از شما.
 « بَلَّغْنَاكَ أَنَّ أَطْوَلَ مِنْكُمْ أَعْمَارًا، وَأَعَمَّرَ دِيَارًا، وَأَبْعَدَ آثَارًا؛ » از آنان که درازتر بود از
 شما عمرهای ایشان، و معمورتر بود دیار ایشان، و دورتر بود از آفات آثار ایشان.
 « أَصْبَحَتْ أَصْوَاتُهُمْ هَامِدَةً، وَرِيَا حُهُمْ رَاكِدَةً، وَأَجْسَادُهُمْ بَالِيَةً، وَدِيَارُهُمْ خَالِيَةً، وَ
 آثَارُهُمْ عَافِيَةً. » باز گشت آوازهای ایشان فرو مُرده، و بادهای ایشان ساکن شده، و
 بدنهای ایشان پوشیده و ریزیده، و شهرهای ایشان خالی و ویران، و آثار ایشان
 مدروس و ناپیدا.

« رَكَوْذُ رِيَا حِهِمْ » کنایه عن سکون أحوالهم و خمول ذکرهم.

عطار:

گر درختی گردد این هر ذره خاک بر دمد هر ذره ای صد جان پاک
 کس چه داند تا چه جانهای شگرف غوطه خورد است اندر این دریای ژرف
 کس چه داند تا چه دلهای عزیز خون شد است و خون شود آن تو نیز
 کس چه داند تا چه قالبهای پاک در میان خون فرو شد زیر خاک

«فَاسْتَبْدَلُوا بِالْقُصُورِ الْمُشَيَّدَةِ، وَالْفَارِقِ الْمُهَدَّةِ، الصُّخُورَ وَالْأَحْجَارَ الْمُسْنَدَةَ، وَ الْقُبُورَ اللَّاطِئَةَ الْمُلْحَدَةَ، الَّتِي قَدْ بُيِّ عَلَى الْخَرَابِ فَنَافُواهَا، وَ شُيِّدَ بِالتُّرَابِ بِنَاءُهَا؛» پس بدَل گرفتند به قصرهای افراشته و بالشهای گسترده، سنگهای سخت بر یکدیگر محکم کرده، و قبرهای در گِل گرفته شکافته، که هر آینه بنا کرده شده بر خرابی پیرامون او، و افراشته شده به خاک بنای او.

زین پیشتر براین لب آب و کنارِ حوض آزادگان چو سوسن و چون سرو بوده اند
هر یک ز روی نخوت و از راه افتخار بر فرق فرَقْدَین^۱ قدمها بسوده اند
زین گلستان چو باد صبا در گذشته اند آثار لطف خویش به خلقان نموده اند
بگشای چشم عبرت و هُش دار کان گروه رفتند گر ستوده و گر ناستوده اند
در کشتزارِ دهر بر آب حیات خویش تخمی که کشته اند بر آن دروده اند
«فَحَلَّهَا مُقْتَرِبٌ، وَ سَاكِنُهَا مُغْتَرِبٌ»، پس محل آن قبور قریب است، و حال آنکه ساکن او غریب است.

«بَيْنَ أَهْلِ مَحَلَّةٍ مُوحِشِينَ، وَ أَهْلِ فَرَاغٍ مُتَشَاغِلِينَ»، میانه اهل محلّه موحِشان مکدر، و اهل فراغت از کار دنیا مشغولان به امور اُخروی.
«لَا يَسْتَأْنِسُونَ بِالْأَوْطَانِ، وَ لَا يَتَوَاصِلُونَ تَوَاصِلَ الْجِيرَانِ، عَلَى مَا بَيْنَهُمْ مِنْ قُرْبِ الْجَوَارِ، وَ دُنُو الدَّارِ.» انس نمی گیرند به آن وطنها، و مواصلت نمی کنند با یکدیگر مواصلت کردن همسایه ها با یکدیگر، با آنکه میانه ایشان است از قُرب همسایگی و نزدیکی خانه.

«وَ كَيْفَ يَكُونُ بَيْنَهُمُ التَّرَاوُرُّ،^۲ وَ قَدْ طَحَنَهُمْ بِكُلِّكَلِهِ الْبَلَى، وَ أَكَلَتْهُمْ الْجَنَادِلُ وَ الثَّرَى!» - الکلُکَلُ الصَّدْرُ، و هو مستعار - یعنی: و چگونه باشد میانه ایشان زیارت یکدیگر کردن، و حال آنکه آرد ساخته ایشان را به صدر پوسیدگی، و خورده است

۱. فرقدین: دو ستاره درخشان در صورت دَبّ اصغر و آن را به فارسی دو برادران گویند؛ فرق: بالای هر

۲. نهج البلاغه: تَرَاوُرُّ

چیزی، روی، برقرار

ایشان را سنگ و خاک!

«وَكَأَنَّ قَدْ صِرْتُمْ إِلَىٰ مَا صَارُوا إِلَيْهِ،» و باشد بتحقیق که باز گردید شما به آنچه بازگشته‌اند ایشان به آن.

«وَأَزَهَتْكُمْ ذَلِكَ الْمَضْجَعُ، وَضَمَّكُمْ ذَلِكَ الْمُسْتَوْدَعُ.» و گرو گیرد شما را آن خوابگاه، و فراهم آورد شما را آن محلّ ودیعه.
عطّار:

ما همه از بهر مُردن زاده‌ایم جان نخواهد ماند دل بنهاده‌ایم
آنکه عالم داشت در زیر نگین این زمان شد توتیا زیر زمین
و آنکه بر چرخ فلک نیزه بسود گشت در خاکِ لحد ناچیز زود
«فَكَيْفَ بِكُمْ إِنْ تَنَاهَتْ بِكُمْ الْأُمُورُ، وَبُعِثَرَتِ الْقُبُورُ.» پس چگونه باشد شما را حال اگر به غایت رسد کارها، و شکافته شود قبرها.

«هَذَا لَكَ نُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ،» آنجا جزا داده شود هر نفسی آنچه پیش فرستاده است.

«وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ،» و بازگردیده شوند به سوی یاری دهنده ایشان که حقّ است.

«وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ.» و گم گردد از ایشان آنچه بودند که افترا می‌بستند که آلهه‌اند.

عطّار:

مرگ بنگر تا چه راهی مشکل است کاندر این ره گورش اوّل منزل است
چند از این چون آخر این خواهد بُدن وای از آن کاوّل چنین خواهد بُدن
می‌روم گریان چو میغ^۳ از آمدن آه از رفتن دریغ از آمدن

۱. دا، نهج البلاغه: لَوْ تَنَاهَتْ

۲. همان: تَبْلُو

۳. میغ: ابر و سحاب

وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ وَالْإِكْرَامُ: ^۱
- وَ هِيَ مِنَ الْخُطْبِ الْعَجِيبَةِ تَسْمَى الْغُرَاءَ -

« الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي عَلَا بِحَوْلِهِ، » سپاس و ستایش خداوندی که بلند است رُتبه او
به قدرت و قوّت او.

« الحول » القدر و الغلبة على إحالة الامور و تقليب الأحوال، معناه: إِنَّ اللَّهَ
متعال بإحالة الخلق عن إدراكه، فحوله إحالة الأفهام عن درك ذاته و صفاته.
« وَ دَنَا بِطَوْلِهِ، » - طَوْلُهُ بَسْطُ نِعَمِهِ عَلَى خَلْقِهِ - و نزدیک است به بَسْطِ نِعَمِ
خلاق، بحيث يشاهدونه في صور طوله، و هو فضله و هبته لكلّ مستحقّ ما يليق به.
« مَا نَحِ كُلُّ غَنِيمَةٍ وَ فَضْلٍ، » عطا دهنده هر غنیمت و هر فضیلت.

« المانع » المعطى، و « المنحة » العطية.
« وَ كَاشَفَ كُلَّ عَظِيمَةٍ وَأَزَلَّ. » دفع کننده هر بلیّه و سختی و تنگی.
« الْأَزَلَّ » الشدّة و الضيق.

« أَمَحَدُهُ عَلَى عَوَاطِفِ كَرَمِهِ، وَ سَوَائِغِ نِعَمِهِ، » ستایش می‌کنم او را بر توالی و تنابع
کرم او، و تمامی و فزونی نِعَمِ او.
« وَ أَوْمِنُ بِهِ أَوَّلًا بِأَدْيَا، » و ایمان می‌آورم به او ابتدائاً ظاهراً.
« وَ أَسْتَهْدِيهِ قَرِيبًا هَادِيًا، » و طلب هدایت می‌کنم از او که قریب است و راه
نماینده.

« وَ أَشْتَعِينُهُ قَادِرًا قَاهِرًا، » و طلب یاری می‌کنم از او که توانا است و غالب.
« وَ أَتَوَكَّلُ عَلَيْهِ كَافِيًا نَاصِرًا، » و توکّل می‌کنم بر او که کفایت کننده و یاری دهنده
است.

« وَ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاءَ فَبَنَاهَا، » و گواهی می‌دهم که نیست

پروردگاری جز آن خدایی که برداشت آسمان را پس بنا کرد آن را.

«وَسَطَّحَ الْأَرْضَ فَطَحَاهَا،» و بگسترانید زمین را پس مبسوط ساخت آن را.

«وَلَا يُوَدُّهُ حِفْظُهُمَا، وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ.»^۱ و گران نمی گرداند او را – عز شأنه – حفظ زمین و آسمان، و او بلند مرتبه است و عظیم الشأن.

«وَأَشْهَدُ أَنْ مُحَمَّدًا – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ – عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ،» و گواهی می دهم که محمد – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ – بنده او و فرستاده اوست.

«أَرْسَلَهُ لِإِنْفَازِ أَمْرِهِ، وَإِنْهَاءِ عُذْرِهِ وَتَقْدِيمِ نُذْرِهِ.» ارسال کرد او را از برای روا گردانیدن فرمان او، و خبر رسانیدن عذر او – تعالی شأنه – بر خلائق – ای ما تشبه الأعذار الى الخلق من النصائح الإلهية لهم – و از برای تقدیم ترسانیدن ایشان به وعید.

«أَوْصِيَكُمْ عِبَادَ اللَّهِ بِتَقْوَى اللَّهِ الَّتِي ضَرَبَ لَكُمْ الْأَمْثَالَ،» وصیت می کنم شما را ای بندگان خدا به تقوا و ترس از خدایی که بیان فرمود از برای شما داستانها.

«وَوَقَّتْ لَكُمْ الْآجَالَ،» – ای جعل لها میقاتاً معلوماً – و تعیین کرد از برای شما وقت اجل شما.

«وَأَلْبَسَكُمْ الرِّيَاشَ،» – [الرياش] جمع الريش و هو الزي الحسن – و پوشانید شما را لباسهای نیکو.

«وَأَرْفَعَكُمْ لَكُمْ الْمَعَاشَ،» – ای و سَّع، و عِشُّ رَافِعٌ وَ رَفِيعٌ: طَيِّبٌ وَاسِعٌ – و فراخ و طیب گردانید شما را معیشت.

«وَأَحَاطَ بِكُمْ الْإِحْصَاءَ،» – ای جعل إحصاءه محیطاً بکم، و أحاط لازم و متعدّ – و محیط گردانید به شما شمردن و دانستن اعمال شما.

«وَأَرْصَدَ لَكُمْ الْجَزَاءَ،» و دیده بان شما کرده است جزا.

۱. نهج البلاغه: از عبارت «وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الَّذِي ...» تا همین عبارت محذوف

«وَأَثَرَكُمْ بِالنَّعَمِ السَّوَاعِجِ، وَالرَّفْدِ الرَّوَافِعِ^۱»، — [الرشد الروافع] أى العطایا الواسعة، الرّفد جمع الرفدة وهى عطیّة — و اختیار کرده است شما را به نعمتهای فراوان، و عطیّه های بى پایان.

«وَأَنْذَرَكُمْ بِالْحُجَجِ الْبَوَالِغِ»، و بیم کرده است شما را به دلایل رسانیده به مقصود.

«وَأَخْصَاكُمْ عَدَدًا»، و شماره کرده است عدد شما را.

«وَوَظَّفَ لَكُمْ مُدَدًا»، — أى قَدَّر الوظیفة، و الوظیفة الرسم المعین وقته — و مقدر کرده است وظیفه شما را مدّتی چند.

«فِي قَرَارِ خِبْرَةٍ»، در مقرّ امتحان و آزمایش.

أى دار الامتحان و الابتلاء قال الله تعالى: ﴿لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾^۲. و یحتمل أن يكون الخبرة بمعنى المزارعة، قال رسول الله — صَلَّى الله عليه و آله و سلّم —: «الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ»^۳. و یحتمل أن يكون العلم المستفاد من التجربة، و هكذا الدنيا فإنّ العلم فيها یحصل بالاستفادة و التجربة، و فى الآخرة تنكشف العلوم و الحقائق بأسرها دفعةً واحدةً. و هذا هو المعنى بقوله — عليه السلام —:

«وَدَارِ عِبْرَةٍ»، و خانه اعتبار گرفتن.

فإنّ العبرة هى العبور من ظاهر الشىء إلى باطنه، و هكذا يكون أمر الدنيا؛ و فى الآخرة يتجلّى بواطن الاشياء للابصار، و يكون المرء فى تصوّرها مستغنياً عن النفوذ من الظاهر الى الباطن، فالباطن منكشف له، قال تعالى: ﴿يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ﴾^۴.

«أَنْتُمْ مُحْتَبَرُونَ فِيهَا، وَ مُحَاسَبُونَ عَلَيْهَا». شما آزموده شده اید در آن، و حساب کرده شده اید بر آن.

«فَإِنَّ الدُّنْيَا رَنَقٌ — أى كَدِر — مَشْرُهَا، رَدْعٌ — أى وَحِل — مَشْرَعُهَا»، پس بدرستی

۱. نهج البلاغه: الروافع.

۲. الملك: ۲

۳. بحار الأنوار، ج ۷۰، ص ۲۲۵

۴. الطارق: ۹.

که شراب دنیا کدر و تیره است آبشخور او، و گِلناک است سرچشمه او.
 «الرَّدْعَةُ» الوَحْل، و فی الخبر: ^۱ «شَارِبُ الْخَمْرِ يُسْقَى مِنْ رَدْعَةِ الْخِبَالِ» ^۲ أى
 مِنْ طِينَتِهِ؛ و قيل: رَدْعَةُ الْخِبَالِ طِينَةُ أَهْلِ النَّارِ؛ و بین المشرب والمشرع فرق ظاهر:
 فالمشرع الموضع الذى يشرع منه فى الماء إلى قراره، والمشرَب حيث يشرب.
 فمعناه انَّ الدنيا قبل نيلها تُكَلَّفُ طالبها و تُتْعَبُ، و بعد نيلها يغصُّ ^۳ لها آكلها و
 تشجى؛ و هو المعنى بقول الشاعر: «وَأَيُّ نَعِيمٍ لَا يَكْدِرُهُ الدَّهْرُ».
 شعر:

فغان ز آفت آن رنج ساز راحت سوز
 امان ز گردش این جان شکارِ بالادست
 که صورتی که به عمری نگاشت، خود بستر د
 که گوهری که به ایام سُفت، خود بشکست ^۴
 «يُونُقُ مَنْظَرُهَا»، - آتق أعجب حُسْنًا، و الأنیقُ الحُسْنُ - به عجب می آورد ناظران را
 حُسن دیدار او.
 «وَيُوبِقُ مَخْبَرُهَا.» و هلاک می گرداند معجبان را ابتلا و اختبار او.
 «غُرُورٌ حَائِلٌ»، فریبنده ای است حيله گر.
 «الغُرور الحائل» أى شىء يحرّك هيئته و يتغيّر حاله؛ و هو مِنْ «حَالٍ» إذا تغيّر.
 «وَضَوْءٌ آفِلٌ»، - أى نور يبرق فيغيب، و أفل غاب - يعنى نوری است که
 می درخشد و فی الحال غایب می شود.
 استعار لفظ «الضوء» لما يظهر منها مِنَ الْحُسْنِ فى عيون الغافلين، يقال: «على

۱. «مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ سَقَاهُ اللَّهُ مِنْ طِينَةِ خِبَالٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»، «كَانَ حَقًّا أَنْ يَسْقِيَهُ مِنْ رَدْعَةِ الْخِبَالِ»

بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۲۴۴؛ ج ۷۹، ص ۱۴۷

۲. حاشیه بحار الأنوار: الخبال: عصارة أهل النار، الردغة: الطينة

۳. دا: يغص

۴. سترد: محو کرد، پاک کرد؛ سُفت: محکم و مضبوط کرد، سوراخ کرد

فلان ضوء» إذا كان له منظرٌ حسنٌ؛ وكذلك لفظ «الأفول» لزوالها.
 «وَوَظِلُّ رَائِلٌ»، و سایه ای است مُشرف به زوال.
 يقال بشيء يترأ، أى لك تحسبُ أنه موجود وينفيه، وليس كذلك كالصورة فى
 المرأة وهكذا الدنيا. استعار لفظ «الظل» لما فيه أهلها من نعيمها.
 «وَسِنَادٌ مَائِلٌ»، و تکیه گاهى است میل کننده به سقوط.
 «السناد» ما استندت إليه و اعتمدته؛ يعنى إذا عوّلت على الدنيا و استندت
 إليها مألّت بك.
 استعار لفظ «السناد» لما يعتمد عليه الغافلون من وجودها الذى لا ثبات له؛ و
 لفظ «الميل» لكونها فى معرض الزوال و مَطْنَتِهِ.
 «حَتَّى إِذَا أَنْسَ نَافِرُهَا، وَأَطْمَأَنَّ نَاكِرُهَا»، تا آن گاه که انس بگیرد به او نفرت کننده
 از او، و مطمئن شود به او منکر او
 نافرُها ناکِرُها: مَنْ كان نافرّاً عنها بعقله، و منکراً لها.
 «قَصَصْتُ بِأَرْجُلِهَا»، بر جَهِد به پایهای خود.
 استعار وصف «القماص بالأرجل» لامتناعها على الإنسان عند تنكرها عليه.
 قمص البعير إذا رفع يديه معاً ثم يطرحهما و عجن برجليه؛ و هيهنا شبّه سرعة ذهاب
 الدنيا بقماص البعير، و نفرتّه عند نفاره.
 «وَقَصَصْتُ بِأَحْبِلِهَا»، و صید کند او را به کمندهای خود.
 استعار وصف «القنص بالأحبل» لتمكّن محبّتها فى اعناق النفوس.
 «وَأَفْصَدْتُ بِأَسْهُمِهَا»، و بر جای بگُشد به تیرهای خود.
 استعار لفظ «الأسهم» للأمراض و اسباب الموت؛ و وصف الاقتصاد بها تنزيراً
 للدنيا منزلة الرامى.
 «وَأَعْلَقَتِ الْمَرْءَ أَوْهَاقَ الْمَيِّتَةِ قَائِدَةً لَهُ إِلَى ضَنْكِ الْمَضْجَعِ، وَ وَحْشَةَ الْمَرْجِعِ، وَ

مُعَايِنَةُ الْمَحَلِّ وَ ثَوَابِ الْعَمَلِ،» - استعار لفظ الإغلاق بالحبال للوقوع فی أسقامها و مهلكاتها - و در بسته است مرد را کمندهای مرگ در حالتی که کُشنده است او را به تنگی خوابگاه، و وحشت مرجع و مأوی، و معاینه جایگاه و ثواب عمل.

عیسی مریم که بودی شاد از او چون ز مرگ خویش کردی یاد از او با چنان بسطی که بودی حاصلش آن چنان بیمی فتادی در دلش کز عرق آغشته گشتی جای او وز عرق خون بود سرتاپای او «وَكَذَلِكَ الْخَلْفُ بِعَقْبِ السَّلَفِ،» و همچنین است گروهی که در می آیند بعد از

پیشینیان.

«لَا تُقْلِعُ الْمَنِيَّةُ اخْتِرَامًا،» باز نمی ایستد مرگ از قطع کردن.

«وَلَا يَزْعَوِي الْبَاقُونَ اخْتِرَامًا،» و باز نمی گردند باقیان از گناه کردن.

«يَحْتَنِدُونَ مِثَالًا، وَ يَمْضُونَ أَرْسَالًا،» پی می برند به مثالی و صورتی، و می روند از

پی یکدیگر.

«إِلَى غَايَةِ الْإِنْتِهَاءِ، وَ صَيُّورِ الْفَنَاءِ.» تا غایت انتها و مرجع فنا.

«حَتَّى إِذَا تَصَرَّ مَتِ الْأُمُورُ،» تا آن گاه که منقطع شود امور خلائق.

«تَصَرُّمُ الْأُمُورِ» انقطاعُ أمور الخلق، و معنی ذلك: أَنَّ الْأُمُورَ مُتَعَدِّدَةٌ مَادَامَ الْخَلَائِقُ فِي أَعْمَالِهِمْ وَ أَحْوَالِهِمْ الْمُتَبَدِّدَةِ، فَإِذَا لَمْ يَبْقَ أَحَدٌ لَمْ يَبْقَ مِنْ أَحَدٍ أَمْرٌ. قال تعالى: ﴿يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَ الْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ﴾^۱. و الأوامر ههنا بمعنی الشؤون المتفرقة.

«وَ تَقَصَّتِ الدُّهُورُ، وَ أَزِفَ النَّشُورُ،» و منقضی شود روزگاران، و نزدیک شود

زنده کردن ایشان.

«أَخْرَجَهُمْ مِنْ ضَرَائِحِ الْقُبُورِ، وَ أَوْكَارِ الطُّيُورِ، وَ أَوْجَرَةِ السَّبَاعِ، وَ مَطَارِحِ الْمَهَالِكِ،»

بیرون آورد ایشان را از اندرون گورها، و آشیانه های مرغان، و خانه های درندگان مثل

گُرگ و کفتار، و از محال^۱ افتادن مردم به مهلکه مثل چاه و شکاف کوه و دریا.
 «سِرَاعاً إِلَىٰ أَمْرِهِ»، در حالتی که شتابنده باشند به امر او.
 قال تعالى: ﴿يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ﴾^۲، أى صوت الداعى الذى
 يدعوهم إلى موقف القيامة، و هو اسرافيل؛ و ذلك أنه يضع الصور فى فيه و يقول:
 أيتها العظام البالية و الجلود المتمدّنة و اللحوم المتفرّقة! هلمّوا إلى عرض الرحمن. و
 قوله: ﴿لَا عِوَجَ لَهُ﴾ أى لدعائه و هو من المقلوب، أى لا عوج لهم من دعاء
 الداعى، لا يزيغون عنه يميناً و شمالاً، و لا يقدرّون عليه، بل يتبعونه سراعاً.
 بى هُشان را و ادهد حق هوشها حلقة حلقة حلقة ها در گوشها
 پای کوبان دست افشان در ثنا ناز نازان ربّنا اُحْيَيْتَنَا
 از جُلود و از عظام ريخته فارسان گشته غبار انگيخته
 «مُهِطِينَ إِلَىٰ مَعَادِهِ»، شتابان باشند به معاد او.
 «رَعِيلاً صُمُوتاً، قِيَاماً صُفُوفاً»، مجتمع باشند و خاموش، و ايستاده صفها زده.
 «يَنْفُذُهُمُ الْبَصَرُ»، در گذر بصر ايشان در اندرون ايشان و خود را باز شناسد.
 أى يطلع البصر على مكامن أسرارهم و خفايا بواطنهم.
 عطار:

چو از گورت برانگيزند مضطر برهنه پای و سر در دشت محشر
 چو خود آتش زدى در خرمن خویش بدانى آنچه کردى با تن خویش
 بدادى راىگانی عمرت از دست اگر بر خود بگرى جای آن هست
 و هذا بيان قوله - عزّ من قائل -: ﴿يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَىٰ مِنْكُمْ خَافِيَةٌ﴾^۳، معناه
 أنّ الخفايا المكونة فى البواطن يوم القيامة بارزة، و الخبايا المختزنة فى الضمائر
 جليّة، لا يحتجب شيء عن بصر الرائي و نظر الناظر. و فى رواية: «ينفذهم البصر»
 أى يبرق أبصارهم، فيتقدّم عن محاجرّها جاحظة كأنّها قدّامهم.

۱. محال: جای فرود آمدن

۲. طه: ۱۰۸

۳. الحاقّة: ۱۸

«وَيُسْمِعُهُمُ الدَّاعِيَ»، - أى يدعوهم - و مى شنواند ایشان را خواننده؛ يعنى اسرافيل كه ایشان را بخواند به حشرگاه.
«عَلَيْهِمْ لُبُوسُ الْإِسْتِكَانَةِ - أى زى الخضوع و العجز -، وَ ضَرَعُ الْإِسْتِسْلَامِ وَ الذَّلَّةِ.»

بر ایشان باشد لباس فروتنی و عجز، و خضوع کردن نهادن و خواری.
و فى إضافة الضرع إلى الذلّة يحتاج إلى الفرق بين المضاف و المضاف إليه:
فالضرع أخص من الذلّة، و ما لم تظهر الذلّة من نفسك لغيرك لا تسمى الذلّة ضرعاً،
فإنه ذلّة تظهرها لغيرك.
«قَدْ ضَلَّتِ الْحَيْلُ، وَ انْقَطَعَ الْأَمَلُ»، بدرستی كه گم شد حيله‌ها، و منقطع گشت اميدها.

ای همه تو ناگریز من تو باش	اوفتادم دستگیر من تو باش
ای جهانی خلق مور خاکیت	پاک دامن کن مرا از پاکیت
بر امیدى آمد این درویش تو	چون به نومیدی رود از پیش تو؟
آمد از دور جایی دل دو نیم	نقد رحمت خواهم از تو ای کریم
گرچه هستم از معاصی اهل تیغ	رحمت خود را مدار از من دریغ
ای جهانی جان و دل حیران تو	صد هزاران عقل سرگردان تو
در تحیر مانده‌ام در کار خویش	مى بمیرم از غم بسیار خویش
نیست در عالم ز من درویشتر	در دلم هر دم خلد صد نیشتر ^۱ پای و
سر شد محو فرسنگ ^۲ مرا	غم فراخ آمد دل تنگ مرا
گاه گریه گاه زاریها مراست	این چنین عشرت که در شبها مراست
گاه مى سوزم ز بیم زمهریر	گه شوم افسرده از بیم سعیر ^۳

۱. نیشتر: تیغ، آلتی فلزی که برای فرو کردن در گوشت بکار برند تا خون و ریم بیرون آید.

۲. فرسنگ و فرسخ: قدر معین از راه، فاصله آرامش و حرکت، زمان دراز

۳. زمهریر: سرمای شدید؛ سعیر: آتش افروخته و سوزان

دائماً در آتشم من زین سرشت گاه می جوشم ز سرّ سرنوشت
می توانی کرد چندین پیچ پیچ دست من گیرى و انگارى كه هیچ
«وَهَوَاتِ الْأَفْتِدَةُ كَاطِمَةً» و ساقط شد دلها از خشم فرو خوردن.

فى بعض الحواشى: «فللهوى محامل:

أحدها: إنّ القلوب تسقط من كظمها للغیظ على نفسها ممّا فرطت فى تهیئة
أسباب العقبی، و السقوط یعبر به عن الغضب و الندامة، قال تعالى: ﴿وَلَمَّا سَقَطَ فِي
أَيْدِيهِمْ﴾^۱. و هوى سقط، و أصل الهوى بمعنى السقوط من خرق الهواء.
و الوجه الثانى: إنّ هوى الأفتدة إرتقاؤها إلى الحناجر من الحيرة، قال الله تعالى:
﴿إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ﴾^۲. و الهوى - بضم الهاء - ذهاب فى ارتقاء، و كلاهما
مصدر عن هوى يهوى، و أصلها أيضاً من خرق الهواء، إمّا فى ارتفاع أو انحدار؛ و
ارتفاعها إلى الحناجر من الدهش و الحيرة. و قد عبّر عن ذلك بقوله: «كَاطِمَةً»، و
الكاظمة الأخذة بِمُخْرِجِ النَّفْسِ، وَكَاطَمَهُ إِذَا أَخَذَ بِكَظْمِهِ وَهُوَ مُخْرِجُ نَفْسِهِ؛ و متجرع
الغیظ كاظم، لأنّ كاظم الغیظ على هیئة كان الغیظ أخذ بِمُخْنَفِهِ، فیسبغ غیظه على
غصّة.

و المعنى الثالث: أى صارت الأفتدة هواءً، قال تعالى: ﴿وَأَفْتِدَتْهُمْ هَوَاءٌ﴾^۳ أى
لا تعنى شيئاً كالهواء الذى لا ينضبط فيه شىء.

و المعنى الرابع: إنّ القلوب تفتح تجاوبها لتجرع الغیظ. يقال: «هَوَاتِ الطَّعْنَةَ»^۴
إذا فتحت فاؤها تهوى.

«وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ مُهَيِّمَةً»، - [مهيمنة] أى خفية - و آرامیده شود آوازا در
حالتی كه خفى باشد.

فى بعض الحواشى لأبى الوفا: قال تعالى: ﴿وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ

۱. الأعراف: ۱۴۹

۲. غافر: ۱۸

۳. إبراهيم: ۴۳

۴. الطعنة: اثر جراحت نیزه

فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا^١ و معناه لم يبق لأحد فى نطقه بإقامة الحجج على حكمه - عز و جل -، و نَفِدَ إِلَّا كَلَامٌ خَفِئَ فى النفس، لا يقدرّون على إظهاره، و هو لم تتخيله المبطلون من تعلّلهم بالقدر، و احتجاجهم بقضاء الله عليهم، و تلك حجة داحضة تردّها البراهين القاطعة و البيّنات الساطعة؛ و الصوت يذكر و يردّ به الكلام البين؛ و هذا هو المعنى بقوله: ﴿لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ﴾^٢، أى لا تعارضوا حُجَجَهُ بِحُجَجِكُمْ، تريدون أن يُرَبِّىَ كلامكم على كلامه. فهذا طمع فى محال! و قال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلّم - لعلى بن أبى طالب - عليه الصلوة و السلام -: «إِنَّكَ تُسْمِعُ النَّاسَ صَوْتِي» أى تُظْهِرُ عَلَيْهِمْ حُجَّتِي الْبَالِغَةَ. و من كان له ذوق سليم، كفاه هذا الإيماء فى بيان هذا المعنى.

«وَأَلْجَمَ الْعَرَقُ»، و برسد عرق به موضع لجام.

أى ألجمهم العرق، و هذا كما قال - صلى الله عليه و آله و سلّم -: «يَبْلُغُ الْعَرَقُ مِنْهُمْ مَا يَلْجَمُهُمْ»^٣، أى ينغمس فى العرق إلى أن يصل إلى فيه كاللجام فيمنعه عن الكلام.

«وَعَظَّمَ الشَّقَقُ»، و عظيم شود خوف.

«الشَّقَقُ» رَقَّةٌ تَعْتَرِي الْقَلْبَ إِذَا مِنَ الْخَوْفِ وَ إِذَا مِنَ الرَّأْفَةِ.

«وَجَفَزَ الْقَلْقُ»،^٤ و شتاباننده شد قَلَقٌ و اضطراب.

«وَأُرْعِدَتِ الْأَسْمَاعُ لِزَبْرَةِ الدَّاعِي إِلَى فَضْلِ الْخِطَابِ»، و لرزیده^٥ شود گوشها از

زجره خواننده - يعنى اسرافيل - به حشرگاه، جهت حساب، و خطاب فاصل میان حقّ و باطل.

يَحْتَمِلُ مَعْنِيَيْنِ: أَحَدُهُمَا، أُرْعِدَتِ - بَضُمَ الْهَمْزُ - بِمَعْنَى ارْتَعَدَتِ، و الآخر بفتح الهمزة أى أَنَّ الْأَسْمَاعَ تَمْتَلِي مِنْ صِيحَةِ الْالرَّعْدِ. يقال: «أُرْعَدْنَا» أى سمعنا

٢. الحجرات: ٢

٤. نهج البلاغه، عبارت «و جفز القلق» محذوف

١. طه: ١٠٨

٣. بحار الأنوار، ج ٧، ص ١١٣

٥. دا: لرزنده شود

الرعد، و «أبرقنا» إذا رأيت البرق؛ و «الزبرة» زجرة تنقبض عنها المرء عن الفتح؛ و «الداعى إلى فصل الخطاب» يعنى إلى ما ينفصل به الخطاب عن المخاطب؛ و خطاب الله للخلق تكليفهم بأحكام الدنيا و السؤال عن ذلك فى العُقْبى، و يوم القيامة ينفصل هذا التكليف و السؤال عن المكلف، فذلك فصل الخطاب.

«وَمُقَايَظَةُ الْجَزَاءِ»، و معاوضة جزاء.

«المقايضة» مقابلة المثل بالمثل.

«وَنَكَالِ الْعِقَابِ، وَنَوَالِ الثَّوَابِ.» و كشیدن انواع عقوبت و عذاب مجرمان را، و

یافتن اجر نیکو و ثواب صلحارا.

عطار:

عُمر رفت و نیک یا بد، کرده شد
خونِ دل راندگر آید پیش تو
تو ز جمله بسی نیازی بی نیاز
تو از آن مستغنی ای پادشاه
شد مددگر آمد از من در وجود
دل ندارم ز آنکه در تو بسته‌ام
جُز درت جایی ندانم در جهان
در همین یک دم به عالم آمدم
عفو عفو عذر خواه من بسی است
عفو کن کز حبس و از چاه آمدم
در غم تر دامن لبهای من
دل چو دیوان جز سیّه نایافته
وز دو عالم تخته جانم بشوی

خالقا آنچه از من آمد، کرده شد
چند مشتی خاکِ ره، دلریش تو
گر جهانی طاعت آرم پیش باز
ور بود نقدم جهانی پرگناه
آنچه توفیق توام از بحر جود
این دم اکنون منتظر بنشسته‌ام
با درت افتاد کارم این زمان
تو چنان انگار کین دم آمدم
گر چه در دنیا گناه من بسی است
گر چه بس آلوده راه آمدم
خشک شد یارب ز «یارب» های من
می‌روم گمراه و ره نایافته
ره‌نمایم باش و دیوانم بشوی

مانده‌ام از دست خود در صد زحیر^۱ دست من ای دستگیر من بگیر
 «عِبَادُ مَخْلُوقُونَ اقْتِدَارًا»، بندگانند آفریده شده از برای اظهار قدرت.
 ای خلقهم لإظهار قدرته، فعاشوا تحت جناح تربيته، فهم یربّون فی کنف فضله
 شاؤوا أم أبوا.
 «مَرْبُوبُونَ اقْتِسَارًا»، و در تحت تربیت اویند، خواهند یا نخواهند.
 «الإقتسار» الغلبة و القهر، فمعناه: إِنَّ اللَّهَ يَرْبِي عِبَادَهُ قَاهِرًا فَوْقَهُمْ، غالباً علی
 أُمُورِهِمْ، يُرَبِّيهِمْ بِلُطْفِهِ وَ كَرَمِهِ. قد استأثر بها لا یشارک، و لئن أَرَادُوا أَنْ يَخْلُصُوا مِنْ
 حِيْطَةِ تَرْبِيَّتِهِ لَمْ يَقْدِرُوا عَلَى ذَلِكَ؛ و هذه التَّربِيَّةُ لَطْفٌ مِنَ الْحَقِّ، قد استأثر بها
 لا یشارک فیها، و لا فی معنی سواها، و هذا أَلْطَفٌ وَ أَعْجَبُ.
 «وَمَقْبُوضُونَ اخْتِصَارًا»، و قبض کرده شده‌اند در اختصار مرگ.
 ای یقبضهم فی اختصار المنيّة نحوهم، و احتضرته المنيّة اذا كان فی نَزْعِهِ.
 «وَمُضْمَنُونَ أَجْدَاثًا»، و در آورده شده‌اند در میان گورها.
 ای جعلت القبور أوعية لهم.
 «وَكَاثِبُونَ رُفَاتًا»، و باز گشتگانند به استخوانهای پوسیده.
 «وَمَبْعُوثُونَ أَفْرَادًا»، و برانگیخته شدگانند تنها.
 قال تعالى: ﴿وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادًى﴾.^۲
 «وَمَدِينُونَ جَزَاءً»، و جزا داده گانند به اعمال، جزاء وفاقاً.
 ای مجزئون بأعمالهم. و ذکر المصدر لتعظيم^۳ الجزاء لقولهم: «ضربته ضرباً»
 ای عظیماً.
 «وَمُمَيِّزُونَ حِسَابًا»، و جدا کرده شده‌اند از برای محاسبه.
 ای يُمَيِّزُ بَعْضُهُمْ عَنْ بَعْضٍ لِلْحِسَابِ. قال تعالى: ﴿وَأَمَّا تَزُوا الْيَوْمَ الْأَيَّامَ
 الْجَرْمُونَ﴾.^۴

۱. زحیر: ناله، آه

۲. الأنعام: ۹۴

۳. دا: ليعظم

۴. یس: ۵۹

«قَدْ أُمِّهَلُوا فِي طَلَبِ الْخُرْجِ»، بدرستی که مهلت داده شده‌اند در دنیا، تا بیرون روند از ظلمات جهل و ورطات معاصی.

«وَهْدُوا سَبِيلَ الْمَنْهَجِ»؛ و راه نموده شده‌اند به طریق واضح مستقیم.
«هدایتهم سبیل المنهج» إلهامهم بأصل فِطْرِهِمْ، و ما دَلَّت عليه الأعلام
الواضحة من الكتب الالهية و السنن الشرعية على طريق الله سبحانه.
«وَعُمِّرُوا مَهْلَ الْمُسْتَعْتَبِ»، و عُمر داده شدند مهلت دادن طالب ارضای حق تعالی.

و لَمَّا كَانَ مِنْ يَطْلُبُ اسْتِعْتَابَهُ وَ رَجُوعَهُ عَنْ غِيَّهِ بِإِمْهَالٍ وَ مَدَارَاةٍ، كَانَتْ مُهْلَةً لِلَّهِ لَخَلْقِهِ مَدَّةَ أَعْمَارِهِمْ، لِيَرْجِعُوا إِلَى طَاعَتِهِ يَشْبَهُ ذَلِكَ، فَنَزَلَتْ مَنْزِلَتُهُ، وَ نَصَبَ مَهْلٍ عَلَى الْمَصْدَرِ عَنْ قَوْلِهِ: «عُمِّرُوا» لِأَنَّ التَّعْمِيرَ إِمْهَالٌ وَ مَدَارَاةٌ.
«وَكُشِفَتْ عَنْهُمْ سُدُفُ الرَّيْبِ»، و برداشته شده از ایشان تاریکیهای شکوک و جهالات. بما وهبه الله تعالى لهم من العقول و أيدهم من بعثة الرسول.
«وَخُلُّوا - أَيْ تُرْكُوا - لِضَمَارِ الْجَيَادِ، وَرَوِيَّةِ الْإِرْتِيَادِ»، و گذاشتند ایشان را در دنیا تا خود را قوی گردانند به زاد تقوا از برای میدان نیک مردان آخرت، و فکر برداشتن زاد معاد.

أَيُّ تُرْكُوا فِي الدُّنْيَا لِيُضْمَرُوا أَنْفُسَهُمْ بِأَزْوَادِ التَّقْوَى، وَ لِيَفَكَّرُوا فِي طَلَبِ مَا يَتَخَلَّصُونَ بِهِ إِلَى الْمَوْلَى.

استعار لفظ الضمار و رشح بذكر الجياد.

«وَأَنَاةِ الْمُقْتَبِسِ الْمُزْتَادِ»، و تا درنگ کنند درنگ کردن فراگیرنده نور و طلب کننده

زاد.

أَيُّ لِيَتَأَنَّنُوا أَنَاةَ الْمُقْتَبِسِ لِأَنْوَارِ اللَّهِ لِلِاسْتِتَارَةِ بِهَا.

«فِي مُدَّةِ الْأَجْلِ، وَ مُضْطَرَبِ الْمَهْلِ.» در مدت اجل، و محل اضطراب ایشان در

مهلت تحصیل کمالات.

عطار فرماید:

فرستادند چندی پیمبر بسی حجت گرفتند به هر در
 گهی معجز گهی برهان نمودند گهی تورات و گه فرقان نمودند
 تو را از نیک و بد آگاه کردند به سوی حق رهت کوتاه کردند
 بگفتند چه کن، چون کن، چرا کن هوارا میل کش کار خدا کن
 «فَيَا لَهَا أَمْثَالًا صَائِبَةً، وَمَوَاعِظَ شَافِيَةً»، پس ای آن مثل‌های راست مطابق ممثّل
 به، و موعظه‌های مؤثر شفا دهنده از امراض غفلات و جهالات.

«لَوْ صَادَقَتْ قُلُوبًا زَاكِيَةً، وَأَسْمَاعًا وَاعِيَةً، وَآرَاءَ عَازِمَةً - عَزْمُ الْآرَاءِ تَوْجِيهِ الْهَمَمِ
 إِلَى مَا يَنْبَغِي وَالثَّبَاتُ عَلَى ذَلِكَ - وَاللِّبَابُ حَازِمَةٌ!» - حَزْمُ الْأَلْبَابِ جُودَةُ رَأْيِ الْعَقُولِ
 فیما یختاره - یعنی اگر بیابد دل‌های پاکیزه از هر آرایش، و گوش‌های شنوا
 نگاهدارنده، و رأی‌های عزیزمت و جدّ کننده فیما ینبغی، و عقل‌های با حزم و احتیاط
 وجودت رأی در آنچه اختیار کند!

عطار:

آیا غافل افتاده از راه	بخواهی مُرد غافل وار ناگاه
تو پنداری که چون مُردی برستی	کجا رستی که در سختی نشستی
یقین می‌دان که چون جانت برآید	به یک یک ذره طوفانت برآید
نباشد از تو یک یک ذره بیکار	بود در رنج جان کندن گرفتار
تو را این پیروی غول تا کی؟	به دنیا دوستی مشغول تا کی؟
بدادی رایگانی عمرت از دست	اگر بر خود بگیری جای آن هست
دمی کان را بها باشد جهانی	پی آن دم نمی‌گیری زمانی
گرفتی از سرِ غفلت کم خویش	نمی‌دانی بهای یک دم خویش
تو در خوابی سخن هیچی ندانی	چو سر اندر کفن پیچی بدانی

«فَاتَّقُوا اللَّهَ تَقِيَّةً مِنْ سَمِعٍ فَخَشَعٌ»، پس بترسید از خدای - تعالی - ترسیدن کسی

که بشنود موعظه را پس خشوع و فروتنی کند.

«وَأَفْتَرَفَ فَأَعْتَرَفَ»، و کسب گناه کند^۱، پس معترف شود به ذنب خود.
 «وَوَجَلَ فَعَمِلَ»، و بترسد از خدای، پس عمل کند از ترس او.
 «وَحَازَرَ فَبَادَرَ»، و حذر کند، پس مبادرت کند به اعمال صالحه.
 «وَأَيَّقَنَ فَأَحْسَنَ»، و متیقن شود به لقای حق تعالی، پس نیکویی کند؛ چه یقین مستلزم حُسن طاعت است.
 «وَعَبَّرَ - أَيْ رُمِيَ بِالْعَبَرِ - فَأَعْتَبَرَ»، و عبرت دیده شود، پس عبرت گیرد.
 «وَحُذِرَ فَازْدَجَرَ»^۲ و تحذیر کنند او را، پس باز ایستد به زجر.
 «وَأَجَابَ - دَاعَى اللَّهِ - وَأَنَابَ» - إلیه بسرّه و امتثال امره - و اجابت کند خواننده خدای را و باز گردد به سوی او.
 «وَرَاجَعَ فَتَابَ»، و باز گردد به عقل خود، پس توبه کند از متابعت نفس شیطان.
 «وَأَفْتَدَى - بِهْدَى اللَّهِ تَعَالَى - فَأَخْتَدَى»، - أَيْ فَحَذَا حَذْوَةَ - یعنی پی برد به هدایت خدای تعالی و بر آن سلوک نماید.
 «وَأَرَى - الْحَقُّ فَظْهَرَ لَعَيْنٍ بِصِيرَتِهِ طَرِيقَ اللَّهِ - فَرَأَى»، - أَيْ عَرَفَهَا - یعنی نموده شود او را راه وصول به خدا پس بدانند.
 «فَأَسْرَعَ طَالِبًا»، پس سرعت نماید در راه خدا در حالتی که طالب و جوینده حق باشد.
 «وَنَجَّى هَارِبًا»، و نجات یابد در حالتی که گریزان بود از ظلمات جهل و ثمرات آن.
 «فَأَقَادَ ذَخِيرَةً»، - أَيْ فَاسْتَفَادَ بِسَلُوكِهَا ذَخِيرَةَ لِمَعَادِهِ - پس بیابد ذخیره معاد خویش.
 «وَأَطَابَ سَرِيرَةً»، - أَيْ أَطَابَ بِسَلُوكِهَا سَرِيرَتَهُ عَنْ نَجَاسَاتِ الدُّنْيَا - و خوش بوی گرداند اندرون خود از گندگیهای دنیا.

۲. نهج البلاغه: وَ حُذِرَ فَحَذَرَ، وَ زُجِرَ فَازْدَجَرَ

۱. دا: و کسی گناه کند

«وَعَمَّرَ مَعَادًا»، و معمور گرداند معاد خود به اکتساب کمالات سعودیت.
«وَأَسْتَظْهَرَ زَادًا، لِيَوْمِ رَحِيلِهِ وَوَجْهِ سَبِيلِهِ، وَحَالِ حَاجَتِهِ، وَمَوْطِنِ فَاقَتِهِ»، و
مستظهر شود به زاد، روز رحلت کردن از دنیا و وجه راه آخرت او، و وقت حاجت و
محل فقر و فاقت او.

«وَقَدَّمَ أَمَامَهُ لِدَارِ مُقَامِهِ». و فرستاد پیش از خود از برای جایگاه اقامت او.
من قوله: «فَاتَّقُوا اللَّهَ تَقِيَّةً مَنْ سَمِعَ» إلی قوله: «لِدَارِ مُقَامِهِ» أمر بتقوى الله تقيَّة
من استجمع هذه الاوصاف الثمانية عشر.

از کعب الاحبار پرسیدند که خبر ده ما را از آن صعبتر ساعتی باشد به فرزند آدم
رسد اندر دنیا و آخرت. گفت: عجب ساعتی باشد فرزند آدم را آن ساعت که وقت
بیرون آمدن جان است، و چشمها از جای خود بگردد، و بینی از جای برجهد، لبها
خشک شود، رخسارها زرد گردد، عرق در پیشانی گرد آید، نالش سخت گردد، و
زبان بسته شود، و رگها و عصبها گسسته گردد، و آنچه کرده است در آن زمان بیند از
کردار خویش، و باطل بیند آن گمان و پندار خویش، همه اندامها سُست گردد،
دوستان جانی جفا آغازیدن گیرند، زن تدبیر شوی کند، شیطان قصد ایمان کند،
فرزند تدبیر مال و میراث کند، همسایه قصد خریدن سرای کند، ملک الموت قصد
جان کند، و آن دو فرشته کرام الکاتبین او را بدرود کنند، و مرگ و تلخی جان کنند و
درشتی هیبت و ضربت ملک الموت بیند، و از کردارهای بد پشیمان شود، دلش
برگشته شود، دیو به وسوسه بیرون آید، آلتها از کار برود. سختترین ساعتی بر فرزند
آدم اندر دنیا آن روز بود که جان از تن بیرون رود، و این نوع احوال منسوبات جان
دادن است!

«فَاتَّقُوا اللَّهَ عِبَادَ اللَّهِ جِهَةً مَا خَلَقَكُمْ»، پس بترسید از خدای ای بندگان خدای از
آن جهت که خلق کرده است شما را از برای آن، قال تعالى: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ

الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونَهُ ﴿١﴾ أَيُّ لِيَعْرِفُونَ، أَيُّ اتَّقَوْهُ بِاعْتِبَارِ مَا خَلَقَكُمْ لَهُ مِنْ عَرَفَانِهِ، وَاجْعَلُوا تَقْوَاكُمْ فِيهِ نَظْرًا إِلَى تِلْكَ الْجِهَةِ، لِالْإِبَاءِ وَالسَّمْعَةِ؛ وَجِهَةً مَنْصُوبَةً عَلَى الظَّرْفِ؛ وَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ مَفْعُولًا بِهِ لِفِعْلِ مُقَدَّرٍ، أَيُّ اقْصِدُوا بِتَقْوَاكُمْ جِهَةً مَا خَلَقَكُمْ لَهُ.

«وَاحْذَرُوا مِنْهُ كُنْهَهُ مَا حَذَرَ كُمْ مِنْ نَفْسِهِ»، وَحَذَرَ كُنْهَهُ مِنْ حَقِيقَةِ تَحْذِيرِ كَرْدَنِ او شَمَارَا از نَفْسِ خُود، قَالَ تَعَالَى: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾ ^٢، أَيُّ اقْصِدُوا فِي حَذَرِكُمْ مِنْهُ حَقِيقَةَ تَحْذِيرِهِ لَكُمْ مِنْ نَفْسِهِ، وَذَلِكَ يَسْتَلْزِمُ الْفَحْصَ عَنْ حَالِ الْمَحْذُورِ مِنْهُ. «وَاسْتَحِقُّوا مِنْهُ مَا أَعَدَّ لَكُمْ بِالتَّجَزُّزِ لِصِدْقِ مِيعَادِهِ، وَالحَذَرِ مِنْ هَوْلِ مَعَادِهِ.» وَسَزَاوَارِ شَوِيدِ از او آنچِه مَهِيَّا كَرْدِه از بَرای شَمَا بِه رُوا شَدَن رَاسْتِي وَ مِيعَادِ او، وَ حَذَرَ كَرْدَن از تَرَسِ مَعَادِ او.

وَ تَنْجِزْهُمْ لَصِدْقِ مِيعَادِهِ يَكُونُ بِالِاسْتِعْدَادِ لِذَلِكَ بِأَنْوَاعِ طَاعَتِهِ وَ مُتَابَعَتِهِ.
عَطَّار:

آن وزیری را چو آمد مرگ پیش
کرد حیران روی سوی قوم خویش
گفت دردا و دریغا کز غرض
آخرت با خواجگی کردم عوض
ز آرزوی این جهان می سوختم
لاجرم آن یک بدین بفروختم
می روم امروز و جانی سوخته
رفته دنیا و آخرت بفروخته ^٣
قال الشارح ابن هيثم: ^٤ «إِعلم أَنَّهُ قَدْ تَطَابَقَتْ أَلْسُنُ ٥ الْأَنْبِيَاءِ - عَلَيْهِمُ السَّلَامُ -

١. الذاریات: ٥٦

٣. دا: اشعار عطار محذوف

٥. همان: السنة

٢. آل عمران: ٢٨

٤. شرح نهج البلاغه، (ابن میثم) ج ٢، ص ٢٣٩

على القول بالمعاد الجسمانى، و يطويه الكتاب العزيز، و صرّح به نبينا محمد - صلى الله عليه و آله و سلم - تصريحاً لا يحتمل التأويل. و أمّا الحكماء فالمشهور من مذهبهم منعه لإمتناع إعادة المعدوم، و ربّما قلّدت فلاسفة الاسلام ظاهر الشريعة فى إثباته.

قال ابن سينا فى كتاب الشفا: « يجب أن يعلم أنّ المعاد منه ما هو مقبول من الشرع، و لا سبيل إلى اثباته إلا من طريق الشريعة و تصديق خبر النبوة، و هو الذى للبدن عند البعث و خيرات البدن و شروره معلومة، لا تحتاج إلى أن تعلّمه. و قد بسطت الشريعة الحقّة التى أتانا بها سيّدنا و مولانا محمد - صلى الله عليه و آله و سلم - حال السعادة و الشقاوة الذين بحسب البدن.

و منه ما هو مدرك بالعقل و القياس البرهانى، و قد صدّفته^١ النبوة، و هو السعادة و الشقاوة البالغتان الثابتتان بالمقاييس اللتان للأنفس، و إن كانت الأوهام منّا يقصر عن تصوّرها الآن لما توضح من العلل؛ و الحكماء الإلهيون رغبتهم فى إصابة هذه السعادة أعظم من رغبتهم فى إصابة السعادة البدنية، بل كأنهم لا يلتفتون إلى تلك و إن أعطوها، و لا يستعظمونها فى جنة^٢ هذه السعادة التى هى معارفه^٣ الحقّ الأقلّ.^٤ و اعلم أنّ الذى ذكره - عليه السلام - هنا، صريح فى إثبات المعاد الجسمانى و لواحقه، لقوله: ^٥ « أخرجهم » إلى قوله: « المهالك »، إشارة إلى جمعه لأجزاء الأبدان بعد تشنّتها^٦ و تفرّقها و تأليفها كما كانت، انتهى كلامه.

و هذه مسألة كلّت عن دركها الأفهام، و حارّت فيها العقول و الأوهام، و عليها مدار الدين و مناط الإسلام، و صلى الله على حبيبه محمد و آله العظام و صحبه الكرام.

١. شرح ابن ميثم: صدّقه

٢. همان، دا: جنبه

٣. همان: مقاربة

٤. همان: الأول

٥. همان: فقوله

٦. همان: نشذبها

شیخ نجم الدین رازی - رحمه الله - گوید: ^۱ « حکمت در میرانیدن بعد از حیات و در زنده کردن بعد از ممات چه بود؟ تا جواب آن سرگشته غافل و گم گشته عاطل گفته آید که می گوید:

دارنده چو ترکیب طبایع آراست

باز از چه قبل فکندش اندر کم و کاست

گر زشت آمد صورت پس این عیب که راست

ور نیک آمد خرابی از بهر چه راست؟

ندانند که آدمی را پنج حالت است:

اول: حالت عدم، چنان که فرمود: ﴿ هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَّذْكُوراً ﴾ ^۲ یعنی در کتم عدم انسان را به معلومی در علم حق وجودی بود، اما در وجود خویش شعوری نداشت، ذاکر خویش نبود و مذکور خویش نبود.

دوم: وجود در عالم ارواح، چنان که خواجه - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - فرمود: « الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُّجَنَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا اتَّتَلَفَ وَ مَا تَنَازَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ » ^۳ یعنی چون از کتم عدم به عالم ارواح پیوست، او را بر خود شعوری پدید آمد، ذاکر و مذکور خود شد.

سیوم: تعلق روح به قالب، چنان که فرمود: ﴿ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُّوحِي ﴾ ^۴ چهارم: حالت مفارقت روح از قالب، چنان که فرمود: ﴿ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ﴾ ^۵

پنجم: حالت اعاده روح به قالب، چنان که فرمود: ﴿ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ ﴾ ^۶

و این پنج حالت انسان را به ضرورت می بایست، تا در معرفت ذات و صفات

۱. مرصاد العباد، صص ۴۰۷-۴۰۰

۳. بحار الأنوار، ج ۶، ص ۲۴۹

۵. آل عمران: ۱۸۵ و الأنبياء: ۳۵

۲. الدهر: ۱

۴. الحجر: ۲۹ و سوره ص: ۷۲

۶. یس: ۷۹

خداوندی به کمال خویش رسد،^۱ و آنچه حکمت خداوندی بود در آفرینش موجودات به حصول پیوندد که: «كُنْتُ كَنْزاً مَخْفِياً فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ»^۲.

اول: حالت عدم می‌بایست، تا چون در عالم ارواح او را وجودی حادث شود، و او را بر هستی خویش شعوری افتد، به حدوث خویش عالم شود، و به معرفت صانع خویش عارف گردد.

دوم: حالت وجود در عالم ارواح می‌بایست، تا پیش از آنکه به عالم اجسام پیوندد، ذوق شهود بی واسطه باز یابد در صفات روحانیت، و مستفیض فیض بی حجاب گردد، و استحقاق استماع خطاب ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾^۳ گیرد، و استعداد سعادت ﴿بَلَى﴾ یابد. و چون دولت مکالمه بی واسطه یافت، حضرت عزت را به ربوبیت باز داند، و به صفات مریدی و حیّی و متکلمی و سمیعی و بصیری و عالمی و قادری و باقی که صفات ذات است بشناسد. و اگر او را در عالم ارواح وجودی نبود پیش از آنکه به اجسام پیوندد، نه معرفت حقیقی بدان صفات حاصل داشتی، و نه آن استحقاق بودی او را که در عالم اجسام دیگر باره به تربیت به صفای روحانیت باز رسیدی، تا مقام مکالمه حق حاصل کردی.

سیوم: حالت تعلق روح به قالب می‌بایست، تا آلات کمالات معرفت اکتساب کند، لاجرم در جزئیات و کلیات غیب و شهادت بدان وقوف توان یافت، و حق را به صفت رزّاقی و رحمانی و رحیمی و غفّاری و ستّاری و محسنی و منعمی و وهّابی و توّابی در این حالت توان شناخت، و در تربیت روح به مدد این آلات به مقاماتی تواند رسید در معرفت که در عالم ارواح حاصل نشدی، از مشاهدات و مکاشفات و علوم لدنی و انواع تجلّی و تصرّفات جذبات و وصول به حضرت خداوندی و اصناف معارف که در بیان نگنجد.

قال المحقّق القونوی: «و من المتّفق علیه شرعاً و عقلاً و کشفاً أنّ کلّ کمالٍ

۱. مرصاد العباد: تواند رسید

۲. بحار الأنوار، ج ۸۷، ص ۱۹۹

۳. الأعراف: ۱۷۱

يُحْصِلُ لِلْإِنْسَانِ فِي هَذِهِ النُّشْأَةِ وَفِي هَذِهِ الدَّارِ فَإِنَّهُ لَا يُحْصِلُ لَهُ ذَلِكَ بَعْدَ الْمَوْتِ فِي الْآخِرَةِ».

چهارم: مفارقت روح از قالب می‌بایست از دو وجه:

یکی آنکه آلاشی که روح از صحبت اجسام حاصل کرده است در مفارقت آن بتدریج از او برخیزد، و اُنسی و اُلُفتی که با جسمانیات گرفته است به روزگار بگذارد، دیگر^۱ با صفای روحانیت افتد، و به صفاتی که از آلت قالب حاصل کرده است بی مزاحمت قالب از حضرت عزّت برخوردار معرفت و قربت شود بی شوائب بشریت و کدورت خلقت.

دوم آنکه ذوقی دیگر از معارف غیبی به واسطه آلات مکتسب قالبی در حالت بی قالبی حاصل کند که آن ذوق در عالم ارواح نداشت. زیرا که آلت ادراک آن نداشت و در عالم اجسام هم نداشت. زیرا که آنچه می‌یافت از پس حجاب قالب می‌یافت، اکنون بی مزاحمت قالب یابد.

پنجم: حالت اعادت روح به قالب می‌بایست از آن سبب که کمال انسان در آن است که در جملگی ممالک غیب و شهادت دنیا و آخرت به خلافت خداوندی متصرّف باشد، و از انواع تنعمات که در هر عالم برای او ساخته‌اند که «أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ»^۲ برخورداری به کمال یابد.

و این تنعمات بعضی روحانی است و بعضی جسمانی. آنچه از تنعمات جسمانی است جز به واسطه آلات جسمانی در آن تصرّف نتوان کرد. پس قالب جسمانی دنیاوی فانی را به رنگ آخرت نورانی باقی حشر کند، که ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ﴾^۳ اگر چه همان قالب اما به آن صفت دنیاوی نبود. قالب دنیاوی را از چهار عنصر خاک و باد و آب و آتش آفریدند، باد و آتش هر

۱. مرصاد العباد: دیگر باره

۲. بحار الأنوار، ج ۸، ص ۶۱

۳. ابراهیم: ۴۸

دو که لطیف و نامحسوس است که حاسه بصر ادراک نکند، در قالب مغلوب و متمکن بود. این قالب را در عالم آخرت که عالم لطافت است هم از این چهار عنصر سازند. اما باد و آتش را غالب کند که هر دو لطیف است، و خاک و آب مغلوب کند و متمکن گردانند تا در غایت لطافت باشد. و مؤمن را آن نور که امروز در دل او متمکن است بر صورت او غالب کند که ﴿يَسْعَىٰ نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ﴾^۱، اشارت ﴿يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ﴾^۲ هم بدین معنی است.

پس قالب چون لطیف و نورانی باشد، مزاحمت روح ننماید. زیرا که آنچه زحمت از او تولد کردی به تصرف ﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ﴾^۳ از او بیرون برده‌اند. همچنان که آبگینه گر از جوهر آبگینه، خاک و کدورت بیرون برده است و او را شفاف و صافی گردانیده، تا از ظاهر باطن آن می‌توان دید، و از باطن ظاهر آن می‌توان دید. ﴿يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ﴾^۴ اشارت به این معنی است که آنچه در باطنهاست، بر ظاهرها پیدا شود؛ تا در حدیث است که مغز در استخوان بهشتی بتوان دید از غایت لطافت.

پس قالب را در این لطافت حشر کند، تا از تنعمات هشت بهشت، استیفای حظ خویش می‌کند، و ذوق کمال معرفت و قربت در مقام عندیت ﴿فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ﴾^۵ می‌یابد، چنان که نه روح جسم را از کار خویش شاغل بود، و نه جسم روح را از کار خویش شاغل بود که «لَا يَشْغَلُهُ شَأْنٌ عَنْ شَأْنٍ». این قدر اشارت بس بود. عَرَفَهَا^۶ مَنْ عَرَفَهَا وَجَهْلَهَا مَنْ جَهْلَهَا؛ و صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ اجمعين».

سید علی همدانی:

۲. آل عمران: ۱۰۶

۴. الطارق: ۹

۶. مرصادالعباد: إفشاء سر الربوبية كفر + عرفها من ...

۱. الحديد: ۱۲

۳. الأعراف: ۴۲ و الحجر: ۴۷

۵. القمر: ۵۵

گر به طریق معرفت، محرم جسم و جان شوی
 تاج سرانِ سروران، مفخر انس و جان شوی
 وقف سیل عشق کن، کشور نفس خویش را
 مالک کشور ابد، زبده کُن فکان شوی
 در ظلمات نفسِ توسست، آب حیاتِ معرفت
 گر چو خضر قدم زنی، زنده جاودان شوی

علامه دوانی - رحمه الله - در شرح عقاید^۱ گفته است که: «اجماع کرده اند اهل ملل ثلاث بر اثبات معاد جسمانی، و نصوص قرآنی و آیات فرقانی در مواضع متعدده شاهد است بر آن به حیثیتی که قابل تأویل نیست؛ و لهذا گفته است امام رازی که جمع نمی شود ایمان بما جاء به النبى - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - با انکار حشر جسمانی. و اختلاف کرده اند در آنکه حشر اجساد به اعاده بدن معدوم است بعینه یا به جمع اجزاء متفرقه کما کانت اولاً. اکثر متکلمین قائلند به اول؛ و بعضی از ایشان قائلند به ثانی؛ و این طایفه منکر جواز اعاده معدوم اند، همچنان چه مذهب فلاسفه است.

پس اگر سائلی گوید که اگر ثابت شود امتناع اعاده معدوم، لازم می آید بطلان مذهب ثانی نیز. زیرا که اجزای بدن شخص همچون بدن زید مثلاً، و اگر چه او را جزء صوری نباشد، نمی باشد زید الا به شرط اجتماع خاص و شکل معین. چه اگر اجزای بدن زید به شکل گری باشد نه زید است. پس هرگاه که متفرق شد اجزای بدن او و منتفی گشت آن اجتماع خاص و شکل معین، باقی نماند بدن زید.

باز اگر اعاده کند، آیا اعاده می کند آن اجتماع و شکل سابق بعینه یا اعاده نمی کند؟ بر تقدیر اول لازم می آید اعاده معدوم، و بر تقدیر ثانی تناسخ. زیرا که معاد بعینه بدن اول نیست - بنابر آنکه اجتماع و شکل معین شرط بدن شخصی

۱. شرح العقائد العضدیه، نسخه خطی، صص ۷۷ - ۷۴.

سابق بود۔ بلکه بدن ثانی مثل بدن اول است، و لهذا قالوا: « ما من مذهب إلا و للتناسخ فيه قدم راسخ. »

جواب گوئیم که تناسخ گاهی لازم آید که بدن محشور مؤلف از اجزای اصلیه بدن اول نباشد؛ اما هر گاه که اجزای اصلی بعینها باقی باشد، ممتنع نیست اعاده تعلق روح به او. و دلیل امتناع تناسخ دلالت می کند بر آن که تعلق روح زید به بدنی دیگر که مخلوق از اجزای بدن او نباشد، محال است. اما تعلق او به بدنی که مؤلف از اجزای اصلی او باشد بعینها، و مشکّل به شکلی مثل شکل اول باشد، پس این بعینه حشر جسمانی است، و در این شائبه تناسخ نیست. همچنان که زید از اول عمر تا آخر عمر شخصی واحد است، و وحدت شخصی او محفوظ است به حسب شرع و عرف، با آنکه اجزای بدن او لحظه فلحظه به تحلیل می رود، و بدل ما يتحلل از غذا متکون می شود.

و لهذا مؤاخذ است شرعاً و عرفاً بعد از تبدل به آنچه لازم آمده بر او قبل از تبدل، مثل اجرای حد بر زنا و سرق و غیر ذلک؛ و همچنان چه در این صورت توهم تناسخ را مجالی نیست، سزاوار نیست توهم تناسخ در صورت اول هم، و اگر چه شکل ثانی مغایر شکل اول است. و مؤید این است آنچه در حدیث وارد است که: « يُحْشَرُ الْمُتَكَبِّرُونَ كَأَمْثَالِ الذَّرِّ، وَإِنَّ سِنَّ الْكَافِرِ مِثْلُ أُحُدٍ، وَإِنَّ أَهْلَ الْجَنَّةِ جُرْدٌ مُرْدٌ مَكْحُولٌ. »^۱

و حاصل کلام این است که معاد جسمانی عبارت است از عود نفس به بدنی که به حسب عرف و شرع همان بدن سابق باشد، و مثل این تبدلات و تغیرات قدح نمی کند در وحدت به حسب شرع و عرف، و در بودن بدن محشور بعینه بدن سابق

۱. بحار الأنوار، ج ۷، ص ۵۰؛ دَرّ: مورچه، سِنَّ: دندان، أُحُد: کوهی است نزدیک مدینه النبی، جُرْد جمع أَجْرَد: انسان بی موی، مُرْد جمع أَمْرَد: جوان بی موی و خوبروی، مَكْحُول: سُرمه به چشم کشیده؛ در شرح العقاید العَصْدیه به جای کلمه « سِنَّ » در همین حدیث کلمه « ضِرْس » و کلمه « مَكْحُول » نیز به صورت جمع « مَكْحُولُونَ » آمده است.

عرفاً و شرعاً، و ليس ذلك من التناسخ، فإن سَمِيَ تناسخاً كان مجرد اصطلاح». و در حاشیه شرح تجرید ذکر کرده که: «استحالة إعادة معدوم، منافات ندارد با حشر جسمانی به مذهب متکلمان. زیرا که ایشان قائل نیستند به انعدام جسم، بنابر آنکه ایشان منحصر ساخته‌اند اجزای جسم را در جواهر فرد، و نفی جزء صوری کرده‌اند. و همچنین به مذهب کسی که قائل است به آنکه حقیقت جسم صورت اتّصالی است، امّا بعینه باقی است در حالت انفصال؛ و امّا به مذهب کسی که اثبات جزء صوری در اجسام کرده، و قائل شده به آنکه انفصال موجب انعدام جسم می‌شود، پس دفع منافات به آن است که بگویند که در معاد جسمانی کافی است که اجزای مادی بدن ثانی بعینها اجزای مادی بدن سابق باشد، و تبدّل صورت قاذح نیست در آن، بعد از آنکه اقرب صور باشد به صورت زایله، به حیثیتی که شرع و عرف حکم کند به آنکه معاد بعینه مبتدا است.

و اینجا سؤالی مشهور هست که: اگر شخصی دیگر تناول کند، و بدن مأكول جزء بدن آکل شود، آیا این اجزای مأكوله اعاده می‌کند در هر دو یا در یکی از ایشان؟ و اول محال است. زیرا که لازم می‌آید از آن حصول شیء واحد در آنی در محلّین مختلفین؛ و نیز هرگاه که آکل کافر باشد و مأكول مؤمن، لازم می‌آید تنعیم اجزای عاصیه یا تعذیب اجزای مطیعه؛ و بر تقدیر ثانی لازم می‌آید که آکل یا مأكول معاد نشود بجمع اجزائه.

و جواب گفته‌اند که در حشر جسمانی اعاده جمیع اجزای اصلی کافی است؛ و اجزای اصلی آن است که از منی متکون می‌شود، و از اول عمر تا آخر عمر باقی است؛ و شکی نیست که اجزای مأكوله فضله است در آکل نه اجزای اصلی. پس اگر بگویند که جایز است که اجزای غذایی اصلی مأكول در بدن آکل مستحیل به نطفه گردد، و اجزای اصلی بدنی دیگر شود پس عود می‌کند؛ محذور مذکور جواب گفته‌اند که فساد مذکور از وقوع این لازم می‌آید نه از امکان، و لعلّ الله يحفظها من أن يصير جزءاً أصلياً لبدن آخر.

و المعتزلة ادّعى أنّه يجب على الحكيم حفظها عن ذلك ليتمكّن من إيصال
الجزاء إلى مستحقّه.

و قال شارح المقاصد: و نحن نقول: لعلّه يحفظها عن التفرّق، فلا يحتاج إلى
إعادة الجمع و التأليف، بل إنّما يعاد إلى الحياة و الصورة و الهيئة. «، انتهى كلامه.
قال المحقّق القونوى فى فكّ ختم فصّ العزّيرى: ^١ « سَأُنَبِّهُ الْآنَ عَلَى أَحْكَامِ
الْقُدْرَةِ فِي أَنْوَاعِ الْمَعَادِ، وَ مَا أَظْهَرَ اللَّهَ فِي حَالِ عَزَّيْرٍ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - مِنْهَا. فَأَقُولُ:
الْمَعَادُ يَقَعُ عَلَى ضُرُوبٍ مُتَعَدِّدَةٍ:

أحدها: إعادة الصورة المركّبة من اجزاء مخصوصة بعد افتراق تلك الاجزاء، و
جمعها على نحو هيئتها الأولى، و إعدادها لا تُصال روحها بها، اتّصال تدبير مقوم
لتلك الصورة، و مُمكّن إياها من التصرف الذى يقتضيه استعدادها، و استعداد الروح
من حيثها فى جلب المنافع و دفع المضارّ الخصيصين تلك الصورة و روحها؛ و إلى
هذا النوع الإشارة بقوله: ﴿أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ
نُسَوِّيَ بَنَانَهُ﴾ ^٢. و نحو ذلك ممّا أشار إليه الشريعة بأنّ تلك الاجزاء المحفوظة ^٣ فى
معادنها إلى حين ورود الأمر بِعَوْدِهَا إِلَى محلّ اجتماعها بالموجبات المقتضية
اجتماعها أوّلاً، لكنّ الاجتماع الأوّل موقوف على تعيين ^٤ الاجزاء من الكلّيات، و هذا
الاجتماع تأليف من اجزاء موجودة متعيّنة، و لذلك قال سبحانه: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدُؤُا
الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ ^٥. لأنّ إعادة التأليف من الاجزاء ^٦ الموجودة المتعيّنة
أهون من إنشاء آخر، هى مستهلكة الوجود فى الكلّيات، ثمّ الشروع فى تأليفها؛ و
قوله تعالى: ﴿هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ ^٧، إنّما هو بالنسبة ^٨ إلى نفس القضية من حيث هى،
لا بالنظر إلى الحقّ فإنّه سبحانه، لا يصعب ^٩ و لا يعتاض عليه شىء.

١. الفكوك (صدرالدين قونوى)، ص ٢٥٩

٢. القيامة: ٤ - ٣

٣. الفكوك: محفوظة

٤. همان: تعيين

٥. الروم: ٢٧

٦. الفكوك: اجزاء

٧. همان: بالنظر

٨. همان: فإنّه + لا يصعب

و النوع الآخر من الإعادة، هو بطريق حراسته^١ الصورة المركبة من انفكاك أجزائها مع مفارقة الروح لها، لعدم استعداد الصورة لقيام الحياة بها، المستلزمة لإقبال الروح على تدبير تلك الصورة؛ و مثل هذا الروح لكماله، اكتسب للصورة^٢ زمان تدبيره لها، صفة من صفات البقاء الذي يقتضيه ذاته، فإن البقاء صفة ذاتية للأرواح؛ و أيضاً؛ فإن إعراض الروح تدبير الصورة التي فارقها، وإقباله على تدبير مظهر آخر و استغراقه فيه، حتى استلزم ذلك الإعراض انفكاك أجزاء تلك الصورة و تحللها؛ أنما ذلك لضعفه و عجزه عن الجمع بين ملاحظة عالم الدنيا و العالم الذي انتقل اليه.

و أما انتقال^٣ هذه الأرواح المقدسة الكلية الكاملة، فإنها لا يشغلها شأن عن شأن، و لا يحجبها عالم عن عالم. لأنها ليست محبوسة في البرزخ، بل لها التمكن من الظهور في هذا العالم متى شئت، فلم يُعرض عن هذا العالم بكل وجه؛ و قد تحققنا ذلك و شاهدناه، و رأينا جماعة قد شاهدوا ذلك، و كان شيخنا - قدس الله روحه - يجتمع بالنبى - صلى الله عليه و آله و سلم - و من شاء ممّن هذه صفته من المنتقلين إلى الدار الآخرة متى شاء من ليل أو نهار؛ جرّبت ذلك غير مرّة.

و هذا النوع هو الذي أشار إليه - صلى الله عليه و آله و سلم - بقوله: «إن الله حرّم على الأرض أن يأكل أجساد الأنبياء»، و موجه ما قلت من بركة مصاحبة الروح المقدس ذلك الجسد، و اكتسابه صفة من صفات بقائه، مع عدم إعراضه عنه بالكلية بعد مفارقة حالة تدبيره له. فمثل هذا الجسد المحروس من الانفكاك متى أيد^٤ بقوة و أمر يكتسبه^٥ ضرباً من الاعتدال، اتّصلت من الحياة و استعداد لعود إقبال الروح عليه بالتدبير؛ و هذا النوع من الإعادة عزير عليه السلام.

و النوع الآخر من الإعادة، هو أن الصورة المركبة و إن انفكت أجزاؤها و تحللت

١. الفكوك: حراسة

٢. همان: اكسب الصورة

٣. همان: امثال

٤. همان: امد

٥. همان: بكسبه

الأعراض اللازمة لها، فإن جواهرها محفوظة عند الله فى عالم من عوالمه، يشهده أهل الكشف فى أمر حامل لها، هو المعبر عنه بعُجب الذنب، وهو نفس جسمية ذلك الصورة، لكن من حيث قيام الروح الحيوانى و جميع قواه المزاجى بذلك الجزء الجسمانى. فمتى شاء الحق إعادتها، ضم إلى تلك القوى و جواهر تلك الأجزاء الجسمانية، أعراض الملائمة لها، شبيهة بالأعراض المتقدمة التى كانت حاملة لها، فالتأمت بها على نحو ما كانت عليه أو على نحو ما يقتضيه الوقت و الحال الحاضر، و خاصية هذا الاجتماع الثانى، و ما يتصل به من نتائج الصفات و الاحوال و الافعال الناتجة من الاجتماع الأول و لتدبير المقدم؛ و من هذا القبيل كان إعادة حمار عزير عليه السلام. و لهذا قال سبحانه: ﴿ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوها لَحْمًا ۖ ١ 》 و أظهره الله فى هذا المقام ثلاثة أمور حاصرة لأقسام الحفظ:

أحدها: حفظ الصورة المعهود سرعة تغييرها و عدم بقائها فحرسها عن التغيير و إبقاها^٢ على ما كانت عليه؛ و هذا كان شأن طعام عزير و شرابه.

و الصورة الثانية: حفظ صورته من التحليل و انفكاك الأجزاء مع أعراض الروح المدبر لصورته، كما نبهت عليه من الموجبات المذكورة.

و الصورة الثالثة: حفظ جواهر صورة حمارة - و إن تحللت أجزاؤها - ثم أنشأ أعراضاً آخر حاملة لتلك الجواهر شبيهة بالأعراض المتقدمة، و تم الأمر و انحصرت الأقسام. فافهم، فهذا هو سرّ حال العزيرى!

قال فى الباب الرابع و الستين من الفتوحات^٣: «إعلم أن الناس اختلفوا فى الإعادة، من المؤمنين القائلين بحشر الاجسام. و لم نتعرض لمذهب من يحمل الإعادة، و النشأة الآخرة على أمور عقلية، غير محسوسة. فإن ذلك على خلاف ما هو الأمر عليه. لأنه جهل أن ثمّ نشأتين: نشأة الاجسام، و نشأة الأرواح و هى النشأة المعنوية. فأثبتوا المعنوية و لم يثبتوا المحسوسة. و نحن نقول بما قاله هذا المخالف،

٢. الفكوك: إبقائها

١. البقرة: ٢٥٩

٣. الفتوحات المكية، ج ٤، صص ٤٧٩ - ٤٤٨

من إثبات النشأة الروحانية المعنوية، لا بما خالف فيه؛ فإنه نقصه علم ما فهمه غيره من إثبات الحشر المحسوس في الأجسام المحسوسة؛ والميزان المحسوس، والصراط المحسوس، والنار والجنة المحسوستين. كل ذلك حق، وأعظم في القدرة. و في علم الطبيعة بقاء الأجسام الطبيعية في الدارين إلى غير مدة متناهية، بل مستمرة الوجود؛ وإن الناس ما عرفوا من الطبيعة إلا قدر ما أطلعهم الحق عليه من ذلك، ما ظهر^١ لهم في مُدد حركات الأفلاك والكواكب السبعة. ولهذا جعلوا العمر الطبيعي مائة و عشرين سنة الذي اقتضاه هذا الحكم. فاذا زاد الإنسان على هذه المدة وقع في «العمر المجهول» وإن كان من الطبيعة، ولم يخرج عنها؛ ولكن ليس في قوة علمه أن يقطع عليه بوقت مخصوص، وكما زاد على العمر الطبيعي سنة و أكثر، جاز أن يزيد على ذلك آلاف من السنين، و جاز أن يمتد عمره دائماً. ولولا أن الشرع عرّف بانقضاء مدة هذه الدار، وأن ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾؛^٢ و عرّف بالإعادة، و عرّف بالدار الآخرة؛ و عرّف بأن الإقامة فيها، في النشأة الآخرة، إلى غير نهاية، ما عرفنا ذلك، و ما خرجنا في كل حال من موت وإقامة وبعث آخر^٣، و نشأة أخرى، و جنان و نعيم و نار و عذاب؛ بأكل محسوس و شرب محسوس و نكاح محسوس و لباس على المجرى الطبيعي.

فعلم الله أوسع و أتم؛ و الجمع بين العقل و الحس و المعقول و المحسوس أعظم في القدرة، و أتم في الكمال الإلهي؛ ليستمر له - سبحانه - في كل صنف من الممكنات حكم «عالم الغيب و الشهادة»، و يثبت حكم «الاسم الظاهر و الباطن» في كل صنف.

فإن فهمت فقد وفقت! و تعلم أن العلم الذي أطلع عليه النبيون و المؤمنون من قبل الحق، أعم تعلقاً من علم المتفردين^٤ بما يقتضيه العقول مجردة عن الفيض الإلهي. فالأولى بكل ناصح نفسه الرجوع إلى ما قالته الأنبياء و الرسل على الوجهين

٢. آل عمران: ١٨٥

٤. همان: المنفردين

١. الفتوحات: ممّا

٣. الفتوحات: أخرائى

المعقول و المحسوس. إذا لا دليل للعقل يحيل ما جاءت به الشرائع، على تأويل مثبتى المحسوس من ذلك و المعقول؛ و الإمكان باقٍ حكمه، و المُرجَّح موجودٌ فبماذا يُحيل؟ و ما أحسن قول القائل [شعر]:

زَعَمَ الْمُنَجِّمُ وَ الطَّبِيبُ كِلَاهُمَا لَا تَبْعَثُ الْأَجْسَامُ، قُلْتُ إِلَيْكُمَا
إِنْ صَحَّ قَوْلُكُمَا فَلَسْتُ بِخَاسِرٍ أَوْ صَحَّ قَوْلِي، فَالْخَسَارُ عَلَيْكُمَا
قوله: « فالخسار عليكما » يريد حيث لم يؤمنوا بظاهر ما جاءتهم به الرسل، عليهم السلام.

و قوله: « فلست بخاسر » فإنى مؤمن أيضاً بالأُمور المعقولة مثلكم؛ و زدنا عليكم بأمرٍ آخر لم تؤمنوا أنتم به؛ و لم يُرد القائل به أنه يشك بقوله: « إن صحَّ » و إنما ذلك على مذهبك — أيها المخاطب! — و هذا يستعمل مثله كثيراً. فَتَدَبَّرْ كلامى، و ألزم الايمان بنفسك، تَرَبِّحْ وَ تَسْعُدْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى!

و بعد أن تقرّر هذا، فاعلم أنّ الخلاف الذى وقع بين المؤمنين القائلين فى ذلك بالحسّ و المحسوس، إنّما راجع إلى كيفية الإعادة. فمنهم من ذهب إلى أنّ الإعادة تكون فى الناس مثل ما بدأ لهم بنكاح و تناسل، و ابتدأ خلق من طين و نفخ، كما جرى من خلق آدم و حوّا و ساير البنين؛ من نكاح و اجتماع إلى آخر مولود فى العالم البشرى الانسانى؛ و كلّ ذلك فى زمان صغير و مدّة قصيرة على حسب ما يقدره الحقّ تعالى. هكذا زعم الشيخ ابوالقاسم بن قسّى فى « خلع النعلين » له قوله تعالى: ﴿ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ ﴾^١. فلا أدري هل هو مذهبه؟ أو هل قصد شرح المتكلم به، و هو خلقه الله^٢ الذى جاء بذلك الكلام، فكان من الاثنين^٣. و منهم من قال بالخبر المروى: « إنّ السماء يمطر مطراً شبه المنى، يلحض^٤ به الارض »، فتنشأ منه النشأة الآخرة.

و أمّا قوله تعالى عندنا: ﴿ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ ﴾ هو قوله: ﴿ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ

٢. الفتوحات: خلف الله

٤. همان: تمخض

١. الأعراف: ٢٩

٣. همان: الأميين

الْأُولَى فَلَوْ لَا تَذَكُّرُونَ ﴿١﴾ وقوله: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدًّا عَلَيْنَا﴾. ^٢ وقد علمنا أنَّ النشأة الأولى أوجدها الله تعالى على غير مثالٍ سبق، فهذه ^٣ النشأة الآخرة يوجدها الله على غير مثالٍ سبق، مع كونها محسوسةً بلا شك. وقد ذكر رسول الله -صلى الله عليه وآله وسلم- من صفة نشأة أهل الجنة والنار ما يخالف ما هي عليه هذه النشأة الدنيا. فعلمنا أنَّ ذلك راجع إلى عدم مثالٍ سابقٍ ينشأها عليها؛ وهو أعظم في القدرة.

و أمَّا قوله: ﴿وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ ^٤ فلا يقدر فيما قلناه. فإنَّه لو كانت النشأة الأولى عن اختراع: فَكَّرَ وَتَدَرَّرَ وَنَظَرَ إلى أن خلق أمراً، فكانت إعادته إلى أن يخلق خلقاً آخر ممَّا يقارب ذلك، ويزيد عليه، أقرب للاختراع والاستحضار في حق من يستفيد الأمور بفكره. والله منزَّه عن ذلك و متعالٍ علُوًّا كبيراً. فهو الذي يفيد العالم ولا يستفيد؛ ولا يتجدد له علم بشيء، بل هو عالمٌ بتفصيل بما لا يتناهى بعلم كلي. فَعَلِمَ التفصيل في علم ^٥ الإجمال. وهكذا ينبغي بجلال الله أن يكون.

ينشئ الله النشأة الآخرة على «عَجَبِ الذَّنْبِ» ^٦ الذي يبقى من هذه النشأة الدنيا، وهو أهلها. فعليه تُرَكَّبُ النشأة الآخرة. فأما أبو حامد، فرأى أنَّ «العَجَبَ» المذكور في الخبر أنه «النَّفْس»؛ وعليها تنشأ النشأة الآخرة.

وقال غيره -مثل أبي زيد الرُّقَاقِي-: هو جوهر فردٌ، يبقى من هذه النشأة الدنيا لا يتغيَّر؛ عليه تنشأ النشأة الأخرى. وكلُّ ذلك محتمل، ولا يقدر في شيء من الأصول، بل كلُّها توجيهاً معقولةً يحتمل كلُّ توجيه. منها أن يكون مقصوداً. والذي وقع به الكشف الذي لا شك فيه أنَّ المراد بِعَجَبِ الذَّنْبِ ما هو تقوم عليه النشأة، وهو لا يُبْلَى، أي لا يقبل البلى.

فإذا أنشأ الله النشأة الآخرة وسواها وعدلها؛ وإن كانت هي الجوهر بأعيانها،

١. الواقعة: ٦٢

٢. الأنبياء: ١٥٤

٣. الفتوحات: فهكذا

٤. الروم: ٢٧

٥. الفتوحات: عين

٦. عجب الذنب: بيخ دُم

فإن الذوات الخارجة إلى الوجود من العدم لا ينعدم أعيانها بعد وجودها، ولكن يختلف فيها الصور بالإمتزاجات. و الإمتزاجات التى تعطى هذه الصور أعراض يعرض لها بتقدير « العزيز العليم »؛ فإذا تهيأت هذه الصورة كانت كالحشيش المحترق^١ و هو الاستعداد لقبول الأرواح، كاستعداد الحشيش بالنارية التى فيه لقبول الاشتعال؛ و الصور البرزخية، كالسُرُج مشتعلة بالأرواح التى فيها؛ فينفخ إسرافيل « نفخة واحدة »، فتَمُرُّ تلك النفخة على تلك الصور البرزخية فيطفئها؛ فتَمُرُّ النفخة التى تليها و هى الأخرى إلى الصورة المستعدة للاشتعال – و هى النشأة الأخرى – فتشتعل بأرواحها، ﴿ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ﴾^٢. فيقوم تلك الصور أحياء ناطقة بما يُنطقُها الله به. فَمِنْ ناطقٍ بالحمد لله، و مِنْ ناطقٍ يقول: ﴿ مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا ﴾^٣ و مِنْ ناطقٍ يقول: « سبحان مَنْ أحياناً بعد ما أماننا وإليه النشور ». و كل ناطق ينطق بحسب علمه، و ما كان عليه، و نسي حاله فى البرزخ، و يتخيل أن ذلك الذى كان فيه مناماً، كما تخيَّله المستيقظ؛ و قد كان حين مات و انتقل إلى البرزخ كان المستيقظ^٤ هناك؛ و أن الحياة الدنيا كانت له كالمنام.

و فى الآخرة يعتقد فى أمر الدنيا و البرزخ، أنه فى منام! و أن اليقظة الصحيحة هى التى هو عليها فى الدار الآخرة. و هو فى ذلك الحال يقول: إن الإنسان فى الدنيا كان فى منام. ثم انتقل بالموت إلى البرزخ. فكان فى ذلك بمنزلة مَنْ يرى فى المنام أنه استيقظ فى النوم. ثم بعد ذلك فى النشأة الآخرة، هى اليقظة التى لا نوم فيها، و لا نوم بعدها لأهل السعادة. لكن لأهل النار فيها لا حثهم^٥، كما قدّمنا. و قد قال رسول الله – صلى الله عليه و آله و سلم –: « النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا »^٦. فالدنيا بالنسبة إلى البرزخ نوم و منام. فإن البرزخ أقرب إلى أمر الحق، فهو أولى باليقظة. و البرزخ بالنظر إلى النشأة الأخرى، يوم القيامة منام. فاعلم ذلك!

١. الفتوحات: المُحَرَّق

٢. الزمر: ٦٨

٣. يس: ٥٢

٤. الفتوحات: كالمستيقظ

٥. همان: راحتهم

٦. بحار الانوار، ج ٧٣، ص ٣٩

فإذا أقام^١ الناس وُمِدَّت الأرض، وانشَقَّت السماء، و انكدرت النجوم، وكُوِّرَت الشمس، و خُسِفَ القمر، و حُشِرَت الوحوش، و سُجِّرَت البحار، زُوِّجَت النفوس بأبدانها، و نزلت الملائكة على أرجاها - أعنى أرجاء السماوات - و أتى ربُّنا فى ظُلل من الغمام، و نادى المنادى: يا أهل السعادة! فأخذ منهم الثلاث الطوائف الذين ذكرناهم، و خرج العُنُقُ من النار، فقبض الثلاث الطوائف الذى ذكرناهم، و ماج الناس، و اشتدَّ الحرُّ، و ألجم الناس العرق، و عظم الخطب، و جَلَّ الأمر و كانت البَهْتُ - فلا تسمع إلا همساً -، و جىء بجهنم، و طال الوقوف بالناس، و لم يعلموا ما يريد الحقُّ بهم، فقال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلَّم -: « فيقول الناس بعضهم لبعض: تَعَالَوْا نُنْطَلِقْ إِلَى أَبِيْنَا آدَمَ، فَسْأَلُهُ أَنْ يَسْأَلَ اللَّهَ لَنَا أَنْ يُرِيحَنَا مِمَّا نَحْنُ فِيهِ، فَقَدْ طَالَ وَقُوفُنَا ».

فيأتون إلى آدم فيطلبون منه ذلك. فيقول آدم - عليه السلام -: « إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ، لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ وَ لَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ! » و ذكر خطيئته. فيستحيى من ربه أن يسأله.

فيأتون إلى نوح - عليه السلام - بمثل ذلك. فيقول لهم مثل ما قال آدم؛ و يذكر دعوته على قومه؛ و قوله: « و لا يلدوا إلا فاجراً كفاراً » لا نفس دعائه عليهم، من كونه دعاءً.

ثم يأتون إلى إبراهيم - عليه السلام - بمثل ذلك. فيقولون له مثل مقالته لمن تقدم. فيقول كما قال من تقدم، و يذكر كذباته الثلاثة. ثم يأتون إلى موسى و عيسى، و يقولون لهم كما قالوا لآدم، فيجيبون^٢ كما أجاب آدم.

فيأتون إلى محمد - عليه و عليهم الصلوة و السلام - و هو سيّد الناس يوم القيامة. فيقولون له كما قالوا للأنبياء. فيقول محمد - صَلَّى الله عليه و آله و سلَّم -: « أنا لها! » و هو المقام المحمود الذى وعده الله يوم القيامة. فيأتى و يسجد، و يحمد

١. الفتوحات: قام

٢. همان: فيجيبونهم

اللّٰهُ بمحامد، يلهمه اللّٰهُ تعالى إياها فى ذلك الوقت، لم يكن يعلمها قبل ذلك. ثمّ يشفع إلى ربّه أن يفتح باب الشفاعة للخلق. فيفتح اللّٰهُ ذلك الباب. فيأذن فى الشفاعة للملائكة و الرسل. و مع هذا تأدّب - صلّى اللّٰهُ عليه و آله و سلّم - و قال: «أنا سيّد النّاس»، و لم يقل: سيّد الخلائق، فيدخل الملائكة فى ذلك، مع ظهور سلطانه فى ذلك اليوم على الجميع. فإنّه - صلّى اللّٰهُ عليه و آله و سلّم - جُمع له بين مقامات الأنبياء كلّهم، و لم يكن له ظهر له على الملائكة ما ظهر لآدم - عليه السلام - عليهم، فى اختصاصه بعلم الأسماء كلّها. فإذا كان فى ذلك اليوم افتقر إليه الجميع: من الملائكة و الناس، من آدم فمن دونه، فى فتح باب الشفاعة، و إظهار ما له من الجاه عند اللّٰهُ، إذا كان القهر الإلهى و الجبروت الاعظم قد أخرس الجميع، و كان هذا المقام مثل مقام آدم و أعظم فى يوم اشتدّت الحاجة فيه إليه مع ما ذُكر من الغضب الإلهى الذى تجلّى فيه الحقّ فى ذلك اليوم، و لم يظهر مثل هذه الصفة فيما جرى قضية آدم. فذكر^١ بالمجموع، على عظم قدره - صلّى اللّٰهُ عليه و آله و سلّم - حيث أقدم - مع هذه الصفة الغضبية الإلهية - على مناجاة الحقّ فيما سُئل فيه. فأجابه الحقّ - سبحانه - فعُلّقَت الموازين، و نُشِرَت الصحف، و نُصِبَ الصراط، و بُدِئ بالشفاعة. فأول ما شَفَعَت الملائكة ثمّ النّبيون ثمّ المؤمنون؛ و بقى أرحم الراحمين.

هنا تفصيل عظيم لطول^٢ الكلام فيه، فإنّه مقام عظيم، غير أنّ الحقّ يتجلّى فى ذلك اليوم. فيقول: «لِتَتَّبِعْ كُلُّ أُمَّةٍ مَا كَانَتْ تَعْبُدُ» حتّى تبقى هذه الأُمَّة، و فيها منافقوها. فيتجلّى لهم الحقّ فى أدنى صورة من الصورة التى كان تجلّى لهم فيها، قبل ذلك، فيقول: «أَنَا رَبُّكُمْ» فيقولون: «نَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْكَ! هَذَا نَحْنُ مُنْتَظِرُونَ حَتَّى يَأْتِيَنَا رَبُّنَا». فيقول لهم - جلّ و علا - : «هَلْ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُ عَلاَقَةٌ تَعْرِفُونَهُ بِهَا؟» فيقولون: «نَعَمْ!» فتحول^٣ لهم فى الصورة التى عرفوه فيها بتلك العلامة. فيقولون: «أَنْتَ رَبُّنَا!»

٢. همان: بطول

١. الفتوحات: فدَلَّ

٣. همان: فيتحول

فيأمرهم بالسجود. فلم يبق مَنْ كان يسجد إلا سجد. وَ مَنْ كان يسجد اتّقاءً و رياءً، جعل الله ظهره طبقةً من نحاس: كُلُّمَا أَرَادَ أَنْ يَسْجُدَ خَرَّ عَلَى قَفَاهُ؛ وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ: ^١ ﴿يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ، وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ﴾ يعنى فى الدنيا. «و الساق التى كشفت لهم» عبارة عن أمر عظيم من أهوال يوم القيامة. يقول العرب: «كشفت الحرب عن ساقها» إذا اشتدّ الحرب و عظم أمرها. وكذلك ﴿التَّتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ﴾ ^٢ أى دخلت الأهوال و الأمور العظام، بعضها فى بعض، يوم القيامة.

فإذا وقعت الشفاعة، و لم يبق فى النار مؤمن شرعى أصلاً، ولا مَنْ عمل عملاً مشروعاً من حيث ما هو مشروع بلسان نبيّ، و لو كان مثقال حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فما فوق ذلك فى الصّغر، إلا خرج بشفاعة النبيين و المؤمنين. و بقى أهل التوحيد الذين عملوا التوحيد بالأدلة العقلية، و لم يشركوا بالله شيئاً، ولا آمنوا إيماناً شرعياً، و لم يعملوا خيراً قطُّ؛ يعنى من حيث ما اتّبعوا فيه نبياً من الأنبياء فلم يكن عندهم ذرّة من إيمان فما دونها، فيخرجهم «أرحم الراحمين». و ما عملوا خيراً قطُّ؛ يعنى مشروعاً من حيث ما هو مشروع. و لاخير أعظم من الايمان، و ما عملوه.

و هذا حديث عثمان بن عفّان فى الصحيح لمسلم بن الحجاج، قال رسول الله -صلى الله عليه و آله و سلم-: «مَنْ مَاتَ وَ هُوَ يَعْلَمُ وَ لَمْ يَقُلْ: -و هو يؤمن- أنه لا إله إلا الله دَخَلَ الْجَنَّةَ». و لا قال: «يقول»، بل أفرد «العلم». ففى هؤلاء تسبق عناية الله تعالى فى النار. فإنّ النار بذاتها لا تقبل تخليدَ موحّدٍ لله، بأى وجهٍ كان، و أتمّ وجوهه الايمان عن علم. فجمع بين العلم و الايمان.

فإن قلت: «فإنّ إبليس يعلم أنّ الله واحد» قلنا: صدقت! ولكِنَّه أَوَّلَ مَنْ سَنَّ الشُّرْكَ، فعليه إثم المشركين؛ و إثمهم لا يخرجون من النار. هذا إذا ثبت أنّه مات مَوْحِداً و ما يدريك؟ لعلّه مات مشركاً لشبهة طرأت عليه فى نظره. و قد تقدّم الكلام

فى هذه المسألة فيما مضى من الأبواب. فإبليس ليس بخارج من النار. فالله يعلم أى ذلك كان.

و هنا علوم كثيرة؛ وفيه طول يخرجنا عن المقصود من الاختصار إيرادها؛ ولكن مع هذا فلا بُدَّ أن أذكر^١ نبذة من كل موطن من مواطن القيامة: كالعرض، وأخذ الكتب، والموازن، والصراط، والأعراف، وذبح الموت، والمأدبة التى تكون فى ميدان الجنة. فهذه سبعة مواطن لاغير. وهى امهات السبعة الابواب التى للنار، و السبعة^٢ التى للجنة. فإن الباب الثامن الذى هو لجنة الرؤية، وهو الباب المغلق الذى فى النار، وهو باب الحجاب؛ فلا يُفتح أبداً. فإن أهل النار محجوبون عن ربهم!

الأول: موطن العرض. أعلم أنه قد ورد فى الخبر: أن رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - سئل عن قوله تعالى: ^٣ ﴿فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا﴾ فقال: ^٤ «ذلك العرض. يا عايشة! من نُوقِشَ الحِسابَ عُدَّ». وهو مثل عرض الجيش، أعنى عرض الأعمال؛ لأنها لون أهل الموقف، والله الملك. فيُعرف المجرمون بسيماهم، كما يعرف الأجناد هنا بزيهم.

الثانى: الكتب؛ قال الله تعالى: ^٥ ﴿إِقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا﴾ وقال: ^٦ ﴿فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا﴾ وهو المؤمن السعيد: ﴿وَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ﴾ ^٧ وهو المنافق الشقي، فإن الكافر لا كتاب له، و المنافق سُئل عنه «الإيمان»، و ما أخذ منه «الإسلام». ف قيل فى المنافق ﴿إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ﴾ ^٩. فدخل فيه المُعْطَلُّ والمُشْرِكُ و المتكبر على الله. ولم يتعرض للإسلام، فإن المنافق ينقاد ظاهراً ليحفظ أهله و ماله و دمه و يكون فى باطنه

١. الفتوحات: نذكر

٣. الإنشاق: ٨

٥. الإسراء: ١٤

٧. الحاقّة: ٦٩

٩. الحاقّة: ٣٣

٢. همان: + الأبواب

٤. بحار الأنوار، ج ٧، ص ٩٦ و ص ١٤٧

٦. الإنشاق: ٨

٨. الفتوحات: سلب

واحدًا من هؤلاء الثلاثة.

وإنما قلنا: إن هذه الآية تعمُّ الثلاثة، فإنَّ قوله: ﴿لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ﴾ معناه لا يصدِّق بالله، والذين لا يصدِّقون بالله هم طائفتان: طائفة لا تصدِّق بوجود الله وهم المُعْطَلَّة—و طائفة لا تصدِّقون^١ بتوحيد الله—و هم المشركون—و قوله: ﴿الْعَظِيمِ﴾ في هذه الآية، يدخل فيها المتكبر على الله؛ فإنه لو اعتقد عظمة الله التي يستحقُّها مَنْ تُسَمَّى بالله، لم يتكبر عليه. و هؤلاء الثلاثة مع هذا المنافق الذي يتميز^٢ عنهم بخصوص وصفهم أهل النار الذين هم أهلها.

و أمَّا من أوتى كتابه وراء ظهره فهم الذين أوتوا الكتاب، فنبذوه وراء ظهورهم، واشتروا به ثمناً قليلاً. فإذا كان يوم القيامة قيل له: «خُذْ مِنْ وَرَاءِ ظَهْرِكَ!» أى الموضع الذى نبذته فيه فى حياتك الدنيا. فهو كتابه المنزل عليهم لا كتاب الأعمال، فإنه حين نبذه وراء ظهره، ﴿ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ﴾^٣، أى تَيَقَّن. قال الشاعر: «فَقُلْتُ لَهُمْ: ظَنُّوا بِالْفَقْرِ مُدَجَّجٌ»، أى تَيَقَّنُوا. ورد فى الصحيح: «يَقُولُ اللَّهُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: أَظَنَنْتَ أَنَّكَ مُلَاقِيٌّ؟» و قال تعالى: ﴿وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ﴾.

الثالث: الموازين؛ فيضع^٥ الموازين لوزن الأعمال، فيجعل فيها الكتب بما عملوا؛ و آخر ما يضع فى «الميزان» قول الإنسان: «الحمد لله!» و لهذا قال النبى — عليه الصلوة و السلام —: «الْحَمْدُ لِلَّهِ تَمْلَأُ الْمِيزَانَ» فَإِنَّهُ يُلْقَى فى «الميزان» جميع أعمال العباد إلا كلمة «لا إله إلا الله» فيبقى من ملئه «تحميده» من الخير، فيجعل فيمتلئ بها. و إنَّ كَفَّةَ ميزان كلِّ أحدٍ بقدر عمله، من غير زيادة و لانقصان؛ و كلُّ ذكرٍ و عملٍ يدخل الميزان إلا «لا إله إلا الله» كما قلنا.

و سبب ذلك أن كلَّ عمل خير له مقابل من ضده، فيجعل هذا الخير فى

١. الفتوحات: تصدِّق

٣. الإنشاق: ١٤

٥. الفتوحات: فتوضع

٢. همان: تميز

٤. فصلت: ٢٣

٦. المحجَّة البيضاء، ج ٢، ص ٢٧٥

موازنته، و لا يقابل «لا إله إلا الله» إلا الشرك. و لا تجمع^١ توحيد و شرك فى ميزان أحد، لأنه إن قال: «لا إله إلا الله» معتقداً لها فما أشرك؛ و إن أشرك فما اعتقد «لا إله إلا الله». فلمّا لم يصحّ الجمع بينهما، لم يكن لكلمة «لا إله إلا الله» ما يعادلها فى الكفة الأخرى يرجحها شىء. فلهذا لا يدخل «الميزان».

و أمّا المشركون فلا نقيم لهم يوم القيامة وزناً؛ و أمّا «صاحب السجلات» فإنه شخص لم يعمل خيراً قط إلا أنه تَلَفَّظَ يوماً، يكلم^٢ «لا إله إلا الله» مخلصاً، فيوضع له فى مقابلة التسعة و التسعين سجلاً من أعمال الشر، كلّ سجل منها كما بين المشرق و المغرب. و ذلك لأنه ما له عملٌ خيرٍ غيرها. فترجح كفتها بالجميع و تطيش السجلات، فيتعجب من ذلك، و لا يدخل الموازين إلا أعمال الجوارح،^٣ شرّها و خيرها: السمع و البصر و اللسان و اليد و البطن و الفرج و الرجل. و أمّا الأعمال الباطنة، فلا يدخل الميزان المحسوس. لكن يقام فيها «العدل» و هو الميزان الحكيمى المعنوى: فمحسوس لمحسوس، و معنى لمعنى. يُقَابَلُ كُلُّ شَيْءٍ بِمِثْلِهِ. فلهذا يوزن الأعمال من حيث ما هى مكتوبة.

الرابع: الصراط؛ و هو الصراط المشروع الذى كان هنا معنى نُصِبَ^٤ هُنَاكَ محسوساً. يقول الله تعالى لنا: ^٥ ﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ﴾. و لما تلا رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم - هذه الآية، خطَّ خطاً، و خطَّ عن جنبتيه خطوطاً هكذا: ^٦ و هذا هو صراط التوحيد و لوازمه و حقوقه. قال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم -: ^٧ «أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ! فَإِذَا قَالُوهَا عَصَمُوا مِنِّي دِمَاؤُهُمْ وَ أَمْوَالُهُمْ، إِلَّا بِحَقِّ

١. الفتوحات: و لا يجتمع

٢. همان: بكلمة

٣. همان: اعمال الروح

٤. همان: يُنْصَب

٥. الأنعام: ١٥٢

٦. يك خط مستقيم عمودى كه در طرفين آن چند پاره خط با زاوية حدود ٤٥ درجه به خط اصلى متصل

٧. بحار الأنوار، ج ٦٨ ص ٢٤٢

شده است. (م)

الإسلامَ وَحِسَابُهُمْ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى». أراد بقوله: «و حسابهم على الله» أن لا يعلم أنهم قالوها معتقدين لها إلا الله. فالمشرك لا قدم له على صراط التوحيد، وله قدم على صراط الوجود. والمُعْطَل لا قدم له على صراط الوجود. فالمشرك ما وَحَدَ الله هنا. فهو من الموقف إلى النار مع المعطلة، و من هو من أهل النار الذين هم أهلها إلا المنافقين فلا بد لهم أن ينظروا إلى الجنة و ما فيها من النعيم فيطمعون. فذلك نصيبهم من نعيم الجنان. ثم يُصْرَفُونَ إلى النار. وهذا من عدل الله. فقولوا بأعمالهم. والطائفة التي لا تخلد في النار، إنما تُمَسَّكُ و تُسْأَلُ و تُعَذَّبُ على الصراط، و الصراط على متن جهنم غابت فيها؛ والكلايب التي فيها، بها يمسكهم الله؛ ولما كان الصراط في النار و ما ثمَّ طريق إلى الجنة إلا عليه، قال تعالى: ^١ ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا﴾. و من عرف معنى هذا القول، عرف مكان جهنم ما هو؟ و لو قاله النبي لما سئل عنه لقلته. فما سكت عنه، و قال في الجواب: «فِي عِلْمِ اللَّهِ» إلا بامر إلهي. فإنه ما ينطق عن الهوى؛ و ما هو من أمور الدنيا. فسكوتنا عنه هو الأدب.

و قد أتى في صفة الصراط: «أَنَّهُ أَدْقُ مِنَ الشَّعْرِ، وَ أَحَدُ مِنَ السَّيْفِ». وكذا هو علم الشريعة في الدنيا. لا يُعْلَمُ وجه الحق في المسألة عند الله، ولا من هو المصيب من المجتهدين بعينه؟ و لذلك تُعْبَدُنَا بِغَلَبَاتِ الظُّنُونِ، بعد بذل المجهود في طلب الدليل؛ لا في المتواتر، و لا في خبر الواحد الصحيح المعلوم، فإنَّ المتواتر و إن أفاد العلم، فإنَّ العلم المستفاد من التواتر إنما هو عين هذا اللفظ، أو العلم أنَّ رسول الله -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- قال أو عمل؛ ^٢ و مطلوبنا بالعلم ما يفهم من ذلك القول و العمل حتَّى يحكم في المسألة عن القطع؛ و هذا لا يُوصَلُ إليه إلا بالنصِّ الصريح المتواتر؛ و هذا لا يوجد إلا نادراً، مثل قوله تعالى: ^٣ ﴿تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ﴾ في كونها عشرة خاصّة. فحكمنا بالشرع أدقُّ من الشعر و أحدُّ من السيف في الدنيا.

٢. الفتوحات: قاله أو عمل به

١. مريم: ٧١

٣. البقرة: ١٩٦

فالمصيب للحكم واحد لا بعينه، والكُلُّ مصيبٌ للأجر. فالشرع هنا هو الصراط المستقيم؛ ولا يزال فى كل ركعة من الصلاة يقول: ﴿إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾^١. فهو أحدٌ من السيف و أدقُّ من الشعر. فظهوره فى الآخرة محسوساً أبين و أوضح من ظهوره فى الدنيا، إلا لمن دعا إلى الله على بصيرة؛ أى على علم و كشف؛ وقد ورد فى الخبر: «أَنَّ الصِّرَاطَ يَظْهَرُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، مَثْنُهُ لِلْأَبْصَارِ عَلَى قَدَرِ نَوْرِ الْمَارِّينَ عَلَيْهِ، فَيَكُونُ دَقِيقاً فِي حَقِّ قَوْمٍ، وَ عَرِيضاً فِي حَقِّ قَوْمٍ»^٢. يُصَدَّقُ هذا الخبر قوله تعالى: ﴿نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بَأْيَمَانِهِمْ﴾ والسعى مشى؛ و ما تَمَّ طريق إلا الصراط؛ و إنما قال: «بَأْيَمَانِهِمْ» لأنَّ المؤمن فى الآخرة لا شمال له، كما أنَّ الكافر لا يمين له. هذا بعض أحوال ما يكون على الصراط.

و أمَّا الكَلَالِيْب و الخَطَاطِيف، والحَسَك — كما ذكرنا — هى من صور أعمال بنى آدم. تُمَسِّكُهُمْ أعمالُهُمْ تلك على الصراط: فلا ينتهضون إلى الجنة، و لا يقعون فى النار حتَّى يدركهم الشفاعة و العناية الإلهية، كما قررنا. فمن تجاوز هنا، تجاوز الله عنه هناك و مَنْ شَدَّدَ على هذه الأمة، شَدَّدَ الله عليه؛ و إنما هى أعمالكم تردّ عليكم. فالتزموا مكارم الأخلاق، فإنَّ الله تعالى غداً يعاملكم بما عاملتم به عباده؛ كان ما كان، و كانوا ما كانوا!

الخامس: الأعراف؛ و أمَّا «الأعراف» فسورٌ بين الجنة و النار، «باطنه فيه الرحمة» و هو ما يلى الجنة منه؛ و ظاهره من قِبَلِهِ العذاب» و هو ما يلى النار منه. يكون عليه مَنْ تساوت كَفَّتَا ميزانه. فهم ينظرون إلى النار، و ينظرون إلى الجنة. و ما لهم رجحان بما يدخلهم الله أحد الدارين. فإذا دُعُوا إلى السجود — و هو الذى يبقى يوم القيامة من التكليف — فيسجدون، فيرجح ميزان حسناتهم، فيدخلون الجنة. و قد كانوا ينظرون إلى النار بما لهم مِنَ السيئات، و ينظرون إلى الجنة بما لهم من الحسنات،

٢. الفتوحات: فى حق آخرين

١. الفاتحة: ٦

٣. التحريم: ٨

ويرون من رحمة الله فيطمعون. و سبب طمعهم أيضاً، أنهم من أهل «لا إله إلا الله»! و لا يرونها في ميزانهم؛ و يعلمون ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ﴾.^١ ولو جاءت ذرة لإحدى الكفتين لرجحت بها، لأنهما في غاية الاعتلال. فيطمعون في كرم الله وعدله؛ و أنه لا بد أن يكون لكلمة «لا إله إلا الله» عناية بصاحبها، فظهر^٢ لها أثر عليهم. يقول - عز و جل - فيهم: ^٣ ﴿وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيَاهِهِمْ وَنَادُوا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ﴾. كما نادوا أيضاً: ^٤ ﴿إِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا: رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ والظلم هنا الشرك لا غير.

السادس: ذبح الموت؛ و إن كانت نسبية^٥، فإن الله يظهره يوم القيامة في صورة «كَبِشٍ أَمْلَحٍ».^٦ و ينادى: «يا أهل الجنة!» فيبشرون^٧، و ينادى: «يا أهل النار!» فيبشرون^٨؛ و ليس في النار في ذلك الوقت، إلا أهلها «الذين هم أهلها». فيقال للغريقين: «أعرفون هذا؟» - و هو بين الجنة و النار - فيقولون: «هو الموت». و يأتى يحيى - عليه السلام - و بيده الشفرة^٩، و يذبحه. و ينادى منادياً: ^{١٠} «يا أهل الجنة! خلوداً فلاموت، و يا أهل النار! خلود فلا موت». فذلك هو يوم الحسرة. فأما أهل الجنة إذا رأوا «الموت» سُرُّوا برؤيته سروراً عظيماً. و يقولون له: «بارك الله لنا فيك! لقد خلصتنا من نكد الدنيا، و كنت خيرَ واردٍ علينا، و خيرَ تحفةٍ أهداها الله إلينا». فإن النبي - صلى الله عليه و آله و سلم - يقول: ^{١١} «الْمَوْتُ تُحْفَةٌ الْمُؤْمِنِ». و أما أهل النار، إذا أبصروه يفترون^{١٢} منه، و يقولون له: «كنت شرَّ واردٍ علينا. حُلَّتْ بيننا و بين ما كنَّا فيه من الخير و الدعة». ثم يقولون له: «عسى تميتنا فنستريح

١. النساء: ٤٠

٢. الأعراف: ٤٦

٣. الفتوحات: كان نسبة

٤. الفتوحات: فيشربون

٥. شفرة: كارد بزرگ

٦. بحار الأنوار، ج ٦١، ص ٩٠

٧. الفتوحات: يظهر

٨. الأعراف: ٤٧

٩. كبش املح: قوج سفيد به سياهى آميخته

١٠. همان

١١. الفتوحات: منادٍ

١٢. الفتوحات: يفترون

مَمَّا نحن فيه!! و إِنَّمَا سُمِّىَ «يوم الحسرة»: لَأَنَّهُ حَسْرٌ لِلْجَمِيعِ، أَى ظَهَرَ عَنْ صِفَةِ الْخُلُودِ الدَّائِمِ لِلطَّائِفَتَيْنِ.

ثُمَّ يَغْلِقُ أَبْوَابَ النَّارِ غَلْقًا لَا فَتْحَ بَعْدَهُ؛ وَيَنْطَبِقُ النَّارُ عَلَى أَهْلِهَا؛ وَيَدْخُلُ بَعْضُهَا فِى بَعْضٍ، لِيَعْظُمَ انْضِغَاطُ أَهْلِهَا فِيهَا؛ وَيَرْجِعُ أَسْفَلُهَا أَعْلَاهَا، وَأَعْلَاهَا أَسْفَلُهَا. وَيُرَى النَّاسُ وَالشَّيَاطِينُ فِيهَا كَقَطْعِ اللَّحْمِ فِى الْقِدْرِ، إِذَا كَانَ تَحْتَهَا النَّارُ الْعَظِيمَةُ، تُغْلَى كَغَلَى الْحَمِيمِ. فَتَدُورُ بَمِنْ عَلَيْهَا عُلُوءًا وَ سَفَلًا. ﴿كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا﴾^١ بِتَبْدِيلِ الْجُلُودِ!

السابع: الْمَأْدُبَةُ؛ وَ هِىَ مَأْدُبَةُ^٢ الْمَلِكِ لِأَهْلِ الْجَنَّةِ؛ وَفِى ذَلِكَ الْوَقْتُ يَجْمَعُ^٣ أَهْلُ النَّارِ فِى «مَنْدُبَةٍ». فَأَهْلُ الْجَنَّةِ فِى الْمَادَبِ، وَأَهْلُ النَّارِ فِى الْمَنَادَبِ. فَطَعَامُهُمْ فِى تِلْكَ «الْمَأْدُبَةِ» زِيَادَةُ «كَبِدِ النَّون»؛ وَ أَرْضُ الْمِيدَانِ دَرْمَكَةٌ بَيَضَاءُ^٤، مِثْلُ الْقُرْصَةِ؛ وَ يُخْرَجُ مِنَ الثَّوْرِ الطَّحَالُ لِأَهْلِ النَّارِ.

فَيَأْكُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ مِنْ زِيَادَةِ «كَبِدِ النَّون»^٥؛ وَ هُوَ حَيَوَانٌ بَحْرِىٌّ مَائىٌّ. فَهُوَ مِنْ عُنْصُرِ الْحَيَاةِ الْمُنَاسِبَةِ لِلْجَنَّةِ؛ وَ الْكَبِدُ بَيْتُ الدَّمِ؛ وَ هُوَ بَيْتُ الْحَيَاةِ، حَارَّةٌ رَطْبَةٌ؛ وَ بِنَخَارِ ذَلِكَ الدَّمِ هُوَ النَّفْسُ الْمَعْبَّرُ عَنْهُ بِالرُّوحِ الْحَيَوَانِىِّ^٦، بِهِ حَيَاةُ الْبَدَنِ. فَهُوَ بَشَارَةٌ لِأَهْلِ الْجَنَّةِ بِبَقَاءِ الْحَيَاةِ عَلَيْهِمْ.

وَأَمَّا الطَّحَالُ فِى جِسْمِ الْحَيَوَانِ، فَهُوَ بَيْتُ الْأَوْسَاحِ؛ فَإِنَّهُ فِيهِ أَوْسَاحُ الْبَدَنِ؛ وَ هُوَ مَا يُعْطِيهِ أَكْبَدُ مِنَ الدَّمِ الْفَاسِدِ. فَيُعْطَى لِأَهْلِ النَّارِ يَأْكُلُونَ^٧، وَ هُوَ مِنَ الثَّوْرِ؛ وَ الثَّوْرُ حَيَوَانٌ تَرَابِىٌّ طَبْعُهُ الْبَرْدُ وَ الْيَبَسُ؛ وَ جَهَنَّمُ عَلَى صُورَةِ «الْجَامُوسِ»^٨. فَالطَّحَالُ مِنَ الثَّوْرِ، لِعِذَابِ أَهْلِ النَّارِ أَشَدَّ مُنَاسِبَةً فِيمَا فِى الطَّحَالِ مِنَ الدَّمِ، لَا يَمُوتُ أَهْلُ النَّارِ؛ وَ

١. الإسراء: ٩٧

٣. الفتوحات: يجتمع

٥. كبِد: جگر؛ النون: ماهى

٧. همان: ياكلونه

٢. مأدبة: طعام مهمانى

٤. دَرْمَكَةٌ بَيَضَاءُ: خاك سفيد نرم

٦. الفتوحات: الذى + به

٨. جاموس: گاوميش

بما فيه من الأوساخ و الدم الفاسد، لا يحيون و لا ينعمون. فيورثهم أكلهم^۱ سقماً و مرضاً. ثم يدخل أهل الجنة الجنة «فما هم منها بمخرجين»؛ ﴿وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾^۲.

منها: ^۳ «جَعَلَ لَكُمْ أَسْمَاءً لِّتَعِيَ مَا عَنَّا هَا - أَى مَا أَهْمَهَا - وَ أَبْصَاراً لِّتَجْلُوَ عَنْ عَشَاهَا»، از این خطبه است: گردانید از برای شما گوشها تا فراگیرد آنچه خواهد، و چشمها تا جلا یابد از تاریکی.

استعار لفظ «العشا» لعدم إدراك الأبصار إدراكاً يحصل منه عبرة، إذ كانت فائدة خلقها ذلك؛ و فائدة ثمن، أَنَّ الجلاء يستدعى «مجلواً» هو العشا و «مجلواً عنه» هو قوّة البصر، فأقام - عليه السلام - المجلوّ مقام المجلوّ عنه، فكأنّه قال: لتجلو عن نورها عشاها.

«وَأَشْلَاءَ جَامِعَةً لِأَعْضَائِهَا، مُلَائِمَةً لِأَخْنَائِهَا»، الأشلَاء جمع شلو و هو الجسد، و الحنو الجانب؛ أى متناهية الجوانب و الأقطار.

«فِي تَرْكِيبِ صُورِهَا، وَ مُدَدِ عُمُرِهَا»، در ترکیب صورتهای او، و مدتهای حیات او. «بِأَبْدَانٍ قَائِمَةٍ بِأَرْفَاقِهَا، وَ قُلُوبٍ رَائِدَةٍ لِأَرْزَاقِهَا»، به بدنهاى قائمه به منافع او، و دلهاى طلب کننده ارزاق او.

«فِي مُحَلَّلَاتِ نِعَمِهِ، وَ مُوجِبَاتِ مَنَنِهِ»، در حلال کرده شدههای نعمتها، و موجبات عطاهاى او.

«وَ حَوَاجِزِ بَلِيَّتِهِ - أَى مَا يَحْجِزُ مِنْهَا عَنِ الْأَسْقَامِ - وَ جَوَائِزِ عَافِيَّتِهِ^۴»، و موانع بلاهاى او، و جایزههای عافیت او.

«وَ قَدَّرَ لَكُمْ أَعْمَاراً سَتَرَهَا عَنْكُمْ»، و تقدیر کرد از برای شما عمرهای شما، و

۱. الفتوحات: أكله

۲. الأحزاب: ۴؛ پایان عبارت الفتوحات المکیّة، باب ۶۴؛ دا: از ابتدای عبارت طولانی «و اینجا سؤالی مشهور هست که اگر شخصی انسانی دیگر تناول کند و بدن مأكول... قال المحقق القونوی فی فک ختم فصّ العزیری ... قال فی باب الرابع و السّتين من الفتوحات ...» تا همین عبارت محذوف

۳. نهج البلاغه، خطبه ۸۳ [نیمه دوم] ۴. همان: و حواجز عافیته

پنهان داشت آن را از شما.

«وَخَلَّفَ لَكُمْ عِبْرًا مِنْ آثَارِ الْمَاضِينَ قَبْلَكُمْ»، و باز پس گذاشت از برای شما اعتبار

گرفتن از آثار گذشتگان پیش از شما.

«مِنْ مُسْتَمْتَعٍ خَلَقَهُمْ - أَيْ مَا اسْتَمْتَعُوا بِهِ مِنْ دُنْيَاهُمْ - وَ مُسْتَفْسَحٍ خَنَاقِهِمْ». از

تمتع گرفتن نصیب از دنیا، و مدت حیات ایشان.

الخِنَاق - بالكسر - حَبْلٌ يَخْنُقُ بِهِ، و استعار لفظه للأجل، و مُسْتَفْسَحُهُ مَدَّةُ

الحياة.

«أَرْهَقَتْهُمْ الْمَنَایَا دُونَ الْأَمَالِ»، شتابانید به سوی ایشان مرگها پیش از یافتن آملها.

«وَشَدَّ بِهِمْ عَنْهَا تَحَرُّمُ الْأَجَالِ». و متفرق گردانید ایشان را از آن آمال انقطاع آجال.

عطّار:

خواجه‌ای در نَزْع ^۱ جمعی را بخواست	گفت کار من کنید ای جمع راست
هر یکی را کار دیگر راست کرد	حاجتی از هر کسی درخواست کرد
چون ز عمر خود نمی دید او امان	زود زود آن حرف می گفت آن زمان
بوده بر بالین او شوریده‌ای	گفت تو کوری نداری دیده‌ای
آن بریدی ^۲ را که تو در کلّ حال	در شکستی مدّت هفتاد سال
چون برآری آن همه در یک زمان	هین فروکن پای و جان ده زود جان
در چنین عمری دراز ای پُره‌نر	تو کجا بودی کنونت شد خبر
جمله عمرت همین بود است کار	وین زمان هم در حسابی و شمار
می بمیری خنده زن چون شمع میر	زین تشوّش تاکی آخر جمع میر

«لَمْ يَمْهَدُوا فِي سَلَامَةِ الْأَبْدَانِ، وَلَمْ يَعْتَبِرُوا فِي أَنْفِ الْأَوَانِ». جای نساختند در حال

سلامت بدن‌ها، و عبرت نگرفتند در اوّل اوقات.

عطّار:

۱. نَزْع: حال جان کندن

۲. برید: قاصد، نامه‌بر، مزده‌آور

به یک دم می‌نگردد حال از حال
 حساب عمر می‌گیرد به صد سال
 همی ناگاه مرگ آید فرازش
 کند از هر چه دارد خوی بازش
 هر آن چیزی که آن را دوستتر داشت
 دلش باید از آن ناکام برداشت
 چو بستاند اجل ناگاه جانش
 سرآرد جمله کار جهانش
 نه او ماند نه آن مالش که بیش^۱ است
 کدامین خواجه، هم درویش خویش است
 «فَهَلْ يَنْتَظِرُ أَهْلُ بَضَاضَةِ الشَّبَابِ إِلَّا حَوَانِي الْهَرَمِ؟» پس آیا انتظار می‌کشد
 صاحب قوّت جوانی غیر ضعف و سستی پیری؟
 «وَأَهْلُ غَضَارَةِ الصِّحَّةِ إِلَّا نَوَازِلَ السَّقَمِ؟» و صاحب طیب صحّت و تندرستی غیر
 از فرود آمدن عرض مرض؟
 «وَأَهْلُ مُدَّةِ الْبَقَاءِ إِلَّا آوَنَةَ الْفَنَاءِ؟ مَعَ قُرْبِ الزَّيَالِ، وَأُزُوفِ الْإِنْتِقَالِ،» و اهل مدّت
 بقا در دنیا غیر اوقات فنا؟ با نزدیکی زوال و سرعت انتقال به آخرت.
 عطار:

بر کنار آی از همه کار جهان
 پیش از آن کت در ربایند از میان
 عمر را چون پای داری روی نیست
 دشمنی و دوستداری روی نیست

۱. دا: پیش

غم مخور گر خنده زد برقی و مُرد
 شب‌نمی افتاد در غرقی و مُرد
 هر چه آن یک لحظه باشد خوب و زشت
 می نخواهم گر همه باشد بهشت
 «وَعَلَى الْقَلْبِ، وَالْمِ الْمَضْضِ، وَغُصَّصِ الْجَرَضِ،» بالرزیدن اضطراب، و الم موجع،
 و غصّه‌های گلوگیر.
 «وَتَلَقَّتِ الْإِسْتِغَاثَةَ بِنُصْرَةِ الْحَقْدَةِ وَالْأَقْرَبَاءِ، وَالْأَعِزَّةِ وَالْقُرَنَاءِ!» والتفات فریاد
 خواستن به یاری معاونان و خویشان و عزیزان و نزدیکان!
 عطار:

که را زین گونه کار سخت یاد است	که فرزندان آدم را فتاد است
بگو تا کیست مردم بینوایی	کفی خاک است و روزی ده بقایی
فراهم کرده مُشتی استخوان را	کشیده پوستی در گِرد، آن را
به هم گِرد آمده مُشتی رگ و پی	که می‌ریزد گهی خلط و گهی خوی
اگر خاری شود در پای، او را	بدارد مبتلا بر جای، او را
طعامی گر هم افزون خورده باشد	شکم را چار میخی کرده باشد
وگر خود کم خورد از ضعف و سستی	ببرَد دل امید از تندرستی
نه یک دم طاقت گرمایش باشد	نه تاب و قوَت سرمایش باشد
چو موری سُست و زهرانداز چون مار	چو کاهی، در سرش کوهی ز پندار
به صد سختی در این زندان بزاده	بسی جان‌کنده آخر جان بداده ^۱

«فَهَلْ دَفَعَتِ الْأَقَارِبُ، أَوْ نَفَعَتِ التَّوَّاحِبُ،» پس آیا هیچ دفع کردند خویشان، یا
 نفعی دادند گریه کنندگان؟

«وَقَدْ غُوِرَ - أَيْ تُرِكَ - فِي مَحَلَّةِ الْأَمْوَاتِ رَهِينًا، وَفِي ضَيْقِ الْمَضْجِعِ وَحِيدًا،» و حال

۱. دا: به جز بیت اوّل و آخر از همین اشعار عطار، بقیه ابیات محذوف

آنکه گذاشتند او را در محله مردگان رهین، و در تنگی خوابگاه تنها.

«وَقَدْ هَتَكَتِ الْهَوَامُّ جِلْدَتَهُ، وَأَبْلَتِ النَّوَاهِكُ جِدَّتَهُ» و بدرستی که دیدند جنبدگان زمین پوست او را، و کهنه گردانیدند نزارکنندگان^۱ تازگی و نوى او را،

«وَعَقَّتْ - أَىِ دَرَسَتْ - الْعَوَاصِفُ آثَارَهُ، وَحَا الْحَدَثَانِ مَعَالِمَهُ» و ناپیدا کرد بادهای سخت آثار او را، و محو گردانید حدثان و تجدّد عالم نشانه‌های او، عطار:

راه بینا زین جهان تا آن جهان بیش یک دم نیست جان را در میان
از درونت چون برآید آن دمی این جهانت آن جهان گردد همی
این جهان تا آن جهان بسیار نیست جز دمی اندر میان دیوار نیست
چون برآید آن دمت آن جان پاک سرنگونسارت در اندازد به خاک
مرگ را بر خلق عرفی جازم است جمله را در خاک خفتن لازم است

«وَصَارَتِ الْأَجْسَادُ شَحِیْبَةً بَعْدَ بَضَّتِهَا، وَالْعِظَامُ خَرَّةً بَعْدَ قُوَّتِهَا» و بازگشت جسد‌ها لاغر بعد از فربهی او، و استخوانها پوسیده و ریزیده بعد از قوت او.

«وَالْأَرْوَاحُ مُرْتَهَنَةٌ بِثِقَلِ أَعْبَائِهَا، مُوقِنَةٌ بِغَيْبِ أَنْبَائِهَا» و روحها مرتهن است به گرانی بارهای او، موقن است به غیب خبرهای او.

«ایقانها بغیب أنبائها» تحقیقها ما کانت تجهله فی الدنيا من أحوال الآخرة و أخبارها الغائبة عنها، أو ما غاب عنها فی الآخرة من أخبار الدنيا.

«لَا تُسْتَرَادُّ مِنْ صَالِحِ عَمَلِهَا، وَلَا تُسْتَعْتَبُ مِنْ سَيِّئِ زَلَّلِهَا!» زیاد نشود هیچ از نیکیهای عمل او، و کم نگردد هیچ از بدی گناه او!

کقوله تعالى: ^۲ «وَإِنْ يَسْتَعْتَبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ» یعنی: پس اگر طلب رضا نمایند نیئند ایشان از اهل رضا.

عطار:

پادشاهها آمد این درویش تو با جهانی درد دل در پیش تو

گر جهاننی طاعتم حاصل بود چون نخواهی آن همه باطل بود
 چون حواله با تو آمد هر چه هست در گزر از نیک و از بد هر چه هست
 «أَوَلَسْتُمْ آبَاءَ الْقَوْمِ وَ الْأَبْنَاءِ، وَ إِخْوَانَهُمْ وَ الْأَقْرَبَاءَ؟ تَحْتَذُونَ أَمْثَلَهُمْ، وَ تَرْكَبُونَ قِدَّتَهُمْ، وَ تَطَوُّونَ جَادَتَهُمْ؟!» آیا نیستید شما پدران قوم و پسران و برادران و اقربای ایشان؟ اقتدا می‌کنید امثله ایشان را — یعنی آنچه ایشان به آن اقتدا کرده‌اند — و مرتکب می‌شوید طریقه ایشان، و می‌سپرید جاده ایشان؟!

«فَالْقُلُوبُ قَاسِيَةٌ عَنْ حَظِّهَا، لَاهِيَةٌ عَنْ رُشْدِهَا، سَالِكَةٌ فِي غَيْرِ مَضَارِهَا!» پس دلها سخت است و جامد از حظ او، غافل است از یافتن رشد و طریق مستقیم او، و سلوک کننده است در غیر میدان او!

«كَأَنَّ الْمَعْنَى سِوَاهَا، وَ كَأَنَّ الرُّشْدَ فِي إِخْرَازِ دُنْيَاهَا.» گویا مقصود غیر اوست، و گویا راه راست یافتن در گرد کردن است دنیا را.

عطار:

عزیزا غم نگر غمخواریت کو	چو بادی عُمر شد بیداریت کو
تو را زین عُمر پی بر باد فریاد	نَفَس باد است عُمرت زانست برباد
به یک دم مانده‌ای چون دم نماند	نمانی هیچ و هیچت هم نماند
ز راه چشم خون دل بریزان	که خواهی گشت خاک خاک بیزان ^۱
مخسب ای دل سخن بپذیر آخر	ز چندین رفته عبرت گیر آخر
بسی بر رفتگان رفتی به صد ناز	بسی بر تو روند آیندگان باز
چه می‌نازی اگر عُمرت دراز است	به جان کنند تو را آخر نیاز است
اگر عُمرت دو صد سال است اگر بیست	جز این دم کاندرونی حاصلت چیست؟
نصیبت گر تو را صد سال داد است	دمی حالی است دیگر جمله باد است
همه عُمرت غم است و عمر کوتاه	به مرگ تلخ شیرینت شود آه

۱. بیزان: در حال بیختن، غربال کردن

فروید آید از این غم خون به رویم ندانم کین سخنها چون بگویم
 ز بیم مرگ در زندان فانی بمردم در میان زندگانی
 بسا جانها که همچون نیل بر تن^۱ به جوش آمد آلا یا پاکدامن
 چو دیگ عمر سر باز است پیوست امل چون گربه می یابد بر او دست
 چه سازم من که در دنیای ناساز ندارد گربه شرم و دیگ^۲ سر باز
 برو ای دل چو دیگی چند جوشی تحمل کن صبوری کن خموشی
 در این دیگ بلا پختی به صد درد که هستم خواجه در کار درخورد
 سیه دل ترز دیگی ای تبه کار فرو گیر ای سیه دل دیگت از بار
 «وَأَعْلَمُوا أَنَّ مَجَازَكُم عَلَى الصِّرَاطِ وَمَزَالِي دَخْصِهِ، وَأَهَاوِيلِ زَلِيلِهِ، وَتَارَاتِ
 أَهْوَالِهِ» و بدانید که گذشتن شما بر صراط است و محلهای لغزیدن او، و خوف
 افتادن از او و کرات و مرات احوال و شداید او.

قال الشارح:^۳ «اعلم أَنَّ القول بالصراط يجب الايمان به؛ و هو فى الدنيا يرجع
 إلى الواسط بين الاخلاق المتضادة كالحكمة بين الجهل و الجربة، و كالسخر بين
 التبذير و البخل، و الشجاعة بين التهور و الجبن، و العدالة بين الظلم و الإنظلام؛ و
 بالجملة الوسط الحق بين طرفي إفراط و تفريط من أطراف الفضائل، و هو الطريق إلى
 الله المطلوب سلوكه.

و سُئل الصادق - عليه السلام - عن معنى قوله تعالى: ﴿إِهْدِنَا الصِّرَاطَ
 الْمُسْتَقِيمَ﴾ فقال:^۵ [يقول:] «أُرْشِدُنَا لِلزُّوْمِ الطَّرِيقِ الْمُوَدَّى إِلَى مَحَبَّتِكَ الْمُبْلَغِ دِينَكَ،
 وَ الْمَانِعِ مِنْ أَنْ نَتَّبِعَ أَهْوَانَا فنَعْطَبُ، وَ نَأْخُذَ بِأَرَائِنَا فنَهْلِكُ». إذا عرفت هذا فنقول:
 مزالق الصراط فى الدنيا هى مظان الخطاء من العقل و الشهوة و الغضب، و العبور عن
 فضائلها إلى أحد طرفي الإفراط و التفريط منها؛ و أهاوِيل زَلِيلِهِ هو ما يلزم ذلك العبور

۱. دا: در تن

۳. شرح نهج البلاغه، (ابن میثم)، ج ۲، ص ۲۵۵

۴. الفاتحة: ۶

۲. دا: از دیگ

۵. بحار الأنوار، ج ۲۴، ص ۹

من عذاب الله.

فى الفتوحات المكية فى الباب الرابع و الستين فى معرفة القيامة: ^١ «اعلم أن الصراط المشروع الذى كان هنا معنئ، نُصِبَ ^٢ هنالك محسوساً. يقول الله تعالى لنا: ^٣ ﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ﴾. ولما تلا رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - هذه الآية، خطَّ خطاً، و خطَّ عن جنبه خطوطاً، هكذا: ^٤ و الصراط على متن جهنم، غابت فيها؛ و الكلايب التى فيها، بها يمسكهم الله [أى الكلايب من صور أعمال بنى آدم يمسكهم فلا ينتهضون إلى الجنة و لا يقعون فى النار]؛ و لما كان الصراط فى النار - و ما ثمَّ طريق إلى الجنة إلا عليه - قال تعالى: ^٥ ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا﴾؛ و قد أتى فى صفة الصراط: «أنه أدقُّ من الشعر، و أحدُّ من السيف»؛ و كذا هو علم الشريعة فى الدنيا. فالشرع هنا، هو الصراط المستقيم. و لا يزال فى كل ركعة من الصلاة يقول: ﴿إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾. فهو أحدُّ من السيف، و أدقُّ من الشعرة. فظهوره فى الآخرة محسوساً أبين و أوضح من ظهوره فى الدنيا. إلا لمن دعى إلى الله على بصيرة، أى على علم و كشف.

و أمَّا الكَلَالِيبُ وَالْخَطَاطِيفُ وَ الْحَسَكُ ^٦ - كما ذكرنا - هى من صور أعمال بنى آدم. تمسكهم أعمالهم، تلك على الصراط؛ فلا ينتهضون إلى الجنة، و لا يقعون فى النار حتَّى تدركهم الشفاعة و العناية الإلهية. فمن تجاوز هنا، تجاوز الله عنه هناك؛ و من شدَّد على هذه الأمة، شدَّد الله عليه؛ و إنما هى أعمالكم ترد عليكم. فالتزموا الأخلاق، فإنَّ الله تعالى غداً يعاملكم بما عاملتم به عباده؛ كان ما كان، و

١. الفتوحات المكية، ج ٤، ص ٤٧١ ٢. همان: يُنْصَب

٣. الأنعام: ١٥٣

٤. يك خط مستقيم عمودى كه در طرفین آن چند پاره خط با زاویه حدود ٤٥ درجه به خط اصلی متصل شده است.

٥. مریم: ٧١

٦. كلالیب جمع كُلاب: چنگال آهنی، ارّه؛ خطاطیف جمع خَطَاف: آهن كج نوک تیز؛ حَسَك: خارى سه پهلوی.

كانوا ما كانوا!»

عطار:

فاضل عالم فضیل آن پاک جان	گفت از پیغمبران اندر جهان
هیچ رشکم می نباشد در درون	زین دل پر خون که هستم غرق خون
زانکه ایشان هم لحد هم رستخیز	پیش دارند و صراطی تیز تیز
جمله با کوتاه دستی و نیاز	کرده در نفسی زبانِ جان دراز
وز فرشته نیز رشکم هیچ نیست	زانکه آنجا عشق پیچاپیچ نیست
لیک از آن کس رشکم آید جاودان	کو نخواهد زاد هرگز در جهان
باز گردد هم از پشت پدر	با شکم مادر نیارد بال و پر
کاشکی هرگز نزادی مادرم	تا نگردي گشته نفس کافرم
بکشدم نفسم که دائم گشته باد	بکشدم در خون که در خون گشته باد
از توانگر بودن و درویشیم	هیچ خوشتر نیست از بی خویشیم
چون مرا از ترس این صد درس هست	هر که را جان است جای ترس هست

«فَاتَّقُوا اللَّهَ تَقِيَّةَ ذِي لُبٍّ شَغَلَ التَّفَكُّرُ قَلْبَهُ»، پس بترسید از خدای ترسیدن

صاحب مغز عقل که مشغول کرده باشد تفکر در مقدورات قلب او را.

قال تعالى: ^۱ ﴿وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾؛ و معنی تفکر رسوخ در توجّه و مراقبت است، و اعداد قلب به جهت رؤیت شواهد تا مزید یقین گردد، نه تفکر منطقی که ترتیب مقدمات معلومه است تا از آن مجهولی معلوم کنند، و مَا كَادُوا يَعْلَمُونَ.

و قوله - عليه السلام - «تَقِيَّةَ ذِي لُبٍّ» إشعار است به آنکه کمال ترس از خدای تعالی اُولُوا الْأَلْبَابِ دارند، قال تعالی: ^۲ ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾. قال ابن عطا: «الخشية أتم من الخوف، لأنها صفة العلماء».

قال المحقق القونوى فى كتابه النفحات: ^١ « الخشية خوفٌ خاصٌّ لا تقوم إلا بمن يعلم نتائج الأعمال؛ و كون الحق يهب لها الوجود لا محالة، إذ لا منع إلا من حيث القابل، وقد وجد الأصل و هو العمل؛ فإنه يستلزم ظهور الثمرة، و هى النتيجة من كل بُدٍّ، فخشية العالم من الحق من هذا الوجه.

و ثمرة الخشية فيمن قامت به عدم الإقبال على كل فعلٍ يعلم أن نتيجته متى ظهرت له و اتّصلت به لا توافقه و لا ترضاه. و الخوف لا يشترط فيه العلم بمعرفة كل فعل و نتيجته، بل يشترط فيه حبّ السلامة و التصديق بإمكان وقوع ما لا يلائم بسبب ارتكاب هذا الفعل المنهى عنه؛ و التقوى ترقب و احتياط، يوجبهما الحكم بالإمكان و التسويغ، فيقصد حسم مادة ما يبقى منه، و يحذر ممّا عساه أن يقع. «
«وَأَنْصَبَ الْخَوْفُ بَدَنَهُ» و رنجور کرده باشد ترس آخرت بدن او را.

«وَأَسْهَدَ^٢ التَّهَجُّدُ غِرَارَ نَوْمِهِ» و بیدار کرده باشد تهجد خواب اندک او را.
«وَأَظْمَأَ الرَّجَاءُ هَوَاجِرَ يَوْمِهِ» – جعل الهواجر مفعولاً به، إقامة للظرف مقام المظروف و هو أحد وجوه المجاز – يعنى: و تشنه کرده باشد امید به فضل خدای تعالی گرماهای روز او را.

كناية عن كثرة صومه فى أشدّ أوقات الحرارة، رجاء لما أعدّه الله تعالى لأوليائه. فى ذيل العوارف: «اعلم أن الرجاء أحدُ جناحى قلب المؤمن، و الخوف ثانيهما. بهما يطير عوامهم إلى الجنّات، و خواصّهم إلى القربات، و أخصّ خواصّهم إلى مقامات فى المواصلات. ثمّ تتبدّل إسم الخوف و الرجاء للخواصّ بالقبض و البسط، و للأخصّ بالهيبة و الأنس.

و الرجاء انعكاس ضياء أنوار الجمال على مرآة القلب؛ و الخوف انعكاس ضياء أنوار الجلال على مرآة القلب؛ و إمارة صحّة الخوف و الرجاء تركّ ما يبعده عن الحضرة و استعمال ما يقربه اليها. فمن كان خوفه من النار و رجائه إلى الجنّة، فَلْيُبَاشِرْ

٢. نهج البلاغه: و أسهر

١. النفحات، نسخة عكسى، ص ٨٣

أعمال الشريعة بالفتوى؛ و من كان خوفه من قبول الطاعات و ردّها و رجائه إلى القربات، فليُلازم أدوات الطريقة بالتقوى؛ و من كان خوفه من القطيعة و رجاءه إلى المواصلات، فليعمل عملاً صالحاً للحقوق، صافياً عن الحظوظ، و لا يشرك بعبادة ربّه أحداً بالالتفات إلى الدارين.

و كان مقام الخوف غالباً على يحيى، و مقام الرجاء على عيسى – على نبينا و عليهما الصلوة و السلام – و هما إنا خالة، حتّى نقل أنّ يوماً من الأيام التقيا، و كان يحيى باكياً و عيسى مبسماً، فقال يحيى لعيسى: «أُؤْمِنْتُ مِنْ مَكْرِ اللَّهِ حَتَّى تَضْحَكُ؟» و قال عيسى فى جوابه: «أُؤْيِسْتُ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ حَتَّى تَبْكِي؟» «و ظَلَفَ – بالتخفيف أى منع – الزُّهُدُ شَهَوَاتِهِ،» و منع كرده باشد زهد و ترك دنيا شهوتها و خواهشهای نفس او را.

«وَأَوْجَفَ – أى أسرع – الذِّكْرُ لِبَلْسَانِهِ،» و به شتاب پویاند ذکر حقّ تعالی به لسان خود.

«وَقَدَّمَ الْخَوْفَ لِأَمَانِهِ،» و پیش فرستاده ترس خدای را از برای آمن از عذاب او. روى عن رسول الله – صَلَّى الله عليه و آله و سلم – أنّه قال: ^۱ «كان داود النبي – صلوات الله عليه و سلامه – يعود الناس يظنون به مرضاً، و ما به مرض إلا خوف الله تعالى و الحياء منه.»

قال سهل: «كمال الايمان بالعلم، و كمال العلم بالخوف». عن ابن عطا: «الخشية أتم من الخوف، لأنها صفة العلماء كقوله تعالى: ^۲ ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾. قيل: إنما يخشون أن يكون طاعتهم مشوبة بالريا، فلا يقبل منهم؛ و عن بزرجمهر: «اعرفوا الله، فمن عرفه لم يقدر أن يعصيه طرفة عين.» «وَتَنَكَّبَ الْمَخَالِجَ عَنْ وَضْعِ السَّبِيلِ،» – «المخاليج» الأمور القاطعة للإنسان عن طاعة ربّه – يعنى احتراز كرد و به يك سو شد از امور قاطعه از طريق دين واضح

مستبین.

«وَسَلَكَ أَقْصَدَ الْمَسَالِكِ إِلَى النَّهْجِ الْمَطْلُوبِ؛» و سلوک کرد سزاوارتر مسلکی به قصد رسیدن به مقصود؛ و هو طریق الله.

«وَلَمْ تَقْتُلْهُ فَأَتَلَّاتُ الْغُرُورِ،» و باز نگردانید او را مغفلات و فریبنده دنیوی صارفه از راه حق.

«وَلَمْ تَعْمَ عَلَيْهِ مُشْتَبِهَاتُ الْأُمُورِ،» و متحیر نگردانید او را امور متشابهه از دانستن حق واقع.

«ظَافِرًا بِفَرَحَةِ الْبُشْرَى،» ظفر یابنده به فرح و شادمانی بشارت از جانب حق تعالی.

کفوله: ^۱ ﴿بُشْرَايُكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾.

«وَرَاحَةَ النُّعْمَى،» و به راحت از متاعب ^۲ دنیا به نعيم عقبی.

«فِي أَنْعَمِ نَوْمِهِ، وَآمَنَ يَوْمِهِ.» در تنعم تر خوابی، و به آمن تر روزی او.

أطلق لفظ «النوم» على راحة الجنة إطلاقاً لإسم الملزوم على لازمه.

«قَدْ عَبَّرَ مَعْبَرِ الْعَاجِلَةِ حَمِيداً،» بدرستی که عبور کرد در رهگذر عاجل دنیا در حالتی که ستوده بود.

«وَقَدْ زَادَ الْأَجَلَةَ سَعِيداً،» و در پیش فرستاد توشه آخرت در حالتی که سعید بود.

«وَبَادَرَ مِنْ وَجَلٍ،» و پیشی جست در فرمانبرداری خدای تعالی از ترس او.

«وَأَكْمَشَ - أَيْ أَسْرَعَ - فِي مَهَلٍ،» و سرعت جست به طاعت پروردگار خود در ایام مهلت دنیا.

«وَرَغِبَ فِي طَلَبٍ،» و رغبت کرد در طلب فیما عند الله.

«وَذَهَبَ عَنْ هَرَبٍ» و گذشت از معاصی از ترس خدای تعالی.

«وَرَأَيْتُ فِي يَوْمِهِ غَدَهُ،» و مراقبت کرد در روز دنیا فردای آخرت او.
 کنی بالیوم و الغد عن الدنيا و الآخرة.
 «وَنَظَرْتُ قُدُمًا أَمَامَهُ.» و نظر کرد پیشتر به آنچه پیش روی اوست.
 ای لم یلتفت عن الله، و لم یعرج علی سواه.
 «وَكُنِيَ بِالْجَنَّةِ ثَوَابًا وَنَوَالًا، وَكُنِيَ بِالنَّارِ عِقَابًا وَبَلَاءًا!» و کافی است بهشت از برای
 جزا و عطا، و کافی است آتش از برای عقوبت و سرانجام بد!
 «وَكُنِيَ بِاللَّهِ مُنْتَقِمًا وَنَصِيرًا!» و کافی است
 خدای از برای کینه کشیدن و یاری کردن، و کافی است کتاب او از برای اثبات
 حجت و مخاصمه کردن!
 «أَوْصِيَكُمْ عِبَادَ اللَّهِ^۱ الَّذِي أَعْذَرَ بِمَا أُنْذَرَ، وَاحْتَجَّ بِمَا نَهَجَ،» وصیت می‌کنم شما را
 ای بندگان خدایی که عذر درست آورد به آنچه بیم کرد، و حجت آورد به طریقی که
 واضح کرد.
 «وَحَذَرْتُكُمْ عَدُوًّا نَفَذَ فِي الصُّدُورِ خَفِيًّا، وَنَفَثَ فِي الْأَذَانِ نَجِيًّا،» و تحذیر کرد شما را
 از دشمنی که در می‌رود در سینه‌ها به پنهانی، و در می‌دمد در گوشها رازها و
 وسوسه‌ها.
 مولانا:

ای خلیفه‌زادگان دادی کنید	حَزَمَ بَهِرَ رَوْزِ مِيعَادِي كُنَيْدِ
آن عدوی کز پدرتان کین کشید	سَوَى زَنْدَانِش زِ عَلِيَّيْنِ كَشَيْدِ
آن شه شطرنج دل را مات کرد	از بهشتش سخره آفات کرد
این چنین کرد است با آن پهلوان	سُستِ سستش منگرید ای دیگران
این چنین ابلیس با بابات کرد	آدمی را آن سیاه‌رو مات کرد
دان که فرزین بندها دارد بسی	که بگیرد در گلو همچون خسی

۱. نهج‌البلاغه: أَوْصِيَكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ

قوله: «نجياً» نصبه للحال، فهو ينفث فى الآذان كهيئة من ينجى، و هذا هو المعنى قوله تعالى: ^١ ﴿إِنَّمَا التَّجْوَىٰ مِنَ الشَّيْطَانِ﴾، و فى قوله تعالى: ^٢ ﴿وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَفْطَعَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ﴾؛ و فى الحديث: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزِ الشَّيْطَانِ وَ نَفْخِهِ وَ نَفْثِهِ» فقيل: يَا رَسُولَ اللَّهِ! مَا هَمَزُهُ وَ نَفْثُهُ وَ نَفْخُهُ؟ قال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: «الْهَمَزُ الْمَوْتَةُ، وَ النَفْثُ الشَّعْرُ وَ النَفْخُ الْكِبَرُ». و الغرض من إيراد الحديث هيهنا أن بيان امير المؤمنين - عليه السلام - فى نفث الشيطان، وقع موافقاً لبيان رسول الله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - فيه. لأنه ربط النفث بالسمع فقال: «نَفَثَ فِي الْأَذَانِ نَجِيًّا»، و هو بيان باطل يلقى الشيطان إلى سمع ابن آدم، و الشعر من جملته؛ و النفث إلقاء ما يشغل السمع بالباطل عن استماع الحق، و التنفيذ فى الصدور امضاء و سوسة فى الضمير يشغل العقل عن تصوّر الحق.

مولانا:

ديو بانگت برزند اندر نهاد	تو چو عزم دين كنى با اجتهاد
كه اسير رنج و درويشى شوى	كه مرو آن سو بينديش از غوى ^٣
واگريزى در ضلالت از يقين	تو ز بيم بانگ آن ديولعين
مى كشد همسايه را تا بانگ خواست	مرگ بينى باز تو از چپ و راست
مردسازى خویش را در يك زمان	باز عزم دين كنى از بيم جان
كه من از خوفت ندارم هيچ غم	پس سلّح بربندى از علم و حكّم
كه بترس و باز گردد از تيغ فقر	باز بانگى برزند بر تو زمكر
و آن سلاح و علم دين را بفكنى	باز بگريزى ز راه روشنى
هييت بانگ خدايى چون بود	اين شكوه بانگ آن ملعون بود
هر مگس را نيست زان هييت نصيب	هييت باز است بر كبك نجيب
عنكبوتان مر مگس گيرند و بس	زانكه نبود باز، صيادِ مگس

٢. الإسراء: ٦٤

١. المجادلة: ١٠

٣. غوى: فریب دادن، به دام انداختن، گمراه کردن

بانگ دیوان گلّه بان اشقیاست بانگ سلطان پاسبان اولیاست
 «فَأَضَلَّ وَأُرْدَى، وَوَعَدَ فَنَى،» پس گمراه گردانید و هلاک کرد، و وعده کرد پس
 به آرزو داشت، الإضلال مقدّمة الإرداء، و هو الإهلاك؛ فإنّ المرء ما لم يضلّ
 لم يهلك، فلهذا قدّم الإضلال على الإهلاك؛ وجعل الوعد هكذا مقدّمةً للتمنيّة فإنّ
 الشيطان ما لم يعده غروراً و لم يطوّل أملاً لا يزيّن^۱ التمني له، و لا يحمله على اشتها
 شيء، فلهذا قدّم الوعد على التمنيّة.

«وَزَيَّنَ سَيِّئَاتِ الْجَرَائِمِ، وَهَوَّنَ مُوَبِّقَاتِ الْعِظَائِمِ،» و آراسته گردانید بديهای گناه، و
 آسان کرد عظام مهلكات.

و تزئینُ السيئات ما أُشير إليه في قوله - عزّ من قائل -: ﴿أَقْنِ زَيْنَ لَهُ سُوءِ
 عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا﴾؛ و تهوينُ العظام ما نبّه على نوعه كتاب الله في قوله: ﴿و
 تَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ﴾.

«حَتَّى إِذَا اسْتَدْرَجَ زِينَتَهُ^۲،» تا آن گاه که باز ستدند^۵ بتدريج زينت عاريتي
 خویش، «استدراجُ الزينة» إدراجُ مكائده في مكان من أشياء في الظاهر، و معنى آخر
 في الاستدراج - و هو أحسن - أنّه يستردّ عن الشيء الذي أعاره زينة من تسويله
 زينته بالتدريج. فإنّ الإنسان ربّما عمل شيئاً، زينّه ابليس و رآه حسناً، ثمّ لاح له
 بالتدريج أنّه بخلاف ما تخيله؛ فهو المعنى بقوله - عليه السلام -: «إِذَا اسْتَدْرَجَ
 زِينَتَهُ» و هذه اللفظ ألطف عبارة عن هذا المعنى؛ و معنى آخر أنّ الاستدراج هو
 الإستهلاك بالترفّق و التأنّي، قال الله تعالى: ﴿سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ﴾، و
 درج هلك يقال: كُلُّ مَنْ دَبَّ وَ دَرَجَ، أى من عاش و مات. فمعنى استدراج الزينة
 استهلاكها و قبضها إلى نفسه درجةً درجةً.

«وَاسْتَعْلَقَ رَهِيْنَتَهُ» و محکم بست گروگان خود را.

۱. دا: لا يرين

۳. النور: ۱۵

۵. دا: باز ستند

۲. فاطر: ۸

۴. نهج البلاغه: قريته

۶. الأعراف: ۱۸۲

« استغلاق الرهينة » أن یقید الإنسان بعمل قبیح یتعذر علیه الخلاص منه، و یصعب التنصل عنه، فبقی فیہ إلى أوان موته؛ و فی رواية: « إذا استدرجَ قرینته »، و قرینته هی النفس الناطقة، و استدراجُها أخذُها بالاستغفال و الوسوسة، و هی ایضاً رهینته باعتبار احاطة المعاصی بها من فعله، كما یتعلق الرهن بما علیه من المال. « أَنْكَرَ مَا رَیَ » انکار کرد آنچه تزیین کرده بود، کقوله تعالى: ^۱ ﴿ نَكَصَ عَلَىٰ عَقَبَيْهِ وَ قَالَ إِنِّي بِرِئٍ مُّنْكُمْ ﴾.

« وَ اسْتَغْطَمَ مَا هَوَّنَ، وَ حَذَرَ مَا أَمَّنَ. » و بزرگ شمرد آنچه تحقیر کرده بود، و تحذیر کرد از آنچه ایمن می گردانید.

بیان قوله تعالى: ^۲ ﴿ كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ ﴾ الآية.
مولانا:

زانکه این شیطان عدوی جان توست	دائماً در فکرت ایمان توست
هر که او را قوت ایمانی بود	وز پی زاده فانی بود
می ستاند گه به مکر و گه به ریو	تا برآرد از پشیمانی غریو
گه خیال عزّت و گاهی دکان	گه خیال علم و گاهی خان و مان
زانکه فرزین بندها دارد بسی	کو بگیرد در گلویت چون خسی
در گلو مانند خس او سالها	چیست آن خس؟ حبّ جاه و مالها

عن ابن عباس - رضی الله عنهما - قال: قال رسول الله - صلّی الله علیه و آله و سلّم - : ^۳ « مَا مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَقَدْ وُكِّلَ بِهِ قَرِينُهُ مِنَ الْجِنِّ ». قالوا: وإياک یا رسول الله؟ قال: « وَ إِيَّائِي إِلَّا أَنَّ اللَّهَ أَعَانَنِي عَلَيْهِ فَأَسْلِمَ » قيل: أراد به استسلم أى انقاد، و قيل: صار مسلماً، إذا كان الميم مفتوحاً، و قيل: أى أسلم أنا منه، هذا إذا كان الميم مضموماً.

منها فی صفة خلق الانسان: « أَمْ هَذَا الَّذِي أَنْشَأَهُ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْحَامِ، وَ شُغِفِ

۲. الحشر: ۱۶

۱. الأنفال: ۴۸

۳. بحار الأنوار، ج ۶۳، ص ۲۹۸

الْأُسْتَارِ، «أُم» هنا استفهام في معرض تعديد نعم الله، كأنه قال: أ فلا ينظرون إلى كذا من خلق الله، أم إلى هذا الانسان الذي من حاله كذا؟

يعنى: با اين انسانى كه انشا کرده است او را در ظلمتهاى رحمها، و غلاف سترها.
«نُطْفَةٌ دِهَاقًا» أبى جهنده اى.

ماء صُبَّ صُبًّا شديداً و كُلُّ ماءٍ أُفْرِغَ إفراغاً شديداً، فقد أدهقَ إدهاقاً. و روى
«نُطْفَةٌ دِفَاقًا» و هو من دفع الماء.
«وَعَلَقَةٌ مِحَاقًا» و خونى بسته ناتمام.

«المحاق» الناقصة، و العلق محاق لكونها بعد لم تفض عليها الصورة الانسانية؛
قيل: العلقه الدم الجامد. و النطفة إذا انفصلت عن المرء و اتّصلت بالرحم، انعقدت
أجزاءه و انضمت، فهي منقبضة عما كنت عليه من الانبساط؛ و العبارة عن هذا
المعنى بالإنحاق فى غاية البلاغة، و هو تشبيه بمحاق القمر.
«وَجَنِينًا وَرَاضِعًا، وَوَلِيدًا وَيَافِعًا»، و بچه در شکم و شیرخواره، و کودک و
مردآسا شده.

الولد حين الرضاع يسمّى «رضيعاً»، و بعده «وليداً» و بعده «يافعاً» و هو المرتفع
القامة، فاذا طُرَّ شاربه فهو غلام، و اذا ادرك فهو رجل، و الرجولية حدود الشباب و
هو تمام النمو، و بعده الكهولة، ثم الشيخوخة.
«ثُمَّ مَنَحَهُ قَلْبًا حَافِظًا، وَ لِسَانًا لَافِظًا، وَ بَصَرًا لَاحِظًا، لِيَفْهَمَ مُعْتَبِرًا» — يعنى يدرك
شيئاً فيه عبرة، و يحتمل أن يقال معتبراً للنصب على الحال — وَ يَقْصُرَ مُزْدَجِرًا —
— أقصر عن الامر إذ أنزع عنه و أمسك — يعنى: باز عطا کرد او را دلى نگاهدارنده، و
زبان گوینده، و چشم بینا، تا بفهمد در حالتى كه عبرت گیرنده باشد، و باز ایستد به
زجر.

«حَتَّى إِذَا قَامَ اعْتَدَالُهُ» — أى استقام قدّه المنتصب — وَ اسْتَوَى مِثَالُهُ — أى صورته —
تا آن گاه كه مستقيم شد قامت او، و به حدّ شباب رسید صورت او، [برمید و نفرت
کرد از طريق مستقيم دين قويم.]

«نَفَرَ مُسْتَكْبِرًا، وَ خَبَطَ سَادِرًا - أَيْ لَاهِيًا -»، یعنی نفرت کرد گردن کشنده از فرمان حق، و پای کوفت در راه دنیا.

«مَاتِحًا فِي غَرْبِ هَوَاهُ، كَادِحًا سَعْيًا لِدُنْيَاهُ»، کشنده آب در دلو بزرگ هوای خویش، سعی کننده به حد در امر دنیای خویش.

استعار لفظ «الغرب» لما يملأ به صحائف أعماله من الماء، ثم صح: «فِي لَذَاتِ طَرِيهِ، وَ بَدَوَاتِ أَرِيهِ؛» در لذت‌های طرب خود، و سوانح حاجات خود. هر که شیرین می‌زید او تلخ مُرد هر که او تن می‌پرستد جان نبرد «لَا يَحْتَسِبُ رَزِيَّةً، وَ لَا يَخْشَعُ تَقِيَّةً؛» در حساب او نمی‌آید مصیبتی، و فروتنی نمی‌کند پرهیزکاری را.

«فَنَاتٍ فِي فِتْنَتِهِ غَرِيرًا، وَ عَاشَ فِي هَفْوَتِهِ أُسِيرًا»^۱ پس مُرد در گمراهی خود مغرور، و زیست در هفوت و خطای خود اسیر.

عمر در خون جگر بگذاشته بهره‌ای از عمر نابرداشته هرچه کرده جمله تاوان آمده جان به لب عمری به پایان آمده «لَمْ يُعِدْ نَفْسَهُ عَوْضًا، وَ لَمْ يَقْضِ مُقْتَرَضًا.» باز نخرید نفس خود را عوضی، و بجای نیاورد مفترضی.

می‌آیم و با دلی سیّه می‌آیم سرگشته و افتاده ز ره می‌آیم ای پاک، ز آلودگیم پاکی ده کالوده به انواع گُنه می‌آیم «دَهَمَّتْهُ فَبَجَعَاتُ الْمَنِيَّةِ فِي غُبْرِ جَمَاحِهِ وَ سُنَنِ مِرَاحِهِ»، فروگرفت او را دردهای سخت مردن در بقیّه سعی کردن او در هوای خویش، و طریق فرح افزای خویش. «فَظَلَّ سَادِرًا، وَ بَاتَ سَاهِرًا»، پس روز کرد سراسیمه، و شب کرد بی‌خواب کردن.

«فِي غَمَرَاتِ الْآلَامِ، وَ طَوَارِقِ الْأَوْجَاعِ وَ الْأَسْقَامِ»، در سختیهای آلمها، و فرود

۱. نهج البلاغه: یسیراً

آمدنهای و جَعها و بیماریهای نزع.

عطار:

یا رب آن دم یاریم ده یک نفس	کان دمم جز تو نخواهد بود کس
در دم آخر خریداریم کن	یاری یاران تویی یاریم کن
دیده پر خون دوستان پاک من	چون بیفشانند دست از خاک من
هم توام دستی ده آن ساعت درست	تا بگیرم دامن فضل تو چست ^۱
واپسین خشتی که پیوندد به خاک	منقطع گردد امید از خلق، پاک
پس بپوشد خشت آخر روی من	تو مگردان روی فضل از سوی من
چون به خاک آرم من سرگشته روی	هیچ بارویم میار از هیچ سوی
روی آن دارد ^۲ کز آن چندان گناه	هیچ با رویم نیاری ای اله
تو کریم مُطلق ای کردگار	درگذر از هر چه رفت و درگذار

سُئِلَ كَعْبُ الْأَحْبَارِ عَنِ الْمَوْتِ، فَقَالَ: «كَغَضَنَ شَوْكِي أُدْخِلَ فِي جَوْفِ رَجُلٍ، فَجَذِبَهُ انْسَانٌ ذُو قُوَّةٍ، فَقَطَعَ مَا قَطَعَ، وَأَبْقَى مَا أَبْقَى». سؤال کردند كعب الاحبار را از حال مُردن، پس گفت: همچون شاخ درخت خار که داخل شده باشد در اندرون مردی، پس بکشد آن را آدمی صاحب قوّت، پس پاره شود آنچه پاره شود، و باقی ماند آنچه باقی ماند.

قال حجة الاسلام: « فعند هذا الحين يختلف أنواع الموتى. فمنهم من يطعنه الملك بحربةٍ مسمومةٍ قد سقيت سماً من نارٍ، فتفرّ النفس، وتقبض خارجه؛ و من الموتى من تُجذب نفسه رُوَيْدًا^۳، حتّى تنحصر فى الحنجرة، وليس يبقّى بالحنجرة إلاّ شعبة يسيرة متّصلة بالقلب، فحينئذٍ يطعنّها بتلك الحربة الموصوفة. فإنّ النفس لاتفارق القلب حتّى تطعن. و سرّ تلك الحربة أنّها تغمس فى بحر الموت، فاذا وضعت على القلب صار سرّها فى سائر الجسد كالسمّ الناقع، لأنّ سرّ الحياة إنّما هو

۱. چُست: چالاک، تند، محکم

۲. دا: دارم

۳. دا: + رویداً

موضوع^۱ بالقلب أيضاً، و يؤثر سرّه فيه عند النشأة الأولى. فإذا قبض الملك النفس السعيدة، تناولها ملكان حسنان الوجوه عليهما أثواب حسنة، و لهما روايح طيبة، فيلقونها في حريرة من حريرة الجنة! و أمّا الفاجر فيؤخذ نفسه عنفاً، فإذا وجهه كآكل الحنظل، و الملك يقول: أخرجي أيتها النفس الخبيثة من الجسد الخبيث!

پس نزد این حال نزع روح، مختلف می باشد انواع اموات. پس بعضی از ایشان را می زند ملک نیزه زهرآلوده آبداده به سمّ از آتش، پس فرار می کند نفس از بدن، و در حال بیرون آمدن قبض کرده می شود. و بعضی از موتی جذب کرده نفس او به امهال اندک اندک، تا منحصر می شود در حنجره، و باقی نمی ماند به حنجره الا اندک راهی متصل به قلب، پس آن گاه می زند ملک آن زمان نیزه مسمومه موصوفه. از برای آنکه نفس مفارقت نمی کند از قلب بی آنکه آن حربه به او زده شود. و سرّ این نیزه آن است که فرو برده اند آن را در دریای موت، پس هرگاه که نهاده شد بر قلب، گشت سرّ آن حربه در جمیع جسد همچون زهر گشوده، از برای آنکه سرّ حیات نیست الا نهاده شده به قلب نیز، و تأثیر می کند سرّ حیات در قلب در نشئه اولی. هر که او یافت از اجل یک تیغ دست هم قلم شد تیغ و هم دستش شکست ای دریغاکز جهان دست و تیغ جز دریغی نیست در دست ای دریغ^۲ پس هرگاه که قبض کرد ملک نفس سعیدی، فرا می گیرند آن را دو ملک نیکو روی، که بر ایشان باشد جامه های خوب، و مر ایشان را باشد بویهای خوش، پس در پیچند روح او را در پرنیانی از پرنیان بهشت! و امّا فاجر پس فراگیرند نفس او را به عنف و تندی، پس ناگاه روی او همچون خورنده حنظل^۳ گردد، و ملک گوید: بیرون آی نفس پلید از جسد پلید.

مولانا:

تن چو مادر طفلِ جان را حامله مرگ دردِ زادن است و زلزله

۲. دا: دو بیت شعر محذوف

۱. دا: موضع

۳. حَنْظَل: میوه گیاهی است مانند خربزه بسیار تلخ

جمله جانهای گذشته منتظر تا چگونه زاید آن جان بَطِر^۱
 زنگیان گویند خود از ماست او رومیان گویند بس زیباست او
 گر بود زنگی برندش زنگیان جنس خود را برده رومی از میان
 تا نژاد او مشکلات عالم است آنکه نازاده بدانند او کم است

فی کتاب الدرّة الفاخرة لحجّة الاسلام - رضی اللّٰه عنه-: «قال بعض المتكلّمين: الحياة غَيْرَ النَّفْسِ، و في التراقي و الإرتفاع يعرض عليه الفتن. و ذلك أنّ إبليس له اعوان قد أنفذ أعوانه إلى هذا الانسان خاصّةً، و استعملهم عليه، و كلّهم به، فيأتون للرجل و هو في تلك الحالة، فيتمثلون له في صورة من قد سلف من الأحباء الميّتين الباغين له النصيح في دار الدنيا، كالأب و الأم و الأخ و الأخت و الصديق و الحميم، فيقولون له: أنت تموت يا فلان، و نحن قد سبقناك في هذا الشأن. فمّت يهودياً فهو الدين المقبول عند اللّٰه. فإن أنصرم عنه و أبى جاءه آخر و قال له: فمت نصرانياً، فإنّه دين المسيح و نسخ به دين موسى، و يذكرون له عقايد كلّ ملة. فعند ذلك يزيغ اللّٰه من يريد زيغ، و هو معنى قوله تعالى: ^۲ ﴿رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَ هَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾، أى لاتزغ قلوبنا عند الموت، و قد هديتنا من قبل ذلك زماناً. فإذا أراد اللّٰه بعبده هدايةً و تثبيتاً، جاءته ملك الرحمة، و قيل: هو جبرئيل - عليه السلام - فيطرد عنه الشياطين، و يسمح الشجوب^۳ عن وجهه، فيتبسّم الميّت لا محالة. و كثير ممّن يرى متبسّماً في هذا المقام، فرحاً بالبشرى الذى جاءه رحمة من اللّٰه، فيقول: يا فلان أما تعرفى؟ أنا جبرئيل، و هؤلاء أعدائك من الشياطين، مُت على الملة الحنيفية الشريعة الجلييلة، فما شىء أحبّ للانسان و لا أفرح منه بذلك الملك، و هو قوله تعالى: ^۴ ﴿وَ هَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾.

۱. بَطِر: بزرگ منش

۲. آل عمران: ۸

۳. شَجَب ج شُجُوب: حاجت، اندوه و غم

۴. آل عمران: ۸

«بَيْنَ أَخٍ شَقِيقٍ، وَوَالِدٍ شَفِيقٍ»، در میان برادر یاور، پدر و مادر مهربان غمخوار.
 «وَدَاعِيَةٍ بِالْوَيْلِ جَزَعًا، وَلَادِمَةٍ لِلصَّدْرِ قَلَقًا؛» و زبان خواننده به «ویل» در زاری
 کردن، و زننده به سینه به اضطراب.
 «وَالْمَرْءُ فِي سَكْرَةٍ مُلْهِيَةٍ^۱، وَغَمْرَةٍ كَارِثَةٍ»، و شخص در حیرت مشغول گرداننده،
 و فرو رفتن در شدت جان کندن.
 عطار:

نه در بتری نه در بهی می میرم نه مبتدی و نه منتهی می میرم
 در من نگر ای هر دو جهان خاکِ درت کز هر دو جهان دست تهی می میرم^۲
 «وَأَنْتَ مُوجِعٌ، وَجَذْبَةٌ مُكْرِبَةٌ، وَسَوْقَةٌ مُتْعِبَةٌ.» و ناله های وجع رساننده، و
 کشیدن اندوه آورنده قابض روح، و راندن تعب دهنده ملانکه روح را در نزع.
 قال تعالى ﴿إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوا
 أَنْفُسَكُمْ﴾^۳.
 عطار:^۴

گر بود از تلخی مرگت خبر جان شیرینت شود زیر و زبر
 راه بینی بود بس عالی نفس هرگز او شربت نخورد از دست کس
 سائلی گفت: ای به حضرت نسبت چون به شربت نیست هرگز رغبت؟
 داد آن صالح روانی از صواب از سر صدقی مر او را این جواب
 گفت: مرگ استاده بینم بر زبر تا که شربت باز گیرد زودتر
 تا چنین مرگی مَوَكَّل بر سرم زهر من باشد اگر شربت خورم
 با مَوَكَّل شربتم چون خوش بود؟ کین نه جُلَّابی^۵ بود آتش بود
 «ثُمَّ أُدْرِجَ فِي أَكْفَانِهِ مُبْلِسًا، وَجُذِبَ مُنْقَادًا سَلِسًا»، باز در برند او را در کفهای او در

۱. نهج البلاغه: مُلْهِيَةٌ

۲. دا: دو بیت شعر محذوف

۳. الأنعام: ۹۳

۴. مج: کلمه «عطار» محذوف

۵. جُلَّاب، جُلَّاب: شربت محرک و مقوی شیرین

حالتی که مأیوس و نا امید باشد، و کشیده شود در حالتی که سلس القیاد و فرمانبردار باشد.

«ثُمَّ أُلْقِيَ عَلَى الْأَعْوَادِ رَجِيعَ وَصَبٍ، وَنَضَوْ سَقَمٍ،» باز بیفکنند او را بر چوبها در حالتی که مورد دردهای متوالیه و مرضهای متعاقبه باشد.

«يَحْمِلُهُ حَفْدَةُ الْوِلْدَانِ، وَحَشْدَةُ الْإِخْوَانِ،» بر می دارند او را فرزندان فرمانبردار، و جماعت برادران غمخوار.

«إِلَى دَارِ غُرْبَتِهِ، وَ مُنْقَطِعِ زَوْرَتِهِ،» تا خانه غربت او، و محل انقطاع و جدا شدن از زیارت او.

«حَتَّى إِذَا انْصَرَفَ الْمَشِيعُ، وَ رَجَعَ الْمُتَفَجِّعُ،» تا آن گاه که باز گردند مشایعت کنندگان، و باز پس روند مصیبت زدگان.

«أُقْعِدَ فِي حُفْرَتِهِ نَحِيًّا لِبَهْتَةِ السُّؤَالِ، وَ عَثْرَةِ الْإِمْتِحَانِ.» بنشانند او را در قبر او در حالتی که همراه باشد از برای دهشت سؤال منکر و نکیر، و خطای اوقات امتحان و ابتلا در دنیا.

عطار:

چو در گهواره گور اوفتادیم	چو طفلان، مادر آن عالم بزا دیم
شده آن گور چون گهواره تنگ	کفن بر دست ما پیچیده بر تنگ
درون آیند دو زنگی پُر زور	بجانبانند مان گهواره گور
چو طفلان ما در آن سختی و تنگی	بلرزیم از نهیب و سهم زنگی
نه ما را مادری نه مهربانی	بگردانیده روی از ما جهانی
ز ما ببریده هم بیگانه هم خویش	چو طفلان ما و راهی سخت در پیش
چو طفلان آن جهان نادیده باشیم	از آن دهشت عجب ترسیده باشیم
در آن ساعت که ما خُسبیم در خاک	از آن زنگی نگه مان دار ای پاک
به ما گویند مَنْ رُبُّکَ وَ مَا دِین؟	خدایا از تو می خواهم تلقین
چو تو ما را بپروردی به اعزاز	مده ما را به دست زنگیان باز

«وَأَعْظَمُ مَا هُنَالِكَ بَلِيَّةٌ نُزِّلُ الْحَمِيمَ، وَتَصْلِيَةُ الْجَحِيمِ، وَفَوَزَاتُ السَّعِيرِ - أى غليانها -» و عظيم ترين بلاها آنجا در قبر رزقى آماده از آب گرم کرده در دوزخ است، و در آوردن روز قیامت در دوزخ، و سختیهای آتش افروخته سوزان.

«نُزِّلُ الْحَمِيمَ» ما يتحلف به النزيل، و يسمّى أوّل ما يصيب الكافرين عذاب السعير نُزْلاً تشبيهاً بأوّل ما يتحلف به النزيل،^١ قال الله تعالى: ﴿هَذَا نُزْلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ﴾^٢ و يحتمل أن يكون «نُزُولُ الْحَمِيمِ» ما ينزل عليهم من الماء، قال الله تعالى ﴿يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُوسِهِمُ الْحَمِيمُ﴾^٣، والحميم الماء الحار.

«لَا فِتْرَةَ مُرِيحَةٍ» - الفِتْرَةُ السكون، والمُزِيح المُنْزِل؛ أى تزيلهم عمّا هم عليه من العذاب - يعنى نه سکونى که او را برهاند از عذاب.

«وَلَا دَعَا مُرِيحَةٍ»^٤ و نه تن آسايى که روحى و آسايشى به او رساند.

«المُريحة» من أراحه إذا رُوح قلبه أو بدنه.

«وَلَا قُوَّةَ حَاجِزَةٍ» و نه قوتى که حائل گردد.

«وَلَا مَوْتَةَ نَاجِزَةٍ» - أى سريعة - و نه مرگى ناگاهى.

«وَلَا سِنَّةً مُسَلِّتَةً» و نه نیم خوابى که سلوتى بخشد.^٥

«بَيْنَ أَطْوَارِ الْمَوْتَاتِ» - أى تاراتها و أنواعها - «میانهُ انواع مرگها.

«وَعَذَابِ السَّاعَاتِ!» و میانهُ عذاب وظیفه ساعتها!

أى انواع العذاب موظفة فيها على الساعات، فما من ساعة إلا و فيها نوع من العذاب.

«إِنَّا بِاللَّهِ عَائِدُونَ!» بدرستى که ما به خدا پناه برنده ایم!

عطار:

از آن هر ساعتى غم بیش دارم که روز واپسين در پيش دارم

٢. الواقعة: ٥٦

٤. نهج البلاغه: لافترة مريحه، و لادعة مريحه

١. دا: التنزيل

٣. الحج: ١٩

٥. سلوتى بخشد: گريزى آورد، فراموشى بخشد.

خداوندا در آن دم یاریی ده به فضلت بنده را بیداریی ده
 در آن ساعت زشیطانم نگه دار ز ظلمت نور ایمانم نگه دار
 چو جان من رسد در نزع بر لب فرو مگذار و دستم گیر یا رب
 اگر آن دم نیاموزی تو گفتار درازا منزلا و مشکلا کار

«عِبَادَ اللَّهِ، الَّذِينَ عُمِّرُوا فَتَعَمُّوا، وَعُلِّمُوا فَفَهَّمُوا»، ای بندگان خدای، کجایند آن کسانی که عُمر داده شدند پس تنعم کردند، و تعلیم کرده شدند پس فهمیدند. إخبار لهم عن حالهم على وجه التقرير، فكأنه يقول: لم يكن تعمير الله إياكم للتَّعَمُّمِ والرَّفاهية، بل كان لاكتساب السعادة والتحلي بكمال الأخلاق. وهكذا قوله: «عَلِّمُوا فَفَهَّمُوا» أى لم يكن التعليم للفهم فحسب، بل العلم. «وَأُنْظِرُوا فَلَهَوْا»، و مهلت داده شدند پس غافل گشتند. «وَسَلِّمُوا فَتَسَوَّأُوا!» و به سلامت مانده اند از بلاها پس فراموش کردند! «أُمَهِّلُوا طَوِيلًا، وَ مُنِحُوا جَمِيلًا»، مهلت داده شدند مدّت دراز، و داده شدند چیزهای نیکو.

«وَحُذِّرُوا أَلِيمًا»، و تحذیر کرده شدند از عذاب دردناک.
 «وَوُعِدُوا جَسِيًّا!» و بیم داده شدند از عذاب غلیظ!
 «اخْذَرُوا الذُّنُوبَ الْمُورِثَةَ»، حذر کنید از گناهان به ورطه گناههای دیگر اندازنده.

«الذُّنُوبُ الْمُورِثَةُ» ذنوب يقع الناس في الذنوب الآخر؛ والتحرّز عن مثل تلك الذنوب أوجب و أفرض. و ربّما يقع للانسان ذنب فاقلع عنه سريعاً، و لم يصبر عليه، و هو أقرب إلى التجاوز والعفو و إن كان عظيماً. و يقع ذنب صغير يدعو إلى ذنوب آخر، و ذاك أكد في إسقاط الربّ - جلّ جلاله - و أعظم عنده، و هذا هو المراد بقوله - عليه السلام -: «لَا صَغِيرَةَ مَعَ إِصْرَارٍ، وَلَا كَبِيرَةَ مَعَ اسْتِغْفَارٍ»؛^۱ و نعوذ

۱. بحار الأنوار، ج ۷۶، ص ۳۳۷

بالله من ذنب عقیب ذنب. فهو دلیل الشقاوة العظمی، والمقتضی العقوبة الكبرى! و قال بعض الأكابر العلماء: «الذنب بعد الذنب من عقوبات الذنب، والطاعة بعد الطاعة من مثوبات الطاعة».

«وَالْعُيُوبُ الْمُسْخِطَةُ.» و حذر کنید از عیبهای موجب سخط و خشم خدای تعالی.

«يَا أُولِيَ الْأَسْمَاعِ، وَالْعَافِيَةِ وَالْمَتَاعِ هَلْ مِنْ مَنَاصٍ أَوْ خَلَاصٍ أَوْ مَعَاذٍ أَوْ مَلَاذٍ أَوْ فِرَارٍ أَوْ مَحَارٍ أَمْ لَا؟!» ای خداوندان بینایی و شنوایی و عافیت و برخورداری! آیا هیچ گریزگاهی یا خلاصی یا پناهی یا ملاذی^۱ یا مرجعی هست یا نه؟

گر چه کردم جُرم بسیار ای خدای	قادری، نا کرده انگار ای خدای
پادشاهها با دَم سرد آمدم	با دل پر غصّه و درد آمدم
گر عذاب تو ز صد سویم بود	در خور یک تارّه سویم بود
لیک یک فضلت چو صد عالم فتاد	جُرم جمله کم ز یک شبِ نیم فتاد
آمد از من آنچه آید از لئیم	تو بکن نیز آنچه آید از کریم

قوله: «يَا أُولِيَ الْأَسْمَاعِ» تذکیر بنعمتی السمع والبصر لیتنبّه السامعون، فیستعملوهما فی مواضعهما.

«فَأَنِّي تُؤْفَكُونَ! أَيُّنَ تُصْرَفُونَ! أَوْ بِمَاذَا تَغْتَرُّونَ!» پس از برای چه باز می گردید از طریق حق! یا به کجا باز می گردید! یا به چه فریفته می شوید!

«الصرف» إمالة عن مقصد إلى مقصد غیره؛ «و الإفک» الصرف عن المقصد إلى غیر مقصد صحیح؛ و يؤکّد هذا الفرق قول أمير المؤمنين – عليه السلام –: «فَأَنِّي تُؤْفَكُونَ، أَمْ أَيْنَ تُصْرَفُونَ» ای لم تصرفون عما هو المقصد لغير مقصد صحیح، و إن كان مقصد صحیح، فأینَ ذلك المقصد؟

و «أین» لفظة يستعملها من اشتبه عليه مقصد يعرفه المخاطب.

۱. ملاذ: پناهگاه

«وَأِنَّمَا حَظُّ أَحَدِكُمْ مِنَ الْأَرْضِ، ذَاتِ الطَّوْلِ وَالْعَرْضِ، قِيدُ قَدَدِهِ – أى مقدار قامته – مُتَعَفِّرًا عَلَى خَدِّهِ!» و نیست حظّ یکی از شما از زمین، صاحب درازی و پهنایی، الا مقدار قامت او، در حالتی که خاک پوشیده است بر روی او.

عطّار: ^۱

زود خواهد بود کین جان و دلم فرقتی جویند از آب و گِلَم
شیر مردا، گر دلت خواهد همی عزم کن برگورم و بگری دمی
بر سر عطّار اگر یاریگری اندکی بنشین و بسیاری گری
تشنگی من بین در زیر خاک یک دمم آبی فرست از اشک پاک

«الآن عِبَادَ اللَّهِ وَالْخِنَاقُ مُهْمَلٌ، وَالرُّوحُ مُرْسَلٌ»، وقت غنیمت دانید ای بندگان
خدای و منفذ نفس گشاده است، و روح در بدن است و مقبوض نشده.

قوله: «الخناق» یعنی منفذ النفس، و «الرُّوحُ مُرْسَلٌ» أى الذى يقوم به الحياة
مطلق لم يقبض.

و ههنا لطيفةٌ يجب التيقُّظُ لها، و ذلك يعرف بين الإهمال و الإرسال. فالإهمال
إرسال القيد و إطلاقه عن الشيء مع استيفاء النظر إليه؛ و هكذا أمر الخناق و الروح.
فإنَّ الخناق منفذ النفس من الجسم و هو مهمَلٌ، لأنَّ النظر مقطوع عنه، بخلاف
الروح، لأنَّ الله أرسلها إلى عالم الغيب، و هو ينظر إليها؛ و هذا هو المراد بقوله
– صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ –: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَ لَا إِلَى أَعْمَالِكُمْ، وَلَكِنْ
يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ»^۲ و المعنى الآخر: أنَّ الإهمال على الإجمال أبلغ فى إطلاق القيد
من الإرسال؛ و كذا أمر الخناق و الروح؛ فإنَّ إطلاق القيد عن الخناق أبلغ منه عن
الروح، فإنَّ النفس منفتح فى جميع الأحوال الطارئة على الحيوان كالنوم و الإغماء و
الأمراض الحائلة، و لا ينقطع النفس غمّة فى حال من الأحوال، بخلاف الروح فإنَّها
تمسك أحياناً، قال تعالى: ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا﴾ إلى قوله: ﴿وَيُرْسِلُ

۱. مج: لفظ «عطّار» محذوف

۲. بحار الأنوار، ج ۷۰، ص ۲۴۸

الْأُخْرَى إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى ﴿١﴾. كذا فى شرح ابوالوفا، رحمه الله تعالى.
 «فِي فَيْئَةِ الْإِرْشَادِ، وَرَاحَةِ الْأَجْسَادِ، وَمَهْلِ الْبَقِيَّةِ، وَأَنْفِ الْمَشِيَّةِ، وَإِنْظَارِ التَّوْبَةِ، وَ
 انْفِسَاحِ الْحَوْبَةِ»، در حین راه نمودن، و راحت بدن، مهلت تدارک بقیة ایام حیات، و
 اوّل خواهش، و وسعت زمان توبه، و گشاده شدن حاجت و مسکنت.
 «فَيْئَةُ الْإِرْشَادِ» زمانُ الحیاة الذى یترائی فیہ للخلق آیات ظاهرة و دلائل قاطعة،
 یرشدہم العقل الیہا؛ و «مَهْلُ الْبَقِيَّةِ» أى زمانُ أمهل الإنسان فیہ للاحتراز عن القبیح؛
 و «أَنْفِ الْمَشِيَّةِ» أى ابتداء الإرادة للخیر والشر؛ و «إِنْظَارُ التَّوْبَةِ» إمهالہا؛ و «انْفِسَاحُ
 الْحَوْبَةِ» أى سعة الذنوب و کثرتها؛ و «الْحَوْبُ» الذنب، و لیس کلّ ذنبِ حوباً، بل
 الحوبة من ردائل النفس، و یقال: لمهانة النفس وخبثها الحوبة، و یقال: «أَلْحَقَ اللَّهُ بِهِ
 الْحَوْبَةَ» أى المهانة والذلة.

«قَبْلَ الضَّنْكِ وَالْمَضِيقِ، وَالرَّوْعِ وَالزُّهُوقِ، وَقَبْلَ قُدُومِ الْغَائِبِ الْمُنْتَظَرِ وَإِخْذَةِ الْعَزِيزِ
 الْمُقْتَدِرِ.» پیش از تنگی و جای تنگ، و خوف و جان کندن، و پیش از آمدن غائب
 آینده - یعنی مرگ - و فرا گرفتن غالب توانا، جلّ و علا.
 عطار:

کاشکی هرگز نبودی نام من	یا نبودی جنبش و آرام من
هر که را در پیش این مشکل بود	چون تواند کرد اگر صد دل بود
صد جهان، جان مبارز آمده	جمله سرگردان و عاجز آمده
زین چنین کاری که در پیش آمده ست	علم مفلس، عقل درویش آمده ست
می نینم من کسی دمساز را	تا که خواهد بُرد پی این راز را
شد ز بیم خاک و سنگ و هنگ ^۲ من	خاک خود بپذیردم از ننگ من
برد غفلت روزگارم، چون کنم؟	بر نیامد هیچ کارم، چون کنم؟

۱. الزمر: ۴۲

۲. هنگ: سنگ؛ احتمال دارد به جای «ز بیم» کلمه «زنیم» به معنی بیگانه و بدخوی و فرومایه، یا کلمه «رنیم» به معنی آواز سرود درست باشد.

برده در بازار دنيا روزگار چون توانم رفت پيش كردگار؟^١
و فى الخبر أنه لما خطب - عليه السلام - بهذه الخطبة، أقشعرت لها الجلود، و
بكت لها العيون، ورجفت القلوب، و تسمى هذه الخطبة الغراء!
قال الشارح: «اعلم أنّ قوله «اقعد فى حفرة» الى آخره صريحٌ فى العقول
بعذاب القبر و سؤال منكر و نكير» - انتهى كلامه -.

قال العلامة الدوانى:^٢ «اعلم أنّ عذاب القبر للكافر والمؤمن الفاسق، فعدول
عليه قواطع الشرع، مثل قوله تعالى على سبيل الحكاية: ﴿رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَخْيَرْنَا
اثْنَتَيْنِ﴾^٣ والمراد بالاحيائين والإماتتين: الإماتة الأولى، ثمّ الاحياء فى القبر، ثمّ
الإماتة فيه أيضاً بعد سؤال منكير و نكير، ثمّ الاحياء فى الحشر. وقوله - صلى الله
عليه وآله وسلم -: «^٤ اسْتَبْرَأْ مِنَ الْبَوْلِ، فَإِنَّ عَامَّةَ عَذَابِ الْقَبْرِ مِنْهُ»، وقوله - صلى
الله عليه وآله وسلم -: «^٥ الْقَبْرِ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ، أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّيرانِ»؛ و
الأحاديث الصحاح الدالة على عذاب القبر و نعيمه و سؤال الملكين أكثر من أن
يحصى، بحيث يبلغ القدر المشترك حدّ التواتر، وإن كان كلّ منها خبر الآحاد؛ و اتفق
عليه السلف الصالح قبل ظهور المخالفين.^٦»

و إنّما ينكره المعتزلة من حيث يقولون: «إنّا نرى شخص الميّت مشاهدة و هو
غير معذب، وإنّ الميّت ربّما يفترسه السباع و يأكلونه». و هذا فاسد: أمّا مشاهدة
الشخص، فهو مشاهدة لظاهر الجسم، والمدرك للعذاب جزء من القلب أو من
الباطن، كيف كان و ليس من ضرورة التعذيب ظهور حركة فى ظاهر البدن، بل الناظر
إلى ظاهر النائم لا يشاهد ما يدركه النائم من اللذة عند الإحتلام، و من الألم عند

١. دا: «اشعار» محذوف

٢. دا: «قال العلامة الدوانى» محذوف؛ شرح العقائد العضدية، نسخة خطّى، ص ٨٤

٣. غافر: ١١

٤. «انّ جلّ عذاب القبر منه» بحار الأنوار، ج ٦، ص ٢٣٣

٥. بحار الأنوار، ج ٦، ص ٢٥٥
٦. دا: المخالفة

تخيّل الضرب و غيره، و لوانتبه النائم و أخبر عن مشاهداته و آلامه و لذّاته من لم يجز له عادةً بالنوم و لم يعهده، لبادر إلى الإنكار اغتراراً بسكون ظاهر جسمه فى مشاهدته، إنكار المعتزلة لعذاب القبر؛ و أمّا الذى يأكله السباع فغاية ما فى الباب أن يكون بطن السَّبُع قبرها.

فيبقى قول القائل: «إنا نرى الميّت و لا نشاهد منكراً و نكيراً، و لانسمع لهما صوتاً فى السؤال، و لا صوت الميّت فى الجواب». فهذا ينكر مشاهدة رسول الله -صلى الله عليه و آله و سلّم- لجبرئيل و سماعه و كلامه، و سماع جبرئيل جوابه؛ و لا يستطيع مصدّق بالشرع أن ينكر ذلك، إذ ليس فيه إلّا أنّ الله تعالى خلق له سمعاً لذلك الصوت، و مشاهدة لذلك الشخص، و لم يخلق للحاضرين عنده، و لا لعائشة و قد كانت تكون عنده حاضرةً فى وقت ظهور رجاء الوحى. فإنّ للنفس نشآت، و هى كلّ نشأة تشاهد صوراً تقتضيها تلك النشأة، فتشاهد فى حال الإنخلاع عن البدن أموراً لم تكن تشاهدها فى الحياة، و إلى ذلك يشير قول من قال: «النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا»^١.

سالك سرکش سر و گردن کشان	پیش عزرائیل آمد جان فشان
گفت: ای جان تشنه دیدار تو	نفس کو سر می زند در کار تو
طاقت هجران ندارى اینت خوش	جان به جانان می سپارى اینت خوش
فالق الاصباح فى الاشباح تو	باسط اليد قابض الارواح تو
اول نسام تو از نسام عزيز	يافته عزّت چه خواهد بود نيز
چون جمالت ذره اى دید آفتاب	گشت سرگردان نمی آورد تاب
مرگ، رویت دید و جان افشاند و رفت	دامن از هر دو جهان افشاند و رفت
خلق گوید مُرد زو کم شد نشان	زنده است او بر تو کرده جان فشان
می سزد گر جان بر افشانش تو	تا به جانان زنده گردانش تو

زندگی کردن به جان زیبنده نیست
 چون به دست توست جان را زندگی
 جان بگیر و زنده دل گردان مرا
 تا که عزرائیل این پاسخ شنید
 گفت اگر از درد من آگاهی
 صد هزارن قرن شد تا روز و شب
 من به هر جانی که بستانم زتن
 دم به دم از بس که جان برداشتم
 با که کردند این که با من کرده‌اند
 گر بگویم خوف خود از صد یکی
 چون نمی‌آیم زخوف خود به سر
 تو برو کز خوف کار آگه نه‌ای
 سالک آمد پیش مردِ کاردان
 پیر گفتش هست عزرائیل پاک
 مرگ، نه احمق نه بخرد را گذاشت
 هر که مُرد و گشت زیر خاکِ پست
 مرگ از زین تهمتن می‌نهند
 الحق آن دنیا چه خوش برگ افتاد
 خیز تا گامی به گردون برنهم
 فی کتاب قوت القلوب: ^۲ «عذاب القبر حق و عدل و حکمه علی الجسم والروح
 والنفس، یشترکون فی ذلک حسب اشتراکهم فی المعصية؛ وإن کان نعیماً کان ذلک

۱. دا: از ابتدای عبارت «وَأَمَّا يَنْكَرُ الْمُعْتَزِلَةَ مِنْ حَيْثُ يَقُولُونَ...» تا آخر همین بیت شعر محذوف

۲. دا: عبارت «فی کتاب قوت القلوب» محذوف و به جای آن: «ثُمَّ اعْلَمْ»

على الجسم والروح والنفس، يشتركون فى النعيم كما اشتركوا فى الطاعة، وهذا من احكام الآخرة، يكون بمجارى القدرة، ليس على ترتيب المعقول، ولا عرف العقول، يوصل الله العذاب و النعيم إلى الأرواح والاجسام وهى متفرقة، فيتصل ذلك بهما كأنها متفقان، وليس فى القدرة مسافة ولا ترتيب، ولا بعد ولا توقيت.^١

قال فى الفتوحات المكية فى حقيقة الموت و ما لقاء الميت فى القبر الى يوم نفخة الصور: «إعلم أن الناس فى حقيقة الموت ظنوا ظنونا كاذبة فيها. فظن بعضهم أن الموت هو العدم، و أن لا حشر و لا نشر، و لا عاقبة للخير و الشر، و أن موت الإنسان كموت الحيوانات و جفاف النبات؛ و هذا رأى الملحدة و كل من لا يؤمن بالله و اليوم الآخر. و ظن قوم أنه ينعدم بالموت، و لا يتألم بعقاب و لا يتنعم بثواب مادام فى القبر، إلى أن يعاد فى وقت الحشر. و قال آخرون: إن الروح باقية لا ينعدم بالموت، و إنما المثاب و المعاقب هى الأرواح دون الأجساد، و إن الأجساد يبعث و لا يحشر أصلاً.

و كل هذه الظنون فاسدة و عن الحق مائلة، بل الذى يشهد له طرق الاعتبار، و ينطق به الآيات و الاخبار: أن الموت معناه تغير حال فقط، و أن الروح باقية بعد مفارقة الجسد إما معذبة و إما منعمة؛ و معنى مفارقتها للجسد انقطاع تصرفها عن الجسد بخروج الجسد عن طاعتها. فإن الأعضاء آلات للروح يستعملها، و حتى إنها ليبطش باليد و يسمع بالأذن و يبصر بالعين، و يعلم حقيقة الاشياء بالقلب؛ و القلب عبارة هيهنا عن الروح فى الروح، يعلم الأشياء بنفسها من غير آلة؛ و لذلك قد يتألم بنفسه بأنواع الحزن و الغم و الكل، و ينعم بأنواع السرور و الفرح، و كل ذلك لا يتعلق بالأعضاء. و كل ما هو وصف للروح بنفسها، فيبقى معها بعد مفارقة الجسد؛ و ما هو لها بواسطة الأعضاء، فيتعطل بموت الجسد إلى أن يعاد الروح إلى الجسد؛ و لا يبعد أن يعاد إلى الجسد فى القبر، و لا يبعد أن يؤخر إلى يوم البعث؛ و الله أعلم بما حكم

١. قوت القلوب، ج ٢، ص ٢٥٦

٢. دا: يتنعم

به على كل عبد من عباده!

وإنما يعطل الجسد بالموت، لأن الموت يضاهي تعطل أعضاء الزمن بفساد مزاج يقع فيه، ولسدة يقع في الاعصاب يمنع نفوذ الروح فيها، فيكون الروح العاملة المدركة باقية مستعملة لبعض الأعضاء؛ وقد استقصى عليه بعضها. فالموت عبارة عن استقصاء شعبة الأعضاء كلها، وكل الأعضاء آلات، والروح هي المستعملة لها؛ وأعنى بالروح المعنى المدرك من الانسان للعلوم أو الآلام والغموم ولذات الافراح؛ ومهما بطل تصرفها في الأعضاء لم يبطل منها العلوم والإدراكات، ولا يبطل منها الافراح والغموم، ولا يبطل فيها قبولها للآلام واللذات، والانسان بالحققة هو المعنى المدرك للعلوم والآلام واللذات، وذلك لا يموت أى لا ينعدم.

ومعنى الموت انقطاع تصرفه عن البدن، وخروج البدن عن أن يكون آلة له كما أن معنى الزمانه خروج البدن عن أن يكون آلة مستعملة. فالموت زمانة مطلقة في الأعضاء كلها، وحققة الانسان نفسه وروحه وهي باقية.

نعم يتغير حاله من وجهين:

أحدهما: إنها سلب عنه عينه وأذنه ولسانه ويده ورجله وجميع أعضائه، و سلب عنه أهله وماله ولده وأقاربه وسائر معارفه، و سلب عنه نخيله ودوابه و غلمانة ودوره وعقاره وسائر أملاكه. ولا فرق بين أن يسلب هذه الأشياء من الانسان، وبين أن يسلب الانسان من هذه الأشياء. فإن المولم هو الفراق، والفراق يحصل تارة بأن ينهب مال الرجل، وتارة بأن يسبى الرجل عن المال، والألم واحد في الحالتين، وإنما معنى الموت سلب الانسان عن أمواله بإزعاجه إلى عالم آخر لا يناسب هذا العالم، وإن كان له في الدنيا يأنس به ويستريح اليه ويقيد بوجوده، فيعظم تحسره عليه بعد الموت، ويصعب شفاؤه من مفارقه؛ بل يلتفت قلبه إلى واحد واحد من ماله وجاهه وعقاره، حتى إلى قميص يلبسه مثلاً ويفرح به. وإن لم يفرح إلا بذكر الله ولم يأنس إلا به عظم نعيمه وتمت^١ سعادته؛ إذ خلّى

بينه و بين محبوبه، و قطعت عنه العوائق و الشواغل؛ إذ جميع اسباب الدنيا شاغلة عن ذكر الله. فهذا أحد وجهى المخالفة بين حال الموت و حال الحياة.

و الثانى: ينكشف له بالموت ما لم يكن مكشوفاً فى الحياة، كما ينكشف للمتقسط ما لم يكن مكشوفاً فى النوم و «النَّاسُ نِيَّامٌ، فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا»^١. فأول ما ينكشف له، ما يضره و ينفعه من حسناته و سيئاته، و قد كان ذلك مسطوراً فى كتاب منطوى فى سرِّ قلبه، و كان يشغله عن الإطلاع عليه شواغل الدنيا. فإذا انقطعت الشواغل، انكشف له جميع أعماله. فلا ينظر إلى سيئة إلا و يتحسّر عليها تحسراً تؤثر أن يخوض غمرة النار للخلاص عن تلك الحسرة، و عند ذلك يقال له: ﴿كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا﴾^٢. و ينكشف كل ذلك عند انقطاع النفس و قبل الدفن؛ و يشتغل فيه نيران الفراق، أعنى فراق ما كان يطمأن^٣ إليه من هذه الدنيا الفانية، دون ما أراد منها لأجل الزاد و البلغة. فإن طلب من الزاد للبلغة، فإذا بلغ المقصد فرح بمفارقتها لبقية الزاد، إذ لم يكن يريد الزاد لعينه. و هذا حال من لا يأخذ الدنيا إلا بقدر الضرورة، و كان يؤد أن ينقطع ضرورته ليستغنى عنه، فقد حصل ما كان يودّه و استغنى عنه. فهذه أنواع من العذاب و الآلام عظيمة تهجم قبل الدفن.

ثم عند الدفن قد يردّ روحه إلى الجسد لنوع آخر من العذاب، و قد يعفى عنه، و يكون حال المنعم بالدنيا المطمئن إليها كحال من تنعم عند غيبة ملك من الملوك فى داره و ملكه و حرمة اعتماداً على أن الملك يتساهل فى أمره، أو أن الملك ليس يدري ما يتعاطاه من قبيح فعالة، فأخذه الملك بغتة، و عرض عليه جريدة قد دوّنت فيها جميع فواحشه و جنایاته ذرة ذرة و خطوة خطوة، و الملك قاهر متسلط و غيور على جرمه و منتقم من الجنایة على ملكه و غير ملتفت إلى من يتشفع إليه فى العصاة عليه. فانظر إلى حال هذا المأخوذ، كيف يكون حاله قبل نزول عذاب الملك به، من

٢. الإسراء: ١٤

١. بحار الأنوار، ج ٧٣، ص ٣٩

٣. دا: يطعان

الخوف و الخجلة و الحياء و التحسّر و الندم عليه. فهذا حال الميّت الفاجر المغترّ بالدنيا المطمئنّ إليها قبل نزول عذاب القبر به، بل عند موته؛ نعوذ بالله منه! فإنّ الخزي و الإفتضاح و هتك الستّر أعظم من كلّ عذابٍ يخلّ بالجسد من الضرب و القطع و غيرهما.

فهذه إشارة إلى حال الميّت عند الموت، شاهدتها البصائر لمشاهدة باطنه أقوى من مشاهدة العين، و شهد له شواهد الآيات و السّنّة. نعم لا يمكن كشف الغطاء عن كُنه حقيقة الموت؛ إذ لا يعرف الموت من لا يعرف الحياة، و معرفة الحياة لمعرفة حقيقة الروح في نفسها و إدراك ماهية ذاتها، و لم يؤذن لرسول الله - صلّى الله عليه و آله و سلّم - أن يتكلّم فيه، و أن لا يزيد على أن يقول: ﴿الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾^١. فليس لأحد من علماء الدين أن ينكشف عن سرّ الروح أن اطلع عليه، وإنّما المأذون ذكر حال الروح بعد الموت؛ و يدلّ على أنّ الموت ليس عبارة عن انعدام، و انعدام إدراكها، آيات و اخبار كثيرة.

چه به موت طبیعی، جز تصرف اعضای ظاهر و حواسّ باطل نمی شود. از قبیل کسی که استرخای سخت به اعضای وی رسد، چنانکه هر عضوی را از عمل خود باز دارد، و او به باطن عالم باشد به احوال حاضران، و آن قوّت در خود نبیند که با ایشان مکالمه کند.

قال صاحب العوارف: و نعتقد أنّ الميّت بعد الموت يسمع ما يقال عنده و يقال له، كما كان في حال حياته؛ و يتأثر بالعنف و اللطفة من الغاسل و ممّن باشر جسمه، و كانت الحواسّ التي انعدمت انكمنت فيه. روى عن رسول الله - صلّى الله عليه و آله و سلّم - : «إِنَّ الْمَيِّتَ لَيَعْلَمُ مَنْ يُعَسِّلُهُ وَ مَنْ يُكَفِّنُهُ وَ مَنْ يُدَلِّيهِ فِي حُفْرَتِهِ»^٢، و في رواية: «إِنَّ الْمَيِّتَ لَيُنَاشِدُ غَاسِلَهُ»^٣.

١. الإسراء: ٨٥

٢. «إنّه ليعرف غاسله» بحار الأنوار، ج ٦، ص ٢٢

٣. «وإنّه ليعرف غاسله و يناشد حامله ان يعجّله» بحار الأنوار، ج ٦، ص ٢٢٥ و منهج الصادقين، ج ٥، ص

و فی روایه: « وَ إِنَّهُمْ لَيُغَسَّلُونَهُ وَ يُكَفَّنُونَهُ وَ إِنَّهُ لَيَنْظَرُ »، و روی عن رسول الله - صَلَّی الله علیه و آله و سَلَّمَ - قال: « لَا تَفْضَحُوا إِخْوَانَكُمْ بِسَيِّئَاتِ أَعْمَالِكُمْ، فَإِنَّهَا تُعْرَضُ عَلَيَّ أَوْلِيَائِكُمْ مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ ».^۱

و از این جهت ابو الدرداء گفت: « اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ أَنْ أَعْمَلَ عَمَلًا، أَخْزَى فِيهِ عِنْدَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رَوَاحٍ ». و او پیش از وی وفات یافته بود؛ و در حدیث است که « إِنَّ الْمَيِّتَ لَيُبَشِّرُ بِصَالِحِ وَلَدِهِ فِي قَبْرِ » و فی روایه: « حَسِّنُوا أَعْمَالَكُمْ فَإِنَّهَا تُعْرَضُ عَلَيَّ مَوْتَاكُمْ ».

معلوم شد که اموات با خبر می باشند از آنچه ایشان را آگاهی دهند؛ و از جمله دلالات بر شعور میّت در قبر ضغطه و فشاردن قبر است. عن معاذ قال: قال رسول الله - صَلَّی الله علیه و آله و سَلَّمَ -: « الضَّغْطَةُ فِي الْقَبْرِ كَفَّارَةٌ الْمُؤْمِنِ مِنْ كُلِّ ذَنْبٍ بَقِيَ عَلَيْهِ وَلَمْ يُغْفَرْ لَهُ »^۲ و عن انس: « إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّی الله علیه و آله و سَلَّمَ - أَمْسَكَ اللَّحْدَ وَقَالَ: يَا أَرْضُ تَخَفِّي عَنْ ابْنَتِي الضَّغْطَةَ، فَإِنَّهَا كَانَتْ طَوِيلَةَ السَّقَمِ »؛ و از احمد^۳ منقول است که هر که غرق شد یا دَد و دام وی را خوردند، او را ضغطه باشد در آن مستقرّ که اوست. و عن الإمام جعفر الصادق - علیه السلام - فيما سُئِلَ عن المصلوب يعذب عذاب القبر؟ قال: « نَعَمْ، إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ الْهَوَاءَ فَيَضْغُطُّهُ أَشَدَّ مِنْ ضَغْطَةِ الْقَبْرِ ».^۴

همچنان چه در قوله تعالی: ﴿ اُغْرِقُوا فَأَدْخِلُوا نَارًا ﴾^۵ خبر داد از قدرت خویش که در میان آب ایشان را به آتش معدّب کرد. اخبار بسیار متظاهر است که چون شخصی از احیا بمیرد، اموات را علم به مُردن او باشد.

و همچنین در زیارت کردن رُوی عن رسول الله - صَلَّی الله علیه و آله و سَلَّمَ -:

۱. المحجّة البيضاء، ج ۸، ص ۲۹۹

۲. « ضغطة القبر للمؤمن كفارة لما كان من تضييع النعم » بحار الأنوار، ج ۶، ص ۲۲۱

۳. دا: « احمد » محذوف و به جای آن « بعض علماء »

۴. بحار الأنوار، ج ۶، ص ۲۲۶

۵. نوح: ۲۵

« مَا مِنْ رَجُلٍ يَزُورُ قَبْرَ أَخِيهِ وَيَجْلِسُ عِنْدَهُ إِلَّا اسْتَأْنَسَ بِهِ، وَرَدَّ عَلَيْهِ حَتَّى يَقُومَ »؛ و
 جاء في الحديث: « إِنَّ الْمَيِّتَ إِذَا وُضِعَ فِي قَبْرِهِ يَأْتِيهِ رَجُلٌ حَسَنُ الْوَجْهِ حَسَنُ الثِّيَابِ
 طَيِّبُ الرَّيْحِ، فَيَقُولُ: أَبَشِّرُ بِالَّذِي يَسُرُّكَ، هَذَا يَوْمُكَ الَّذِي كُنْتَ تُوعَدُ، فَيَقُولُ: مَنْ
 أَنْتَ؟ فَوَجَّهَكَ الْوَجْهَ الَّذِي يَجِيءُ بِالْخَيْرِ فَيَقُولُ: أَنَا عَمَلُكَ الصَّالِحُ.
 وَ الْكَافِرُ يَأْتِيهِ رَجُلٌ قَبِيحُ الْوَجْهِ قَبِيحُ الثِّيَابِ مُنْتَنُ الرَّيْحِ، قَالَ: أَبَشِّرُ بِالَّذِي
 يَسُوءُكَ، هَذَا يَوْمُكَ الَّذِي كُنْتَ تُوعَدُ، قَالَ: وَمَنْ أَنْتَ؟ فَوَجَّهَكَ الْوَجْهَ الَّذِي يَجِيءُ
 بِالشَّرِّ فَيَقُولُ: أَنَا عَمَلُكَ السَّيِّئُ. »^١

و قال في الباب السادس و السبعين و مائة في معرفة احوال القوم عند الموت^٢
 (شعر):

للقوم عند حلول الموت أحوال	تنوعت و هي أمثال و أشكال
و منهم من يرى الأسماء تطلبه	و منهم من يرى الأملاك و الحال
في ذلك مختلف عند الوجود لما	تعطى الحقائق و التفصيل إجمال
و منهم من يرى الإرسال مقبلة	إليه يتحققه بالرسول ^٣ أعمال
و منهم من يرى التنزيه يطلبه	و هو الذي عنده التشبيه إخلال
و كلهم سعدوا و العين واحدة	و عندهم في جنان الخلد أشغال
هذا هو الحق لا تبقى ^٤ به بدلاً	فهو الصحيح الذي ما فيه إشكال

قال رسول الله - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - : « يَمُوتُ الْمَرْءُ عَلَى مَا عَاشَ
 عَلَيْهِ، وَ يُحْشَرُ عَلَى مَا عَلَيْهِ مَاتَ »،^٥ و قال تعالى: ﴿ فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ
 الْيَوْمَ حَدِيدٌ ﴾^٦ يعني عند الموت، أى يعاين ما هو أمره عليه، الذي ينفرد به أهل الله
 العابدون ربهم إذا أتاهم اليقين، يقول^٧ لنبيه - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - : ﴿ وَاعْبُدْ

١. الكافي، ج ٣، ص ٢٤٥

٢. الفتوحات المكية، چاپ سُري، ج ٢، صص ٣٩٣ - ٣٩٠

٣. همان: لا تبغى

٤. همان: تتحفه و الرسل

٥. سورة ق: ٢٢

٦. مفاتيح الغيب، ص ٥٤٣

٧. الفتوحات: + تعالى

رَبِّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ ﴿١﴾ يعنى الموت، لأنّه أمر متيقّن لا اختلاف فى وقوعه فى كلّ حيوان، و إنّما وقع الخلاف فى ماهيته. قال شاعرهم [شعر]:

تخالف الناس حتّى لا اتّفاق لهم إلّا على شجب و الخلف فى الشجب
يعنى ما هو، و الشجب الموت. فإذا حضرتهم الوفاة، فلا بدّ لهم من مشاهدة
إثنى عشر^١ صورة يشهدونها أو بعضها، لا بدّ من ذلك. و هنّ: صورة عمله و صورة
علمه، و صورة اعتقاده، و صورة مقامه، و صورة حاله، و صورة رسوله، و صورة إسم
من أسماء الأفعال، و صورة إسم من أسماء الصفات، و صورة إسم من أسماء
النوع، و صورة إسم من أسماء البشرية،^٢ و صورة إسم من أسماء الذات. و كان
الأولى أن يكون هذه الصور كلّها بالسين لا بالصاد. فإنّها منازل معانى، إلّا أنّه لما
تجسّدت المعانى و ظهرت الاشكال^٣ و المقادير لذلك تصوّرت فى صور، إذا كان
الشهود بالبصر، و حكمت الحضرة بذلك الخيالية البرزخية، فالموت و النوم سواء
فيما ينتقل إليه المعانى.

الأوّل: العمل؛^٤ فمنهم من يتجلّى له عند الموت عمله، فيتجلّى له عمله فى
الزينة و الحسن على قدر ما أنشأه العامل عليه من الجمال. فإنّ أتمّ كما شرع له، و
لم ينتقص^٥ منه شيئاً يشينه انتقاصه، و كان فى أتمّ نشأة حسّية،^٦ ظهرت من تمام
أركان ذلك العمل، الظاهر و الباطن، من الحضور و شهود الربّ فى قلبه و فى قبلته إذا
صلّى، و فى كلّ عمل مشروع، فهو صلاة. لهذا قال - صلّى الله عليه و آله و سلّم -
عن الله تعالى أنّه يقول يوم القيامة: «أَنْظُرُوا فِي صَلَاةِ عَبْدِي، أَتَمَّهَا أَوْ نَقَصَهَا. فَإِنْ
كَانَتْ تَامَةً كُتِبَتْ لَهُ تَامَةٌ؛ وَإِنْ كَانَ انْتَقَصَ مِنْهَا شَيْئًا قَالَ: أَنْظُرُوا هَلْ لِعَبْدِي مِنْ تَطَوُّعٍ،
قَالَ: أَكْمَلُوا لِعَبْدِي فَرِيضَتَهُ مِنْ تَطَوُّعِهِ.»

١. همان: اثنتى عشرة

٢. همان: التنزيه

٣. همان، دا: بالاشكال

٤. همان: عبارت «الأوّل العمل» محذوف

٥. همان: ينتقص

٦. همان: حسنة

ثم يؤخذ الأعمال على ذاكم.^١ فإن كان العمل في غير ذات العامل كمانع الزكاة و كغاصب أمر ما حرّم عليه اعتصاه^٢، كسى ذلك المال صورة عمل هذا العبد من حُسن أو قُبْح. فإن كان قبيحاً طوّق به، كما قال في مانع الزكاة: ﴿سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾^٣، و قال فيه - عليه السلام -:^٤ «تمثل^٥ له ما له شُجاعاً اقرع»^٦ - الحديث - . و فيه يقول: «أنا كنزك»، فيتطوّق به، و الكنز من عمل العبد في المال. و هكذا لعباد الله الصالحين فيما يجودون به من الخير بما يرجع إلى نفوسهم، و إلى التصرف في غير ذواتهم، فبدأ^٧ علامات ذلك كلّها، و هذا داخل^٨ قوله: ﴿سَتْرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ﴾^٩. و هذا الموطن من بعض مواطن ما يرى فيه عمله. فيشاهد العبد الصالح عنه الإحضار^{١٠} عمله الصالح الذي هوادى^{١١} لروحه، مثل البراق لمن أسرى به عليه. فيتوقّع^{١٢} تلك الروح الطيبة إلى درجتها^{١٣} حيث كانت من عليين. فإنّ عباد الله على طبقات في أعمالهم: في الحسن و الأحسن و الجميل و الأجل!

الثاني^{١٤}: العلم؛ و منهم من تجلّى له عند الموت علمه بالجناب الإلهي، و هم رجلان: رجلٌ أخذ علمه بالله عن نظر و استدلال، و رجلٌ أخذ علمه عن كشف. و صورة الكشف أتمّ و أجمل في التجلّي، لأنّ الكشف و اقتناء في هذا العلم منحه^{١٥} تقوى و عمل صالح، و هو قوله: ﴿وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ يَعْلَمَكُمُ اللَّهُ﴾^{١٦}. فيظهر له علمه عند

١. الفتوحات: ذلكم

٣. آل عمران: ١٨٥

٥. همان: يمثل

٧. الفتوحات: فيرى

٩. فصلت: ٥٣

١١. همان: هو

١٣. همان: + عند الإحضار

١٥. همان: ينتجه

٢. همان: اغتصابه

٤. الفتوحات: صلى الله عليه وآله و سلم

٦. إرشاد القلوب، ص ٥٢

٨. همان: داخل + تحت

١٠. الفتوحات: الاستحضار

١٢. همان: فيرفع

١٤. همان: «الثاني» محذوف

١٦. البقرة: ٢٨٢

الموت صورة حسنة أو ثوباً يلتبس^١ به، فيفرح به، وإن صحبتته دعوى فى اقتناء^٢ ذلك العلم نفسه،^٣ فهو فى الصورة الجميلة، دون لم^٤ يصحبه^٥ دعوى فى اقتناء ذلك العلم، بل رآه منحة إلهية و فضلاً. ومنه لا يرى لنفسه تعملاً، بل يكون ممن فنى عن علمه فى عمله، فكان معمولاً به كالألة للصانع يعمل بها، و ينسب العمل إليه لا إليها، فدفع^٦ الثناء إلى^٧ الصانع العالم بها، لا عليها. فكذا يكونون^٨ بعض عباد الله فى اقتناء علومهم الإلهية، فيكون^٩ صورة العلم فى غاية من الحسن و الجمال.

الثالث: الإعتقاد؛ و منهم المعتقد الذى لا علم عنده إلا أن عقده^{١٠} موافق للعلم بالأمر على ما هو عليه. فكان يعتقد فى الله ما يعتقد به العالم، لكن عن تقليد لعلمه من العلماء بالله، ولكن لا بد أن يتخيل ما يعتقد به. فإنه ليس فى قوته أن يجرده عن الخيال، و هو عند الامتضار^{١١} و الاحتضار^{١٢} حال استشراف على حضرة الخيال الصحيح الذى لا يدخله ريب ما هو الخيال الذى هو قوة فى الانسان فى مقدم الدماغ،^{١٣} بل هو خيال من خارج كجبرئيل فى صورة دحية. و هو حضرة مستقلة وجودية صحيحة ذات صور جسدية، تلبسها المعانى و الأرواح، فيكون درجته بحسب ما اعتقده من ذلك.

الرابع^{١٤}: المقام؛ فإن كان هذا العبد صاحب مقام، قد^{١٥} لحق بدرجة الأرواح النورية. فإنها التى ذكر الله عنها، أنها قالت: ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ﴾.^{١٦} فيظهر له

١. الفتوحات: نوراً يلتبس

٣. همان: نفسية

٥. همان: تصحبه

٧. همان: على

٩. همان: فتكون

١١. همان: الإحتضار

١٣. همان: دماغه

١٥. همان: فقد

٢. همان: اقتنائه

٤. همان: من + لم

٦. همان: فيقع

٨. همان: فهكذا يكون

١٠. همان: اعتقاده

١٢. همان: للإحتضار

١٤. همان: «الرابع» محذوف

١٦. الصافات: ١٦٤

مقام^١ فى صورة، فنزل^٢ فيها منزلة الوالى فى ولايته، فيكون بحسب مقامه؛ و هذه كلها بشارات الحياة الدنيا الذين قال الله تعالى فيهم: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾^٣.

الخامس^٤: الحال؛ فإن كان صاحب حال فى وقت احتضاره يرد عليه من الله حال يفيض^٥ فيه، فهو له كالخلعة لا كالولاية، فيلبس بها، و يتجمل بحسب ما يكون ذلك الحال دل^٦ على منزلته.

و الحال قد يكون ابتداءً، و قد يكون عن عمل متقدّم؛ و بينها فرقان، و إن كان الحال موهوباً على كلّ وجه. ولكنّ الناس على قسمين: منهم من يتقدّم له خدمة، فيقال: إنّه مستحقّ لما خلع عليه؛ و منهم من لم يتقدّم له ذلك، فيكون المنة و العناية به أظهر، لأنّه لا يعرف له تسبّب، مع أنّ الاحوال كلّها مواهب و المقامات استحقاق. السادس^٧: الرسل؛ و منهم من يتجلّى له عند الاحتضار رسوله الذى ورثه، إذا كان العلماء ورثة الانبياء. فيرى عيسى عند احتضاره أو موسى أو ابراهيم أو محمّد أو أىّ نبيّ كان – على جميعهم الصلاة و السلام –. فمنهم من ينطق بإسم ذلك النبيّ الذى ورثه عند ما يأتية فرحاً به، لأنّ الرسل كلّهم سعداء. فيقول عند الإحتضار: عيسى أو يسمّيه المسيح كما سمّاه الله تعالى، و هو الأغلب. فيسمع الحاضرون بهذا الوليّ يتلفّظ بمثل هذه الكلمة.^٨ فيسيئون الظنّ به، و ينسبونه إلى أنّه تنصّر عند الموت، و أنّه سلب عنه الاسلام. أو يسمّى موسى أو بعض أنبياء بنى اسرائيل، فيقولون: إنّه تهوّد،^٩ و هو من أكبر السعداء عند الله. فإنّ هذا المشهد لا يعرفه العامّة، بل يعرفه أهل الله من أرباب الكشف؛ و إن كان ذلك الأمر الذى هو فيه اكتسبه من دين محمّد – صلى الله عليه و آله و سلّم – ولكن ما ورث منه هذا الشخص إلّا أمراً

١. الفتوحات: مقامه

٢. همان: فينزل

٣. يونس: ٦٤

٤. الفتوحات: «الخامس» محذوف

٥. همان: يقبض

٦. همان: كلّ

٧. همان: «السادس» محذوف

٨. همان: الكلمات

٩. همان: يهودى

مشتركا كان لنبيّ قبله، و هو قوله: ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدْيِهِمُ اقْتَدِهْ﴾^١. فلما كانت الصورة مشتركة، جلّى الحقّ له صاحب تلك الصورة فى النبيّ الذى كانت له تلك الصفة التى يشاركه^٢ فيها محمّد - صلّى الله عليه و آله و سلّم - و مثل قوله: ﴿اقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾^٣؛ و ذلك ليتميّز هذا الشخص بظهور من ورثه من الأنبياء عمّن ورث غيره. فلو تجلّى فى صورة محمّدية، التبس عليه الشخص الذى ورث محمّداً - صلّى الله عليه و آله - فيما اختصّ به، دون غيره من الرسل.

السابع^٤: الملك؛ و منهم من يتجلّى له عنده^٥ الإحتضار صور الملك الذى شاركه فى المقام. فإنّهم^٦ الصافون، و منهم المسبّحون، و منهم التالّون إلى ما هم عليه من المقامات. فيرسل^٧ الله إليه الملك صاحب ذلك المقام، مونساً و جليساً، يستمير له^٨ عليه تلك المناسبة. فربّما يسمّيه عند الموت، و يرى من المختصّ بها^٩، تهّمّماً به و بشاشة و فرحاً و سروراً.

و ما وصفنا فى هذا الإحتضار أحوال الأولياء الخارجين عن حكم التلبيس. ما ذكرنا أحوال العامّة من^{١٠} المؤمنين، فإنّ ذلك مذاق آخر. و للأولياء هذا الذى نذكره خاصّة. فلذلك ما نتعرّض لما يطرأ من المحتضر من العامّة، ممّا يكره رتبة^{١١} و يتمرّع وجهه، ليس ذلك مطلوبنا؛ و لا يرفع بذلك رأساً أهل الله، إن تعرّض لهم، فإنّهم عارفون بما يرونه.

الثامن^{١٢}: أسماء الأفعال؛ و منهم من يتجلّى له عند الموت هجيرة^{١٣} من الأسماء الإلهية. فإن كان من أسماء الأفعال كالخالق بمعنى المؤجّد و البارىء و المصوّر و

١. الأنعام: ٩٥

٣. طه: ١٤

٥. همان: «عنده» محذوف

٧. همان: فينزل

٩. همان: عند المحتضر؛ «من المختصّ بها» محذوف

١٠. همان: من + أحوال

١٢. الفتوحات: «الثامن» محذوف

٢. الفتوحات: شاركه

٤. الفتوحات: «السابع» محذوف

٦. همان: + منهم

٨. همان: تستنّزله

١١. همان: رؤيته

١٣. هجيرة: خوى و عادت، حال و شأن

الرزاق والمحيي، كل اسم يطلب فعلاً، فهو بحسب ما كان عليه في حياته من تعظيم^١ ذلك الاسم واحترامه والفعل به. فإن كان بذل جهده فيما ينبغي له وفي استطاعته في معاملته معه، ظهر له بما يناسب ذلك العمل^٢ في أحسن صورة، فيقول له: «مَنْ أَنْتَ يرحمك الله؟» فيقول له: «هجيرك». و سيأتي ذكر الهجيرات من هذا الكتاب في باب أحوال الأقطاب من آخره، إن شاء الله.

التاسع^٣: أسماء الصفات؛ فإن كان هجيرة كل اسم يستدعي صفة كمال كالحَيِّ والعالم والقادر والسميع والبصير والمريد، فإن هذه الأسماء كلها أسماء المراقبة^٤ والحياء. فهم أيضاً بحسب ما كانوا في حال حياتهم عند هذه الأذكار من طهارة النفوس، عن أغراض التي يتخلل هذه النشأة الإنسانية، التي لا يمكن الإنفاك عنها، وليس لها دواء إلا الحضور الدائم في مشاهدة الوجه الإلهي الذي له في كل كون عرضي وغير عرضي.

العاشر^٥: أسماء النعوت؛ فإن كان هجيرة أسماء النعوت، وهي أسماء النسب كالأول والآخر^٦ و ماجرى^٧ هذا المجرى، فهو فيها بحسب ما يقوم به من علم الإضافات، في ذكر ربّه بمثل هذه الأسماء، فيعرفه عيناً وجودياً كمبتني^٨ الصفات أولاً عين لها.

الحادي عشر^٩: أسماء التنزيه؛ ومنهم من يتجلّى له عند الإحتضار أسماء التنزيه كالغنى. فإن كان مثل هذا الاسم هجيرة في مدّة عمره، فهو فيه بحسب شهوده. هل يذكر بكونه غنياً عن كذا؟ إذ يذكره^{١٠} «غنياً حميداً» من غير أن يخطر له عن كذا وكذا، فيها مماثله^{١١} من أسماء التنزيه سواء.

١. الفتوحات: تعظيم

٢. همان: + فيراه

٣. همان: «التاسع» محذوف

٤. همان: أهل + المراقبة

٥. همان: «العاشر» محذوف

٦. همان: + و الظاهر والباطن

٧. همان: يجرى

٨. همان: كمثبتى

٩. همان: «الحادي عشر» محذوف

١٠. همان: أو يذكره + بكونه

١١. همان: يماثله

الثانى عشر: أسماء الذات؛ و منهم من كان هجيرة الإسم الله، و هو و الهوارفع الأذكار عندهم كأبى حامد؛^١ و منهم من يرى أنت أتم، و هو الذى ارتضاه الكتانى مثل قوله: «يا حى يا قيوم، يا لا إله إلا أنت»؛ و منهم من يرى أنا أتم، و هو رأى أبى يزيد. فإذا احتضر من هذا ذكره، فهو بحسب اعتقاده فى ذلك، من نسبة تلك الكناية، من توهم تحديد و تجريد عن تحديد؛ و منهم من يرى أن التجريد و التنزيه تحديد. و من المحال أن يعقل أمر من غير تحديد أصلاً. فإنه لا يخلو إما أن يعقل داخلاً أو خارجاً أو لا داخلاً و لا خارجاً، و هو عين الأمر لا غيره؛ و كل هذا تحديد. فإن كل مرتبة قد تميزت عن غيرها بذاتها، و لا معنى للحد إلا هذا. و هذا القدر كافٍ. »

و فى الرسالة القشيرية^٢ فى باب أحوالهم عند الخروج من الدنيا: ^٣ «قال الله - عز و جل - : ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ﴾^٤ يعنى: طيبة نفوسهم، ببذل مهبهم لا يثقل عليهم رجوعهم إلى مولاهم. أخبرنا عبد الله بن يوسف الإصفهاني قال: أخبرنا أبو الحسن على بن محمد قال: قال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم - : «إِنَّ الْعَبْدَ لِيُعَالِجُ كَرْبَ الْمَوْتِ وَ سَكَرَاتِ الْمَوْتِ، وَ إِنَّ مَفَاصِلَهُ لَيُسَلِّمُ بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ؛ تَقُولُ: عَلَيْكَ السَّلَامُ تُفَارِقُنِي وَ أَفَارِقُكَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»^٥.

أخبرنا الشيخ أبو عبد الرحمن السلمى - رحمه الله - إن النبى - صلى الله عليه و آله و سلم - دخل على شاب و هو فى الموت، فقال: كيف تجدك؟ فقال: أرجو الله و أخاف ذنوبى، فقال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم - : «لَا يَجْتَمِعَانِ فِي قَلْبٍ عَبْدٌ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ إِلَّا أَعْطَاهُ اللَّهُ مَا يَرْجُو، وَ أَمَّنَهُ مِمَّا يَخَافُ».

قال الأستاذ الإمام: أعلم أن أحوالهم فى حال النزاع مختلفة؛ فبعضهم الغالب عليه الهيبة، و بعضهم الغالب عليه الرجاء، و منهم من كشف له فى تلك الحالة بما

١. الفتوحات: + فإنه عنده أخص الأذكار

٢. دا: از ابتدای همین مطالب تا ابتدای عبارت « خاتمة باب المعاد » در چندین صفحه بعد محذوف

٣. الرسالة القشيرية، ج ٢، ص ٥٩٨

٤. النحل: ٣٢

٥. بحار الأنوار، ج ٦، ص ١٥٠ و مجمع البيان، ج ٥، ص ٤٠١

أوجب له السكون، وجميل الثقة. حكى أبو محمد الجريري قال: كنتُ عند الجنيد في حال نزعه، وكان يوم الجمعة و يوم نيروز، وهو يقرأ القرآن فختم. فقلت: في هذه الحالة يا أبا القاسم! فقال: و مَنْ أولى منّي بذلك وهو تطوى صحيفتي. سمعتُ أبا حاتم السجستاني يقول: سمعتُ أبا نصر السراج يقول: بلغني عن أبي محمد الهروي قال: فكنتُ^١ عند الشبلي الليلة التي مات فيها، وكان يقول طول ليلته هذين البيتين:

كلُّ بيت أنت ساكنه غير محتاج إلى السُّرْج
و حبِّك^٢ المأمول حُجَّتُنَا يوم يأتي الناس بالحُجَج

و حكى عن عبد الله بن المبارك^٣ أنه قال: إنَّ حمدون القصار أوصى إلى أصحابه أن لا يتركوه في حال الموت بين النسوان. و قيل لبشر الحافى، و قد احتضر: كأنك بأبى نصر تُحبِّ الحياة؟ فقال: القدوم على الله شديد. و قيل: كان سفيان الثوري إذا قال له بعض أصحابنا إذا سافر: أ تأمر بشغل؟ يقول: إن وجدت الموت فاشتره^٤! فلمَّا قرب وفاته كان يقول: كُنَّا نتمنّاه، فإذا هو شديد!

و قيل: لمَّا حضرت حسن بن علي - عليهما السلام - الوفاة يبكي،^٥ ف قيل له: ما يبكيك؟ فقال: «أقدم على سيّدٍ لم أره». و لمَّا حضرت بلالاً الوفاة قالت إمرأته: وا حزننا! فقال: «بل وا طرباه! غداً نلقى الأحبة محمّداً و حزبه». و قيل: فتح عبد الله بن المبارك عينيه عند الوفاة وضحك، و قال: ﴿لِثْلٍ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾.^٦ و قيل: كان مكحول الشاميّ الغالب عليه الحزن، فدخلوا عليه في مرض موته و هو يضحك، ف قيل له في ذلك، فقال: «و لِمَ لا أضحك و قد دنا فراق من كنتُ أحذره، و سرعة القدوم على من كنتُ أرجوهُ و أوْمُلُهُ». و قال رويم: حضرتُ وفاة أبي سعيد، و هو يقول في آخر نفسه [شعر]:

١. الرسالة القشيرية: مكنت

٢. همان: وجهك

٣. همان: منازل

٤. همان: + لي

٥. همان: بكى

٦. الصافات: ٦١

حنین قلوب العارفين إلى الذكر و تذکارهم وقت المناجاة للسر
أديرَت كؤوس للمنايا عليهم فأغفوا عن الدنيا كإغفاء ذی السكر
همومهم جواله بمعسكر به أهل ود الله كالأنجم الزهر
فأجسامهم فی الارض تبلى^۱ بحبة وأرواحهم فی الحجب نحو العلى تسرى
فما عرّسوا^۲ إلا بقرب حبيبهم و ما عرّجوا عن مَس بُؤسٍ ولا ضُرٍّ
شعر:

دشمن خویشیم و یار آنکه ما را می‌کُشد
غرق دریاییم و ما را موجِ دریا می‌کُشد
زان چنین خندان و خوش ما جان شیرین می‌دهیم
کان ملک ما را به شهد و قند و حلوا می‌کُشد
خویش فربه می‌نماییم از پی قربان عید
کان قصاب عاشقان، بس خوب و زیبا می‌کُشد
همچو اسماعیل، گردن پیش خنجر خوش بنه
در مدزد از وی گلو، گر می‌کشد یا می‌کُشد
نیست عزرائیل را دست و رهی بر عاشقان
عاشقانِ عشق را هم عشق و سودا می‌کُشد
از زمین کالبد برزن سری وانگه ببین
کو تورا بر آسمان بر می‌کشد یا می‌کُشد
صد تقاضا می‌کند هر روز مردم را اجل
عاشقِ حق، خویشتن را بی تقاضا می‌کُشد
بس کنم یا خود بگویم سر مرگ عاشقان
گر چه منکر، خویش را از خشم و صفرا می‌کُشد

۱. الرسالة القشيرية: قتلى

۲. حاشیة الرسالة القشيرية: أى نزلوا فی سفرهم

شمس تبریزی بر آمد بر افق چون آفتاب

شمعه‌های اختران را بسی محابا می‌گُشد

یکی از بزرگان گوید که روزی جوانی سوار در آمد به نزدیک من و گفت: ای شیخ! مُرده دانی شُست؟ گفتم: بلی. گفت: ساعتی قدم رنجه فرمای که در این نزدیکی جوانی غریب فنا شده است، او را غُسلی فرمای؛ خدای تعالی تو را اجر دهد. همراه شدم تا به محلّی رسیدم که درختی ایستاده بود، پیاده گشت و اسب را در آن درخت در بست، و در درون خانه شد و گفت: ساعتی توقّف کن. ساعتی توقّف کردم هیچ کس بیرون نیامد. پس برخواستم و در اندرون خانه شدم، ترکش^۱ جوان دیدم در برابر نهاده، و آن جوانمرد را دیدم که دستها بر سینه نهاده و تسلیم شده، و آب و کفن و آنچه در بایست من بود همه را در آن محلّ موجود کرده بود به دست خود! پس مرا یقین شد که آن جوان، مردی بزرگ است، و از اولیا است. سُبک فرارفتم و بوسه‌ای بر پیشانی او نهادم، و کف پای او را در چشم مالیدم. پس روان دست در کار غسل او کردم. و در حالت شستن، خود دست به دست می‌گشت، چنان که مرا هیچ مدد حاجت نبود؛ تا کار غسل او پرداختم، و او را در کفن گرفتم. چون سر او را در نقاب کفن خواستم پیچید، چشمهای خود را درست بگشاد و در روی من خوش بخندید. گفتم: سبحان الله! اگر مرده‌ای چشم بر هم نه، و اگر زنده‌ای برخیز. گفت: ای شیخ! ندانی که دوستان خدای تعالی نمیرند، لیکن از سرایی به سرای دیگر نقل کنند. این بگفت و باز چشم بر هم نهاد، و دیگرش باز ندیدم، و از پیش چشم من غایب شد!

دیگر وقتی خواجه به بازار شد تا غلامی بخرد. به در دکان نَخاس^۲ آمد. غلامی نشسته بود، و سر در پیش افکنده، و خاموش دَم در کشیده. وی را خواند و گفت: ای غلام! خواهی که تو را بخرم؟ گفت: بنده‌ام من، مرا با این و آن چه کار است. گفت:

۱. ترکش: تیردان، مخفّف تیرکش؛ ترکش نهادن: تسلیم شدن، دست از مبارزه برداشتن.

۲. نَخاس: غلام فروش

نامت چیست؟ گفت: آنچه بخوانی. گفت: چه پوشی؟ گفت: آنچه پوشانی. گفت: با خود اندیشه کردم که این غلام سخت زیرک و نیکو خصال است، وی را بخرم. پس آن غلام را بخرید و بها داد. پس غلام گفت: ای خواجه! چون مرا خریدی، شرطی با من بکن. گفت: آن شرط چیست؟ گفت: به روز هر چه فرمایی، چنان کنم؛ و اما شب دستوری ده که هم در خانه تو گوشه گیرم. گفت: چنین کنم. پس چون نماز خفتن در آمدی، آن غلام ناپدید گشتی تا روز او را کس ندیدی. تا یک شب از قضا خواجه گفت: امشب حال این غلام باز دانم که هر شب او کجا می رود. چون شب در آمد و غلام ناپیدا شد، خواجه برخواست و گرد خانه ها می گشت، و غلام را می جست. وی را گوشه در خانگی بود. پس حقیر دید که آن گوشه را اختیار کرده است، بی آنکه فرش افکنده بود در آن گوشه به سر می برد، و به ذکر و طاعت حقّ - جلّ و علا - مشغول شده. چون خواجه احتیاط کرد، روشنایی از آن خانه می تافت، و آوازی حزین می آمد که مناجاتی می کرد، و می گفت که «ای خدای مهربان و ای پادشاه غیب دان، همه راز ما تو دانی، و همه نهان ما پیش تو عیان است. شب است، خلق آرمیده، و هر کس به مراد خود رسیده. دنیا جویان دنیا گرفته اند، و عقبی جویان عقبی گرفته اند. این مسکین بیچاره را به مراد برسان!»

شب، همه شب این مناجات می کرد، و زاری کنان می گریست. و از بالای وی در آن خانه قندیلی آویخته بود از نور سبز و درخشان، چنان که همه خانه از شعاع روشنایی او فروغ می زد. خواجه چون چنان دید طاقتش برسد، در دویده و در پای غلام افتاد که ای غلام! این چه راز است که می گویی؟ غلام روی در خاک می مالید و می گریست. سر برآورد و گفت: بار خدایا چند وقت در ستر مرا در بارگاه تو بحثی و رازی بود، و بدان روزگاری می گذارنیدم و خرسند بودم. اکنون که پرده من دریده شد، و عیش من تلخ گشت، بعد از این مرا زندگانی نباید. چون این بگفت روی به خواجه کرد و گفت: مرا به جلّ کن که وقت رسید. این گفت و پایها دراز کرد، و در دم روح تسلیم کرد، و به حقّ واصل شد. خواجه پریشان و پشیمان و متحیر بر جای

خود بماند!

«وقيل^١ للجنيد: إنَّ أبا سعيد الخِرَّاز كان كثير التواجد عند الموت. فقال: لم يكن بعجب أن يطير روحه اشتياقاً. وقال بعضهم - وقد قرب وفاته -: يا غلام! اشدد كَفِّي^٢ و عَفَّر خَدِّي، ثمَّ قال: دنا الرحيل و لبراءة لى من ذنب، و لا عذر أعتذر به، و لا قوَّة انتصر، أنتَ لى، أنتَ لى. ثمَّ صاح صيحةً و مات، فسمعوا صوتاً: «استكان العبدُ لمولاه، فقبله.»

و قيل لذى النُّون المصرى عند موته: ما تشتهى؟ قال: أن أعرفه قبل موتى بلحظة. و قيل لبعضهم و هو فى النزاع: قُلَّ الله. قال: إلى متى تقولون، و أنا محترق بالله؟! و قال بعضهم: كنت عند ممشاد الدينورى، فقدم فقير و قال: سلام عليكم؛ فردُّوا عليه، و قال: هل ههنا موضع نظيف يمكن إنسان^٣ أن يموت فيه؟ قال: فأشاروا إليه بمكان، و كان ثمَّ عَيْنُ ماءٍ، فجَدَّد الوضوء و ركع ماشاء الله، و مضى إلى المكان الذى أشاروا و مدَّ رِجْلَيْه و مات.

سمعتُ الشيخ أبا عبد الرحمن السِّلْمى يقول: كان أبو العباس الدينورى يتكلَّم فى مجلسه يوماً، فصاحت امرأة تواجداً، فقال لها: موتى؛ فقامت المرأة فلمَّا بلغت باب الدار التفتت إليه، و قالت: قد مُتُّ و وقعت ميتةً. و قال بعضهم: كنتُ عند ممشاد الدينورى عند وفاته، فقليل له: كيف تجد العلة؟ فقال: سَلُوا العلةَ عَنِّي. فقليل له: قل: لا إله إلاَّ الله. فحوَّل وجهه إلى الجدار و قال: «أفنيْتُ كُلِّي بِكُلِّكَ، هذا جزءٌ من يحبك.» و قيل لأبى محمَّد الديبلى - و قد حضره^٤ الوفاة -: قل: لا إلاَّ إلاَّ الله. فقال: هذا شيء قد عرفناه، و به نفنى.

و قيل للشبلى عند وفاته: قل: لا إله إلاَّ الله. فقال:

قال سلطان حبّه	أنا لا أقبل الرشا
فسلوه بحقه	لم يقتلى تحرّشا

١. الرسالة القشيرية، ج ٢، صص ٥٩٢ - ٦٠٠

٢. همان: كنفای

٣. همان: الإنسان

٤. همان: حضرته

سمعتُ محمد بن احمد بن محمد الصوفى يقول: سمعت عبد الله بن على التميمى يقول: سمعت أحمد بن عطا يقول: سمعت بعض الفقراء يقول: لما مات^١ يحيى الإصطخرى جلسنا حوله، فقال له رجل مِنّا: قل: أشهد أن لا إله إلا الله. ثم أخذ يد واحد مِنّا فقال: قل: أشهد أن لا إله إلا الله، ثم أخذ بيد الآخر حتى عرض الشهادة على جميع الحاضرين ثم مات.

و حكى^٢ عن فاطمة أخت أبى على الرودبارى، قالت: لما قرب أجل أبى على، وكان رأسه فى حجرى، فتح عينيه، وقال: هذه أبواب السماء قد فتحت، وهذه الجنان قد زُيّنت، وهذا قائل يقول لى: يا أبا على قد بلغناك الرتبة القصوى وإن لم تردّها. ثم أنشأ يقول:

و حقك لا نظرتُ إلى سواكا بعين مودّةٍ حتّى أراكا
أراك مُعذّبى بفتورٍ لحظٍ وبالخذّ المورّد من جناكا

ثم قال: يا فاطمة! الأوّل ظاهر والثانى إشكال.^٣

سمعت بعض الفقراء يقول: لما قربت وفاة أحمد بن نصر — رحمه الله — قال له واحد: قل أشهد أن لا إله إلا الله. فنظر إليه وقال: لا تترك الحرمة (قال بالفارسية: «بى حُرمتى مكن»). وقال بعضهم: رأيت فقيراً يجود بنفسه غريباً و الذباب على وجهه، فجلست أذبُّ عن وجهه، يفتح^٤ عينيه، فقال: من هذا؟ أنا منذ كذا سنة فى طلب وقتٍ يصفو لى، فلم يتفق إلى الآن حيث^٥ أنت توقع نفسك فيه؛ مرّ عافاك الله. وقال أبو عمران الإصطخري: رأيت أبا تراب فى البادية قائماً ميّناً لا يمسكه شىء. سمعتُ أبا حاتم السجستانى يقول: سمعت أبا نصر السراج يقول: كان سبب وفاة أبى الحسين النورى أنه سمع هذا البيت:

١. حاشية الرسالة القشيرية: أى أشرف على الموت

٢. الرسالة القشيرية: و يحكى ٣. همان: فيه + اشكال

٤. همان: ففتح ٥. همان: جئت

لازلت أنزل من وداك منزلاً^١ يتحير الإنسان^٢ عند نزوله
فتواجد النورى، و هام فى الصحرا، فوقع فى أجمة قصبٍ قد قطعت وبقى
أصولها مثل السيوف، فكان يمشى عليها و يفيد البيت^٣ إلى الغدوة و الدم يسيل من
رجليه، ثم وقع مثل السكران، فورمت^٤ قدماء و مات. و حكى أنه قيل له عند النزاع:
قل لا إله إلا الله، فقال: أليس إليه أعود؟
و قيل: مرض إبراهيم الخواص فى المسجد الجامع بالرّوى و كانت به علة
الإسهال، فكان إذا قام مجلساً يدخل الماء و يتوضأ، فدخل الماء مرّة، فخرجت
روحه.

سمعت منصور المغربى يقول: دخل عليه يوسف بن الحسين عائداً له بعد ما
أتى عليه أيام لم يعده و لم يتعهده، فلما رآه قال للخواص: أشتهى شيئاً؟ فقال: نعم،
قطعة كبِد مشوى. قال الأستاذ الإمام: لعل الإشارة فيه [إلى] أنه أراد: أشتهى قلباً يرق
لفقير، و كبداً يشوى^٥ و يحترق لغريب؛ لأنه كالمُستجفى ليوسف بن الحسين؛ حيث
لم يتعهده.

و قيل: كان سبب موت ابن عطا أنه أدخل على الوزير، فكلمه الوزير بكلام
غليظ، فقال ابن عطا: «اهدأ يا رجل!» فأمر بضرب خفّه^٦ على رأسه، فمات فيه.
سمعت محمد بن أحمد الصوفى يقول: سمعت عبد الله بن على التميمى
يقول: كنّا عند أبى الدقاق بالغداة، فقال: إلهى، كم تبقينى هيهنا! فما بلغ الأولى حتّى
مات. و حكى عن أبى على الرودبارى أنه قال: رأيت فى البادية حدثاً، فلما رآنى قال:
أما يكفيه أن شغفى^٧ بحبّه حتّى علنى، ثم رأيت يجرود بروحه، فقلت له: قل لا إله إلا
الله، فأنشأ يقول [شعر]:

١. الرسالة القشيرية: الباب

٢. همان: يعيد البيت

٣. همان: فتورمت

٤. همان: تشتوى

٥. همان: فُضرب بخفّه

٦. همان: الزقاق

٧. همان: شغفى

أيا من ليس لى عنه و إن عذبنى بد
و يا من نال من قلبى منالاً ما له حد

و قيل للجنيد: قل لا إله إلا الله، فقال: ما نسيته فأذكره! سمعت محمد بن احمد الصوفى يقول: سمعت عبد الله بن على التميمى يقول: سأل^١ جعفر بن نصير عن بكران الدينورى، وكان يخدم الشبلى، ما الذى رأيت منه؟ فقال: قال لى: على درهم مظلمة، تصدقت عن صاحبه بالوف، فما على قلبى شغل أعظم منه، ثم قال: وصانى^٢ للصلاة، ففعلت. فنسيت تخليل لحيته، وقد أمسك على لسانه، فقبض على يدي وأدخلها فى لحيته، ثم مات، فبكى جعفر وقال: ما تقولون فى رجل لم يفتته فى آخر عمره أدب من آداب الشريعة.

سمعت عبد الله بن يوسف الإصفهانى يقول: سمعت أبالحسن الطرسوسى يقول: سمعت الدينورى يقول: سمعت المزين الكبير يقول: كنت بمكة فوقع لى انزعاج. فخرجت أريد المدينة، فلما وصلت إلى بئر ميمونة إذا أنا بشاب مطروح؛ فعدلت و هو ينزع؛ فقلت له: قل: لا إله إلا الله، ففتح عينيه؛ و أنشأ يقول [شعر]:

أنا إن مت فالهوى حشو قلبى و بداء الهوى تموت الكرام

ثم مات. قال: فغسلته، وكفنته، و صليت عليه، فلما فرغت من دفنه سكن ما بى من إرادة السفر، فرجعت إلى مكة. وقيل لبعضهم: تحب^٣ الموت؟ فقال: القدوم على من يرجى خيره خير من البقاء مع من لا يؤمن شره. و يحكى^٤ عن الجنيد أنه قال: كنت عند أستاذى ابن الكرنبى— و هو وجود بنفسه— فنظرت إلى السماء فقال: بعد، ثم نظرت إلى الأرض فقال: بعد، يعنى أنه أقرب إليك من أن تنظر إلى السماء و الأرض، بل هو وراء المكان.

سمعت أباحاتم السجستانى يقول: سمعت أبانصر السراج^٥ يقول: سمعت

١. الرسالة القشيرية: سألت

٢. همان: وضئى

٣. همان: أتحب

٤. همان: و حكى

٥. همان: الطوسى

بعض اصحابنا يقول: قال ابو يزيد عند الموت: ما ذكرْتُك إلا عن غفلةٍ، ولا قبضتني إلا على فترةٍ. و سمعتُ أباحاتم يقول: سمعتُ أبانصر السراج يقول: سمعتُ أبا علي الرودباري يقول: دخلتُ مصر فرأيت الناس مجتمعين، فقالوا: كُنَّا في جنازة فتى سمع قائلاً يقول:

كبرت همّة عين^١ طمعت في أن تراكا

فشهق شهقةً و مات. و قيل: دخل جماعة على ممشاد الدينوري في مرضه، فقالوا: ما فعل الله بك و ما صنع؟ فقال: منذُ ثلاثين سنة يعرض عليّ بما فيها فما أعرتُها طرفي. فقالوا له عند النزاع: كيف تجد قلبك؟ فقال: منذ ثلاثين سنة فقدت قلبي.

سمعتُ محمّد بن أحمد الصوفي يقول: سمعتُ عبد الله بن علي التميمي يقول: قال الوجيهي: كان سبب موت أبي بنان -رحمه الله- أنه ورد على قلبه شيء، فهم على وجهه، فلحقوه في وسط متاهة بنى اسرائيل في الرمل، ففتح عينه فقال: ارتع^٢ فهذا مرتع الأحباب، فخرجت روحه.

و قال أبو يعقوب النهرجوري: كنتُ بمكة، فجاءني فقير معه دينار، و قال: إذا كان غداً أموت، فأصلح بنصف هذا قبراً، و النصف لجهازي. فقلتُ في نفسي: دخل البستان^٣؛ فإنه أصابته فاقة الحجاز. فلمّا كان بالغد جاء، و دخل الطواف ثم مضى و امتدّ على الأرض، فقلت: هو ذا يتمّ موت^٤ فذهبتُ إليه، فحرّكته فإذا هو ميت. فدفنته كما أمره.

و حكى أبو علي الرودباري قال: قدم علينا فقير فمات، فدفنته و كشفتُ عن وجهه لأضعه في التراب ليرحم الله غربته، ففتح عينيه و قال: يا أبا علي، أتدللّني بين يدي من دلكلني؟! فقلت: يا سيدي، أحياء بعد موت؟ فقال: بلى، أنا حيٌّ، و كلّ

١. الرسالة القشيرية: عبد

٢. حاشية الرسالة القشيرية: أي تنعم و تلذذ

٣. الرسالة القشيرية: دُخل الشاب؛ حاشية همان: أي خولط في عقله

٤. تماوت: خود را به مردن زدن.

محبّ لله حيّ، لأنصُرْكَ غداً بجاهى يا روبرى.
و يحكى عن على بن سهل الإصفهاني أنه قال: أترون أنى أموت كما يموت
الناس، مرض و عيادة، أنما أدعى، فقال لى: يا أبا على! فأجيب. فكان يمشى يوماً،
فقال: «لبيك» و مات.

سمعتُ محمد بن عبد الله الصوفى يقول: سمعتُ أبا عبد الله بن خفيف يقول:
سمعتُ أبا الحسن المزين قال: لما مرض أبو يعقوب النهرجورى مرض وفاته، قلتُ
له- و هو فى النزاع-: قل لا إله إلا الله، فتبسّم إلى و قال: و عزة من لا يدوق الموت ما
بينى و بينه إلا حجاب العزة. و انطفأ من ساعته، فكان المزين يأخذ بلحيته و يقول:
حجّام مثلى يلقن أولياء الله الشهادة، و خجلتاه منه! و كان يبكى إذا ذكر هذه
الحكاية.

و قال أبو الحسين المالكي: كنتُ أصحب خير النّساج سنين كثيرة، فقال لى قبل
موته بثمانية أيام: أنا أموت يوم الخميس وقت المغرب، و أدفن يوم الجمعة قبل
الصلاة، و ستنسى هذا، فلا تنس. قال أبو الحسين: فأنسيته إلى يوم الجمعة فلقيني
من أخبرني بموته، فخرجتُ لأحضر جنازته، فوجدتُ الناس راجعين يقولون: يُدفن
بعد الصلاة. فلم أنصرف، و حضرت، فوجدتُ الجنازة قد أُخرجت قبل الصلاة كما
قال. فسألتُ من حضر و من فاته، فقال: غشى عليه، ثم أفاق، ثم التفت إلى ناحية
البيت و قال: قف عافاك الله، إنّما أنت عبدٌ مأمورٌ و أنا عبدٌ مأمورٌ، الذى أمرت به
لا يفوتك، و الذى أمرت به يفوتنى؛ فدعا بماءٍ و جدّد وضوئه و صلى، ثم تمدّد و
غمض عينيه. فرؤى فى المنام بعد موته، و قيل له: كيف حالك؟ فقال: لاتسأل، لكننى
تخلّصت عن دنياكم الوضرة^١.

و ذكر^٢ مصنف كتاب بهجة الأسرار أنّه لما مات سهل بن عبد الله انكبّ الناس
على جنازته، و كان فى البلد يهودى نيّف على السبعين، فسمع الضجّة، فخرج لينظر

١. الوضرة: ألوده، جركين.

٢. الرسالة القشيرية: ذكر + ابوالحسن الحمصى

ما كان، فلمّا نظر الى الجنّاة صاح وقال: أترون ما أرى؟ فقالوا: لا، أيّ شيء ترى؟ فقال: أرى أقواماً ينزلون من السماء يتمسّحون بالجنّاة؛ ثمّ أنّه تشهد، وأسلم، وأحسن إسلامه.

سمعتُ الشيخ أبا عبد الرحمن السُّلَمي يقول: سمعتُ منصور بن عبد الله يقول: سمعتُ أبا جعفر بن قيس يقول: سمعتُ أبا سعيد^٢ يقول: كنتُ بمكة فجزتُ يوماً باب « بنى شيبه » فرأيتُ شاباً حسن الوجه ميّتاً، فنظرتُ في وجهه فتبسّم في وجهي وقال لي: يا أبا سعيد، فعلمتُ^٣ أنّ الأحباء أحياء وإن ماتوا، وإنّما ينتقلون من دارٍ إلى دارٍ. وسمعتُهُ يقول: أبا سعيد^٤ يقول: بلغني أنّه قيل لذي النون المصري عند النزاع: أوصنا، فقال: لا تشغلوني، فإنّي متعجّبٌ من محاسن لطفه. وسمعتُهُ يقول: سمعتُ عبد الله بن محمّد الرازي يقول: سُئِلَ أبو حفص الحدّاد في وفاته: ما الذي تعظنا؟ فقال: لستُ أقدر^٥ على القول، ثمّ رأى من نفسه قوّة، فقلّت له: قل حتّى أحكي عنك، فقال: ^٦ الإنكسار بكلّ القلب على التقصير. »

هر آن چندان که کردی نیک و بد تو همه آماده بینی گرد خود تو
اگر بد کرده ای زیر حجابی و گر نه با بزرگان هم رکابی
به نیکی و بدی در کار خویشی همه آیینۀ کردار خویشی

قال المحقّق القنوی فی کتاب النفحات^٧: « نفحة کلیة شریفة: النفس یخرج من باطن القلب منصّباً بصورة ما کان القلب مغموراً به، و غالباً علیه. فإن لم یصحبه خاطرٌ فحكمه تابعٌ لحکم خاطر المتعین قبله، إن کان خاطر ممّا شأنه أن یمتدّ حکمه نفّسین فصاعداً؛ و إن کان خاطر ممّا شأنه أن لا یدوم له حکم نفّسین كما هو ذوق الكمّل، بل یقتضی^٨ حکماً متمادياً نفّسین فصاعداً، وإلا خرج - أعنی النفس -

١. الرسالة القشيرية: ماذا

٢. همان: + الخراز

٣. همان: أما علمت

٤. همان: أبابكر الرازي

٥. همان: أفوی

٦. همان: فقال + موعظتی

٧. النفحات، نسخة عكسی، ص ٦٣

٨. همان: یقتضی

منصبغاً بصورة علم المتنفّس و شهوده أو اعتقاده أو الحال الغالب عليه، إذ ذاك؛ و يستقرّ صورته حيث رتبة روحه حالئذٍ من العوالم و المقامات؛ و إن كان فى عملٍ شاغلٍ مُبْعَدٍ أو مُقَرَّبٍ، استقرّ حيث يستقرّ صورة ذلك العمل العامل. و مَطْمَحُ هِمَّتِهِ ساعتك^١ فى أوّل توجّهه و شروعه فى ذلك العمل.

و الأنفاسُ مادّةُ حياة صور الأعمال، و المتنفّسُ فى تلك الصورة نيّة العامل، و حضوره بعلم و شهودٍ أو اعتقادٍ و شهوةٍ.

و يتعلّق بهذا الباب حُسن الإنشاء من العامل، و عدمُ حُسْنِهِ، و صحّة تصوّره لما يستحضره فى باطنه حال تنفّسه، و علمه^٢ و عدمها؛ و يتداخل هذه الأمور و يمتزج و يتفاوت تفاوتاً فاحشاً جداً. و سيّما ممّن يكون عليه معموراً بالحقّ، و مستوى لتجلّيه الذاتى، إلّا كُمل^٣ المشار إليه بقوله: « مَا وَسَعَنِي أَرْضِي وَ لَا سَمَائِي، وَ وَسَعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ » التقيّ النقيّ. و التقيّ هُنا، الإحترازُ من أن يختار^٥ بالقلب شىء غير الحقّ، أو ينفي^٦ فيه مُتَسَعِّ لكونٍ أصلاً. و النقاء، كمال الطهارة عن التعلّق بالسوى. فإنّه مَنْ كان كذلك، فإنّ أنفاسه يخرج بصورة ما انطوى عليه القلب. فإن كملت معرفة مَنْ هذا شأنه بالقلب و القلب، تحقّق أنّ ظاهر الحقّ مجلّى و مستوى لباطنه؛ و هو بقلبه و قلبه كمرآة مصقولة مستديرة،^٧ كلّها لها حكما الظهور و البطون، و الجلاء و الحجاب، و لاعين لها فى الظاهر؛ و الأعمال الظاهرة و الباطنة، و المقاصد و الأنفاس حالئذٍ المتعيّنة ممّن شأنه ما ذكر، يصدر و يستقرّ فى المرتبة التى تعيّن منها التجلّى المذكور، و انتسب إليها الصورة التى حدثت^٨ عليها صورة الكامل.

و دون هذا مقامٌ مَنْ يسمع به الحقّ و يبصر به، و يسعى بهما،^٩ و يعمل به ما يشاء؛^{١٠} و دون ذلك مَنْ كان الحقّ سمعه و بصره و قلبه؛ و دون ذلك مَنْ استصلحه

١. الفتحات: ساعتك

٢. همان: و علمه

٣. همان: الاكمل

٤. بحار الأنوار، ج ٥٨، ص ٣٩

٥. الفتحات: الاكمل

٦. همان: يلقى

٧. همان: + وجه

٨. همان: حُذِثْ

٩. همان: به

١٠. همان: ما شاء

الحقّ لأن يكون آله، قاتلوهم يعذبهم الله بأيديكم؛ و دون ذلك مراتب كثيرة. و ليس فوق الاوّل المذكور مقامٌ أصلاً. و من أصل هذا المقام، أن يعلم^۱ أنّ الموجودات كلّها - على اختلاف ضروبها - صور أعمال الحقّ في مراتبه المختلفة بإراداتٍ مختلفة هي في الحقيقة أحكام إرادته الواحدة الأصلية المتعلقة بإيجاد الإنسان الكامل المراد لعينه، و ما سواه إنّما هو مراد بالقصد الثاني. و ظاهرٌ بإرادات^۲ المتعدّدة التي قلنا إنّها أحكام الإرادة الأصلية. و عددُ مراتب الانسان^۳ الأعمالية على عدد مراتب الموجودات؛ و التفاوت في الشرف و الكمال لبعض ما نَبّهنا عليه، لتفاوت مراتب الموجودات. فافهم فهذه تذكرة كلّية!«.

هست دنيا بر مثال کشتزار هم شب و هم روز باید کرد کار
زانکه عزّ و دولت دین سر بسر جمله از دنیا توان بُرد ای پسر
هرچه ز اینجا می بری آن زان توست نیک و بد درد تو و درمان توست
توشه ز اینجا بر، گر آدم گوهری کآن خوری آنجا کز اینجا می بری

زیرا که تمام کمالات و معارف روحیه، از سمع و بصر و غیر ذلک، به واسطه اتحاد آن معانی با روح وحدانی الصورة اند، و مجمل لبسطة الروح و وحدتها، کما فی المبتدأ، لآئه خلق الله علی صورته؛ و در تحصیل معارف تفصیله محتاج است که از الواح قوای بدنی اکتساب نماید.

عطّار:

ز تن راهی به دل بردند ناگاه ز دل راهی به جان آنگه به درگاه
چه در قوای حسیّه، صورت سمع غیر صورت بصر است؛ و همچنین کلام و سایر صفات غیر متناهیّه.

در کتاب مرصاد العباد^۴ است که «روح تا در اماکن روحانی بود، هنوز به جسم انسانی تعلّق ناگرفته، به مثال طفلی بود در رحم مادر که آنجا غذای مناسب آن

۱. النفحات: تعلم

۲. همان: بالإرادات

۳. همان: الأعمال الإنسانية

۴. مرصاد العباد، ص ۲۱۲

مکان باید، و او را علمی و شناختی باشد لایق آن مکان، ولیکن از غذاهای متنوع و علوم و معارف مختلف که بعد از ولادت توان یافت، محروم و بی خبر بود. همچنین روح را در عالم ارواح از حضرت عزّت غذایی که مدد حیات او کند می بود منتسب حوصله روح در آن مقام، و به کلیات علوم و معارف اطلاع روحانی داشت، ولیکن از غذاهای روحانی « أَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيُسْقِينِي »^۱ محروم بود، و از معارف و علوم جزئیات عالم شهادت که به واسطه آلات و حواسّ انسانی و قوای بشری و صفات نفسانی حاصل توان کرد، بی خبر بود. »

اگر جان مدّتی در تن بماند	تفصیل جهان کی باز داند
اگر با خاک نامیزد زلالش	میسر کی شود کسب کمالش
چو آب از چشمه سوی گل سفر کرد	به بستان آمد و در گل مقرر کرد
در آنجا مدّتی با گل قرین شد	هنوز او غنچه بُد کش همنشین شد
چو صاف از گل برون آمد در آخر	به وصفی غیر اوّل گشت ظاهر
صور را زو خواص معنوی شد	دماغ از وی معطر دل قوی شد
دهد بویی که در اوّل نبودش	بس است اندر سفر این مایه سودش

قال الشيخ: « مَنْ لَمْ يَعْرِفْ نَفْسَهُ مَادَامَتْ فِي جَسَدِهِ، فَلَا سَبِيلَ لَهُ إِلَى مَعْرِفَتِهَا بَعْدَ مَفَارَقَتِهِ. »

چو در دنیا به مُردن اوفتادی	یقین می دان که در عُقبی بزادی
چو اینجا مُردی آنجا زادی ای دوست	سخن را باز کردم پیش تو پوست
کسی کاینجا ز مادر کور زاید	دو چشم او به دنیا کی گشاید
کسی کو کور عُقبی داشت جان را	چو کور این جهان است آن جهان را
از اینجا بُرد باید چشم روشن	و گر چشمی بود چون چشم سوزن
اگر با خود بری یک ذره نوری	بود زان نور خورشیدت حضوری
اگر یک ذره نورت گشت همراه	به قدر آن شوی ز اسرار آگاه

به بسیاری در آید اندک تو شود دانا و بالغ کودک تو
 قال- علیه السلام- فی بعض الخطب: ^۱ «إِعْلَمُوا أَنَّهُ لَا شَيْءَ أَنْفُسُ مِنَ الْحَيَاةِ، وَ
 لَا شَقَاءَ أَعْظَمُ مِنْ إِنْفَادِهَا فِي غَيْرِ حَيَاةِ الْأَبَدِ.»

هر یک نفس که می‌رود از عمر گوهری است

کان را خراج مُلک دو عالم بود بها

مگذار کین خزانہ دهی رایگان به باد

و آنگه روی به خاک، تهیدست و بینوا

قیل: المحسوسات أساس كل عطية صورة و معنى. أما الصورة فظاهر، و أما
 المعنى فلائه لو لا أحست النفس أولاً بالمحسوسات لما اهتدیت إلى أسماء
 الصفات، و لا احتظت بالعطايا المعنوية من عوارف المعارف و العلوم، كما لا يهتدى
 السامع و المطالع إلى معنى الكلمات المسموعة و المكتوبة، إلا بعد معرفة وضع
 اللغة بالسمع، و تعلم حروف الهجاء بالمشاهدة.

ذات جان را معنی بسیار هست لیک تا نقد تو گردد کار هست

هر معانی کان تو را در جان بود تا نیبوندد به تن پنهان بود

دولت دین گرمی‌سَر گرددت نقد جان با تن برابر گرددت

آن معانی قرآنی که در روح محمدی - صلی الله علیه و آله - بود به مدت
 بیست و سه سال فرقانی شد، بعد از آنکه در مدت چهل سال نضج یافته بود. از
 اینجا تفتن توان کرد که چرا انزال وحی بر آن حضرت در سال چهلیم بود، و چرا به
 یک دفعه نازل نشد. عن أبي الحواری قال: سمعتُ أبا الفرج يقول: قال علي بن ابي
 طالب - عليه السلام -: « مَا يَسْرُلِي لَوْ مِتُّ طِفْلاً، وَ أُدْخِلْتُ الْجَنَّةَ، وَلَمْ أَكْبُرْ فَأَعْرِفْ
 رَبِّي. »

و قال فی الباب السادس و الاربعین و ثلاثمائة^۲: القوى الحسّية من الإنسان أتمّ

۱. اخلاق محتشمی، ص ۷۱

۲. الفتوحات المکیة، چاپ سُرّبی، ج ۳، ص ۲۵۰.

القوى، لأنَّ لها اسم الوهَّاب، لأنَّها هى التى تهب القوى^١ الروحانية، ما يتصرَّف^٢ فيه، و ما تكون^٣ به حياتها العلمية، من قوَّة خيال و فكر و حفظ و تصوير و وهم و عقل، و كلَّ ذلك من موادَّ هذه القوى الحسَّية. و لهذا قال الله - تعالى - فى الذى أحبه من عباده: ^٤ «كُنْتُ سَمِعُهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَ بَصَرُهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ»، و ذكر الصورة المحسوسة، و ما ذكر من القوى الروحانية شيئاً، و لا أنزل نفسه منزلتها. لأنَّ منزلتها منزلة الإفتقار إلى الحواس، و الحق لا ينزل منزلة من يفتقر إلى غيره، و الحواس مفتقرة إلى الله لا إلى غيره. فنزل^٥ لمن هو مفتقر إليه، لم يشرك به أحداً. فأعطاهما الغنى. فهى تؤخذ^٦ منها و عنها، و لا تأخذ هى من ساير القوى إلا من الله. فأعرِف شرف الحس و قدره و أنَّه عين الحق!

و لهذا لا يكمل^٧ النشأة الآخرة إلا بوجود الحس و المحسوس، لأنَّها لا تكمل إلا بالحق. و القوى الحسَّية هم الخلفاء على الحقيقة فى أرض هذه النشأة عن الله. ألا تراه سبحانه كيف وصف نفسه بكونه « سميعاً، بصيراً، متكلماً، حياً، عالماً، مريداً » و هذه كلّها صفات لها أثر فى المحسوس، و يحس الإنسان من نفسه قيام هذه القوى به؛ و لم يصف سبحانه نفسه بأنَّه عاقل و لا مفكر و لا متخيّل و ما أبقى له من القوى الروحانية إلا ما للحس مشاركة فيه، و هو الحافظ و المصور، فإنَّ الحس له أثر فى الحفظ و التصوير. فلو لا الاشتراك ما وصف الحق بهما نفسه،^٨ فهاتان صفتان روحانية و حسَّية.

فتنبّه لما نبّهناك عليه! فأعملتك أنَّ الشرف كلّهُ فى الحس، و أنَّك جهلت أمرك و قدرك. فلو عملت نفسك علمت ربك، كما أنَّ ربك علمك، و علم العالم بعلمه بنفسه، و أنت صورتَه. فلا بُدَّ أن يشاركه^٩ فى هذا العلم، فتعلمه من عملك بنفسك. و

١. الفتوحات المكيّة: للقوى

٢. همان: تتصرف

٣. همان: ما يكون

٤. بحار الأنوار، ج ٦٧، ص ٢٢

٥. الفتوحات: فينزل

٦. همان: يؤخذ

٧. همان: لا تكمل

٨. همان: + فهو الحافظ المصور

٩. همان: تشاركه

هذه نكتة ظهرت من رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - حيث قال: « مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ ».^١ إذ كان الأمر في علم الحقّ بالعالم علمه بنفسه؛ وهذا نظير قول تعالى: ﴿ سَتُريهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ ﴾^٢ فهو انسان واحد ذو نشأتين ﴿ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ - لِلرَّائِينَ - أَنَّهُ الْحَقُّ ﴾ لا غيره. فانظر يا وليّ ما ألطف رسول الله - صلى الله عليه وآله وسلم - بأئمته، و ما أحسن ما علّمهم^٣ و ما طرق لهم. فنعم المدرّس و المطرّق! جعلنا الله ممّن مشى على مدرّجته حتّى التحق بدرّجته؛ آمين ».

در غلامی تو جان آزاد شد وز آدبهای تو عقل استاد شد
و در حدیث صحیح که وارد است: « الْعِلْمُ عِلْمَانِ: عِلْمُ الْأُبْدَانِ وَ عِلْمُ الْأُديَانِ »،^٤ به تقدیم علم ابدان بر ادیان مؤیّد این معنی است؛ و همچنین در حدیث قدسی است که « أَنَا اللَّهُ وَ أَنَا الرَّحِمُ، وَ شَقَقْتُ^٥ لَهَا إِسْمَهَا مِنْ إِسْمِي. فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ، وَ مَنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُهُ ».^٦

قال صدرالمحققين في شرحه: « الرَّحِمُ اسمٌ لحقيقة الطبيعة، و هي حقيقة جامعة بين الحرارة و البرودة و اليبوسة و الرطوبة، يعنى^٨ أنّها عين كلّ واحدة من الأربعة من غير مضادة، و ليس كلّ واحد من الأربعة من كلّ وجه عينها، بل من بعض الوجوه، و صلتها بمعرفة مكانتها و تفخيم قدرها، إذ لولا المزاج المتحصّل من أركانها لم يظهر تعيّن الروح الإنساني، و لا أمكنه الجمع بين العلم بالكلّيات و الجزئيات، الذي به توسّل إلى التحقيق بالمرتبة البرزخية المحيطة بأحكام الوجوب و الإمكان؛ و الظهور بصورة الحضرة و العالم تماماً. و أمّا قطعها فبإزدرائها، و بخس حقّها، فإنّ مَنْ بخس حقّها فقد بخس حقّ الله تعالى، و جهل ما أودع فيها من خواصّ الأسماء.

١. بحار الأنوار، ج ٢، ص ٣٢

٢. فصلت: ٥٣

٣. الفتوحات: اعلمهم

٤. بحار الأنوار، ج ١، ص ٢٢٥

٥. شرح الأربعين: شَقَقْتُ؛ مج: شَقَقَهُ

٦. صحيح بخارى، كتاب الأدب، ص ١٣ و مسند أحمد ابن حنبل، ج ١، ص ١٩٥ و ٣٢١

٨. همان: بمعنى

٧. شرح الأربعين، ص ٨٢

و من جملة إزدرائها، مذمة^١ متأخرى الحكماء لها، و وصفها بالكدورة و الظلمة و طلب الخلاص من أحكامها و الإنسلاخ من صفاتها.

فاعلموا أنَّ كلَّ كمال يحصل للإنسان بعد مفارقة النشأة الطبيعية، فهو من نتائج مصاحبة الروح للمزاج الطبيعى و ثمراته. و إنَّ الانسان بعد المفارقة إنما ينتقل من الصور الطبيعية إلى العوالم التى هى مظاهر لطائفها، و فى تلك العوالم يتأتى لعموم السعداء رؤية الحق الموعود بها فى الشريعة، و المخبر عنها أنَّها أعظم نعم الله على أهل الجنة؛ فحقيقة يتوقَّف مشاهدة الحق عليها كيف يجوز أن يزدرى، و أمَّا الذى حال الخواص من أهل الله كالكمَّل و من يُدانيهم، فإنَّهم فإن فازوا بشهود الحق و معرفته المحقَّقة هنا، فإنَّه إنما تيسر لهم ذلك بمعونة هذه النشأة الطبيعية حتَّى التجلَّى الذاتى الأبدى الذى لاحجاب بعده، و لا مستقرَّ للكمَّل دونه، فإنَّه باتفاق الكمَّل من لم يحصل له ذلك فى هذه النشأة الطبيعية لم يحصل بعد المفارقة، و إليه الإشارة بقوله - عليه الصلوة و السلام - :^٢ « إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ انْقَطَعَ عَمَلُهُ »، الحديث.

اگر سائلى گوید که: «چون تعیین روح و ظهور کمالات او موقوف است بر تحصیل مزاج طبیعى، پس مقدّم باشد بر روح؛ و جهت تقدیم علم ابدان در حدیث بر علم ادیان این است؛ و حال آنکه به صحت رسیده است از رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم - قال: « خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْوَاحَ قَبْلَ الْأَجْسَادِ بِالْفَنَى عَامٍ »،^٣ و تصریح کرده شیخ در کتب خود سیما در باب نکاحات که وجود ارواح مقدّم است بر تعیین عالم مثال که مقدّم است بر وجود اجسام بسیطه؛ چه جای ابدان مرکّبه. فما التوفيق بین القولین؟»

جواب گوئیم: تقدّم و سبق، وجود ارواح عالیّه کلیّه را است. امّا توقّف بر بدن، ارواح جزئیّه را است، موافقاً لما ثبت فى الحکمة. و چون ارواح عالیّه - مسمّی به

٢. بحار الأنوار، ج ٢، ص ٢٣

١. شرح الأربعین: و القطع + مذمة

٣. همان، ج ٤٧، ص ٣٥٧

عقول—هر آينه واسطه است در تعيّن نفوس كليّه، و او واسطه است در تعيّن نفوس جزئية، حسب تعيّن الأمزجة الطبيعية، تعبير فرمود—صلى الله عليه وآله وسلم—از هر تقدّمى به «ألف عام»، تنبيهاً على قوّة التفاوت بين المراتب؛ والله أعلم!

قال فى الفتوحات المكيّة^١: «السؤال العشرون ومائة: ما القبض؟ الجواب: قال الله تعالى: ﴿وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ﴾^٢. والأرواح تابعة للأجسام، ليست الأجسام تابعة للأرواح. فإذا قبض على الأجسام، فقد قبض على الأرواح فإنّها هياكلها. فأخبر أنّ الكلّ فى «قبضته». وكلّ جسم أرض بلاشكّ لروحه؛ وما ثمّ إلّا جسم وروح. غير أنّ الأجسام على قسمين: عنصرية و نورية، وأيضاً طبيعية. فربط الله وجود الأرواح بوجود الأجسام، وبقاء الأجسام ببقاء الأرواح؛ وقبض عليها ليستخرج ما فيها، ليعود بذلك عليها؛ فإنّه منها يعيدها،^٣ ومنها يخرج ما فيها: ﴿مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى﴾^٤.

و قال فى الباب التاسع و الستين^٥ فى معرفة أسرار الصلاة: «اعلم أنّ جميع الأعضاء تبع للقلب فى كلّ شىء دنيّاً و آخرّة. قال—صلى الله عليه وآله وسلم—: «إنّ فى الجسد مضغة إذا صلحت صلح سائر الجسد، وإذا فسدت فسدت سائر الجسد: ألا وهى القلب!»^٦ فإن أراد الشرع بالقلب هنا «المضغة» التى فى الإنسان،^٧ ولا يريد بالقلب «لطيفته» و «عقله» مثل قوله تعالى: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾^٨ و هو قوله: ﴿وَمَا يَذْكُرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾^٩. فيريد بالصلاح و الفساد، ما يطرأ فى البدن من الصّحة و المرض و الموت. فإنّ القلب الذى هو المضغة التى محلّ^{١٠} الروح الحيوانى؛ و منه ينتشر الروح الحساس الحيوانى فى جميع الجسد؛ و هو

١. الفتوحات المكيّة، ج ١٣، ص ٦٤

٢. الزمر: ٦٧

٣. الفتوحات: يغذيها

٤. طه: ٥٥

٥. الفتوحات المكيّة، ج ٨، صص ٨٥—٨٢

٦. بحار الأنوار، ج ٥٨، ص ٢٣

٧. الفتوحات: التى + يحتوى عليها الصدر، «فصلاحه و فساده هو ما يطرأ على الجسم من الصّحة و

٨. سورة ق: ٣٧

المرض».

٩. البقرة: ٢٦٩

١٠. الفتوحات: هو محلّ

البخار الخارج من تجويف القلب من حرارة الدم الذى فيه. فإذا كان صالحاً، صلح الجسد كله فكان صحيحاً؛ وإذا فسد، فسد الجسد كله، فسرت فيه العلل والأمراض. فهو تنبيه من الشارع معرفة ما هو الأمر عليه.

فى هذا^١ الجسم الطبيعى الذى هو آلة للطيفة الإنسانية فى إظهار ما كلفته الشارع، من الطاعات التى تختص بالجوارح. فإذا لم يتحفظ الإنسان فى ذلك، و لم ينظر إلى إصلاح مزاجه و روحه الحيوانى المدبّر لطبيعة بدنه، اعتلت القوى و فسد الخيال و التصوّر من الأبخرة الفاسدة الخارجة من القلب و ضعف الفكر؛ و قلّ الحفظ؛ و تعطلّ العقل لفساد الآلات؛ و بالنقيض فى إصلاح ذلك. فاعتبر الشارع الأصل المفسد، إذا فسد لهذه الآلات، و المصلح إذا صلح لهذه الآلات. إذ لا طاقة للإنسان على ما كلفه ربّه، إلا بصلاح هذه الآلات و صحتها من الأمور المفسدة لها؛ و لا يكون ذلك إلا من القلب. فهذا من جوامع كلامه - صلى الله عليه و آله و سلم - . فلو أراد بالقلب العقل هيهنا ما جمع من الفوائد ما جمع بإرادته القلب الذى فى الصدور. و لهذا نصّ بإسم «المُضْغَةِ»، حتّى لا يتخيّل^٢ خلاف ذلك، و لا يحمل على «العقل». و كذلك قال الله - تعالى - : ﴿وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾^٣ فإذا فسدت عميت عن إدراك ما ينبغى. فإنّ فساد عين البصيرة، إنّما هو من فساد البصر؛ و فساد البصر إنّما هو من فساد محلّه؛ و فساد محلّه إنّما هو من فساد روحه الحيوانى الذى محلّه القلب.

خاتمة المقال

در توضیح و تتمیم کلام در بیان نسبت میان روح منفوخ الهی و بدن منفوخ فيه
انسانى به عون و تأييد ربّانى
إعلم - أيدك الله بروح منه - كه آدمى را ظاهرى است و باطنى، و ملكى و

٢. همان: لا نتخيّل

١. الفتوحات: فإنّ العلم + فى هذا

٣. الحج: ٤٦

ملکوتی. ظاهر آدمی مرکب است از نفس و بدن. نفس در اصطلاح قوم عبارت از بخاری لطیف است که حامل قوۀ حیات و حس و حرکت ارادی است، و منشأ آن دل است، و حکیم آن را روح حیوانی خوانند. و بدن غلاف آن روح است، و مورد آثار و محلّ مشاعر و حواسّ او؛ و این هر دو از عالم ملک است و مرکب از طبایع اربع.

اما باطن او روح انسانی که بسیط است و از عالم امر است، همچنانچه روح حیوانی مرکب است و از عالم خلق: ﴿أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾^۱. عالم امر عبارت از عالمی است که مقدار و کمیت و کیفیت و مساحت نپذیرد، برضدّ عالم خلق كما قالوا: «الخلق في الأشباح والأمر في الأرواح»؛ و اسم امر بر عالم ارواح از آن حیثیت است که به اشاره «كُنْ» ظاهر شده بی واسطه مادّه و مدّت؛ و اگر چه عالم خلق هم به قول «كُنْ» موجود شده اما به واسطه موادّ و امتداد ایام: ﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ﴾^۲؛ و قوله تعالى: ﴿قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾^۳ یعنی از منشأ کاف و نون خطاب «كُنْ» برخاسته، به بدیع فطرت بی مادّه و هیولی. چه حیات از «هو الحيّ» یافته بی واسطه، و قائم به صفت قیومی گشته بی سببی حادث.

قال في الفتوحات^۴: «فإن قلت: و ما عالم الخلق و الأمر، و الله يقول: ﴿أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ﴾^۵؟ قلنا: عالم الأمر ما وجد عن الله، لا عند سبب حادث؛ و عالم الخلق ما أوجده الله عند سبب حادث.»

و قال في موضوع آخر: «عالم الأمر كلّ موجود لا يكون عند سبب كوني يتقدّمه، ولكلّ موجود مشرب، و هو الوجه الخاصّ الذي لكلّ موجود عن سبب و عن غير سبب.»

۱. الأعراف: ۵۴

۲. همان

۳. الإسراء: ۸۵

۴. الفتوحات المکیّة، ج ۱۳، ص ۱۷۵

۵. الأعراف: ۵۴

و همچنانچه حسّ و حیات بدن از روح حیوانی است، حسّ و حیات روح حیوانی از روح انسانی ربّانی است. قاسم:

حیاتِ تن ز جان آمد، حیاتِ جان ز جان جان

زهی حکمت زهی قدرت، زهی مُعجز زهی برهان

قال الشيخ ابو محمد روزبهان - قدس روحه العزيز - : « الروح أمر ربّاني قدسيّ جنانيّ، خلق من حياة أبدية؛ ربّاه الله - تعالى - فى ظلّ جلاله، وضوء بهائه، و عكس صفاته، لا يدخل تحت سكرة الموت. و ما ذكره الله - تعالى - انّ النفس تذوق الموت، فهى النفس الحيوانية البشرية المركّبة من الطبائع. »

و قال فى الباب الثانى من الفتوحات^١: « الحياة الأزلية ذاتية للحى، لا يصحّ لها انقضاء. الا ترى الارواح؟ لما كانت حياتها ذاتية لها، لم يصحّ فيها موت البتّة. و لما كانت الحياة فى الأجسام بالعرض، قام بها الموت و الفناء. فإنّ حياة الجسم الظاهرة من آثار حياة الروح، كنور الشمس الذى فى الأرض من الشمس؛ فإذا مضت، تبعها نورها و بقيت الأرض مظلمة. كذلك الروح إذا رحل عن الجسم إلى عالمه الذى جاء منه، تبعته الحياة المنتشرة منه فى الجسم الحى؛ و بقى الجسم فى صورة الجماد فى رأى العين. فيقال: مات فلان؛ و تقول الحقيقة: ترجع^٢ إلى أصله: ﴿ مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى ﴾^٣. كما رجع ايضاً الروح إلى أصله حتى يوم البعث و النشور، يكون من الروح تجلّى الجسم^٤ بطريق العشق؛ فتلتئم أجزاؤه، و تتركّب أعضاؤه بحياة لطيفة جدّاً، تُحرّك الأعضاء للتأليف، اكتسبته من التفات الروح. فإذا استوت البنية، و قامت النشأة الترابية، تجلّى له الروح « بالريقة الإسرافيلية » فى « الصور المحيط »؛ تسرى الحياة فى أعضائه، فيقوم شخصاً سوياً، كما كان فى أوّل مرة: ﴿ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ﴾^٥، ﴿ وَ أَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا ﴾^٦،

١. الفتوحات المكيّة، ج ١، ص ٢٤٤

٢. همان: رجع

٣. طه: ٥٥

٤. الفتوحات: للجسم

٥. الزمر: ٦٨

٦. الزمر: ٦٩

﴿كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ﴾^۱، ﴿قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ﴾^۲، فإِذَا شَقِئْتُ أَوْ سَعِيدٌ.»
 وقال في الباب السادس والأربعين وثلاثمائة: ^۳ «لَمَّا سَوَى اللَّهُ جِسْمَ الْعَالَمِ، وَ
 هُوَ الْجِسْمُ الْكُلُّ الصُّورِي فِي جَوْهَرِ الْهَبَاءِ الْمَعْقُولِ، قَبْلَ فَيْضِ الرُّوحِ الْإِلَهِيِّ الَّذِي
 لَمْ يَزَلْ مُنْتَشِراً غَيْرَ مُعَيَّنٍ. إِذْ لَمْ يَكُنْ ثَمَّةَ مَنْ يَعْيِّنُهُ، فَحَيَّى جِسْمَ الْعَالَمِ بِهِ. فَكَمَا تَضْمَنُ
 جِسْمُ الْعَالَمِ شَخْصِيَّاتِهِ،^۴ كَذَلِكَ ضَمَّنَ^۵ رُوحَهُ شَخْصِيَّاتِهِ: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ
 نَفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾^۶.

عطار فرماید:

فی الحقیقه هر چه پیدا و نهان است جمله آثار جهان افروز جان است
 اصل جان نور مجرد دان و بس یعنی آن نور محمد دان و بس
 روح کلی محمدی است - علیه الصلوة و السلام و التحیة - که در بدن جسم کل
 منفوخ شده، و تمام اجسام علویه و سفلیه از سماوات و ارضین و عرش و کرسی
 زنده به آن نفخه‌اند.

عطار:

آلا ای مشکِ جان، بگشای نافه که هستی نایب دار الخلافه
 تو ای روح، امر ربّانی تو داری سریر ملک روحانی تو داری
 تو همچون آفتابی گر بتابی کند هر ذره‌ای صد آفتابی
 چو نور آفتابت در مزید است ز ذرات یکی عرش مجید است
 بدان که سیر انسان در این مراتب و مواطن نورانی و ظلمانی اگر چه در واقع
 سبب کمال اوست، و ترفع شأن او به حسب مآل او، امّا بالفعل موجب احتجاب
 روح است به حجب نورانی و ظلمانی. قال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ -: «إِنَّ لِلَّهِ سَبْعِينَ

۱. الأعراف: ۲۹

۲. یس: ۷۹

۳. الفتوحات المکیّة، چاپ سُربی، ج ۳، ص ۲۴۸

۴. همان: اجسام + شخصیات

۵. همان: تضمن

۶. الأعراف: ۱۸۹

أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَ ظُلْمَةٍ^۱. پس روح قدسی- که چندین هزار سال در خلوت خاص بی واسطه شرف قربت یافته بود و انس با حق گرفته بود- از اعلی علیین قربت و وصلت و لطافت روحانیت به أسفل سافلیین طبیعت افتاد. قال تعالی: ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ﴾^۲ که آن فطرت اصلیه روحیه ﴿فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾^۳ است. ﴿ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ﴾^۴ که آن مرتبه تنزل روح است به حضيض نفس سفلی و طبع بشری. پس بالضروره حجاب بشریه مسدول^۵ می گردد، و به محسوسات عالم محتجب می شود از مشهودات عالم غیب، و دو حالت متناقض در او پیدا می شود. زیرا که مقتضای فطرت اصلیه روحیه الهیه، اخلاق و نعوت محموده است، و مقتضای حیل نفس و طبیعت، ملکات و صفات مذمومه. مولانا:

إهبطوا افکند جان را در بدن	تا به گِل پنهان بود دُرّ عدن
جان پی کیفی شده محبوس کیف	آفتابی حبس عقده اینت حیف
زیر و بالا پیش و پس وصف تن است	بی جهتها ذاتِ جانِ روشن است
پس بزرگان این نگفتند از گزاف	جسم پاکان عین جان افتاد صاف
گفتشان و نقلشان و نقششان	جمله جان مطلق آمد بی نشان
اقتضای جان چو ای دل آگهی است	هرکه آگه تر بود جانش قوی است
خود جهانِ جان سراسر آگهی است	هرکه آگه نیست او از جان تُهی است

بنابر این تناقض اقتضائین در آدمی دو حالت نقیض یکدیگر پیدا می شود. یکی از اقتضای فطرت اصلیه روحیه، و یکی از تقاضای حیل نفسیه طبیعیه؛ و از تعانق و اجتماع امرین متناقضین، انسان صاحب حالتی متوسطه میانه روحانیت و نفسانیت می گردد که برزخ است میانه روح و نفس مسمی به قلب، لتقلبیه بین احکام

۲. التین: ۴

۱. بحارالأنوار: ج ۴۰، ص ۱۹

۴. التین: ۵

۳. همان

۵. مسدول: فرو هشته، شکافته شده.

الروح و النفس؛ و آن نفس ناطقه است که تحقق انسانیت به اوست.
عطار:

جان، بلندی داشت، تن پستی خاک مجتمع شد خاکِ پست و جانِ پاک
چون بلند و پست با هم یار شد آدمی اعجوبه اسرار شد

زیرا که به این اجتماع حالتی که حدّ فاصل است میانه وحدت روحی و کثرت نفسی، و میانه اجمال علوم کلیه روحیه و تفصیل علوم جزئیة نفسیه، و میانه لوازم و احکام تجرّد و تجسّم در او پیدا می شود؛ و حامل این برزخیت که آدمی به اعجوبه اسرار است دل اوست، که حکما آن را «نفس ناطقه» می گویند، و حکمای یثربی آن را «لطیفه انسانی» می خوانند؛ و حکمت در تنزّل روح از موطن لطافت و صفای روحی به موطن کثافت و ظلمت طبیعت، جهت تحصیل این مرتبه قلبیه است.

ما از هوای گنبد عالی حصار چرخ در خانه های گِل بی جان و دل آمدیم

همچنان چه در کلام صدرالمحققین گذشت که «لولا المزاج المتحصّل من الأركان الأربعة، لم يظهر تعین الروح الإنسانی، و لما أمکنه الجمع بین العلم بالکلیات و الجزئیات الذی به توّسل إلى التحقيق بالمرتبة البرزخية المحیطة بأحكام الوجوب و الإمكان، و الظهور بصورة الحضرة و العالم تماماً.»

و قال -رضی الله عنه- فی کتاب النفحات: ^۱ «فالسیر و السلوک و التوجّه بالرياضة و المجاهدة، و العلم و العمل المحقّقین المتأصّلین بأصول الشرائع، و التصریفات الربّانية، یثمر بعناية الله و مشیتة انصبغ القوى المزاجية، بوصف الروح الحيوانی، فی الجمع بین خاصية البساطة و التجريد، و بین التصرفات المختلفة، بالقوى المتعدّدة فی فنون الأفعال و التصریفات الظاهرة فی بدن الإنسان، بالقوى والآلات.

و الروح الحيوانی، کماله الأوّل انصباغه بأوصاف النفس الناطقة؛ و النفس الناطقة الجزئية، کمالها الأوّل تحقّقها بوصف خازن الفلک الأوّل، المسمّى فی

۱. النفحات، نسخه عکسی، ص ۴۶

الشرائع بإسماعیل، و عند أهل النظر بالفعّال. و کمالها المتوسّط ظهورها و تحقّقها بوصف النفس الکلیّة، و اکتسابها أحكامها علی وجهٍ یوجب لها التعدّی منها إلی المرتبة العقلية و الروح الکلی، ثمّ الإتّصال بجناب الحقّ، و الإستهلاك فیہ بغلبة حکم الحقیّة علی الخلقية، و زوال الخواصّ الإمكانية و التقييدية بأحكام الوجوب، و بقهر حکم الحقّ الواحد القهّار کُلّ حکم و وصفٍ کان یضاف إلی سواه؛ و هذا القهر یرد علی کُلّ ما امتاز من مطلق الغیب الکلی الرّبّانی، و تلبّس بواسطة الأحوال الإیجابية، بأحكام الإمكان و التقييدات الکونية المتحصّلة من الشروط و الوسائط. فیستهلك الجزء فی کلّه، و یرعود الفرع إلی أصله، مستصحباً خواصّ ما مرّ علیه، و استقرّ فیہ مدّة، و وصل إلیه. کما ورد کان أصله ماءً، فسرّی فی مراتب التركيب و الموادّ، و اکتسب بسرّایتہ ما صحبه بعد مفارقة التركيب، من طعمٍ و رائحةٍ و خواصّ آخر، و لا یقدح شیءٌ منها فی وحدته و بساطته.

فی کتاب اصطلاحات القوم: « اللطيفة الإنسانية، هی النفس الناطقة المسمّاة عندهم بالقلب. و هی فی الحقيقة تنزیل للروح إلی رتبةٍ قرینةٍ من النفس، مناسبةٍ لها بوجهٍ، و مناسبةٍ للروح بوجهٍ. و یسمّی الوجه الأول الصدر، و الثاني الفؤاد. »
چون قلب انسانی صاحب و جهین است، رویی به روح ربّانی دارد و از او استفاضه می‌کند، و رویی به روح حیوانی دارد، جهت افاضه حیات و شعور؛ جمیع حواسّ خمس ظاهر و باطن و سایر کمالات بدنی اوست.
مولانا:

جسم از جان روز افزون می‌شود	چون رود جان، جسم بین چون می‌شود
حدّ جسمت یک دوگز خود بیش نیست	جان تو تا آسمان جولان که نیست
تا به بغداد و سمرقند ای هُمام	روح را اندر تصوّر نیم گام
دو درم سنگ است پیه چشمتان	نور روحش تا عنان آسمان
نور بی این چشم می‌بیند به خواب	چشم بی این نور چبود جز خراب
جان ز ریش و سبلت تن فارغ است	لیک تن بی جان بود مُردار و پست

باز نامه روح حیوانی است این پیشتر رو روح انسانی ببین
 بگذر از انسان هم و از قال و قیل تالب دریای جان جبرئیل
 بعد از آنت جان احمد لب گزد جبرئیل از بیم تو واپس خزد
 گوید ار آیم به قدر یک کمان من به سوی تو بسوزم در زمان
 و در عرائس است^۱ فی تفسیر قوله تعالی: ﴿مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى﴾^۲ که «اشاره در آن به اجسام و هیاکل است، از برای آنکه ارواح
 از عالم ملکوت است؛ و اگر نه آنکه مستور داشتی حق تعالی آن را به ستور قوالب
 ترابیه، هر آینه پُر شدی اکوان و حدثان از روحی واحد، و محترق شدی جمیع آن از
 نور او؛ و بدرستی که خدای تعالی ریخته است از اکسیر ارض از برای ارواح،
 سنابک^۳ اشباح از برای معادن افراح، و تربیت می‌کند این اشباح را به نظام تجلیات
 جمالیه و جلالیه بقوله تعالی: ﴿وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا﴾^۴ پس چون تمام شد
 تربیت آن اشباح از نور فعل حق تعالی، باز می‌گردد هیاکل و ارواح بر نعوت
 روحانیه، و مقاومت نمی‌تواند کرد ارض حمل او را، و موضع او عالم غیب است.
 نِعَمِ التراب یا عاقل، هو معادن نور الفعل و مصدر خاصية القبض الجبروتية. ما
 أشرف هذه الطينة حيث تخمرت بقبضة الأزل والأبد. كان معدننا^۵ معادن تلك
 الصفات، ورجوعنا من الصفات إلى عالم الذات. ألا ترى كيف قال سبحانه في أصل
 خلقنا: ﴿خَلَقْتُ بِيَدَيَّ﴾^۶، ﴿وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي﴾^۷. فصدرنا من الصفة لرؤية
 الذات، و صدرنا من الذات للعلم بالصفات. أنظر كيف قال لحبيبه - عليه الصلوة و
 السلام -: ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ﴾^۸.
 اما چون مرکب است این روح حیوانی از ارکان اربعه عالم سُفلی، عناصر میل

۱. عرائس البیان، نسخه خطی، ص ۳۶۴

۲. طه: ۵۵

۳. عرائس البیان: سبایک

۴. الزمر: ۶۹

۵. عرائس البیان: معدنها

۶. سورة ص: ۷۵

۷. سورة ص: ۷۲

۸. القصص: ۸۵

او به سفل است و کثافت، و بُعد از حقّ تعالی، و رغبت و حرص در دنیاویّات، و شهوت و غضب و غیر ذلک که از لوازم و نتایج ارکان عالم طبیعت است، چنان که سایر حیوانات.

عطار:

در میان چار خصم مختلف کی توانی شد به وحدت متّصف
 گرمیت در خشم و شهوت می‌کشد خشکیت در کبر و نخوت می‌کشد
 سردیت افسرده دارد بر دوام وز تری رعنائیت آید مُدام
 صاحب بحر الحقائق آورده است که نفس را دو صفت است ذاتی که از مادر آورده - یعنی از عناصر اربعه - و باقی صفات ذمیمه از این دو اصل تولّد کند، و آن هوا و غضب است؛ هوا میل و قصد باشد به سوی سفل که از خاصیت آب و خاک است؛ و غضب ترفع و تکبر و تغلب و آن صفت باد و آتش است؛ و خمیر مایه دوزخ این صفت است؛ و بالضروره این دو صفت در نفس می‌باید تا به صفت هوا جذب منافع خویش کند، و به صفت غضب دفع مضرات از خود نماید، تا در عالم کون و فساد وجود او باقی ماند و پرورش یابد. اما این دو صفت را به حدّ اعتدال نگه می‌باید داشت به میزان شریعت در کلّ حال، تا هم نفس و بدن به سلامت ماند و هم عقل و ایمان در ترقی باشد.

عطار:

همچنان کز چار خصم مختلف شد تنت هم معتدل هم متّصف
 جانت را عشقی بباید گرم گرم ذکر را رطب اللّسانی نرم نرم
 زهد خشک باید و تقوای دین آه سردت باید از برد یقین
 تا چو گرم و سرد و خشک و تر بود اعتدال جانت نیکوتر بود
 قال فی الباب الثامن و الأربعین من الفتوحات^۱: «اعلم أنّ لطیفة الإنسان المدبّرة جسده، لمّا کان لها وجه إلى النور المحض الذی هو أبوها، و وجه إلى الطبیعة - و

۱. الفتوحات المکیّة، الباب الثامن و الأربعون و مائة، ج ۱۴، ص ۴۵۸

هِيَ الظُّلْمَةُ الْمُحَضَّةُ - الَّتِي هِيَ أُمُّهَا، كَانَتِ النَّفْسُ النَّاطِقَةُ وَسَطًا بَيْنَ النُّورِ وَالظُّلْمَةِ؛ وَ سَبَبُ تَوَسُّطِهَا فِي الْمَكَانَةِ لَكُونِهَا مُدْبِرَةً، كَالنَّفْسِ الْكَلْبِيَّةِ الَّتِي بَيْنَ الْعَقْلِ وَالْهَيُولَى الْكُلِّ؛ وَ هُوَ جَوْهَرٌ مَظْلَمٌ، وَ الْعَقْلُ نَوْرٌ خَالِصٌ. فَكَانَتِ هَذِهِ النَّفْسُ النَّاطِقَةُ كَالْبَرْزَخِ بَيْنَ النُّورِ وَالظُّلْمَةِ، تَعْطِي كُلَّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ. فَفَتَى غَلَبَ أَحَدُ الطَّرَفَيْنِ كَانَتِ لَهَا غَلَبٌ عَلَيْهَا. وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا مِيلٌ إِلَى أَحَدِ الْجَانِبَيْنِ، تَلَقَّتِ الْأُمُورَ عَلَى اعْتِدَالٍ، وَ أَنْصَفَتْ وَ حَكَمَتْ بِالْحَقِّ.»

دوانی:

آدمیزاده طرفه معجونى است كز فرشته سرشته وز حيوان
گر کند ميل اين شود كم از اين وركند ميل آن شود به از آن
قال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - : « إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ الْمَلَائِكَةَ وَ رَكَّبَ فِيهِمُ الْعَقْلَ، وَ خَلَقَ الْبَهَائِمَ وَ رَكَّبَ فِيهَا الشَّهْوَةَ، وَ خَلَقَ بَنَى آدَمَ وَ رَكَّبَ فِيهِمُ الْعَقْلَ وَ الشَّهْوَةَ. فَمَنْ غَلَبَ عَقْلُهُ شَهْوَتُهُ فَهُوَ أَعْلَى مِنَ الْمَلَائِكَةِ، وَ مَنْ غَلَبَ شَهْوَتُهُ عَقْلُهُ فَهُوَ أَدْنَى مِنَ الْبَهَائِمِ ».^۱ يعنى بدرستى كه خداى تعالى ملائكه آفريد و ايشان را عقل داد، و بهائم آفريد و در ايشان شهوت نهاد، و بنى آدم آفريد و تركيب كرد در ايشان عقل و شهوت هر دو؛ و لهذا آدمى صاحب مجاهده است و قابل ترقى و تنزل، به خلاف ملائكه و بهائم.

مولانا:

آن دو قوم آسوده از جنگ و حراب وین بشر با دو مخالف در عذاب

مجنون:

هوى ناقتى خلفى و قدامى الهوى و ائسى و اياها لمختلفان

مولانا:

۱. بحار الأنوار، ج ۵۷، ص ۲۹۹

جان زهجر عرش اندر فاقه‌ای تن زعشق خارُبُن^۱ چون ناقه‌ای
جان گشاید سوی بالا بالها در زند تن در زمین چنگالها
هر سعادت‌مندی که در این کشاکش، عاقبة الامر مقتضی عقل او بر هوای نفس
او غالب شد، پس او اعلاست از ملائکه!
مولانا:

مرد، اوّل بسته خواب و خور است آخر الامر از ملائک برتر است
آتشی کاوّل ز آهن می‌جهد او قدم پس سست بیرون می‌نهد
دایه‌اش پنبه است اوّل لیک اخیر می‌رساند شعله‌ها را بر اثر^۲
در پناه پنبه و کبریتها شعله و نورش بر آید بُرسها^۳
چون نشئات متخالفة الإقتضائات در ملک مفقود است، صاحب مجاهده
نیستند؛ و عبادت ایشان مقتضی طبیعت ایشان است؛ و علم و معرفت و جمیع
کمالات ایشان قابل ترقّی و تنزّل و اختلاف در احوال نیست. به خلاف انسان که به
واسطه جمعیت او نشئات متخالفه را، گاه عالم است و گاه جاهل، گاه عابد است و
گاه ذاهل.

قال فی الفتوحات: ^۴ «فإنّ الإنسان من حیث مجموعیته - و ما لجمعیته من
الحکم - جاهل باللّه حتّی ینظر و یفکر و یرجع إلی نفسه، فیعلم أنّ له صانعاً صنعه و
خالقاً خلقه. فلو أسمع الله نطق جلدّه أو یده أو لسانه أو رجله، یسمعه^۵ ناطقاً
بمعرفته برّیه، مسبحاً لجلاله و مقدّساً: ﴿يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمُ أَلْسِنُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ
بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾^۶. ﴿وَقَالُوا لِمَلُودِهِمْ لَمْ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا﴾. فإنّ الإنسان من حیث تفصیله
عالم باللّه، و من حیث جملته جاهل باللّه حتّی یتعلّم، أی یعلم بما فی تفصیله؛ فهو

۱. خارُبُن: بوته خار، گیاه خاردار؛ فاقه: نیازمندی، فقر

۲. اثر: هوا، فلک نهم مافوق تمام افلاک ۳. بُرس: پنبه

۴. الفتوحات المکیّة، ج ۱۲، ص ۳۳۴ ۵. همان: لِسْمَعَه

۶. النور: ۲۴ ۷. السجدة: ۱۷

العالم الجاهل! ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُوَّةٍ أَعْيُنٌ﴾^۱.

اما آن خاسر خابث نامرد مخنث گوهر، که شهوتِ نفس و خواهشِ طبع او غلبه کند بر تدبیرِ عقل، پس او از بهایم کمتر است!
مولانا:

قسم دیگر با خران ملحق شدند خشم محض و شهوت مطلق شدند
وصف جبریلی در ایشان بود و رفت تنگ بود آن خانه و آن وصف رفت
مرده گردد شخص چون بی جان شود خر شود جان چون پی حیوان شود
قال الله تعالى: ﴿أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ﴾^۲. شیخ مجدالدین بغدادکی
- قدس سره - گفته است: «فسبحان من جمع بین أقرب الأقربین و أبعد الأبعدین
بقدرته». حکمت در آنکه قالب انسان از أسفل سافلین باشد و روحش از اعلی
علیین، آن است که چون انسان بار امانت خواهد کشید، می باید که قوت هر دو عالم
به کمال او را باشد.

مولانا:

توبه تن حیوان، به جانی از ملک تا روی هم بر زمین هم بر فلک
می باید که در دو عالم هیچ چیز به قوت او نباشد، تا به حمل بار امانت را
بکشد؛ و آن قوت از راه صفات می باید نه از راه صورت. لاجرم، آن قوت که روح
انسانی دارد چون از اعلی علیین است، هیچ چیز ندارد در عالم ارواح از ملک و
شیطان و غیر آن؛ و آن قوت که نفس انسان را است چون از أسفل سافلین است،
هیچ چیز را نیست در عالم نفوس نه بهایم را و نه سباع را و نه غیر آن. سهل بن
عبدالله گفته است: «لنفس سرٌّ، و ما ظهر ذلک السرّ علی أحد إلا علی فرعون حیث
قال: ﴿أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى﴾»^۳. و لها سبع حجب سماویة، و سبع حجب أرضیة. فکلما
یدفن العبد نفسه أرضاً سما قلبه سماء. فإذا دفنت النفس تحت الثرى وصل القلب

۲. الأعراف: ۱۷۹

۱. فصلت: ۲۱

۳. النازعات: ۲۴

إلی العرش.»

مولانا:

صورت نفس ار بجویی ای پسر قصه دوزخ بخوان با هفت در
هر نفس نگری و در هر مکر از آن غرقه صد فرعون با فرعونیان
در خدای موسی و موسی گریز آب ایمان را ز فرعونی مریز
دست را اندر احد و احمد بزن ای برادر واره از بوجهل تن
قال علی - علیه السلام - : «وَمَا أَنَا وَنَفْسِي إِلَّا كَرَاعِي غَنَمٍ، كُلَّمَا ضَمَّهَا مِنْ جَانِبٍ انْتَشَرَتْ مِنْ جَانِبٍ»^۱. چه صفت بوقلمون دارد؛ دم به دم رنگی نماید، و لحظه فلحظه به شکلی دیگر برآید؛ هر ساعت نقشی دیگر بر آب زند، و هر نفس نیرنگی دگر آغاز کند.

عطّار:

مرا باری غمی کان پیش آمد ز دست نفس کافر کیش آمد
سگ است این نفس کافر در نهادم که من همخانه این سگ فتادم
ریاضت می کشم جان می دهم من سگی را بو که روحانی کنم من
هر گاه که سگ نفس روحانی شد، فایده تنزیل روح به مرتبه نفس ظاهر می گردد. زیرا که آن زمان می باید که هر صفتی ذمیمه از صفات نفس، صدف گوهر صفتی از صفات الوهیت باشد. بلکه بر حسب: ﴿أُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ﴾^۲ تمام آن سیئات اخلاق و اوصاف با حسنات و قربات تبدل می یابد.

مولانا:

ای خنک جانی که در عشق مال بذل گشتش خان و مان و ملک و مال
شاه جان مر جسم را ویران کند بعد ویرانش آبادان کند
کرد ویران خانه بهر گنج زر وز همان گنجش کند معمورتر

۱. «ما أنتم إلا كإبلٍ ضلّ رعاتها، فكلّما جمعت من جانب انتشرت من جانب» بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۳۳۴

۲. الفرقان: ۷۰

صاحب بحر الحقائق گوید که هر وقت که به تصرّف اکسیر شرع و تقوا صفت هوا و غضب - که صفت ذاتیه اصلیه نفس است - به اعتدال باز آید، که او را به خود تصرّفی نماند الا بر مقتضای شریعت و طریقت، در نفس صفات حمیده پدید آید؛ و از مقام امارگی به مطمئنّی رسد؛ و مطیّه روح پاک گردد؛ و در قطع منازل سفلی و علوی، براق صفت روح را به معارج اعلیٰ علّیین و مدارج قاب قوسینی رساند، و مستحقّ خطاب: ﴿اَرْجِعْ اِلٰی رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَةً﴾^۱ شود.

مولانا:

وقت آن آمد که من عریان شوم نفس بگذارم سراسر جان شوم
عطّار:

هر آن گاهی که در تو من نماند دویی در راه جان و تن نماند
اگر جان و تنت روشن شود زود تنت جان گردد و جان تن شود زود
چو پشت آینه است از تیرگی تن ولی جان روی آینه است روشن
چو روی آینه پشتش شود پاک شود هر دو یکی چه پاک و چه خاک

اعلم - علّمک الله حقائق الإنسانيّة - که ذات انسان حقیقتی است واحده بسیطه، و او را مراتب و اعتبارات است که تعبیر از آن به عقل و نفس و قلب و روح و سرّ و کلمه و غیر ذلک می‌کند. چه روح انسانی ربّانی است که به واسطه تنزّلات به مواطن و مدارک، در سیر وجودی تا مرتبه جسمیت، و به سیر عروجی شعوری تا مرتبه عین ثابت که وصفیه الهیه است، متسمّی می‌شود به اسمی که مناسب آن مرتبه است.

عطّار:

یک آینه جسم و جان دو رویش به حکمت می‌نماید از دو سویش
از این سو چون نماید جسم باشد وز آن سو جان پاکش اسم باشد
و شکّی نیست که تعدّد اسماء قاح نیست در وحدت مسمّی کما فی الاسماء

الالهية.

و اذا تقرّر هذا، گوییم: آن حقیقت وحدانی انسانی را به حسب تدبیر او بدن را «نفس» گویند؛ و همان حقیقت را به حسب دو قوه - که کالوجهین است او را، وجهیش سوی مبدأ که استفاضه انوار الهی می‌کند، و وجهیش سوی روح حیوانی که افاضه می‌کند بر او آنچه از حقّ تعالی بر او مفاض شده بر حسب استعداد او - مسمّی است به «قلب». چه این لطیفه، گاه به واسطه مطالعة مراتب جسمانی معانی امور محسوسه را در باطن تشخیص کند، و بر نتایج عواقب و لوازم و عوارض آن حکم کند؛ و گاه مخدّرات اسرار الهامی و وارده غیبی را از خزانه سِرّ اخراج کند، و به اَلطف عبارات و اَدقّ اشارات بر مظاهر مناظر وجود جلوه دهد.

باز آن حقیقت را به اعتبار ذهول وی از آن وجه که تلی نفس حیوانی است، و اقبال او سوی آن وجه که معانی را از مبدأ کَلّی اصلی خود استفاضه می‌کند، «عقل» گویند؛ و به اعتبار آنکه حیّ است بذاتها، و سبب حیات بدن است و جمیع قوای نفسانی، مسمّی است به «روح»؛ و آن حقیقت را به اعتبار خفای وی در ذات حقّ و فنای کَلّی حقّی «سِرّ روحی» گویند؛ و همان حقیقت را به اعتبار ظهور او در نفس رحمانی همچون ظهور کلمه در نفس انسانی، مسمّی است به «کلمه»؛ و از آن حیثیت که اصل ذات او وصفی است حقّ تعالی را قائم به ذات او، مسمّی است به «عین ثابت».

از صفاتش رسته‌ای روز نخست	با صفاتش باز رو چالاک و چُست
گر در این ره حالِ مردان بایدت	قربِ وصل حالِ گردان بایدت
اوّل از حس بگذر آنگه از خیال	آنگه از دل آنگه از عقل اینت حال
حال حاصل در مقام جان شود	در مقام جانت کار آسان شود

و همچنین است حال در هر یک از مراتب کَلّیه. مثلاً در مرتبه نفسی، متسمّی می‌شود به «آماره» و «لَوّامه» و «مطمئنّه». به حسب مراتب مختلفه و اوصاف متقابل در هر مرتبه، به سبب وصفی دیگر اسم دیگر دارد:

در اوایل، تا هنوز ولایت وجود در تحت تصرف و استیلا و غلبه او باشد، او را «نفس امّاره» گویند.

و در اواسط، چون تدبیر ولایت وجود به تصرف دل مفوض گردد، و نفس به ربقه طاعت و انقیاد او متقلّد شود، و هنوز از انواع صفات نفس و تمرد و استعصای او بقایا مانده باشد، و بدان جهت خود را پیوسته ملامت کند، آن را «نفس لوّامه» گویند.

و در اواخر، چون عروق نزاع و کراهت بکلی از وی منتزع و مستأصل گردد، و از حرکت منازعه با دل طمأنینه یابد، و در تحت جریان احکام او مطیع و رام گردد، و کراهیتش به رضا متبدّل شود، آن را «نفس مطمئنّه» خوانند.

قال الشيخ عبدالرحمن الإسفرائینی فی معنی قول مشاد الدینوری - رَوِّحَ اللَّهُ روحها -: «السماع يصلح لقوم حکموا علی نفوسهم حتّی فنیت حظوظهم، فکنسوا بأرواحهم المزابل»، قال: معناه، السماع لیس لمن له بقیّة من بقایا نفسه؛ لأنّ المستمع عند استماع القول يفهم المعانی المتضمّنة فی طیّ الکلام، فیرد بها علی قلبه وارداتٌ غیبیّة، فیجد بها لذّة فی القلب، و طیبّة فی النفس، و حضوراً فی السرّ. فإن بقیت له فی تلك الحالة بقیّة من بقایا نفسه، فعليه أن یلزم نفسه عن الدخول فی السماع، عند نظر حظوظها من حیث لا یشعر بها صاحبها. فإنّ الشیطان یحکم علی من بقی له بقیّة من الحظوظ النفسانیة، و لو مثقال ذرّة. فإنّ العبد لا یدخل فی مقام العبدیة المختصّه باللّه تعالی بتلك البقیّة كما أشار به - عزّ و جلّ - : ﴿إِنَّ عِبَادِي لَئِیسَ لَكَ عَلَیْهِمْ سُلْطَانٌ﴾^۱. فلهذا قال: «السماع یصلح لقوم حکموا علی نفوسهم حتّی فنیت حظوظهم»، لأنّ السالک لا یزال یحکم علی العدو - أعنی النفس - لسبب القوّة الروحانیة التي تنزل علیه من التأيید الربّانی الرحمانی، حتّی تطمئنّ؛ فإذا اطمأنت اتّصفت بالصفة القلیبة الروحانیة. ألا ترى اللّه تعالی قد وصفها بالصفة القلیبة حیث خاطبها: ﴿يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ﴾^۲، و الإطمینان صفة القلب علی

۱. الحجر: ۴۲

۲. الفجر: ۲۸

الحقيقة. قال تعالى: ﴿أَلَا يَذْكُرُ اللَّهُ تَطْمِئِنُّ الْقُلُوبُ﴾^١، فإنّها كانت فى الأوّل نفساً غير مطمئنة، فإذا اطمأنت انقلبت و أقبلت على الله تعالى راضية مرضية، فصارت قلباً. تو نفست دل كن و دل را چو جان كن پس آنکه جان سوى جانان روان كن معلوم شد كه نفسيه و قلبيه و روحيه و سريه، جميع صفات و قواى انسان است، گاه مغلوب صفت و قوّة نفسيه است و گاه قلبيه؛ و همچنين ساير آن مراتب، حتّى جسميه و انواع عوارض جسميه.

قال فى الفتوحات: «اعلم أنّ الأرواح لها اللطافة. فإذا تجسّدت و ظهرت بصورة الأجسام، كثفت فى عين الناظر إليها، و تنوّع الصور عليها كما تنوّع عليها الأعراض، كحمرة الخجل و صفرة الوجل».

عطّار:

عزيزا سرّ جان و تن شنيدى ز مغز هر سخن روغن کشيدى
تن و جان را منور كن ز اسرار و گر نه جان و تن گردد گرفتار
چو مى بينى به هم يارى هر دو به هم باشد گرفتارى هر دو

عن ابن عباس -رضى الله عنهما- قال: «ما تزال الخصومة بالناس يوم القيامة حتّى يخاصم الروح الجسد، فيقول الروح: ياربّ، إنّما كنتُ روحاً منك، جعلتني فى هذا الجسد فلا ذنب لى؛ و يقول الجسد: ياربّ، كنتُ جسداً خلقتني، و دخل فىّ هذا الروح ميل النار، فيه كنتُ أقوم و به أذهب و به أجىء، لا ذنب لى فيه. قال المقعد للأعمى: إنّى أرى ثمرأ، فلو كانت لى رجلا لتناولت. فقال الأعمى: أنا أُحمِلُك على رقبتى. قال: فتناول من الثمر فأكلا جميعاً، فعلى من الذنب؟ قالوا: عليهما جميعاً. فقال: قد قضيتما على أنفسكما.»

عطّار:

يكى مفلوج بودست و يكى كور از آن هر دو يكى مُفلس يكى عور
نمى يارست شد مفلوج بى پاى نه ره مى ديد كور مانده بر جاى

مگر مفلوج شد بر گردن کور که این یک چشم داشت آن دگر زور
 به دزدی برگرفتند آن دو تن راه به شب در دزدیی کردند ناگاه
 چو شد آن دزدی ایشان پدیدار شدند آن هر دو تن آخر گرفتار
 از آن مفلوج بر کنندند دیده شد آن کور سبک پی پی بُریده
 چو کار ایشان به هم بر هم نهادند در آن دام بلا با هم فتادند
 چو جان رویی و تن رویی دورویند اگر اندر عذابند از دو سویند
 چو محجوبند ایشان در عذابند میان آتش سوزان کبابند

توضیح و تفصیل

در بیان آنکه نسبت روح انسانی ربّانی با بدن از قبیل نسبت ذات

حقّ تعالی است با عالم

و لهذا قال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ -: « مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ، فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ »^۱.
 پس گوییم: الروح ليس في البدن بوالج، و لا عنها بخارج، كما قال - عليه السلام -
 في حقّ الله: « لَيْسَ فِي الْأَشْيَاءِ بِوَالِجٍ، وَ لَا عَنْهَا بِخَارِجٍ »^۲.
 قال في فصوص الحكم^۳: « ربطُ النبيّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - معرفة
 الحقّ بمعرفة النفس فقال: « مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ »^۴. و قال تعالى: ﴿ سَتَرْنَاهُمْ
 آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ ﴾^۵ و هو ما خرج عنك ﴿ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ ﴾ و هو عينك، ﴿ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ
 - أي للناظرين - أَنَّهُ الْحَقُّ ﴾ من حيث إنّك صورته و هو روحك. فأنت له كالصورة
 الجسميّة لك، و هو لك كالروح المدبّر لصورة جسدك.
 رباعی:

حق، جانِ جهان است و جهان همچو بدن املاک، لطایف و حواسّ این تن

۱. بحار الأنوار: ج ۲، ص ۳۲

۲. نهج البلاغه، خطبة ۱۸۶

۳. فصوص الحكم، ابن عربی، ص ۶۹

۴. بحار الأنوار، ج ۲، ص ۳۲

۵. فصلت: ۵۳

افلاک و عناصر و موالید، اعضا توحید همین است و دگرها همه فن و همچنین گویم: لم یحلل الروح فی البدن فیقال: هو فیہ کائن، و لم ینأ عنه فیقال: هو منه بائن كما قال - علیه السلام - فی الله تعالی: «لَمْ یَحْلُلْ فِی الْأَشْیَاءِ فِیْقَالَ: هُوَ فِیْهَا کَائِنٌ، وَلَمْ ینَأْ عَنْهَا فِیْقَالَ: هُوَ مِنْهَا بَائِنٌ».^۱

و همچنین گویم که همچنان چه حق تعالی لا یتجلی فی صورة شخص مرتین، و لا فی صورة اثنین، همچنین گویم: الروح لا یتجلی فی بدن شخص مرتین، و لا یتجلی فی بدن شخصین.

و همچنین که حق تعالی ﴿كُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ﴾^۲ است، و واجب است دوام تنوعات ظهورت الهی در شؤون ذاتیه غیر متناهیة، لا إلی أمدٍ و لا غایة، واجب است به حکم «خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَی صُورَتِهِ»^۳ دوام تنوعات ظهور روح انسانی ربانی در شؤون ذاتیه غیر متناهیة به صور غیر متناهیة بدنیة او إلی الأبد، دنیا و آخرة، کُلَّ آن فی شأن. قال تعالی: ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طِینٍ، ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِی قَرَارٍ مَکِینٍ، ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِینَ، ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَیْتُونَ، ثُمَّ إِنَّكُمْ یَوْمَ الْقِیَامَةِ تُبْعَثُونَ».^۴

مخفی نماند که همان ذاتی که سلاله طین بود، بعینه متّصف به نطفگی شد؛ و همان ذات بعینه، بعد از اعدام نطفگی متّصف شد به خلق علقگی؛ و همچنین همان ذات است که بعد از علقگی متّصف شد به خلق مضغگی؛ و همچنین است کلام در خلق عظامی و انسانی به حیات دنیوی و موت و حیات اخروی.

و آنچه متلو شد از ایجاد و اعدام و خلق و بعث، بعضی از کلیات خلق و بعث اوست. چه همین ذات بعینه، قبل از این خلقها و بعثها، موجود بود به صورت

۱. نهج البلاغه، خطبة ۶۵

۲. الرحمن: ۲۹

۳. بحار الأنوار، ج ۱۱، ص ۱۱۱

۴. المؤمنون: ۱۶ - ۱۲

ذَرَّغِي، و مخاطب به خطاب ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾^۱، و مُجِيب به جواب «بَلَى».

و همچنین قبل از موطن اَلَسْتُ، موطن بی شمار او را بوده به صور مختلفه، در هر موطنی به صورتی که مقتضی آن موطن است.

و بدان که آنچه مذکور شد کلیات خلق و بعث انسان است که در صور اختلاف است و تشابه نیست؛ و الا در هر مرتبه از آن مراتب، مثلاً در مرتبه نطفگی، او را هر آن خلق و بعث است اما به صورت متشابهه، و لهذا محسوس نمی شود.

گلشن:

بود ایجاد و اعدام دو عالم چو خلق و بعث نفس ابن آدم
همیشه خلق در خلق جدید است و گر چه مدّت عمرش مدید است
همیشه فیض فضل حق تعالی بود در شأن خود اندر تجلّی
از آن جانب بود ایجاد و تکمیل وز این جانب بود هر لحظه تبدیل

قال صدر المحققین فی فکّ ختم الفصّ الیوسفی: ^۲ «إعلم أنّ الحقّ هو النور، و النور لا یمكن أن یری فی النور، لأنّ کمال^۳ رؤية النور موقوف علی مقابلة الظلمة، فمتعلّق حبّ الحقّ ایجاد العالم؛ إنّما موجهه حبّ کمال رؤية الحقّ نفسه جملةً من حيث هوّيته و وحدته، و تفصیلاً من حيث ظهوره فی شؤونه. و لما كان من البین أنّ کلّ ما لا یحصل المطلوب إلاّ به فهو مطلوب، لزم تعلّق الإرادة الإلهیة بإيجاد العالم، لتوقّف حصول المطلوب الذی هو عبارة عن کمال الجلاء و الاستجلاء علیه. — کمال جلا یعنی ظهور او به حسب شؤون او، و کمال استجلا یعنی شهود او ذات خویش را به حسب شؤون خویش — و لما كان الشؤون الإلهیة ذاتیةً، و كان الإستجلاء التام للذات لا یحصل إلاّ بالظهور فی کلّ شأن منها بحسبه و رؤيته نفسه، من حيث ذلک الشأن و بمقدار ما یقبله من إطلاقه و تعینّه و خصوصيته، فتوقّف کمال الرؤية علی الظهور^۴ فی جمیع الشؤون؛ و لما كانت الشؤون مختلفةً من حيث خصوصياته و غیر

۱. الأعراف: ۱۷۲

۲. الفکوک، ص ۲۲۹

۳. همان: «لأنّ» محذوف؛ فکمال

۴. همان: ظهوره

منحصرة، و جب دوام تنوعات ظهوراته سبحانه بحسبها لا إلى أمدٍ و لا غاية، و هذا هو سرّ كون الحقّ خلاقاً على الدوام إلى أبد الآباد. »
مولانا:

از آن سوي پرده، چه شهری شگرف است که عالم از آنجاست یک ارمغانی
به نونو هلالی به نونو خیالی رسد تا نماند حقایق نهانی
فی الفصوص^۱: « فما فی الحضرة الإلهية لا تساعها شيء يتكرّر أصلاً. »
قاسم:

کَلْ یوم هو فی شأن چه شأن است چه شأن
یعنی اوصاف کمال تو ندارد پایان
هر ظهوری که کند عزّ تعالی یومی است

جمله ذرات جهان مظهر آن شأن و نشان
فمعنی ﴿ کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ ﴾^۲ ای کَلْ آن هو فی شأن. فی الفتوحات: « الأيام
کثیرة، و منها کبیر و صغیر. فأصغرها الزمن الفرد، علیه یخرج ﴿ کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی
شَأْنٍ ﴾. فسمی الزمان الفرد يوماً لأنّ الشان يحدث فيه أصغر الأزمان و أدقّها. »
بدان که وجود عالم متحقّق نمی شود الاّ به فیضان وجود حقّ تعالی بر او در هر
آن، که اگر منقطع شود این افاضه در آنی واحد، هر آینه منعدم شود عالم برآسه. از
برای آنکه عدم طالب هر ممکن است به حکم امکانیه. پس لابدّ است از حکم
ترجیع جمعی احدی که مقتضی بقا است در هر آن؛ و این وجودات متجدّده در
آنات اگر چه مکرّر می نماید در حسّ ما محجوبان به واسطه اتّحاد در نوع، امّا
بتشخصّاتها مختلف است.

مولانا:

عالم چون آب جوست بسته نماید ولیک
می دود و می رسد نونو این از کجاست

۲. الرحمن: ۲۹

۱. فصوص الحکم، ابن عربی، ص ۶۵

فی الفَصِّ الشَّعِیْبِی^۱: «و ما أحسن ما قال الله - تعالی - فی حَقِّ العَالَمِ و تبدُّله مع الأنفاس «فی خلق جدید» فی واحدة، فقال فی حَقِّ طائفة بل أكثر العالم و هم المحجوبون: ﴿بَلْ هُمْ فِي لُبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾^۲. فلا يعرفون تجديد الأمر مع الأنفاس.»

مولانا:

هر نفس نو می شود دنیا و ما بی خبر از نو شدن وز ارتقا
عمر همچون جوی نونو می رسد مستمری می نماید در جسد
آن ز تیزی مستمر شکل آمد است چون شر کش تیز جنبانی به دست
شاخ آتش را بجنبانی به ساز در نظر آتش نماید بس دراز
این درازی مدّت از تیزی صُنع می نماید سرعت انگیزی صُنع
«لكن عثرت عليه الأشاعرة في بعض الموجودات و هي الأعراض،» چه
مذهب ایشان آن است که العَرَضُ لا یبقی زمانین، «و عثرت عليه الحسبانية فی
العالم كله.» حسبانية که مشهورند به سوفسطایی، برآند که العالم لا یبقی زمانین. «و
جَهْلُهُمْ أَهْلُ النَّظَرِ بِأَجْمَعِهِمْ، لكن أخطأ الفريقان: أما خطأ الحسبانية فبكونهم ما عثروا،
مع قولهم بالتبدّل في العالم بِأَسْرِهِ عَلَى أَحَدِيَةِ عَيْنِ الْجَوْهَرِ الْمَعْقُولِ الَّذِي قَبْلَ هَذِهِ
الصُّورَةِ، و لا يوجد - أي ذلك الجوهر - إِلَّا بِهَا - أي بتلك الصورة - كما لا يعقل أي
تلك الصورة إِلَّا به - أي بالجوهر - .»

یعنی خطای سوفسطائیه آن است که با وجودی که قائل شده اند به تبدّل در
عالم بِأَسْرِهِ، امّا متنّبّه نشده اند به آنکه یک حقیقت است که متلبّس می شود به صور
و أعراض عالم، و موجودات متعیّنه متعدّده می نماید، و ظهور نیست او را در مراتب
کونی جز به این صور و أعراض، چنان که وجود نیست اینها را بدون او. «فلو قالوا
بذلك» یعنی اگر قائل شوند که جوهری وحدانی است که همیشه ثابت و باقی

۲. سورة ق: ۱۵

۱. فصوص الحکم، ابن عربی، ص ۱۲۵

است که هر آن متجلی می شود به صورتی از صور عالم بر حسب اقتضای معانی و حقایق اسمائی، « فازوا بدرجۃ التحقیق ».

مولانا:

قرنها بر قرنهای رفت ای همام وین معانی بر قرار و بر دوام
آب مبدل شد در این جوی چند بار عکس ماه و عکس اختر بر قرار
عکس آخر چند باید در نظر اصل بینی پیشه کن ای کج نظر
« و أمّا الأشاعرة فما علموا أنّ العالم كلّه مجموع أعراض، فهو يتبدّل في كلّ زمان إذ العرض لا يبقى زمانين. و أمّا أهل الكشف فإنّهم يرون الله تعالى يتجلّى في كلّ نفس و لا يكرّر التجلّى. »

مهر حق هرگز مکرّر سر نزد مرغ لاهوتی مقررّ پر نزد
« و يرون أيضاً شهوداً أنّ كلّ تجلّى يعطى خلقاً جديداً و يذهب بخلق. فذهابه هو الفناء عند التجلّى و البقاء لما يعطيه التجلّى الآخر؛ فافهم. »^۱

یعنی اما خطای اشاعره آن است که اثبات جواهر متعدّده کرده اند و رای حقیقت وجود، و أعراض متبدّله متجدّده را به آنها قائم داشته؛ و ندانسته که عالم بجمیع اجزائه نیست مگر أعراض متجدّده متبدّله مع الانفاس که در عین واحد جمع شده اند، و در هر آنی از این عین زایل می شوند، و امثال آنها به وی متلبّس می گردند. پس ناظر به واسطه تعاقب امثال در غلط می افتد، و می پندارد که آن امری است واحد مستمرّ.

مولانا:

صورت از بی صورتی آمد برون باز شد کاینّا الیه راجعون
پس تو را هر لحظه مرگ و رجعتی است مصطفی فرمود دنیا ساعتی است

و قال فی الباب الثالث و العشرين و مائة:^۲

۱. فصوص الحکم، ابن عربی، ص ۱۲۶ ۲. الفتوحات المکیّة، ج ۱۴، ص ۲۰۴

«شعر:

و قد دَلَّ الدليلُ بغير شكٍّ و لا ريبٍ على نفْيِ الإعادة
لأنَّ الجوهرَ المعلومَ باقيً على ما كان في حُكْمِ الشهادة
فَيُخْلَعُ منه وقتاً أو عليه بِمِثْلِ أو بِضِدِّ للإفادة

إعلم - وفقك الله تعالى - أنني أردتُ بنفي الإعادة الذي يقول: «إنه لا يتكرر شيء في الوجود للإتساع الإلهي» و إنما هي أعيان الأمثال لا يدرك لها الحس، إذ لا يدرك التفرقة بينها؛ أريد بين ما انعدم منها و ما تجدد؛ و هو قول المتكلمين: إنَّ العرض لا يبقى زمانين.»

اگر سائلی گوید: بنابراین لازم می آید بطلان امر تکلیفی شرعی. زیرا که مکلف در هر حال و در هر آن دیگری است؛ همچنین لازم می آید بطلان معاد و حشر، و کلاهما ثابت شرعاً و تحقیقاً.

جواب گوئیم: لا نُسَلِّم بطلان امرین مذکورین. از برای آنکه مبنای ثبوت امرین مذکورین اتحاد ذات است، و منافات ندارد با اختلاف احوال و نشئات. چه عین شخص زید مثلاً من الأزل الى الأبد احوال و اعراض بر او وارد می شود، از وجودات متعاقبه متوارده و لوازم وجود، و در هر آن متَّصف می شود به وجودی غیر وجود اوّل، و همچنین به لوازم مخصوصه به هر وجود؛ و زید بذاته متشخص است و متعین به تشخصی معنوی و تعینی ازلی در باطن حق. زیرا که حقیقت هر موجودی عبارت است از نسبت تعین او در علم حقّ تعالی ازلاً.

قال فی مفتاح الغیب: «إعلم أنَّ حقيقة الانسان و حقيقة كلّ موجود عبارة عن نسبة متمیزة فی علم الحقّ من حیث إنّ علمه ذاته. فهو تعین فی باطن الحقّ ازلیّ، و تشخص معنویّ. له لكلّ مرتبة ارتباط ذاتی و حالی و نسبی عارضی.»

و فی الفتوحات فی الباب الرابع و العشرين^۱: «إنَّ الله تعالى لا یُکرَّر تجلیاً علی

۱. الفتوحات المکیة، ج ۳، ص ۱۷۲

شخص واحد، و لا يشترك فيه ^١ شخصين: للتوسّع الإلهى. و إنّما الأمثال و الأشباه توهم الرأى و السامع، للتشابه الذى يعسر فصله إلّا على أهل الكشف، و القائلين من المتكلمين: إنّ العَرَض لا يبقى زمانين. من «الإتساع الإلهى» أنّ الله أعطى كلّ شىء خَلْقَهُ، و مَيَّزَ كلّ شىء فى العالم بأمرٍ ذلك الأمر هو الذى مَيَّزَهُ عن غيره: و هو أحدية كلّ شىء. فما اجتمع اثنان فى مزاج واحد. قال أبو العتاهية:

ففى كلّ شىء له آية تدلّ على أنّه واحد

و ليس سوى أحدية كلّ شىء. فما اجتمع، قَطُّ، اثنان فيما يقع به الإمتياز؛ و لو وقع الاشتراك فيه ما امتازت؛ و قد امتازت عقلاً و كشافاً.

و قال فى الباب السابع و الثمانين و مأتين ^٢: «إعلم أنّ الله – تعالى – جعل لكلّ صورة فى العالم أجلاً ينتهى ^٣ إليه فى الدنيا و الآخرة، إلّا الأعيان القابلة للصورة. فإنّه لا أجل لها، بل لها منذ خلقها الله الدوام و البقاء، قال تعالى: ﴿كُلُّ شَيْءٍ يَجْرِى لِأَجَلٍ مُّسَمًّى﴾ ^٤، و قال تعالى: ﴿تَمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ﴾ ^٥، فجاء بـ «كلّ» و هى تقتضى الإحاطة و العموم.

و قد قلنا: ^٦ إنّ الأعيان القابلة للصورة لا أجل لها، فبماذا خرجت من حكم كلّ؟ قلنا: ما خرجت، و إنّما الأجل الذى للعين إنّما هو ارتباطها بصورة من الصور التى تقلبها، فهى ينتهى ^٧ فى القبول لها إلى أجل مسمّى، و هو انقضاء زمان تلك الصورة. فإذا وصل الأجل المعلوم عند الله فى هذا الارتباط انعدمت الصورة، و قبل العين صورة أخرى. فقد جرت الأعيان إلى أجل مسمّى فى قبول صورة مّا، كما جرت الصورة إلى أجل مسمّى فى ثبوتها لتلك العين الذى كان محلّ ظهورها، فقد عمّ الكلّ لأجل المسمّى. فقد قدر الله لكلّ شىء أجلاً فى أمر ما ينتهى إليه، ثمّ ينتقل إلى حالة

١. الفتوحات: و لا يُشْرِك فيه بين

٢. الفتوحات المكيّة، چاپ سربى، جزء ٢، ص ٨٤٥

٣. الفتوحات: تنتهى

٤. الرعد: ٢

٥. الأنعام: ٢

٦. الفتوحات: فإن قلت

٧. همان: تنتهى

أخرى يجرى فيها أيضاً إلى أجل مسمى. فإن الله خلاق على الدوام مع الأنفاس. فمن الأشياء ما يكون مدة بقائه زمان وجوده، وينتهي إلى أجله في الزمان الثاني من زمان وجوده، وهي أقصر مدة في العالم.

و فعل الله ذلك ليصح الافتقار مع الأنفاس [و] مع الأعيان إلى الله تعالى. فلو بقيت زمانين فصاعداً، لا أتصف^١ بالغنى عن الله في تلك المدة. وهذه مسألة لا يقول بها أحد إلا أهل الكشف المحقق منّا، و الاشاعرة من المتكلمين؛ و موضع إجماع الكل في هذه المسألة التي لا يقدر على إنكارها الحركة.

گلشن:

عَرَضُ شَدِّ هَسْتِي كَانَ اجْتِمَاعِي اسْت	عَرَضُ سَوِي عَدَمِ بِالذَّاتِ سَاعِي اسْت
بِه هر جزوی ز کُل کان نیست گردد	کُل اندر دم ز امکان نیست گردد
جهان کُل است و در هر طرفه العین	عدم گردد ولا یبقی زمانین
دگر باره شود پیدا جهانی	به هر لحظه زمین و آسمانی
به هر ساعت جوان این کهنه پیراست	به هر دم اندر او حشری نشیر ^٢ است
در او چیزی دو ساعت می نیاید	در آن لحظه که می میرد بزیاید
ولیکن طامّة الکبری ^٣ نه این است	که این يوم العمل و آن يوم دین است
از این تا آن بسی فرق است زینهار	به نادانی مکن خود را ز کفّار

قال فی الباب الواحد و السبعین و ثلاثمائة من الفتوحات: ^٤ «و یختلف^٥ الهیئات فی الدارین مع الأنفاس باختلاف الخواطر هنا. ^٦ فإنّ الإنسان فی الدنیا هو الظاهر فی الدار الآخرة. و قد^٧ کان غیباً هنا فیعود شهادة هناک، و یبقى^٨ العین عیناً^٩ باطن هذه

١. الفتوحات: اتّصفت

٢. نشیر: کشت که آن را با دست چینند.

٣. طامّة الکبری: حادثه عظیم، روز قیامت

٤. الفتوحات المکیّة، چاپ سُربی، ج ٣، ص ٥٧٦

٥. همان: و یختلف

٦. همان: هنا + فی الدنیا

٧. همان: و ان

٨. همان: تبقی

٩. همان: غیباً

الهیئات، و الصور لا تتبدل و لا تتحول. فما ثمَّ إلا صور و هیئات، تخلع عنه و علیه دائماً ابداً إلى غیر نهاییه، و لا انقضاء.»
عطار:

ز حشرت نکته‌ای روشن بگویم	تو بشنو تا مَنت بی من بگویم
همه جسم تو هم می‌دان که معنی است	که جسم اینجا نماید زان که دنیا است
ولی چون جسم بندِ جان گشاید	همه جسم تو آنجا جان نماید
همین جسمت بود اما منور	و گر بی طاعتی جسمی مکدر
شود معنی باطن جمله ظاهر	بلاشک این بود «تُبلی السرائر»

رباعی:

یک یک نفست زمان تو خواهد بود یک یک قدمت مکان تو خواهد بود
هر چیز که در فکرت تو می‌آید آن چیز همه جهان تو خواهد بود
چون غشای دنیویه به منزله آئینه ظلمانی کثیف الجوهر است، حقیقت صورت روح در او منعکس نمی‌شود، بلکه شبح و سایه‌ای از آن صورت در او منعکس می‌شود که آن معنی جسم است؛ و نشئه آخرت به واسطه صفا و لطافت مرآت حقیقت روح می‌شود، و جسم که غلاف اوست به تبعیت مدرک می‌شود. همچنانچه مولانا - قدس سره - در سر داستانی از کتاب مثنوی فرموده است که: کلام در بیان آنکه تن روح را لباس است، و این دست آستین دست روح است، و این پای موزه^۱ پای روح است.

مولانا:

تا بدانی که تن آمد چون لباس	رو بسجو لابس ^۲ لباسی را ملیس
روح را توحید و الله خوش‌تر است	غیر ظاهر دست و پایی دیگر است
دست و پا در خواب بینی و اثلاف	آن حقیقت دان مدانش از گزاف

۱. موزه: چکمه

۲. لابس: پوشنده

آن تویی که بی بدن داری بدن پس مترس از جسم جان بیرون شدن
 باده از ما مست شد، نی ما از او قالب از ما هست شد، نی ما از او
 و لِنَعْمَ ما قیل:

تورا دستی است کث دست آستین است بلند است آن بسی، بست آستین است
 چو دستت را شد است این آستین بند تورا آن دست انلر آستین چند
 ز تن بگذر به کوی جان قدم نه ز جان هم بگذر و رو در عدم نه
 پس این لباس جسم، پرده و حجاب است از ادراک واقع روح در این نشئه
 دنیویه؛ پس روح غیب است و جسم شهادت. به خلاف موطن آخرت که روح
 شهادت است و جسم غیب، آنچه مدرک می شود اولاً و بالذات روح است و جسم
 ثانیاً و بالتبع؛ و به واسطه صفا و لطافت که روح را است، حاجب نمی شود از ادراک
 جسمیت که عارضی از عوارض اوست.

عطار:

چون آینه پشت و رو بود یکسانت هم این مانند هم آن نه این نه آنت
 امروز چنان که جانت در جسم گم است فردا شده گم جسم چنین در جانت
 موت عبارت از تبدیل مشاعر است و حواس به لطف از این مشاعر و حواس.
 عطار فرماید:

پنج حسی هست جز این پنج حس کان چوزر سرخ و این حسها چو مس
 چه مدرکات و محسوسات آن پنج، عین محسوسات این پنج است که در دو
 آینه متقابله موطن دنیا و آخرت نموده می شود، و این دو آینه مختلفند در جلا به
 واسطه لطافت و کثافت نشئات.

عطار:

عمر اینجا عمر آنجا سراج است بلال آبنوسی^۱ همچو عاج است

۱. آبنوسی: به رنگ آبنوس، سیاه، تیره

وضو اینجا وضو آنجا یکه نور نماز اینجا نماز آنجا یکه حور
 ببینی گرتورا آن چشم باز است که پیغمبر به قبر اندر نماز است
 چو تو بیننده کور و زمینی از آن نه روضه و نه حفره ببینی؟
 چه روح انسانی فی حدّ ذاته مجرد است، و حقّ تعالی او را خلعت جمیع
 اسماء و صفات جمالیه و جلالیه پوشانیده، خلیفه خود ساخته؛ و همچنان چه حقّ
 تعالی منزّه است از صورت عالم، و در هر آن ظاهر است به صورتی از صور عالم،
 لا یتجلّی فی صورة مرتّین و لا فی صورة اثنین، همچنین ظاهر غیر روح نیست به
 صورت و هیکل بدنی و پیکر هیولایی، و لا یظهر فی بدن مرتّین و لا فی بدن اثنین،
 دائماً ابداً دنیا و آخره. چه جمیع اجزا و قوا و اعضای انسان، صور معانی و شؤون
 مندمجه در احدیت روحی اند.
 عطار:

ذات جان را معنی بسیار هست لیک تا نقد تو گردد کار هست
 نقود غیر متناهی دارد، و الی الابد در ظهورات لا یتجلّی فی صورة مرتّین است؛
 و تمام این صور غیر متناهی ظهورات آن معانی مندمجه در ذات روح است. از اینجا
 متفطن می توان شد به آنچه فرید المحقّقین - قدّس سرّه - اشاره به آن فرموده در
 بیت مذکور.

همه جسم تو هم می دان که معناست که جسم اینجا نماید زانکه دنیاست
 رباعیات:

چون اصل اصول هست در نقطه جان نقش دو جهان ز جان توان دید عیان
 هر چیز که دیده ای تو پیدا و نهان در دیده توست عیان نه در عین جهان

کردم ورق وجود تو با تو بیان تا کی باشی در ورق سود و زیان
 هر چیز که در هر دو جهان است عیان در جان تو هست تو برون شوز میان

این جهان و آن جهان، در جانِ توست تن ز جان و جان ز تن، پنهان توست
قال فی الباب الخامس عشر و مأتین^١ فی معرفة اللطيفة و أسرارها: «إعلم
—أيدنا الله و إياك بروح القدس— أن أهل الله يطلقون لفظ اللطيفة على معنيين:
يطلقونه و يريدون به حقيقة الانسان، و هو المعنى الذى البدن مَرَكَبُهُ و محل تدبيره،
و آلات تحصيل معلوماته المعنوية و الحسية؛ و يطلقونه أيضاً و يريدون به كل إشارة
دقيقة المعنى يلوح^٢ فى الفهم، لا تسعها العبارة، و هى من علوم الأذواق و الأحوال.
فهى تعلم و لا تنقل. لا تأخذها الحدود و إن كانت محدودة فى نفس الأمر، ولكن ما
يلزم من له حد و حقيقة فى نفس الأمر أن يعبر عنه؛ و هذا معنى قول أهل الفهم: «إن
الأمر منها تُحد و منها لا تُحد» أى يتعدّر^٣ العبارة عن إيضاح حقيقته و حده للسامع
حتى يفهمه، و علوم الأذواق من هذا القسم.^٤

و من الأسماء الإلهية اسم اللطيف، و من حكم هذا الاسم الإلهى إيصال أرزاق
العباد، المحسوسة و المعنوية المقطوعة الأسباب من حيث لا يشعر بها المرزوق، و
هو قوله تعالى: ﴿وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ﴾^٥. و من الاسم اللطف قوله — عليه
الصلوة و السلام — فى نعيم الجنة: «فِيهَا مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَ لَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَ لَا خَطَرٌ
عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ». كما تعلم أن الرزاق هو الله^٦ على الإجمال، و لكن ما تعرف كيف
اتصال الرزق للمرزوق على التفصيل و التعيين^٧ الذى يعلمه الحق من اسمه اللطيف.
فإن علم، فمن حكم اسم آخر إلهى لا من الاسم اللطيف؛ و ليس إذ ذلك
لطيفة،^٩ فلا بد من الجهل بالإيصال. و لهذا المعنى سُمِّيت حقيقة الإنسان لطيفة، لأنها
ظهرت بالنفخ عند تسوية البدن للتدبير من الروح المضاف إلى الله فى قوله: ﴿فَإِذَا

١. الفتوحات المكية، چاپ سُربى، جزء ٢، صص ٦٦٤—٦٦٢

٢. همان: تلوح

٣. همان: تتعدّر

٤. الطلاق: ٣

٥. همان: القبيل

٦. بحار الأنوار، ج ٨، ص ٦٤١

٧. الفتوحات: الرزق هو على الله

٨. همان: التعيين

٩. همان: ذاك بلطفه الحق

سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي ﴿١﴾، و هو النفس الإلهى، و قد مضى بابه. فهو سرّ إلهى لطيف بنسبة^٢ إلى الله على الأجمال من غير تكييف.

فلما ظهر عينه بالنفخ عند التسوية، و كان ظهوره عن وجود لاعن عدم، فما حدث إلا اضافة التولية إليه بتدبير هذا البدن، مثل ظهور الحرف عن نفس المتكلم؛ و أعطى فى هذا المركب الآلات الروحانية و الحسية، لإدراك علوم لا يعرفها إلا بوساطة هذه الآلات؛ و هذا من كونه لطيفاً أيضاً.

فإنه فى الإمكان العقلى، فيما يظهر لبعض العقلاء من المتكلمين، أن يعرف ذلك الأمر من وساطة هذه الآلات؛ و هذا ضعف فى النظر. فإننا ما نعى بالآلات إلا المعانى القائمة بالمحل. فنحن^٣ نريد^٤ السمع و البصر و الشم، لا الأذن و العين و الأنف؛ و هو لا يدرك المسموع إلا من كونه صاحب سمع، لا صاحب أذن؛ و كذلك لا يدرك المبصر إلا لكونه صاحب بصر، لا صاحب حدقة و أجفان. فإذا أضافت هذه الآلات لا يصح ارتفاعها.

و ما بقى إلا لماذا ترجع حقائقها، هل ترجع لأمر زائدة على عين اللطيفة؟ أو ليست ترجع إلا إلى عين اللطيفة؟ و يختلف الأحكام فيها باختلاف المدركات، و العين واحدة. و هو مذهب المحققين من أهل الكشف و النظر الصحيح العقلى. فلما ظهر عين هذه اللطيفة التى هى حقيقة الإنسان، كان هذا أيضاً عين تدبيرها لهذا البدن من باب اللطائف. لأنه لا يعرف كيف ارتباط الحياة لهذا البدن بوجود هذا – الروح اللطيف، بمشاركة ما تقتضيه الطبيعة فيه من وجود الحياة التى هى – الروح الحيوانى، فظهر نوع اشتراك. فلا يدرك^٥ على الحقيقة هذه الحياة البدنية، هل هى لهذه اللطيفة الظاهرة عن النفخ الإلهى المخاطبة المكلفة؟ أو للطبيعة أو للمجموع؟ إلا أهل الكشف و الوجود، فإنهم عارفون بذلك ذوقاً. إذ قد علموا أنه ما فى العالم إلا

٢. الفتوحات: ينسب

٤. همان: يريد

١. الحجر: ٢٩

٣. همان: فيمن

٥. همان: فلا يدري

حتى ناطق بتسبيح ربّه بلسانٍ فصيحٍ ينسب إليه، بحسب ما يقتضيه حقيقته عند أهل الكشف. فأما ما عدا أهل الكشف، فلا يعلمون ذلك أصلاً. فهم أهل الجماد والنبات والحيوان، ولا يعلمون أنّ الكلّ حيّ، ولكن لا يشعرون كما لا يشعرون بحياة الشهداء المقتولين في سبيل الله، قال تعالى: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أحيَاءٌ﴾^١، يرزقون فرحين!

ثمّ إنّ تدبير هذه اللطيفة هذا البدن لبقاء الصحة،^٢ لما اقتنته من المعارف والعلوم بصحبة هذا الهيكل، ولا سيّما أهل الهياكل المنوّرة؛ وهنا ينقسم أهل الله إلى قسمين: قسم يقول بالتجريد عند مفارقة هذا البدن، وإنّها مكتسب^٣ من خلقها وعلومها ومعارفها احوالاً، وهيئات يعلمون بها^٤ في عالم التجريد من أخوانها، فيطلب^٥ درجة الكمال، وهذا الصنف وإن كان من أهل الله فليس من أهل الكشف، بل الفكر عليه غالباً، فالنظر^٦ العقلي عليه الحاكم؛ والقسم الآخر من أهل الله - وهم أهل الحق - لا يبالون بالمفارقة متى كانت، لأنّهم في مزيد علم أبداً دائماً، وأنّهم ملوك أهل تدبير لموادّ طبيعية أو عنصرية، دنياً وبرزخاً وآخرة. فهم المؤمنون القائلون بحشر الأجساد، وهؤلاء لهم الكشف الصحيح.

فإنّ اللطيفة الإلهية لم تظهر إلّا عن تدبير وتفصيل وهيكل مدبّر، هو^٧ أصل وجودها مدبّرة، فلا تنفكّ عن هذه الحقيقة. ومن تحقّق ما يرى نفسه عليه في حال النوم في الرؤيا، يعرف ما قلناه. فإنّ الله ضرب ما يراه النائم في نومه مثلاً، وضرب اليقظة من ذلك النوم مثلاً آخر للحشر.

و الأوّل ما^٨ يؤول إليه الميّت بعد مفارقة عالم الدنيا، ولكن أكثر الناس

١. البقرة: ١٥٤

٣. همان: تكتسب

٢. الفتوحات: مع بقاء الصحة

٤. همان: تظهر بها

٦. همان: غالب والنظر

٨. همان: لما

٥. همان: بين أخواتها فتطلب قلبها

٧. همان: و + هو

لا يعلمون، ﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ﴾^١. فنحن فى ارتقاء دائم، و مزيد علم دنياً و آخرةً و برزخاً، و الآلات مصاحبة لا تنفك فى هذه المنازل و المواطن و الحالات عن هذه اللطيفة الإنسانية.

ثم إنَّ الشقاء لهذه اللطيفة أمر عارض، يعرض لها كما يعرض المرض فى الدنيا لها، لفساد هذه الاخلاط بزيادة أو نقص. فإذا زيد فى الناقص أو نقص من الزائد و حصل الاعتدال، زال المرض و ظهرت الصحة.

كذلك ما يطرأ عليها فى الآخرة من الشقاء،^٢ ثمَّ المآل إلى السعادة، و هى استقامه النشأة فى أى دارٍ كان من جنَّةٍ أو نارٍ. إذ قد ثبت أنه لكل واحد من الدارين ملؤها. فالله يجعلنا ممَّن حفظت عليه صحَّة مزاج معارفه و علومه! و هذا طرف من حقيقة مسمَّى اللطيفة الإنسانية، بل كل موجود من الأجسام له لطيفة روحانية إلهية تنظر إليه من حيث صورته لا بدَّ من ذلك، و فساد الصورة و الهيئة موتٌ حيث كان.» و قال فى الفصل الثالث و الأربعين فى الاعادة من الباب الثامن و التسعين و مائة^٣ فى معرفة النفس – بفتح الفاء –: «الإعادة تكرار الأمثال و العين^٤ فى الوجود. و ذلك جائز، و ليس بواقع. أعنى تكرار العين للإتساع الإلهى، ولكن الإنسان فى لبس من خلق جديد، فهى أمثال يعسر الفصل فيها لقوَّة الشبه. فالإعادة أنما هى فى الحكم مثل السلطان يولَّى والياً، ثمَّ يعزله، ثمَّ يولِّيه بعد عزله، فالإعادة فى الولاية؛ والولاية نسبة لا عين و جودى. ألا ترى الإعادة يوم القيامة أنما هى فى التدبير.

فإنَّ النبىَّ – صلى الله عليه و آله و سلم – قد ميَّز بين نشأة الدنيا و نشأة الآخرة؛ و الروح المدبِّر لنشأة الدنيا عاد إلى تدبير النشأة الآخرة، فهى إعادة حكم و نسبة، لا إعادة عينٍ فقدت ثمَّ وجدت، و أين مزاج من يبول و يغوط^٥ و يتمخَّط من مزاج من لا يبول و لا يغوط و لا يتمخَّط.

١. الروم: ٧

٢. الفتوحات: أثر + الشقاء

٣. الفتوحات المكيَّة، چاپ سربى، جزء ٢، ص ٦٢١

٤. همان: أو العين

٥. همان: يتغوط

و الأعيان التي هي الجواهر ما فقدت من الوجود حتّى يعاد^۱ إليه، بل لم يزل^۲ موجودة العين، و لا إعادة فى الوجود لموجود؛ فإنّه موجود، و إنّما هيئات و امتزاجات نسبية.

و أمّا قولنا بالجواز فى الإعادة فى الهيئة و المزاج الذى ذهب، فلقوله: ﴿ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ﴾^۳ و ما شاء. فإنّ المخبر عن الله فرّق بين نشأة الدنيا و نشأة الأخرى، و فرّق بين نشأة الدنيا و نشأة الأخرى، و فرّق بين نشأة اهل السعادة و نشأة اهل الشقاء^۴.

إعلم – علّمك الله تعالى و إيّانا – كه دار وجود واحد است، و انقسام او به دنیا و آخرت نسبت با تو است. از برای آنكه آن دو صفت است از صفات نشئه انسانیت. عطار:

دو عالم در تو پیدا کرد بنگر وصالش یافتی از وصل بر خور
سراسر در تو پیدا می‌ندانی که بی شک این جهان و آن جهانی
«وَالَّذِي نَفْسٌ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ، إِنَّ الْجَنَّةَ وَ النَّارَ أَقْرَبُ إِلَيَّ أَحَدِكُمْ مِنْ شِرَاكِ^۵
نَعْلِهِ»^۶.

شعر:

بهشت و دوزخ با توسست در باطن نگر با تو
سَقَرها در جگر یابی جَنانها در جَنان^۷ بینی
نقاب قوّه حسّی چو از پیش تو بردارند
اگر گبری سَقَر یابی وگر مؤمن جَنان بینی

۱. الفتوحات: تعاد

۲. همان: لم تزل

۳. عبس: ۲۲

۴. الفتوحات: الشقاوة

۵. شيراک: بند کفش

۶. صحيح بخارى، باب الرقاق، ج ۲۹ و مسند احمد ابن حنبل، ج ۱، ص ۳۸۷ و ۴۱۳

۷. سقر: دوزخ، جهنّم؛ جَنان: بهشتها، فردوسها؛ جَنان: دل، باطن

چه حجب طبیعت و غشاوت هوی، دیده دل را از ادراک آن کور می دارد ﴿ وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴾^۱. چون به انقضای شب عمر، صبح قیامت صغری بدمد، هر چه نقد باطن او بود ظاهر گردد، و هر چه در دنیا از وی صادر شده باشد باز ببندد: ﴿ فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَ كَفَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ ﴾^۲.

شعر:

به وقت صبح شود همچو روز معلومت که با که باخته‌ای عشق در شب دیجور^۳

إِنْ كَانَ رِيْعُكَ شَوْكَاً أَنْتَ زَارِعُهُ أَوْ كَانَ نَسْجُكَ خَزّاً أَنْتَ عَازِلُهُ

اگر بار خار است خود کشته‌ای و گر پرنیان است خود رشته‌ای
شیخ سعیدالدین فرغانی^۴ در شرح قصیده تائیه آورده، در بیان تحقیق تجسّد اعمال و اقوال در نشئه برزخی و جنانی و جحیمی: «بدان وفّق که همچنان که افلاک و کواکب، صور و مظاهر حقایق و اسمای الهی‌اند؛ و تشکّلات و اتّصالات ایشان، مظاهر توجّهات و اجتماعات حقایق و اسماء‌اند، و از این حیثیت در این عالم مؤثّرند، و صور و نتایج آن تشکّلات و اتّصالات علویات در این نشئه دنیویه به صور امزجه و اشخاص و اقوال و اعمال و احوال ایشان متشخّص و متجسّد می‌شوند؛ همچنین قُوا و اعضای صورت انسانی که مجمل همه عالم است، مظاهر و صور حقایق و اسمای الهیه‌اند، و تشکّلات و اتّصالات صور انسانی به برکت اقوال و اعمال عبارت از آن است، هم مظاهر و توجّهات حقایق و اسماء است. لاجرم همچنان که صور و نتایج تشکّلات و اتّصالات فلکی اگر چه اعراضند، اینجا ظاهر و

۱. یس: ۹

۲. سوره ق: ۲۲

۳. دیجور: سیاه، تاریک

۴. سعدالدین محمد بن احمد فرغانی متوفای حدود سال ۷۰۰ ق.

متجسّد می‌گردند؛ همچنین صور اقوال و اعمال انسانی هر چند اعراضند، اما در افلاک و اطباق متجسّد می‌گردند. و جمله صور برزخیه و حشریه و جنانیه و غیر آن هیئات متجسّده‌اند که نفوس ایشان در برزخ به آن صور متجسّده متعلّق می‌شود، و نعمت و نعمت ایشان در برزخ از حیثیت آن صور به ایشان می‌رسد. اما هر فعلی و عملی و قولی که به قصدی و نیتی صحیح مقرون باشد، به حسب قوّت نسبت آن نیت به وحدت و اخلاص، هر آینه تجسّد او در فلکی عالی تر صورت می‌بندد، تا اگر حکم وحدت و اخلاص بر قولی و عملی غالب آید به حکم: ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ﴾^۱، آن به کلّی به عالم وحدت مرتفع شود، و در این افلاک هیچ صورت نپذیرد.

و إليه الإشارة بقوله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -: «مَا قَالَ عَبْدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُخْلِصًا مِنْ قَلْبِهِ، إِلَّا فُتِحَتْ لَهُ أَبْوَابُ السَّمَاوَاتِ حَتَّى يُفْضِيَ إِلَى الْعَرْشِ». و اما هر فعلی و قولی که از نیت صحیح خالی باشد، تا به یکبارگی هباءً منشوراً شود، یا از این عالم خاک و آب و هوا تجاوز نکنند، و در نشئات آخرت منضمّ با صورت جسمانی مصوّر گردد، و در جسمش افزوده موجب شدّت عذاب گردد. أعاذنا الله من ذلك! و الإشارة بقوله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -: «إِنَّ غُلَظَ جِلْدِ الْكَافِرِ اثْنَيْنِ وَارْبَعَيْنَ ذِرَاعًا، وَإِنْ ضِرْسَهُ مِثْلُ أُحُدٍ، وَإِنْ مَجْلِسَهُ فِي جَهَنَّمَ مَا بَيْنَ مَكَّةَ إِلَى الْمَدِينَةِ».^۲

و اما اقوال و اعمال که مقرون به قصد و نیت صحیح باشد، در بهشت تصوّر حدائق و اشجار و ثمار و انهار و حور و قصور متجسّد می‌شود؛ و الدلیل علیه: قوله تعالى: ﴿وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى وَأَنْ سَعْيُهُ سَوْفَ يُرَى ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءُ الْأَوْفَى﴾^۳؛ و قوله تعالى: ﴿مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ﴾^۴؛ و شکّی نیست که سعی و عمل

۱. فاطر: ۱۰

۲. «إِنَّ غُلَظَ جِلْدِ الْكَافِرِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَسِيرَةُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ» صحيح مسلم، كتاب الجنة، ح ۴۴ و الأسفار الأربعة،

۳. النجم: ۴۱-۳۹

ج ۹، ص ۳۳

۴. الزلزلة: ۷

عرضند، و العرض لا یبقی زمانین، پس چگونه مرئی می شود؟ و نص صریح دلالت بر رؤیت عین سعی و عمل می کند! پس این رؤیت جز به طریق تجسد نتواند بود؛ و قوله - صلی الله علیه و آله - : «لَقِيتُ لَيْلَةً أُسْرِيَ بِي إِبرَاهِيمَ - علیه السلام - فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ! اقْرَأْ أَمَّتَكَ مِنِّي السَّلَامَ، وَ أَخْبِرْهُمْ أَنَّ الْجَنَّةَ طَيِّبَةُ التُّرْبَةِ، عَذْبَةُ الْمَاءِ، وَ أَنَّهَا قِيعَانٌ، وَ أَنَّ غِرَاسَهَا سُبْحَانَ اللَّهِ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ اللَّهُ أَكْبَرُ.»^۱

عطار:

بهشت از نور توزینت پذیرد که بی اعمال توزینت نگیرد
در و دیوار جنت از حیات است زمین و آسمان او نجات است
درختش صدق و اخلاص است تقوا همه بار درخت اسرار معنا
وضو اینجا وضو آنجاییکه نور ثمار اینجا ثمار آنجاییکه حور
و در حدیث صحیح است که «يَأْتِي الْبَقَرَةُ وَ آلُ عِمْرَانَ كَأَنَّهُمَا غَمَامَتَانِ أَوْ غَيَابَتَانِ، يُحَاجَّانِ عَنْ صَاحِبَيْهِمَا»^۲، الحدیث.

إعلم - أسعدك الله - که چون محقق و مبین گشت در کلام سابق که روح یکی است و نشئات و مظاهر او بسیار، باید دانست که ارواح انسانی را بعد از موطن «الکست» نشئات و مواطن بی شمار است. بعضی ارواح سُعدا مخصوص است، و بعضی هم سُعدا و هم اشقیا در آن مشترکند.

اول: نشئه حسی است که آن را دنیا می خوانند، و هی التي نحن فیها الآن؛ و حکم این نشئه از زمان ولادت بود تا وقت مرگ.

دوم: نشئه برزخی است، و حکم این نشئه از زمان مفارقت بدن بود تا وقت

۱. «الجنة قيعان وان غراسها: سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر» بحار الأنوار، ج ۷، ص ۲۲۹؛

قيعان: زمین نرم و هموار؛ غراس: نهال نشاند

۲. «تعلموا سورة البقرة و آل عمران ... و إنهما ليحيثان يوم القيامة كأنه غمامتان أو عباأتان أو فرقان من طير

صواف، يحاجان عن صاحبهما» بحار الأنوار، ج ۹۲، ص ۲۶۸

حشر. قال تعالى: ﴿وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمٍ يُبْعَثُونَ﴾^۱. و در احکام این نشئه، عجایب بسیار است؛ انمودجی از آن صاحب فطنت سلیم را از احکام منامات و علم تعبیر معلوم گردد. چه خواب آینه سر فنا و تجرید است، و محاکی احوال آخرت «کَمَا تَنَامُونَ تَمُوتُونَ، وَكَمَا تَسْتَيْقِظُونَ تُبْعَثُونَ»^۲. چه به واسطه خواب اندک ما به تجردی از علایق عالم محسوس که او را حاصل آید، هر آینه معقولات را در کسوت ممثلات مشاهده می‌کند.

پس چون به مرگ علاقه به تمام منقطع شود، همه احوال و اعمال و اخلاق خود را آنجا مشخص باز بیند به صور مناسب، ﴿يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا﴾^۳.
شعر:

باش تا روی بند بگشایند باش تا باتو در حدیث آیند

تا کیان را گرفته‌ای در بر تا کیان را نشانده‌ای بر در

روی فی شهاب الأخبار عن رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم -: «مَنْ قَتَلَ عُصْفُورًا عَبَثًا، جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَهُ صُرَاخٌ عِنْدَ الْعَرْشِ يَقُولُ: يَا رَبِّ، سَلْ هَذَا فِيمَ قَتَلْتَنِي مِنْ غَيْرِ مَنَفَعَةٍ؟»^۴. قال الله تعالى: ﴿يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ﴾^۵. آن عالمی است که در آنجا ظاهر باطن شود و باطن ظاهر. هر صفت که در دنیا بر آدمی غالب بوده باشد، آن صفت در آن عالم به صورتی مناسب آن پیدا شود. مثلاً اگر مُخَنَّثٌ^۶ جاه بود، به صورت پلنگی ظاهر گردد؛ و اگر قوّه شهوت غالب باشد، به صورت سگ؛ و اگر قوّه غضب، به صورت خوک!

۱. المؤمنون: ۱۰۰

۲. «لتموتنّ كما تنامون و لتبعثنّ كما تستيقظون» بحار الأنوار، ج ۷، ص ۴۷

۳. آل عمران: ۳۰

۴. بحار الأنوار، ج ۶۴، ص ۲۷۰ و شرح شهاب الأخبار، ص ۲۲۱؛ مج ودأ: «من قبل عصفورا ... فبم قبلنی ...».

۵. الطارق: ۹

۶. مخنث: خم کرده شده، شبیه به زن، هیز.

آنچش امروز زیر پوش نمود آن، زبر پوش حشر خواهد بود
﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فُتْلَاقِيهِ﴾^۱.

گلشن:

هر آنچه آن هست بالقوه در این دار	به فعل آید در آن عالم به یکبار
همه افعال و اقوال مدخر	هویدا گردد اندر روز محشر
چو عریان گردی از پیراهن تن	شود عیب و هنر یکباره روشن
تنت باشد و لیکن بی کدورت	که بنماید از او چون آب صورت
همه پیدا شود آنجا ضمائر	فرو خوان آیه «تُبْلَى السَّرَائِر»
دگر باره به وفق عالم خاص	شود اخلاق تو اجسام و اشخاص
چنان کز قوه عنصر در اینجا	موالید سه گانه ^۲ گشت پیدا
همه اخلاق تو در عالم جان	گاهی انوار گردد گاه نیران ^۳
نماند مرگ تن در دار حیوان	به یکرنگی برآید قالب و جان

قال الشيخ فی نقش الفصوص^۴: «كان الإنسان مختصراً من الحضرة الإلهية.»
یعنی مجموعه‌ای است که در اوست جمیع حقایق اسمای الهیه. «و لذلك خصّه
بالصورة؛ فقال - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - : «خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ»^۵، و
جعل الله العين المقصودة و الغاية المطلوبة من العالم كالنفس الناطقة من الشخص
الإنساني.»

گلشن:

جهان چون توست یک شخص معین تو او را گشته چون جان او تورا تن
«و لهذا يخرَّب الدنيا بزواله،» یعنی از این جهت که انسان کامل نسبت با عالم

۱. الإنشقاق: ۶

۲. موالید: فرزندان؛ موالید سه گانه: مراد جماد و نبات و حیوان است.

۳. نیران ج نار: آتشها

۴. نقش الفصوص: رسائل ابن عربی، ص ۸۵

۵. بحار الأنوار، ج ۱۱، ص ۱۱۱

همچون نفس ناطقه است، از شخص انسانی خراب می‌گردد دنیا به انعدام انسان کامل در دنیا و انتقال او به آخرت، همچنان چه خراب می‌شود بدن به انقطاع تعلّق نفس ناطقه از او، تعلّق تدبیر و تصرّف لایق به نشئه دنیویه. «و تنتقل العمارة إلى الآخرة من أجله.» و منتقل می‌شود عمارت به آخرت به سبب انتقال انسان کامل به آخرت، همچنان چه منتقل می‌شود عمارت به بدن مکتسب نفس ناطقه بعد از انقطاع تعلّق او از بدن عنصری علی‌رأی، یا آنکه تدبیر و تصرّف بگرداند او را لایق حشر موعود.

«و هذه مسألة دقيقة كلّت عن دركها الأفهام، و حارت فيها العقول و الاوهام، فليس إلّا للكشف الصرف المحمّدي فيها قدم – صلّى الله عليه و آله و سلّم –.»

قال في فكّ فصّ الشعبي: ^١ «لَمَّا كان القلب منبع التشعّب كما ذكرتُ لك، تنبعث منه الحياة الحيوانية و تسرى في جميع الأقطار. و أمّا قلب جملة الصورة الوجودية: فالإنسان الكامل الحقيقي برزخ الوجوب و الإمكان، و المرأة الجامعة بالذات و المرتبة من صفات القدم و أحكامه، و كذلك الحدثان، و لهذا جعل محلّ خلافته الأرض التي هي مركز الدائرة الوجودية، و لمقامها المعنوي المحجوب الآن بصورتها، رتبة البدنية ^٢ في انبعاث النفس الرحمانی ليكون ^٣ النشأة الكلية الوجودية، فناسب من هذه الوجه الإنسان الحقيقي النازل فيها بالخلقة، لأنّه الأول بالرتبة و المنزلة و إن كان آخرّاً بالصورة، فهو الواسطة بين الحقّ و الخلق، و به و من مرتبته يصل فيض الحقّ و المدد الذي هو سبب بقاء ما سوى الحقّ إلى العالم كلّه علواً و سفلاً، و لولاه من حيث برزخية التي لا تغاير الطرفين، لم يقبل شيء من العالم المدد الإلهي الوجداني لعدم المناسبة و الارتباط و لم يصل إليه، فكان يفنى ^٤ و أنّه عمّد السماوات.

١. الفکور، ص ٢٤٧

٢. همان: المبدئية

٣. همان: لتكوين

٤. همان: یعنی

و لهذا السرّ برحلته من مركز الأرض التى هى صورة حضرة الجميع و أحديّته و منزل خلافة الإلهية إلى الكرسي الكريم و العرش المجيد المحيطين بالسموات و الارض ينخرم نظامها، فتبدّل الأرض غير الارض و السماوات؛ و لهذا نبّه أيضاً عليه على ما ذكرنا بقوله: ^١ « لَا تَقُومُ السَّاعَةُ وَ فِي الْأَرْضِ مَنْ يَقُولُ: اللهُ، اللهُ.» وأكّده بالتكرار يريد: «وفى الأرض من يقول: الله» قولاً حقيقياً، إذ لو أراد «من يقول كلمة الله» لم يؤكّد بالتكرار؛ و لا شكّ أنّه لا يذكر الله ذكراً حقيقياً، و خصوصها ^٢ بهذا الاسم الجامع الأعظم المنعوت بجميع الأسماء، إلّا الذى يعرف الحقّ المعرفة التامة، و أتمّ الخلق معرفةً باللّه فى كلّ عصر خليفة اللّه، و هو كامل ذلك العصر، فكأنّه يقول – صلى الله عليه و آله و سلّم – : لا تقوم الساعة و فى الأرض انسان كامل، و هو المشار إليه بأنّه العمّد المعنوى الماسك، و إن شئت فقل: الممسوك لأجله. فإذا انتقل، إنشقت السماء و كوّرت الشمس و انكدرت النجوم و انتشرت، و سيّرت الجبال و زلزلت الأرض و جاءت القيامة.

و لولا ثبوته من حيث مظهريته فى الجنّة التى محلّها الكرسي و العرش المجيد، لكان الحال فيهما كالحال فى الأرض و السماوات.

و إنّما قيدت ثبوته من حيث مظهريته من أجل ما أطلعنى الله عليه من أنّ الجنّة لا يسع انساناً كاملاً، و إنّما يكون منه فى الجنّة ما تناسب الجنّة، و فى كلّ عالم ما يناسب ذلك العالم، و ما يستدعيه ذلك العالم من الحقّ من حيث ما فى ذلك العالم من الإنسان. بل أقول: و لو خلّيت ^٣ جهنّم منه لم تبق، و به امتلأت و إليه الإشارة بقدم الجبار المذكور فى الحديث عند قوله – عليه السلام – : ^٤ « إِنَّ جَهَنَّمَ لَا يَزَالُ تَقُولُ: ﴿ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ ﴾ ^٥ حَتَّى يَضَعَ الْجَبَّارُ فِيهَا قَدَمَهُ، فَإِذَا وَضَعَ الْجَبَّارُ فِيهَا قَدَمَهُ يَنْزَوِي بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَ تَقُولُ: قَطُّ قَطُّ » أى حسبى حسبى.

١. علم اليقين فى اصول الدين، ج ٢، ص ١٠١١

٢. الفكوك: خصوصاً

٣. همان: خلّت

٤. الطرائف، ص ٣٤٩

٥. سورة ق: ٣٥

و اجتزت^۱ من جانب الحق أن القدم الموضوع في جهنم هو الباقي في هذا العالم من صور الكمال، مما لم يصحبهم في النشأة الجنانية، وكُنِيَ عن ذلك الباقي بالقدم؛ للمناسبة الشريفة اللطيفة، فإن القدم من الإنسان آخر أعضاء صورته، فكذلك نفس صورته العنصرية آخر أعضاء مطلق الصورة الإنسانية، لأن صورة العالم بأجمعها كالأعضاء لمطلق صورة الحقيقة الإنسانية، وهذه النشأة آخر صورة ظهرت بها الحقيقة الإنسانية، وبها قامت الصور كلها التي قلت إنها كالأعضاء.

قال في شرح نقش الفصوص: «مادام كه انسان كامل در دنيا بود، عالم محفوظ و خزائن الهی مضبوط باشد؛ و چون از این عالم منتقل شود به آن عالم، و از دنيا مفارقت کند، و مقیم دار آخرت گردد، و در افراد انسانی کسی نباشد كه متصف به کمالات الهیه شود، یا قائم مقام او گردد و خدای تعالی او را خزینه دار خزائن خود سازد، هر چه در خزائن دنيا باشد از کمالات و معانی با آن کامل از خزینه بیرون برند، و این بعض دنیوی لاحق گردد به آنچه در خزائن اُخروی است، و کار خزانه داری و خلافت به آخرت افتد.»

قال سعيدالدين الفرغانى: «التجليات الإلهية لأهل الآخرة إنما هي بواسطة الكامل كما في الدنيا؛ والمعاني المفصلة لأهلها متفرعة من مرتبته و مقام جمعه أبداً كما تفرع منه أزلاً؛ و ما للكامل من الكمالات في الآخرة لا يقاس على ما له من الكمالات في الدنيا، إذ لا قياس لِنِعَم الآخرة على نِعَم الدنيا؛ و قد جاء في الخبر الصحيح: «إِنَّ الرَّحْمَةَ مِائَةُ جُزْءٍ: جُزْءٌ مِنْهَا لِأَهْلِ الدُّنْيَا، وَ تِسْعَةٌ وَ تِسْعُونَ لِأَهْلِ الْآخِرَةِ»^۲.

و اعلم أن دار الوجود واحدة، و انقسامها إلى الدنيا و الآخرة بالنسبة إليك، لأنهما صفتان للنشأة الإنسانية. فأدنى نشأته الوجودية العينية النشأة العنصرية، فهي الدنيا لدنائتها بالنسبة إلى نشأته النورية الإلهية، أو لدُنُوها عن فهم الإنسان الحيوان؛ و

۱. الفكوك: و اخبرت

۲. كلمات مكنونة، ص ۱۳۲

لما كانت النشأة الإنسانية الكلية فى الدنيا نشأتين: تفصيلية فرقانية و نشأة أحدية جمعية قرآنية، و هذه النشأة الدنيوية كثيفة، و صورتها مقيّدة سخيقة من مادّة جامعة بين النور و الظلمة، و النفس الناطقة المتعلقة بها من بعض قواها القوّة العملية، و هى ذاتية لها، و بها يعمل الله سبحانه لأجلها فى كلّ نشأة و موطن صورة هيكلية تنزل معانيها فيها، و يظهر قواها و خصائصها و حقائقها بها؛ و كانت هذه النشأة الجامعة بين النور و الظلمة لا تقتضى الدوام، بل لا بدّ لها من الانخرام و الانصرام لكونها حاصلة من عناصر مختلفة متباينة متضادة يقضى بحقائقها الانفكاك. و كون قوى مزاجها العنصرى غير وافية بجميع ما فى النفس من الحقائق و الدقائق. فإنّ فى النفس ما لا يظهر بهذه النشأة العنصرية مثل ما يظهر بنشأتها الروحانية النورانية؛ و قد حصل لها بحمد الله - سبحانه - فى مدّة عمرها التى كانت تعمر أرض جسدها من الأخلاق الفاضلة و الملكات الكاملة و العلوم و الأعمال الصالحة الحاصلة، كمال فعلىّ لما صارتها جميع ما كان بالقوّة بالفعل.

فينشئ الله سبحانه للنفس بالقوّة العملية إذا خرجت عن الدنيا، صورة أخروية روحانية ملائمة لها فى جميع أفاعيلها و خصائصها، من مادّة روحانية حاصلة لها من تلك الأخلاق و الملكات و العلوم و الأعمال. فيظهر بحقائقها و خصائصها و آثارها فى تلك الصورة، ظهوراً يقتضى الدوام إلى الأبد. لأنّ مادّتها روحانية و حدانية نورية، فاقتضت تلك النشأة الروحانية الدوام و البقاء، لرسوخ حقائقها و أصولها الروحانية فى جوهر الروح، و دوام التجلّى النفسى الإلهى فيها. فإذا انتقل الأمر إلى الآخرة، فظهرت النفوس و الأرواح الإنسانية فى صورها الروحانية البرزخية و المثالية و الحشرية، و غلبت الروحية على الصور، و النورية على الظلمة، و أخبرنّ الحقّ الأسرار و الأنوار و الحقائق فى تلك الصور الأخروية، كان الإنسان بأحدية جمعه ختماً على تلك النشأة الأخروية، حافظاً لها إلى الأبد. فافهم!»

فيض و قبول فيض دائمى است. هر قابلى كه به صفت وجود متّصف شد، واجب الوجود گشت به وجود حقّ دائم. پس عدم بر او طارى نشود، امّا تعيّنات و

ظهورات و نشئات بر او طاری می شود، و این مخالف آیه ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾^۱ نیست. زیرا که متعلق فنا تعیین شخص است نه متعین. پس وجود متعین بعد از زوال تعیینی ظهور می کند در تعیینی دیگر، اعم از آنکه برزخی بود یا حشری یا جنانی یا جهنمی؛ و این تجلیات و ظهورات باقی است ابد الابدین، و قابل و مقبول هر دو باقی و دائم بالحق الدائم الباقي. الممکنات کلها شؤون الحق فی غیب ذاته و اسمائه، و وقع اسم الغیر علیها بواسطة التعین و الاحتیاج إلى من یوجدها فی العین، و بعد الإتصاف بالوجود العینی صار واجباً بالغير لا یعدم أبداً، بل یتغیر و یتبدل بحسب عوالمه و طریان الصور علیه. قال رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم -: «إِنَّكُمْ خُلِقْتُمْ لِلْأَبَدِ، وَإِنَّمَا تَنْقَلُونَ مِنْ دَارٍ إِلَى دَارٍ»^۲

شعر:

اندر آن بقعه ز اهل نفس و نفس مرگ میرد دگر نمیرد کس

خُلِقَ النَّاسُ لِلْبَقَاءِ فَضَلَّتْ أُمَّةٌ تَحْسِبُونَهَا لِلنَّفَادِ

إِنَّمَا يَنْقَلُونَ مِنْ دَارٍ أَعْمَالٍ إِلَى دَارٍ شَقْوَةٍ أَوْ رِشَادِ

عن ابن عباس - رضی الله عنهما - قال: تلا رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - هذه الآية: ﴿رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ﴾^۳، فقال: «قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: يَا مُوسَى، إِنَّهُ لَا يَرَانِي حَقٌّ إِلَّا مَاتَ، وَلَا يَابِسُ إِلَّا تَدَهَدَهَ، وَلَا رَطْبٌ إِلَّا تَفَرَّقَ؛ إِنَّمَا يَرَانِي أَهْلُ الْجَنَّةِ الَّذِينَ لَا تَمُوتُ أَعْيُنُهُمْ وَلَا تَبْلَى أَجْسَامُهُمْ».

و قال فی الباب الخامس و السبعین و ثلاثمائه من الفتوحات^۴ فی معرفة یضاهی^۵ الخیالی و عالم الحقائق و الإمتزاج و هو من الحضرة المحمدية: «اعلم - أیّدک الله - أن رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - قال: «مَوْلَى الْقَوْمِ

۱. الرحمن: ۲۶

۲. بحار الأنوار، ج ۶، ص ۲۴۹

۳. الأعراف: ۱۴۳

۴. الفتوحات المکیة، چاپ سربى، ج ۳، ص ۶۱۳

۵. همان: منزل التضاهی

۶. بحار الأنوار، ج ۶۷، ص ۱۸۰

مِنْهُمْ»، و الخيال من موالى النفس الناطقة، فهى منها بمنزلة المولى من السيد. «
«إعلم أنَّ القوَّة الخيالية التى فى نشأة الإنسان من كونه، نسخة من العالم بالنسبة
إلى عالم المثل المطلق، كالجُزء بالنسبة إلى الكلّ، وكالجدول بالنسبة إلى النهر الذى
هو مَشْرَعُهُ؛ ولَمَّا كان طرف الجدول الذى يلى النهر متّصلٌ به، كذلك عالم خيال
الإنسان من حيث طرفه الأعلى متّصل بعالم المثل.

لكنّ الناس فى ذلك من وجه على قسمين: قسم لا يعرفون ذلك الارتباط، و
لا يشعرون به، و لا يستشرفون عليه، و هم جمهور الناس؛ و قسم — و هم أهل
القلوب — يعلمونه،^١ و يستشرفون و يسوقون^٢ إليه، بل يتعدّونه إلى عالم الأرواح، و
ما فوقه. «كذا قال المحقّق القونوى فى شرح الحديث.^٣

و قال صاحب الفتوحات فى الرسالة السلوك إلى الله: «إعلم أنَّ النبوة و الولاية
يشتركان فى ثلاثة أشياء: الواحد فى العلم من غير تعلّم كسبى، و الثانى فى الفعل
بالهمة فيما جرت العادة أن لا تفعل إلّا بالجسم، و الثالث فى رؤية عالم الخيال فى
الحسّ.

«و للمولى^٤ فى السيد نوعٌ من أنواع التحكّم من أجل المليكة. فإنّه به و بأمثاله
من الموالى يصحّ كون السيد مالكاً و ملكاً. فلمّا لم يصحّ للسيد هذه المنزلة إلّا
بالمولى، كان له بذلك يدٌ هى التى تعطيه بعض التحكّم فى السيد؛ و ما له فيه من
التحكّم إلّا أنّه يصوّرها فى أى صورة شاء، و إن كانت النفس على صورة فى نفسها، و
لكن لا تتركها^٥ هذا الخيال عند المتخيّل إلّا على حسب ما يريد من الصورة فى
تخيّلها؛ و ليس للخيال قوّة يخرجها^٦ عن درجة المحسوسات، لأنّها ما تولّد و لا تظهر
عينه إلّا من الحسّ.

١. شرح الأربعين: و هم الأقلّون يعلمون

٢. همان: ينشوقون

٣. همان، ص ١٤٤

٤. ادامه عبارات الفتوحات، ج ٣، صص ٦١٥—٦١٣

٥. الفتوحات: لا يتركها

٦. همان: تخرجه

فكلّ تصرّفٍ يتصرّفه فى المعدومات و الموجودات، و ما له^١ عين فى الوجود أو لا عين له، فإنّه يصوّره فى صورة محسوسٍ له عينٌ فى الوجود، ولكن اجزاء تلك الصورة كلّها أجزاء وجودية محسوسة لا يمكن له أن يصورها إلّا على هذا الحدّ. فقد جمع الخيال بين الإطلاق العامّ الذى لا إطلاق يشبهه؛ فإنّ له التصرف العامّ فى الواجب و المحال و الجائز؛ و ما ثمّ من له حكم هذا الإطلاق. و هذا هو تصرف الحقّ فى المعلومات بواسطة هذه القوّة، كما أنّ له التقييد الخاصّ المنحصر. فلا يقدر أن تصوّر^٢ أمراً من الأمور إلّا فى صورة حسّية. كانت موجودةً تلك الصور المحسوسة^٣ أو لم يكن. لكن لا بدّ من أجزاء الصورة المتخيّلة أن يكون كلّها. كما ذكرنا. موجودةً فى المحسوسات، أى قد أخذها من الحسّ حين أدركها متفرّقةً، لكن المجموع قد لا يكون فى الوجود.

و اعلم أنّ الحقّ لم يزل فى الدنيا متجلّياً للقلوب دائماً، فيتنوّع^٤ الخواطر فيها التجليّة^٥ وإن تنوّع الخواطر فى الإنسان على التجلّى الإلهى، من حيث لا يشعر بذلك إلّا اهل الله، كما أنّهم يعلمون أنّ اختلاف الصور الظاهرة فى الدنيا و الآخرة، فى جميع الموجودات كلّها غير متنوّع، فهو الظاهر؛ إذ هو عين كلّ شىء؛ و فى الآخرة يكون باطن الإنسان ثابتاً، فإنّه عين ظاهر صورته فى الدنيا، و التبدّل فيه خفى، و هو خلقه الجديد فى كلّ زمان الذى هم فيه فى لبس؛ و فى الآخرة يكون ظاهره مثل باطنه فى الدنيا، و يكون التجلّى الإلهى دائماً بالفعل، فيتنوّع ظاهره فى الآخرة كما^٦ يتنوّع باطنه فى الدنيا، فى الصور التى يكون فيها التجلّى الإلهى، منصّب^٧ بها انصباعاً. فذلك هو التضاهى الإلهى الخيالى، غير أنّه فى الآخرة ظاهر و فى الدنيا باطن.

١. الفتوحات: ممّا له

٣. همان: الصورة فى المحسوسات

٥. همان: لتجليه

٧. همان: كما + كان

٢. همان: يصوّر

٤. همان: فتتنوّع

٦. همان: ليس + غير

٨. همان: فينصبغ

فحكم الخيال مستصحبة^١ للانسان فى الآخرة، و للحق^٢؛ و ذلك هو المعبر عنها بالشأن الذى هو فيه الحق من قوله: ﴿كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾^٣، فلم يزل و لا يزال. وإنما سمى ذلك خيالاً، لأننا نعرف أن ذلك راجع إلى الناظر، لا إلى الشئ فى نفسه،^٤ ثابت على حقيقته لا يتبدل،^٥ لأن الحقائق لا تتبدل. و يظهر^٦ إلى الناظر فى صور متنوعة، و ذلك التنوع حقيقة أيضاً لا تتبدل عن تنوعها. فلا فعل^٧ الثبوت على صورة واحدة، بل حقيقتها الثبوت على التنوع. فكل ظاهر فى العالم صورة ممثلة كيانية مضاهية للصورة الإلهية،^٨ لأنه لا يتجلى للعالم إلا بما يناسب العالم فى عين جوهر ثابت، كما أن الإنسان من حيث جوهره ثابت أيضاً. فترى^٩ الثابت بالثابت، و هو الغيب منك و منه؛ و ترى^{١٠} الظاهرة بالظاهر، و هو المشهود و الشاهد و الشهادة منك و منه. فكذا تدركه، و كذا تدرك ذاتك، غير أنك معروف فى كل صورة أنك أنت لا غيرك. كما نعلم^{١١} أن زيدا فى تنوعه فى كفياته: من خجل و وجل، و مرض و عافية، و رضى و غضب، و كل ما يتقلب فيه من الأحوال، أنه زيد لا غيره، و كذلك الأمر فنقول: قد تغير فلان من حال إلى حال، و من صورة إلى صورة. و لولا ما هو الامر على هذا، لكان إذا تبدل الحال عليه لم نعرفه و قلنا بعدمه.

فعلمنا أن ثم عينين – كما قال تعالى –: ﴿أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ﴾^{١٢}. فعين يدرك به من يحول^{١٣}، و عين يدرك به التحول. و هما طريقان مختلفان، قد أبانهما الله لذى عينين، و هو قوله: ﴿وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ﴾^{١٤}، أى بيّنا له الطريقين كما قال الشاعر:

٢. همان: عبارت «و للحق» محذوف

٤. الفتوحات: + و الشئ فى نفسه

٦. همان: تظهر

٨. همان: لصورة إلهية

١٠. همان: يرى

١٢. البلد: ٨

١٤. البلد: ١٠

١. الفتوحات: مستصحب

٣. الرحمن: ٢٩

٥. همان: لا تتبدل

٧. همان: فلا تقبل

٩. همان: فيرى

١١. همان: كما تعلم

١٣. الفتوحات: يتحول

نجداً على أنه طريق تقطعه للظبايعيون

فجعل قطع الطريق للعيون، فكلّ عين لها طريق. فاعلم مَنْ رَأَيْتَ و ما رَأَيْتَ، و لهذا صحَّ ﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾^١. فالعين التي أدركت بها أَنَّ الرمي^٢ لمحمّد - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - فتعلم أَنَّ لك عينين - إن كنت صاحب علم - فتعلم قطعاً أَنَّ الرامي هو الله في صورة محمّدية جسدية؛ و ليس التمثيل و التخيل غير هذا. فالله قد نبّهك، و أنت لا تنتبه! و هذه هي الآيات التي جعلها الله لقوم يعقلون عنه، و يتفكرون فيها، و ﴿ذَكَرْتُ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ (ينقلب) أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ (لما قيل له و عرف به) وَ هُوَ شَهِيدٌ﴾^٣ لتقلّبه في نفسه، معلّم أَنَّ الأمر كذلك، هؤلاء هم أولوا الألباب. فَإِنَّ اللَّبَّ بِحَجَّتِهِ^٤ صورة القشر. فلا يعلم بعلم اللَّبِّ إِلَّا من علم أَنَّ ثَمَّ لُبّاً، و لولا ذلك ما كثر القشر. و الحمد لله أولاً و آخراً.

خاتمة باب المعاد

فيما روى عليه السلام عن رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - في مواقف القيامة:

أورده صاحب الفتوحات المكيّة رواية عن عبد الله بن مسعود قال: كنتُ جالساً عند عليّ بن ابي طالب و عنده عبد الله ابن عباس و حوله عدّة من أصحاب رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - فقال عليّ: قال رسول الله - صَلَّى الله عليه وآله وسلم - : «إِنَّ فِي الْقِيَامَةِ لَخَمْسِينَ مَوْقِفًا، كُلُّ مَوْقِفٍ مِنْهَا أَلْفُ سَنَةٍ»^٥ إلى آخر الحديث، رواه باسناده في أثناء الباب الرابع و الستين من الفتوحات: ^٦ «في معرفة القيامة و منازلها و كيفية البعث. شعر:

١. الأنفال: ١٧

٢. الفتوحات: + لله غير العين التي أدركت بها أَنَّ الرامي

٣. سورة ق: ٣٧

٤. الفتوحات: تحجبه

٥. بحار الأنوار، ج ٧، ص ١١١

٦. الفتوحات المكيّة، ج ٤، صص ٤٢٦ - ٤٢٧

يَوْمُ الْمَعَارِجِ مِنْ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ يُطِيرُ عَنْ كُلِّ نَوَامٍ بِهِ وَسَنَهُ
وَالْأَرْضُ، مِنْ حَذَرٍ عَلَيْهِ سَاهِرَةٌ لَا تَأْخُذُهَا، لِمَا يَقْضَى إِلَاهُ، سِنَهُ
فَكُنْ غَرِيبًا وَلَا تَرْكُنْ لِطَائِفَةٍ مِنْ الْخَوَارِجِ أَهْلِ الْأَلْسِنِ اللَّسِنَةِ
وإن رأيت امرءاً يسعى لمفسدةٍ فَخُذْ عَلَى يَدِهِ تُجْزَى بِهِ حَسَنَةً
وَلْتَعَصِمْ، حَذَرًا، بِالْكَهْفِ، مِنْ رَجُلٍ تُرِيكَ فِتْنَتُهُ يَوْمًا كَمِثْلِ سَنَةٍ
قَدْ مَدَّ خَطْوَتَهُ فِي غَيْرِ طَاعَتِهِ وَلَمْ يَزَلْ فِي هَوَاهُ خَالِعًا رَسَنَهُ^١

إعلم أنه إنما سُمي هذا اليوم يوم القيامة، لقيام الناس فيه من قبورهم، لربهم^٢ فى
النشأة الآخرة التى ذكرناها فى « البرزخ » فى الباب الذى قبل هذا الباب؛ ولقيامهم
إذا^٣ جاء الحق للفصل والقضاء، والملك صفًا صفاً. قال الله تعالى: ﴿يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ
لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾^٤ أى لأجل رب العالمين حين يأتى. و جاء بالاسم « الرب » إذا كان
الرب المالك، فله صفة القهر و له صفة الرحمة. و لم يأت بالاسم « الرحمن » لأنه
لا بد من الغضب فى ذلك اليوم كما سيرد فى هذا الباب؛ و لا بد من الحساب، و
الإتيان بجهنم و الموازين. و هذه كلها ليست من صفات الرحمة المطلقة التى يطلبها
الاسم « الرحمن ». غير أنه - سبحانه - أتى باسم إلهى يكون الرحمة فيه أغلب، و هو
الاسم « الرب »، فإنه من الإصلاح و التربية. فيقوى^٥ ما فى المالك و السيد من فضل
الرحمة، على ما فيه من صفة القهر: « فتسبق رحمته غضبه »، يكثر التجاوز عن
سيئات أكثر الناس.

فأول ما أقول و أبين، ما قال الله فى ذلك اليوم: من امتداد الأرض، و قبض
السماء و سقوطها على الأرض، و مجىء الملائكة، و مجىء الرب فى ذلك اليوم؛ و
أين يكون الخلق حين تُمَدُّ الأرض، و تبدل صورتها، و مجىء جهنم، و ما يكون من
شأنها؟ ثم أسوق حديث مواقف القيامة فى « خمسين ألف سنة » و حديث الشفاعة.

١. دا: اشعار محذوف

٢. الفتوحات: لرب العالمين

٣. همان، دا: + ايضاً

٤. المطففين: ٦

٥. الفتوحات: فيتقوى

إعلم - يا أخى! - أن الناس إذا قاموا من قبورهم - على ما سنورده إن شاء الله تعالى - و أراد الله أن ﴿ تَبْدُلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ ﴾^١، و تمدّ الأرض بإذن الله، و يكون الخير^٢ دون « الظلمة »، فيكون الخلق عليه عند ما يبدّل الله الأرض كيف يشاء، إمّا بالصورة، و إمّا بأرض أخرى ما يتم^٣ عليها، تسمّى « الساهرة »، فيمدّها سبحانه مدّ الأديم يقول^٤ تعالى: ﴿ وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ ﴾^٥، و يزيد فى سعتها ما شاء، أضعافاً ما كانت: من إحدى و عشرين جزءاً، إلى تسعة و تسعين جزءاً، حتّى ﴿ لَا تَرَى فِيهَا عِوَجاً وَ لَا أَمْتاً ﴾^٦.

ثمّ إنّه - سبحانه - يقبض السماء إليه فيطويها بيمينه ﴿ كَطَيِّ السَّجْلِ لِلْكِتَابِ ﴾^٧، ثمّ يرميها على الأرض الذى مدّها واهيةً، و هو قوله: ﴿ وَ انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ ﴾^٨. و يُرَدُّ الخلق إلى الأرض التى مدّها، فيقفون منتظرين ما يصنع الله بهم. فإذا وهت السماء نزلت ملائكتها على أرجائها، فيرون^٩ أهل الأرض خلقاً عظيماً، أضعاف ما هم عليه عدداً. فيتخيّلون أن الله نزل فيهم لما يروّن من عظيم المملكة، ممّا لم يشاهدوه من قبل. فيقولون: « أفيكم ربّنا؟ » فيقول الملائكة: « سبحانه ربّنا! ليس فينا و هو آتٍ ». فَتَضَطُّفُ الملائكة صفّاً مستديراً على نواحي^{١٠} الأرض، محيطين بعالم الجنّ و الإنس؛ و هؤلاء هم عمّار سماء الدنيا.

ثمّ ينزل أهل السماء الثانية، بعد ما يقبضها الله ايضاً، و يرمى بكوكبها فى النار، و هو المسمّى « كاتباً ». و هو^{١١} أكثر عدداً من السماء الأولى. فيقول الخلائق: « أفيكم ربّنا؟ » ففرع^{١٢} الملائكة من قولهم، فيقولون: « سبحانه ربّنا! ليس فينا و هو آتٍ ».

٢. الفتوحات: الجسر

٤. دا: بقوله

٦. طه: ١٥٧

٨. الحاقة: ١٦

١٠. دا: بواخر

١٢. همان: فتفرع

١. إبراهيم: ٤٨

٣. همان: ينم

٥. الإنشقاق: ٣

٧. الأنبياء: ١٥٤

٩. الفتوحات: فيرى

١١. الفتوحات: و همّ

فيفعلون فعل الأولين من الملائكة: يَصْطَفُّونَ خلفهم صفّاً ثانياً مستديراً.

ثم ينزل أهل السماء الثالثة؛ ويرمى بكوكبها المسمى «زُهرَة» فى النار؛ ويقبضها الله بيمينه. فيقول الخلائق «أ فيكم ربنا؟» فيقول الملائكة: «سبحان ربنا! ليس هو فينا و هو آتٍ». فلا يزال الأمر هكذا سماءً بعد سماء، حتّى ينزل أهل السماء السابعة. فيرون خلقاً أكثر من جميع من نزل. فيقول الخلائق: «أ فيكم ربنا؟» فيقول الملائكة: ﴿سُبْحَانَ رَبَّنَا قَدْ جَاءَ رَبُّنَا وَإِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولاً﴾^١.

فيأتى الله فى ظلل من الغمام و الملائكة؛ و على المُجَنَّبَةِ اليسرى جهنم. فيكون إتيانه إتياناً المَلِك. فإنه يقول: «مَلِك يوم الدين» و هو ذلك اليوم، فَسُمِّيَ بِالْمَلِك؛ و يصطف الملائكة سبعة صفوف، محيطة بالخلائق. فإذا أبصر الناس جهنم «لها فُورَان و تَغِيْظٌ» على الجبابرة المتكبرين. فيفرون^٢ الخلق بأجمعهم منها، لعظم ما يرونه، خوفاً و فرعاً و هو «الفرع الأكبر» إلا الطائفة التى ﴿لَا يَحْزَنُهُمُ الْفَرْعُ الْأَكْبَرُ وَ تَتَلَقَّيْهُمْ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمُكُمْ الَّذِى كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾^٣. فهم الآمنون مع النبيين على أنفسهم. غير أن النبيين تفرغ على أممها، للشفقة التى جعلهم^٤ الله عليها للخلق. فيقولون فى ذلك اليوم: «سَلِّمْ، سَلِّمْ!» و كان الله قد أمر أن «تُنْصَبَ، لآمنين من خلقه، منابر من نور» متفاصلة بحسب منازلهم فى الموقف.

فيجلسون عليها آمنين مُبَشِّرِينَ. و ذلك قبل مجىء الرب تعالى. و إذا فرَّ الناس خوفاً من جهنم، و فرقاً لعظيم ما يرون من الهول فى ذلك اليوم، يجدون الملائكة صفوفاً لا يتجاوزونهم. فتطردهم الملائكة، وَزَعَةُ الْمَلِكِ الْحَقِّ – سبحانه و تعالى – إلى المحشر؛ و يناديهم أنبياءهم: «إِرْجِعُوا! إِرْجِعُوا!» فينادى بعضهم بعضاً. فهو قول الله تعالى فيما يقول رسول الله – صلى الله عليه و آله و سلم –: ﴿إِنِّى أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ﴾^٥. و الرسل تقول: «سَلِّمْ! سَلِّمْ!» و يخافون أشدَّ

١. ﴿و يقولون سبحان ربنا و إن كان وعد ربنا لمفعولاً﴾ الإسراء: ١٠٨

٢. الفتوحات: فيفرون

٣. الأنبياء: ١٠٣

٤. غافر: ٣٣

٥. الفتوحات: جبلهم

الخوف على أممهم؛ و الأمم يخافون على أنفسهم؛ و الْمُطَهَّرُونَ المحفوظون الذين ما تَدَسَّسَتْ بواطنهم بالشُّبْهة المُضِلَّة، و لا ظواهرهم بالمخالفات الشرعية، آمنون: « يغبطهم النبيون » فى الذين هم عليه من الأمن، لما هم النبيون عليه من الخوف على أممهم.

فينادى منادٍ، من قبل الله تعالى، يسمعه أهل الموقف، و لا يدرون — أو لا أدرى — هل ذلك نداء الحق سبحانه بنفسه، أو نداء عن أمره سبحانه؟ يقول فى ذلك النداء: « يا أهل الموقف! ستعلمون اليوم من أصحاب الكرم. » فإنه قال لنا: ﴿ يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ ﴾^٧ تعليمًا له و تنبيهًا ليقول: « كَرُمَكَ ». و لقد سمعتُ شيخنا الشَّيْخَةَ يقول يوماً و هو يبكى: « يا قوم! لا تفعلوا بكرمه. أخرجنا و لم نك شيئا، و علمنا ما لم نكن نعلم، و امتنَّ علينا ابتداءً بالإيمان به و بكتبه و رسله، و نحن لا نعتنا.^٨ أفتراه يعدِّبنا بعد أن عقلنا و آمنّا؟ حاشا كرمه سبحانه من ذلك ». فأبكاني بكاءً فرح و بكى الحاضرون.

ثم نرجع و نقول: فيقول الحق فى ذلك النداء: أَيْنَ الَّذِينَ كَانَتْ: ﴿ تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ طَمَعًا وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ﴾^٩ فيؤتى بهم إلى الجنة. ثم يسمعون من قبل الحق، نداءً ثانياً — لا أدرى هل ذلك نداء الحق بنفسه، أو نداء عن أمر الحق؟ — « أين الذين كانوا ﴾ لَا تُلْهِمُهُمْ تِجَارَةً وَ لَا بَيْعًا عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَ إِقَامِ الصَّلَاةِ وَ إِيْتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَ الْأَبْصَارُ، لِيُجْزِيََهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَ يَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ ﴾^{١٠} و تلك الزيادة — كما قلنا — من جنات الاختصاص. فيؤمر بهم إلى الجنة. ثم يسمعون نداءً ثالثاً — لا أدرى هل هو نداء الحق بنفسه، أو نداء عن أمر الحق؟ —: « يا أهل الموقف! ستعلمون اليوم، من أصحاب الكرم. أين الذين ﴾ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ ... لِيُجْزِيََ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ ﴾^{١١} فيؤمر بهم إلى الجنة؟

فبعد هذا النداء، يخرج « عُنُقُ مِنَ النَّارِ ». فإذا أشرف على الخلائق، له عينان و لسان فصيح، يقول: « يا أهل الموقف! إِنِّي وَكَّلْتُ مِنْكُمْ ثَلَاثَ ». كما كان النداء الأول ثلاث

٦. الفتوحات: اللهم + سلم

٧. الإنفطار: ٦

٨. الفتوحات: لا تفعل

٩. السجدة: ١٦

١٠. النور: ٣٧

١١. الأحزاب: ٢٤ — ٢٣

مرّات، لثلاث طوائف من أهل السعادات. و هذا كلّهُ، قبل الحساب؛ والناس وقوفٌ قد أجمهم العرق؛ فاشتدّ الخوف؛ و تصدّعت القلوب لهول المُطلّع. - فيقول ذلك «العنق المستشرف من النار - عليهم»: إني وُكِّلْتُ بكلّ جبار عنيد.

فيلقُطهم من بين الصفوف، كما يلْقُطُ الطائر حبّ السَّمْسِم. فإذا لم يترك أحداً منهم فى الموقف، نادى نداءً ثانياً: «يا أهل الموقف! إني وُكِّلْتُ بمن آذى الله و رسوله». فيلقطهم، كما يلْقُطُ الطائر حبّ السَّمْسِم من بين الخلائق. فإذا لم يترك منهم أحداً، نادى ثالثة: «يا أهل الموقف! و إني وُكِّلْتُ بمن ذهب يخلق كخلق الله». و يلْقُطُ أهل التصاوير، و هم الذين يصوّرون الكنائس لِتُعْبَدَ تلك الصور، و الذين يصوّرون الأصنام. و هو قوله تعالى: ﴿أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ﴾^١ فكانوا ينحتون لهم الأخشاب و الأحجار ليعبدوها من دون الله. فهؤلاء المصوّرون. فيلقطهم^٢ من بين الصفوف، كما يلْقُطُ الطائر حبّ السَّمْسِم. فإذا أخذهم الله عن آخرهم، و يبقى الناس و فيهم المصوّرون الذين لا يقصدون بتصويرهم ما قصد أولئك من عباداتهم حتّى يسئلوا عنها، «لينفخوا أرواحاً تحيى بها، و ليسوا بنا فخين» كما ورد الخبر فى المصوّرين. فيقفون ما شاء الله، ينتظرون ما يفعل الله بهم. و العرق قد أجمهم.

فحدّثنا شيخنا القَصَّار بمكّة، سنة تسع و تسعين و خمسمائة، بجانب الركن اليمانى من الكعبة المعظمة، عن^٣ عبد الله بن مسعود قال: كنتُ جالساً عند على بن ابى طالب - عليه السلام و التحية - و عنده عبد الله بن عباس و حوله عدّة من أصحاب رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلّم - فقال على: قال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلّم -
: «إِنَّ فِي الْقِيَامَةِ لَحَمْسِينَ مَوْقِفًا، كُلُّ مَوْقِفٍ مِنْهَا أَلْفَ سَنَةٍ:

فأولُ مَوْقِفٍ، إِذَا خَرَجَ النَّاسُ مِنْ قُبُورِهِمْ، يَقُومُونَ عَلَى أَبْوَابِ قُبُورِهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ،

١. الصّافّات: ٩٥

٢. الفتوحات: فيلقطهم + هذا العنق المستشرف

٣. مج: عبارت «فحدّثنا شيخنا ... المعظمة عن» محذوف

٤. بحار الأنوار، ج ٧، ص ١١١.

عُرَاءَ حُفَاةٍ جِياعاً عَطَاشاً^١. فَمَنْ خَرَجَ مِنْ قَبْرِهِ مُؤْمِناً بِرَبِّهِ، مُؤْمِناً بِنَبِيِّهِ، مُؤْمِناً بِجَنَّتِهِ وَنَارِهِ، مُؤْمِناً بِالْبَعْثِ وَالْقِيَامَةِ، مُؤْمِناً بِالْقَضَاءِ وَالْقَدَرِ - خَيْرِهِ وَشَرِّهِ - مُصَدِّقاً بِمَا جَاءَ بِهِ مُحَمَّدٌ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - مِنْ عِنْدِ رَبِّهِ، نَجَا وَفَازَ وَغَنِمَ وَسَعَدَ؛ وَمَنْ شَكَّ فِي شَيْءٍ مِنْ هَذَا، بَقِيَ فِي جُوعِهِ وَعَطَشِهِ وَغَمِّهِ وَكَرْبِهِ أَلْفَ سَنَةٍ، حَتَّى يَقْضِيَ اللَّهُ فِيهِ بِمَا يَشَاءُ.

ثُمَّ يُسَاقُونَ مِنْ ذَلِكَ الْمَقَامِ إِلَى الْمَحْشَرِ. فَيَقُومُونَ^٢ عَلَى أَرْجُلِهِمْ أَلْفَ عَامٍ فِي سُرَادِقَاتِ النَّيرانِ، فِي حَرِّ الشَّمْسِ؛ وَالنَّارُ عَنْ أَيْمَانِهِمْ، وَالنَّارُ عَنْ شِمَائِلِهِمْ، وَالنَّارُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ، وَالنَّارُ مِنْ خَلْفِهِمْ، وَالشَّمْسُ مِنْ فَوْقَ رُؤُسِهِمْ، وَلَا ظِلٌّ إِلَّا ظِلُّ الْعَرْشِ. فَمَنْ لَقِيَ اللَّهَ تَعَالَى سَاعِداً^٣ لَهُ بِالْإِخْلَاصِ، مُقِرّاً بِنَبِيِّهِ، بَرِيئاً مِنَ الشُّرْكِ وَالسِّحْرِ، وَبَرِيئاً مِنْ إِهْرَاقِ دِمَاءِ الْمُسْلِمِينَ، نَاصِحاً لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ، مُجِبّاً لِمَنْ أَمَرَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ، مُبْغِضاً لِمَنْ عَصَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ، اسْتَظَلَّ تَحْتَ ظِلِّ عَرْشِ الرَّحْمَنِ، وَنَجَا مِنْ غَمِّهِ. وَمَنْ حَادَ عَنْ ذَلِكَ، وَقَعَ فِي شَيْءٍ مِنْ هَذِهِ الذُّنُوبِ، بِكَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ؛ أَوْ تَغَيَّرَ قَلْبُهُ، أَوْ شَكَّ فِي شَيْءٍ مِنْ أَمْرِ دِينِهِ، بَقِيَ أَلْفَ عَامٍ فِي الْحُزْنِ وَالْغَمِّ وَالْعَذَابِ وَالْهَمِّ^٤، حَتَّى يَقْضِيَ اللَّهُ فِيهِ بِمَا يَشَاءُ.

ثُمَّ يُسَاقُ الْخَلْقُ إِلَى النُّورِ وَالظُّلْمَةِ. فَيَقُومُونَ^٥ فِي تِلْكَ الظُّلْمَةِ أَلْفَ عَامٍ. فَمَنْ لَقِيَ اللَّهَ تَعَالَى وَلَا يُشْرِكُ بِهِ شَيْئاً؛ وَلَمْ يَدْخُلْ فِي قَلْبِهِ شَيْءٌ مِنَ النِّفَاقِ، وَلَمْ يَشْكُ فِي شَيْءٍ مِنْ أَمْرِ دِينِهِ، وَأَعْطَى الْحَقَّ مِنْ نَفْسِهِ، وَقَالَ الْحَقُّ، يَعْنِي بِهِ^٦، أَنْصَفَ النَّاسِ مِنْ نَفْسِهِ، وَأَطَاعَ اللَّهَ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ، وَرَضِيَ بِقَضَاءِ اللَّهِ، وَقَبَعَ بِمَا أَعْطَاهُ اللَّهُ، خَرَجَ مِنَ الظُّلْمَةِ إِلَى النُّورِ، فِي مَقْدَارِ طَرْفَةِ عَيْنٍ، مُبْيَضّاً وَجْهَهُ، وَقَدْ نَجَا مِنَ الْغُيُومِ كُلِّهَا. وَمَنْ خَالَفَ فِي شَيْءٍ مِنْهَا، بَقِيَ فِي الْهَمِّ وَالْغَمِّ أَلْفَ سَنَةٍ، ثُمَّ خَرَجَ مِنْهَا مُسْوِداً وَجْهَهُ، وَهُوَ فِي مَشِيئَةِ اللَّهِ: يَفْعَلُ بِهِ مَا يَشَاءُ.

ثُمَّ يُسَاقُ الْخَلْقُ إِلَى سُرَادِقَاتِ الْحِسَابِ، وَهِيَ عَشْرُ سُرَادِقَاتٍ، يَقِفُونَ فِي كُلِّ سُرَادِقٍ

١. عُرَاءَ ج عارى: برهنه؛ حُفَاة ج حافى: پاى برهنه؛ جِياع ج جائع: گرسنه؛ عَطَاش ج عطشان: تشنه.

٢. همان: شاهداً

٣. الفتوحات: فيقفون

٤. همان: فَيَقِيمُونَ

٥. همان: فِي الْحَزْنِ وَالْهَمِّ وَالْعَذَابِ

٦. الفتوحات: عبارت «يعنى به» محذوف

مِنْهَا أَلْفَ سَنَةٍ. فَيُسْأَلُ ابْنُ آدَمَ عِنْدَ أَوَّلِ سُرَادِقِ مِنْهَا عَنِ الْمَحَارِمِ. فَإِنْ لَمْ يَكُنْ وَقَعَ فِي شَيْءٍ مِنْهَا، جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ الثَّانِي. فَيُسْأَلُ عَنِ الْأَهْوَاءِ، فَإِنْ كَانَ نَجَا مِنْهَا، جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ الثَّالِثِ. فَيُسْأَلُ عَنْ حُقُوقِ^١ الْوَالِدَيْنِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ عَاقًّا، جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ الرَّابِعِ. فَيُسْأَلُ عَنْ حُقُوقِ مَنْ فَرَضَ اللَّهُ^٢ إِلَيْهِ أُمُورَهُمْ، وَ عَنْ تَعْلِيمِ^٣ الْقُرْآنِ، وَ عَنْ أَمْرِ دِينِهِمْ وَ تَأْدِيبِهِمْ: فَإِنْ كَانَ قَدْ فَعَلَ، جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ الْخَامِسِ. فَيُسْأَلُ عَمَّا مَلَكَتْ يَمِينُهُ، فَإِنْ كَانَ مُحْسِنًا إِلَيْهِمْ، جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ السَّادِسِ. فَيُسْأَلُ عَنْ حَقِّ قَرَابَتِهِ، فَإِنْ كَانَ قَدْ أَدَّى حُقُوقَهُمْ، جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ السَّابِعِ. فَيُسْأَلُ عَنْ صَلَهِ الرَّحِمِ، فَإِنْ كَانَ وَضُولًا لِرَحِمِهِ، جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ الثَّامِنِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْحَسَدِ، فَإِنْ كَانَ لَمْ يَحْسُدْ،^٤ جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ الثَّاسِعِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْمَكْرِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ مَآكِرًا^٥ بِأَحَدٍ، جَازَ إِلَى السُّرَادِقِ الْعَاشِرِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْخَدِيعَةِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ خَدَاعًا بِأَحَدٍ، إِنْجَازَ^٦ وَ نَزَلَ فِي^٧ عَرْشِ الرَّحْمَنِ، قَارَةً عَيْنُهُ، فَرِحًا قَلْبُهُ، ضَاحِكًا فُؤُهُ. وَإِنْ كَانَ قَدْ وَقَعَ فِي شَيْءٍ مِنْ هَذِهِ الْخِصَالِ، بَقِيَ فِي كُلِّ مَوْقِفٍ مِنْهَا أَلْفَ سَنَةٍ، جَائِعًا عَاطِشًا بَاكِيًا حَزِينًا مَهْمُومًا مَعْمُومًا. لَا يَنْفَعُهُ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ^٨.

ثُمَّ يُحْشَرُونَ إِلَى أَخَذِ كُتُبِهِمْ، بِإِيمَانِهِمْ وَ شَمَائِلِهِمْ. فَيُحْسَبُونَ عِنْدَ ذَلِكَ فِي خَمْسَةِ عَشَرَ مَوْقِفًا: كُلُّ مَوْقِفٍ مِنْهَا أَلْفَ سَنَةٍ. فَيُسْأَلُونَ فِي أَوَّلِ مَوْقِفٍ مِنْهَا عَنِ الصَّدَقَاتِ وَ مَا فَرَضَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِي أَمْوَالِهِمْ، فَمَنْ آدَاهَا كَامِلَةً، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّانِي. فَيُسْأَلُ عَنْ قَوْلِ الْحَقِّ، وَ الْعَفْوِ عَنِ النَّاسِ، فَمَنْ عَفَى عَفَى اللَّهِ عَنْهُ وَ جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّالِثِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ، فَإِنْ كَانَ أَمْرًا بِالْمَعْرُوفِ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الرَّابِعِ. فَيُسْأَلُ عَنِ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ، فَإِنْ كَانَ نَاهِيًا عَنِ الْمُنْكَرِ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الْخَامِسِ. فَيُسْأَلُ عَنْ حُسْنِ الْخُلُقِ، فَإِنْ كَانَ حَسَنَ الْخُلُقِ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ السَّادِسِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْحُبِّ فِي اللَّهِ، فَإِنْ كَانَ مُجِبًّا فِي اللَّهِ، مُبْغِضًا فِي اللَّهِ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ السَّابِعِ. فَيُسْأَلُ عَنْ مَالِ الْحَرَامِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ أَخَذَ

١. همان: عقوق

٢. همان: فَوْضَ اللَّهُ

٣. همان: تعليمهم

٤. همان: لم يكن حاسداً

٥. همان: مكر

٦. همان: فإن لم يكن خدع أحداً نجا

٧. همان: فى + ظل.

٨. همان: شافع

شَيْئًا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّامِنِ. فَيُسْأَلُ عَنْ شُرْبِ الْخَمْرِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ شَرِبَ مِنَ الْخَمْرِ شَيْئًا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ التَّاسِعِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْفُرُوجِ الْحَرَامِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ أَتَاهَا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الْعَاشِرِ. فَيُسْأَلُ عَنْ قَوْلِ الزُّورِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ قَالَهُ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الْحَادِي عَشَرَ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْأَيْمَانِ الْكَاذِبَةِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ حَلَفَهَا جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّانِي عَشَرَ. فَيُسْأَلُ عَنْ أَكْلِ الرِّبَا، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ أَكَلَ الرِّبَا،^١ جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّلَاثِ عَشَرَ. فَيُسْأَلُ عَنْ قَذْفِ الْمُحْصَنَاتِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ قَذَفَ الْمُحْصَنَاتِ، أَوْ افْتَرَى عَلَى أَحَدٍ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الرَّابِعِ عَشَرَ. فَيُسْأَلُ عَنْ شَهَادَةِ الزُّورِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ شَهِدَهَا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الْخَامِسِ عَشَرَ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْبُهْتَانِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ بَهَتَ مُسْلِمًا، فَنَزَلَ تَحْتَ لَوَاءِ الْحَمْدِ، وَ أُعْطِيَ كِتَابُهُ بِيَمِينِهِ، وَ نَجَا مِنْ غَمِّ الْكِتَابِ وَ هَوْلِهِ، وَ حُوسِبَ حِسَابًا يَسِيرًا.

وَ إِنْ كَانَ قَدْ وَقَعَ فِي شَيْءٍ مِنَ الذُّنُوبِ، ثُمَّ خَرَجَ مِنَ الدُّنْيَا غَيْرَ تَائِبٍ مِنْ ذَلِكَ، بَقِيَ فِي كُلِّ مَوْقِفٍ مِنْ هَذِهِ الْخَمْسَةِ عَشَرَ مَوْقِفًا، أَلْفَ سَنَةٍ، فِي الْغَمِّ وَ الْهَوْلِ وَ الْحُزَنِ وَ الْجُوعِ وَ الْعَطَشِ، حَتَّى يَقْضِيَ اللَّهُ فِيهِ بِمَا يَشَاءُ.

ثُمَّ يُقَامُ النَّاسُ فِي قَرَانَةِ كُتُبِهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ. فَمَنْ كَانَ سَخِيًّا قَدْ قَدَّمَ مَالَهُ لِيَوْمِ فَطْرِهِ^٢ وَ حَاجَتِهِ، قَرَأَ كِتَابَهُ وَ هُوَ عَلَيْهِ قِرَائَتُهُ، وَ كُسِيَ مِنْ ثِيَابِ الْجَنَّةِ، وَ تُوجَّحَ مِنْ تَيْجَانٍ^٣ الْجَنَّةِ، وَ أُقْعِدَ تَحْتَ ظِلِّ عَرْشِ الرَّحْمَنِ، آمِنًا مُطْمَئِنًّا. وَ إِنْ كَانَ بَخِيلًا، لَمْ يُقَدِّمَ مَالَهُ لِيَوْمِ فَقْرِهِ وَ فَاقَتِهِ، أُعْطِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ، وَ يَقْطَعُ لَهُ مِنْ مَقْطَعَاتِ النَّيِّرَانِ. وَ يُقَامُ عَلَى رُؤُوسِ الْخَلَائِقِ أَلْفَ عَامٍ، فِي الْجُوعِ وَ الْعَطَشِ وَ الْعُرَى وَ الْغَمِّ وَ الْهَمِّ وَ الْحُزَنِ وَ الْفُضِيحَةِ حَتَّى يَقْضِيَ اللَّهُ فِيهِ بِمَا يَشَاءُ.

ثُمَّ يُحْشَرُ إِلَى الْمِيزَانِ، فَيَقُومُونَ عِنْدَ الْمِيزَانِ أَلْفَ عَامٍ، فَمَنْ رَجَحَ مِيزَانُهُ بِحَسَنَاتِهِ، فَازَ وَ نَجَا فِي طَرْفَةِ عَيْنٍ. وَ مَنْ خَفَّ مِيزَانُهُ مِنْ حَسَنَاتِهِ، وَ ثَقُلَتْ سَيِّئَاتُهُ، حُسِسَ عِنْدَ الْمِيزَانِ أَلْفَ عَامٍ، فِي الْغَمِّ وَ الْهَمِّ وَ الْحُزَنِ وَ الْجُوعِ وَ الْعَطَشِ، حَتَّى يَقْضِيَ اللَّهُ فِيهِ بِمَا يَشَاءُ.

١. الفتوحات: أكله

٢. همان: فقره؛ فطر: شکستگی

٣. تيجان ج تاج: تاجها

ثُمَّ يُدْعَى بِالْخَلْقِ إِلَى الْمَوْقِفِ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ تَعَالَى فِي اثْنَيْ عَشَرَ مَوْقِفًا، كُلُّ مَوْقِفٍ مِنْهَا مِقْدَارُ أَلْفِ سَنَةٍ. فَيُسْأَلُ فِي أَوَّلِ مَوْقِفٍ عَنْ عِتْقِ الرِّقَابِ، فَإِنْ كَانَ أَعْتَقَ رَقَبَةً، أَعْتَقَ اللَّهُ رَقَبَتَهُ مِنَ النَّارِ، وَ جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّانِي. فَيُسْأَلُ عَنِ الْقُرْآنِ وَ حَقِّهِ وَ قِرَائَتِهِ، فَإِنْ جَاءَ بِذَلِكَ تَامًّا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّلَاثِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْجِهَادِ، فَإِنْ جَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ مُحْتَسِبًا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الرَّابِعِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْغِيْبَةِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ اغْتَابَ أَحَدًا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الْخَامِسِ. فَيُسْأَلُ عَنِ النَّمِيمَةِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ نَمَامًا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ السَّادِسِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْكِذْبِ عَلَى اللَّهِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ كَذَابًا، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ السَّابِعِ. فَيُسْأَلُ عَنِ طَلَبِ الْعِلْمِ، فَإِنْ كَانَ طَلَبَ الْعِلْمَ وَ عَمِلَ بِهِ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّامِنِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْعُجْبِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ مُعْجَبًا بِنَفْسِهِ فِي دِينِهِ وَ دُنْيَاهُ أَوْ فِي شَيْءٍ مِنْ عَمَلِهِ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ التَّاسِعِ. فَيُسْأَلُ عَنِ التَّكْبَرِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ مُتَكَبِّرًا عَلَى أَحَدٍ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الْعَاشِرِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْفُتُوْطِ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ قَنِطَ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الْحَادِي عَشَرَ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْأَمْنِ مِنْ مَكْرِ اللَّهِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ آمِنًا^٢ مِنْ مَكْرِ اللَّهِ، جَازَ إِلَى الْمَوْقِفِ الثَّانِي عَشَرَ. فَيُسْأَلُ عَنْ حَقِّ جَارِهِ، فَإِنْ كَانَ أَدَّى حَقَّ جَارِهِ، أُقِيمَ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ تَعَالَى، قَرِيرًا عَيْنُهُ، فَرَحًا قَلْبُهُ، مُبِيضًا وَجْهُهُ، كَاسِيًا ضَاحِكًا مُسْتَبْشِرًا. - فَيَرْحُبُ بِهِ رَبُّهُ وَ يُبَشِّرُهُ بِرِضَا عَنْهُ. - فَيَفْرَحُ عِنْدَ ذَلِكَ، فَرَحًا لَا يَعْلَمُهُ أَحَدٌ إِلَّا اللَّهُ! فَإِنْ لَمْ تَأْتِ وَاحِدَةٌ مِنْهُنَّ تَامَّةً، وَ مَاتَ عَنْ غَيْرِ تَوْبَةٍ، حُسِسَ عِنْدَ كُلِّ مَوْقِفٍ أَلْفَ سَنَةٍ، حَتَّى يَقْضَى اللَّهُ فِيهِ بِمَا يَشَاءُ.

ثُمَّ يُؤْمَرُ بِالْخَلَائِقِ إِلَى الصَّرَاطِ - وَ قَدْ ضُرِبَتْ عَلَيْهِ الْجُسُورُ^٣ - عَلَى جَهَنَّمَ: أَدَقُّ مِنَ الشَّعْرِ، وَ أَحَدٌ مِنَ السَّيْفِ. وَ قَدْ غَابَتِ الْجُسُورُ فِي جَهَنَّمَ مِقْدَارَ أَرْبَعِينَ أَلْفَ عَامٍ. وَ لَهَيْبِ جَهَنَّمَ، بِجَانِبِهَا يَلْتَهَبُ. وَ عَلَيْهَا حَسَكٌ وَ كَلَالِيْبٌ وَ خَطَاطِيْفٌ^٤. وَ هِيَ سَبْعَةُ جُسُورٍ، فَحُشِرَ^٥ الْعِبَادُ، كُلُّهُمْ، عَلَيْهَا. وَ عَلَى كُلِّ جِسْرٍ مِنْهَا عَقَبَةٌ مَسِيرَةُ ثَلَاثَةِ آلَافِ عَامٍ: أَلْفَ عَامٍ

١. الفتوحات: تكبر

٢. همان: أمين

٣. الجسور ج جسر: پل

٤. حَسَك: خارى است سه پهلوی؛ کلالیب ج کُلاب: چنگال آهنی؛ خطاطیف ج خَطَاف: آهن کج و نوک تیز.

٥. الفتوحات: يحشر

صُعُودٌ، أَلْفُ عَامٍ اسْتَوَاءٌ وَ أَلْفُ عَامٍ هُبُوطٌ. وَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ - عَزَّوَجَلَّ - : ﴿إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمُرْصَادِ﴾^١ يعنى على تلك الجُسُورِ. وَ مَلَائِكَةُ يُرْصِدُونَ الْخَلْقَ عَلَيْهَا، فَتَسْأَلُ الْعَبْدَ عَلَى أَوَّلِ مِنْهَا عَنِ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ، فَإِنْ جَاءَ بِهِ مُؤْمِنًا مُخْلِصًا، لَا شَكَّ فِيهِ وَلَا زَيْغَ، جَازَ إِلَى الْجِسْرِ الثَّانِي. فَيُسْأَلُ عَنِ الصَّلَاةِ، فَإِنْ جَاءَ بِهَا تَامَّةً، جَازَ إِلَى الْجِسْرِ الثَّلَاثِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الزَّكَاةِ، فَإِنْ جَاءَ بِهَا تَامَّةً، جَازَ إِلَى الْجِسْرِ الرَّابِعِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الصِّيَامِ، فَإِنْ جَاءَ بِهِ تَامًا، جَازَ إِلَى الْجِسْرِ الْخَامِسِ. فَيُسْأَلُ عَنْ حَاجَةِ الْإِسْلَامِ، فَإِنْ جَاءَ بِهَا تَامَّةً، جَازَ إِلَى الْجِسْرِ السَّادِسِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الطُّهْرِ، فَإِنْ جَاءَ بِهِ تَامًا، جَازَ إِلَى الْجِسْرِ السَّابِعِ. فَيُسْأَلُ عَنِ الْمَظَالِمِ، فَإِنْ كَانَ لَا يَظْلِمُ أَحَدًا، جَازَ إِلَى الْجَنَّةِ. وَ إِنْ كَانَ قَصَرَ فِي وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ، حُبِسَ عَلَى كُلِّ جِسْرٍ مِنْهَا أَلْفَ سَنَةٍ، حَتَّى يَقْضِيَ اللَّهُ فِيهِ بِمَا يَشَاءُ.» وَ ذَكَرَ الْحَدِيثَ إِلَى آخِرِهِ.

وَ سَيَأْتِي بَقِيَّةُ الْحَدِيثِ - إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى - فِي بَابِ الْجَنَّةِ، فَإِنَّهُ يَخْتَصُّ بِالْجَنَّةِ. وَ لَمْ نَذْكُرْ النِّشَاءَةَ الْآخِرَةَ الَّتِي يَحْشُرُ فِيهَا الْإِنْسَانُ فِي بَابِ الْبَرَزَخِ، لِأَنَّهَا نَشَاءَةٌ مُحْسُوسَةٌ غَيْرُ خَيَالِيَّةٍ، وَ الْقِيَامَةُ أَمْرٌ مُحَقَّقٌ مُوجُودٌ حَسِّيٌّ مِثْلُ مَا هُوَ الْإِنْسَانُ.^٢ فَلِذَلِكَ أَخْرَجْنَا ذِكْرَهَا إِلَى هَذَا الْبَابِ.^٣

الباب الخامس و الستون^٤ فى معرفة الجنة و منازلها و درجاتها و ما يتعلّق بهذا الباب: «إِعلم - أَيْدِنَا اللَّهُ وَ إِيَّاكَ! - أَنَّ الْجَنَّةَ جَنَّتَانِ: جَنَّةٌ مُحْسُوسَةٌ وَ جَنَّةٌ مَعْنَوِيَّةٌ، وَ الْعَقْلُ يَعْقِلُهَا مَعًا، كَمَا أَنَّ الْعَالَمَ عَالَمَانِ: عَالَمٌ لَطِيفٌ وَ عَالَمٌ كَثِيفٌ، وَ عَالَمٌ غَيْبٍ وَ عَالَمٌ شَهَادَةٍ؛ وَ النَّفْسُ النَّاطِقَةُ الْمُخَاطَبَةُ الْمَكْلُفَةُ لَهَا نَعِيمٌ مَا تَحْمِلُهُ مِنَ الْعُلُومِ وَ الْمَعَارِفِ، مِنْ طَرِيقِ نَظَرِهَا وَ فِكْرِهَا وَ مَا وَصَلَتْ إِلَيْهِ مِنْ ذَلِكَ بِالْأَدَلَّةِ الْعَقْلِيَّةِ؛ وَ نَعِيمٌ بِمَا تَحْمِلُهُ مِنَ اللَّذَاتِ وَ الشَّهَوَاتِ مِمَّا تَنَالُهُ بِالنَّفْسِ الْحَيَوَانِيَّةِ مِنْ طَرِيقِ قَوَاهِا الْحَسِّيَّةِ: مِنْ أَكْلِ وَ شَرَبِ وَ نِكَاحٍ وَ لِبَاسٍ وَ رَوَاحٍ، وَ نِعْمَاتٌ طَيِّبَةٌ تَتَعَلَّقُ بِهَا الْأَسْمَاعُ، وَ جَمَالٌ حَسِّيٌّ فِي صُورَةٍ حَسَنَةٍ مَعْشُوقَةٍ يُعْطِيهَا^٥ فِي نِسَاءٍ كَاعْبَاتٍ، وَ وَجُوهٍ حَسَنَانِ، وَ أَلْوَانٍ مُتَنَوِّعَةٍ، وَ أَشْجَارٍ وَ أَنْهَارٍ.

١. الفجر: ١٤

٢. الفتوحات: + فى الدنيا

٣. پایان عبارت الفتوحات المكية، باب ٦٤.

٤. الفتوحات المكية، ج ٥، صص ٧٨ - ٦٠

٥. همان: + البصر

كل ذلك ينقله الحواس إلى النفس الناطقة، فيلتذ به من جهة طبيعتها؛ و لو لم يلتذ به إلا الأرواح الحساسة الحيوانية لا النفس الناطقة، لكان الحيوان يلتذ بالوجه الجميل من المرأة المستحسنة، و الغلام الحسن الوجه و الالوان و المصاغ. فلما لم تر شيئاً من الحيوان يلتذ بشيء من ذلك، علمنا قطعاً أن النفس الناطقة هي التي تلتذ بجميع ما تعطيه القوة الحسية، ممّا يشاركها فيه.

و اعلم أن الله خلق هذه الجنة المحسوسة بطلع الأسد الذي هو الإقليد، و برجه هو الأسد. و خلق الجنة المعنوية التي هي روح هذه الجنة المحسوسة من الفرح الإلهي، من صفة الكمال و الإبتهاج و السرور. فكانت الجنة المحسوسة كالجسم، و الجنة المعنوية كالروح و قواه. و لهذا سماها الحق تعالى « الدار الحيوان » لحياتها. و أهلها يتنعمون فيها حساً و معنى بالمعنى الذي هو اللطيفة الإنسانية.

و الجنة أيضاً أشد تنعماً بأهلها الداخلين فيها، و لهذا تطلب مسكنها^١ من الساكنين؛ و قد ورد خبر عن النبي - صلى الله عليه و آله و سلم -^٢: « إِنَّ الْجَنَّةَ اشْتَاقَتْ إِلَى بِلَالٍ وَ عَلِيٍّ وَ عَمَّارٍ وَ سَلْمَانَ » فوصفها بالشوق إلى هؤلاء - و ما أحسن^٣ موافقة هذه الأسماء - لما في شوقها من المعاني. فإنَّ الشوق من المشتاق فيه ضرب ألم يطلب اللقاء؛ و « بلال » من « أبل » الرجل من عرضه^٤، و « استَبَلَّ » و يقال: « بَلَّ الرجل من دائه » و بلال معناه^٥؛ و « سلمان » من السلامة من الآلام و الأمراض؛ و « عَمَّار » أى بعمارتها بأهلها يزول ألمها، فإنَّ الله سبحانه يتجلّى لعباده فيها. فـ « على » يَغْلُو بذلك التجلّى شأنها على النار التي هي أختها، حيث فازت بدرجة التجلّى و الرؤية، إذا كانت النار دار حجاب.

فأنظر في موافقة هذه الأسماء الأربعة لصورة حال الجنة حين وصفها بالشوق إلى هؤلاء الأصحاب من المؤمنين.

و الناس على أربع مراتب فى هذه المسئلة:

٢. بحار الأنوار، ج ٢٢، ص ٣٤٦

١. الفتوحات: ملأها

٤. الفتوحات: مرضه

٣. دا: أحسن

٥. دا: عبارت « و بلال ابل الرجل ... و بلال معناه » محذوف

فمنهم من يَشْتَهِي وَيُشْتَهَى: وهم الأكابر من رجال الله من رسول و نبي و ولي كامل. ومنهم من يُشْتَهَى وَلَا يَشْتَهَى، وهم أصحاب الأحوال من رجال الله، الْمُهَيِّمُونَ فِي جلال الله الذي غلب معناهم على حسهم. و هودون الطبقة الأولى، فإنهم أصحاب أحوال.

و منهم من يَشْتَهَى وَلَا يُشْتَهَى، وهم عصاة المؤمنين. و منهم من لَا يَشْتَهَى وَلَا يُشْتَهَى، وهم المكذبون بيوم القيامة، و القائلون بنفى الجنة المحسوسة. و لا خامس لهؤلاء الأربعة الأصناف. و اعلم أنَّ الجنات ثلاث:

جنة اختصاص الرسل الإلهي، و هي التي يدخلها الأطفال الذين لم يبلغوا حد العمل؛ و حدهم من أول ما يولد إلى أن يستهل صارفاً^١ إلى انقضاء ستة أعوام. و يعطى الله من يشاء^٢ من عباده من جنات الاختصاص ما شاء. و من أهلها المجانين الذين ما عقلوا، و من أهلها أهل التوحيد العلمي، و من أهلها أهل الفترات و من لم تصل إليهم^٣. و الجنة الثانية: جنة ميراث؛ ينالها كل من دخل الجنة ممّن ذكرنا و من المؤمنين؛ و هي الأماكن التي كانت معينة لأهل النار لو دخلوها.

و الجنة الثالثة: جنة الأعمال، و هي التي تنزلها الناس فيها بأعمالهم. فمن كان أفضل من غيره في وجوه التفاضل، كان له من الجنة أكثر، سواء كان الفاضل دون المفضول أو لم يكن، غير أنه فضله في هذه المقام، بهذه الحالة. فما من عمل من الأعمال إلا و له جنة، و يقع التفاضل فيها بين أصحابها، بحسب ما يقتضى احوالهم.

ورد في الحديث الصحيح عن النبي - صَلَّى الله عليه و آله و سلم - أنه قال لبلال: ^٤ «يَا بِلَالُ! بِمَ سَبَقْتَنِي إِلَى الْجَنَّةِ، فَمَا وَطِئْتُ فِيهَا مَوْضِعاً إِلَّا سَمِعْتُ خَشْخَشَتَكَ أَمَامِي؟ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! مَا أَخْدْتُ قَطُّ، إِلَّا تَوَضَّأْتُ، وَ لَا تَوَضَّأْتُ إِلَّا صَلَّيْتُ رَكْعَتَيْنِ. فَقَالَ

١. الفتوحات: صارخاً

٢. همان: شاء

٣. همان: إليهم + دعوة رسول

٤. صحيح مسلم، فضائل الصحابة، ح ١٠٦ و مسند احمد بن حنبل، ج ٥، ص ٣٥٤

رسول الله - صلى الله عليه - : بهما! « فعلمنا أنها كانت جنة مخصوصة بهذا العمل. فكأن رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم - قال لبلال: « بِمَ نَلْتَ أَنْ تَكُونَ مُطَرَّقاً بَيْنَ يَدَيَّ تَحْجِبْنِي؟ مِنْ أَيْنَ لَكَ هَذِهِ الْمَسَابِقَةُ إِلَى هَذِهِ الْمَرْتَبَةِ؟ » فَلَمَّا ذَكَرَ لَهُ ذَلِكَ، قَالَ لَهُ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - : « بهما ». فما فريضة ولا نافلة، ولا فعل خير، ولا ترك محرّم و مكروه إلا وله جنة مخصوصة، و نعيمٌ خاصٌ يناله مَنْ دخلها.^١

و التفاضل على مراتب: فمنها بالسبق،^٢ و لكن فى الطاعة و الإسلام. فيفضل الكبير السنّ على الصغير - إذا كانا على مرتبة واحدة من العمل - بالسنّ؛ فإنّه أقدم منه فيه. و يفضل أيضاً، بالزمان؛ فإنّ العمل فى رمضان و فى يوم الجمعة و فى ليلة القدر و فى عشر ذى الحجة و فى عاشورا أعظم من ساير الأزمان، و كلّ زمان عيّنه الشارع؛ و تقع المفاضلة بالمكان، كالمصلّى فى المسجد الحرام أفضل من صلاة المصلّى فى مسجد المدينة؛ و كذلك الصلاة فى مسجد المدينة أفضل من الصلاة فى المسجد الأقصى. و هكذا فضل الصلاة فى المسجد الأقصى على ساير المساجد.

و يتفاضلون أيضاً بالأحوال؛ فإنّ الصلاة بالجماعة فى الفريضة، أفضل من صلاة الشخص وحده، و أشباه هذا. و يتفاضلون أيضاً بالأعمال؛ فإنّ الصلاة أفضل من إمطة الأذى؛ و قد فضّل الله الأعمال بعضها على بعض. و يتفاضلون أيضاً فى نفس العمل الواحد، كالمتصدّق على رَجِمِهِ، فيكون صاحب صلة رَحِمٍ و صدقة؛ و المتصدّق على غير رحمه دونه فى الأجر.

و كذلك من أهدى هديةً لشريفٍ من أهل البيت أفضل ممّن أهدى لغير شريف، أو برّه أو أحسن إليه؛ و وجوه المفاضلة كثيرة فى الشرع، و إن كان محصورةً و لكن أريتك منها أنموذجاً تعرف به ما قصدنا بالمفاضلة.

و الرسل إنّما ظهر فضلها فى الجنة على غيرها و بجنة الاختصاص؛ و أمّا بالعمل فهم

١. دا: از ابتدای عبارت «ورد فى الحديث الصحيح عن النبى ...» تا همین عبارت محذوف

٢. الفتوحات: بالسنّ

فى جنّات الأعمال بحسب الأحوال، كما ذكرنا. وكلّ من فعل غير ممّن ليس فى مقامه، فمن جنّات الاختصاص لا من جنّات الأعمال. و من الناس من يجمع فى الزمن الواحد أعمالاً كثيرة؛ فيصرف سمعه فيما ينبغى، فى زمان تصريفه يده، فى زمان صومه، فى زمان صلاته، فى زمان^١ ذكره، فى زمان نيّته من فعل وترك. فيؤجر فى الزمان الواحد من وجود كثيرة؛ فيفضل غيره ممّن ليس له ذلك.

و لذلك لما ذكر رسول الله - صلى الله عليه وآله - ذلك الثمانية الأبواب من الجنّة أن يدخل من أيّها شاء، قال أبوبكر: «يا رسول الله! وما على الإنسان أن يدخل من الأبواب كلّها؟» قال رسول الله - صلى الله عليه وآله - : «أرجو أن تكون منهم، يا أبابكر.» فأراد أبوبكر بذلك القول ما ذكرنا: أن يكون الإنسان فى زمان واحد فى أعمال كثيرة تعمّ أبواب الجنّة.

و من ههنا أيضاً تعرف النشأة الآخرة. فكما لا تشبه الجنّة الدنيا فى أحوالها كلّها وإن اجتمعت فى الأسماء، كذلك نشأة الإنسان فى الآخرة لا تشبه نشأة الدنيا وإن اجتمعت فى الأسماء و الصورة الشخصية. فإنّ الروحانية على نشأة الآخرة أغلب من الحسّية؛ و قد دقناه فى هذه الدار مع كثافة هذه النشأة؛ فيكون الإنسان بعينه فى أماكن كثيرة؛ و أمّا عمّة الأصحاب^٢ فيدركون ذلك فى المنام.

و لقد رأيت رؤيا لنفسى فى هذا النوع، و أخذتها بشرى من الله، فإنّها مطابقة لحديث نبوى عن النبى - صلى الله عليه وآله - ، حين ضرب لنا مثلاً^٣ فى الأنبياء فقال: «مَثَلِي فِي الْأَنْبِيَاءِ كَمَثَلِ رَجُلٍ بَنَى حَائِطًا فَكَمَلَهُ^٥ إِلَّا كِبَنَةً^٦ وَاحِدَةً فَكُنْتُ أَنَا تِلْكَ اللَّبَنَةُ، وَ لَا رَسُولَ بَعْدِي وَ لَا نَبِيٍّ.» فشبه النبوة بالحائط، و الأنبياء باللبن التى قام بها الحائط؛ و هو تشبيه فى

١. دا: زمان + تصريفه

٢. الفتوحات: الناس

٣. همان: مثله

٤. صحيح بخارى، باب المناقب، ح ١٨ و صحيح مسلم، باب الفضائل، ح ٣٢ - ٢٥

٥. الفتوحات: فأكمّله

٦. كِبَنَةً، لِبَنَةٍ: أجزء خام

غاية الحسن. فإن سَمَّى^١ الحائط هذا المشار إليه لم يصحّ ظهوره إلّا باللّبن. فكان - صلى الله عليه و آله - خاتم النبيّين.

فكنْتُ بمكّة سنة تسع و تسعين و خمسمائة. أرى فيما يرى النائم الكعبة مبنية بلّبن فضّة و ذهبٍ: لَبِنَ فضّةٍ، و لَبِنَ ذهبٍ.^٢ و قد كملت البناء و ما بقى منها شيءٌ، و أنا أنظر إليها و إلى حُسْنِها. فَالْتَفَتُّ إلى الوجه الذى بين الركن اليمانيّ و الشاميّ و هو إلى الركن الشاميّ أقرب موضعٍ لَبَتَيْنِ: لَبَنَة فضّةٍ و لَبَنَة ذهبٍ، ينقص فى الحائط من الصّفَيْنِ: فى الصّف الأعلى لَبَنَة ذهبٍ، و فى الصّف الذى يليه ينقص لَبَنَة فضّةٍ. فرأيتُ نفسى قد انطبعت فى موضع تلك اللَّبَتَيْنِ.

فكنْتُ أنا عين تينك اللَّبَتَيْنِ؛ و كمل الحائط. و لم يبق فى الكعبة شيءٌ ينقص. و أنا واقفٌ أنظرُ و أعلمُ أنّى عين تينك اللَّبَتَيْنِ لا شكّ^٣ فى ذلك و أنّهما عين ذاتى! فاستيقظتُ، فشكرت الله تعالى.

و قلتُ متأولاً: إئنّى فى الأتباع فى صنفى، كرسول الله - صلى الله عليه و آله - فى الأنبياء. و عسى أن أكون ممّن ختم الله الولاية بى، و ما ذلك على الله بعزیز؛ و ذكرت حديث النبيّ - عليه الصلاة و السلام - فى ضرب المثل بالحائط، و أنّه كان تلك اللَّبَنَة. فقصصْتُ رؤىاى على بعض علماء هذا الشأن بمكّة، من أهل تَوَزَّر، فأخبرنى بتأويلها بما وقع لى، و ما سمّيت له الرائي من هو؟

فألله أسأل أن يتمّها علىّ بكرمه! فإنّ الإختصاص الإلهى لا يقبل التحجير، و لا الموارثة، و لا العمل؛ و أنّ ذلك من فضل الله ﴿يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ، وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾^٤.

و اعلم أنّ جَنّة الأعمال مائة درجة لا غير، كما أنّ النار مائة درك. غير أنّ كلّ درجة

١. الفتوحات: مسمّى

٢. الفتوحات: لبنة فضة و لبنة ذهب

٣. الفتوحات: لا أشكّ

٤. البقرة: ١٥٥؛ دا: از ابتدای عبارت «و لذلك لما ذكر رسول الله ذلك الثمانية الأبواب من الجنة...» تا همين عبارت محذوف

ينقسم إلى منازل. فلنذكر من منازلها ما يكون لهذه الأمة المحمّدية، وما يفضل بها^١ سائر الأمم، فإنّها ﴿خَيْرُ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾^٢، بشهادة الحقّ في القرآن و تعريفه. وهذه المائة درجة في كلّ جنّة من الثمان الجنّات و صورتها: جنّة في جنّة، و أعلاها جنّة عدن، و هي قصبة الجنّة، فيها الكثيب الذي يكون اجتماع الناس فيه لرؤية الحقّ، و هي أعلى جنّة في الجنّات، و هي في الجنّات بمنزلة دار الملك يدور عليها ثمانية أسوار بين كلّ سورين جنّة. فالتي^٣ جنّة عدن إنّما هي جنّة الفردوس، و هي أوسط الجنّات دون جنّة عدن و أفضلها. ثمّ جنّة الخلد. ثمّ النعيم. ثمّ جنّة المأوى. ثمّ دار السلامة،^٤ ثمّ دار المقامة.

و أمّا «الوسيلة» و هي أعلى درجة في جنّة عدن؛ و هي لرسول الله - صلّى الله عليه و آله - حصلت له بدعاء أمّته. فعّل ذلك الحقّ - سبحانه - حكمة أخفاها. فإنّها سببه، قلنا^٥ السعادة من الله، و به كنّا خير أمة أخرجت للناس، و به ختم الله بنا الأمم كما ختم به النبيّن. و هو - صلّى الله عليه و آله - بشير كما أمر أن يقول. و لنا وجه خاصّ إلى الله - عزّو جلّ - نناجيه منه و يناجينا. و هكذا كلّ مخلوق له وجه خاصّ إلى ربّه. فأمرنا عن أمر الله، أن ندعو له بالوسيلة، حتّى ينزل فيها و ينالها بدعاء أمّته. فافهم هذا الفضل العظيم! و هذا من باب الغيرة الإلهية إن فهمت. فقد كرّم الله هذا النبيّ - عليه الصلوة و السلام - و هذه الأمة. فتحوى درجات الجنّة من الدّرج فيها على خمسة آلاف درج و مائة درج و خمسة أدراج لا غير؛ و قد تزيد على هذا العدد بلا شكّ، و ليكن ذكرنا منها ما اتّفق عليه أهل الكشف ممّا يجرى مجرى الأنواع من الأجناس.

و الذي اختصّت به هذه الأمة المحمّدية على سائر الأمم من هذه الأدراج، إثني عشر درجاً لا غير؛ لا يشاركها فيها أحد من الأمم، كما فضّل^٦ غيره عن الرسل في الآخرة بالوسيلة و فتح باب الشفاعة، و في الدنيا «بِسِتِّ لَمْ يُعْطَهَا نَبِيٌّ قَبْلَهُ» كما ورد في الحديث

١. الفتوحات: و ما تفضل به

٢. آل عمران: ١١٠

٣. الفتوحات: فالتى + تلى

٤. الفتوحات: دارالسلام

٥. همان: فإنّا بسببه نلنا

٦. همان: + صلّى الله عليه و آله و سلّم

الصحيح، من حديث مسلم بن الحجاج^١ فذكر منها: عموم رسالته، وتحليل الغنائم، والنصر بالعرب، و جُعِلَتْ لَهُ الْأَرْضُ كُلُّهَا مَسْجِدًا، وَ جُعِلَتْ تَرَابُهَا طَهْرًا، وَأُعْطِيَ مِفْتَاحَ خَزَائِنِ الْأَرْضِ.

ثُمَّ اعْلَمْ أَنَّ أَهْلَ الْجَنَّةِ أَرْبَعَةُ أَصْنَافٍ: الرسل - وهم الأنبياء - والأولياء - وهم أتباع الرسل على بصيرة و بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِمْ - والمؤمنون - وهم المصدقون بهم عليهم السلام و العلماء بتوحيد الله أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، مِنْ حَيْثُ الْأَدَلَّةُ الْعَقْلِيَّةُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا﴾^٢ وَ هَؤُلَاءِ هُمُ الَّذِينَ أُرِيدَهُ بِالْعُلَمَاءِ، وَ فِيهِمْ يَقُولُ اللَّهُ: ﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ﴾^٣.

و الطريق الموصلة بالعلم إلى الله طريقان لا ثالث لهما؛ و من وَحَّدَ اللَّهَ مِنْ غَيْرِ هَذِينَ^٤ فَهُوَ مُقَلِّدٌ فِي تَوْحِيدِهِ. الطريق الواحدة طريق الكشف، و هو علم ضرورى يحصل عند الكشف، يجده الإنسان فى نفسه لا يقبل معه شبهة، و لا يقدر على دفعه، و لا يعرف لذلك دليلاً لا يستند إليه سوى ما يجده فى نفسه إلا بعضهم فإنه قال: « يعطى الدليل و المدلول فى كشفه، فإنه ممّا لا يعرف إلا بالدليل فلا بدّ له أن يكشف عن الدليل. » و كان يقول بهذه المقالة صاحبنا ابو عبد الله بن الكتّانى بمدينة فاس، سمعتُ ذلك منه؛ و أخبر عن حاله و صدق، و أخطأ فى أَنَّ الْأَمْرَ لَا يَكُونُ إِلَّا كَذَلِكَ، فَإِنَّ غَيْرَهُ يَجِدُ ذَلِكَ فِي نَفْسِهِ ذَوْقًا مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكْشِفَ لَهُ عَنِ الدَّلِيلِ؛ وَإِنَّمَا أَنْ يَحْصَلَ لَهُ عَنِ تَجَلَّى إِلَهِيَّ يَحْصُلُ لَهُ، وَ هُمُ الرسل و الأنبياء و بعض الأولياء.

و الطريق الثانى، الفكر و الاستدلال بالبرهان العقلى. و هذا الطريق دون الطريق الأول، فإنَّ صاحب النظر فى الدليل قد يدخل عليه الشُّبُهَةُ القادحة فى دليله، فيتكلّف الكشف عنها، و البحث على وجه الحقّ فى الأمر المطلوب؛ و ما ثَمَّةُ طريق ثالث، و هَؤُلَاءِ هُمُ أُولُو الْعِلْمِ الَّذِينَ شَهِدُوا بِتَوْحِيدِ اللَّهِ، وَ لَفَحُولِ هَذِهِ الطَّبَقَةِ مِنَ الْعُلَمَاءِ بِتَوْحِيدِ اللَّهِ

١. دا: عبارت «من حديث مسلم بن الحجاج» محذوف و به جأى آن «من الثقات المعتبر»

٢. المجادلة: ١١

٣. آل عمران: ١٨

٤. الفتوحات: هذين + الطريقين

دلالةً ونظراً، وزيادةً علمٍ على التوحيد، بتوحيد في الذات بأدلةٍ قطعية لا يُعطّاها كلُّ أهل الكشف، بل بعضهم قد يعطى.^١

هؤلاء الأربع الطوائف يتميّزون في جنّات عدن، عند رؤية الحقّ في «الكثير الأبيض». وهم فيه على أربعة مقامات: طائفة منهم أصحاب منابر، الطبقة العليا من الرسل؛^٢ والطائفة الثانية هم الاولياء، ورثة الأنبياء قولاً وعملاً وحالاً، وهم على بينة من ربهم، وهم أصحاب الأسرّة والعُرُش، والطبقة الثالثة العلماء بالله من طريق النظر البرهاني العقلي، وهم أصحاب الكرسي؛^٣ والطبقة الرابعة هم المؤمنون المقلّدون في توحيدهم؛ ولهم المراتب، وهم في الحشر مقدّمون على أصحاب النظر العقلي، وهم في «الكثير»^٤ عند النظر، مقدّمون^٥ على المقلّدين.

فإذا أراد الله أن يتجلّى بعباده في «الزور العام»، نادى منادى الحقّ في الجنّات كلّها: «يا أهل الجنان! حيّ على المنة العظمى، والمكانة الزلّفي، والمنظر الأعلى! هلمّوا إلى زيارة ربكم في جنّة عدن!» فيبادرون إلى جنّة عدن فيدخلونها، وكلّ طائفة قد عرفت مرتبتها ومنزلتها، فيجلسون.

ثم يؤمر بالموائد. فيُنصّب بين أيديهم موائد اختصاص ما رأوا مثلها، ولا يخيّلوه في حياتهم، ولا في جنّاتهم جنّات الأعمال؛ وكذلك الطعام، فما ذاقوا مثله في منازلهم؛ وكذلك ما تناولوه من الشراب. فإذا فرغوا من ذلك، خلعت عليهم من الخلع ما لم يلبسوا مثلها فيما تقدّم؛ ومصدق ذلك قوله - صلى الله عليه وآله وسلم - في الجنّة: «فِيهَا مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرٌ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ!» فإذا فرغوا من ذلك قاموا إلى «كثير من المسك الأبيض». فأخذوا منازلهم فيه على قدر علمهم بالله، لا على قدر عملهم. فإنّ العمل مخصوص بنعيم الجنان، لا بمشاهدة الرحمن!

١. همان: يعطاها

٢. همان: + و الانبياء

٣. الفتوحات: الكرسي

٤. دا: في المنازل؛ الفتوحات: + الأبيض

٥. الفتوحات: يتقدّمون

٦. بحار الأنوار، ج ٨، ص ٦١

فبيناهم على ذلك، إذ بنور قد بهّرههم! فيخرون سُجّداً. فيرى^١ ذلك النور فى أبصارهم ظاهراً، و فى بصائرهم باطناً، و فى أجزاء أبدانهم كلّها، و فى لطائف نفوسهم. فيرجع كلّ شخص منهم عيناً كلّ، و سمعاً كلّ. فيرى بذاته كلّها، لا يقيدّه الجهات؛ و يسمع بذاتها كلّها، فهذا يعطيهم ذلك النور. فبه يُطيقون المشاهدة و الرؤية، و هى أتمّ من المشاهدة.

فيأتيهم رسول من الله تعالى يقول لهم: «تأهبوا لرؤية ربّكم - جلّ جلاله! - فيها هو يتجلّى لكم.» فيتأهبون. فيتجلّى الحقّ، و بينه و بين خلقه ثلاثة حُجُب: حجاب العزّة، و حجاب الكبرياء، و حجاب العظمة.

فلا يستطيعون نظراً إلى تلك الحُجُب. فيقول الله - جلّ و جلاله - لأعظم الحُجُبَة عنده: «إِرْفَعُوا الحُجُبَ بَيْنِي وَ بَيْنَ عِبَادِي حَتَّى يَرَوْنِي» فيرفع الحُجُب. فيتجلّى لهم - جلّ جلاله - خلف حجاب واحد، فى إسمه «الجميل و اللطيف»، إلى أبصارهم و كلّهم بصر واحد. فينفهق عليهم نورٌ يسرى فى ذواتهم، فيكونون به سمعاً كلّهم، و قد أُنْهَتْهُمْ جمالُ الربّ، و أشرقت ذواتهم بنور ذلك الجمال الأقدس. قال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلّم - من حديث النقّاش فى مواقف القيامة، و هذا تمامه.

و صلى الله على خير خلقه و مظهر لطف حقّه، محمّد و آله و أولاده أجمعين، و سلّم تسليمًا كثيراً.

الباب الثاني عشر

من كتاب منهاج الولاية في نهج البلاغة^١

في الدعاء و بالدعاء ختم

١. چند خطبة نگاشته شده در باب دوازدهم کتاب منهاج الولاية فی شرح نهج البلاغة بدون ترجمه و شرح مانده است. به جهت تتمیم حُسن ختام ابواب کتاب، و کوتاه بودن آن، ترجمه ادعیه متن در زیرنویس اوراق ذکر می شود. این ترجمه برگرفته شده از ترجمه فارسی حدود قرن پنجم و ششم نهج البلاغة [تصحیح عزیزالله جوینی و چاپ شرکت انتشارات علمی و فرهنگی] می باشد.

مِنْ دُعَاءٍ كَانَ يَدْعُو بِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - كَثِيرًا:^۱

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يُصْبِحْ يَ مَيِّتًا وَلَا سَقِيمًا، وَلَا مَضْرُوبًا عَلَى عُرْوِقِي بِسُوءٍ، وَلَا
مَأْخُوذًا بِأَسْوَاءِ عَمَلِي، وَلَا مَقْطُوعًا دَابِرِي،^۲ وَلَا مُرْتَدًّا عَنْ دِينِي، وَلَا مُنْكَرًا لِرَبِّي، وَلَا
مُسْتَوْحِشًا مِنْ إِيْمَانِي، وَلَا مُلْتَبِسًا^۳ عَقْلِي، وَلَا مُعَذَّبًا بِعَذَابِ الْأُمَمِ مِنْ قَبْلِي.
أَصْبَحْتُ عَبْدًا تَمْلُوكًا ظَالِمًا لِنَفْسِي، لَكَ الْحُجَّةُ عَلَيَّ وَلَا حُجَّةَ لِي. لَا أَسْتَطِيعُ أَنْ أَخْذَ إِلَّا
مَا أَعْطَيْتَنِي، وَلَا أَتَّقِيَ إِلَّا مَا وَقَيْتَنِي.^۴
اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَفْتَقَرَ فِي غِنَاكَ، أَوْ أَضِلَّ فِي هُدَاكَ، أَوْ أَضَامَ فِي سُلْطَانِكَ، أَوْ
أُظْطَهَدَ وَ الْأَمْرُ لَكَ!

۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۱۵

۲. حاشیه مج: الدابر، الظهر؛ و الدابر بقیة الرجل من ولده و نسله.

۳. همان: الإلتباس، الاختلاط.

۴. «شکر و سپاس مر خدای را آنکه در صبح نیاورد مرا در حالی که مُرده باشم، و نه رنجور، و نه پدید کرده بر عرق‌های من بدی و مرض و الم، و نه فرا گرفته شده به بدترین عمل من، و نه بریده شده است اصل من، و نه برگشته‌ام از دین خود، و نه انکار کننده مر پروردگار خود، و نه وحشت و ناخوش گیرنده از ایمان خود، و نه وا پوشیده شده است عقل من، و نه عذاب کرده شدم به عذاب گروهانی که پیش از من بودند. گشتم من بنده‌ای مالک شده، ظلم کننده به نفس خود؛ تو راست حجت بر من، و نیست هیچ حجتی مرا [در تقصیر کردن بندگی تو]، نتوانم که فرا گیرم مگر آنچه بدهی مرا، و نپرهیزم من مگر آنچه نگه‌داری مرا.»

اللَّهُمَّ اجْعَلْ نَفْسِي أَوَّلَ كَرِيمَةٍ تَنْتَزِعُهَا مِنْ كَرَامِي،^۱ وَ أَوَّلَ وَدِيعَةٍ تَرْتَجِعُهَا مِنْ وَدَائِعِ
نِعْمِكَ عِنْدِي!
اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ أَنْ نَذْهَبَ عَنْ قَوْلِكَ، أَوْ أَنْ نُفْتَنَ عَنْ دِينِكَ، أَوْ تَتَابَعَ بِنَا أَهْوَاؤُنَا
دُونَ الْهُدَى الَّذِي جَاءَ مِنْ عِنْدِكَ!»^۲

۱. حاشیه مج: کرائمه، قواه و أعضاؤه التي عليه. و أراد مُتَّعْنِي بِجَمِيعِ قَوَائِمِهَا وَ جَوَارِحِهَا سَلِيمَةً إِلَى آخِرِ
عَمْرِي، لِأَنَّ انْتِزَاعَ النَّفْسِ قَبْلَ جَمِيعِ الْكَرَامَاتِ يَسْتَلْزِمُ بَقَائَهَا سَلِيمَةً مِنَ الْآفَاتِ إِلَى حِينِ الْمَمَاتِ؛ وَ نَحْوَهُ
قَوْلُ الرَّسُولِ — صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ —: «اللَّهُمَّ مُتَّعْنِي بِسَمْعِي وَ بَصَرِي وَ اجْعَلْهُمَا الْوَارِثَ مِنِّي»
[یعنی خدایا چشم و گوش مرا تا زمان مرگ سالم نگاه دار.]

۲. «ای بار خدای! بدرستی که پناه می گیرم من به تو که درویش شوم در توانگری تو، یا گمراه شوم در راه
نمودن تو، یا ظلم کنند با من در پادشاهی تو، یا قهر کنند با من، و فرمان تو راست.
ای بار خدای! گردان روح مرا اول چیزی نیکو که بازگیری آن را از نیکویی های دیگری که به من عطا
کرده ای تو، و اول امانت و ودیعتی که بازپس گیری آن را از ودیعت های نعمت تو نزدیک من.
ای بار خدای! بدرستی که ما پناه گیریم به تو که فرار گیریم از قبول گفتار تو، یا در فتنه اندازند ما را از
دین تو، یا در اندازد ما را مُرَادهای ما بجز راه راست آنکه آمد از نزدیک تو.»

وَمِنْ دُعَائِهِ لَهُ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^١

«اللَّهُمَّ صُنْ وَجْهِي بِالْيَسَارِ، ^٢ وَلَا تَبْذُلْ جَاهِي ^٣ بِالْأَقْتَارِ، فَاسْتَرْزِقْ طَالِبِي رِزْقِكَ، وَ
أَسْتَعِظْ بِشَرِّ رَارِ خَلْقِكَ، وَابْتَلِي بِحَمْدٍ مَنْ أَعْطَانِي، وَأُفْتِنَ بِذِمٍّ مَنْ مَنَعَنِي، وَأَنْتَ مِنْ وَرَاءِ
ذَلِكَ كُلِّهِ وَلِيُّ الْإِعْطَاءِ وَالْمَنْعِ؛ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.» ^٤

١. نهج البلاغه، خطبة ٢٢٥

٢. حاشیه مج: الغنی المطلوب لمثله — علیه الصلوة و السلام — هو ما دفع الحاجة حسب الإقتصاد و القناعة.

٣. همان: الجاه المطلوب لمثله — علیه الصلاة و السلام — هو ما أعان علی طاعة الله ورفع عن المهانة لا ما أُريد به الفخر من المباهات الدنیویة.

٤. «ای بار خدای! نگهدار آبروی مرا به توانگری، و به باد مده و مریزان آبروی مرا به تنگدستی؛ پس طلب رزق کنم از طالبان روزی تو، و مهربانی خواهم از بدترینان خلق تو، و مبتلا کنند مرا به ستودن آن کس که عطا داد مرا، و در فتنه اندازند به مذمت آن کس که باز داشت مرا، و حال آن که تو از پیش آن همه، سزای عطا دادنی و منع کردن؛ بدرستی که تو بر همه چیزی قادری.»

وَمِنْ كَلِمَاتٍ كَانَ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ — يَدْعُو بِهَا كَثِيرًا: ^۱

«اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي مَا أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي، فَإِنْ عُدْتُ فَقُدْ لِي بِالْمَغْفِرَةِ.

اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي مَا وَأَيْتُ مِنْ نَفْسِي، وَلَمْ تَحِدْ لَهُ وَقَاءً عِنْدِي.

اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي مَا تَقَرَّبْتُ بِهِ إِلَيْكَ، ثُمَّ خَالَفَهُ قَلْبِي. ^۲

اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي رَمَزَاتِ ^۳ الْأَلْحَاطِ، وَسَقَطَاتِ الْأَلْفَافِ، وَشَهَوَاتِ الْجَنَانِ، ^۴ وَهَفَوَاتِ ^۵

اللِّسَانِ. ^۶

۱. نهج البلاغه، خطبه ۷۸

۲. حاشیه مج: مخالفة القلب لما يتقرب به في الظاهر من الأعمال هو الريا و النفاق.

۳. مج: زَمَرَات؛ حاشیه مج: [زمرات] جمع زمرة، و هي الإشارة بالعين و الحاجب الخارجة عن الدين كما يفعل عند التنبيه على شخص ليظلم أو يعاب.

۴. مج: سَهَوَات؛ حاشیه مج: سهوات القلوب هفواتها من غير تثبت؛ و روى بالشين المعجمة و هي حوادث الشيطان للقلب إلى ما لا ينبغي. ۵. حاشیه مج: أي زَلَّاتِه و غلطاته.

۶. «ای بار خدای! بیامرز مرا به آنچه تو عالمتری به آن از من، پس اگر باز گردم به آن گناه دوباره، پس باز گردان مرا به آمرزش.

ای بار خدای! بیامرز مرا آنچه وعده کردم از برای نَفْسِ خود [که بکنم آن را برای تو]، و نیافتی مرا و را وفایی نزدیک من.

ای بار خدای! بیامرز مرا آنکه نزدیکی جُستم من به آن به تو، پس خلاف کرد آن را دل من.

ای بار خدای! بیامرز مرا رمزهای نگرستن‌ها، و افتاده‌های لفظها، و آرزوی دل، و زَلَّلت و

بیهوده‌های زبان. ^۶

وَمِنْ دُعَائِهِ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:^۱

«اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَنْسُ الْآنَسِينَ^۲ بِأَوْلِيائِكَ، وَأَخْضَرُهُمْ بِالْكَفَايَةِ لِلْمُتَوَكِّلِينَ عَلَيْكَ. تُشَاهِدُهُمْ فِي سَرَائِرِهِمْ، وَتَطَّلِعُ عَلَيْهِمْ فِي ضَمَائِرِهِمْ، وَتَعْلَمُ مَبْلَغَ بَصَائِرِهِمْ. فَأَسْرَارُهُمْ لَكَ مَكْشُوفَةٌ، وَقُلُوبُهُمْ إِلَيْكَ مَلْهُوفَةٌ،^۳ إِنْ أَوْحَشَتْهُمْ الْغُرْبَةُ أَنْسَهُمْ ذِكْرَكَ، وَإِنْ صُبَّتْ عَلَيْهِمُ الْمَصَائِبُ لَجَّوْا إِلَى الْإِسْتِجَارَةِ بِكَ، عِلْمًا بِأَنَّ أَرْمَةَ الْأُمُورِ بِيَدِكَ، وَمَصَادِرُهَا عَنْ قَضَائِكَ.^۴

اللَّهُمَّ إِنْ فَهِمْتُ عَنْ مَسْأَلَتِي، أَوْ عَمِهُتُ عَنْ طَلِبَتِي، فَدُلَّنِي عَلَى مَصَالِحِي، وَخُذْ بِقَلْبِي إِلَى مَرَاشِدِي، فَلَيْسَ ذَلِكَ بِنُكْرٍ مِنْ هِدَايَاتِكَ، وَلَا يَبْدِعُ مِنْ كِفَايَاتِكَ؛ اللَّهُمَّ أَهْمِلْنِي عَلَى عَفْوِكَ، وَلَا تَحْمِلْنِي عَلَى عَذْلِكَ.^۵

۱. نهج البلاغه، خطبة ۲۲۷

۲. حاشیه مج: کان تعالی آنس آنسین لأولیائیه لانقطاعهم إلیه عمّن سواه.

۳. همان: لهف قلوبهم تحسرها علی الوصول إلیه.

۴. «ای بار خدای! بدرستی که تو آنس گیرنده تر آنس گیرندگانی به دوستان خود؛ و حاضرترین ایشان به کفایت کردن مر متوکلان را بر تو؛ به معاینه می بینی ایشان را در پنهانیهای ایشان؛ و مطلع می شوی بر ایشان در ضمیرهای ایشان، و می دانی مبلغ بصایر ایشان. پس سرهای ایشان مر تو را کشف شده است؛ و دلهای ایشان مر تو را حسرت برده؛ اگر به وحشت آرد ایشان را غربتی، به آنس آرد ایشان را ذکر تو؛ و اگر بیاید بر ایشان مصیبتها، پناه گیرند و زینهار خواستن به تو، به علمی که می دانند بدرستی که مهارهای کارها به دست تو است، و باز گشتهای آن از قضای تو.»

۵. «ای بار خدای! اگر درمانم من از پرسیدن من، یا متحیر و سرگشته شدم از جستنی من، پس دلالت کن مرا بر مصلحت من، و فراگیر دل من را و راه راست من. پس نیست این منکر و عجب از هدایت تو، و نه نواورنده و غریب از کفایتیهای تو. ای بار خدای! بردار مرا بر عفو خود، و بر مدار مرا بر عدل خود.»

وَمِنْ دُعَائِهِ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: ^۱

«اللَّهُمَّ أَنْتَ أَهْلُ الْوَصْفِ الْجَمِيلِ، وَالتَّعْدَادِ الْكَثِيرِ، ^۲ إِنْ تَوَمَّلْ فَخَيْرٌ مَأْمُولٍ، وَإِنْ تَرْجَ فَخَيْرٌ مَرْجُوٌّ. اللَّهُمَّ وَقَدْ بَسَطْتَ لِي فِيهَا لَا أَمْدَحُ بِهِ غَيْرَكَ، وَلَا أَثْنِي بِهِ عَلَى أَحَدٍ سِوَاكَ، وَلَا أُوَجِّهُهُ إِلَى مَعَادِنِ الْخَبِيَةِ ^۳ وَمَوَاضِعِ الرِّيْبَةِ، وَعَدَلْتَ بِلِسَانِي عَنْ مَدَائِحِ الْآدَمِيِّينَ؛ وَالثَّنَاءِ عَلَى الْمَرْبُوبِينَ الْمَخْلُوقِينَ.

اللَّهُمَّ وَلِكُلِّ مُثْنٍ عَلَى مَنْ أَثْنَى عَلَيْهِ مَثُوبَةٌ مِنْ جَزَاءٍ، أَوْ عَارِفَةٌ مِنْ عَطَاءٍ؛ وَقَدْ رَجَوْتُكَ دَلِيلًا عَلَى ذَخَائِرِ الرَّحْمَةِ وَكُنُوزِ الْمَغْفِرَةِ. ^۴

اللَّهُمَّ وَهَذَا مَقَامٌ مَنْ أَفْرَدَكَ بِالتَّوْحِيدِ الَّذِي هُوَ لَكَ، وَلَمْ يَرِ مُسْتَحَقًّا لِهَذِهِ الْحَامِدِ وَالْمَادِحِ غَيْرَكَ؛ وَبِي فَاقَةٌ إِلَيْكَ لَا يَجْبُرُ مَسْكَنَتَهَا إِلَّا فَضْلُكَ، وَلَا يَنْعَشُ ^۵ مِنْ خَلَّتْهَا إِلَّا مِنْكَ وَجُودُكَ، فَهَبْ لَنَا فِي هَذَا الْمَقَامِ رِضَاكَ، وَأَغْنِنَا عَنْ مَدِّ الْأَيْدِي إِلَى مَنْ سِوَاكَ؛ إِنَّكَ عَلَى مَا تَشَاءُ قَدِيرٌ. ^۶

۱. نهج البلاغه، بخش پایانی خطبه ۹۱ [خطبه اشباح]

۲. حاشیه مج: اعتبارات وصفه بالنسبه إلى مخلوقات، إذ كان له بكل نسبة إلى كل جزئی منها مدحه و ثناء.

۳. همان: استعار لفظ «معادن الخيبة» للناس باعتبار أنهم مظنة رد الطالب و مواضع الشك في ذلك.

۴. «ای بار خدای! تویی سزاوار صفت کردن خوب و ثنای بسیار، اگر طمع دارند تو را پس بهترین طمع داشته‌ای، اگر امید دارند تو را پس بهترین امید داشته‌ای. ای بار خدای! و بدرستی که بگسترانیدی تو برای من در آنچه نستایم و مدح نگویم به آن جز تو را، و ثنا نگویم به آن بر یکی جز تو را، و رو فرا نکنم آن زبان را و معدنهای بی بهرگی و جایهای شک، و بگردانیده‌ای زبان مرا از مدحها و ستایشهای آدمیان، و ثنا گفتن بر پروردگان آفریدگان.

ای بار خدای! و هر ثنا گوینده‌ای — بر آن کس که ثنا گوید بر او — پاداشی باشد از جزایی، یا نیکی‌یی از عطایی؛ و بدرستی که امید می‌دارم به تو راهنما بر ذخیره‌های رحمت و گنجهای آمرزیدن و مغفرت. ^۵ حاشیه مج: «نَعَشُ» بيفراشت؛ لا ینعش، لا یرفع.

۶. «ای بار خدای! و این است مقام کسی که یگانه گردانید تو را به یکی گفتن آنکه آن مر تو را است، و ندید

وَمِنْ دُعَائِهِ لَهُ — عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ —:^۱
— فِي الْإِسْتِسْقَاءِ —

اللَّهُمَّ قَدْ انْصَحْتُ^۲ جِبَالَنَا، وَ اغْبَرَّتْ أَرْضُنَا، وَ هَامَتْ دَوَابُّنَا، وَ تَحَيَّرْتُ^۳ فِي مَرَابِضِهَا،^۴ وَ عَجَّ عَجِيجُ الثَّكَالِي^۵ أَوْلَادِهَا، وَ مَلَّتِ^۶ التَّرَدُّدُ فِي مَرَاتِعِهَا،^۷ وَ الْحَنِينُ إِلَى مَوَارِدِهَا!^۸

اللَّهُمَّ فَارْحَمْ أَنْيْنَ الْآتَةِ وَ حَنِينَ الْحَائَةِ!^۹ فَارْحَمْ حَيْرَتَهَا فِي مَذَاهِبِهَا، وَأَيْنَهَا فِي مَوَالِجِهَا! اللَّهُمَّ خَرَجْنَا إِلَيْكَ حِينَ اعْتَكَرْتُ عَلَيْنَا حَذَائِرُ السِّنِينَ، وَ أَخْلَفْتَنَا مَخَايِلُ^{۱۰} الْجُودِ!^{۱۱}

→

سزاوار مر این ستودن و مدح گفتن جز تو را. و مرا حاجت است به تو، شکسته بست نکند درویشی آن را جز فضل تو، و ورنه دارد از حاجت آن مگر عطای تو و سخاوت تو؛ پس ببخش ما را در این مقام به خشنودی تو خود، و بی نیاز گردان ما را از کشیدن دستها به حاجت و کسی بجز تو؛ بدرستی که تو بر

آنچه خواستی توانایی.» ۱. نهج البلاغه، خطبة ۱۱۵

۲. حاشیه مج: انْصَحْتُ، انْشَقَّتْ أَوْ جَفَّتْ وَ يَبَسَتْ؛ الإنْصَاح، شکافته شدن.

۳. همان: هامت، عطشت؛ التحير، سرگشته شدن.

۴. همان: المَرَبِضُ، آنجا که ستور بخسبد؛ المرباض، ج.

۵. همان: الثکلی، آن زن که فرزندش مرده باشد.

۶. همان: مَلَّ و امْتَلَّ، چیزی در آتش یا در خاکستر گرم افکندن.

۷. مج، دا: مَرَابِغِهَا

۸. حاشیه مج: الحنین، بانگ اشتر؛ المؤرد، راه آب؛ الورد، تب هر روزه و آبشخور.

۹. همان: الحان، آرزومند؛ يقال: ما لَهُ حائَةٌ و لا آتَةٌ، اى ناقة و لا شاة.

۱۰. مخایل جمع مخيلة، للحسابه التى ترجى المطر.

۱۱. «ای بار خدای! بدرستی که شکافته شد کوههای ما، و گرد آلود شد زمین ما، و تشنه شدند دواب و چهارپایان ما، و سرگشته شدند در جای خفتن آن، و برداشتند ناله چون ناله زنان فرزند مرده بر فرزندان خود، و ملول شدند از تردد گرفتن در چراگاههای خود، و اشتیاق و آبشخورهای خود.

ای بار خدای! پس رحمت کن ناله ناله کننده، و اشتیاق اشتیاق دارنده؛ ای بار خدای! پس رحمت کن

←

فَكُنْتُ الرَّجَاءَ لِلْمُبْتَلَسِ،^۱ وَ الْبَلَاعَ لِلْمُلْتَمِسِ. نَدْعُوكَ حِينَ قَنَطَ الْأَنَامُ، وَ مَنَعَ الْعَمَامُ، وَ هَلَكَ السَّوَامُ، أَلَّا تُؤَاخِذَنَا بِأَعْمَالِنَا، وَ لَا تَأْخُذَنَا بِذُنُوبِنَا. وَ انْشُرْ عَلَيْنَا رَحْمَتَكَ بِالسَّحَابِ الْمُنْبِقِ، وَ الرَّبِيعِ الْمَغْدِقِ،^۲ وَ النَّبَاتِ الْمُونِقِ سَحًّا^۳ وَابِلًا، تُحْيِي بِهِ مَا قَدَّمَات، وَ تَرُدُّ بِهِ مَا قَدَفَات. اللَّهُمَّ سَقِنَا^۴ مِنْكَ مُحْيِيَّةً مُرْوِيَّةً، تَامَّةً عَامَّةً، طَيِّبَةً مُبَارَكَةً، هَنِيئَةً مَرِيعةً، زَاكِيًا نَبْهًا، ثَامِرًا فَرْعُهَا، نَاضِرًا وَرَقُهَا، تُنْعِشُ بِهَا الضَّعِيفَ مِنْ عِبَادِكَ، وَ تُحْيِي بِهَا الْمَيِّتَ مِنْ بِلَادِكَ!^۵ اللَّهُمَّ سَقِنَا^۶ مِنْكَ تُعْشِبُ بِهَا نَجَادُنَا،^۷ وَ تَجْرِي بِهَا وَهَادُنَا،^۸ وَ يُخْصِبُ بِهَا جَنَابُنَا،^۹ وَ تُقْبِلُ بِهَا ثَمَارُنَا، وَ تَعِيشُ بِهَا مَوَاشِينَا، وَ تَنْدِي^{۱۰} بِهَا أَقَاصِينَا، وَ تَسْتَعِينُ بِهَا ضَوَاحِينَا؛ مِنْ بَرَكَاتِكَ الْوَاسِعَةِ، وَ عَطَايَاكَ الْحَزِيلَةِ، عَلَى بَرِيَّتِكَ الْمُزْمَلَةِ،^{۱۱} وَ وَحْشِكَ الْمُهْمَلَةِ.

→

سرگشته شدن او را در جایهای رفتن او، و ناله او از در رفتن در موضع آن. ای بار خدای! بیرون آمدم ما به تو آن هنگام که باز داشته شد [برگماشته شد] بر ما خشک شدن سالها، و خلاف کرد بر ما موضع گمان بردن باران.

۱. حاشیه مج: مُبْتَلَس، حزين.

۲. همان: یحتمل أن يراد بالربيع هنا المطر؛ المغدق، كثير الماء.

۳. همان: سَحًّا، ريختن، مصدر أو حال. ۴. همان: السَّقْيَا بالضم، الإسم من السقي.

۵. «پس بودی تو امید برای نومید شونده، و رسانیدن برای التماس کننده. می خوانیم تو را آن هنگام که نومید شدند آفریدگان، و بازداشتند از باریدن ابرهای آسمان، و هلاک شدند چرندگان؛ که فرا نگیری ما را به عملهای ما، و فرا نگیری ما را به گناهان ما؛ پراکنده کن بر ما رحمت خود را به ابری آب ریزاننده، و بهاری بسیار باران آورنده، و گیاه عَجَب آورنده، بارانِ بزرگ قطره، زنده شود به او آنچه مُرده شد، و بازگردد به او آنچه فوت شد.

بار خدای! طلب آب می کنم از تو که زنده کننده سیراب کننده باشد، تمام کننده به همه وارسنده، پاکیزه کننده برکت دهنده، گوارنده فراخی آورنده؛ افزاینده رُسته آن، میوه دهنده شاخ آن، تازه کننده برگ آن، برداری به آن ضعیف را از بندگان تو، و زنده گردانی به آن مُرده شده را از شهرهای تو.»

۶. حاشیه مج: نَجَاد جمع نَجْد، للمرتع من الأرض.

۷. همان: الوَهْد، زمین نشیب؛ الوهاد جمع. ۸. همان: الجناب، گرداگرد سرای و ناحیه.

۹. همان: تَنْدِيَّة، نَمَكِين و تر گردانیدن. ۱۰. همان: أَى قَلِيلَةَ المطر عديمة الزاد.

وَأَنْزِلْ عَلَيْنَا سَمَاءً مُخَضَّلَةً، مِدْرَاراً هَاطِلَةً، يُدَافِعُ الْوَدْقُ^١ مِنْهَا الْوَدْقَ، وَيَحْفِزُ الْقَطْرُ مِنْهَا الْقَطْرَ، غَيْرَ خَلْبٍ بَرْقُهَا، وَلَا جَهَامٍ^٢ عَارِضُهَا، وَلَا قَزَعٍ رَبَابُهَا،^٣ وَلَا شَقَّانٍ ذَهَابُهَا،^٤ حَتَّى يُخْصِبَ لِامْرَأَعِهَا الْمُجْدِبُونَ،^٥ وَيَحْيَا بِبَرَكَاتِهَا الْمُسْتَبُونَ،^٦ فَإِنَّكَ تُنْزِلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا، وَتَنْشُرُ رَحْمَتَكَ وَأَنْتَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ.»^٧

١. حاشیه مج: الودق، المطر الشديد ٢. همان: الجهام، السحاب المظلم الذي لا ماء فيه.

٣. همان: القزع جمع قزاعة، و هي قطعة من السحاب؛ الرباب، ابر که در پاره دیگر آموخته بود.

٤. همان: الشقان، باد سرد با باران؛ الذهبة، باران که زمین چرب کند، الذهب جمع.

٥. الإجداب، خشکسالی یافتن و بی بر شدن زمین و بی باران شدن آسمان.

٦. همان: أى الذين أصابته شدة السنة.

٧. «ای بار خدای! آب می خواهم از تو که بسیار گیاه گردانی بدان زمین پشته ما را، و روان گردانی بدان زمین گود افتاده را، و فراخ سال گردد بدان ناحیت و طرف ما، و رو آورد و زیادت شود میوه های ما، و زنده شوند بدان چهارپایان ما و تر شود به آن دورترین زمینهای ما، و خداوند حشمت شوند سوبهای زمین ما؛ از برکتهای تو که فراخ است، و عطای تو که بزرگ است و تمام بر آفریدگان تو که فقیر و ضعیف اند، و بر حیوانات رمیده و دور شده فرا گذاشته. و فرو فرست بر ما بارانی تر کننده، ریزان بارنده که باز دارد باران پیایی از او باران پیایی دیگر را [از غایت شدت]، و باز دارد و در حرکت آورد باران از آن باران دیگر را [از نهایت سرعت]؛ جز ابر فریبنده که باران نباشد برق او را، و نه آب ریخته میغ آن، و نه پاره ای باریک از ابر آن، و نه باد سردی که زود ببرد آن را، تا که فراخ سال شود برای بسیار گیاه گشتن آن، قحط رسیدگان را؛ و زنده گرداند به برکات آن، در سال تنگ شدگان را؛ بدرستی که تو بفرستی باران را پس از آنکه نومید گردند، و پیدا کنی رحمت خود را، و تویی اولی تر به تدبیر مخلوقات و تویی ستوده.» [به نقل از ترجمه فارسی حدود قرن پنجم و ششم، تصحیح عزیز الله جوینی].

وَمِنْ دُعَاءِ لَهُ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ -:^۱

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ تَحْسُنَ فِي لَامِعَةِ الْعُيُونِ عَلَانِيَتِي، وَتَفْجَحَ فِيهَا أُبْطُنُ لَكَ سِرِّي، مُحَافِظًا عَلَى رِثَاءِ النَّاسِ مِنْ نَفْسِي بِجَمِيعِ مَا أَنْتَ مُطَّلَعٌ عَلَيْهِ مِنِّي، فَأُبْدِي لِلنَّاسِ حُسْنَ ظَاهِرِي، وَأُفْضِيَ إِلَيْكَ بِسُوءِ عَمَلِي، تَقَرُّبًا إِلَى عِبَادِكَ، وَتَبَاعُذًا مِنْ مَرْضَاتِكَ.»^۲

[تَمَّتِ الْكِتَابُ بِعَوْنِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ، فِي يَوْمِ الْخَمْسِ ثَلَاثَ عَشَرَ شَهْرَ جُمَادَى الثَّانِي مِنْ شَهْرِ سَنَةِ سِتٍّ وَتَسْعِينَ بَعْدَ الْأَلْفِ مِنَ الْهِجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ الْمُصْطَفَوِيَّةِ، عَلَى يَدِ عَبْدِ الضَّعِيفِ ابْنِ مُحَمَّدٍ تَقَى بِهَاءِ الدِّينِ الْحَافِظِ الْعَبْدِ الْعَظِيمِي، عَفَا عَنْهُمَا وَسْتَرَ عِيُوبَهُمَا بِالنَّبِيِّ وَالْوَصِيِّ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ!]^۳

۱. نهج البلاغة، حکمت ۲۷۶

۲. «خدایا! به تو پناه می‌برم که بروم در دیده‌ها نیکو نماید و درونم در آنچه از تو نهان می‌دارم به زشتی گراید؛ پس خود را نزد مردم بیارایم به ریا و خود نمایی که تو بهتر از من بدان دانایی؛ پس ظاهر نکویم را برای مردمان آشکار دارم و بدی کردارم را نزد تو آرم تا خود را به بندگان تو نزدیک گردانم، و از خشنودی تو به کنار مانم.» [ترجمه حکمت ۲۷۶ به نقل از ترجمه دکتر شهیدی.]

۳. عبارت [تَمَّتِ الْكِتَابُ ... يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ] عبارتِ کاتب در پایان نسخه‌ی (نسخه بدل در این تصحیح و کاتب آن بهاء الدین حافظ ابن محمد تقی عبدالعظیمی) می‌باشد؛ برگ آخر در پایان نسخه‌ی (نسخه اصل در تصحیح تمامی ابواب کتاب به جز باب اول) افتادگی دارد و کاتب آن ناشناس است.

تصویر نسخه‌های خطی

لا بالحقيقة شيء كلامه وانت جدير بان هذا الظهور الموجب لاهل الراي والذات
 يحصل من الاثنين الاعتبارية بين الراي والمرئي واذا كانت الاثنينية الاعيان
 بين الراي والمرئي موجبا للذات الراي مع انه يعلم ان المرئي صورته فاطنك به
 الشخص شيئا يصور انه غير ومن هذا فظن للذات اهل العشق الانسان بين
 معشوقهم فان الله تعالى في صورة العاشق بالعاشق في صورة المعشوق
 بالمعشوق به حيث يصور العاشق معشوقه غير تصور اعيانها انما عرنا في نفسيهما
 وان كان الحق المحلى فيهما واحدا انما تجلي في الصور من لحصل للذات الامر ^{كل}
 وبسي اهل المحبة ذلك التجلي الشيء تجلي المكون الخدعة لا يتجلى لنفسه في
 مظهر من حيث لا يعلم ان اتحاد التجلي والتجلي له ^{شأن} عاشر ومعشوق عشق اودان
 در نيايد ليكن اين چشم هوش بس در حد مردم بچشم خویش روی خود را ^{جلوه}
 و بهیچ سن در رخ خود در می نایاب کند که دهان در غیبه بخندان کند
 که قصد از آن قد عاشق پسند جطوه که کرد انداز سر می زند
 هر لحا سبب لطیف مونس دلبری شوخی لطیف بلیغ و کسوف
 مظهر غم و دلال خود کند تا آتما نسای جمال خود کند
 پس هر ^{کرم}

کردی مشتاق شدند استعاره لفظ الابرار لاسلام با قیام جمعه لاهله و لفظ المادیه لجنه باعتبار
 جمعاً للمثبات والدای هو الرسول صلی الله علیه وآله وسلم وقد جمعها البیان الله جعل الابرار
 ذالاً و لجنه مادیه والدای الابرار هم الذین اتوا علی حیفة قد افنحو باسماها و
 علی حبها یقوی آوردند بر حیفه کذبیده که رسوا شدند جو زدن آن و متفق شدند بر دس
 آن عطار جذاری دین سرائی خاکسار ک همی مرداری و کرکس صدقار
 استعاره لفظ الحیفه للذین لا استفاد تعوس الاولی لها و وصف الافتضاح با کلامها لا یثمنها
 با فاما و المرفوع به عن شاعر الصالحین و طاعة الله مولانا چونکه در کوجه خوی مردان شد
 صد سگ خسته بدان پدار شده حرصهای رفه اندر کم غیب ناهان آورد و سر بردن
 موبوی هر یکی دندان شده و برای حیل دم جنائی شده صد جین سگ اندرین خسته
 چون شکاری نیستشان به غله و من عشق شیئا اغشی بصره و ارض قلبه
 و انکس که عاشق شد چو بی دای بوشان دان چو جهم اودا و مریض میگرداند دل اودا و
 یَنْظُرُ بَعِینَ غَیْرِ صِیْحَةٍ وَ یَسْمَعُ بِأُذُنٍ غَیْرِ مِیْعَةٍ پس او نظرمی کند بدیده معلول
 و می شنود بکوش ناشوا استعاره وصف العسا لما یرض لا یبصار بصایرا هلها من اعطیه
 للبل فیفسد نظرها فلا یبصر ما یشع به ولا یسمع ما یتعظ به قد خرق الشهوات
 عقله و اما انت الذین قلبه و ولقت علیها نفسیه بدستی که دریده است شهوات

بِإِذْنِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالنَّصَاحِ الشَّافِيَّةَ وَالتَّذَكُّرَ وَالزَّوْجِ الْبَاقِ
 وَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ قَدْ عَلِمَ السَّارُّ وَخَبَرَ الضَّمَايِرَ بِدَرْسِ
 كَدِ اسْتِنْتِ اسْتِزَامِ نَارِ وَأَنْصُودِهِ اسْتِزَامِ نَارِ فَانْ غَايَةِ خَفَاءِ الضَّمِيرِ
 يَغِيبُ عَنِ الْحَاسَةِ الْبَاصِرَةِ وَالسَّرِّ الْأَعْلَى بِطَلْقِ بَارِءٍ مَا يَخْفَى عَنِ أَوَّلِ الْفَقْرِ
 وَالضَّمِيرِ مِنَ الضَّمَامِ الدَّقِيقِ الْجَبْرِ فَقَدْ عَرَفْنَا الضَّمِيرَ فِي الْحَقِّاءِ دُونَ السَّرِّ
 وَالْمَحْبُورِ صَالِهِ مِنَ الْأَخْتِبَارِ وَالْأَمْتِحَانِ وَفِي قَوْلِهِ وَخَبَرَ الضَّمَايِرَ الْوَاوُ وَالْحَالِ
 فَكَانَتْ قَالُوهَا لَمْ يَسْتَرِ بِرِجَالِهِ خَالَةَ اخْتِبَارِهِ الضَّمَايِرَ الْأَحَاطَةَ بِكُلِّ شَيْءٍ تَطْنُ
 مَحِيطًا بِالْخَلْقِ وَالْعَالِيَةِ لِكُلِّ شَيْءٍ تَطْنُ غَالِبًا عَلَى شَيْءٍ وَالْقُوَّةُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ
 تَتَوَهَّمُ فِيهِ قُوَّةُ شَيْءٍ يَعْنِي مَرَاوَاةَ أَحَاطَةِ بِهِرْجِيرِ وَغَلْبَةِ بِهِرْجِيرِ
 وَقُوَّةُ وَفَرْدِ بِهِرْجِيرِ فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُ مِنْكُمْ فِي أَيَّامٍ مَهْلِكَةٍ قَبْلَ إِهْلَاقِ أَجَلِهِ
 أَيْ تَجَلَّ أَجَلُهُ بِسَبَبِ كَمَلِ كَنْدِ عَمَلِ كَنْدِ أَنْ شَادَرِ أَيَّامٍ مَهْلِكَةٍ عَمَلِ كَنْدِ
 أَجَلِ أَوْ فِي فَرَاغِهِ قَبْلَ أَنْ يَشْغَلَهُ وَدَرْجِينَ فَرَاغَةٍ أَوْ بِشَرِّ أَوْ قَاتِ شَغْلِ
 أَوْ بِأَهْوَالِ الْآخِرَةِ وَفِي مُنْتَفِسِهِ قَبْلَ أَنْ يَوْحَدَ بِكَلِمَةٍ أَيْ أَنْ يَقْبِضَ عَلَى مَخْنَفَةٍ
 كُنَايَةً عَنِ الْمَوْتِ وَدَرْجَالَ نَفْسِ زَدَنِ أَوْ بِشَرِّ أَنْ كَنْدِ قَبْضِ كَرْدِ شَوْجِ نَفْسِ

کائنات کا بحسنِ حدیث
ایک لکھوٹ ذائقہ و امکانِ علاج بہ الی
المکثر و کان ہناتائے موجود
لاعنہ خادمین فنونِ مادّاتِ زانیہ

فطاهر ومشرقا
ولهما

مجلس ایشیا الزکریا
فی الخندق فی الزکریا
و الخندق فی الزکریا
فی الخندق فی الزکریا

في عالم الغزل الكنازية في قوله انها راجعة الى
الخطية وذو لسان ابن لقن قال لامة يا ابنة
ان غلبت الخطية حبسنا لبرالي الى انك تكفي
يعلمها الله فقال يا بني نسا انك تكفي فقال
حبسنا للامية

فهرستها

۱. فهرست روایات
۲. فهرست کسان
۳. فهرست جایها
۴. فهرست کتابها
۵. فهرست منابع و مآخذ
۶. فهرست تفصیلی مطالب

١. فهرست روايات

إذا صليت صلاة فصل صلاة	٨٣٧	أأمنت من مكر الله حتى تضحك؟	١٠٩٤
إذا قام العبد إلى الصلاة	٨٣٦	أأيسست من رحمة الله حتى تبكي؟	١٠٩٤
إذا لم تستحي فاصنع ما شئت	٧٤٥	أبيت عند ربّي يطعمني و يسقيني	١١٤١
إذا مات ابن آدم انقطع عمله	١١٤٥	أثحي الموتى؟	٩٣٥
أرجو أن تكون منهم	١٠١٧، ١٢٠٩	اتخذوا الأيادي عند الفقراء	٧٢٨
أرشدنا للزوم الطريق المؤدى	١٠٩٥	أتضحكون؟ لو تعلمون ما أعلم	٧٩١
ارفعوا الحجب بيني وبين عبادي	١٢١٤	أتعتقد عن جنة	٣١٥
الأرواح جنود مجندة	١٠٦٥	اتقوا فراسة المؤمن	٧٣٩
استبرؤا من البول، فإن عامة	١١١٢	أحب الله لقاءه	١٠٥٥
أصبحت أحمد الله	٨٥٨، ٣٢٤	أحب الناس إلى الله أنفعهم للناس	٨٥٦
أصدق بيت قالته العرب	١٠٢٤	أخرج الزكاة من مالك	٨٤٥
أعبد الناس	٧١١	أخرجوا من النار من كان في قلبه	٧٩١
أعددت لعبادي الصالحين	١٠٦٢	إذا اشتغلت بالصلاة فاستخرجوه	٨٣٣
اعلموا أنه لا شيء أنف من الحياة	١١٤٢	إذا بلغ الكلام إلى القدر فامسكوا	٧٥١
افتخر رجلان عند موسى	٩٢٨	إذا دخل النور القلب	٧٣٩، ٧٢٦
أفضل إيمان المرء أن يعلم أن الله	٧٤٤	إذا دخلت الصلاة فهب لي	٨٣٥
أقدم على سيد لم أراه	١١٢٨	إذا رأيتم الرجل المؤمن	٧٢٦
أقبلوني فلسئت بخير و على فيكم	٩٧٨	إذا رأيتم الرجل لجوجاً	٩٣٥
الهي أسئلك أن لا يقال لي ما ليس في	٧٩٣	إذا سددت كلب الجوع عنك	٩٥٧

- الهي كيف أشكر و أنا لأستطيع ٦٩٧
- أ ماتسمع يا غلام ٧٨٩
- أمر الله تعالى أنبيائه بالصبر ٧٤٣
- أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا ١٠٧٩
- امرنا إذا غضب الرجل أن يجلس ٧٩٢
- إن أسلمت أضفتك ٧٩١
- أن تعبد الله كأتك تراه ٨٢٨
- أنا الذي أعلم عدد النمل ٧١٨
- أنا الذي أعلم عدد خطرات القلوب ٧١٨
- أنا الذي عندي علم الكتاب ٧١٨
- أنا الله و أنا الرحم ١١٤٤
- أنا النقطة تحت الباء ٧٧٣
- أنا لها ١٠٧٤
- أنا مدينة العلم و على بابها ٧٧٣
- أنا دار الحكمة و على بابها ٧٣٥، ٧٧٣
- أنا علم صامت ٧٧٢
- أنا كلام الله الناطق ٧١٨، ٧٦٢
- أنت كما أثنيت ٥٢
- انظروا في صلاة عبدى ١١٢١
- إن إبراهيم الخليل ٨٣٥
- إن الجنة اشتاقت إلى بلال ١٢٥٦
- إن الجنة اشتاقت إلى على ١٠٢٥
- إن الحكمة تزيد الشريف شرفاً ٧٢٥
- إن الدنيا حلوة خضرة ٨٦٣
- إن الدنيا دار صدق ٦١
- إن الذي أصلى له أقرب من الذي يمشى .. ٨٤٣
- إن الرحمة مائة جزء ١١٨٨
- إن السماء يمطر مطراً ١٠٧١
- إن الصراط يظهر يوم القيامة ١٠٨١
- إن العاقل هو المتقى ٧١١
- إن العبد إذا أحسن الوضوء ٨٣١
- إن العبد ليعالج كرب الموت ١١٢٧
- إن القلوب لتصدأ كما يصدأ الحديد ٨٠٣
- إن الله بحكمته جعل الروح ٧٠٥، ٧٩٥
- إن الله تعالى أخرجهم ٢٣٢
- إن الله تعالى خلق الملائكة ١١٥٦
- إن الله تعالى قال لهم جميعاً ٢٣٣
- إن الله تعالى قد غضب اليوم ١٠٧٤
- إن الله تعالى ما ١١٥
- إن الله جعل الإسلام داراً ١٠٢٦
- إن الله حرّم على الأرض ١٠٦٨
- إن الله خلق آدم ٢٠١، ١٨٥، ١٤٥
- إن الله خلق الخلق ٢٤٢
- إن الله - عزّ و جلّ - عهد إلى في على ٧١٣
- إن الله - عزّ و جلّ - ما بعث محمداً بأمر .. ٨٤٠
- إن الله قدّر مقادير الخلق ١٣٥
- إن الله قد قبل صدقتك ٨٠٨
- إن الله كتب كل ١٣٥
- إن الله كتب مقادير ١٢٩
- إن الله لا ينظر إلى صوركم ١١١٥
- إن الله يأمر الهواء فيضغظه أشد ١١١٩
- إن الله يحبّ البصر النافذ عند ٨٦٣
- إن المسكين ليس بالطواف ٨٠٢
- إن الميت إذا وُضع في قبره ١١٢٥
- إن الميت ليبشر بصلاح ولده في قبر ١١١٩
- إن الميت ليناشد غاسله ١١١٨

٨٢١	الإيمان بضع و سبعون باباً	٧٤٢	إن النار لا يأكل مواضع السجود
٧٧٣	أنا فرع من فروع الزيتون	٣٢٢	إن النيران
٧٣٨	البركة مع أكابرهم	٣١٥	إن أرواح الشهداء
٧٣٥	بني! جالس العلماء	١١٨٧	إن جهنم لا يزال تقول
٨٣٤	بين العبد و بين الكفر ترك الصلاة	١٥٥	إن حول العرش سبعين
٩٢٧	بينما رجل يتبختر في برده	٧٥	إن دعامة البيت أساسه
١٢١٤	تأهبوا لرؤية ربكم	٧٩٢	إن رسول الله
١١٢٢	تمثل له ما له شجاعاً اقرع	٨٣٥	إن صلاته تنهاه يوماً
٢٨	تهادوا تحابوا	١١٨٢	إن غلظ جلد الكافر
٧٣٨	جالس الكبراء و سائل العلماء	٧٧٥، ٨٨٥، ١١٤٦	إن في الجسد مضغة
١٥٥١	جزناها و هي خامدة	١١٩٤، ١٢٥٥	إن في القيامة لخمسين موقفاً ...
٧٤٢	جز يا مؤمن، فقد أطفأ نورك لهبي	٧٨٣	إن في جسد ابن آدم لمضغة
٨٣٥	جعلت قرة عيني في الصلاة	١٥٥١	إنك تسمع الناس صوتي
٩٦٢	الحاج و العمار زوار الله	١٥٣٤، ١١٩٥	إنكم خلقتم للأبد
٨٢٢	الحالقة المزيلة للدين	١٥٣	إن لكل ملك من حملة
٩٥٤	حسب ابن آدم أكالات يقمن صلبه	١١٥١، ٢٧٢	إن لله سبعين ألف حجاب
١١١٩	حسنوا أعمالكم فإنها تعرض	٨٥٨	إنما الأعمال بالنيات
٢٤١	الحكمة ضالة	٨٤٢	إنما الصلاة تمسكن و تواضع
٧١٤	حمدت الله - عز و جل - على ما آتاني ...	٩٥٦	إن من طلب الدنيا لها
٧٤	الحمد لله الذي بطن	١٥٨٥، ١٥٩١	إنه أدق من الشعر
٦٩٩	الحمد لله المنعم المفضل	٩٥٧	إن هذا البيع يحضره اللغو و الكذب
٦٩٩	الحمد لله على كل حال	١٥٧٦	إنه لا إله إلا الله
٧٤٥	الحياء من الإيمان	٢٥٥	أوتى جوامع الكلم
٩٣٧	خدمت النبي	٦٩٧	أول من يدعى إلى الجنة
٧٣٥	خشية الله تعالى رأس كل حكمة	٧٩٥	إياكم و الطمع
١١٨٥، ٢٨٨، ١٧٥	خلق الله آدم على صورته ..	٨٥١	إياكم و مجالسة الموتى
١٤٨	خلق الله الأرض	٨٥١	أتى الناس خير
١١٤٥	خلق الله الأرواح قبل الأجساد	٨٣٥	أيسر أهلكم أن على بابه جمعة

- خلق الله الخلق ٥٨
- خمرت طينة ١٥٨، ١٦٤
- الخير كله بيدك ٧٧١
- خير هذه الامة فقراءها ٨٥١
- الدنيا دار قلعة ٩١٩
- الدنيا مزرعة الآخرة ١٥٤٤
- ذاق طعم الإيمان ٧٩٥
- رأس الحكمة مخافة الله ٧٣٩
- رحم الله أمراً عرف ٢٧
- رُفِعَ من أمتي ٢٢٥
- رفيق الأعلى ١٥٥٥
- ركعتان من رجل زاهد قلبه ٧٢٩
- روحو القلوب ساعة فساعة ٧٣٥
- الزكاة قنطرة الإسلام ٨٤٤
- سبعة أشياء في الصلاة من الشيطان ٨٣٨
- سبقت رحمتي ٢١٣
- سير الله قد خفي عنك ٧٥٢، ٧٤٩
- سماء الله تعالى بالكلمة ٧١٣
- سمع الله ٨٩
- شارب الخمر يسقى من ردة الخبال ... ١٥٤٥
- شرف المؤمن صلاته بالليل ٩٥٩
- الصفاء، الروح لصفائها ٣٣٤
- صل الصلاة المكتوبة ٨٤٥
- الصلاة الصلاة ٨٤٤
- الصلاة معراج المؤمن ٨٢٩
- الضغط في القبر كفارة المؤمن ١١١٩
- الظاهر لا يقال ممّا ١٢٥
- عبدى أذكرنى حين تغضب ٧٨٩
- عجبت لمن شك في الله ٧٤
- عرض على أول ثلاثة يدخلون الجنة ٩٣٢، ٨٤٥
- علمت علم الأولين و الآخرين ٧٧٣
- العلم علمان: علم الأبدان و علم الأديان . ١١٤٤
- العلم نقطة كثرها الجاهلون ٧٧٣، ٢٦
- الغنى موجود في القناعة ٩٥٩
- إذا أحببته كنت سمعه الذي . ١١٤٣، ٧٥٤، ١١٥
- فأى شيء كان من شكر ٧١٤
- فُزْتُ برّب ٣٢٥
- فقال أحدهما: أنا فلان بن فلان حتّى ٩٢٨
- الفقراء الصابر هم جلساء الله ٧٤٦
- الفقراء أمتي ملوك أهل الجنة ٧٢٨
- الفقر أحسن و أزين للمؤمن ٩٥٦
- فلا عين من أثبتته ٧٤
- فما قال لى لشيء صنعته لم صنعته ٩٣٧
- فمن وجد خيراً فليحمد الله ٦٩٩
- فيها ما لا عين ١٢١٣، ١١٧٦، ٢٩٩
- قال الله تعالى لموسى: أ تدرى لم كلمتك . ٩٣٤
- القبر روضة من رياض الجنة ١١١٢
- قرة عيني في الصلاة ٨٢٩
- قسمت الصلاة بيني و بين عبدى ٨٣٩
- الكبرياء ردائي و العظمة إزارى ٩٣٨
- كفى بالمرء إثماً أن يضيع من يقوت ٩٥٥
- كل صاحب علم غرثان إلى علم آخر ٧٣٨
- كل ظاهر غيره ١٢١
- كل مولود يولد على الفطرة ٦٧، ٧٧، ١٩٣، ٢٥٣
- كلمة الحكمة ضالة كل حكيم ٧٢٦
- كما تنامون تموتون ١١٨٤

- كنت كنزاً مخفياً ١٦٢
- كنت نبياً و آدم ٢٤٤
- كيف أصبحت يا حارثة ٧٣٢
- لا تفضحوا إخوانكم بسيئات أعمالكم ... ١١١٩
- لا تقوم الساعة و في الأرض ١١٨٧
- لا صغيرة مع إصرار ١١٠٨
- لا يجنّه البطون ٩٨
- لا يدخل الجنة من كان في قلبه مثقال ٩٣٤
- لا يزال الله عزّ و جلّ - مقبلاً على العبد .. ٨٣٢
- لا يزني الزاني حين يزني ٧٣٢
- لا يشع عالم من علم حتّى ٧٣٨
- لا يعرف ثلاث إلا عند ثلاث ٧٩٢
- لا يكتب للعبد من صلاته ٨٤٢
- لا ينظر الله ٨٣١
- لقب ابن آدم أسرع تقلباً ٧٢٧
- لقيت ليلة أسرى بى إبراهيم ١١٨٣
- لكلّ شيء مفتاح و مفتاح الجنة ٨٠٢
- لما أراد الله تعالى أن يتوب ٢٣٥
- لم يحلل في الأشياء فيقال ١١١، ٢٨٧
- لم يطلع العقول ٧٦
- لنا مع الله حالتان حالة هو فيها ٧٢٢، ٨٩
- لو خشع قلب هذا خشعت جوارحه ٨٣٢
- لو دليتم بحبل ١٢٧
- لو كشف الغطاء ما ازددت يقيناً ٧٢٢، ٧٣٢، ٧٧٣
- لولا أنّ الشياطين يحومون حول قلوب ... ٨٤٣
- اللهم اجعل لى أدباً ٧٠٧
- اللهم إني أعوذ بك من نفخة ٩٣٢
- ليدعنّ القوم الفخر بأبائهم ٩٢٨
- ليس في الأشياء بالبح ١١٦٤، ٢٨٧، ١١١
- ليصلوا إلى الإيقان و إلى مشاهدته ٧٠٥
- ما امتلأت دار حبرة إلا امتلأت عبرة ٨٦٧
- ما انتجيته و لكنّ الله انتجاه ٧٧٣
- ما بين قبري و منبري ٦٣
- ما تزال الخصومة ٢٨٦
- ما تقرب أحد إلىّ بأحب ٧٥٤
- ما تلف مال في برّ و لا بحر ٨٤٧
- ما حملك على ترك جوابي ٧٨٩
- مارزق الله العبد رزقاً أوسع عليه ٧٤٧
- ما في الأرض معبود ١٨٣
- ما قال عبد لا إله إلا الله مخلصاً ١١٨٢
- ما من أحد إلا و قد وكل به قرينه ١٠٩٩
- ما من بنى آدم في رأسه سلسلتان ٩٣٥
- ما من رجل من المسلمين أعظم أجراً ٨٠٧
- ما من رجل يزور قبر أخيه ١١٢٠
- ما من صاحب ذهب و لا فضة ٨٤٦
- ما من عبد إلا له ثلاثة أخلاء ٨٩٥
- ما منكم من يصلّي الصلاة كاملة ٨٤٢
- ما من مصلّ إلا و ملك عن يمينه ٨٣١
- ما وسعني أرضي و لا سمائي ... ١١٣٩، ٧٧٩، ٧٧٦
- ما يسر لى لو متّ طفلاً ١١٤٢
- ما ينتظر أحدكم من الدنيا ٨٩٩
- مثلى في الأنبياء كمثّل رجل ١٢٠٩
- مرحباً بسيد المرسلين و إمام المتّقين ٧١٤
- المصلّي يناجي ربّه ٨٣١
- ممّ ضحكّت يا أعرابي ٧٩٢

- من ائكل على حسن اختيار الله ٧٩٥
- من أحب لقاء الله ١٠٠٠
- من أخلص لله أربعين صباحاً ٧٢٥
- من أفضل الناس ٧١١
- من جلس على بساط الرضا ٧٩٥
- من حمده بصفاته ٥٠
- من دار إلا الجنة والنار ٩٩٣
- من سن سنة سيئة فعلية وزرها ٩٥٠
- من شكر الله - سبحانه - وجب عليه ٦٩٧
- من صلى ركعتين ولم تحدث نفسه ٨٤٢
- من طلب الدنيا حالاً استعفاً ٩٠٥
- من عرف نفسه ٩٣، ٢٨٧، ٧٦٨، ١١٤٤، ١١٦٤
- من عمل بما علم ورثه الله علم ٧٣٨
- من قتل عصفوراً عبثاً جاء يوم القيامة ... ١١٨٤
- من كان وصلة لأخيه المسلم ٨٠٧
- من لم يعرف تأويل صلواته فصلاته ٨٤٠
- من لم يؤقر كبيرنا فليس منا ٧٣٨
- من مات وهو يعلم ١٠٧٦
- من نجارته فقد ربح ٢٥
- من يزرع خيراً يحصد غبطة ٨١٩
- الموت تحفة المؤمن ١٠٨٢
- موتوا قبل ٣٢٤
- مولى القوم منهم ١١٩١
- الناس معادن كمعادن الذهب ٧٨٤
- الناس نيام فإذا ماتوا ١١١٣، ١١١٧، ١٠٧٣
- نحن معاشر الأنبياء لانورث ٩٧٧
- نعم الهدية الكلمة من كلام الحكمة ٧٢٥
- النور يشرق من صبح الأزل ٨٠
- الواحد لا بعدد ١٠٨
- والله لابن أبي طالب أنس بالموت ٣٢٣، ٨٥٨
- والله ما فجأني ٣٢٣
- وإنهم ليغسلونه ويكفّنونه ١١١٩
- ورد الأحمر من بهاء الله ٩٤
- وسعى قلب عبدی المؤمن ٧٧٦، ٧٧٨
- وما أنا ونفسي إلا كراعي غنم ١١٥٩
- هكذا تصنع المواعظ ١٧
- هم الأخسرون ورب الكعبة ٨٤٧
- هم الأكثرون أموالاً إلا من قال ٨٤٧
- هو أن لا يلتفت يميناً ولا شمالاً ٨٣٢
- هؤلاء للجنة وعمل أهل ١٨٤
- يا إبراهيم! لم تطعمه إلا بتغييره دينه ٧٩١
- يا أبا الخير! عليك بالصلاة ٨٢٩
- يا أرض تخفّفي عن ابنتي الضغطة ١١١٩
- يا بلال! بم سبقتني إلى الجنة ١٢٠٧
- يا داود! إذ رأيت لي طالباً ٧٢٩
- يا داود! تقرب إلى بعداوة نفسك ٧٠٤
- يا رب! ما خدعت ٢٣٠
- يا رسول الله! أخبرني بعمل يدخلني الجنة ٨٤٥
- يا رسول الله! من أعلم الناس ٧١١
- يا رسول الله! وما على الإنسان ١٢٠٩
- يا عايشة! من نوقش الحساب عذب ١٠٧٧
- يا علي! ما عرف الله إلا أنا وأنت ٧٧٣
- يا عيسى! هذا وليي وأنا جليسه ٩٢٠
- يا موسى! إذا ذكرتني فاذكرني ٨٣٣
- يا موسى! إذا رأيت النعمة مني ٧٠٣
- يا موسى! اشكرني حق الشكر ٧٠٣

- ١١٩٠ يا موسى، إنه لا يراني حق إلا مات
- ١١٨٣ .. يأتي البقرة و آل عمران كأنهما غمامتان
- ١١٢٧ . يجتمعان في قلب عبد في هذا الموضع
- ١٠٦٥ يحشر المتكبرون كأمثال الذرّ
- ٦٧ يقول الله تعالى: إني خلقت
- ١٠٧٨ يقول الله له يوم القيامة: أظننت
- ١١٢٠ يموت المرء على ما عاش عليه

۲. فهرست کسان

آدم .. ۶۳، ۶۴، ۸۷، ۱۵۴، ۱۵۸، ۱۶۴، ۱۶۵،	ابراهیم خوّاَص ۷۸۸، ۱۱۳۴
۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۴، ۱۸۵،	ابن ابی الحدید ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۱۵
۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷،	ابن الجلا ۸۰۱
۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶،	ابن الکُرُسی ۸۰۱
۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۵، ۲۱۶،	ابن جبیر ۴۳۶، ۴۵۲
۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳،	ابن خُیّیق ۷۹۰
۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۰، ۲۳۱،	ابن سقّاء بغدادی ۷۵
۲۴۱، ۲۴۸، ۳۱۸، ۳۶۵، ۳۷۴، ۳۹۹، ۴۲۸،	ابن سلام ۶۲۴
۴۲۹، ۴۴۵، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۶۵، ۴۸۶،	ابن سیرین ۲۱۲
۵۹۲، ۵۹۵، ۵۹۶، ۶۰۴، ۶۱۱، ۶۱۸، ۶۱۹،	ابن سینا ۱۰۵۹
۶۲۴، ۶۴۶، ۶۶۳،	ابن عبّاس ۱۴۶، ۱۴۹، ۱۵۲، ۱۵۹، ۲۰۸، ۲۱۲،
۴۳۳	۲۲۴، ۲۴۱، ۲۸۶، ۳۰۴، ۴۰۰، ۵۰۴، ۵۱۹، ۵۶۲،
آسیة بنت مزاحم ۴۳۳	۶۲۲، ۶۲۳، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۹۱، ۶۹۲
آقا بزرگ تهرانی ۱۰، ۱۳، ۲۱، ۲۳	ابن عتّاقی ۱۲
آل النبیّ (ص) ← آل محمّد (ص)	ابن عربی ۱۵، ۱۶، ۳۰
آل محمّد (ص) ۲۸، ۲۷	ابن عطا .. ۲۰۶، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۷، ۳۳۰، ۵۳۵،
آمنه ۳۱۸	۵۸۳، ۶۲۲، ۷۴۵، ۱۰۹۴، ۱۱۳۴
ابراهیم ۲۴، ۴۹۲، ۵۰۱، ۶۰۴، ۶۶۸	ابن فارض ... ۱۶، ۲۴، ۱۰۱، ۱۳۵، ۴۴۸، ۴۵۲،
ابراهیم بن أدهم ... ۲۵، ۲۲۴، ۳۳۲، ۷۹۳، ۸۰۲	۴۶۵
ابراهیم (خلیل الله) ۲۴	

ابو درداء ١١١٩، ٦٧٣	ابن ميثم بحراني ١٥، ١٤، ١٣، ١٢، ١١
ابوذر غفاري... ٣٤٦، ٤٨٣، ٥٩٧، ٥٩٨، ٦٠٦	ابن هيثم..... ١٠٥٨، ٤٩
٦٧٣، ٦٧٥، ٧١٤، ٧٩٢، ٨٠١	ابن يوسف ١٠
ابو زيد رقرقي ١٠٧٢	ابو اسحاق اسفرايني ٧٨
ابو سعيد الخزاز... ٤١٣، ٥٦٢، ١١٢٨، ١١٣٢،	ابو الحسن..... ٥٧٠
١١٣٨،	ابوالحسن بن سالم..... ٧٤٣
ابوسليمان الدارابي ٨٠٠، ٧٩٩، ٧٢٦، ٢٢٥	ابوالحسن مزين كبير ١١٣٧، ١١٣٥
ابوسليمان زيد جهني ٩	ابوالحسين نوري ١١٣٣
ابوطالب مكّي ٦٠٤	ابوالحمراء..... ٥٩٦، ٥٦٣
ابوعباس دينوري..... ١١٣٢، ١١٣٥	ابو العتاهية..... ١١٧١، ٢٩٣، ٧٩
ابو عبدالرحمن سُلمى..... ٣٣٣، ٣٣٤، ١١٢٧،	ابوالقاسم اسكندرانيّ . ٦٧٢، ٣٤٩، ٣٣٤، ٣٣٣
١١٣٢، ١١٣٨	ابوالقاسم حكيم..... ٧٩٩
ابو عبدالله..... ٥٩٣	ابوالقاسم راغب ١٧٣، ٢٤٦، ٦٧٣
ابو عثمان ٢١١	ابوالوفاء ٤٣٣
ابوعلى الدقاق ٧٩٤	ابويرزه اسلمى ٥٩٢
ابوعلى رودباري ١٠٢٧، ١١٣٦	ابويريده ٦٠٥
ابوعلى شبوي ٦٧٣	ابوبكر بن طاهر ٣٩٤
ابوعمران اصطخري..... ١١٣٣	ابوبكر وراق ٢٢١
ابومحمد جريري..... ١١٢٨	ابوجحيفه..... ٦٥٩
ابومحمد روزبهان ٢٦٩، ١١٤٩	ابوجعفر فلسطيني ٣٣٤
ابومحمد هروي..... ١١٢٨	ابوجعفر ملطي ٣٣٣
ابونصر سراج ١١٢٨، ١١٣٣، ١١٣٥	ابوجهل ٢١٩، ٢٨١، ٣١٩، ٤٧٤
ابوهارون عدي..... ٥٦٢	ابو حاتم سجستاني ١١٢٨، ١١٣٣، ١١٣٥
ابو يزيد ٣٣٢، ٦٦٥، ٧١٥، ١١٣٦	ابوحامد غزالي... ٧٨، ١٧٥، ٢٤٥، ٣٥٩، ٤٢٠،
ابوعقوب نهرجوري ١١٣٦، ١١٣٧	٥٧٦، ٦٥٢
ابي سعيد خزاز ١٠١٤	ابوحسين مالكي ١١٣٧
ابي محمد الديلي..... ١١٣٢	ابوحفص الحداد ١١٣٨
احمد بن محمد ويري ١٠، ١١	ابو حمراء ٥٦٤

احمد غزالی... ۲۷۶، ۴۲۵، ۴۶۶، ۵۴۳، ۶۱۴، ۹۷۰، ۱۰۲۸	جامی... ۲۵۵، ۴۵۴
اسرافیل... ۳۹۹	جبرئیل... ۱۵۱، ۱۵۳، ۲۷۶، ۳۰۸، ۳۲۲، ۳۲۹
اسماعیل... ۲۴، ۱۵۱	۳۸۳، ۳۹۲، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۵۷۵، ۵۹۸
اصمعی... ۹۱۹، ۹۷۱	جعفر... ۲۲۰، ۲۲۱
افلاطون... ۶۵۶	جعفر بن محمد الصادق(ع)... ۵۰، ۸۹، ۳۳۳، ۳۳۴، ۴۰۴، ۵۰۵، ۶۸۷
امام المتقین ← علی بن ابی طالب (ع)	جعفر بن نصیر... ۱۱۳۵
امام الموحّدين ← علی بن ابی طالب (ع)	جلال الدین دوانی... ۲۷۸، ۱۱۵۶
امام فخرالدین رازی... ۳۳۹، ۶۴۸	جمیل... ۱۵۴
امام قشیری... ۱۵	جندی... ۴۲۵
امام محمد غزالی... ۷۸۴	جنید... ۳۳۲، ۳۳۵، ۳۳۹، ۵۸۳، ۶۷۲، ۶۷۳، ۷۰۱
ام سلمه... ۵۹۶	۷۴۵، ۷۹۷، ۷۹۸، ۸۳۹، ۱۱۲۸، ۱۱۳۲، ۱۱۳۵
امیرالمؤمنین ← علی بن ابی طالب (ع)	حائری... ۳۴
انس بن مالک... ۵۹۱	حارث محاسبی... ۷۹۴
اویس القرنی... ۷۸۹، ۷۹۳	حارثه... ۴۴۶
باجلان... ۳۴	حافظ ۱۴، ۱۳۹، ۲۵۳، ۴۶۵، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۷۴
بزرجمهر... ۱۰۹۴	۸۲۵، ۸۸۰، ۹۰۹
بشر حافی... ۷۹۹، ۸۰۲	حافظ ابو نعیم... ۵۹۱، ۷۱۳
بکران دینوری... ۱۱۳۵	حجاج،... ۴۱۶، ۵۲۵
بلال... ۶۷۲، ۶۷۳، ۱۱۲۸	حذیفه بن یمان... ۶۷۵، ۸۳۱
بو البشر... ۴۵۰	حریری... ۷۱۱
بو الحکم ← ابو جهل	حسن بصری... ۲۱۲، ۲۲۳، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴
بو تراب ← علی بن ابی طالب (ع)	۶۲۲، ۶۲۳، ۶۷۵
بهاءالدین حافظ بن محمد تقی... ۲۹	حسین بن منصور (حلاج)... ۹۴، ۲۲۷، ۵۶۲
بیہقی... ۱۰، ۱۱	۵۶۳، ۵۶۴، ۶۲۳، ۷۸۷
پیغمبر ← محمد (ص)	حصری... ۲۲۰
ثعلبی... ۶۲۴	حضرت امیر ← علی بن ابی طالب (ع)
جار الله (زمخشری)... ۶۵	

حضرت رسالت ← محمد (ص)	سعدی... ۱۴، ۵۲، ۶۰، ۷۴، ۱۴۷، ۳۵۷، ۵۶۱،
حکیم ترمذی..... ۴۴۶	۶۶۵، ۹۰۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۴، ۹۳۵،
حمدون قصار ۱۱۲۸	۹۴۶، ۹۵۰، ۹۵۲، ۹۹۱، ۹۹۷
حموی..... ۵۹۶	سعیدالدین الفرغانی ۵۱۹، ۱۱۸۱، ۱۱۸۸
حمیراء ۳۹۵	سعید بن مسیب..... ۲۲۴
حوّا. ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۸، ۴۶۵	سفیّان بن عُیینہ ۶۲۷
خاتم النبیین ← محمد (ص)	سفیّان ثوری..... ۸۱۸، ۱۱۲۸
خاتم مرسلین ← محمد (ص)	سلمان فارسی.. ۳۴۶، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۹،
خاتم نبوّت، ← محمد (ص)	۶۰۴، ۶۰۶، ۶۲۳، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۵، ۷۱۴
خدیجہ..... ۵۷۰، ۶۰۲	سلیم گندمی..... ۳۴
خضر ۵۶۹، ۶۴۶، ۷۵۴	سهل بن عبد اللہ ۴۳۶، ۴۸۴، ۷۱۴، ۸۰۳، ۱۰۹۴
خواجہ نصیر طوسی ۱۵	سیّاح..... ۳۳
خیر النّسّاج..... ۸۰۰، ۱۱۳۷	سیبویه..... ۱۲۴، ۳۶۵
دارقُطنی..... ۵۶۳	سیّد ابراهیم همدانی ۲۰، ۲۴
داود..... ۴۳۴، ۴۶۶، ۶۷۲	سیّد اعجاز حسین ۱۰
دحیة کلبی ۳۰۸، ۳۸۳	سیّد جمال الدین اسدآبادی ۱۲
ذو الثّغفان ۶۲۲	سیّد حبیب اللّٰه بن محمّد (خوی). ۱۴
ذو النّون مصری. ۲۴۴، ۳۳۱، ۵۵۰، ۷۰۰، ۷۱۱،	سیّد رضی..... ۴۹، ۳۲۸، ۹۶۷، ۹۸۳
۷۲۶، ۷۹۱، ۷۹۴، ۷۹۸، ۸۰۰، ۱۱۳۲، ۱۱۳۸	سیّد عبد اللّٰه شبر ۱۲
راغب ۶۹، ۱۸۲، ۵۳۱، ۵۴۶، ۵۴۸، ۶۵۵	سیّد علاء الدین محمّد گلستانه ۱۲
ربیع، ۶۹۲	سیّد علی همدانی ۲۴۶، ۹۳۴، ۱۰۶۳
رسول اللّٰه ← محمد (ص)	سیّد مرسلین ← محمد (ص)
رفیع الدین محمّد بن فرج گیلانی..... ۱۲	سیّد هبة الدین شهرستانی ۱۰، ۱۱، ۱۳
روزبهان بقلی شیرازی..... ۴۶۳، ۱۵	شارح (ابن میثم بحرانی) ۱۴، ۱۳۸، ۱۴۱، ۱۴۳،
رؤیم ۵۸۳، ۱۱۲۸	۱۴۴، ۱۴۷، ۳۳۸، ۳۵۰، ۳۵۴، ۳۵۷، ۳۶۰،
زید بن وهب ۸۳۱	۳۹۰، ۳۹۲، ۴۰۴، ۴۳۱، ۴۷۱، ۴۷۹، ۴۸۱،
شدی ۴۱۹، ۶۹۱، ۱۴۹	۵۰۳، ۵۰۴، ۵۲۶، ۵۳۱، ۶۷۹
سرّمری..... ۵۳۹	شارح کاشی ۱۴، ۳۷۹

- شاه اسماعیل صفوی ۱۳
- شاه عباس ۲۱، ۲۰
- شاه محمود زرین قلم ۲۸
- شبلی... ۲۲۷، ۵۳۹، ۶۴۶، ۷۰۱، ۷۹۷، ۷۹۸، ۸۰۲، ۹۶۰، ۱۱۲۸، ۱۱۳۵
- شریف رضی ۹
- شمس تبریزی ۶۷۸، ۲۸۷
- شیبه ۴۷۴، ۳۱۹
- شیخ (محبی الدین بن عربی) ۶۰، ۶۱، ۷۰، ۷۸، ۸۱، ۱۴۸، ۱۵۹، ۱۶۹، ۱۷۲، ۱۹۵، ۲۰۱، ۲۵۱، ۳۰۵، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۵۲، ۳۷۹، ۴۲۴، ۴۲۸، ۴۲۹، ۵۲۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۶۱۹، ۶۴۳، ۶۴۴
- شیخ ابو النجیب ۶۳۸
- شیخ ابو یزید ۲۴۲
- شیخ ابی الحسن ۷۸
- شیخ الشطّاح ۶۷۵
- شیخ العاشقین ۶۴۵، ۵۴۲
- شیخ بایزید ۵۸۸
- شیخ بهایی ۲۰
- شیخ عبدالرحمن ۶۷۳
- شیخ عبدالرزاق ۸۸
- صادق ۳۵۷
- صبحی صالح ۳۲
- صدرالدین قونوی ۱۵، ۳۰، ۵۶، ۷۷، ۱۰۵، ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۱، ۱۲۷، ۱۴۱، ۱۹۴، ۲۴۴، ۲۵۰، ۲۷۴، ۲۸۹، ۳۰۷، ۳۴۳، ۳۵۵، ۳۶۸، ۳۸۰، ۴۰۵، ۴۸۵، ۵۳۲، ۵۴۴، ۶۰۸، ۶۱۶، ۶۳۵، ۶۳۷، ۶۹۸، ۷۳۱، ۷۴۰، ۷۵۹
- ۷۷۶، ۱۰۶۱، ۱۰۶۷، ۱۰۹۳، ۱۱۳۸، ۱۱۴۴، ۱۱۹۱
- صدرالمحققین قونوی ← صدرالدین قونوی ..
- طاوس، ۶۹۲
- طباطبایی ۲۳
- طریحی ۳۳
- طوسی ۳۰۸
- عایشه ۲۳۰
- عبّاس ۶۷۱
- عبدالباقی صوفی تبریزی ۱۰، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۸
- عبدالرحمن اسفراینی ۱۱۶۲، ۷۲۷، ۲۸۵
- عبدالعزیز جواهر الکلام ۱۰
- عبدالکریم بن وحشی مصری ۵۳۸
- عبدالله بن عبّاس ۶۷۴، ۱۴۸
- عبدالله بن مبارک ۱۱۲۸، ۸۰۲
- عبدالله بن محمد رازی ۱۱۳۸
- عبدالله ناصری ۳۴
- عبدالمطلب ۵۹۶، ۵۶۱
- عبیدالله بن زیاد ۵۲۵
- عُتبه ۴۷۴، ۳۱۹
- عزالدین آملی ۱۳
- عزرائیل ۲۰۲، ۱۵۴
- عطّار ۱۵، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۷، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۹، ۸۲، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۲۱، ۱۴۳، ۱۴۹، ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۹، ۱۷۴، ۱۸۲، ۲۲۱، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۵۳، ۲۵۷، ۲۷۰، ۲۷۳، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۷۸، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۵

٣٣، ٥٨، ٦١، ٢٥٩، ٢٨١، ٣٢٤، ٣٤٦، ٣٥١،	٢٩٥، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣٠٣، ٣٣٧، ٣٥٩، ٣٦٧،
٣٥٢، ٣٥٣، ٣٩٨، ٤٢٠، ٤٨٧، ٥٢١، ٥٣٥،	٣٦٩، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٨٨، ٤٠٤، ٤٢٣، ٤٢٤،
٤٥٩، ٤٥٩، ٤٥٩، ٤٥٩، ٤٥٩، ٤٥٩، ٤٥٩،	٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣٢، ٤٣٦، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٥٢،
٤٨٤، ٤٨٥، ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٢، ٤٩٣،	٤٦٩، ٤٧٠، ٤٨٢، ٤٨٣، ٤٨٣، ٤٨٣، ٤٨٣،
٤٩٥، ٤٩٦، ٤٩٩، ٥٠٤، ٥٠٥، ٥٠٦، ٥٠٧، ٥٠٨،	٥٤٣، ٥٥٠، ٥٥٩، ٥٦٩، ٥٦٩، ٥٦٩، ٥٦٩،
٥١٠، ٥١٦، ٥١٨، ٥٢٠، ٥٢٢، ٥٢٣، ٥٢٧،	٥٥٧، ٥٥٨، ٥٥٩، ٥٦١، ٥٦١، ٥٦١، ٥٦١،
٥٤٤، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٧٩، ٥٨٧، ٥٩٠،	٥٦٨، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧٠، ٥٧٠، ٥٧٧،
علي بن حسين (زين العابدين) (ع) ٦٢٢	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علي بن سهل اصفهاني ١١٣٧	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علي بن عبدالله ٦٢٢	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علي بن موسى الرضا (ع) ٦٠٧	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علي رضا عباسي ٢٠	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علي زين العابدين (ع) ٦٧٤	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علي بن محمد حسيني (فيض الاسلام)، ١٥،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
٣٢	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
عمار ٦٧٢	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
عيسى بن مريم (ع) ... ١٤٦، ١٧٢، ٤٠٢، ٤٢٠،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
٤٦٦، ٤٧٢، ٤٩٠، ٥٠١، ٥٤٤، ٥٠٤، ٥٥٦،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
عين القضاة ١٠٢٩، ٦٥٦، ٥٧٧	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
فاطمة (أخت ابي علي الرودياري) ١١٣٣	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
فاطمة الزهراء (ع) ... ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٣،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
٥٦٤، ٥٦٥، ٥٧٠، ٥٧٣،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
فراء ٥٦٤	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
فرعون ٢٨١، ٢٥	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
فضل ٦٢١	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
قاسم ... ١٦، ٥٩، ٨٠، ١٥٥، ١٦٥، ١٦٦، ٢١٧،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
٢٦٩، ٢٨٩، ٢٢٤، ٢٢٩، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٨٠،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
٥٧٤، ٥٧٥، ١١٦٧	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
عكرمه، ٢١٨	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علامه حلي (حسن بن يوسف) ١٢	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علامه دواني ... ٧٦، ٣٣٩، ٣٧٥، ٣٧٩، ١١١٢،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
١٠٦٤	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
العلامة الجلالية ← علامه دواني	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علاء الدين تبريزي ٢٠	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علاء الدين گلستانه ١٢	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،
علي ابن ابي طالب (ع) ٩، ١٠، ١٤، ١٦، ١٧، ١٩،	٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧، ٥٨٧،

قاضي عياض	۵۶۲	محمد (ص) .. ۱۸، ۲۸، ۷۰، ۱۴۶، ۱۴۹، ۱۵۱،
قتادة	۲۲۴	۱۵۶، ۱۶۶، ۱۹۰، ۲۰۵، ۲۱۹، ۳۱۷، ۳۰۳، ۳۲۰،
قرشي	۲۲۱	۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۳۳، ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۶۴،
قسر بن ساعده	۳۱۶	۳۷۵، ۳۸۳، ۳۹۲، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۹، ۴۰۰،
قَصَّار	۱۱۹۹	۴۰۲، ۴۰۴، ۴۲۰، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵،
قطب الدين المغربي	۹۵	۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۶، ۴۳۸، ۴۴۲، ۴۴۵، ۴۴۷،
قطب راوندي	۱۱	۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۲، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶،
قيصري	۱۳۵	۴۵۸، ۴۶۰، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۸، ۴۷۲،
كتاني	۷۸۹	۴۷۳، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۶، ۴۸۷،
كعب الاحبار	۱۱۰۲، ۴۵۲، ۴۳۶، ۱۴۹	۴۸۸، ۴۹۶، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۷، ۵۱۴،
كلابادي	۹۴۷، ۷۴۴	۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۱،
كليم الله موسى (ع)	۵۶۹	۵۳۲، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۹، ۵۴۳، ۵۴۶، ۵۴۸،
كميل بن زياد	۶۲۷، ۸۰	۵۵۰، ۵۵۴، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳،
لقمان	۶۲۸، ۱۱۵، ۱۱۳	۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۷۰، ۵۷۱،
مالك اشتر	۱۹	۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۵، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۲، ۵۸۳،
مالك دينار	۸۰۰	۵۸۵، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۲، ۵۹۳،
مجاهد	۶۹۲، ۶۹۱، ۱۴۹	۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۲، ۶۰۵،
مجدالدين بغدادكي	۲۸۰	۶۰۶، ۶۰۸، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶،
مجنون	۱۱۵۶، ۲۷۹	۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴،
محدث نوري	۱۱، ۱۰	۶۳۰، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۴۴، ۶۴۹، ۶۵۵، ۶۵۹،
محقق قونوي ← صدرالدين قونوي		۶۶۷، ۶۷۰، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۵، ۶۷۷، ۶۸۷،
محمد باقر (ع)	۶۷۵، ۴۸۳، ۳۳۳	۶۹۱، ۶۹۳
محمد باقر لاهيجي (نواب)	۱۴	محمد عبده
محمد بن جرير	۲۱۲	۱۲
محمد بن فضل	۴۸۳	محمد غزالي
محمد بن واسع	۸۰۰	۶۶۲
محمد حسين چلبی	۲۱	محمد كوفي
محمد شبستري	۱۵	۲۶۰
		محمد معين
		محيي لاری
		مختار

٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٢، ٢٢٤، ٢٣٢، ٢٣٤،	مرتضى ← علي بن ابي طالب (ع)
٢٣٧، ٢٤٠، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٤٧، ٢٥١، ٢٥٢،	مريم (ع) ١٦٧
٢٥٦، ٢٥٨، ٢٧٢، ٢٧٣، ٢٧٥، ٢٧٩، ٢٨٠،	مسروق ٦٤٤
٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٦،	مسعدة بن صدقه ٦٨٧
٣٣٧، ٣٣٩، ٣٧٤، ٣٩١، ٣٩٣، ٣٩٤، ٣٩٥،	مسيح (ع) ٤٧٢
٤٠٢، ٤٠٣، ٤٣٦، ٤٥١، ٤٧٩، ٤٨٠، ٤٩١،	مصطفى ← محمد (ص)
٤٩٣، ٥٣٢، ٥٣٤، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٣، ٥٧٣،	معاذ ٦٣٠
٥٧٧، ٥٨٧، ٥٩٤، ٦٠٧، ٦١٤، ٦٢٩، ٦٣٩،	معاذ نسفى ٨٠٢
٦٤٠، ٦٤٢، ٦٤٣، ٦٤٩، ٦٥٢، ٦٥٣، ٦٥٤،	معروف ٦٧٢
٦٥٦، ٦٥٧، ٦٥٨، ٦٥٩، ٦٦٥، ٦٧٢، ٦٧٨،	معلوف لويس ٣٣
٧١١، ٧١٣، ٧٢٦، ٧٢٧، ٧٣٤، ٧٣٥، ٧٧١،	مغربى ٤٥٣
٧٧٩، ٧٨١، ٧٨٦، ٧٩٠، ٧٩٣، ٨٢١، ٨٥٨،	مقداد بن اسود كندى ٦٠٦، ٣٤٦
٨٦٣، ٨٦٥، ٨٧٠، ٨٧٤، ٨٨٩، ٨٩٧، ٩٠٠، ٩٠٧،	ملاً رفيعا گيلانى ٢٣
٩١١، ٩١٧، ٩٢٥، ٩٢٦، ٩٣٠، ٩٣١، ٩٤٠،	ملاً على واعظ تبريزى ١٠
٩٤٢، ٩٤٤، ٩٤٥، ٩٤٧، ٩٥٣، ٩٩١، ٩٩٣،	ملاً فتح الله ١٣
١٠٠٠، ١٠٠٣، ١٠٢٦، ١٠٣٠، ١٠٩٦، ١٠٩٧،	ملاً محمد صالح ١٣
١٠٩٩، ١١٠٣، ١١٥١، ١١٥٣، ١١٥٦، ١١٥٧،	ممشاد دينورى ١١٦٢، ١١٣٢
١١٥٨، ١١٥٩، ١١٦٠، ١١٦٧، ١١٦٨، ١١٦٩،	منصور بن عبد الله ٣٣٤، ٣٣٣
مهدى (عج) ٢١٢، ٤٤٩	منصور مغربى ١١٣٤
ميرداماد ٢٠	موسى اردبيلى ٢٣
ميرزا ابراهيم همدانى ٢٣	موسى سدرانى ٦١
ميرزا سنگلاخ ٢٠	موسى كاظم (ع) ٣٣٣
ميرزا محمد تقى كاشانى (سپهر) ١٤	موسى (ع) ١٤٨، ١٧٥، ٢٢٢، ٢٠٢، ٤١٩، ٤٤٨،
ميرزا محمد على بن ملاً نصيرالدين چهاردهى ١٤	٤٦٦، ٤٨٩، ٥٠١، ٥٤٩، ٥٨٥، ٥٩٧، ٥٩٩،
مير محمد مهدى ١٤	٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٢
ميكائيل ٣٩٩	مولانا ١٤، ١٥، ٥١، ٥٥، ٦٢، ٧٤، ٧٥، ٧٦، ٨٣،
ناصرالدين شاه قاجار ١٤	٨٦، ٨٨، ٩٥، ١٠٤، ١٤٧، ١٦٠، ١٦١، ١٦٢،
نبى ← محمد (ص)	١٦٨، ١٧٩، ١٩١، ٢٠٧، ٢٠٩، ٢١١، ٢١٢،

هارون..... ۵۸۵، ۵۹۷، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲	نبی ← محمد (ص)
هاشم..... ۳۲۱	نجم‌الدین رازی. ۱۴۹، ۲۰۲، ۲۳۴، ۲۶۰، ۱۰۶۰
هلال بن حمامه..... ۵۶۱	نصرآبادی..... ۲۳۱
همّام..... ۱۶، ۱۷	نصرالله بن فتح‌الله دزفولی..... ۱۴
هود (ع)..... ۴۸۵	نظامی..... ۷۲، ۴۹۴، ۱۰۲۸
یحیی اصطخری..... ۱۱۳۳	نعیم بن مسعود اشجعی..... ۶۷۱
یحیی بن زیاد حارثی..... ۷۹۳، ۷۹۵	نوح (ع)..... ۸۷، ۲۳۰، ۳۷۴، ۵۰۱، ۶۰۴
یحیی بن معاذ..... ۷۹۰، ۷۹۱، ۸۰۰	نوری..... ۷۹۹
يعسوب..... ۶۱۰	واسطی.. ۵۰، ۵۷، ۸۸، ۹۴، ۱۲۳، ۲۱۸، ۲۲۰
یوسف (ع)..... ۴۶۶، ۶۰۴	۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۱، ۳۵۹، ۳۶۳، ۶۴۴، ۶۹۲، ۷۹۶
یوسف بن اسباط..... ۸۰۰	وجیهی..... ۱۱۳۶
یوسف بن یَحْلَف..... ۶۱	وهب بن منیة..... ۱۵۳
یونس..... ۳۷۶	هاجر..... ۲۴

۳. فهرست جایها

طایف..... ۳۳۴	اصفهان..... ۲۱
عراق..... ۱۳	امّ القرى..... ۳۲۰
فاران..... ۶۱۱	بطحا..... ۴۹۲، ۳۲۰
قندهار..... ۲۱	بغداد..... ۴۹۳، ۲۱، ۲۰، ۹
کعبه..... ۴۹۰، ۴۸۹، ۴۷۴، ۳۳۴، ۳۳۳	بیت المقدّس..... ۴۸۹، ۳۲۸
کوفه..... ۶۸۷	تبریز..... ۲۰
کوه طور..... ۶۴۰	تهران..... ۱۴
مدینه (يثرب)..... ۶۷۱، ۶۷۰، ۴۳۷	جلّه..... ۵۳۸
مسجد الحرام..... ۳۳۳	خانقاه مولویها..... ۲۰
مسجد جامع عبّاسی..... ۲۱	دجله..... ۷۵
مکّه..... ۶۷۰، ۵۵۸، ۵۳۸، ۴۹۲، ۴۸۱، ۴۳۷، ۲۴	ساعیر..... ۶۱۱
۶۷۱	سینا..... ۶۱۱
منا..... ۳۳۳	شام..... ۵۵۸
مولویخانه..... ۲۰	شام..... ۲۴
نجف..... ۲۳	شونیزیه..... ۳۳۲
	صفّین..... ۵۵۳

٤. فهرست كتابها

أجوبة الرسالة العلامة الطوسية	١٠٥	تفصيل النشاطين	١٧٣
الإصطلاحات	٨٨	تنبيه الغافلين	١٣
اطلس خط	٢٨	تورات	٥٢١، ١٩٠
انجيل	٥٢١، ٤٠٢	جواهر الكلام	١١
إنشاء الدوائر	٤٥٣، ١٩٠	حدائق الحقائق	١٢
بحر الحقائق... ..	٢٢٣، ٢٤٣، ٢٥٨، ٢٧٧، ٢٨٢، ٥٠٥، ٦١٦	الحديقة ..	١٦٧، ١٨٣، ٤٣٠، ٤٤٥، ٤٦٨، ٤٧٤، ٤٧٩، ٥٢٨، ٧٨٨، ٨٢٩، ٨٤٣، ٩٠١
بهجة الأسرار	١١٣٧	حقائق التفسير	٦٧٢، ٣٣٤، ٣٣٣
بهجة الحدائق	١٢	حلية الاولياء	٧١٣، ٥٩١
تاريخ طبرى	١٤	خلع النعلين	٣٤٩
التجليات	٦٠٣	دانشمندان آذربايجان	٢١
تذكرة نصرآبادى	٢٠	الدرة الفاخرة	١١٠٤
التعرف فى شرح الحديث	٩٤٧	ديوان شعر عبدالباقى	٢٣
تفسير العرائس ..	٣٣٤، ٣٩٤٨، ٨٢، ٩٥٩، ٩٩٨	الذريعة	٢٣، ٢١، ١٠
تفسير بيضاوى	٢٦	ذيل العوارف... ..	٤٠١، ٥٨٢، ٧٤٧، ٧٩٤، ٨٤٠، ١٠٩٣
تفسير فاتحة الكتاب... ..	٧٣، ٣٥٥، ٤٠٥، ٤٨٥	الرسالتين... ..	٦١، ٦٤، ١٣٧، ٢٠٢، ٢٠٧، ٢١٠
٥٤٤، ٦٣٥، ٦٩٨، ٧٥٩، ٧٦٠		٢١١، ٢١٦، ٣٥٣، ٤٣٠، ٤٦٣، ٤٦٤، ٥٧١،	
تفسير قرآن كريم	٢٣	٥٩١، ٥٩٢، ٥٩٩، ٦١١، ٦١٤، ٦١٦، ٦٢٤،	
تفسير نهج البلاغه	٢٣		

شهاب الأخبار.. ٥٥٩، ٦٣٧، ٧٢٥، ٧٢٧، ٧٣٠،	٧٧٣، ٨٣٠، ٨٥٣، ٩٣٩، ٩٤٣، ٩٩٢
٧٣٨، ٧٤٧، ٧٦٨، ٨٠٧، ٩٩٣، ١١٨٤	رسالة زمان و مكان..... ٧٥
صاح اللغة..... ١٥٩، ١٦١، ١٦٨، ١٧٣	رسالة منور القلوب..... ٧٢٧
صد كلمة امير المؤمنين..... ٢٨	الرسالة الزينية الخوافية..... ٨٣٣
صد كلمة جاحظ..... ٢٨	رسالة السلوك..... ١١٩١
طبقات أعلام الشيعة..... ٢٨	رسالة القشيرية. ٤٧٩، ٦٧٣، ٦٩٧، ٧١١، ٧٨٩،
عبر العاشقين..... ١٨٨، ٩٩٨	٧٩٦، ٧٩٨، ١١٢٧
عرائس البيان ٩٣، ٢٠٤، ٢٠٧، ٢١٢، ٢١٧، ٢١٨،	الرسالة المرشدية..... ٧٧٦
٢٢٠، ٢٢٢، ٢٢٥، ٢٣٠، ٢٣٨، ٢٤٩، ٢٥٨،	رياض العارفين..... ٢١، ٢٣
٢٧٦، ٢٦٦، ٤٩٩، ٥٩٩، ٦٢٢، ٦٤٢، ٦٤٥، ٦٩٣،	رياض العلماء..... ١٩، ٢٣، ٢٤
١١٥٤	ريحانة الأدب..... ٢١
عرائس التفسير..... ٤٥٤	زبور..... ٤٠٢، ٥٢١
عقلة المستوفز... ٦٠، ١٠١، ١٤٨، ١٩١، ١٩٧،	السير..... ٥٣٩
٢٠١، ٣٤٥	شرح ابن عتافى..... ١٥
عقلاء المغرب..... ١٠٨، ٤٥٠، ٤٥٢	شرح ابن ميثم..... ١٥
العوارف. ٤٤٦، ٤٨٤، ٥٠١، ٥١٩، ٥٥١، ٦٢٨،	شرح الأحاديث..... ٥٣٢، ٧٣١، ٧٤٠
٦٣١، ٦٣٨، ٦٤٣، ٦٤٤، ٦٤٦، ٦٤٨، ٦٥٩،	شرح الصحيفة الكاملة السجادية..... ٢٣
٦٩٨، ٧١٢، ٧٤٣، ٧٤٧، ٧٨٩، ٧٩١، ٧٩٤،	شرح الطواسين..... ١٦٣
٨١٨، ٨٣٧، ١١١٨	شرح أسماء الله..... ٣٥٢، ٩١٠
الفتوحات المكية..... ٣٠، ٥١، ٥٢، ٦٤، ٧٥،	شرح روغنى قزوينى..... ١٥
٧٨، ٨١، ٨٣، ٨٤، ٨٩، ١٠٢، ١٠٤، ١١١، ١١٣،	شرح عقائد..... ١٠٦٤
١١٦، ١٢٠، ١٢٤، ١٣٣، ١٣٨، ١٣٩، ١٥٥،	شرح قصيدة تائييه..... ١١٨١
١٦٦، ١٧٠، ١٨٢، ١٨٤، ١٨٧، ١٨٩، ١٩٣،	شرح گلستانه..... ١٥
٢٠٤، ٢٤١، ٢٦٨، ٢٦٩، ٢٧٨، ٢٨٠، ٢٨٦،	شرح محلى..... ١٥
٢٩٠، ٢٩٣، ٢٩٥، ٣٠٤، ٣٣٢، ٣٤٦، ٣٥٢،	شرح منهاج الولاية..... ١٠
٣٦٤، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٧٩، ٣٨٨، ٣٨٩، ٣٩٢،	شرح ميرزا خليل كمره اى..... ١٥
٣٩٦، ٣٩٧، ٣٩٨، ٣٩٩، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤١٢،	شرح نقش الفصوص..... ١١٨٨
٤٢٢، ٤٢٩، ٤٤٦، ٤٥٠، ٤٥٤، ٥٣٧، ٥٦٤،	الشفاء..... ٥٦٢، ١٠٥٩

مثنوی..... ٢٩٦، ٥٤٠	٥٧٠، ٥٧٢، ٥٧٥، ٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٩، ٥٨٦
مجمع البحرين..... ٣٣	٦٠٦، ٦١٨، ٦١٩، ٦٣١، ٦٣٤، ٦٤٦، ٦٤٧
محبوب القلوب..... ٨٠٢، ٨٠١	٦٤٩، ٦٥٧، ٦٦٦، ٧٠٢، ٧١٣، ٧٢١، ٧٣٣
مرصاد العباد... ١١٤٠، ٧٨٢، ٦٦٠، ٢٥٧، ١٤٩	٧٣٦، ٧٣٤، ٧٤٦، ٧٥٢، ٧٥٤، ٧٥٧، ٧٥٨
مرقّع قصيدة بُرده..... ٢٨	٧٥٩، ٧٧٥، ٨٠٣، ٨٣٤، ٨٣٦، ٨٥٠، ٩٩٩
مستدرک الوسائل..... ١٩، ١١، ١٠	١٠١٤، ١٠١٦، ١٠١٨، ١٠٣٢، ١٠٦٩، ١٠٩١
مشکوة الأنوار..... ١٧٥	١١١٥، ١١٤٦، ١١٤٨، ١١٤٩، ١١٥٥، ١١٥٧
مصباح... ٢٢٦، ٢١٣، ٢١٢، ٢١١، ٢٠٨، ١٨١	١١٦٣، ١١٧٠، ١١٧٢، ١١٩٠، ١١٩٤
معارف العوارف..... ٢٤٠	فرهنگ بزرگ جامع نوین..... ٣٣
معالم التنزیل..... ٦٩٢، ٢٠٥، ١٥١	فرهنگ فارسی..... ٣٣
مفتاح الغیب... ١٢١، ١١٧، ١١٦، ٧٧، ٧٢، ٦٨	فصوص الحکم... ١٣٥، ١١٣، ١١١، ٥٨، ٥٢
١١٧٠، ٣٨٠، ٣٦٨، ٣٠٦، ٢٩٣، ٢٥٠، ٢٤٤، ١٨٨	١٤٢، ١٨٩، ١٩٢، ٢٨٧، ٢٨٩، ٣٠٧، ٣٤١
المقاصد..... ١٠٦٧	٣٦٩، ٥٨٤، ٥٩٢، ٥٩٤، ٦٠٩، ٦٥٩، ٧١٥
مقصد اقصى..... ٤٤٥	٧٤٩، ٨٠٨، ٨٢٩، ١١٦٤، ١١٦٧
المنجد..... ٣٣	فصول المهمة في معرفة الائمة..... ٦٠٠
منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة..... ١٤	الفکوک..... ٦١١، ٣٠
منهاج الولاية في نهج البلاغة ١٥، ١٧، ٢٠، ٢٣، ٢٨، ٢٩	فهرست سپهسالار..... ١٠
ناسخ التواريخ..... ١٤	فهرست معارف..... ١٠
نان و حلوا..... ٢٢	قرآن..... ١٨، ٩
نصوص..... ١١٨، ١١٦، ٩٩، ٧٢	قوت القلوب..... ١١١٤
نفحات... ١١٢، ١٢٧، ٢٧٤، ٦١٦، ٦٧٧، ٧٥٩	کارنامه بزرگان..... ٢٨
١١٥٢، ١١٣٨، ١٠٩٣، ٧٧٩	الکشاف..... ٦٢١، ٥٦٠
نقش الفصوص... ١٨٧، ٥٦، ٣٠٥، ٣٤٢، ٣٤٤	گلشن ٦١، ٦٦، ١١٠، ١٥٦، ١٦٥، ١٦٩، ١٧٧
١١٨٥، ٥٢٠، ٤٥٣	٢٥٤، ٢٨٨، ٢٩٤، ٣٠٣، ٣٠٥، ٣١٧، ٣٨٨
نهج البلاغه ٩، ١٠، ١١، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦	٤٨٥، ٥٧٥، ٥٧٦، ٥٨٤، ٦١١، ٦١٨، ٦٣٧
٣٢، ٣١، ٣٠، ٢٣، ١٩، ١٨، ١٧	٨٠٣، ٨٣٢، ٨٣٧، ١١٦٦، ١١٧٢، ١١٨٥
وقایع الأیام..... ١١، ١٠	لغت نامه..... ٣٣
	لوامع التوحید..... ٦٧٥

۵. فهرست منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم.
۲. احوال و آثار خوشنویسان، مهدی بیانی، انتشارات علمی، چاپخانه مهارت، چاپ دوم، ۱۳۶۳.
۳. اختیار مصباح السالکین: شرح نهج البلاغة الوسيط، ابن میثم بحرانی، تحقیق دکتر محمد هادی امینی.
۴. اخلاق محتشمی، نصیرالدین طوسی، تصحیح دانش پژوه، ویرایش دوم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۱.
۵. اصطلاحات الصوفیة، عبدالرزاق کاشی، چاپ سنگی، شماره ۳۴۷ کتابخانه ملی.
۶. اعجاز البیان فی تأویل القرآن (تفسیر فاتحة الكتاب)، صدرالدین قونوی، تحقیق عبدالقادر احمدعطا، دار التألیف مصر، ۱۳۸۹ ق.
۷. انشاء الدوائر، ابن عربی، لیدن، ۱۳۳۶ ق.
۸. بحار الأنوار، علامه مجلسی، منشورات مکتبة الاسلامیه، طهران، المطبعة الاسلامیة، ۱۳۸۸ ق.
۹. تأویل السورة المباركة الفاتحة، صدرالدین قونوی، چاپ سُرِبی حیدرآباد.
۱۰. تذکره خط و خطاطان، میرزا حبیب اصفهانی، ترجمه رحیم چاوش اکبری، انتشارات کتابخانه مستوفی، ۱۳۶۹ ق.
۱۱. تفسیر الفاتحة، صدرالدین قونوی، دایرة المعارف نظامیة حیدرآباد، با اهتمام عیسی خان قریش هاشمی بغدادی.
۱۲. جاویدان خرد، ابن مسکویه احمد بن محمد، ترجمه و تألیف محمد کاظم امام، تهران، انتشارات بوذرجمهری، ۱۳۵۰؟
۱۳. حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء، حافظ ابونعیم اصفهانی، دارالکتاب العربی، بیروت، ۱۳۸۷ ق.

١٤. دانشمندان آذربایجان، محمد علی تربیت، بنیاد کتابخانه فردوسی تبریز، چاپ دوم.
١٥. الذریعة الى تصانیف الشيعة، شیخ آقا بزرگ طهرانی، منشورات المكتبة الاسلامية، ١٣٥٧.
١٦. الرسالة القشيرية، ابوالقاسم قشیری، دارالکتب الحديثية، قاهره.
١٧. الرسالة الهادية، (أجوبة الرسالة الطوسية)، مجموعة خطی شماره ٣/٣٧٧٩ کتابخانه مجلس.
١٨. رياض العلماء و حياض الفضلاء، میرزا عبدالله افندی اصفهانی، تحقیق سید احمد حسینی، قم، ١٤٠١ ق.
١٩. ریحانة الأدب، محمد علی مدرّس، چاپ دوم، چاپخانه شفق، تبریز.
٢٠. جامع الأسرار و منبع الأنوار، سید حیدر آملی، انتشارات علمی و فرهنگی.
٢١. شرح العقاید العضدية، محقق دوانی، نسخه خطی شماره ٤/٧٧٠ کتابخانه ملی.
٢٢. شرح فارس شهاب الأخبار، قاضی قضاعی، انتشارات علمی و فرهنگی، ١٣٦١.
٢٣. شرح فصوص الحکم، قیصری، دارالطباعة دارالفنون.
٢٤. شرح نهج البلاغة، ابن میثم بحرانی، دارالعالم الاسلامی، بیروت، ١٤٠١ ق.
٢٥. طبقات أعلام الشيعة، القرن الحادی عشر، آقا بزرگ طهرانی، انتشارات دانشگاه تهران، ١٣٧٢.
٢٦. عہر العاشقین، روزبهان بقلی شیرازی، تصحیح هنری کرین و استاد محمد معین، انتشارات انستیتو ایران و فرانسه، ١٣٣٧.
٢٧. عرایس الیّان فی حقایق القرآن، روزبهان بقلی شیرازی، نسخه خطی شماره ٩ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
٢٨. عوارف المعارف، عبدالقاهر سهروردی، چاپ دارالکتاب العربی، بیروت، ١٩٦٦ م.
٢٩. عوالم العلوم و المعارف، شیخ عبدالله بحرانی، تحقیق و نشر مدرسة الامام المهدي، قم، ١٣٦٣.
٣٠. عوالی اللثالی العزیزية فی الأحادیث الدینیة، ابن ابی جمهور احسائی، تحقیق آقا مجتبی عراق، چاپخانه سیدالشهداء، قم.
٣١. غررالحکم و درر الکلم، عبدالواحد الأمدی، تحقیق مصطفی درایتی، مرکز البحث والتحقیق العلوم الاسلامیة، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، ١٣٦٦.
٣٢. الفتوحات المکیة، ابن عربی، تحقیق عثمان یحیی، المكتبة العربية، قاهره، ١٤٠٣ ق.
٣٣. الفصوص، ابن عربی، تحقیق ابوالعلاء عفیفی، انتشارات الزهراء، تهران، ١٣٧٠.
٣٤. الفصول المهمة فی معرفة الأئمة، نورالدین علی الصباغ، چاپ سنگی، ١١٢٣.
٣٥. الفکوک، صدرالدین قونوی، تحقیق محمد خواجوی، انتشارات مولی، ١٣٧١؛ چاپ سنگی، شماره ٣٤٧.

۳۶. قوت القلوب فی معامله المحبوب، ابوطالب مکی، مؤسسه چاپ مصطفی البابي الحلبي، مصر، ۱۳۸۱ ق.
۳۷. الکشاف عن حقایق التزیل، جارالله زمحشری، نشر دارالفکر.
۳۸. کشف الغایات فی شرح التجلیات، ابن عربی، تحقیق عثمان یحیی، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۷.
۳۹. المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء، فیض کاشانی، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، مکتبة الصدوق، تهران، ۱۳۴۰.
۴۰. مختصر بصائر الدرجات، شیخ حسن بن سلیمان حلّی، مطبعة حیدریه، نجف، ۱۳۷۰ ق.
۴۱. مرصاد العباد، نجم الدین رازی، تصحیح محمد امین ریاحی، چاپ بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲.
۴۲. معالم التزیل، فراء بغوی، چاپ سنگی، چاپخانه حیدری، سال ۱۲۹۵.
۴۳. مفاتیح الغیب، صدرالدین شیرازی، تصحیح محمد خواجوی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۴۴. مفتاح الغیب، صدرالدین قونوی، حاشیه نسخه چاپ سنگی مفتاح الانس ابن فناری، دارالکتب العربیة الکبری، مصر.
۴۵. مکتوب عبدالباقی تبریزی به ابراهیم همدانی، نسخه خطی شماره ۵۲۸۳/۶۱ و مجموعه طباطبائی نسخه شماره ۹۰۱ کتابخانه مجلس.
۴۶. منهج الصادقین، ملافتح الله کاشانی، تصحیح ابوالحسن شعرانی، کتابفروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۴۷ ق.
۴۷. نصّ النصوص فی شرح فصوص الحکم، سید حیدر آملی، تصحیح هنری کربین و عثمان اسماعیل یحیی، انستیتو ایران و فرانسه، ۱۳۵۲.
۴۸. النصوص، صدرالدین قونوی، چاپ سنگی، شماره ۳۴۷ کتابخانه ملی.
۴۹. النفحات، صدرالدین قونوی، نسخه عکسی شماره ۳۱۷۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران از نسخه قونیه شماره ۳۰۷.
۵۰. نقش الفصوص، ابن عربی، دایرةالمعارف العثمانیة، حیدرآباد دکن، ۱۳۶۵ ق.

۶. فهرست تفصیلی مطالب

.....	الباب الرابع - فی التقوی و صفات المتّقین	۶۹۵
.....	خطبة ۱۱۴	۶۹۷
.....	حقیقت شکر و اقسام آن	۶۹۷
.....	استحقاق ذات حق تعالی حمد را و رضای عبد از اله	۶۹۹
.....	شاكران و شكر لفظی، عملی و علمی	۷۰۲
.....	ایمان به خداوند و علم الیقین، عین الیقین و حق الیقین	۷۰۵
.....	تقوای الهی و صفات متّقین	۷۰۶
.....	دنیا دارفنا، مشقّت، تغیر و عبرت	۷۰۷
.....	مبادرت جستن به اعمال برای آخرت	۷۱۰
.....	متّقی و مراتب تقوا	۷۱۱
.....	علی‌علیه السلام حقیقت تقوا و کرامت	۷۱۳
.....	قلب عارف	۷۱۵
.....	فرازهایی از خطبة البیان در شأن علی‌علیه السلام	۷۱۸
.....	صحّت و سُقم خطبة البیان	۷۱۹
.....	کمال یقین	۷۲۱
.....	الباب الخامس - فی ظرائف الحکمة و لطائف الأمثال و الشیم	۷۲۳
.....	حکمت ۹۱	۷۲۵
.....	ملالت قلوب و طلب لطایف حکمت برای آن	۷۲۵
.....	بدست آوردن دلها	۷۲۷

۷۳۰	حکمت و آرامش دلها
۷۳۱	تصدیق ایمانی و اقسام آن
۷۳۳	اصناف رجال الله و حکما
۷۳۸	حکمت ۴۵۷
۷۳۸	طالبان علم
۷۳۹	حکمت، رهبت و خشیت
۷۴۳	حکمت ۱۸۹ و ۵۵
۷۴۳	اقسام صبر و صابران
۷۴۳	حکمت ۱۱۳
۷۴۴	حیای از خداوند
۷۴۵	صبر و کمال ایمان
۷۴۸	حکمت ۲۷۸
۷۴۸	قَدَر سرّ نهانی خداوند
۷۴۹	قضا و قَدَر
۷۵۷	بداء
۷۵۹	تجلیات و فیوضات الهی، و تقدّم و تأخّر اشیا در قبول آن
۷۶۲	خطبة ۱۵۳
۷۶۲	علم قضا و سرّ قدر
۷۶۳	معانی سه گانه دین و انقیاد آن
۷۶۸	نفس بهترین دلیل بر الوهیت حق و حجت بالغه خداوند
۷۷۰	مقتضی و لازم ذات بودن نیک و بدی که بر انسان بگذرد
۷۷۳	دُرّ شاهوار صدف دریای نجف
۷۷۵	حکمت ۱۰۸
۷۷۵	قلب انسان و حقیقت آن
۷۸۰	ارتباط روح حیوانی و مزاج انسانی
۷۸۳	صلاح و فساد دل و حواس آن
۷۸۴	اطوار مختلف دل

تصفیه دل از صفات ذمیمه.....	۷۸۶
فضایل اخلاق.....	۷۸۸
رجاء و اقسام آن.....	۷۹۰
غضب و خشم.....	۷۹۲
رضا.....	۷۹۴
درجات رضا.....	۷۹۶
خوف و اقسام آن.....	۷۹۸
غفلت و طغیان نفس.....	۸۰۰
فقر و گرسنگی.....	۸۰۲
آثار افراط و تفریط در قلب.....	۸۰۳
حکمت ۲۴ و ۲۵۷.....	۸۰۵
فریاد رسی محزون و ادخال سرور در قلوب مؤمنان.....	۸۰۵
حکمت ۴۲.....	۸۰۸
ابتلای به بیماری، گناهها را پاک می‌کند.....	۸۰۸
صدق و صلاح نیت.....	۸۰۸
الباب السادس - فی الوصایا و النصایح الشافیة و التذکیر.....	۸۱۱
خطبه ۸۶.....	۸۱۳
توشه گرفتن و انجام اعمال نیک قبل از مرگ.....	۸۱۳
محافظت از کتاب خدا و رعایت حقوق آن.....	۸۱۴
مهمل نگذاشتن حق تعالی انسان را.....	۸۱۵
اتمام و اکمال امر دین.....	۸۱۶
استدراک بقیه عمر، عادت ندادن نفس به اباحه محظورات و به چرب زبانی.....	۸۱۷
خیرخواه‌ترین و خائن‌ترین مردم به نفس خود.....	۸۱۸
همنشینی با اهل هوا، کذب، حسد و امل.....	۸۱۹
خطبه ۲۰.....	۸۲۳
پنهان بودن حقایق پس از مرگ و بیان عبرتها.....	۸۲۳
خطبه ۲۱.....	۸۲۵

پیش روی بودن آخرت و آمادگی برای آن	۸۲۵
خطبة ۱۹۹	۸۲۸
نماز و مداومت بر آن	۸۲۸
تقرب جستن به خداوند با نماز	۸۲۹
نقش نماز در پاک شدن از گناهان	۸۳۴
حق نماز	۸۳۶
آداب نمازگزار	۸۳۸
تأویل نماز	۸۴۰
امر کردن پیامبر اهل خود را به نماز و آخرین وصیت ایشان	۸۴۴
زکات عامل طهارت اموال و تقرّب نفوس	۸۴۴
اعطای زکات با طیب نفس و بدون طیب نفس	۸۴۶
ادای امانت	۸۴۸
انسان و تحمّل امانت	۸۵۰
خطبة ۱۴۰	۸۵۳
مذمت عیجویی	۸۵۳
خطبة ۱۴۹ و نامه ۲۳	۸۵۶
وصیت امام علی (ع) : پرستش خداوند و متابعت رسول	۸۵۶
اشتقاق امام علی (ع) به مرگ	۸۵۷
الباب السابع - فی الإعراض عن الدنيا و الإقبال على الآخرة	۸۶۱
خطبة ۱۱۱	۸۶۳
آمیختگی دنیا به شهوات و فریب و غرور	۸۶۳
دائمی نبودن سرور و ایمنی و ملک و حیات دنیا	۸۶۵
عبرت گرفتن از بی وفایی دنیا	۸۷۳
پندگرفتن از اموات	۸۷۶
حکمت ۷ و خطبة ۱۱۳	۸۷۹
آراسته بودن دنیا به زیور فریب و اندک بودن نیکی آن	۸۷۹
به یاد مرگ بودن	۸۸۱

فراموشی آخرت و آلودگی به دنیا	۸۸۲
خطبه ۹۹	۸۸۵
طلب عافیت در دین از خداوند	۸۸۵
ترک دنیا و بیان مَثَل انسان و مَثَل دنیا	۸۸۶
رغبت نکردن به عزّت و فخر و آرایش دنیا، و جزع نکردن از سختی دنیا	۸۸۷
عبرت گرفتن از پیشینیان	۸۸۷
لذّات دنیا، و نزدیکی انسان با مرگ	۸۹۰
خطبه ۸۲	۸۹۲
دنیا خانه تعب و نیستی	۸۹۲
خطبه ۲۸	۸۹۴
دنیا و آخرت	۸۹۴
توشه گرفتن و عمل کردن در روزگار اَمَل قبل از اجل	۸۹۵
خطبه ۱۹۶	۸۹۸
تحذیر از دنیا و تشبیه آن به سفینه‌ای در میان بادهای سخت	۸۹۸
تحریض به عمل کردن قبل از مرگ	۸۹۸
خطبه ۱۷۳	۹۰۱
پاینده نبودن دنیا و توصیّه به دوری جستن از آن	۹۰۱
خطبه ۱۰۳	۹۰۴
قوت گرفتن از طعام دنیا به قدر اضطرار	۹۰۴
شرف فقر؛ و نیاز اغنیا به تطهیر اموال خود	۹۰۶
دور کردن دنیا آدمی را از خود	۹۱۲
عالم و شناخت قدر خود	۹۱۴
بدترین دشمنان خداوند	۹۱۶
مؤمنان در آخرالزمان	۹۱۶
حکمت ۳۶۷	۹۱۹
دوری جستن از متاع دنیا	۹۱۹
فدا کردن ابراهیم ادهم محبت فرزند را	۹۲۱

الباب الثامن - فی مذمة الکبر و الفخر	۹۲۳
حکمت ۴۵۴ و ۱۲۶	۹۲۵
نکوهش تکبر و فخر در روایات	۹۲۵
حکمت ۴۶	۹۲۷
حقیر شدن متکبر نزد مردم	۹۲۷
تکبر و تفاخر در آیات، روایات و اشعار	۹۲۷
خطبة ۱۹۲ (قاصعه)	۹۳۸
اختصاص صفت عز و کبریایی به خداوند و حرمت آن بردیگران	۹۳۸
سجده نکردن ابلیس بر آدم	۹۳۹
برحذر بودن از ابلیس و در کمین بودن او	۹۴۱
توصیه به تواضع و دوری جستن از حمیت و تکبر	۹۴۶
تحدیر از کبر حمیت و فخر جاهلیت، و عبرت گرفتن از مستکبران پیشین	۹۵۰
دور بودن تکابر از پیامبران و تلبس آنها به تواضع	۹۵۱
انبیا صاحبان قوت در عزیمت و درویشی و قناعت	۹۵۵
بنای بیت الله الحرام	۹۵۷
اقسام قاصدان بیت الله الحرام و اعمال حج	۹۵۹
تحدیر از بغی و ظلم و کبر و علاج تکبر با عبادات	۹۶۲
تعصب در خصلتهای نیکو و تدبیر در احوال مؤمنان پیشین	۹۶۴
دوری از تکیه بر غیر اسلام چون حمیت، شجاعت و کثرت قبیله	۹۶۶
نزدیکی امام علی (ع) با رسول خدا ﷺ	۹۶۷
خطبة ۲۱۶	۹۶۹
کراهت امام علی (ع) از خودخواهی و ستودن ایشان	۹۶۹
تفاوت کبر و تعزز، و عجب و فرح	۹۷۱
الباب التاسع - فی مذمة الظلم و الظالمین	۹۷۳
خطبة ۳ (شفشقیه)	۹۷۵
شتاب خلیفه اول در پوشیدن جامه خلافت و فروگذاشتن امام علی (ع) این جامه را ...	۹۷۵
فروگذاشتن خلافت بر خلیفه دوم و صبر امام علی (ع) در مقابل آن	۹۷۷

۹۷۹	استغاثه امام علیه السلام به خداوند از شورئ
۹۸۰	واگذاردن شورئ خلافت را به خلیفه سوم
۹۸۱	قتل خلیفه سوم و اقبال مردم به جانب امام علیه السلام
۹۸۱	مخالفت ناکثین، مارقین و قاسطین با خلافت امام علیه السلام
۹۸۲	ادله پذیرش خلافت از سوی امام علیه السلام
۹۸۴	انتساب خطبه شفشقیه به سید رضی از دید برخی از اهل سنت
۹۸۷	الباب العاشر - فی قوانین العدالة و الحكم و السياسة
۹۸۹	الباب الحادی عشر - فی المعاد و احوال الموت و القبر
۹۹۱	خطبه ۱۹۰
۹۹۱	حمد و ستایش الهی
۹۹۲	مهیا بودن برای مرگ
۹۹۳	نزدیک بودن قیامت و لزوم به یادداشتن آن
۹۹۷	تقوا پیشگان و پاداش آنها
۹۹۸	مشاهدات اهل مشاهده و لقاء محبوب با خروج از دنیا
۱۰۰۱	مبادرت به اعمال قبل از رسید اجل
۱۰۰۳	توصیه به ثبات در زمان فتنه و معرفت به خدا و رسول و اهل بیت علیهم السلام
۱۰۰۵	خطبه ۱۸۳
۱۰۰۵	تقوای الهی، مبادرت به آخرت و توشه گرفتن از دنیا
۱۰۰۷	وعید به عذاب و آتش جهنم
۱۰۱۱	تلاش در رهایی از آتش با مبادرت به اعمال
۱۰۱۴	خطبه ۸۵
۱۰۱۴	وحدانیت خداوند، وعظ گرفتن با عبرتها و نزدیکی مرگ
۱۰۱۶	صفات بهشت
۱۰۲۱	خطبه ۱۶۵
۱۰۲۱	صفات بهشت
۱۰۲۴	خطبه ۱۰۹
۱۰۲۴	قیام اشیا به خداوند

- ۱۰۲۵ رغبت نکردن انسان به آخرت و نعمتهای بهشت و روی آوردن به جیفه دنیا
- ۱۰۲۹ سختی مرگ، و حسرت و ندامت بر بندگان دنیا
- ۱۰۳۳ قیامت و دو گروه سعدا و اشقیا
- ۱۰۳۸ خطبه ۲۲۶
- ۱۰۳۸ مذموم بودن عیش در دنیا
- ۱۰۴۲ خطبه ۸۳ (خطبه غراء)
- ۱۰۴۲ حمد و ستایش الهی و توصیه به تقوا
- ۱۰۴۴ دنیا محل اعتبار و آزمایش، و حيله گر و ناپايدار
- ۱۰۴۷ آدمی در کمند مرگ و حالات او در معاد
- ۱۰۵۵ مهلت دادن به انسان در دنیا برای مبادرت به اعمال نیک
- ۱۰۵۹ معاد جسمانی از دید ابن سینا
- ۱۰۶۰ حالات پنجگانه آدمی و معرفت ذات و صفات خداوندی
- ۱۰۶۴ معاد جسمانی از دید علامه دوانی
- ۱۰۶۶ شبهه آكل و مأكول
- ۱۰۶۷ اقسام معاد از دید محقق قونوی
- ۱۰۶۹ سخن ابن عربی در باره اختلاف علما در معاد جسمانی
- ۱۰۷۴ شفاعت رسول الله ﷺ
- ۱۰۷۷ مواطن هفتگانه قیامت و ابواب جهنم و بهشت
- ۱۰۸۴ یادآوری اقسام نعمتهای خداوند به انسان
- ۱۰۸۵ پند گرفتن از آثار گذشتگان
- ۱۰۹۰ عبور از صراط در قیامت
- ۱۰۹۲ عاقل و ترس او از خداوند
- ۱۰۹۶ تحذیر از شیطان، دشمن و سوسه گر
- ۱۰۹۹ توصیف خلق و حیات انسان
- ۱۱۰۲ توصیف درد و رنج و مرگ انسان
- ۱۱۰۸ تحذیر از گناهان و عیوب
- ۱۱۱۰ غنیمت شمردن فرصت و تدارک بقیه عمر

تسمیة این خطبه به غراء	۱۱۱۲
عذاب قبر برای کافر و مؤمن فاسق و سؤال منکر و نکیر	۱۱۱۲
حقیقت مرگ و اقوال مردم در آن	۱۱۱۵
حال میت هنگام مرگ و شعور میت در قبر	۱۱۱۸
مشاهده صور دوازده گانه در حال احتضار	۱۱۲۱
احوال برخی از بزرگان و عرفا هنگام مرگ	۱۱۲۷
حصول کمالات روحیه در اثر اتحاد با قوای حسیه	۱۱۳۹
قوای حسیه و کمال نشئه آخرت	۱۱۴۳
پیروی تمامی اعضای انسانی از قلب در دنیا و آخرت	۱۱۴۷
خاتمةالمقال - در توضیح و تتمیم کلام در بیان نسبت میان روح الهی و بدن انسانی	۱۱۴۸
ظاهر و باطن آدمی	۱۱۴۸
صفات متناقض در آدمی	۱۱۵۰
مراتب ذات آدمی و مراتب نفس	۱۱۵۱
توضیح و تفصیل - در بیان آنکه نسبت روح انسانی با بدن از قبیل نسبت ذات حق است	
با عالم	۱۱۶۵
سخن اشاعره و سوفسطائیه درباره تبدل و تجدد اعراض	۱۱۶۹
غیب بودن روح و شهادت بودن جسم	۱۱۷۴
کلام در معرفت اسم «اللطیف» و اسرار آن	۱۱۷۷
جواز اعاده در وجود	۱۱۸۰
تجسد اعمال و اقوال در نشئه برزخ، بهشت و جهنم	۱۱۸۲
نشئات روح انسانی	۱۱۸۴
اجتماع جمیع حقایق اسمای الهیه در انسان	۱۱۸۶
انقسام وجود به نشئه دنیا و آخرت	۱۱۸۹
قوة خیالیه در نشئه انسان	۱۱۹۱
خاتمة باب المعاد - فیما روی عن رسول الله ﷺ فی مواقف القيامة	۱۱۹۴
قیامت و کیفیت بعث	۱۱۹۵
روایت علی بن ابی طالب علیه السلام از رسول الله ﷺ در بیان مواقف قیامت	۱۲۰۱

بَهشت و منازل و درجات آن	۱۲۰۶
تشبیه نبوت به حائط و انبیا به کُین	۱۲۱۰
درجات بهشت	۱۲۱۱
اصناف اهل بهشت و مقامات آنها	۱۲۱۲
سخن رسول الله ﷺ در توصیف بهشت و اهل آن	۱۲۱۴
الباب الثانی عشر - فی الدعاء و بالدعاء ختم	۱۲۱۵
خطبه ۲۱۵	۱۲۱۹
خطبه ۲۲۵	۱۲۲۱
خطبه ۷۸	۱۲۲۲
خطبه ۲۲۷	۱۲۲۳
خطبه ۹۱ (اشباح)	۱۲۲۴
خطبه ۱۱۵ (در طلب باران)	۱۲۲۵
حکمت ۲۷۶	۱۲۲۸

In the Name of God, the Compassionate, the Merciful

Like a very large sea, the rich Islamic culture of Iran has produced countless waves of handwritten works. In truth these manuscripts are the records of scholars and great minds, and the hallmark of us Iranians. Each generation has the duty to protect this valuable heritage, and to strive for its revival and restoration, so that our own historical, cultural, literary, and scientific background be better known and understood.

Despite all the efforts in recent years for recognition of this country's written treasures, the research and study done, and the hundreds of valuable books and treatises that have been published, there is still much work to do. Libraries inside and outside the country preserve thousands of books and treatises in manuscript form which have been neither identified nor published. Moreover, many texts, even though they have been printed many times, have not been edited in accordance with scientific methods and are in need of more research and critical editions.

The revival and publication of manuscripts is on the responsibility of the researchers and cultural institutions. The Written Heritage Publication Centre, in pursuing its cultural goals, has sponsored these goals through the efforts of researchers and editors and with the participation of publishers, it may have a share in the publication of this written heritage, presenting a valuable collection of texts and sources to the friends of Islamic Iranian culture and society.

The Written Heritage Publication Centre

AN ĀYENE-YE MIRĀS BOOK

In Collaboration with the Written Heritage Publication Office

© Ayene-ye Miras Publishing Co. 1999

First Published in Iran by Ayene-ye Miras

ISBN 964-6781-19-5 (VOL. 2)

ISBN 964-6781-17-9 (2 VOL. SET)

All rights reserved. No part of this book
may be reproduced, in any form or by any
means, without the prior permission of the publisher.

P R I N T E D I N I R A N

MENHĀJ AL-VALĀYA
FI ŠARḤ-E NAHJ AL-BALĀĞA

Vol. II

Mollā ‘Abd al-Bāqi Šufi Tabrizi

Edited by

Ḥabibollāh ‘Azimi

Āyene-ye Mirās

Tehran, 1999